Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

МАРКС ЕНГЕЛС

СЪЧИНЕНИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ
СОФИЯ 1967

МАРКС
ЕНГЕЛС

ТОМ

19

*Материалите, включени в настоящото издание,
са преведени от руски и сверени със съответните оригинали*

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

Сочинения

Издание второе

Издательство
политической литературы
Москва 1962 г.

ПРЕДГОВОР

Деветнадесетият том от Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс съдържа произведения, написани от март 1875 до май 1883 г.

В. И. Ленин характеризира периода от световната история, настъпил след поражението на Парижката комуна, като „епоха на пълното господство и упадък на буржоазията, епоха на прехода от прогресивната буржоазия към реакционния и най-реакционен финансов капитал. Това е епоха на подготовката и бавното събиране на силите от новата класа, от съвременната демокрация" (В. И. Ленин. Съч., том 21, стр. 137). Маркс и Енгелс, както подчертава Ленин, правилно прецениха момента, правилно „разбраха международното положение, разбраха задачите на *бавното* приближаване към началото на социалната революция" (В. И. Ленин. Съч., том 24, стр. 72).

След като Първият интернационал, изпълнил великата си роля за сплотяването на пролетарските сили на международната арена, прекратява своята дейност, основоположниците на марксизма смятат за най-важна историческа задача създаването на масови социалистически партии в отделните страни. В борбата за създаване и укрепване на първите пролетарски партии в Европа и в Америка главна опора на Маркс и Енгелс стават дейците на Съюза на комунистите и на I Интернационал. Маркс и Енгелс, които се намират в центъра на борбата на международния пролетариат, постоянно обобщават и пропагандират опита от тази борба, правят конкретни изводи от всички значителни движения, като изтъкват всичко най-съществено и актуално. Те помагат на работниците-социалисти във всяка страна правилно да определят линията на своята дейност, да водят самостоятелна, отговаряща на класовите интереси на пролетариата поли-

тика, като държат сметка за конкретните особености на националното развитие.

Голяма и многостранна е научно-теоретическата работа на Маркс в разглеждания период. Той продължава най-интензивно своите изследвания за втория и третия том на „Капиталът“, проучва всички най-нови явления в световната капиталистическа икономика, като анализира огромна маса от руски източници по аграрния въпрос, богати материали за бурно развиващия се капитализъм в САЩ, чете множество специални трудове върху паричния пазар и банките. Той се занимава системно също така с агрохимия, геология, физиология, физика и особено с математика. Много време отделя за изучаване на историята на всички страни и народи.

Заедно с това Маркс не прекратява работата си над първия том на „Капиталът“ — във връзка с нови издания и с популярните изложения на неговото съдържание, печатани в различни страни от представители на социалистическите партии. Той работи във връзка с необходимостта да се дадат аргументирани отговори на теоретически и политически въпроси на развиващото се работническо движение, да се подкрепи в критичен момент една или друга социалистическа партия в борбата ѝ с класовите противници и с опортюнистите в самата партия.

Големи изследвания прави през същите години и Енгелс. Той продължава започнатата в 1873 г. работа над своето голямо теоретично произведение — „Диалектика на природата“. В него той обобщава от диалектико-материалистически позиции постиженията на природните науки, като подлага на критика идеалистическите, вулгарно-материалистическите и метафизическте възгледи на буржоазните учени. В 1876—1878 години Енгелс създава с подкрепата и участието на Маркс забележителното си произведение „Анти-Дюринг“ (виж настоящото издание, том 20). Със свойствения си талант Енгелс системно излага в него трите съставни части на марксизма — диалектическия и историческия материализъм, марксистката политическа икономия и научния комунизъм. Изключително плодотворно работи Енгелс в областта на историята на Германия и на други европейски държави. Много голям е приносът му в разработването на основите на стратегията и тактиката на пролетарските партии, намерила израз главно в писмата до водачите на социалистическите партии в Европа и Америка. Много време и внимание отделя той за популяризиране на идеите на научния комунизъм.

Томът започва с две работи на основоположниците на научния комунизъм, които имат огромно принципно значение за революционната теория и практика на цялото международно комунистическо движение. Това са знаменитата „Критика на Готската програма“ от

Маркс и писмото на Енгелс до Бебел от 18—28 март 1875 г. по повод на Готската програма на Германската социалдемократическа партия. Основните идеи на тези програмни произведения, значението на които беше дълбоко разяснено от В. И. Ленин в редица негови трудове, придобиват особено актуално значение в сегашния исторически период. Когато Съветският съюз навлезе в етапа на разгърнато строителство на комунизма, а другите страни от социалистическия лагер изграждат успешно социалистическото общество, Комунистическата партия на Съветския съюз, комунистическите и работнически партии на другите страни продължават да черпят от тези произведения на Маркс и Енгелс богат идеен материал за своето теоретическо въоръжаване и практическа дейност.

В „Критика на Готската програма" (написана в 1875 г. във формата на „Бележки по програмата на Германската работническа партия") Маркс формулира цяла редица идеи по основни въпроси на теорията на научния комунизъм: за социалистическата революция, за диктатурата на пролетариата, за преходния период от капитализма към комунизма, за двете фази на комунистическото общество, за производството и разпределението на обществения продукт при социализма и за основните черти на пълния комунизъм, за пролетарския интернационализъм и за партията на работническата класа.

В това класическо произведение се прави нова крачка в развитието на марксисткото учение за държавата, за диктатурата на пролетариата в сравнение с „Манифестът на комунистическата партия", „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт", „Гражданската война във Франция". Резюмирайки учението си за държавата, основаващо се на опита от всички революции, от цялата борба на пролетариата, Маркс установява извънредно важния извод, че е исторически неизбежен стадий на преход от капитализма към комунизма със съответствуваща нему форма на държавата. „Между капиталистическото и комунистическото общество — пише Маркс — лежи период на революционно превръщане на първото във второто. На този период съответствува и политически преходен период и държавата на този период не може да бъде нищо друго освен *революционна диктатура на пролетариата*" (виж настоящия том, стр. 29).

Както и Енгелс, Маркс смята, че при комунизма държавата ще отмира. Като говори за „държавната организация на комунистическото общество", Маркс има предвид отмиращата държавна организация, т. е. въпроса „какви обществени функции ще останат тогава, аналогични на сегашните държавни функции?" (виж настоящия том, стр. 29). В. И. Ленин в труда си „Държавата и революцията", като разглежда мисълта на Маркс за „държавната организация на кому-

нистическото общество“, подчертава, че за марксистите тя означава продължителност на процеса на бъдещото отмиране на държавата, зависимост на този процес от бързината, с която се развива висшата фаза на комунизма. Маркс и Енгелс оставят открит въпроса за сроковете и конкретните форми на отмирането на „държавната организация на комунистическото общество“, защото материал за решаването на тези въпроси тогава още не е имало.

В трудовете си за държавата В. И. Ленин въз основа на новия исторически опит в епохата на империализма и на победата на пролетарската революция в СССР разви по-нататък марксисткото учение за държавата, за преходния период от капитализма към социализма, за развитието на комунистическото общество. Комунистическата партия на Съветския съюз, комунистическите и работническите партии на народнодемократичните страни продължават да развиват творчески идейното богатство на марксизма-ленинизма по въпроса за държавата на работническата класа, за нейните задачи и функции на основните етапи от изграждането на социализма и комунизма.

В „Критика на Готската програма“ Маркс дава основано на научен анализ определение на основните черти на комунистическото общество — на началното му стъпало (първата или низшата фаза, социализма) и при неговото пълно развитие (висшата фаза, комунизма). Мисълта за двете фази на комунистическата обществена формация е гениално предвиждане на Маркс.

Опирайки се на разработената от него теория на възпроизводството, Маркс дава в „Критика на Готската програма“ научен анализ на съществените особености на производството и разпределението при социализма. Той опровергава ласалианската „идея“, че при социализма работниците ще получават „неорязания“ или пълния продукт на труда. Маркс изтъква, че икономическата необходимост ще налага да се отделя от съвкупния обществен продукт онова, което отива в обществения фонд — за възстановяване на изхабените средства за производство, за разширяване на производството, за резервен или застрахователен фонд и т. н.

Маркс показва предимствата на социализма, основан на обща собственост върху средствата за производство, организиран на началата на колективизма, в сравнение с капитализма. При условията на социализма, подчертава той, се постига равенство между хората в смисъл на еднакво тяхно отношение към средствата за производство: премахнати са частната собственост върху средствата за производство и експлоатацията на човек от човека, за еднакъв труд хората получават еднакво заплащане. Маркс критикува характерните за вулгарната политическа икономия и дребнобуржоазния социализъм представи, че при социализма ще бъде въведен уравнителният

принцип на разпределение на обществения продукт. Като критикува тези представи, Маркс изхожда от своя анализ на общественото производство и разглежда разпределението като следствие от основните условия и закономерности на общественото производство при социализма.

Маркс сочи, че социализмът произхожда от капиталистическото общество и поради това той още носи във всяко отношение, икономическо, нравствено и умствено, „рожденните белези“ на старото общество, от недрата на което е произлязъл, претърпявайки всички родилни мъки. Ето защо Маркс предвижда неизбежно неравенство на хората при социализма, при който още не може да бъде премахнато разпределението на обществения продукт според количеството на положения от всеки член на обществото труд, а не според потребностите на хората. „За еднакво количество труд — еднакво количество продукт“ — такъв е социалистическият принцип, който почива на достигнатото равнище на икономическо развитие, както и на факта, че хората още не са се научили да работят за обществото без всякакви норми относно техните права.

По-нататък Маркс дава гениална характеристика на комунистическото общество. „Във висшата фаза на комунистическото общество — пише той, — когато изчезне заробващото човека подчинение на разделението на труда, а заедно с това и противоположността между умствения и физическия труд; когато трудът престане да бъде само средство за живот, а сам стане първа жизнена необходимост; когато заедно с всестранното развитие на индивидите нараснат и производителните сили и всички извори на обществено богатство потекат като пълноводен поток — едва тогава тесният хоризонт на буржоазното право ще може да бъде преодолян напълно и обществото ще може да напише на своето знаме: От всекиго според способностите, на всекиго според потребностите!“ (виж настоящия том, стр. 21).

„Критика на Готската програма“, която е била пряко адресирана към Германската работническа партия, всъщност е представлявала велика програма за борба на цялото международно работническо движение. „Великото значение на Марксовите разяснения — пише В. И. Ленин за „Критика на Готската програма“ — се състои в това, че той и тук последователно прилага материалистическата диалектика, учението за развитието, разглеждайки комунизма като нещо, което се развива *от* капитализма. Вместо схоластично измислени, „съчинени“ определения и безплодни спорове за думи (що е социализъм, що е комунизъм) Маркс дава анализ на онова, което би могло да се нарече степени на икономическата зрелост на комунизма“ (В. И. Ленин. Съч., том 25, стр. 500).

С „Критика на Готската програма“ е пряко свързано писмото на Енгелс до А. Бебел от 18—28 март 1875 г., предназначено за цялото ръководство на Социалдемократическата работническа партия. То изразява общите възгледи на двамата вождове на пролетариата по въпроса за обединяването на съществуващите тогава в Германия работнически организации (айзенахци и ласалианци) и техния протест против направените от айзенахците отстъпки по теоретическите и политическите въпроси пред своите идейни противници — ласалианците. Маркс и Енгелс оценяват положително възможността за създаване на единна работническа партия. Но те предупреждават, че обединяването трябва да стане на определена принципна основа — при условие, че ласалианците се откажат от своята дребнобуржоазна идеология и сектантски догми и приемат като основа на общата програма на обединената партия принципите на научния социализъм. Като научават, че това главно условие не е било спазено, че в стремежа към „единство на всяка цена“ е бил изработен изцяло опортюнистически проект за програма, Маркс и Енгелс подлагат този проект на сурова критика, на обстоен научен анализ.

Значителна част от писмото на Енгелс се отнася до критиката на такива принципи в проектопрограмата като заимствуваната от Ласал фраза, че по отношение на работническата класа всички останали класи, следователно и селяните, представляват „единна реакционна маса“, като Ласалевия „железен закон на работната заплата“, изхождащ от малтусианската теория за народонаселението. Като единствено социално искане програмата поставяла също така ласалианската „държавна помощ“ за „производителните сдружения“, създавайки илюзии, че пролетариатът може да постигне освобождението си не чрез класова борба, а с помощта на реакционната юнкерско-буржоазна германска държава. Програмата, изработена за Готския конгрес, пренебрегвала напълно жизнено важни за успеха на пролетарската борба въпроси като международната пролетарска солидарност и начините за нейното поддържане и развитие, като създаването на професионални съюзи, тяхната връзка с партията на работническата класа, отношението към стачната борба и други.

Енгелс подлага на рязка критика противоречащата на научния социализъм вулгарно-идеалистическа теза за „свободната държава“, идеята за надкласовия уж характер на държавата. Във връзка с това той подчертава мисълта, че завладелият властта пролетариат ще бъде принуден да използува създадената от него държава, „за да смаже своите противници“, че „когато стане възможно да се говори за свобода“, т. е. когато победи комунистическото общество, „тогава държавата като такава престава да съществува“ (виж настоящия том, стр. 7).

Парижката комуна, която разруши буржоазната държавна машина, вече не беше, както твърди Енгелс, държава в същинския смисъл на думата, като се има предвид, че тя трябваше да потиска не мнозинството от населението, а едно малцинство (експлоататорите) и тъй като вместо специална сила за потискане действуваше цялото население. Мислите на Енгелс по въпроса за държавата, изложени в писмото му до Бебел, бяха високо оценени от В. И. Ленин в неговия труд „Държавата и революцията“ виж съч., т. 25, стр. 465—468).

В 70-те и 80-те години Маркс и Енгелс следят особено внимателно работническото движение в Германия, където след падането на Парижката комуна се премества центърът на пролетарското движение. Те помагат системно на социалдемократическата партия в Германия и в писмата си до нейните ръководители постоянно дават важни практически съвети и указания, обръщат им вниманието върху опасностите, застрашаващи здравото развитие на партията.

Включеното в тома „Циркулярно писмо“ до А. Бебел, В. Либкнехт, В. Браке и др. е следващото важно изказване на Маркс и Енгелс, свързано с борбата им за политически правилна линия на Германската социалдемократическа партия. В него е ярко изразено непримиримото им отношение към опортюнизма.

Бързото нарастване на редовете на Германската социалдемократическа партия и нейното влияние сред работниците се превръщали в сериозно препятствие за юнкерско-буржоазното правителство на Германия. За да премахне това препятствие, подкрепяно от земевладелците и буржоазията, Бисмарк в края на 1878 г. прокарва през райхстага изключителния закон против социалистите. С един удар всяка легална дейност на социалдемократическата партия била насилствено преустановена и самата тя фактически поставена вън от закона. Ръководството на партията се оказало неподготвено за този удар. То така се объркало, че само взело решение за разтурването на партийната организация и на своето управление, вместо веднага да се преустрои и да премине към нелегално положение, като в отговор на изключителния закон започне нелегална борба. В условията на правителствените преследвания, на дезорганизацията на ръководството, което не проявило веднага нужната твърдост и революционност, бързо се засилил опортюнизмът. Една част от неустойчивите елементи заели анархистична позиция. Друга част, заемаща видно положение в партията, по-специално в парламентарната фракция, излязла с открито ликвидаторска платформа, издигайки свои идеолози в лицето на Хьохберг, Бернщайн и Шрам.

„В Циркулярното писмо“ вождовете на пролетариата преди всичко разкриват капитулантската същност на позицията на неуда-

чите на дясното крило, които издали в Цюрих „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik“, на страниците на което проповядвали открит опортюнизъм. „Вместо решителна политическа опозиция — пишат Маркс и Енгелс — всеобщо посредничество; вместо борба против правителството и буржоазията — опит да ги убедим и спечелим на своя страна; вместо яростна съпротива срещу преследванията от горе — смирена покорност и признание, че наказанието е заслужено“ (виж настоящия том, стр. 176). Пролетарските вождове изтъкват с най-голяма рязкост, че такива възгледи и поведение са недопустими в пролетарската партия. „Ако те мислят така, както пишат, трябва да излязат от партията или най-малкото да се откажат от заеманите постове“ (виж настоящия том, стр. 173) — заявяват те, като се стремят да изолират опортюнистите от ръководството на партията. Като се обявяват против примиренческата позиция на социалдемократическото ръководство, Маркс и Енгелс по най-убедителен начин разкриват класово-политическите и идейните основи на проявилия се опортюнизъм. С необикновена сила и яркост е обоснована в „Циркулярното писмо“ пролетарската линия на партията, партийната позиция на Маркс и Енгелс, тяхното революционно кредо. „Що се отнася до нас — пишат те, — с оглед на цялото ни минало пред нас има само един път. Близо 40 години ние изтъквахме на пръв план класовата борба като непосредствена движеща сила на историята и особено класовата борба между буржоазията и пролетариата като могъщ лост на съвременния социален преврат; затова ние никак не можем да вървим заедно с хора, които се стремят да заличат тази класова борба от движението“ (виж настоящия том, стр. 178).

Под влияние на решителната позиция на Маркс и Енгелс опортюнистите отстъпили. Верният класов инстинкт на работническите маси, критиката, съветите и помощта от страна на вождовете на международния пролетариат поправили положението в германската партия, която съумяла през периода на действието на изключителния закон, при всевъзможни преследвания да укрепи редовете си, да преустрои партийната организация, да намери верния път към масите, използувайки и съчетавайки легалните и нелегални форми на работа.

Включената в тома статия на Енгелс „Карл Маркс“ е популярен очерк за живота, научната и политическата дейност на великия основоположник на теорията на научния комунизъм, вожда на международния пролетариат. Статията на Енгелс за Маркс е помогнала за пропагандирането на идеите на научния социализъм сред германските работници.

В статията си за големия деец на германското работническо движение, неговият верен съратник и приятел Вилхелм Волф — про-

изведение, което съдържа редица важни обобщения за социал-икономическото развитие на Германия, — Енгелс се стреми да напомни на работниците и селяните в Германия революционните традиции на борбата от 1848—1849 г., да популяризира славния опит на „Neue Rheinische Zeitung“, който привличал на страната на работническата класа експлоатираните селски маси.

На идейното въоръжаване на младата германска работническа класа е послужило и произведението „Пруската водка в германския райхстаг“, написано от перото на Енгелс. В условията на току-що извършеното обединяване на Германия в единна национална държава, станало не по пътя, към който са се стремели Маркс и Енгелс, не отдолу, не като резултат от успешно развиваща се демократическа революция, а отгоре — „с желязо и кръв“, под хегемонията на земевладелско-буржоазната, милитаристична пруска държава, — Енгелс смятал за свой дълг да разяснява на немските работници класовия характер и реакционната същност на германската империя и нейното правителство, господари на което били юнкерите — „производители на ракия“, борсаджии и едри капиталисти.

Влизащите в тома статии на Енгелс — „Изключителният закон против социалистите в Германия. — Положението в Русия“ (написана за италианския социалистически орган „La Plebe“), „Бисмарк и Германската работническа партия“ (напечатана в английския „The Labour Standard“) — показват желанието на великия пролетарски вожд да разобличи пред работниците истинската същност на буржоазната държава, омразата на нейните управници към защищаващата интересите на пролетариата партия, да пропагандира успешната борба и придобития опит на тази партия, да ѝ осигури съчувствието и поддръжката на работниците от другите страни.

В стремежа си системно да възпитават немските работници, както и пролетариите във всички страни, в дух на привързаност към интересите на цялото международно работническо движение, Маркс и Енгелс постоянно информират ръководния състав на Германската социалдемократическа партия за събитията в другите страни, сами специално събират материал и пишат статии за работническото и социалистическото движение и ги поместват в различни партийни издания. Енгелс, който поддържа редовно връзка с италианските социалисти, помества на страниците на централния орган на Германската социалдемократическа партия, вестник „Vorwärts“, статията „В Италия“ (виж настоящия том, стр. 103), в която разказва за развитието на социалистическото движение сред италианските работници, за преодоляването на влиянието на анархистите. А малко по-рано той съобщава на италиански социалисти за успехите на Германската партия. Включеното в тома писмо на Енгелс до видния деец на

италианското социалистическо движение Е. Бинями за германските избори през 1877 г. е било прочетено на конгреса на работническата Горно-италианска федерация и след това отпечатано във вестник „Plebe“. През януари 1878 г. Енгелс пише за този вестник статията „Работническото движение в Германия, Франция, Съединените щати и Русия“.

На страниците на централния орган на Германската социалдемократическа партия (вестник „Der Sozialdemokrat“) Енгелс печата своето произведение „Бруно Бауер и ранното християнство“, което съдържа дълбоко научно разрешение на проблемата за произхода и същността на християнството от позициите на диалектическия материализъм и на пролетарския атеизъм.

Написаните през 1878 г. работи „Европейските работници през 1877 г.“ от Ф. Енгелс и „История на Международната работническа асоциация, съчинена от г-н Дж. Хауел“ от К. Маркс съдържат оценка на състоянието на международното работническо движение, анализ на процеса на борба за създаване на работнически партии в Европа и САЩ, пропагандират традициите на I Интернационал.

Като посочва основните факти, които характеризират работническото движение в цяла редица страни, Енгелс отбелязва, че то навсякъде се развива не само успешно, но и бързо, и което е особено важно, в една и съща насока. Работниците проявяват стремеж към създаване на свои партии. Провалили са се анархистите с тяхната догма, че работниците трябва да се въздържат от участие в политическата борба, в изборите за буржоазните парламенти, намират се пътища и средства за поддържане на връзката между работническите организации и социалистите от разните страни.

Енгелс анализира подробно положението на работническата класа във Франция, като оценява много високо нейната роля за общото развитие на страната, нейната висока политическа съзнателност, проявила се в активна защита на републиката срещу посегателството на монархическите сили върху нея. Голямо значение придава Енгелс на започналата промяна в политическото настроение на френските селяни, които изоставят бонапартистките илюзии и застават в защита на републиката. Енгелс призовава френските работници да създадат бързо своя независима класова организация, а френските селяни — да станат съюзници на работниците от градовете.

Енгелс дава ярка характеристика на положението в Русия след реформата от 1861 г., като смята, че вътрешните и външни условия, в които се намира страната, „са много особени и пълни с назряващи събития от най-голямо значение за бъдещето не само на руските работници, но и на работниците в цяла Европа“. Енгелс, както и Маркс, свързва със свалянето на самодържавието и победата на ре-

волюцията в Русия надеждите за неизбежно изменение на цялата обществено-политическа обстановка в Европа и приканва работниците от всички страни да приветствуват назряващата победа на руския народ „като гигантска крачка по пътя към общата им цел — пълното освобождаване на труда“ (виж настоящия том, стр. 147, 150).

Енгелс подчертава факта, че партиите на работническата класа — там където са се създали — в дейността си обикновено следват великия план за борба, начертан от I Интернационал, почиващ на реалните изисквания на пролетарското движение. Този план, пише Енгелс, „свободно се приспособява към разнообразните условия на всяка нация... и въпреки това навсякъде запазва основните си черти, като по такъв начин осигурява единството на целта и общото съответствие на средствата, използувани за постигането на общата цел — освобождението на работническата класа от самата работническа класа“ (виж настоящия том, стр. 136).

В статията си „Историята на Международната работническа асоциация, съчинена от г-н Дж. Хауел“, Маркс сочи преди всичко оживлението и растежа на работническото движение в Европа и Америка през втората половина на 70-те години и свързания с това процес на бързо формиране на самите работнически социалистически партии. Маркс отбелязва специално като особено важен момент връщането на френската работническа класа към активен политически живот след кръвопролитното ѝ смазване от буржоазията през 1871 г. и жестоката реакция, настъпила след това. Друг един крупен факт е активното участие на славяните, по-специално полските, чешките и руските, в международното работническо движение. Маркс смята за ценна особеност на работническото движение от този период постоянното, действено, пряко общуване, размяната на опит и идеи между работническата класа на различните страни — размяна, подготвена от дейността на I Интернационал, който научи пролетариите от всички страни да разбират необходимостта и важността на взаимната помощ и солидарност в борбата.

От гледна точка на „островния филистер“ Дж. Хауел (един от дейците на английския трейдюнионизъм, ренегат на пролетарското движение) дейността на Международната работническа асоциация е била неуспешна и Интернационалът бил „изживял времето си“. След като прави на пух и прах това фалшификаторско твърдение на Хауел, Маркс пише в заключение: „По този начин Интернационалът, вместо да отмира, е само преминал през своя първи инкубационен период в по-висш период, в който първоначалните негови стремежи отчасти са станали вече действителност. В своето развитие напред той ще претърпи още много изменения, преди да може да бъде

написана последната глава от неговата история“ (виж настоящия том, стр. 160).

Много внимание отделят Маркс и Енгелс на френското работническо движение и на френските социалисти. И тук те участвуват непосредствено в изработването на програмни документи, в определянето на политическата линия на създаващата се партия. Когато ръководителите на току-що образуваната Френска работническа партия се явяват през 1880 г. в Лондон при Маркс и Енгелс с молба да им се помогне при изработването на програмата, те са имали пълна възможност най-подробно да обсъдят всички въпроси на програмата, а от Маркс получават предложената им теоретическа част (виж настоящия том, стр. 249—250) или, както се изразява Енгелс, „комунистическата обосновка“ на програмата. Програмата на Френската работническа партия не е съдържала опортюнистическите недостатъци на Готската програма на германската социалдемокрация и е изиграла положителна роля в развитието на социалистическото движение във Франции.

За да помогне за създаването и укрепването на марксистката работническа партия във Франция, за нейното идейно разграничаване от анархизма, от дребнобуржоазния социализъм и изродилия се в сектантство социализъм на утопистите, Енгелс написва произведението си „Развитието на социализма от утопия в наука“ (1880 г.). В това забележително произведение са изложени теоретическите основи на пролетарския мироглед, дадени са главните положения на научния социализъм. Като проследява основните етапи в развитието на философията, Енгелс посочва как е било подготвяно създаването на диалектическия и историческия материализъм, как благодарение на двете велики открития на Маркс — разработването на материалистическото разбиране на историята и създаването на теорията за принадената стойност — социализмът се превръща в наука.

Като показва коренната противоположност на научния социализъм от утопическия социализъм и отбелязва историческата роля на последния и неговите слабости, Енгелс разяснява какви са били предпоставките за възникването на научния социализъм.

В заключителната глава на своя труд Енгелс доказва, че главното противоречие на капитализма — противоречието между обществения характер на производството и капиталистическия начин на присвояване може да бъде разрешено само в резултат на пролетарската революция. Дошлият на власт пролетариат превръща средствата за производство в обществена собственост и по този начин дава пълна свобода на развитието на тяхната обществена природа, прави възможно развитието на общественото производство по предварително обмислен план. Хората овладяват обективните закони на об-

щественото развитие и съзнателно ги използуват в интерес на обществото и на всичките му членове — извършва се скок от царството на необходимостта в царството на свободата. „Историческото призвание на съвременния пролетариат е да извърши този освобождаващ целия свят подвиг“ — заявява Енгелс (виж настоящия том, стр. 233).

„Развитието на социализма от утопия в наука“ е извънредно важен принос на Енгелс за разпространението на марксизма сред работниците и социалистически настроената интелигенция.

Маркс написва специален увод към френското издание на „Развитието на социализма от утопия в наука“. В него Маркс характеризира Енгелс като един от „най-видните представители на съвременния социализъм“ и дава основни факти от неговия живот и революционна дейност. „Развитието на социализма от утопия в наука“ Маркс нарича *увод в научния социализъм* (виж настоящия том, стр. 244, 246).

Маркс съставя за френските социалисти включената в тома „Анкета за работници“ от сто въпроса. Изработеният от Маркс списък от въпроси е допринасял за всестранното установяване на икономическите, физическите, интелектуалните и моралните условия на живот и борба на градските и селските работници и работнички. Провеждането на такава „анкета“ е можело да установи точно и да разобличи многообразните форми и методи на експлоатация на работническата класа и по този начин да даде на пролетарската партия възможност в дейността си по ръководенето на работническото движение да изхожда от напълно определени и точни фактически данни.

В отговор на молбата на редакцията на вестник „L'Egalité“ (орган на френската работническа партия) да публикува на страниците си произведението на Маркс „Нищета на философията“, Маркс дава съгласието си за това препечатване и пише специално малък увод за тази публикация, в който изтъква, че „Нищета на философията“ и „Манифест на комунистическата партия“ могат „да служат като увод към изучаване на *„Капиталът“*“ (виж настоящия том, стр. 234).

Към фактите, които показват колко активно са участвували основоположниците на марксизма във френското работническо движение, се отнасят и публикациите на Енгелс в социалистическите органи на Франция, по-специално във вестник „Egalité“, който бил много популярен сред френските работници и изиграл значителна роля в разпространението на идеите на научния социализъм. Във вестник „Egalité“ Енгелс излиза с една статия за Германия („Социализмът на г-н Бисмарк“), в която сваля маската на Бисмарк, който обявявал проведените от него изключително в интерес на господствуващите класи мерки — въвеждането на митническа тарифа, превръщането на най-важните железопътни линии в собственост на имперското правител-

ство — за „социални мероприятия". Тази статия на Енгелс, която разобличавала демагогията на Бисмарк, прекрасно служела на политическото просвещаване на младата френска работническа партия. Тя била насочена против онези, които приказвали за движение към социализма при запазване на класовото господство на капиталистите и земевладелците.

Борейки се против проявите на десния опортюнизъм като последица от прякото влияние на буржоазията и на нейната идеология върху работническата класа, обявявайки се страстно против опитите за изопачаване на революционните принципи на пролетарското учение, Маркс и Енгелс постоянно реагират срещу друга една опасност, която съществувала в международното работническо движение: сектантството и свързаното с него доктринерство, придържането към откъснати от живота, веднаж завинаги заучени догми. Догматизмът винаги е пречел за творческото прилагане и за по-нататъшното развитие на революционната теория, спъвал е успешното развитие на работническото движение. Маркс и Енгелс най-много критикуват за проявление на сектантство и догматизъм англо-американските социалисти. Те настойчиво ги съветват да се свържат с работническите маси, с работническото движение, да изгонят сектантския дух от своите организации.

Блестящ пример за обръщение на пролетарския вожд непосредствено към работническите маси през главите на опортюнистически-настроените лидери са единадесетте включени в тома статии на Енгелс („Справедлива работна заплата за справедлив работен ден", „Системата на наемния труд", „Трейдюнионите", „Партията на работниците" и други), поместени от него в органа на английските трейдюниони вестник „Labour Standard".

Статиите са много богати по теоретическо съдържание и много достъпни по формата на изложението. Енгелс обяснява на английските работници, че не е достатъчно да имат чисто професионална организация, която води само икономическа борба за повишаване на работническата заплата и за намаляване на работния ден. Той разкрива същността на пролетарската политическа икономия, създадена от Маркс, и доказва, че е нужно да се води борба за премахване на капиталистическата система, за установяване властта на работническата клата. Той призовава професионалните съюзи да бъдат превърнати в борчески организации на масите, да се създаде наред с тях и начело на тях самостоятелна политическа организация на работническата класа — пролетарска партия.

В статията „Обществени класи — необходими и излишни" Енгелс се обръща към английските работници с апел да осъзнаят своята велика историческа мисия и да се подготвят да станат гос-

подари на създадените от тях богатства, сами да управляват цялото обществено производство на материални блага. „... Икономическото развитие на нашето съвременно общество — пише той — все повече и повече води до концентрация, до обобществяване на производството в огромни предприятия, които вече не могат да бъдат ръководени от отделните капиталисти... Но онова, което господарят не може да направи, работниците ... с успех *могат* да правят и го правят". „По този начин — заключава Енгелс — идваме до извода, че не само можем отлично да се справим в големите индустриални отрасли на нашата страна без намесата на капиталистическата класа, но че нейната намеса става все по-вредна" (виж настоящия том, стр. 302).

През 70—80-те години Маркс и Енгелс следят с особен интерес развитието на Американските съединени щати. Маркс обръща особено внимание върху необикновено бързото икономическо развитие на САЩ, върху процеса на небивала концентрация на капитали, върху постоянно растящата сила на големите компании, които държат в ръцете си промишлеността, търговията, собствеността върху земята, железниците и финансите. Върху процеса на необикновено бързо извършващата се концентрация на капитали в Съединените щати обръща вниманието на европейските социалисти и Енгелс, който помества на страниците на вестник „Sozialdemokrat" специална статия, посветена на този въпрос (виж настоящия том, стр. 318).

Колосалната бързина, с която се извършвал процесът на концентрация на капиталите, нарастващата „монополизираща сила" и влияние на големите компании довеждат Маркс и Енгелс до убеждението, че работническата класа, трудещите се на САЩ, сблъсквайки се с тази мощна и безпощадна сила, неизбежно ще се убедят, че техните надежди за подобряване на положението им без премахване на властта на едрия капитал са напразни. В предговора към второто руско издание на „Манифестът на комунистическата партия" Маркс и Енгелс посочват причините за бързото икономическо развитие на САЩ и правят извода, че и тук бъдещето ще принадлежи на растящия заедно с баснословната концентрация на капитали многоброен американски пролетариат.

Непреставащата активна дейност на Маркс и Енгелс за подпомагане на международното работническо и социалистическо движежение неизменно се съчетава с продължаване на техните научни занимания. Включените в тома, в раздела „Из ръкописното наследство на К. Маркс и Ф. Енгелс", „Бележки върху книгата на А. Вагнер" представляват голям теоретически интерес. Спекулиращият със социалистическата фразеология Вагнер всъщност бил учен слуга на германската буржоазия и германското юнкерство. Като критикува

твърденията и изводите на Вагнер (представител на така наречената социално-правна школа в политическата икономия), Маркс формулира в своите „Бележки“ най-важните положения на теорията за стойността, коментира и развива съответните места от първия том на „Капиталът“.

В своите „Бележки“ Маркс дава редица обобщения относно своя анализ на стоката, основите на нейното „двойствено битие“, криещо се в двойствения характер на труда, чийто продукт е тя: *„полезният* труд, т. е. конкретни видове труд, които създават потребителни стойности, и абстрактният *труд, трудът като изразходване на работна сила,* безразлично по какъв „полезен“ начин тя се изразходва“ (виж настоящия том, стр. 389.). Като обяснява каква роля играе в неговата теория потребителната стойност в сравнение с буржоазната политическа икономия, Маркс подчертава, че в неговия анализ потребителната стойност „се разглежда винаги само там, където такова разглеждане произтича от анализа на дадени икономически образувания, а не от умуването върху понятията или думите „потребителна стойност“ и „стойност““ (виж настоящия том, стр. 389).

Цитираните думи на Маркс са прекрасен отговор на буржоазните и ревизионистките фалшификатори на икономическото учение на марксизма, които упорито повтарят старата си „теза“, че Маркс бил създал „абстрактна“ система, намираща се в противоречие с капиталистическата действителност. В своите „Бележки върху книгата на А. Вагнер“ Маркс доказва неоспоримо, че в неговите изследвания става дума не за някакъв чисто абстрактен, изключително логически процес, а за реалната икономическа действителност и за нейното отражение в мисленето.

В тома са включени три ръкописа на Енгелс. Един от тях („Забележка към една страница на „История на Комуната““) е посветен на историята на Франция в навечерието на Парижката комуна. Тук се дава блестящо аргументиран анализ на военните събития на Френско-пруската война, свързан с преговорите на Тиер за сключването на предателското примирие с прусаците през есента на 1870 г.

Ръкописите „Към историята на древните германци“ и „Франкският период“ са ярък пример за това, какво всестранно познаване на предмета, какъв дълбок анализ на историческите източници лежи в основата на Енгелсовото изследване.

В произведението си „Франкският период“ Енгелс показва как са се създавали условия за появяване на частната собственост върху земята, как е станало концентрирането на собствеността върху земята и се е зараждала класата на едрите земевладелци-феодали и класата на зависимите от тях селяни, как се е формирала държавната власт и какво е представлявала държавата на франките.

Енгелс отделя много внимание на лингвистиката и филологията. Той е имал дълбоки знания по основните проблеми на езикознанието, ориентирал се е великолепно по съвременните нему лингвистични направления, внимателно е следял литературата в тази област, по-специално по въпросите на сравнителната граматика на германските, романските и славянските езици, и се е занимавал със специални изследвания в областта на езикознанието. Работата на Енгелс върху франкския диалект е образец на прилагане на историческия материализъм към езикознанието. С изследванията на Енгелс по историята на древните германци е пряко свързана публикуваната в 1882 г. негова работа „Марката". Съобщавайки на Бебел за тази своя работа, Енгелс пише: „Това е първият плод на моята работа върху немската история, с която се занимавам няколко години, и много се радвам, че мога да го поднеса преди всичко не на педантите и на другите „образовани", а на работниците" (К. Маркс и Ф. Енгелс. Соч., 1 изд., т. XXVII, стр. 273). В „Марката" Енгелс анализира в сбита, но извънредно богата по съдържание форма общите пътища на развитието на аграрните отношения и на съдбата на селяните в Германия.

В труда си върху марката Енгелс още веднъж потвърждава изказаната от Маркс и от него идея, че за успешното развитие и за победата на пролетарската революция е необходим съюз на работническата класа със селяните. В това свое произведение той пропагандира едно основно положение на научния социализъм — за неизбежността и необходимостта на преминаването към колективна собственост и към колективно производство не само в промишлеността, но и в селското стопанство. Само преминаването към колективна собственост, подчертава Енгелс в „Марката", ще осигури на селскостопанските производители (селяните) възможност да организират и успешно да развиват едро стопанство, да използуват всички предимства на последното (употреба на машини, използуване постиженията на науката и техниката и т. н.) и в резултат на това да дадат своя творчески принос в изграждането на новото комунистическо общество.

В много произведения, които влизат в тома, по един или друг начин се говори за Русия, за нейното положение и роля, за нарастващото революционно движение в страната. Русия влиза като неотделимо звено във веригата на развиващите се общоевропейски събития, като страна, която е в навечерието на големи революционни промени. През януари 1878 г. Енгелс пише до италианските социалисти (в статията „Работническото движение в Германия, Франция, САЩ и Русия"): „Русия е страната, която . . . в най-близко бъдеще ще играе най-важната роля" (виж настоящия том, стр. 126). Една го-

дина по-късно той подчертава: „Вече няколко години обръщам вниманието на европейските социалисти върху положението в Русия, където назряват решаващи събития“ (виж настоящия том, стр. 162).

В произведенията на Маркс и Енгелс, които са специално посветени на Русия и са адресирани до руския читател, поразява богатството на общотеоретическите и политическите изводи, които са резултат на отлично познаване на конкретните социално-икономически и политически условия в страната.

В 70-те години Русия преживява преломна епоха на преход от изостаналия, полуфеодален строй към бързо развиващия се капитализъм, епоха, която се придружава от бурно развитие на обществените антагонизми и от растеж на революционните сили. Както неведнъж подчертават Маркс и Енгелс, страната се намира в навечерието на голяма революция, последиците от която неизбежно трябвало да имат дълбоко международно значение, преди всичко в смисъл на създаване благоприятни условия за развитие на пролетарското освободително движение.

От самото начало на 70-те години Маркс започва специално проучване по първоизточниците на руските данни върху земевладението и аграрните отношения като цяло. Анализът на руската икономика, по-специално на селскостопанското производство, заема доста голямо място в подготвителните работи на Маркс към третия том на „Капиталът“. „При разнообразните форми на земевладение и експлоатация на земеделските производители в Русия — пише Енгелс в предговора към третия том на „Капиталът“, в отдела за поземлената рента, — Русия трябваше да играе също такава роля, каквато игра Англия в книга I при изследването на промишления наемен труд“ (К. Маркс. „Капиталът“, том III, стр. 12).

Благодарение на широките си обществени, литературни и приятелски връзки с руски обществено-политически дейци Маркс получава много руски книги, различни документи, статии от списания. Множество твърде ценни и разнообразни сведения Маркс и Енгелс получават благодарение на прякото си общуване с руски революционери, представители на рускатата наука и култура. Широката преписка с руски кореспонденти също е помагала за обогатяване на представите на Маркс и Енгелс за Русия. От писмата на Лопатин, Лавров, Дмитриева—Томановска, Даниелсон, Каблукова, Ковалевски, Плеханов, Засулич и други Маркс и Енгелс получават множество извънредно ценни за тях сведения.

Проучването на проблемите за поземлената собственост, за поземлената рента, което Маркс прави по руски материали, скоро се превръща в запознаване с всички данни за живота и развитието на Русия и на руския народ. Благодарение на системното, продължило

до края на живота им, изучаване на страната по най-добрите произведения на социал-икономическата и по блестящите образци на художествената литература, Маркс и Енгелс са могли да наблюдават как е растяло революционното съзнание на руския народ, как е нараствал непрестанно протестът против експлоататорите, как се е развивала народната борба против царизма, против политическото и социално потисничество. С най-голямо основание Енгелс може да заяви, че не знае човек, който така добре като Маркс „да познава Русия, нейните вътрешни и външни отношения" (К. Маркс и Ф. Енгелс. Соч., 1 издание, т. XXVII, стр. 586—587).

Във включеното в тома писмо до редакцията на списанието „Отечественные записки" (ноември 1877 г.) Маркс пише, че съществуват тенденции в Русия „да се превърне в капиталистическа нация", че през периода след 1861 г. тя се е развивала именно в тази насока. Същевременно той отхвърля възгледа, който му е бил приписван от народника Михайловски (в статията „Карл Маркс пред съда на г-н Ю. Жуковски"), че той, подобно на руските либерали, смятал за нещо неотложно премахването на селската поземлена община, за да се премине към капиталистическия строй.

Маркс протестирал решително против превръщането на неговата теория за произхода на капиталистическия начин на производство в „универсален ключ" за определяне бъдещото развитие на всяка страна независимо от историческите условия. За да се даде отговор на въпроса, дали Русия ще прескочи капиталистическото развитие, Маркс изисква преди всичко да се изучат всестранно и да се анализират руските данни за социално-икономическото развитие на страната, като се вземат предвид също така историческите условия, в които тя се е оказала. Маркс смята в 1877 г., че свалянето на царизма е близко. Руската революция би създала благоприятни условия за победата на западноевропейския пролетариат, а той на свой ред би помогнал на Русия да прескочи капиталистическия път на развитие. Тази концепция на Маркс не е имала нищо общо с народническата мечта — без развитието на едра промишленост, чрез общината направо да се прескочи в социалистическия обществен строй.

В тома влиза едно друго писмо на Маркс, написано в 1881 г. и адресирано до В. И. Засулич, което се отнася до същия въпрос. Според Маркс само руската народна революция, подкрепяна от пролетарската революция в Западна Европа, би могла да премахне „разложителните влияния", които са изтласквали от всички страни руската община. Теоретическото значение и огромната историческа актуалност на формулираното в двата споменати документа марксистко положение, че е възможен некапиталистически път на развитие за някои народи при благоприятно стечение на историческите обстоятелства,

бяха доказани от живота, от революционната практика в СССР и в социалистическия лагер изобщо.

В писмото си от 16 февруари 1881 г. Засулич, като съобщава на Маркс за ролята, която изиграл „Капиталът“ в споровете на руските социалисти относно съдбата на капитализма в Русия, моли Маркс от името на своите другари — руските „революционни социалисти“, да изложи своя възглед по този въпрос, и то специално по въпроса за общината. До момента на получаването на това писмо (както и на едно писмо от Петербург от Изпълнителния комитет на „Народная воля“ с аналогична молба) Маркс бил положил вече много труд за проучване на социално-икономическите отношения в Русия, на вътрешния строй и състояние на руската селска община. Във връзка със споменатите молби той извършил голяма допълнителна работа за обобщаването на изследваните преди това източници.

Както се вижда от поместените в раздела „Из ръкописното наследство“ черновки на отговора на Маркс до Засулич, той най-грижливо е преценявал всяка формулировка, преди да напише окончателния си, сравнително кратък отговор. В предварителните варианти на отговора той формулира редица положения, които се отнасят до следните проблеми : характера на първобитния тип колективно производство, възможността и условията за некапиталистическо развитие, причините за разлагането на селската община и условията за нейното „спасение в Русия“, кризата на капиталистическия начин на производство, формите на експроприация на селяните, причините за изтощаването на почвата и за намаляване на плодородието, необходимостта и неизбежността на „кооперативния труд в земеделието, организиран в широк мащаб“, обстоятелствата, които благоприятстват за „механическата обработка“ на земята и за кооперативните форми на труд в Русия.

Марксовите мисли, които четем в предварителните варианти на отговора на писмото на Засулич, представляват голям както научен, така и политически актуален интерес за широкия читател, за комунистическите партии във всички страни.

Между голямата маса запазени ръкописни материали на Маркс за Русия включените в тома „Бележки относно реформата от 1861 г. и следреформеното развитие на Русия“ заемат особено място. По времето на написването на тези „Бележки“ (1881—1882 г.) Маркс, както се вижда от тяхното съдържание, вече е имал намерение да направи общите изводи от своето проучване на социално-икономическото развитие на Русия и е пристъпвал към систематизирането на натрупаните данни и към тяхното обобщаване. „Бележките за реформата“, за разлика от другите руски материали от записките на Маркс, представляващи в по-голямата си част извадки от изследва-

ните източници с критически коментар към тях или конспекти на прочетени книги със собствени бележки, са в своята цялост изложение на въпроса от самия Маркс.

„Бележки за реформата“, които са определен резултат от дълбоката изследователска работа на Маркс по изучаването на нашата страна, попълват картината на творческата дейност на техния автор в последния период от живота му и показват отношението на великия вожд на пролетариата към руския народ, към неговото положение и борба.

В посланието си до славянския митинг, свикан през март 1881 г., Маркс и Енгелс отбелязват убийството на Александър II като един от симптомите на назряващата руска революция. Още тогава те предвиждат, че непрестанно развиващата се революция в Русия ще продължи делото на Парижката комуна, и приветствуват бъдещата „руска Комуна“ (виж настоящия том, стр. 256).

В подписания на 21 януари 1882 г. от двамата основоположници на научния комунизъм предговор към второто руско издание на „Манифест на Комунистическата партия“ те наричат Русия „преден отред на революционното движение в Европа“. Маркс и Енгелс, по думите на Ленин „бяха изпълнени с най-светла вяра в руската революция и в нейното могъщо световно значение“ (Съч., том 12, стр. 365).

От гледна точка на интересите на успешното развитие на международното революционно движение Маркс и Енгелс разглеждат и полския въпрос, на който са посветени няколко включени в тома документи на основоположниците на марксизма (виж по-специално обръщението „До митинга в Женева, свикан в памет на 50-годишнината на полската революция от 1830 г.“).

На 14 март 1883 г. Маркс умира. Включените в тома речи на Енгелс — „Чернова на речта на гроба на Маркс“, „Погребението на Карл Маркс“, „По случай смъртта на Карл Маркс“ — са посветени на паметта на великия учител и вожд на международния пролетариат. Те съдържат класическа оценка на световноисторическото значение на неговата теоретическа и практическа революционна дейност. В тези речи се говори също така за отзвука на Марксовата смърт, получен от различните страни. В тях Енгелс дава първите сведения за останалото след смъртта на неговия велик съратник и приятел ръкописно наследство.

Световноисторическата заслуга на Маркс се състои в това, че той пръв в историята създаде действително научна теория за развитието на обществото, доказа с научен анализ, че крахът на капитализма и победата на комунизма са неизбежни. Маркс и Енгелс положиха теоретическата основа на комунизма, като създадоха диа-

лектическия и историческия материализъм — научния мироглед на пролетариата. Маркс гледаше на науката, подчертава Енгелс, „като на могъщ лост на историята, като на революционна сила в най-висшето значение на тази дума“ (виж настоящия том, стр. 351).

Като създадоха научния комунизъм, К. Маркс и Ф. Енгелс го свързаха с освободителната борба на пролетариата и по този начин превърнаха теорията в мощно оръжие за революционното преустройство на обществото.

* * *

В този том са включени 7 работи, които не влизат в първото издание на Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс. Между тях са: „За „Нищета на философията““ и „Бележки за реформата от 1861 г. и следреформеното развитие на Русия“, написани от Маркс, статиите на Енгелс: „Работническото движение в Германия, Франция, САЩ и Русия“, „Изключителният закон против социалистите в Германия. — Положението в Русия“, „Два образцови муниципални съвета“, „Как Пиндтер съчинява небивалици“ и речта на Енгелс на митинга, посветен на годишнината от полското въстание през 1863 г.; три работи на Маркс и Енгелс се публикуват на руски език за пръв път.

Заглавията на произведенията на Маркс и Енгелс са дадени по оргиналите и публикациите, направени по времето, когато те са били живи. В случаите, в които заглавието е дадено от Института по марксизъм-ленинизъм, поради това, че липсва в оригинала, пред заглавието е поставена звездичка.

Институт по марксизъм-ленинизъм
при ЦК на КПСС

К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛС

МАРТ 1875 — МАЙ 1883

Ф. ЕНГЕЛС

ПИСМО ДО А. БЕБЕЛ[1]

Лондон, 18—28 март 1875 г.

Драги Бебел!

Получих писмото Ви от 23 февруари и се радвам, че се чувствувате тъй добре.

Питате ме какво е нашето мнение за историята с обединението? За съжаление и ние сме в съвсем същото положение като Вас. Нито Либкнехт, нито някой друг ни е съобщавал нещо, затова и ние знаем само това, което има във вестниците, а в тях нямаше нищо — докато преди около осем дни се получи проектопрограмата. Този проект, разбира се, не малко ни изуми.

Нашата партия толкова пъти е подавала ръка на ласалианците за помирение или поне за сътрудничество и толкова пъти е получавала от хазенклеферовци, хаселмановци и тьолкевци такъв груб отказ, че всяко дете би трябвало да направи извода: щом тези господа сега сами идват и предлагат помирение, значи те се намират в дяволски затруднено положение. Но при добре известния характер на тези хора наш дълг е да използваме тяхното затруднение, за да си издействуваме всички възможни гаранции, че тези хора няма отново да затвърдят в очите на работниците разклатените си позиции за сметка на нашата партия. Трябваше да ги посрещнем колкото се може по-студено и недоверчиво и да обусловим обединението със степента на тяхната готовност да се откажат от сектантските си лозунги и от своята „държавна помощ" и по главните въпроси да приемат айзенахската програма от 1869 г.[2] или нейно поправено издание, нагодено към днешния момент. Нашата партия *няма абсолютно нищо какво да се поучи* от ласалианците в теоретично отношение, т. е. по онова, което е от решаващо значение за про-

грамата, обаче ласалианците биха могли, разбира се, да се поучат от нашата партия. Първото условие за обединението беше те да престанат да бъдат сектанти, ласалианци, следователно преди всичко да се откажат от всецелебното знахарско средство — държавната помощ, или поне да я признаят като подчинена преходна мярка наред с многото други възможни мерки. Проектопрограмата доказва, че нашите хора, които стократно превъзхождат ласалианците в теоретическо отношение, стократно им отстъпват по политическа ловкост; „честните“* и този път жестоко са изиграни от нечестните.

Първо, приета е надутата, но исторически невярна Ласалова фраза: по отношение на работническата класа всички други класи били само една реакционна маса. Това положение е вярно само в отделни изключителни случаи, например по време на такава пролетарска революция, каквато беше Комуната, или в такава страна, в в която не само буржоазията е създала държавата и обществото по свой образ и подобие, но след нея и демократичната дребна буржоазия вече е довела това преустройство до неговите крайни последици. Ако например в Германия демократичната дребна буржоазия принадлежеше към тази реакционна маса, как би могла тогава Социалдемократическата работническа партия години наред да върви ръка за ръка с нея, с Народната партия?[3] Как може „Volksstaat“[4] да черпи почти цялото си политическо съдържание от дребнобуржоазнодемократичния „Frankfurter Zeitung“[5]? И как биха могли да бъдат включени в същата тази програма цели седем искания, които направо и буквално съвпадат с програмата на Народната партия и на дребнобуржоазната демокрация? Имам предвид седемте политически искания: от 1 до 5 и от 1 до 2, между които няма нито едно, което да не е *буржоазно* демократическо[6].

Второ, принципът на интернационалността на работническото движение практически за настоящия момент напълно се отхвърля, и то от хора, които цели пет години и при най-трудни обстоятелства провеждаха най-блестящо този принцип. Положението на германските работници като авангард на европейското движение се дължи *главно* на истински интернационалистическото им поведение през време на войната; никой друг пролетариат не би могъл да се държи така добре. И сега им предлагат да се отрекат от този принцип в един момент, когато навсякъде в чужбина работниците толкова по-силно го подчертават, колкото повече правителствата се стремят да смажат всеки опит за осъществяване на този принцип в рамките на някаква организация! Какво остава в края на краищата от интернационализма на работническото движение? Само слаба на-

---

* „честни“ били наричани айзенахците. *Ред.*

дежда — даже не за сътрудничество на европейските работници занапред в борбата за своето освобождение — не, а за някакво бъдещо „международно побратимяване на народите“, за „Европейските съединени щати“ на буржоата от лигата за мир[7]!

Естествено съвсем не беше необходимо да се говори за Интернационала като такъв. Но най-малкото не биваше да се отстъпва от програмата от 1869 г., а да се кажеше примерно така: *макар че* германската работническа партия действува *преди всичко* в поставените ѝ държавни граници (тя няма право да говори от името на европейския пролетариат, особено пък да казва неща невярно), тя съзнава своята солидарност с работниците от всички страни и винаги ще бъде готова да изпълнява и в бъдеще както досега произтичащите от тази солидарност задължения. Подобни задължения съществуват и без да се обявяваш или да се считаш за част от Интернационала; например оказване помощ при стачки и недопущане на стачкоизменници, грижи на партийните органи да осведомяват германските работници за движението в чужбина, агитация срещу заплашващи или избухващи династически войни, през време на такива войни — тактика, подобна на онази, която беше образцово проведена през 1870—1871 г., и т. н.

Трето, нашите хора позволиха да им натрапят Ласаловия „железен закон за работната заплата“, който почива на съвсем остарял икономически възглед, че работникът получавал средно само *минимума* на работната заплата, и то защото според Малтусовата теория за народонаселението винаги имало излишък от работници (такава беше аргументацията на Ласал). Но Маркс в „Капиталът“ подробно доказа, че законите, които регулират работната заплата, са много сложни, че според обстоятелствата има превес ту един, ту друг от тях, че те следователно съвсем не са железни, а, напротив, са много еластични и че този въпрос съвсем не може да се реши с две-три думи, както си въобразяваше Ласал. Малтусианската обосновка на закона, който Ласал е преписал от Малтус и Рикардо (изопачавайки последния), както например тя се цитира на стр. 5 в „Христоматия за работници“ от една друга брошура на Ласал[8], е подробно оборена от Маркс в раздела за „процеса на натрупването на капитала“[9]. Следователно, като приеха Ласаловия „железен закон“, признаха едно невярно положение и неговата невярна обосновка.

Четвърто, програмата поставя като *единствено социално* искане Ласаловата държавна помощ в нейния най-оголен вид, в какъвто Ласал я е откраднал от Бюше. И това става, след като Браке много добре разкри цялата нищожност на това искане[10] и след като почти всички, ако не всички, оратори на нашата партия бяха принудени да се обявят в борбата срещу ласалианците против тази „държавна

помощ“! По-голямо унижение за нашата партия не може и да има. Интернационализмът, смъкнат до равнището на Аманд Гьог, социализмът — до буржоазния републиканец Бюше, който издигна това искане в *противовес на социалистите* с цел да се води борба срещу тях!

Но в най-добрия случай „държавната помощ“ в ласаловския смисъл е само *едно* от многото други мероприятия за постигането на целта, която тук е изразена с безпомощните думи: „за да прокара път към разрешението на социалния въпрос“, като че ли за нас още има някакъв теоретически *неразрешен* социален *въпрос!* Следователно, ако кажем: „Германската работническа партия се стреми към премахване на наемния труд и с това — на класовите различия чрез осъществяване на колективното производство в индустрията и земеделието и в национален мащаб; тя се обявява за всяко мероприятие, което е подходящо за постигането на тази цел“ — нито един ласалианец не ще може да възрази нещо против това.

Пето, не е казано нито дума за организацията на работническата класа като класа посредством професионалните съюзи. А това е много съществен пункт, защото именно това е истинската класова организация на пролетариата, в която той води всекидневните си борби с капитала, която за него е школа и която днес по никой начин не може да задуши даже и най-жестоката реакция (както сега в Париж). Предвид на важността, която тази организация придобива и в Германия, според нас би било безусловно необходимо тя да бъде спомената в програмата и по възможност да ѝ се отреди определено място в партийната организация.

Всичко това нашите хора направиха в угода на ласалианците. А какво отстъпиха другите? Това, че в програмата фигурират куп доста объркани *чисто демократически искания,* някои от които са просто модни неща, като напр. „законодателство чрез народа“, каквото съществува в Швейцария и принася там повече вреда, отколкото полза, ако изобщо принася нещо. „*Управление* чрез народа“, това вече би имало някакъв смисъл. Липсва също първото условие за всяка свобода: отговорност на всички чиновници пред обикновените съдилища и по общото право за всичките им служебни действия спрямо всеки гражданин. А че искания като свобода на науката, свобода на съвестта фигурират във всяка либерална буржоазна програма и тук изглеждат малко странно — затова няма да се разпростирам.

Свободната народна държава се е превърнала в свободна държава. Граматически погледнато, свободна държава е тази, в която държавата е свободна спрямо своите граждани, т. е. е държава с деспотично управление. Трябваше да се откажем от всякакви брът-

вежи за държавата, особено след Комуната, която и не беше държава в истинския смисъл на думата. Анархистите достатъчно ни вадиха очите с *„народната държава"*, макар че още в съчинението на Маркс срещу Прудон, а след това в „Комунистическия манифест"[11] направо се казва, че с въвеждането на социалистическия обществен строй държавата от само себе си се разтуря [sich auflöst] и изчезва. Тъй като държавата е само преходна институция, с която си служат в борбата, в революцията, за да смажат насилствено своите противници, чиста безсмислица е да се говори за свободна народна държава: докато пролетариатът все още *се нуждае* от държава, той се нуждае от нея не в интерес на свободата, а за да смаже своите противници, а когато стане възможно да се говори за свобода, тогава държавата като такава престава да съществува. Затова ние бихме предложили навсякъде вместо *„държава"* да се постави „община" [Gemeinwesen], една хубава стара немска дума, която много добре може да замести френската дума „комуна".

„Премахване на всяко социално и политическо неравенство" е също много съмнителна фраза вместо: „премахване на всички класови различия". Между отделни страни, области и дори отделни селища винаги ще съществува *известно* неравенство в условията на живота, което ще може да бъде сведено до минимум, но никога не може да бъде отстранено напълно. Жителите на Алпите винаги ще имат по-други условия на живот от жителите на равнините. Представата за социалистическото общество като царство на *равенството* е едностранчива френска представа, свързана със стария лозунг „свобода, равенство, братство", представа, която като определен *етап на развитие* е била оправдана за своето време и място, но сега трябва да бъде преодоляна като всички едностранчивости на предишните социалистически школи, защото тя внася само бърканица и защото вече са намерени по-точни начини за излагане на този въпрос.

Аз завършвам, макар че почти всяка дума в тази програма, написана при това вяло и безцветно, заслужава критика. Тази програма е такава, че ако бъде приета, Маркс и аз *никога* не ще се присъединим към изградената върху тази основа *нова* партия и ще трябва много сериозно да помислим каква позиция — също и публично — да заемем спрямо нея. Имайте предвид, че в чужбина *нас* държат отговорни за всички изказвания и действия на Германската социалдемократическа работническа партия. Например Бакунин в съчинението си „Държавност и анархия" държи нас отговорни за всяка необмислена дума, казана или написана от Либкнехт след основаването на „Demokratiches Wochenblatt"[12]. Хората именно си въобразяват, че ние оттук командуваме цялото движение, когато

Вие знаете не по-зле от мен, че ние почти никога ни най-малко не сме се месили във вътрешните работи на партията, освен само да поправим, доколкото е възможно, извършени според нас грешки, и то *само теоретически*. Обаче Вие сами ще разберете, че тази програма е повратна точка, която много лесно би могла да ни принуди да снемем от себе си всяка отговорност за партията, която е признала такава програма.

Изобщо официалната програма на една партия има по-малко значение от онова, което партията върши в действителност. Но една *нова* програма все пак е публично издигнато знаме и по това знаме външният свят съди за партията. Затова програмата в никакъв случай не трябва да бъде крачка назад, какъвто е въпросният проект в сравнение с Айзенахската програма. А трябваше също да се помисли и какво ще кажат работниците от другите страни за тази програма, какво впечатление ще направи тази капитулация на целия германски социалистически пролетариат пред ласалианството.

При това убеден съм, че едно обединение върху *такава* основа няма да трае и една година. Нима най-добрите умове на нашата партия ще се съгласят да предъвкват научени наизуст Ласалови фрази за железния закон за работната заплата и за държавната помощ? Бих желал да видя например Вас в тази роля! Но и да направя това, слушателите им ще ги освиркат. При това уверен съм, че ласалианците държат именно на *тези* точки от програмата, както лихварят Шейлок на своя фунт месо*. Разцеплението ще стане, но преди това ние ще възстановим „честното“ име на Хаселман, Хазенклевер, Тьолке и компания; след разцеплението ще се окажем по-отслабени, а ласалианците — укрепнали; нашата партия ще загуби политическата си непорочност и вече никога не ще може беззаветно да се бори срещу Ласаловите фрази, които тя самата за известно време е била написала на своето знаме; и ако ласалианците тогава пак кажат, че те били истинската и единствената работническа партия, а нашите хора — буржоа, за доказателство те ще могат да посочат тази програма. Всички социалистически мероприятия в нея са *техни*, докато *нашата* партия внесе само исканията за дребнобуржоазната демокрация, която обаче *тя самата* в същата тази програма е характеризирала като част от „реакционната маса“.

Аз забавих изпращането на това писмо, тъй като Вие ще бъдете освободен едва на 1 април, по случай рождения ден на Бисмарк, и не желаех да го изложа на риска да бъде заловено при опит да Ви го предадат по контрабанден път. Но току-що се получи писмо от Браке, у когото също са възникнали сериозни съм-

* Шекспир. „Венецианският търговец“, действие I, сцена трета. *Ред.*

нения относно програмата и който иска да знае нашето мнение. Затова изпращам това писмо чрез него, за да го прочетете и да не става нужда да пиша всички тези истории още веднъж. Впрочем аз изложих и на Рам цялата истина, а на Либкнехт писах само накратко. Не мога да му простя, че той не ни писа *нито дума* за цялата тази работа (а Рам и другите са мислели, че той точно ни е осведомил), докато не стана, така да се каже, много късно. Наистина той открай време е постъпвал така и затова ние — както Маркс, така и аз — трябваше да водим дълга и неприятна преписка с него — но този път е вече прекалено и *ние решително се отказваме да вървим заедно с него по такъв път.*

Гледайте да наредите така, че през лятото да дойдете тук. Ще живеете естествено при мен, а ако времето е хубаво, ще отидем за няколко дни на морски бани; след дългото лежане в затвора това ще бъде много полезно за Вас.

С дружески поздрав

Ваш: *Ф. Е.*

Маркс отскоро се премести и живее на 41, Мейтленд-парк, Кресент, Норд-Уест, Лондон.

Написано на 18—28 март 1875 г.

Напечатано за пръв път в книгата : A. Bebel, *„Aus meinem Leben", T. II, Stuttgart, 1911 г.*

Печата се по текста на книгата

Оригиналът на немски

К. МАРКС

КРИТИКА НА ГОТСКАТА ПРОГРАМА[13]

Написано от К. Маркс през април — началото на май 1875 г.

Напечатано с известни съкращения в списание „Neue Zeit“, т. I, кн. 18. 1891 г.

Печата се по ръкописа

Оригиналът на немски

ПИСМО ДО В. БРАКЕ

Лондон, 5 май 1875 г.

Драги Браке!

След като прочетете долните критични бележки към обединителната програма, бъдете така добър да ги предадете на Гайб и Ауер, Бебел и Либкнехт, за да се запознаят с тях. Аз съм претрупан с работа и вече съм принуден да излизам далеч извън рамките на работното време, предписано ми от лекарите. Ето защо за мен съвсем не беше „удоволствие" да изпиша толкова много хартия. Но това беше необходимо, за да не би партийните другари, за които е предназначено това съобщение, да изтълкуват по-късно зле стъпките, които аз от своя страна ще трябва да предприема. Имам предвид кратката декларация, която двамата с Енгелс ще публикуваме след обединителния конгрес, че посочената принципна програма ни е съвсем чужда и нямаме нищо общо с нея.

Това е необходимо, тъй като в чужбина е разпространен грижливо поддържаният от враговете на партията възглед, и то съвсем погрешен възглед, че ние тайно ръководим оттук движението на така наречената айзенахска партия. Дори в една своя неотдавна излязла на руски език книга Бакунин стоварва например върху мен отговорността не само за всички програми и т. н. на споменатата партия, но дори и за всяка стъпка, която Либкнехт е направил от деня на своето сътрудничество с Народната партия.

Независимо от това моят дълг не ми позволява дори и с дипломатическо мълчание да призная една програма, която според моето убеждение нищо не струва и деморализира партията.

Всяка стъпка на действителното движение е по-важна от дузина програми. Поради това, ако не е било възможно — а и обстоятел-

ствата не са допускали това — да се отиде *по-далеч* от айзенахската програма, би трябвало просто да се сключи спогодба за действия срещу общия враг. А когато се съставят принципни програми (вместо да бъде отложена тази работа до момента, когато тя ще бъде приготвена чрез по-продължителна съвместна работа) — с това пред цял свят се поставят жалони, по които хората съдят за равнището на партийното движение.

Водачите на ласалианците дойдоха при нас, защото обстоятелствата ги принудиха. Ако още в началото им беше заявено, че няма да се допусне никакво търгашество с принципите, те щяха да бъдат *принудени* да се задоволят с една програма за действие или с организационен план за общо действие. Вместо това им разрешават да се явяват въоръжени с мандати и от своя страна признават тези мандати за задължителни, т. е. предават се на милостта или немилостта на ония, които сами се нуждаят от помощ. Като връх на всичко те свикват свой конгрес още *преди помирителния конгрес,* докато нашата собствена партия свиква своя конгрес post festum*. Очевидно целта е била да се осуети всякаква критика и да не се даде възможност на собствената партия да се опомни. Известно е, че самият факт на обединението задоволява работниците, но грешат ония, които мислят, че този минутен успех не е купен твърде скъпо.

Впрочем програмата нищо не струва и независимо от това, че тя канонизира Ласаловото верую.

В най-близко време ще Ви изпратя последните свитъци от френското издание на „Капиталът". Печатането беше спряно за дълго време поради забрана от страна на френското правителство. Тази седмица или в началото на идната седмица книгата ще бъде готова. Получихте ли първите 6 свитъка? Съобщете ми, ако обичате, и *адреса* на Бернхард Бекер, на когото също трябва да изпратя последните свитъци.[14]

Книгоиздателството „Volksstaat" има своеобразни нрави. Така например и до този момент не ми е изпратен нито един екземпляр от новото издание на „Кьолнския процес на комунистите"[15].

Със сърдечен поздрав

Ваш *Карл Маркс*

* — буквално: след празника, т. е. със закъснение. *Ред.*

БЕЛЕЖКИ КЪМ ПРОГРАМАТА НА ГЕРМАНСКАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ

I

1. „Трудът е източник на всяко богатство и на всяка култура, а *тъй като* принасящият полза труд е възможен само в обществото и чрез обществото, доходът от труда принадлежи изцяло и на равни права на всички членове на обществото.“

Първа част на параграфа: „Трудът е източник на всяко богатство и на всяка култура.“

Трудът *не е източник* на всяко богатство. *Природата* е също така източник на потребителни стойности (а тъкмо от тях се състои вещественото богатство!), както и трудът, който е само проява на една природна сила, на човешката работна сила. Горната фраза се среща във всички детски буквари и е правилна само дотолкова, доколкото в нея *се подразбира,* че трудът се извършва със съответните предмети и оръдия. Но в една социалистическа програма не бива да се допускат подобни буржоазни фрази, да се премълчават *условията,* които единствено им придават смисъл. И доколкото човек по начало се отнася към природата — този първоизточник на всички средства и предмети на труда — като собственик, доколкото я третира като нещо, което му принадлежи, дотолкова неговият труд става източник на потребителни стойности, а следователно и на богатство. Буржоата имат много сериозни основания да приписват на труда *свръхестествена творческа сила,* защото именно от природната обусловеност на труда следва, че човек, който не притежава никаква друга собственост освен своята работна сила, при всяко обществено и културно състояние е принуден да бъде роб на другите хора, които са завладели материалните условия на

труда. Само с тяхно разрешение той може да работи и следователно — само с тяхно разрешение да живее.

Нека оставим сега тази фраза, каквато е, каквито и да са нейните недостатъци. Какво заключение би трябвало да се очаква? Очевидно следното:

„Тъй като трудът е източник на всяко богатство, нито един член на обществото не може също да си присвоява богатство иначе, освен като продукт на труда. Така че ако самият не работи, той живее от чужд труд и придобива и своята култура също за сметка на чужд труд."

Вместо това с думичките *„а тъй като"* се прибавя второ изречение, за да се направи изводът от второто, а не от първото изречение.

Втора част на параграфа: „Принасящият полза труд е възможен само в обществото и чрез обществото."

Според първото изречение трудът беше източник на всяко богатство и на всяка култура, следователно и никакво общество не е възможно без труд. Сега научаваме, напротив, че никакъв „принасящ полза" труд не е възможен без общество.

Също така би могло да се каже, че само в обществото безполезният или дори общественовредният труд може да стане промишлен отрасъл, че само в обществото човек може да живее в безделие и т. н. и т. н. — с една дума, да се препише целият Русо.

А какво представлява „принасящият полза" труд? Това е единствено такъв труд, който постига набелязания полезен резултат. Дивак — а човекът е дивак, откакто е престанал да бъде маймуна, — който убива животно с камък или събира плодове и т. н., извършва „принасящ полза" труд.

Трето. Заключението: „А тъй като принасящият полза труд е възможен само в обществото и чрез обществото, доходът от труда принадлежи изцяло и на равни права на всички членове на обществото."

Хубаво заключение! Щом принасящият полза труд е възможен само в обществото и чрез обществото, доходът от труда принадлежи на обществото, а на отделния работник се полага само онази част от тоя доход, която не е необходима за издържане на „условието" на труда — обществото.

Всъщност това положение е било прокламирано във всички времена *от защитниците на всеки обществен строй.* Най-напред стоят претенциите на правителството и на всичко онова, което се залепва за него — тъй като правителството било обществен орган за запазване на обществения ред; след това идват претенциите на

различните видове частна собственост — тъй като различните видове частна собственост били основите на обществото ... и т. н. Очевидно е, че човек може да върти и обръща тези празни фрази, както си иска.

Първата и втората част на параграфа могат да имат известна смислена връзка само при следната редакция:

„Трудът става източник на богатство и култура само като обществен труд", или — което е същото — „в обществото и чрез обществото".

Това положение е безспорно правилно, защото макар че отделният труд (предполага се, че неговите веществени условия са налице) може да създава потребителни стойности, той не може да създаде нито богатство, нито култура.

Но също така безспорно е и другото положение:

„Успоредно с общественото развитие на труда и превръщането му по такъв начин в източник на богатство и култура се развива бедността и угнетяването по отношение на работника, богатството и културата по отношение на неработника."

Това е законът на цялата досегашна история. Така че вместо общи фрази за „труда" и „обществото" тук определено трябваше да се покаже как в съвременното капиталистическо общество най-после са създадени ония материални и други условия, които дават възможност на работниците да сломят това обществено проклятие и ги заставят да направят това.

Но всъщност целият този параграф, объркан по форма, погрешен по съдържание, е вмъкнат само за да може Ласаловата формула за „целия трудов доход" да бъде написана като първи лозунг на партийното знаме. Аз по-нататък ще се върна на „трудовия доход", на „равното право" и т. н., тъй като по-нататък същото нещо се повтаря в малко по-друга форма.

> 2. „В съвременното общество средствата на труда са монопол на класата на капиталистите. Обусловената от това зависимост на работническата класа е причината за мизерията и заробването във всичките им форми."

Това заимствувано от устава на Интернационала положение в тази си „поправена" редакция е погрешно.

В съвременното общество средствата на труда са монопол на поземлените собственици (монополът на поземлената собственост е дори основата на монопола на капитала) *и* на капиталистите. В съответния пункт от устава на Интернационала не е спомената нито едната, нито другата класа на монополистите. Там се говори за *„монопол върху средствата на труда, т. е. върху източниците на*

живота". Добавката „източници на живота" достатъчно показва, че в средствата на труда е включена и земята.

Поправката е била направена, защото Ласал — по мотиви, известни сега на всички — нападаше *само* класата на капиталистите, но не и поземлените собственици. В Англия капиталистът в повечето случаи не е собственик дори на земята, на която се намира неговата фабрика.

3. „Освобождението на труда изисква въздигането на средствата на труда в притежание на цялото общество и колективното регулиране на целокупния труд при справедливо разпределение на трудовия доход."

„Въздигането на средствата на труда в притежание на цялото общество"! Навярно това трябва да означава тяхното „превръщане" в притежание на цялото общесво. Но това само мимоходом.

Какво значи *„трудов доход"*? Продуктът на труда или неговата стойност? А в случай, че е последното — цялата стойност на продукта ли или само онази част от стойността, която трудът е прибавил към стойността на потребените средства за производство?

„Трудовият доход" е неопределена представа, с която Ласал замества определени икономически понятия.

Какво значи „справедливо" разпределение?

Нима буржоата не твърдят, че съвременното разпределение е „справедливо"? И не е ли то действително единственото „справедливо" разпределение върху основата на съвременния начин на производство? Нима икономическите отношения се регулират с правни понятия, а не е ли тъкмо обратното: не възникват ли правните отношения от икономическите? И нима разните социалистически сектанти нямат най-различни представи за „справедливо" разпределение?

За да знаем какво трябва да се подразбира в този случай под думите „справедливо разпределение", трябва да съпоставим първия параграф с този параграф. Последният предполага такова общество, в което „средствата на труда са обществено притежание и целокупният труд се регулира колективно", а от първия параграф виждаме, че „доходът от труда принадлежи целият и на равни права на всички членове на обществото".

„На всички членове на обществото ли"? Дори и на неработещите? Къде остава в такъв случай „целият трудов доход"? Само за работещите членове на обществото ли? Къде е тогава „равното право" на всички членове на обществото?

Но „всички членове на обществото" и „равното право" са очевидно само фрази. Същността на работата е, че в това комунистическо общество всеки работник трябва да получи Ласаловия „цял трудов доход".

Ако вземем израза „трудов доход“ най-напред в смисъл на продукт на труда, колективният трудов доход ще бъде *целокупният обществен продукт.*

От него трябва да бъде приспаднато:

Първо — това, което е необходимо за възстановяване на потребените средства за производство.

Второ — добавъчната част за разширяване на производството.

Трето — резервният или застрахователен фонд срещу злополуки, природни стихии и т. н.

Тези приспадания от „целия трудов доход“ са икономическа необходимост и техните размери трябва да бъдат определени въз основа на наличните средства и сили, отчасти въз основа на теорията за вероятността, но те в никакъв случай не се поддават на изчисление въз основа на справедливостта.

Остава другата част от целокупния продукт, която е предназначена да служи като предмети за потребление.

Преди да се стигне до индивидуалната подялба на тази останала част, от нея пак се приспадат:

Първо — общите, неспадащи непосредствено към производството административни разходи.

Тази част веднага ще се намали доста много в сравнение с размера й в съвременното общество и все повече ще се намалява с развитието на новото общество.

Второ — онова, което е предназначено за колективно задоволяване на нуждите, като училища, учреждения по здравеопазването и т. н.

Тази част веднага ще нарасне значително в сравнение с размера й в съвременното общество и ще нараства все повече с развитието на новото общество.

Трето — фондовете за неработоспособни и др., накратко — онова, което спада днес към така наречените официални грижи за бедните.

Едва сега стигаме до „разпределението“, което програмата, под влияние на Ласал, толкова ограничено и има предвид, а именно до онази част от предметите за потребление, която се разпределя между индивидуалните производители от колектива.

„Целият трудов доход“ вече незабелязано се е превърнал в „нецял“, макар че онова, което се отнема от производителя като частно лице, е пряко или косвено пак в негова полза като член на обществото.

Както е изчезнала фразата за „целия трудов доход“, така сега изчезва и фразата за „трудов доход“ изобщо.

В колективното, основано върху общото владение на средствата за производство общество производителите не разменят своите продукти; също така и трудът, употребен за произвеждане на продукти, тук не се проявява *като стойност* на тези продукти, като някакво присъщо на тях веществено свойство, защото сега в противоположност на капиталистическото общество индивидуалният труд вече не по околен път, а непосредствено съществува като съставни части на целокупния труд. Така че изразът „трудов доход", неприемлив и днес поради своята двусмисленост, губи всякакъв смисъл.

Ние имаме работа тук не с такова комунистическо общество, което *се е развило* върху своя собствена основа, а напротив — с такова, което току-що *възниква* именно от капиталистическото общество и следователно във всяко отношение — в икономическо, нравствено и умствено — още носи наследствените белези на старото общество, от чиито недра то е излязло. Съобразно с това след всички приспадания отделният производител получава обратно от обществото точно толкова, колкото самият той му дава. Онова, което той е дал на обществото, е неговият индивидуален трудов дял. Например общественият работен ден представлява сбора от индивидуалните работни часове; индивидуалното работно време на отделния производител — това е доставената от него част от обществения работен ден, неговият дял в него. Той получава от обществото квитанция, че е доставил еди-колко си труд (след приспадане на труда му в полза на обществените фондове), и с тази квитанция получава от обществените запаси толкова предмети за потребление, за колкото е изразходван също толкова труд. Същото количество труд, което е дал на обществото в една форма, той го получава обратно в друга форма.

Тук очевидно господствува същият принцип, който регулира стокообмена, тъй като той е обмен на равни стойности. Съдържанието и формата тук са се изменили, защото при изменилите се обстоятелства никой не може да даде нищо друго освен своя труд и защото, от друга страна, в собственост на отделните лица не може да премине нищо друго освен индивидуални предмети за потребление. Но що се отнася до разпределението на последните между отделните производители, тук господствува същият принцип, както и при обмена на стокови еквиваленти: известно количество труд в една форма се разменя срещу същото количество труд в друга форма.

Поради това *равното право* тук по принцип е все още *буржоазното право*, макар че принципът и практиката тук вече не си противоречат, докато при стокообмена размяната на еквиваленти съществува само *средно*, а не при всеки отделен случай.

Въпреки този прогрес, това *равно право* е в едно отношение все още ограничено с буржоазни рамки. Правото на производителите е *пропорционално* на давания от тях труд; равенството се състои в това, че се мери с *равна мярка* — с труда.

Но един човек физически или умствено превъзхожда друг човек, следователно за едно и също време дава повече труд или пък е способен да работи по-дълго време, а за да служи като мярка, трудът трябва да бъде определен по продължителност или по интензивност, иначе би престанал да бъде мярка. Това *равно* право е неравно право за неравен труд. То не признава никакви класови различия, защото всеки е само работник като всички други; но то тихомълком признава нееднаквата индивидуална дарба, а оттук и нееднаквата работоспособност като естествени привилегии. *Поради това по своето съдържание то е право на неравенството като всяко право.* По своята природа правото може да се състои само в прилагане на равна мярка; но нееднаквите индивиди (а те нямаше да бъдат различни индивиди, ако не бяха нееднакви) могат да бъдат измервани с една и съща мярка само дотолкова, доколкото човек ги разглежда от едно и също гледище, доколкото ги взема само от една *определена* страна, както например в дадения случай ги разглежда *само като работници* и не вижда в тях нищо повече, абстрахира се от всичко останало. По-нататък: един работник е женен, а друг не; един има повече деца от друг и т. н. и т. н. Така че при равен труд и следователно при равно участие в обществения потребителен фонд един фактически получава повече от друг, един е по-богат от друг и т. н. За да избегне всички тези недостатъци, правото, вместо да бъде равно, трябва да бъде неравно.

Но тези недостатъци са неизбежни в първата фаза на комунистическото общество, в оня му вид, в който то е произлязло от капиталистическото общество след продължителни родилни мъки. Правото никога не може да стои по-високо от икономическия строй и от обусловеното от него културно развитие на обществото.

Във висшата фаза на комунистическото общество, когато изчезне заробващото човека подчинение на разделението на труда, а заедно с това и противоположността между умствения и физическия труд; когато трудът престане да бъде само средство за живот, а сам стане първа жизнена необходимост; когато заедно с всестранното развитие на индивидите нараснат и производителните сили и всички извори на обществено богатство потекат като пълноводен поток — едва тогава тесният хоризонт на буржоазното право ще може да бъде преодолян напълно и обществото ще може да напише на своето знаме: От всекиго според способностите, на всекиго според потребностите.

Аз се спрях по-подробно на „целия трудов доход“, от една страна, и на „равното право“ и „справедливото разпределение“, от друга, за да покажа какво голямо престъпление вършат някои, когато, от една страна, се стремят отново да натрапят на нашата партия като догми, представи, които на времето имаха известен смисъл, но сега са се превърнали в остаряла словесна смет, а, от друга страна, чрез идеологически правни и други извъртания — толкова привични за демократите и за френските социалисти — желаят да изопачат реалистичното схващане, което с толкова труд беше насадено в партията и сега вече е пуснало корени в нея.

Независимо от изложеното дотук беше изобщо погрешно да се вижда същността на работата в така нареченото *разпределение* и да се слага върху него главното ударение.

Всяко разпределение на предметите за потребление е винаги само последица от разпределението на самите условия на производството. А това разпределение изразява характера на самия начин на производството. Например капиталистическият начин на производство се основава върху това, че веществените условия на производството под формата на собственост върху капитала и собственост върху земята се намират в ръцете на хора, които не работят, докато масата притежава само личното условие на производството — работната сила. Щом елементите на производството са разпределени така, оттук от само себе си произтича и съвременното разпределение на предметите за потребление. А ако веществените условия на производството бъдат колективна собственост на самите работници, в резултат ще се получи и такова разпределение на предметите за потребление, което ще се различава от сегашното. Вулгарният социализъм (а от него известна част от демокрацията) възприе от буржоазните икономисти маниера да разглежда и третира разпределението като нещо, независимо от начина на производството, а оттук да представя работата така, като че ли социализмът се върти главно около разпределението. Но след като истинското отношение е изяснено вече отдавна, защо да се връщаме отново назад?

> 4. „Освобождението на труда трябва да бъде дело на работническата класа, по отношение на която всички останали класи са *само една реакционна маса.*“

Първата строфа е взета от встъпителните думи в устава на Интернационала, но е „поправена“. Там се казва: „Освобождението на работническата класа трябва да бъде дело на самите работници“; тук, напротив, „работническата класа“ трябва да освободи — какво? — „труда“. Нека го разбере, който може.

Затова пък като компенсация следва антистрофата — стопроцентов ласаловски цитат: „по отношение на която (на работническата класа) всички останали класи *са само една реакционна маса*“.

В „Комунистически манифест“ се казва: „От всички класи, които днес противостоят на буржоазията, само пролетариатът е *действително революционна класа*. Останалите класи се разкапват и загиват с развитието на едрата индустрия, а пролетариатът е неин собствен продукт.“[16]

Буржоазията като носителка на едрата индустрия се разглежда тук като революционна класа по отношение на феодалите и средните съсловия, които се стремят да запазят всички обществени позиции, създадени от остарелите начини на производството. Следователно те не образуват *заедно с буржоазията* само една реакционна маса.

От друга страна, полетариатът е революционен по отношение на буржоазията, защото самият израсъл върху почвата на едрата индустрия, той се стреми да лиши производството от капиталистическия характер, който буржоазията се старае да увековечи. Но „Манифестът“ добавя, че „средните съсловия“ стават революционни „дотолкова, доколкото им предстои да преминат в редовете на пролетариата“.

Следователно и от тази гледна точка пак е безсмислица, че по отношение на работническата класа те, „заедно с буржоазията“, а отгоре на това и с феодалите „образуват само една реакционна маса“.

Нима при последните избори ние заявявахме на занаятчиите, дребните индустриалци и т. н., както и на *селяните*: „По отношение на нас вие заедно с буржоата и с феодалите образувате само една реакционна маса“?

Ласал знаеше „Комунистическият манифест“ наизуст, също както неговите правоверни последователи знаят наизуст съставените от него свещени писания. Така че ако той тъй грубо е изопачил „Манифеста“, той го е направил само за да оправдае своя съюз с абсолютистичните и феодалните противници против буржоазията.

Освен това в горния параграф неговата премъдрост е изсмукана от пръстите без каквато и да било връзка с лошо „поправения“ цитат от устава на Интернационала. Така че тук имаме чисто и просто нахалство, и то съвсем не неприятно за г-н Бисмарк — една от онези евтини дързости, които берлинският Марат[17] проявява.

5. „Работническата класа действува за своето освобождение преди всичко *в рамките на съвременната национална държава*, като съзнава, че необходимият резултат от нейните стремежи, които са общи за работниците от всички културни страни, ще бъде международното побратимяване на народите.“

В противоположност на „Комунистическият манифест“ и на целия предишен социализъм Ласал гледаше на работническото движение от най-ограничено национално гледище. В това му подражават — и то след дейността на Интернационала!

От само себе си се разбира, че за да може изобщо да се бори, работническата класа трябва в собствената си страна да се организира *като класа* и че непосредствена арена на нейната борба е самата ѝ страна. В това отношение нейната класова борба не по съдържание, а както се казва в „Комунистическият манифест“ — „по форма“ е национална. Но „рамките на съвременната национална държава“ — например на Германската империя — сами на свой ред се намират икономически „в рамките на световния пазар“, политически — „в рамките на системата на държавите“. Всеки търговец знае, че германската търговия е същевременно и външна търговия и величието на г-н Бисмарк се състои тъкмо в неговата своеобразна *международна* политика.

Но до какво свежда германската работническа партия своя интернационализъм? До съзнанието, че резултатът на нейните стремежи „ще бъде *международното побратимяване на народите*“ — фраза, заимствувана от буржоазната лига за свобода и мир, която трябва да мине за еквивалент на международното побратимяване на работническите класи в общата им борба срещу господствуващите класи и техните правителства. А за *международните функции* на германската работническа класа следователно — нито дума! И това е всичко, което ѝ предлагат да противопостави на своята собствена буржоазия, вече братски обединила се против нея с буржоата на всички други страни и на международната заговорническа политика на г-н Бисмарк!

В действителност интернационализмът на програмата стои *още безкрайно по-ниско* от интернационализма на партията на свободната търговия. Последната също твърди, че резултатът от нейните стремежи щял да бъде „международното побратимяване на народите“. Но тя и *върши* нещо, за да направи търговията международна, и съвсем не се задоволява със съзнанието, че всички народи се занимават с търговия в собствената си страна.

Международната дейност на работническата класа от различните страни в никакъв случай не зависи от съществуването на *„Международната работническа асоциация“*. Тя беше само пръв опит за създаване на централен орган за тази дейност, опит, който благодарение на дадения от него тласък остави трайни резултати, но който в своята *първа историческа форма* не можеше да бъде продължен след падането на Парижката комуна.

Бисмарковият „Norddeutsche" имаше пълно право, когато за удоволствието на своя господар оповести, че германската работническа партия се е отказала в новата си програма от интернационализма[18].

II

„Като изхожда от тези принципи, Германската работническа партия се стреми с всички законни средства към *свободна държава — и —* социалистическо общество; към премахване системата на работната заплата *заедно с железния закон за работната заплата* — и — експлоатацията във всичките и форми; към премахване на всякакво социално и политическо неравенство."

Към „свободната" държава ще се върна по-късно.

И така, Германската работническа партия за в бъдеще трябва да вярва в Ласаловия „железен закон за работната заплата"! За да не пропуснат този закон, вършат безсмислица, като говорят за „премахване системата на работната заплата" (би трябвало да се каже: системата на наемния труд) *заедно* с „железния закон за работната заплата". Ако премахвам наемния труд, аз, естествено, премахвам и неговите закони, били те „железни" или меки като гъба. Но борбата на Ласал против наемния труд се върти почти изключително около този така наречен закон. Ето защо, за да се докаже, че ласалианската секта е победила, „системата на работната заплата" е трябвало да бъде премахната *„заедно* с железния закон за работната заплата", а не без него.

Както се знае, от „железния закон за работната заплата" на Ласал принадлежи само думата „железен", която той е заимствувал от Гьотевите „вечни, железни, велики закони". Думата *„железен"* е етикет, по който правоверните се разпознават един друг. Но ако аз приемам закона с Ласаловия печат, а следователно и в Ласаловия смисъл, аз съм принуден да приема и Ласаловата обосновка на този закон. А в какво се състои тя? Както изтъкна Ланге наскоро след смъртта на Ласал, това е (проповядваната от самия Ланге) Малтусова теория за народонаселението.[19] Но ако тази теория е правилна, тогава пък *няма да мога* да премахна „железния закон", дори и сто пъти да премахна наемния труд, защото в такъв случай този закон ще управлява не само системата на наемния труд, но и *всяка* обществена система. Опирайки се именно на тази теория, икономистите вече повече от петдесет години доказват, че социализмът не може да премахне мизерията, *обусловена от самата природа,* а може само да я направи *всеобща,* като я разпредели равномерно по цялата повърхност на обществото!

Но всичко това не е най-главното. *Съвсем независимо от погрешното* Ласалово схващане за този закон, наистина възмутителната крачка назад се състои в следното.

След смъртта на Ласал в *нашата* партия си проби път научното разбиране, че *работната заплата* не е това, което тя *изглежда да е,* именно — *стойността, цената на труда,* а само замаскирана форма на *стойността,* респективно на *цената на работната сила.* С това веднъж завинаги бе опровергано цялото дотогавашно буржоазно схващане за работната заплата, както и цялата дотогавашна критика на това схващане, и се установи ясно, че на наемния работник е разрешено да работи, за да поддържа своето съществуване, т. е. *за да живее* само доколкото той известно време работи даром за капиталиста (а следователно и за неговите съучастници при консумирането на принадената стойност); че оста, около която се върти цялата система на капиталистическото производство, е стремежът да бъде увеличен този безплатен труд чрез удължаване на работния ден или чрез увеличаване производителността на труда, респективно чрез по-голямо напрежение на работната сила и т. н.; че следователно системата на наемния труд е система на робството, и то на такова робство, което става толкова по-сурово, колкото повече се развиват обществените производителни сили на труда, безразлично дали трудът на работника се заплаща по-добре или по-зле. И сега, след като това схващане все повече и повече си пробива път в нашата партия, някои се връщат назад към догмите на Ласал, макар че сега вече би трябвало да знаят, че Ласал *не разбираше* какво представлява работната заплата, а следвайки буржоазните икономисти, вземаше привидността за същност на въпроса.

Това е все едно, ако робите, открили най-после тайната на своето робство, въстанат, а един от тях, все още пленник на остарелите представи, напише в програмата на въстанието: робството трябва да бъде премахнато, защото при системата на робството продоволствуването на робите не може да се издигне над определен, доста нисък максимум!

Нима самият факт, че представителите на нашата партия бяха способни да извършат такова чудовищно покушение срещу разпространеното в партийните маси схващане, не показва с какво престъпно лекомислие, с каква безсъвестност пристъпиха към съставянето на компромисната програма!

Вместо неопределената заключителна фраза в края на параграфа: „премахване на всякакво социално и политическо неравенство“, трябваше да се каже, че с премахването на класовите различия ще изчезне от само себе си и всяко произтичащо от тях социално и политическо неравенство.

III

„За да се *прокара път за разрешаването на социалния въпрос,* Германската работническа партия иска основаването на производителни кооперации *с държавна помощ под демократическия контрол на трудещия се народ.* Производителните кооперации както в индустрията, така и в земеделието *трябва да бъдат извикани на живот* в такъв обем, *че от тях да възникне социалистическата организация на целокупния труд.*"

След Ласаловия „железен закон за работната заплата" това е лечебното средство на същия този пророк. „Прокарва се път" по достоен за него начин. На мястото на съществуващата класова борба се поставя вестникарската фраза „социалният *въпрос*", за чието *„разрешаване"* „се прокарва път". Вместо от процеса на революционното преустройство на обществото „социалистическата организация на целокупния труд" „възниква" от „държавната помощ", оказвана на производителните кооперации, „извиквани на живот" *от държавата,* а не от работниците. Това е напълно достойно за фантазията на Ласал, че с държавни субсидии можело също тъй лесно да бъде построено новото общество както някоя нова железопътна линия!

Поради известни остатъци от срам „държавната помощ" е поставена под демократическия контрол на „трудещия се народ".

Първо, „трудещият се народ" в Германия в по-голямата си част се състои от селяни, а не от пролетарии.

Второ, думата „демократически" на немски значи „народовластен". Но какво значи „народовластен контрол на трудещия се народ"? И то при такъв трудещ се народ, който, поставяйки подобни искания към държавата, напълно признава, че нито е на власт, нито е узрял за тази власт!

Излишно е да се впускаме тук в критикуване на рецептата, предписана по времето на Луи-Филип от Бюше *в противовес* на френските социалисти и приета от реакционните работници от *„Atelier"*[20]. И главната беда не е, че това специфично чудотворно средство е вписано в програмата, а че изобщо се връщат назад от гледището на класовото движение към гледището на сектантското движение.

Когато работниците се стремят да създадат условия за колективно производство в мащаба на цялото общество и преди всичко в своята страна, следователно в национален мащаб, това означава само, че те се борят за извършване на преврат при сегашните условия на производството и това няма нищо общо с основаването на кооперативни дружества с държавна помощ. А що се отнася до сегашните кооперативни дружества, те имат стойност *само*

дотолкова, доколкото са независимо дело на самите работници и не са покровителствувани нито от правителствата, нито от буржоазията.

IV

Сега преминавам към демократическия раздел:

А. *„Свободна основа на държавата“*

Преди всичко, според II раздел, Германската работническа партия се стреми към „свободна държава“.

Свободна държава — какво значи това?

Да се направи държавата „свободна“ — това съвсем не е цел на работниците, които са се отърсили от ограничения верноподанически начин на мислене. В Германската империя „държавата“ е почти толкова „свободна“, колкото и в Русия. Свободата се състои в превръщането на държавата от орган, стоящ над обществото, в орган, изцяло подчинен на това общество; а и в наше време държавните форми са повече или по-малко свободни в зависимост от степента, в която те ограничават „свободата на държавата“.

Германската работническа партия — поне ако тя приема за своя тази програма — показва колко слабо социалистическите идеи са проникнали в нея: вместо да разглежда съществуващото общество (а това важи и за всяко бъдещо общество) като *„основа“* на съществуващата държава (или бъдещото общество като основа на бъдещата държава), тя, напротив, разглежда държавата като някаква самостоятелна същност, която има свои собствени *„духовни, нравствени, свободни основи“*.

А отгоре на това в програмата се злоупотребява грубо с думите *„съвременна държава“* и *„съвременно общество“*, а също и се проявява още по-грубо неразбиране на държавата, към която тя предявява своите искания!

„Съвременното общество“ е капиталистическото общество, което съществува във всички цивилизовани страни повече или по-малко свободно от примеси на Средновековието, повече или по-малко видоизменено поради особеното историческо развитие на всяка страна, повече или по-малко развито. Напротив, „съвременната държава“ се изменя с всяка държавна граница. В руско-германската империя тя е по-друга, отколкото в Швейцария, в Англия е по-друга, отколкото в Съединените щати. Така че „съвременната държава“ е фикция.

Но въпреки пъстрото разнообразие на своите форми общото между различните държави в различните цивилизовани страни е това,

че стоят на почвата на съвременното буржоазно общество, повече или по-малко развито капиталистически. Поради това те имат някои общи съществени белези. В този смисъл може да се говори за „съвременна държава“ в противоположност на бъдещето, когато ще отмре сегашният ѝ корен — буржоазното общество.

Но пита се тогава: какво преустройство ще претърпи държавата в едно комунистическо общество? С други думи, какви обществени функции ще останат тогава, аналогични на сегашните държавни функции? На този въпрос може да се отговори само научно; иначе колкото и хиляди пъти да съчетаваме думата „народ“ с думата „държава“, това няма да ни приближи и на милиметър до неговото разрешение.

Между капиталистическото и комунистическото общество лежи период на революционно превръщане на първото във второто. На този период съответствува и политически преходен период и държавата на този период не може да бъде нищо друго освен *революционна диктатура на пролетариата.*

Но програмата не се занимава нито с последната, нито с бъдещата държава на комунистическото общество.

Нейните политически искания не съдържат нищо друго освен старите, всеизвестни демократически неща: всеобщо избирателно право, пряко законодателство, народно право, народно опълчение и и т. н. Това е прост отзвук от буржоазната Народна партия, Лигата за мир и свобода. Това са все искания, които — доколкото не преминават във фантастични представи — са вече *осъществени.* Само че държавата, която ги е осъществила, се намира не в пределите на Германската империя, а в Швейцария, Съединените щати и т. н. Такава „държава на бъдещето“ е съвременна държава, макар и съществуваща извън „рамките“ на Германската империя.

Но е забравено едно. Тъй като германската работническа партия изрично заявява, че действува в пределите на „съвременната национална държава“, следователно в пределите на своята държава, на пруско-германската империя — пък и иначе нейните искания в по-голямата си част щяха да бъдат безсмислени, тъй като човек иска само това, което няма, — тя не би трябвало да забравя главното, а именно че всички тези прекрасни нещица почиват върху признаването на така наречения народен суверенитет и че поради това те са уместни само в една *демократическа република.*

Щом като хората не са имали смелост — и това е разумно, тъй като обстоятелствата налагат предпазливост, — да се иска демократическа република, както това правеха френските работнически програми при Луи Филип и при Луи Наполеон, не е трябвало да се прибягва и до такъв нито „честен“, нито „достоен“ трик, да се ис-

кат неща, които имат смисъл само в една демократическа република, от такава държава, която не е нищо друго освен обшит с парламентарни форми, смесен с феодални прибавки, вече намиращ се под влиянието на буржоазията, бюрократически изкалъпен, полицейски охраняван военен деспотизъм, и отгоре на това и тържествено да уверяваме тази държава, че си въобразяваме да получим от нея нещо такова „със законни средства" !

Дори вулгарната демокрация, която вижда в демократическата република осъществяването на хилядогодишното царство божие на земята и съвсем не подозира, че именно в тази последна държавна форма на буржоазното общество класовата борба трябва да бъде окончателно решена с оръжие — дори и тя стои неизмеримо по-високо от такъв вид демократизъм, който се придържа в рамките на полицейски позволеното и логически недопустимото.

Че под понятието „държава" всъщност се подразбира правителствената машина или държавата, доколкото тя по силата на разделението на труда образува свой собствен, обособен от обществото организъм, личи вече от думите: „Германската работническа партия иска *като икономическа основа на държавата:* един единствен прогресивно подоходен данък и т. н." Данъците са икономическата основа на правителствената машина и нищо друго. В съществуващата в Швейцария „държава на бъдещето" това искане е почти изпълнено. Подоходният данък предполага различни източници на доходи на различните обществени класи — предполага следователно капиталистическо общество. Затова няма нищо чудно, че ливерпулските поборници за финансова реформа — буржоата начело с брата на Гладстон — предявяват същите искания, каквито предявява и програмата.

Б. „Като духовна и нравствена основа на държавата Германската работническа партия иска:

1. Всеобщо и *еднакво за всички народно възпитание* посредством държавата. Задължително посещаване на училището. Безплатно обучение".

Еднакво за всички народно възпитание? Какво се подразбира под тези думи? Или си мислят, че в съвременното общество (а само за него става дума) възпитанието за всички класи може да бъде *еднакво?* Или искат принудително да бъдат сведени и висшите класи до онова скромно равнище на възпитание — народното училище, — което единствено е съвместимо с икономическото положение не само на наемните работници, но и на селяните?

„Задължително посещаване на училището. Безплатно обучение." Първото съществува дори и в Германия, второто — в Швейцария и Съединените щати, що се отнася до народните училища. Ако в

някои северноамерикански щати обучението в средните учебни заведения е също „безплатно", това фактически означава само, че висшите класи покриват разходите за своето образование от общите данъчни средства. Впрочем същото се отнася до „безплатното съдопроизводство", което се иска в точка 5 от раздел А. Углавното правосъдие е навсякъде безплатно; гражданското правосъдие се занимава почти изключително с конфликти във връзка със собствеността, следователно почти изключително засяга имотните класи. И те да водят своите процеси с народни средства ли?

Параграфът за училищата би трябвало поне да иска технически училища (теоретически и практически), свързани с народното училище.

Съвсем неприемливо е *„народно възпитание посредством държавата"*. Едно нещо е да се определят с общ закон разходите за народни училища, квалификацията на преподавателския персонал, учебните дисциплини и т. н. и чрез държавни инспектори да се следи — както става в Съединените щати — за изпълнението на тези предписания на закона, а съвсем друго — да се назначи държавата като възпитател на народа! Напротив, както правителството, така и църквата еднакво трябва да бъдат изключени от всякакво влияние върху училището. Особено пък в пруско-германската империя (и тук не ще помогне хитрото извъртане, че ставало дума за „държава на бъдещето" — ние видяхме как стои въпросът в това отношение) държавата, напротив, се нуждае от твърде сурово възпитание от страна на народа.

Но цялата програма, въпреки всичкото ѝ демократическо дрънкотене, е изцяло заразена от верноподаническата вяра на ласалианската секта в държавата или, което не е по-добро, от вярата в демократически чудеса или — по-точно — тя е компромис между тези два вида вяра в чудеса, еднакво чужди на социализма.

„Свобода на науката" — така гласи един от параграфите на пруската конституция. Защо е той тук?

„Свобода на съвестта"! Ако сега, по време на културкампфа[21] са искали да напомнят на либерализма неговите стари лозунги, това можеше да бъде направено само в следната форма: Всеки трябва да има възможност да задоволява своите религиозни и телесни нужди, без полицията да си пъха носа в това. Но в този случай работническата партия би трябвало да изрази своето убеждение, че буржоазната „свобода на съвестта" не е нищо друго освен търпимост към всички възможни видове *религиозна свобода на съвестта* и, че тя — работническата партия, — напротив, се стреми да освободи съвестта от религиозната упойка. Но у нас не желаят да прекрачат „буржоазното равнище".

Аз вече привършвам, тъй като следващата по-нататък добавка към програмата не е съществена нейна част. Затова тук ще се огранича само с кратки бележки.

2. „*Нормален работен ден*".

В никоя друга страна работническата партия не се е ограничавала с такова неопределено искане, а винаги е посочвала точно каква продължителност на работния ден се смята за нормална при дадените условия.

3. „Ограничаване на женския и забрана на детския труд".

Нормирането на работния ден трябва вече да включва ограничаването на женския труд, доколкото нормирането засяга продължителността, паузите и т. н. на работния ден; иначе то може да означава само забрана на женския труд в онези отрасли на производството, които са особено вредни за женския организъм или пък по отношение на женския пол са несъвместими с нравствеността. Ако са имали това предвид, трябвало е да го кажат.

„Забраната на детския труд". Тук е било абсолютно необходимо да бъде посочена *пределната възраст.*

Пълната забрана на детския труд е несъвместима със съществуването на едрата индустрия и затова е празно благочестиво пожелание.

Провеждането на тази забрана — ако беше възможно, би било реакционно, тъй като при строго регулиране на работното време съобразно с различната възраст и други предпазни мерки за защита на децата ранното съединяване на производителния труд с обучението е едно от най-мощните средства за преустройство на съвременното общество.

4. „Държавен надзор над фабричната, занаятчийската и домашната индустрия".

Като се има предвид пруско-германската държава, би трябвало определено да се иска фабричните инспектори да бъдат сменяеми само по съдебен ред; всеки работник да може да ги дава под съд за нарушение на служебните им задължения; инспекторските длъжности да бъдат заемани само от лица с медицинско образование.

5. „Регулиране труда на затворниците".

Дребнаво искане в една обща работническа програма. Във всеки случай би трябвало ясно да се каже, че работниците съвсем не искат — поради страх от конкуренция — углавните престъпници да бъдат третирани като добитък и особено да бъдат лишавани от

единственото изправително средство — производителния труд. Та това е минималното, което може да се очаква от социалистите.

6. „Ефикасен закон за отговорността".

Би трябвало да се каже какво се разбира под „ефикасен" закон за отговорността.

Ще забележа между другото, че в параграфа за нормалния работен ден е пропусната онази част от фабричното законодателство, която се отнася до хигиенните мероприятия и предпазните мерки против злополуки и т. н. Законът за отговорността влиза в сила едва когато тези предписания бъдат нарушени.

С една дума, и тази добавка се отличава със също такава небрежна редакция.

Dixi et salvavi animam meam*.

---

* Казах и спасих душата си. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛС

ПИСМО ДО ГЕНЕРАЛНИЯ СЪВЕТ НА МЕЖДУНАРОДНАТА РАБОТНИЧЕСКА АСОЦИАЦИЯ

В НЮ ЙОРК

Лондон, 13 август 1875 г.
122, Ринджънтс-парк-роуд, Норд-Уест

ДО ГЕНЕРАЛНИЯ СЪВЕТ
НА МЕЖДУНАРОДНАТА РАБОТНИЧЕСКА АСОЦИАЦИЯ

Граждани!

Екземплярите от окръжното[22], които ми изпратихте на 4 юни (получени на 21) с писмо на секретаря Шпейер, съгласно инструкцията са пуснати в обръщение и аз можах в интерес на работата да направя следното:

1) Тъй като тукашното работническо дружество (немска секция)[23] поради сливането му с ласалианците и прекаления либерализъм при приемането на членове — около 120 души — е подходящо за *поверителни* съобщения само когато желаем те *незабавно да бъдат публикувани,* аз предадох окръжното на Леснер и Франкел, които се съгласиха с мен, че съдържанието му е такова, че не бива да се съобщава официално в дружеството и че трябва да се ограничим със съобщаването му на съответни лица, като действуваме тайно, в интерес на изложеното в него дело. Тъй като очевидно *немски* работници не ще бъдат изпратени оттук във Филаделфия, това никак няма да се отрази върху практическите резултати.

2) Нашият приятел Меса от Мадрид, който сега живее в Париж, беше тук тъкмо когато се получи окръжното. Той взе работата много присърце; аз му преведох окръжното и тъй като той познава членовете на комитета, който в Париж се разпорежда със сумите, събрани за изпращане на работници във Филаделфия, навярно при известната си енергичност ще успее да направи нещо. Той ще препрати окръжното и в Испания.

3) Не можах да изпратя окръжното в Белгия, защото целият белгийски Интернационал е на страната на алиансистите, а не е в наш интерес да запознаваме *последните* с нашия план. За Порту-

галия и Италия нямам никакви адреси. „Plebe“[24] в Лоди почти се е присъединил към Алианса и е способен веднага да публикува тази история.

4) Тъй като Германия, Австрия и Швейцария не са споменати в инструкцията и Генералният съвет има в тези страни многобройни преки връзки, не предприех там *никакви* мерки, за да не попреча на онова, което вече е направено там.

5) Окръжното срещна пълно съчувствие от всички, които го прочетоха, и по общо мнение правилното предложение за една конференция се смята за единствено практично. Но на нас ни се струва невъзможно да се проведе гласуване по този въпрос. За тукашното дружество вече ви споменах. Всички други секции в Англия бездействуват, по-голямата част от най-добрите им хора ги няма. В Дания, Франция и Испания, където Интернационалът е пряко забранен, не може да става и дума за гласуване. В Германия никога досега не са гласували по такъв въпрос, а след обединяването с ласалианците и без това слабата връзка с Интернационала е съвсем прекъсната. При тези обстоятелства американските гласове ще бъдат достатъчни за подкрепяне на Генералния съвет, ако той желае да превърне това предложение в решение, още повече че, както ни стана известно от достоверни източници, алиансистите и тази година (и вероятно никога вече) няма да свикат конгрес.

6) Не ще ли бъде целесъобразно по времето на откриването на изложбата да се помести в европейските партийни вестници кратка бележка с приблизително такова съдържание: „Социалистическите работници, които имат намерение да посетят изложбата във Филаделфия, молим да се обръщат към този и този адрес, за да установят връзка с филаделфийските партийни другари“, или да се учреди „комитет“ за настаняване на работници-социалисти и за предпазването им от мошеничество“ и да се обяви в печата неговият адрес? Особено последното би изглеждало съвсем невинно, но няколко частни писма биха били достатъчни, за да се популяризира достатъчно истинският смисъл на всичко това.

С братски поздрав

Ф. Енгелс

Написано на 13 август 1875 г.

За пръв път напечатано в книгата „Briefe und Auszüge aus Briefen von Joh. Phil. Becker, Jos. Dietzgen, Friedrich Engels, Karl Marx u. A. an F. A. Sorge und Andere“, Stuttgart, 1906

Печата се по ръкописа

Оригиналът на немски

Ф. ЕНГЕЛС

РЕЧ НА МИТИНГА ПО СЛУЧАЙ ГОДИШНИНАТА ОТ ПОЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1863 г.[25]

Граждани!

Полша играе съвсем особена роля в историята на европейските революции. Всяка западна революция, която не успее да увлече след себе си Полша и да осигури нейната независимост и свобода, е обречена на поражение. Да вземем например революцията от 1848 г. Тя обхвана пространство, много по-обширно от която и да било предшествуваща революция. Тя увлече Австрия, Унгария, Прусия. Но тя спря пред границите на Полша, заета от руските войски. Когато император Николай получи вестта за февруарската революция, той каза на окръжаващите го: „оседлавайте конете, господа!" Той незабавно мобилизира войските си и ги съсредоточи в Полша, за да ги насочи в подходящ момент през границата против въстанала Европа. Революционерите от всички страни прекрасно знаеха, че поле на решаващата битка ще бъде Полша. На 15 май парижкият народ с викове *„Да живее Полша"* нахлу в Националното събрание, за да го накара да води война за независимостта на Полша. В същото време в „Neue Rheinische Zeitung"[26] Маркс и аз настоявахме Прусия да обяви незабавно война на Русия за освобождаването на Полша и цялата напредничава немска демокрация ни подкрепяше. Така че във Франция и в Германия отлично знаеха къде беше решаващият пункт: в съюз с Полша успехът на революцията беше осигурен. Без Полша тя трябваше да загине. Но Ламартин във Франция, Фридрих-Вилхелм IV, шурей на царя, и неговият буржоазен министър Кампхаузен в Прусия нямаха никакво намерение да разпокъсват силите на Русия, виждайки с основание в нея последния си защитен вал срещу революцията, която застрашаваше да ги залее. Николай можеше да не

предприеме поход, неговите войски можеха временно да се ограничат с това, да възпират Полша и да застрашават Прусия, Австрия, Унгария до момента, когато успехите на въстаналите унгарци не започнаха да застрашават австрийската реакция, която удържа победа над Виена. Едва тогава руските войски нахлуха в Унгария, смазаха унгарската революция и с това осигуриха победата на реакцията в целия Запад. Европа бе простряна в краката на царя, защото изостави Полша. Полша наистина не прилича на никоя друга страна. В революционен аспект тя е крайъгълен камък на европейското здание: която от двете, революцията или реакцията, успее да се задържи в Полша, тя ще господствува в края на краищата в цяла Европа. Именно тази особеност придава на Полша значението, което тя има за всички революционери и което ни кара и сега да извикаме: *Да живее Полша!*

Произнесена от Ф. Енгелс на 22 януари 1876 г.

Напечатано във вестник „Вперед!“ (Лондон), бр. 27, 15 февруари 1876 г.

Печата се по ръкописа, сверен с текста на вестника

Оригиналът на френски

Ф. ЕНГЕЛС

ПРУСКАТА ВОДКА В ГЕРМАНСКИЯ РАЙХСТАГ[27]

Написано от Ф. Енгелс през февруари 1876 г.

Напечатано във вестник „Der Volksstaat", бр. 23, 24 и 25 от 25 и 27 февруари и 1 март 1876 г.

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на немски

I

На 4 февруари г-н фон Кардорф внесе интерпелация срещу имперското правителство по въпроса за високото облагане на германския „спирт“ в Англия и Италия. Той обърна внимание на господа депутатите (виж съобщението на „Kölnische Zeitung“[28]) върху обстоятелството, че

„в нашите източници и северни провинции големи пространства, стотици квадратни мили са доста бедни, безплодни земи, благодарение на широко разпространилото се отглеждане на картофи, които са достигнали сравнително високо плодородие и култура, а отглеждането на картофи се дължи на това, че в тези райони се намират множество спиртоварни, които произвеждат спирт като добавъчно селскостопанско производство. Докато в миналото в тези райони живееха около 1 000 души на квадратна миля, сега благодарение на производството на спирт земята дава препитание на около 3 000 души на квадратна миля, защото спиртоварните са необходим пазар за картофите, като се има предвид, че картофите поради обемът си трудно се превозват, а през зимата поради студовете изобщо не могат да се превозват. Второ, спиртоварните превръщат картофите във високоценен и лесен за транспортиране спирт и най-после правят земята по-плодородна поради голямото количество кръмни отпадъци. Колко големи са доходите, свързани с това производство, за това всеки може да си даде сметка, като има предвид, че приходът на държавата от акциза върху спирта възлиза у нас на около 36 милиона марки, независимо от това, че Германия има най-ниския акциз върху спирта в сравнение с всички страни на света, например пет пъти по-малък, отколкото в Русия.“

Изглежда, че пруските юнкери в последно време са станали много храбри, щом се осмеляват да привлекат вниманието на целия свят върху своята „спиртна промишленост“, или vulgo* спиртоварни.

През миналия век в Германия се е получавало неголямо количество ракия, и то само от зърнени храни. Тогава наистина не са

* простонародно. *Ред.*

умеели да отделят съдържащото се в тази ракия фузелово масло (по тази точка ще се върнем пак), тъй като самото фузелово масло изобщо не е било още известно; но от опит са знаели, че от продължително съхранение качеството на ракията значително се подобрява, загубва се парливият ѝ вкус и тя действува по-малко опиващо и по-малко разрушително върху здравето. Дребнобуржоазните условия, при които се е произвеждала тогава ракията, и още неразвитото търсене, което е обръщало внимание повече на качеството, отколкото на количеството, са позволявали почти навсякъде продуктът да се държи с години в избите и по този начин чрез постепенно химическо изменение на най-вредните им съставни части да става по-малко гибелна за здравето. Така в края на миналия век ние намираме сравнително развито производство на ракия само в малко на брой градски пунктове — Мюнстер, Улрихщайн, Нордхаузен и др., и техният продукт обикновено се е придружавал от прилагателното „стар“.

Към началото на сегашния век броят на ракиджийниците в селата се увеличава, варенето на ракия става допълнително производство на по-едрите земевладелци и арендатори, особено в Хановер и Брауншвайг. Те намират купувачи, от една страна, поради все повече разпро́страняващото се потребление на ракия, а, от друга страна, поради нуждите на постоянно растящите и постоянно воюващи армии, които от своя страна разпространявали вкуса към ракията във все по-широки кръгове. По този начин след сключването на мира в 1814 г. производството на ракия успява да се разпространява все по-широко и по-широко и да пусне здрави корени в Долен Рейн, в Пруска Саксония, Бранденбург и Лужица, получавайки посочения, съвсем различен от старото градско производство на ракия вид; — странично производство на едрите селски стопани.

Но преломен момент за ракиеното производство става откритието, че ракия може да се произвежда изгодно не само от зърнени храни, но и от *картофи*. С това цялото ракиено производство се революционизира. От една страна, центърът на тежестта на ракиеното производство сега окончателно се пренася от града в селата и дребнобуржоазните производители на добрата стара ракия все повече и повече биват изтласквани от едрите земевладелци, производители на отвратителната долнокачествена картофена ракия. Но, от друга страна — и това исторически е много по-важно, — едрият земевладелец, производител на ракия от зърнени храни, е бил изместен от едрия земевладелец, производител на ракия от картофи; варенето на ракия все повече и повече се премества от плодородните зърнопроизводителни райони в неплодородните картофопроизводителни райони, т. е. от Северозападна в Североизточна Германия — в *старата Прусия*, източно от Елба.

Този преломен момент настъпва, когато се разразява неплодородието и гладът от 1816 г. Въпреки по-добрите реколти през двете следващи години цените на зърнените храни поради неудържимия износ в Англия и други страни остават толкова високи, че става почти невъзможно да се употребяват зърнени храни за добив на ракия. Един оксхофт* ракия, който в 1813 г. струва 39 талера, в 1817 г. се продава за 70 талера. Тогава картофите заемат мястото на зърнените храни и в 1823 г. един оксхофт струва вече от 14 до 17 талера!

Но откъде са взели бедните източноелбски юнкери, напълно разорени от войната и от жертвите, пренесени пред олтара на отечеството, средствата, с които са превърнали тегнещите над тях ипотечни дългове в доходни ракиджийници? Наистина благоприятната конюнктура на 1816—1819 г. им донася много високи доходи и увеличава кредита им, благодарение на всеобщото покачване на цените на земята; но това не може да бъде дълго време достатъчно. Нашите патриотични юнкери получават освен това: първо, държавна помощ в различни преки и косвени форми, второ, към това се прибавя още едно обстоятелство, на което трябва да обърнем особено внимание. Както е известно, в Прусия през 1811 г. откупуването на селските феодални повинности и изобщо конфликтите между селяните и земевладелците биват уредени от закона по такъв начин, че натуралните повинности се превръщат в парични, последните се капитализират и могат да бъдат изкупувани или с пари в брой с определено разсрочване на плащанията, или чрез отстъпване на земевладелеца част от селската земя, или пък отчасти с пари, отчасти със земя. Този закон остава на книга, докато високите цени на зърнените храни през годините 1816—1819 не дават на селяните възможност да ускорят откупуването. От 1819 г. операциите по откупуването бързо започват да се увеличават в Бранденбург, по-бавно в Померания, още по-бавно в Познан и Прусия. Парите, отнети от селяните по този начин, наистина по закона, но неправомерно (защото феодалните повинности са били наложени на селяните неправомерно), тъй като веднага не са били прогулявани по стар аристократичен обичай, са отивали главно за основаване на предприятия за производство на ракия. И в останалите три споменати провинции производството на ракия се разпространявало в степента, в която откупените плащания на селяните са доставяли средства за това. Така че ракиената промишленост на пруските юнкери е създадена буквално с парите, отнети от селяните. И тя се развива енергично, особено от 1825 година нататък. Само две години по-късно, в 1827 г.,

* —стара мярка за течност в Германия, равна на около 225 литра. *Ред.*

в Прусия се произвеждат 125 милиона кварти* ракия, т. е. по 10 1|2 кварти на глава от населението, на обща стойност 15 млн. талера; Ხановер, който петнадесет години по-рано е първата ракиена държава в Германия, напротив, произвежда само 18 милиона кварти.

Ясно е, че от това време нататък цяла Германия, доколкото отделните държави или митническите съюзи на отделните държави не са се ограждали с митническа бариера, бива просто заляна от буйния поток на долнопробната пруска картофена ракия. Четиринадесет талера за един ом** от 180 кварти, т. е. 2 гроша и четири пфенига за кварта по цена на едро! Пиянството, което по-рано е струвало 3—4 пъти по-скъпо, сега става всекидневно достъпно даже за най-небогатите хора, откакто за петнадесет зилбергроша всеки получава възможност да бъде през цялата седмица мъртво пиян.

Действието на тези безпримерно евтини цени на ракията, които се почувствували в различни места през различно време, но почти навсякъде със светкавична бързина, е било нечувано. Аз още си спомням добре как в края на двайсетте години евтинията на ракията внезапно се разпространи по Долнорейнско-бранденбургския промишлен район. Например в Бергски окръг, и особено в Елберфелд—Бармен, масата на работническото население се отдаде на пиянство. На тълпи, хванали се за ръце, задръстили цялата ширина на улицата, шумейки и ревейки, „насмукалите се мъже“ се мъкнеха от девет часа вечерта от кръчма в кръчма и на края се разпръскваха по домовете си. При тогавашното културно равнище на работниците, при пълната безизходност на тяхното положение в това нямаше нищо чудно. Особено в благословения Вупертал, където от шейсет години едно производство непрестанно е изтласквало друго, където поради това част от работниците винаги са мизерствували, ако изобщо са имали хляб, докато друга част (тогава — бояджиите) в същото време са били добре заплащани. И ако, както беше тогава, на вуперталските работници не оставаше нищо друго, освен да избират между земната ракия на кръчмите и небесната ракия на поповете, чудно ли е, че те предпочитаха първата, колкото и лоша да беше тя.

А тя беше много лоша. Едва изстинала, тя се разпращаше без по-нататъшно пречистване, с цялото съдържащо се в нея фузелово масло, и веднага се изпиваше. Всички спиртни изделия, получавани от гроздови джибри, от цвекло, зърнени храни или картофи, съдържат това фузелово масло, смес, която се състои от висши алкохоли, т. е. от течности, аналогични по състав на обикновения алкохол, но

* — кварт — мярка за течности. *Ред.*

** стара мярка за течност в Германия, равна средно на 150 литра. *Ред.*

с по-голямо съдържание на въглерод и водород (по-специално първичен пропилов спирт, изобутилов спирт, но най-вече амилов спирт). Всички тези видове спирт са по-вредни от обикновения винен спирт (етилов спирт) и дозата, в която те действуват отравящо, е много по-малка, отколкото при последния. Професор Бинц в Бон след многократни опити неотдавна установи, че опиващото действие на нашите спиртни напитки, както и неприятните последици от тях, изразяващи се в прословутия махмурлук или в по-сериозни явления на заболяване и отравяне, трябва да се приписват не толкова на обикновения винен или етилов спирт, колкото главно на висшите алкохоли, т. е. на фузеловото масло. Но те действуват не само по-опиващо и разрушително, а и определят характера на опиването. Всеки знае от собствено наблюдение, ако не от собствен опит, колко различно действува върху мозъка опиването с вино (дори с разни видове вина), с пиво или с ракия. Колкото повече фузелово масло има в питието и колкото по-вредно е по състав това фузелово масло, толкова по-отвратително и буйно е опиването. Прясната, непречистена картофена ракия в сравнение с другите силни напитки съдържа, както е известно, най-много фузелово масло и е най-вредно действуващ състав. Действието на необичайно големите количества от това питие върху едно така експанзивно, темпераментно население, като това на Бергски окръг, беше естествено съответно. Характерът на пиянството съвсем се измени. Всеки гуляй, който по-рано свършваше с добродушно весело настроение и много рядко с ексцеси, при които наистина често влизаше в действие „Kneif" (нож, по английски knife), започна да се превръща в дивашко пиянство и завършваше неизбежно със сбиване, което в никакъв случай не минаваше без употреба на ножове, и смъртните случаи от наранявания с нож ставаха все по-чести. Поповете обвиниха за това растящото безбожие, юристите и другите филистери — кръчмарските гуляи. А истинската причина беше внезапното наводнение от пруско фузелово масло, което оказваше естественото си физиологическо действие и изпращаше стотици бедняци в крепостните затвори.

Това остро действие на евтината ракия продължи много години, докато малко по малко в една или друга степен се притъпи. Но влиянието ѝ върху нравите не изчезна напълно; в по-голяма степен, отколкото преди, ракията остана жизнена потребност на работническата класа, а нейното качество, макар да се подобри малко, оставаше все пак много по-ниско от качеството на някогашната стара ракия от житни храни.

Същото, което се наблюдаваше в Бергски окръг, ставаше и другаде. Оплакванията на филистерите, че прекомерната употреба на ракия расте сред работниците, никога дотогава не са били така пов-

семестни, единодушни и гръмогласни, както през годините 1825—1835. Може дори да се постави въпросът не се ли обяснява апатията, с която специално северногерманските работници се отнесоха към събитията от 1830 година, които не ги раздвижиха, в значителна степен с ракията, във властта на която те тогава се намираха повече откогато и да било. Сериозни и особено успешни въстания избухваха само във винопроизводителните области или в онези германски държави, които в една или друга степен се бяха предпазили от пруската ракия чрез митнически ограничения. Това не е единственият случай ракията да спасява пруската държава.

Единствената промишленост, която е причинявала още по-опустошителни преки резултати — и то не против собствения, а против чужд народ, — е било англо-индийското производство на опиум за тровене на Китай.

Междувременно производството на ракия стремително се развиваше, разпространяваше се все повече и повече на изток и картофените насаждения завладяваха морген след морген пясъчните и блатисти пустоши на Североизточна Германия. Не задоволявайки се с това, че ощастливи своето отечество, този производствен отрасъл се стремеше да направи благословената старопруска долнокачествена ракия достъпна и в чужбина. Обикновената ракия се дестилираше още веднъж, за да се отстрани част от съдържащата се в нея вода, и полученият по този начин непречистен винен спирт, съдържащ вода, биваше наричан „Sprit", което е превод на пруски език от латинската дума „Spiritus". Висшите алкохоли имат по-висока точка на кипене от етиловия спирт. Докато последният кипи при 78 1|2 градуса на 100-градусния термометър, точката на кипенето на първичния пропилов спирт е 97 градуса, на изобутиловия спирт — 109 градуса, на амиловия спирт — 132 градуса. Трябва следователно да се предполага, че при внимателна дестилация поне по-голямата част от амиловия спирт, главната съставка на фузеловото масло, както и част от изобутиловия спирт, ще останат и при дестилацията ще се отдели наймного част от тях, наред с по-голямата част от първичния пропилов спирт, който впрочем е много слабо представен във фузеловото масло. Но дори научната химия не може чрез дестилация да отдели тези три споменати низши алкохола, а амиловият спирт може да се отдели от фузеловото масло само чрез неприложимата в ракиеното производство фракционирана дестилация. При това в селските ракиджийници дестилацията се извършва доста грубо. Поради това няма нищо чудно, че спиртът, произвеждан от началото на четиридесетте години, се отличаваше още със значителен примес от фузелово масло, което лесно можеше да се установи по миризмата: чистият или съдържащ само вода винен спирт е почти без миризма.

Този спирт се изпращаше главно в Хамбург. Какво ставаше понататък? Една част от него се отправяше в такива страни, в които вносните мита не му закриваха съвсем достъпа; в този експорт вземаше участие и Щетин; но главната част от него се използваше в Хамбург и Бремен за фалшифициране на рома. Това спиртно питие, което се получаваше във Вест-Индия отчасти от самата захарна тръстика, но главно от отпадъците при производство на захар, беше единственият вид силно питие, което поради евтиното му производство можеше като питие, което за масите представляваше нещо като лукс, да конкурира на картофената ракия. За да се изготви „фин", но същевременно евтин ром, вземаше се например бъчва, действително фин ямайски ром, три-четири бъчви евтин, калпав бербиски ром и две-три бъчви пруски картофен спирт и тази или подобна на нея смес даваше общо взето онова, което беше нужно. Тази „отрова", както самите търговци, занимаващи се с фалшифицирането, са наричали в мое присъствие такава смес, се изпращаше по море в Дания, Швеция, Норвегия и Русия, но доста голяма част от нея се изпращаше отново нагоре по Елба или през Щетин в областите, откъдето пристигаше благородният спирт, и отчасти се изпиваше там като ром, отчасти контрабандно отиваше в Австрия и Полша.

Хамбургските търговци не се ограничиха с фалшификацията на рома. С присъщата им гениалност те веднага съзряха какво потресаващо бъдеще има пруската картофена ракия. Те вече си бяха опитали силите с всякакъв вид други напитки и в края на 30-те годининикой в непруската Северна Германия, който малко от малко разбираше от вина, не искаше да получава бели френски вина от Хамбург, тъй като на всички беше известно, че там те се подслаждаха с оловна захар и получаваха поради това отровни свойства. Така или иначе картофеният спирт стана скоро основа на все повече нарастваща фалшификация на спиртните напитки. След рома дойде конякът, който изискваше вече по-изкусна манипулация. Скоро към виното започнаха да примесват спирт и най-после стигнаха дотам, че започнаха да приготовляват портвайн и испански вина изобщо без вино: от спирт, вода и растителни сокове, които често се заменяха с химикали. Това доходно производство процъфтяваше толкова повече, че в много страни такава практика или беше направо забранена, или така лесно попадаше под действието на наказателните закони, че нямаше сметка да се рискува. Но Хамбург беше резиденцията на неограничената свобода на търговията и всичко се беше впуснало там във фалшификации „за благото на Хамбург".

Но монополът във фалшифицирането не продължи дълго. След революцията от 1848 г., когато във Франция изключителното господство на едрите финансисти и на една малка групичка видни едри

индустриалци беше заменено от кратковременното господство на буржоазията като цяло, френските производители и търговци започнаха да разбират какви чудотворни сили дремят в бъчвата пруски картофен спирт. Те започнаха да фалшифицират своя коняк вече у дома си, вместо да го изпращат нефалшифициран в чужбина, а толкова повече започнаха да облагородяват със здрав примес от пруски картофен спирт предназначения за вътрешна употреба коняк (наричам така за краткост всяка ракия, получавана от гроздови джибри). Благодарение на това конякът — единственото силно питие, което във Франция се консумира масово — значително поевтиня. Втората империя поздрави тези мошеничества, разбира се, в интерес на страдащите маси и в резултат на това по времето на краха на Наполеоновата династия виждаме, че вследствие благотворното действие на старата пруска ракия пиянството, което преди беше почти неизвестно там, се бе разпространило значително във Франция.

Няколко небивало лоши гроздови реколти и най-после търговският договор от 1860 г., който откри за френската търговия с вино достъп в Англия, дадоха тласък за нов напредък. Слабите вина от неплодородните години, киселостта на които не можеше да бъде отстранена с добавяне на захар, имаха нужда от примес на алкохол, за да се повиши градусът им. Поради това ги смесваха с пруски спирт. Освен това англичаните свикнаха да пият силни вина и натуралните френски вина, които сега се експортираха в огромно количество, се оказаха за англичаните твърде слаби и студени. Можеше ли да се намери на света нещо по-добро от пруския спирт, за да бъдат направени те силни и горещи? Бордо все повече ставаше център на фалшификацията на френски, испански и италиански вина, които там се превръщаха във „фино бордо“ и на... използването на пруския спирт.

Да, испански и италиански вина. Откак консумацията на френски червени вина — а нито един буржоа не желае да пие други — достигна такива огромни размери в Англия, Северна и Южна Америка и в колониите, дори почти неизчерпаемите винни богатства на Франция се оказаха недостатъчни. Почти цялата годна реколта на вино в Северна Испания, в това число целият добив в богатия лозарски район Риоха в долината на Ебро, отива в Бордо. Генуа, Ливорно и Неапол изпращат в същия град цели кораби, натоварени с вино. С помощта на пруския спирт тези вина се довеждат в такова състояние, при което могат да издържат транспортиране по море и същевременно този износ на вино така повишава неговите цени в Испания и Италия, че виното, което масата от трудещото се население по-рано консумираше ежедневно, става съвсем недостъпно за нея. Вместо него тя пие ракия, а главната съставна част на тази ракия

е пак пруският картофен спирт. Впрочем, г-н фон Кардорф се оплаква в райхстага, че това не става още достатъчно в Италия.

Накъдето и да се обърнем, навсякъде срещаме пруския спирт. Пруският спирт стига несравнено по-далеч, отколкото ръката на германското имперско правителство. И навсякъде, където намираме този спирт, той служи преди всичко... за фалшификация. Той става средството, което прави южноевропейските вина годни за транспортиране по море и същевременно ги отнема от местното трудещо се население. И подобно на копието на Ахил, което лекувало раните, нанесени от самото него[29], пруският спирт поднася на работническата класа в замяна на отнетото ѝ вино фалшифицирана ракия! Спиртът, произвеждан от картофи, е за Прусия същото, каквото са желязото и памучните тъкани за Англия. Това е стоката, която представя Прусия на световния пазар. Ето защо най-новият привърженик и същевременно възродител на социализма, г-н Евгений Дюринг, можа да прослави спиртното производство „преди всичко... като естествена връзка (на индустрията) със селскостопанската дейност" и тържествуващо да провъзгласи:

„Значението на производството на спирт е толкова голямо, че по-скоро може да бъде подценявано, отколкото надценявано!"[30]

Наистина, anch' io son'pittore (и аз съм живописец, както е казал Кореджо[31]) на пруски означава: „И аз съм производител на ракия".

Но с това чудните подвизи на пруската картофена ракия далеч не се изчерпват.

„Докато по-рано в тези области" — каза г-н фон Кардорф — „живееха около хиляда души на квадратна миля, сега, *благодарение на производството на спирт*, земята дава препитание на *около три хиляди души на квадратна миля*".

И това, общо взето, е вярно. Аз не зная за кое време говори господин фон Кардорф, когато определя числеността на населението на хиляда души на квадратна миля. Навярно някога е съществувала такова време. Но ако изключим провинциите Саксония и Силезия, където спиртното производство в сравнение с другите промишлени производства заема по-малко важно място, а също така Познан, по-голямата част от който, въпреки всички усилия на правителството, все още проявява само едно желание — да остане полски, имаме трите провинции Бранденбург, Померания и Прусия. Тези три провинции имат повърхнина общо 2415 квадратни мили. В 1817 година цялото им население е възлизало на 3 479 825 души, или 1441 човека на квадратна миля; в 1871 — на 7 432 407 души, или 3078 на квадратна миля. Ние сме напълно съгласни с г-н фон Кардорф, когато разглежда този прираст на населението главно като пряк или косвен резултат на ракиеното производство. Ако отнесем тук и Алтмарк,

северната, земеделска Долна Силезия и предимно немската част на Познан, в които населението се е формирало приблизително така, пред нас ще бъде истинската ракиена област, а същевременно и *ядрото на пруската монархия.* И тук се открива съвсем друга перспектива. Ракиеното производство представлява днес истинската материална основа на съвременна Прусия. Без него пруското юнкерство би загинало; неговите имения биха били отчасти изкупени от едрите земевладелски магнати, които биха образували малобройна аристокрация в руски дух, а отчасти биха били раздробени, образувайки основата за самостоятелно селско съсловие. Без ракиеното производство ядро на Прусия щеше да остане област с някакви 2000 души население на квадратна миля, област, неспособна да играе в по-нататъшната история никаква роля, нито положителна, нито отрицателна, докато буржоазната промишленост не се развие в достатъчна степен, за да поеме и тук общественото, а може би и политическото ръководство. Ракиеното производство даде друга насока на развитието. На почва, която не ражда нищо освен картофи и провинциални юнкери, но затова пък в масов мащаб, ракиеното производство се оказа способно да издържи световната конкуренция. Прусия, все повече благоприятствувана от растящото търсене — по споменатите вече причини, — можа да се издигне до положението на централен ракиен завод на света. При съществуващите обществени отношения това не значеше нищо друго, освен образуване, от една страна, класа от средни земевладелци, по-малките синове на които представляваха главния материал за офицери и за бюрокрацията, т. е. ново продължаване на живота на юнкерството, а от друга страна — образуване на относително бързо увеличаваща се класа от полукрепостни, от които се рекрутира масата на „кадровите полкове“ на армията. За положението на тази работническа маса, номинално свободна, но практически в по-голямата ѝ част напълно заробена от земевладелците чрез годишни договори, натурално заплащане, чрез жилищните условия, най-после чрез полицейската власт в имението, която при новия закон за окръзите само видоизмени формата си[32] — за положението на тази маса можем да получим представа от съчиненията на професор фон дер Голц. Накратко казано, ако Прусия се оказа в състояние донякъде да асимилира погълнатите през 1815 г. територии по западния бряг на Елба, в 1848 г. — да задуши революцията в Берлин, в 1849 г., въпреки рейнско-вестфалските въстания да застане начело на германската реакция, в 1866 г. — да води войната с Австрия, в 1871 г. — да подчини цяла Малка Германия на ръководството на тази най-изостанала, най-закостеняла, най-невежествена, още полуфеодална част на Германия, — на какво дължи това? — На ракиеното производство.

II

Да се върнем обаче към райхстага. В дебатите участвуват главно господин фон Кардорф, г-н фон Делбрюк и представителят на Хамбургския съюз Крюгер. След тези дебати може да се стори, че ние сме извършили крещяща несправедливост по отношение на пруския картофен спирт. Цялата беда не е в пруския, а в руския спирт. Господин фон Кардорф се оплаква, че хамбургските индустриалци преработват в спирт руска водка (а тя, както дебело подчертава г-н Крюгер, се получава не от картофи, а от зърнени храни), „изпращат я като немски спирт и с това подбиват реномето на пруския спирт". На г-н Делбрюк „бе" обърнато вниманието, че такава подмяна би срещнала големи затруднения, защото от руска водка досега никой не е успявал да получи спирт *без мирис,* както от немската, но той предвидливо отговори на това: „Господа, аз, разбира се, не мога да знам това."

И тъй, цялата беда не е в пруския картофен спирт, а в руския зърнен спирт. Пруският картофен спирт „няма миризма", т. е. не съдържа фузелово масло; а руският зърнен спирт досега не е произвеждан без мирис, следователно той съдържа фузелово масло и когато се продава като пруски, подбива реномето му на чист от фузелово масло спирт. Ако се съди по това, ние мошенически и с явно враждебни спрямо империята намерения сме оклеветили пруския „чист" спирт. Да видим как стоят работите в действителност.

Действително, съществува метод за очистване на водката от фузеловото масло чрез нейната обработка с нажежени дървени въглища. В резултат на това постъпващият в продажба спирт през последно време изобщо съдържа по-малко фузелово масло. Обаче

между двата вида спирт, които тук ни интересуват, разликата е следната: спиртът, получен от зърнени храни, без много труд може да бъде *напълно* освободен от фузеловото масло, докато освобождаването на картофения спирт от фузеловото масло е много по-трудно, а в едрото производство е практически така невъзможно, че дори и най-чистият спирт, произведен от картофена ракия, при разтриване върху ръката винаги оставя миризма на фузелово масло. Оттук произтича правилото, че в аптеките и за произвеждане на фини ликьори се употребява или във всеки случай трябва да се употребява (защото и тук се правят фалшификации!) само зърнен спирт и в никакъв случай картофен.

Няколко дни след като „Kölnische Zeitung“ помести гореспоменатите дебати относно спирта, той дава в отдела си „разни съобщения“ (8 февруари, на първа страница) следните горчиви оплаквания на някакъв рейнски любител на чашката:

„Би било много желателно да имаме възможност да откриваме *примеса на картофения спирт и във висококачествените вина.* Наистина *отвратителната тежест в главата* показва със задна дата неговото присъствие, но твърде късно. Картофеният спирт *съдържа още фузелово масло,* неприятната миризма на което се замаскирва от специфичния мирис на виното. *Този вид фалшификация е една от най-разпространените.*“

Най-после, за да успокои старопруските производители на ракия, господин Крюгер даде гласност на създаващия опасения факт, че на хамбургския пазар руският зърнен спирт се плаща с *четири марки по-скъпо,* отколкото пруският картофен спирт. Последният се е продавал на 7 февруари в Хамбург по 35 марки за 100 литра; руският спирт следователно се е оценявал с 12 процента по-високо от пруския, реномето на който уж подбивал!

И след всички тези факти благоволете да погледнете израза на оскърбена невинност на оклеветения. „Безмирисен“, ревнив към своето реноме, добродетелен пруски „чист“ спирт, който в търговията на едро струва само 35 пфенига литъра — по-евтино от бирата! Ако съпоставим дебатите и фактите, няма ли да се изкушим да попитаме: кого баламосват?

Благословеното влияние на пруското фузелово масло е всеобхватно, тъй като с картофения спирт то прониква във всяко питие. От киселото, слабо мозелско и рейнско вино от най-долно качество, което с помощта на картофената захар и на картофения спирт по чудотворен начин се превръща в браунбергско инирщайнско, от калпавото червено вино, което от времената на Гладстоновия търговски договор наводнява Англия и се нарича там „Гладстон“, до шатолафита и шампанското, портвайна и мадейрата, които буржоазията пие в Индия, Китай, Австралия и Америка — няма нито едно питие,

в състава на което да не влиза пруското фузелово масло. Производството на тези напитки процъфтява навсякъде, където вирее гроздето и където във винарските изби се пази голямо количество вино и там се пеят дитирамби на картофения спирт. А потребителите? Потребителите по „отвратителната тежест в главата“ научават в какво именно се състои благодатта на пруското фузелово масло и се старяят да бъдат по-далечко от тази благодат. В Италия, казва фон Кардорф, търговският договор се прилага по такъв начин, че за пруския спирт трябва да се плаща много високо мито. В Белгия, Америка, Англия направиха невъзможен вноса на спирт чрез високите мита. Във Франция митничарите лепят върху бъчвите със спирт червени етикети, за да личи, че са пруски — наистина за пръв път френските митничари са извършили поне нещо общополезно! С една дума, нещата са стигнали дотам, че господин фон Кардорф отчаяно възкликва: „Господа, ако си представите положението на немската спиртна промишленост, ще видите, *че всички страни най-страхливо затварят вратите си за нашия спирт!*“

Това е естествено! Благодатното влияние на този спирт малко по малко е станало известно на целия свят и единственото средство да се предпазят от „отвратителната тежест в главата“ е изобщо да не го пускат в страната си.

Отгоре на всичко над поставените натясно ракиени юнкери се задава сега от изток тежък, потискащ буреносен облак. Големият брат в Русия, последната опора и защита на всички старовремски порядки против съвременната жажда за разрушение, започва също да произвежда и да изнася водка, и то зърнена водка, като при това я продава толкова евтино, колкото пруските юнкери продават своята картофена ракия. Година след година се увеличават производството и износът на тази руска водка, и ако досега тя е била преварявана в спирт, в Хамбург, сега както ни съобщава г-н Делбрюк, „в руските пристанища... вече се строят няколко предприятия, снабдени с превъзходни апарати за дестилация на руската водка“, и той предупреждава господа юнкерите, че с всяка изминала година все по-трудно ще се справят с руската конкуренция. Господин фон Кардорф прекрасно разбира това и иска правителството решително да забрани транзита на руски спирт през Германия.

Но господин фон Кардорф като депутат на свободните консерватори би трябвало да може по-правилно да прецени позицията на германското имперско правителство по отношение на Русия. След анексирането на Елзас и Лотарингия и нечуваната военна контрибуция от 5 милиарда, вследствие на която Франция бе превърната в неизбежен съюзник на *всеки* враг на Германия, и при политика, която навсякъде се стреми да наложи уважение или по-вярно страх

но никъде обич, остана да се избира *едно* от двете: или бързо да бъде разбита и Русия, или пък — Германия да си осигури съюз с Русия, като стане послушен слуга на руската дипломация (доколкото може да ѝ се вярва). Тъй като не можеха да се решат на първото, оказаха се обречени на второто. Прусия, а с нея и цялата империя отново се намират в такава зависимост от Русия, както след 1815 и след 1850 година; и точно така, както след 1815 г., а Свещеният съюз служи само за прикритие на тази зависимост. Резултат от всички славни победи е това, че Германия както преди си остава пето колело в европейската колесница. А Бисмарк още се чуди, че германската общественост както по-рано се интересува повече от събитията, които стават в чужбина, където са действително решаващите центрове, отколкото от работите на имперското правителство, което е без значение в Европа, или от речите в райхстага, които нямат никакво значение в Германия! Да се забрани транзитът на руския спирт! Бих желал да видя онзи райхсканцлер, който ще се осмели да направи това, без да има в джоба си обявяване на война срещу Русия! И когато господин фон Кардорф предявява към имперското правителство такова чудновато искане, може да се помисли, че не само *пиенето* на ракия, но дори *производството* на ракия замъглява разсъдъка. Защото дори по-прочути производители на ракия от господин фон Кардорф в последно време започнаха да вършат такива неща, за които от собствената им гледна точка не може да се намери абсолютно никакво разумно обяснение.

Впрочем, напълно обяснимо е, че руската конкуренция вдъхва ужасен страх на нашите ракиени юнкери. Във вътрешността на Русия има обширни пространства, на които може да се получават зърнени храни толкова евтино, колкото в Прусия картофите. Освен това и горивото в Русия е обикновено по-евтино, отколкото в нашите спиртоварни райони. Всички материални предпоставки са налице. Какво чудно има, че част от руското дворянство, точно като пруските юнкери, влага в спиртоварни парите, получени от държавата за сметка на селяните при откупуването на феодалните повинности? Че тези спиртоварни, при непрестанно растящия пазар и при предимството, което зърнената водка при равна или малко по-висока цена винаги има пред картофената ракия, бързо са се разпространили, и че отсега може да се предвиди времето, когато тяхната продукция ще изтласка напълно от пазара пруския картофен спирт? Тук не ще помогнат никакви оплаквания, никакви вопли. Законите на капиталистическото производство, докато то съществува, са така неумолими за юнкерите, както и за евреите. Благодарение на руската конкуренция наближава денят, когато свещеният Илион ще падне, когато славната пруска ракиена промишленост ще изчезне от све-

товния пазар и в най-добрия случай ще залива още с долнокачествена ракия вътрешния пазар. Но в деня, в който на пруските юнкери ще бъде отнет ракиеният шлем и ще им остане само шлемът с фамилния герб или в най-добрия случай армейският шлем, в този ден ще настъпи краят на Прусия. Дори ако се абстрахираме от останалото развитие на световната история, от възможността, вероятността или неизбежността на нови войни или преврати, трябва да се очаква, че само конкуренцията на руската водка ще разори Прусия, защото тя унищожава промишлеността, поддържаща земеделието на източните провинции на сегашното стъпало на развитие. Но по този начин тя унищожава и условията за съществуването на юнкерите източно от Елба с техните 3000 крепостни селяни на квадратна миля; с това тя унищожава основата на пруската държава — онзи материал, от който се вербуват офицерите, подофицерите и безпрекословно подчиняващите се на заповедите войници, и освен това материала, от който се образува основното ядро на бюрокрацията — онзи материал, който предава на днешна Прусия нейния специфичен характер. С пропадането на ракиджийниците се руши пруският милитаризъм, а без него Прусия е нищо. Тогава източните провинции ще заемат отново онова положение, което заслужават в Германия при тяхното рядко население, тяхната подчинена на земеделието индустрия, тяхното полуфеодално състояние, слабото развитие в тях на градската култура и на общото образование. Останалите области на Германската империя, освободени от игото на това наполовина средновековно господство, ще въздъхнат тогава с облекчение и ще заемат положението, което отговаря на тяхното индустриално развитие и на по-високата им образованост. А самите източни провинции ще си изберат други промишлени отрасли, по-малко зависими от земеделието и по-малко допускащи феодалния начин на производство и същевременно ще предоставят своите армии не на пруската държава, а на социалдемокрацията. Целият останал свят ще ликува, че найпосле е сложен завинаги край на пруската ракиена отрова. А пруските юнкери и „разтворилата се най-после в Германия“ пруска държава ще трябва да се утешава с думите на поета:

> То, що в песните безсмъртно ще живее,
> в живота трябва да умре.*

---

* Шилер, „Боговете на Гърция.“ *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛС

ВИЛХЕЛМ ВОЛФ[38]

Написано от Ф. Енгелс през юни—ноември 1876 г.

Напечатано в списание „Die Neue Welt", кн. 27, 28, 30, 31, 40, 41, 42, 43, 44, 45 и 47 от 1, 8, 22 и 29 юли, 30 септември, 7, 14, 21 и 28 октомври, 4 и 25 ноември 1876 г. и в книгата „Die schlesische Milliarde". Von Wilhelm Wolff. Mit Einleitung von Friedrich Engels. Hottingen — Zürich, 1886

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на списанието, сверен с текста на книгата

Оригиналът на немски

Това беше, ако не се лъжа, в края на април 1846 година. По онова време Маркс и аз живеехме в едно от предградията на Брюксел; тъкмо бяхме заети с една обща работа[34], когато ни съобщиха, че с нас желае да говори някакъв господин от Германия. Яви се един нисък, но с много здраво телосложение човек; изразът на лицето му говореше колкото за доброжелателност, толкова и за спокойна решителност; фигура на източногермански селянин в облекло на източногермански провинциален бюргер. Това беше Вилхелм Волф. Преследван за нарушение на законите за печата, той щастливо се беше отървал от пруските затвори. При първото впечатление от него ние не подозирахме какъв рядък човек се крие под тази скромна външност. Не минаха и няколко дни, когато между нас и новия другар по изгнание се установиха сърдечни приятелски отношения и ние можахме да се убедим, че съвсем нямаме работа с обикновен човек. Неговият ум, прекрасно възпитан в школата на класическата древност, неговият богат хумор, ясното му разбиране на трудни теоретически проблеми, неговата пламенна омраза към всички потисници на народните маси, енергичният му и същевременно спокоен характер скоро се разкри пред нас; но трябваше да минат много години на обща дейност и приятелско общуване в борбата, в победи и поражения, в добри и лоши времена, за да можем да оценим напълно непоколебимата твърдост на неговия характер, абсолютната му неподлежаща на никакво съмнение вярност, неизменното му чувство за дълг, еднакво строго по отношение на врага, на приятеля и на самия себе си.

I

Вилхелм Волф е роден на 21 юни 1809 г. в Тарнау, околностите на Франкенщайн в Силезия. Неговият баща е бил наследствено зависим селянин, който същевременно държал „Съдийска кръчма“ (на полски — karczma, където ставали заседанията на селския съд), което не го освобождавало от задължението заедно с жената и децата си да отбива повинност при земевладелеца. Поради това Вилхелм от ранни години не само познавал, но и лично изпитал горчивата участ на крепостния селянин в Източна Прусия. Но той се научил и на нещо повече. Майка му, за която той говореше винаги с особена привързаност и която по образование е стояла по-високо от своята среда, събудила и възпитала у него гняв против безсрамната експлоатация и унизителното третиране на селяните от страна на феодалните господари. Как бушуваше и кипеше цял живот в него този гняв, ще видим, когато стигнем до онзи период от живота му, в който можеше най-после да го прояви публично. Скоро проличават способностите на селското момче и неговата любов към учението; трябвало може би да учи в гимназията, но какви ли не пречки трябвало да се преодолеят, за да бъде постигнато това! Освен паричните затруднения, съществували господарят и неговият управител, а без тях не можело да стане нищо. Наистина, в 1810 година наследствената зависимост бива отменена на думи, но се запазват както преди феодалните задължения, феодалната повинност, патримониалният съд, полицейската власт в имението, а заедно с тях фактически продължава да съществува и наследствената зависимост. Господин земевладелецът и неговите служещи предпочитали да правят от селските момчета свинари, а не студенти. Но всички пречки били

преодолени. Волф постъпил в гимназията в Швайдниц, а след това в университета в Бреслау. И в двете учебни заведения той трябвало да си набавя по-голямата част от средствата за издръжка сам, с частни уроци. В университета се отдава с особена любов на класическата филология; но никак не е филолог буквовед от старата школа; великите гръцки и римски поети и прозаици намират у него пълно разбиране и стават негово любимо четиво до края на живота му.

Той вече е почти завършил университетското си учение, когато Бундестагът[35] и правителствата на Австрия и Прусия възобновяват затихналите през двайсетте години преследвания против демагозите[36]. Като член на студентската корпорация в 1834 г. той бива арестуван; години го мъкнат за следствие от затвор в затвор и найпосле бива осъден. За какво? Не мисля, че той е смятал някога, че заслужава да се говори за това. Така или иначе той попада в крепостния затвор в Зилберберг. Там среща другари по нещастие, между другото и Фриц Ройтер. — Няколко месеца преди смъртта на Волф в ръцете му попада книгата на Ройтер „Из годините на моето затворничество“ и като открива в автора й своя стар другар по нещастие, веднага му пише чрез издателството[37]. Ройтер веднага му отговаря с дълго и много сърдечно писмо, което е пред мен и което доказва, че във всеки случай на 12 януари 1864 старият демагог е бил всичко друго, но не и смирен разкаял се грешник.

„Седя тук — пише той — вече близо трийсет години, косите ми посивяха и все чакам истинската революция, която най-после ще изяви енергично волята на народа, но каква полза? . . . Да беше се отказал пруският народ поне от плащане на данъците: това е единственото средство да се отърве от Бисмарк и неговата тайфа и да разсърди до смърт стария крал“.

Волф преживява в Зилберберг всички безбройни страдания и малкото радости на затворените в крепостта демагози, така живо и с толкова хумор описани от Фриц Ройтер в споменатата книга. Слабо възнаграждение за влажните крепостни подземия и жестоките зимни студове било само това, че старият затвор се охранявал от престарели инвалиди, така наречените гарнизонери, които никак не се отличавали със строгост и честичко не можели да устоят пред ракията или пред няколко дребни монети за бира. В края на краищата през 1839 г. здравето на Волф толкова много се разклатило, че той бил помилван.

Заминал за Бреслау и се надявал да преживее там като учител. Но тези сметки били направени без кръчмаря, а кръчмарят било пруското правителство. Университетското му учение било прекъснато от арестуването, поради което той не успял да завърши изискваният тригодишен курс, а още повече да положи изпити. А в пруския Китай в цеха

на учените се приема само онзи, който е извършил всичко това според правилата. Всеки друг, дори такъв добър познавач на своята работа, какъвто беше Волф в класическата филология, оставаше извън цеха и беше лишен от правото да прилага официално своите знания. Оставала надеждата да се препитава от частни уроци. Но за това било нужно разрешение от властта, а когато Волф поискал такова, то му било *отказано*. Демагогът трябвало или да умре от глад, или да се върне в родното си село и да работи за господаря, ако в Прусия нямало поляци. Един познански земевладелец го наел за домашен учител; живял у него няколко години, за които винаги говореше с особено удоволствие.

След връщането му в Бреслау той успява най-после след дълги митарства да получи от високоуважаемото кралско правителство разрешение да дава частни уроци и сега можел поне да си осигури скромно съществуване. Повече този невзискателен човек и не искал. По същото време той отново влиза в борбата против съществуващото потисничество, доколкото това било възможно при тогавашните тежки условия. Трябвало да се ограничава с това да прави известни отделните факти на произвол от страна на чиновниците, земевладелците и фабрикантите, но и в тази работа срещал пречки от страна на цензурата. Това обаче не го смущавало. Новоучреденият по онова време върховен цензурен съд нямал по-упорит, все отново изправян пред него подсъдим, от учителя Волф от Бреслау. Нямало за него по-голямо удоволствие от това, да остави цензурата с пръст в устата, което при глупостта на повечето от цензорите не било много трудно за човек, който малко от малко знаел слабите им страни. Така той скандализирал ужасно благочестивите души, като поместил в провинциалните силезийски вестници следната популярна „песен“ на каещия се грешник, която той открил в една стара книга с църковни песни, употребявана още тук-таме:

Аз мърша съм, признавам тук,
вместилище на грях,
че с грехове просмукан съм,
както руснакът с лук.
За кучешкото ми ухо,
Исусе, ме хвани
и кокалът на милостта
ти ми подхвърли.
И запрати ме ти тогаз,
мен, грешния дръвник,
в милосърдни небеса
сред божия светлик.

Със светкавична бързина песента се разнесла по цяла Германия, предизвиквайки гръмогласния смях на безбожниците и възмущението

на „смирените".* Цензорът получил строго мъмрене, а властта от този момент отново започнала зорко да следи този частен учител Волф, тази неспокойна объркана глава, която пет години крепостен затвор не могли да вразумят.

Не било нужно много време, за да се намери пак повод за завеждане на дело срещу него. Защото старопруското законодателство беше се разпростряло по цялата страна като изкусно заложена система от капани, примки, вълчи ями и мрежи, от които не винаги можеха да се опазят дори верните поданици, а още по-лесно попадаха в тях неверните.

Нарушението на закона за печата, в което е бил обвинен Волф в края на 1845 или в началото на 1846 г., е било толкова незначително, че сега никой от нас не може дори да си спомни по-големи подробности за делото[38]. Но преследването взема такива размери, че Волф, на когото били омръзнали пруските затвори и крепости, се укрива от застрашаващото го арестуване и заминава за Мекленбург**. Тук той намира сигурно убежище при приятели, докато станало възможно да му се уреди в Хамбург безпрепятствено прехвърляне в Лондон. В Лондон, където за пръв път влиза в обществена организация — в съществуващото и досега комунистическо немско Работническо просветно дружество, — той не остава дълго и скоро, както вече казахме, пристигна в Брюксел.

---

* т. е. на пиетистите. *Ред.*

** Според Вермут — Щибер („Die Communisten-Verschwörungen des 19. Jahrhunderts" (II. стр, 141)[39], Волф е бил осъден през 1846 г. от Върховния областен съд в Бреслау за „нарушение на закона за печата" на три месеца крепостен затвор. *(Бележка на Енгелс в изданието от 1886 г.)*

II

В Брюксел той скоро намери работа в основаното там кореспондентско бюро, което снабдяваше немските вестници с новини от Франция, Англия и Белгия, редактирани, доколкото позволяваха условията, в социалдемократически дух. Когато „Deutsche-Brüsseler-Zeitung“[40] се постави на разположение на нашата партия, в този вестник започна да сътрудничи и Волф. В основаното тогава от нас Немско работническо дружество в Брюксел[41] Волф скоро стана един от най-любимите оратори. Всяка неделя той правеше там прегледи на текущите събития — прегледи, всеки от които представляваше шедьовър на популярно, духовито и същевременно изпълнено с енергия изложение и които особено бичуваха ограничеността и низостта както на властниците, така и на поданиците в Германия. Тези политически прегледи до такава степен станаха негова любима тема, че той ги правеше във всяка организация, в която вземаше участие, и това винаги беше майсторско популярно изложение.

Избухна февруарската революция, която веднага получи отзвук в Брюксел. Тълпи от народ се събираха всяка вечер на големия пазарен площад пред кметството, заето от гражданското опълчение и от жандармите; многобройните пивници и кръчми около пазарището бяха претъпкани. Викаха: „Vive la République!*, пееха „Марсилезата“, навалицата беше голяма. Властите наглед се държаха съвсем тихо, но в провинциите повикаха във войската запасните и отпускарите. На господин Жотран, най-видния от белгийските републиканци, беше тайно съобщено, че кралят бил готов да се откаже от пре-

* „Да живее републиката!“ *Ред.*

стола, ако народът поиска това, и че той, щом пожелае, може да чуе това от самия крал. Жотран действително чу от крал Леополд, че и той самият в душата си е републиканец и никога не ще застане на пътя на Белгия, ако последната пожелае да стане република; че той би желал само едно — всичко да мине мирно и без кръвопролития, като самият той между другото се надява да получи прилична пенсия. Тази вест бързо се разпространи от ухо на ухо и внесе такова успокоение, че не беше направен никакъв опит да се вдигне въстание. Но щом бяха събрани запасните и по-голямата част от войската се концентрира около Брюксел — в тази малка страна за това бяха нужни само три-четири дена, — всякакви приказки за отказването от престола престанаха; една вечер жандармерията с голи саби внезапно се нахвърли срещу народа, който се тълпеше на пазарния площад, и започнаха наляво и надясно арести. Един от първите, които бяха бити и арестувани, беше и Волф, който мирно и тихо се прибирал в къщи. Замъкнали го в кметството, където още веднъж му нанесла побой разярената и пияна гражданска гвардия, и след няколко дни арест той бе прехвърлен през границата във Франция.

В Париж не остана дълго. Берлинската мартенска революция и подготовката за Франкфуртския парламент и за Берлинското събрание го накараха първо да замине за Силезия, за да се бори за победата на радикалните елементи в изборите. Оттук той е искал да се премести при нас, щом започнем издаването на вестник, било в Кьолн, било в Берлин. Благодарение на общата обич, с която се ползваше, а също така на силата и популярността на неговото красноречие, той успя особено в селските изборни райони да прокара такива радикални кандидати, които без него не биха имали никакви изгледи за успех.

Междувременно от 1 юни в Кьолн започна да излиза „Neue Rheinische Zeitung“ с главен редактор Маркс и скоро пристигна и Волф, за да заеме мястото си в редакцията. Неговото неуморимо трудолюбие, педантичната му, неизменна добросъвестност го поставяха в неблагоприятно положение поради това, че в редакцията, която се състоеше изключително от млади хора, другите понякога откъсваха за себе си някой и друг непредвиден свободен час, уверени, че „Лупус* ще се погрижи някак вестникът да излезе“; в това отношение и аз не бях безгрешен. Поради това Волф през първия период от издаването на вестника беше зает повече с текуща работа, отколкото с ръководни статии. Обаче той скоро намери начин да превърне и тази работа в самостоятелна дейност. В текущата

* — приятелски прякор на В. Волф (Wolf — вълк, по латински — lupus). *Ред.*

хроника под заглавие „Из страната“ се подбираха съобщения от малките германски държави и той с неподражаем хумор изобразяваше провинциалната ограниченост и филистерство както на управниците, така и на управляваните в малките държави и градчета. Същевременно той всяка седмица правеше в Демократическото дружество[42] прегледи на текущите събития, благодарение на които и тук скоро стана един от най-любимите и влиятелни оратори.

Глупостта и страхливостта на буржоазията, които все повече растяха след юнските боеве в Париж, позволиха на реакцията отново да се съвземе. Придворните клики във Виена, Берлин, Мюнхен и пр. работеха ръка за ръка с благородния имперски регент*, а зад кулисите стоеше руската дипломация и дърпаше конците, които караха тези марионетки да танцуват. Тогава именно, през септември 1848 г., за тези господа дойде време да действуват. Под прекия и косвен натиск на Русия (осигурен от грижите на лорд Палмерстън) първият шлезвигхолщайнски поход завърши с позорното примирие в Малмьо[43]. Франкфуртският парламент падна така ниско, че го одобри, и с това открито и недвусмислено се отрече от революцията. Отговор беше франкфуртското въстание от 18 септември; то беше потушено. Почти в същото време в Берлин стана сблъскване между съглашателското Учредително събрание[44] и короната. На 9 август събранието в едно извънредно меко, дори плахо решение помоли правителството да вземе поне някакви мерки, за да не се демонстрира повече така открито и предизвикателно дръзкото поведение на реакционните офицери. Когато през септември събранието поиска да се изпълни това решение, отговор беше назначаването на явно реакционното правителство на Пфул начело с генерал (19 септември), а прословутият Врангел беше назначен за главнокомандуващ войските на Бранденбург — два много прозрачни намека, че на берлинските съглашатели остава или да се покаят за греховете си, или да чакат да бъдат разгонени. Възбуждението беше всеобщо. В Кьолн също ставаха митинги и беше избран Комитет на сигурността. Правителството реши да нанесе първия удар в Кьолн. За тази цел сутринта на 25 септември бяха арестувани редица демократи, между другото и сегашният обербургмайстер на Кьолн, по онова време известен на всички под името „Червеният Бекер“. Възбуждението растеше. След обед на стария пазарен площад се състоя народен митинг. Председателствуваше го Волф. Около него имаше кордон от гражданското опълчение, което не се отнасяше враждебно към демократическото движение, но преди всичко се грижеше за собственото си благополучие. На зададения им въпрос опълченците отго-

* Ерцхерцог Карл. *Ред.*

вориха, че са тук, за да защищават народа. Изведнъж на площада се втурнаха хора с викове: „Прусаците идват". Йозеф Мол — той също беше арестуван сутринта, но бе освободен от народа, и в този момент тъкмо държеше реч, възкликна: „Граждани, нима ще се разбягате пред прусаците?" — „Не, не"!" — беше отговорът. — „Тогава да издигнем барикади!" И всички веднага се заеха за тази работа. — Знае се как завърши денят на кьолнските барикади. Без да срещне съпротива, останало невъоръжено (гражданското опълчение предвидливо се разотиде по домовете си), без най-малко кръвопролитие, цялото движение, предизвикано от лъжливата тревога, завърши с нищо. Правителството постигна своята цел: Кьолн беше обявен в обсадно положение, гражданското опълчение разоръжено, „Neue Rheinische Zeitung" спрян, а редакторите му принудени да напуснат страната.

III

Обсадното положение в Кьолн не продължи дълго. На 4 октомври то беше вдигнато. На 11 отново излезе „Neue Rheinische Zeitung“. Волф замина за Дюркхайм, Пфалц, където го оставиха на мира. Тъй както по отношение на мен и на някои други членове на редакцията бе издадена заповед за задържането и подвеждането му под съдебна отговорност за заговор и т. н. Но нашият Волф не изтрая дълго в Пфалц и след свършването на гроздобера внезапно се появи отново в редакцията, която се помещаваше на Унтер-Хутмахер № 17. Той успя да си намери квартира толкова наблизо, че можеше да идва в редакцията през двора, без да излиза на улицата. Но това затворничество бързо му омръзна; почти всяка вечер, облечен с дълго палто и сложил на главата си фуражка с дълга козирка, той започна да излиза, след като се стъмни, под предлог, че иска да си купи тютюн. Мислеше, че не могат да го познаят, макар че неговата особена набита фигура и решителна походка беше невъзможно да се скрият; във всеки случай никой не го издаде. Така живя още няколко месеца, докато ние останалите един след друг бяхме освободени от преследване. Най-после, на 1 март 1849 г., ни съобщиха, че всяка опасност е минала, и тогава Волф се яви при следователя, който също му заяви, че целият процес, тъй като почивал на преувеличени полицейски съобщения, е напълно прекратен.

Междувременно в началото на декември Берлинското събрание бе разгонено и започна периодът на Мантойфеловата реакция. Една от първите мерки на новото правителство беше да успокои феодалите от Източна Прусия по отношение на оспорваното им право на безплатен труд на селяните. След мартенските дни селяните в Из-

точна Прусия навсякъде бяха престанали да изпълняват тази феодална повинност, а в някои места дори бяха принудили уважаемите господа земевладелци да се откажат писмено от правото върху такъв труд. Нужно беше следователно само да се узакони това фактическо положение и остелбският селянин, на когото така дълго бе смъквана кожата от гърба, щеше да стане свободен чавек. Но Берлинското събрание, цели 59 години след 4 август 1789 г., когато френското Национално събрание отмени безвъзмездно *всички* феодални повинности, все още не можеше да се реши на подобна крачка. Бяха малко облекчени условията за откупуване от тази повинност; и само някои от най-скандалните и възмутителни феодални права се премахваха безвъзмездно. Но преди да бъде окончателно приет този законопроект, събранието беше разпуснато и г-н Мантойфел заяви, че правителството не ще приеме *такъв* проект като закон. Това сложи край на надеждите на старопруските зависими селяни и беше необходимо да им се въздействува, като им се разясни тяхното положение. А Волф беше най-подходящият човек за това. Не само защото беше по произход син на крепостен селянин и в детинството си беше отработвал тази повинност в господарското имение; не само защото беше запазил горещата си омраза против феодалните потисници, която това детство беше насадило в него; никой не познаваше така добре като него феодалния начин на поробване във всичките му детайли, още повече в Силезия, областта, в която съществуваше пълен комплект от всички разнообразни форми на това поробване*.

---

* В изданието от 1886 г. следва: „Така започна Волф кампанията против феодалите, която достигна апогея си в „Силезийския милиард“ и към която ще се върна но-нататък. Това беше кампания, която всъщност буржоазията трябваше да води Защото борбата с феодализма беше световноисторическа задача именно на тази класа. Но както видяхме, буржоазията не я водеше или я водеше само привидно. Вследствие обществената и политическата изостаналост на Германия немската буржоазия навсякъде се отказваше от защита на собствените си политически интереси, защото зад гърба ѝ вече застрашително се надигаше пролетариатът. Неясните надежди и пожелания на парижките работници през февруари, а още повече тяхната отчаяна четиридневна борба през юни 1848 г., наплашиха буржоазията не само във Франция, но и в цяла Европа. А в Германия дори най-обикновени демократически искания, отдавна вече удовлетворени в Швейцария със закон, изглеждаха в очите на малодушните буржоа посегателство върху тяхната собственост, сигурност, живот. Страхливи както винаги, немските буржоа пожертвуваха своите общи, т. е. политически интереси, за да може всеки от тях да спаси частните си интереси, капитала си. По-добре връщане към стария бюрократично-феодален абсолютизъм, отколкото победа на буржоазията като класа, отколкото съвременна буржоазна държава, извоювана по революционен път, при заснлване на революционната класа — пролетариата! Такъв беше викът на ужас на немската буржоазия, който доведе до победа на реакцията по целия фронт.

Ето защо партията на пролетариата трябваше да подхване борбата там, където буржоазията напусна бойното поле. И Волф в колоните на „Neue Rheinische Zeitung“

Волф започна кампанията в броя от 19 декември 1848 г. със статия за гореспоменатата декларация на правителството. На 29 декември последва втора, по-остра статия по повод на октроирания „Указ за временно уреждане на отношенията между земевладелците и селяните в Силезия".

Този указ, казваше Волф,

„е призив към господа князете, велможите, графовете, бароните и т. н. под прикритието на закона по-скоро така да оберат и ограбят „временно" селското население, че след тази тлъста година по-лесно да преживеят мършавите. До март Силезия беше обетована земя за земевладелците. Със законите от 1821 г. за откупуването от повинностите феодалните юнкери така топло си постлаха, че по-добре не би могло да бъде. Благодарение на откупа, който винаги и навсякъде се определя и провежда в полза на привилегированите и води до разоряване на селското население, силезийските юнкери получиха от ръцете на селяните не по-малко от 80 милиончета в суха пара обработваема земя и рента. Не се виждаше краят на откупните плащания. Оттук се пораждаше яростта против безбожната революция от 1848 г. Селяните се отказаха в бъдеще да изпълняват като послушен добитък длъжността на слуги при своя земевладелец и да продължават да плащат все такъв крепостен данък, лихви и берии от всякакъв род. В касите на земевладелците се появи опасна пустота."

Берлинското събрание взе в ръцете си уреждането на тези отношения.

„Да се отлага беше опасно. Потсдамската камарила, която също умее да си тъпче джобовете от потта и кръвта на селяните, разбра това. И тъй, по дяволите събранието! Сами ще прекроим законите така, както ни изнася! — Така и стана. Излезлият в „Staats-Anzeiger" указ за Силезия не беше нищо друго освен преградна линия с вълчи ями и с други приспособления: ако селското население попадне в него, то е безвъзвратно загубено."

След това Волф пояснява, че указът всъщност възстановява положението преди месец март, и завършва:

„Но ще помогне ли това? Господа земевладелците имат нужда от пари. Идва зимата с нейните балове, маскаради, примамливи картоиграли маси и т. н. Селяните, които досега са доставяли средствата за развлечение, трябва да правят това и в бъдеще. Юнкерството иска поне още веднъж да се устрои весел карнавал и по възможност да използува ноемврийските успехи на абсолютизма. То постъпва правилно, като бърза с предизвикателна дързост да танцува и се весели. Защото благословените аристократически оргии могат скоро да бъдат прекъснати от страшни галицийски сцени".[45]

влезе в борба с феодализма. Но той влезе не за радост на буржоазията; не, той поведе наистина революционна борба и от тези статии, проникнати от духа на Великата френска революция, буржоазията изпадна в такъв ужас, в какъвто и самите феодални господари и правителството".

Краят на тази глава, както и текстът в глави IV—IX до думите: „На 19 май „Neue Rheinische Zeitung" бе забранен . . ." (виж настоящия том, стр. 93), са пропуснати в изданието от 1886 г. (освен двете заключителни фрази на глава IV, виж настоящия том, стр. 74). *Ред.*

На 20 януари излезе нова статия на Волф, която биеше в същата точка. Реакционната партия накара някакъв си кмет Кренгел в Несин, близо до Колберг, заедно с няколко надничари да изпрати запитване до краля, вярно ли е, че негово величество наистина има намерение *да раздели земята и да я даде на безимотните?*

„Можете да си представите“ — казва Волф — „смъртната уплаха и безсънниите нощи на надничарите от Несин, когато са чули за тези намерения. Как? Кралят иска да дели поземлената собственост? Ние, надничарите, които с такъв възторг обработваме полята на нашия господар за 5 зилбергроша на ден, ние да не бъдем вече надничари и да обработваме собствена земя? Нашият господин земевладелец, който има осемдесет-деветдесет имения и само няколкостотин хиляди моргена, ще трябва да даде на нас толкова и толкова моргена? — Не, само при мисълта за такова ужасно нещастие нашите надничари затреперaха с цялото си тяло. Те не можаха да се успокоят нито за миг, докато не се увериха, че всъщност никой не ще ги хвърли в такова тежко бедствие, че застрашаващите ги моргени земя са далеч от тях и ще бъдат както досега оставени на господин земевладелеца.“

IV

Но всичко това беше само първата престрелка. В началото на 1849 г. сред френските социалдемократи все по-голяма популярност печелеше направеното по-рано предложение: да се поискат обратно един милиард франка, които в 1825 г. правителството бе подарило на върналите се от емиграция дворяни, като компенсация за загубените от тях през време на Великата френска революция имущества и да се използват тези пари в интерес на трудещите се маси. На 16 март „Neue Rheinische Zeitung“ помести уводна статия по този въпрос, а на другия ден Волф излезе със статията *„Пруският милиард.“*

„Рицарят Шнапхански*“ (Лихновски) „умря. Но разбойници у нас има много. Юнкерите от Померания и Бранденбург са се обединили с останалите пруски юнкери. Те са навлекли свещената одежда на добродетелния буржоа и наричат себе си: „Съюз за защита на собствеността на всички класи на народа“ — естествено, на *феодалната* собственост ... Те замислят ни повече ни по-малко от това да ограбят наред с другите и Рейнската провинция със сумата около 20 милиона талера и да сложат тези пари в джоба си. Планът не е лош. Жителите на Рейнската провинция трябва да смятат за особена чест, че юнкерите фон Тален-Триглаф в Източна Померания, фон Арнимовци и фон Мантойфеловци заедно с няколко хиляди дребни провинциални юнкери ще им окажат честта да платят с рейнски пари своите дългове.“

Действително, господин фон Бюлоф-Кумеров, тогава известен като Бюлоф-Кумерфол**, беше изобретил някакво проектче, което бе прието от гореспоменатия юнкерски съюз или както Волф го на-

---

* — името „Шнапхански“ е от думата „Schnapphahn“ — „разбойник“, „мошеник“. *Ред.*

** Игра на думи: „Cummerow“ — фамилия, „Kummervoll“ — „печален“. *Ред.*

ричаше „юнкерски парламент“ и беше изпратен като петиция до правителството и камарите — план за регулиране на поземления данък в Прусия. От една страна, земевладелците селяни, особено в западните провинции, се оплакваха, че плащали *твърде голям* поземлен данък; от друга страна, едрите земевладелци дворяни от източните провинции не плащаха *никакъв* поземлен данък, макар че още законът от 27 октомври 1810 г. ги облагаше с този данък, както и всички други земевладелци. Юнкерският парламент намери начин да премахне *и двете* беди. Да чуем какво казва Волф:

„Юнкерите искат „да пренесат жертви, за да премахнат господствуващото сега недоволство“. Така казват те. Кой можеше да очаква от тях такова великодушие! Каквн са обаче тези жертви? Те предлагат доходът от всяко парче земя да бъде твърдо определен чрез приблизителна оценка и след това по цялата страна данъкът върху земята да бъде установен като еднакъв процент от този доход. Това благородство не е голямо, защото те сега смятат да направят само онова, което вече 38 години са задължени по закон да правят. Но да отидем по-нататък! Те искат юнкерите и собствениците на дворянски имения, които сега противозаконно не плащаха данък. . може би да платят закъснелия данък? — Не: затова, че отсега нататък ще благоволят да плащат данъци, те трябва да бъдат *„обезщетени със съответен капитал“*, а именно, като им се плати 25-кратната сума на данъка, който в бъдеще трябва да плащат. „А онези, от които досега несправедливо е бил вземан много голям поземлен данък, трябва . . . не да получат обратно платеното в повече, а напротив — да получат право *да се освободят от по-нататъшни плащания“*, като се откупят чрез еднократно заплащане, в зависимост от обстоятелствата, на 18—20-кратната сума на данъка. — „По-високи данъци сега ще плащат селяните от източните провинции и освен това по-специално селяните от Рейнската провинция.“ Значи старопруските селяни и жителите на Рейнската провинция сега трябва да изплащат за това още и капитали. Досега собствениците на дворянски имения в източните провинции не са плащали нищо или са плащали само незначителни поземлени данъци . . . Следователно именно те ще получат парите, които трябва да внесат жителите на рейнската провинция.““

По-нататък следва обзор на платените през 1848 г. от различните провинции поземлени данъци и техните земни площи и от това се прави изводът:

„Рейнската провинция плаща средно за всяка квадратна миля приблизително пет пъти по-голям поземлен данък от Прусия, Познан, Померания и четири пъти по-голям от Бранденбург.“

Наистина почвата там е по-добра, обаче

„при най-скромно изчисление Рейнската провинция трябва сега да плати почти с 1 милион талера повече поземлен данък, отколкото би ѝ се паднало, ако се изчисли среден размер. Според проектозакона, предложен от юнкерския парламент, жителите на Рейнската провинция ще трябва значи като наказание за това да платят още от 18 до 22 милиона талера суха пара, които ще потекат в джобовете на юнкерите от източните провинции! Държавата ще играе в случая само ролята на банкер. Такива са грандиозните жертви, които ограничените и западнали господа провинциални юнкери са готови да принесат, такава е защитата, която те оказват на собствеността. Така защищава собствеността всеки джебчия . . .

Жителите на Рейнската провинция, особено рейнските селяни, както и вестфалските и силезийските, трябва междувременно да помислят къде ще намерят пари, за да платят на юнкерите. Да се отделят 100 милиона талера днес не е така лесно.

И тъй, докато във Франция селяните искат един милиард франка от дворянството, в Прусия дворянството иска половин милиард франка от селяните!

Ура! Три пъти ура за берлинската мартенска революция!"

Но това безсрамие на пруските юнкери изискваше още по-силен отпор. „Neue Rheinische Zeitung" търсеше и намери своята сила в атака и ето че Волф започна в броя от 22 март 1849 г. серия статии под заглавието *„Силезийският милиард"*, в които изчислява какви доходи в пари, ценности и земя е измъкнало незаконно от селяните само *силезийското* дворянство от започването на откупуването на феодалната повинност да се работи безплатно на земевладелеца. От многото възпламенителни статии на „Neue Rheinische Zeitung" малко са имали такова въздействие, като тези осем, излезли между 22 март и 25 април. Абонаментите на вестника в Силезия и в другите източни провинции бързо се увеличаваха; търсеха се отделните броеве и най-после, поради това, че в останалите провинции не съществуваше онази свобода на печата, която рейнските закони по изключение даваха, а при действието на благородното местно право не можеше и да се мисли за отпечатване на нови екземпляри, решено беше тайно да се отпечатат в Силезия изцяло тези осем броя, по външен вид колкото се може по-близко до оригинала, и да се разпространят в хиляди екземпляри, нещо, против което, разбира се, най-малко можеше да възразява редакцията.

V

Ето как започна Волф атаката против силезийските юнкери в „Neue Rheinische Zeitung“ в броя му от 22 март 1849 г.:

„Щом беше конституирана камарата на придворнните и провинциалните юнкери“ (която се свика на 26 февруари 1849 г. въз основа на октроираната конституция н на октроирания изборен закон), „веднага беше внесен проект за регулирането, т. е. за откупуването на феодалните повнннsocти. Благородните господа бързат. Те искат още преди закриването на сесията да измъкнат от селското населенне толкова, че да оставят настрана добри парицн за черни дни и да ги прехвърлят в чужбина, преди да ги последват там със собствената си персона.

За ужаса, за неизразимия страх, който преживяха в първия момент след „недоразумението“ на берлинския март и неговите най-близки последици, те се стараят сега да измъкнат от джобовете на любимите им селски поданици двойно по-любимия им балсам.

Особено *Силезия*, която досега е била златна мина за феодалните и индустриалните барони, трябва да бъде още веднъж здравата ограбена, за да продължава и занапред да сияе, увеличен и засилен, блясъкът на нейното аристократическо рицарство.

Веднага след появяването на октроирания през декември миналата година временен закон за откупуването ние посочнхме*, че той е само в полза на земевладелците, че така нареченият малък човек още прн образуването на третейския съд беше отдаден на произвола на силните. Въпреки това благородното рицарство е недоволно от този закон. То иска закон, който да прояви още по-голяма нежност към рицарската кесия.

През март и април 1848 г. множество високопоставени господа в Силезия издадоха на своите селяни писмени грамоти, в които се отказваха от всички предишни крепостнически данъци и повинности. За да спасят замъците си от изгаряне, а себе си от възможността да станат нещо като украшение на някоя липа в замъка или на топола на двора, те с едно драсване на перото се отказаха от своите така наречени законнноприобити права. За тяхно щастие хартията и тогава изтърпя всичко.

* виж „Neue Welt“, бр. 30 (настоящия том, стр. 70). *Ред.*

Но когато революцията, вместо да крачи напред, закъса в блатото на филистерството и на наивното изчакване, господа земевладелците измъкнаха своите грамоти за отказването, но не за да ги изпълнят, а за да ги изпратят в наказателния съд за започване на следствие като веществени улики против бунтуващата се селска тълпа".

Волф разказва тук как бюрокрацията под ръководството на оберпрезидента Пиндер и с помощта на летящи военни отряди е принуждавала селяните да изпълняват предишните си повинности, как на селяните оставаше само надеждата в Берлинското съглашателско събрание, как господа съглашателите, вместо да обявят преди всичко безвъзмездното отменяване на всички феодални повинности, напразно си губеха времето да проучват характера, произхода и т. н. на възхитителните феодални повинности и данъци, докато реакцията не се съвзе до такава степен, че разгони цялото това събрание, преди да успее то да вземе каквото и да било решение относно отменяването на феодалните повинности; как после беше октроиран нов закон за откупуването и как дори този архиреакционен закон все пак не задоволи господа земевладелците и те предявиха сега още по-големи искания.

Но господа рицарите си правеха сметката без кръчмаря, а този кръчмар беше

„силезийският селянин, не селянинът буржоа с 3—4 и повече хуфи земя, а онази маса от дребни селяни, земеделски работници и свободни градинари, от безземлени селяни домопритежатели и „живеещи при господарския дом", които до този момент бяха същински товарни добичета на едрите земевладелци и които според плановете на последните би трябвало да останат такива и занапред, макар и в малко по-друг вид.

В 1848 г. тази маса би се задоволила от безвъзмездно премахване на феодалните тегоби . . . След горчивия опит от последните месеци на 1848 г. и на изтеклите месеци от 1849 г. силезийските селяни, тези „дребни съществувания" все по-често и по-често се връщаха към мисълта, че господа собствениците на дворянските имения, вместо чрез хитро измислени закон за откупуването да си самоподарят нови богатства, би трябвало по право да отстъпят поне онази част от своята плячка, която са награбили с помощта на предишните закони за откупуването . . . В селата сега хората си задават въпроса, колко ли са ограбили господа разбойниците рицари от селяните за последните тридесет години."

Това не може да се изчисли така просто, както във Франция, където за компенсация от нацията е била измъкната кръглата сума 1000 милиона франка или около 300 милиона талера, така че „френският селянин знае каква сума на капитала и лихвите трябва да получи обратно". В Прусия експлоатацията е вършена година след година и досега само всеки селянин поотделно знаеше колко е платил той и колко е платило неговото село.

„А сега беше пресметнато за цялата провинция и бе намерено, че селското население е платило на господа земевладелците за сметка на откупуването, отчасти със земя, отчасти с пари в брой и с рента, повече от 80 милиона талера. Към това трябва да се прибавят ежегодните данъци и повинности на селяните, които още

не са освободени. Тази сума ще възлезе за последните тридесет години най-малко на 160 милиона талера, което заедно с горепосочените възлиза на около 240 млн. талера.

За селяните, до чието знание тези изчисления стигнаха едва сега, това беше ярка светлина, пред сиянието на която феодалната клика... изпадна в ужас. Феодалите са глътнали 240 милиона, измъкнати от джобовете на селското население, и ето: „при първа възможност ние трябва да си получим обратно нашите 240 милиона" — такава е мисълта, която занимава отсега нататък главите на снлезийските селяни, такова е искането, което вече в хиляди села се прави открито.

Все по-широко разпространяващото се съзнание за факта, че ако изобщо става дума за компенсация за феодалните повинности, то *селяните* са, които трябва да бъдат компенсирани за извършения по отношение на тях рицарски грабеж — това убеждение е „придобивка", която в близко време ще даде своите плодове. Тя не може да бъде отстранена с никакви фокуси с октроиране. Следващата революция ще доведе до нейното практическо осъществяване и силезийските селяни тогава по всяка вероятност ще съумеят да изработят такъв „закон за компенсация", по силата иа който не само награбеният капитал, но и „обичайните доходи" ще иамерят обратно път към джобовете на народа."

С какво „право" г-да юнкерите са присвоили тази сума, се обяснява във втората статия, в броя от 25 март 1849 година.

„Как са били получавани тези разбойническо-рицарски „права", най-ясен отговор ни дава не само всяка страница от средновековната история, но и всяка измината година до последно време. Средновековният рицарски меч по-късио отлично съумя да се обедини с пачето перо на юристите и на чиновническата банда. От насилието чрез мошеническа машинация бе изфабрикувано „право", „законнопридобито право". Един пример от миналия век. Пред 80-те години в Силезия по искане на дворянството са били създадени комисии за определяне на кадастрите, т. е. на повинностите и правата на крепостните селяни. Комисиите, съставени от дворяни и техни довереницн, са работили отлично... в интерес на аристокрацията. И все пак високопоставените господа далеч не навсякъде са успявали да установят така наречените „конфирмиранн"" (признатн от селяните) „кадастри. А там, където са успявали, това е ставало само чрез насилие илн измама... В началната част на някои от тези документи много наивно се съобщава, че селяните не искали да поставят кръстове (тогава съвсем малко от тях са можели да пншат) и че са били принудени да подпишат документа, крайно неизгоден за тях и за потомцнте им, отчасти чрез заплахи, отчасти чрез пряко прилагане на въоръжена сила. На основание на такива „законнопридобити права" г-да рицарите в Силезия са успели през последиите тридесет години да изтискат от кръвта и потта на селското население кръгличката суми от 240 милиона талера, които да сложат в своите родови ковчежета".

VI

От пряката експлоатация на селяните от страна на дворянството Волф преминава към различните форми на косвена експлоатация, в която главна роля играе държавата.

Преди всичко *поземленият данък,* който в Силезия през 1849 година се събираше още въз основа на установения през 1749 г. кадастър. В този кадастър земите на дворянството още от самото начало са били нанесени с намален брой моргени, а селските земи — с увеличен; доходът от един морген ливадна или орна земя е бил определен на 1 талер и по този размер се е събирал данъкът върху земята. Горите и пасищата са били освободени от данък. След тази дата дворяните са изкоренили цели участъци гора и са обработили значителни пустеещи земи. А данъкът все още се е плащал върху онова число моргени обработваема земя, които са фигурирали в кадастъра от 1749 г.! Поради това при неизменни за двете страни размери на данъка селянинът, който не е имал никакви пустеещи земи, за да ги разоре, се е оказвал значително претоварен с плащания, vulgo* — измамен. Нещо повече:

„Значителна част от рицарството, именно онази част, която *притежава най-големите и най-доходните имения,* досега още *не е платила нито грош поземлен данък* под предлог, че има „законнопридобити права“ като медиатизирани родови аристократи.

Можем да смятаме, че за последните 30 години само по отношение на поземления данък господа рицарите не са доплатили или изобщо не са платили около 40 милиона талера и това е още наистина братска сметка, — следователно заедно с онези 240 милиона, които са пряко задигнати от джобовете на силезийските селяни, се получава сума от 280 милиона“ („Neue Rheinische Zeitung“ от 25 март 1849 г.).

---

* — чисто и просто. *Ред.*

След това идва разрядният данък. Един силезийски селянин, когото Волф взема наслуки от общата маса,

„има 8 моргена земя от средно качество, плаща годишно множество данъци на „милостивия“ си господар, задължен е ежегодно да му отбива огромна феодална трудова повинност и отгоре на това да плаща всеки месец разрядеи данък от седем зилбергроша и 8 пфенига, което прави 3 талера годишно. Срещу него е изправен господин земевладелецът с грамадни владения, с гори и пасища, железодобивни заводи, цинкови рудници, каменовъглени мини и т. н., например архихленчещият[46], русофилът, върлият враг на демократите и депутат от втората камара граф Ренард. Този човек има годишен доход 240 000 талера. Той плаща най-големия разряден данък от 144 талера годишно. В сравнение със селянина, собственик на 8 моргена, той би трябвало да плаща годишно най-малко 7 000 талера разряден данък, което за 20 години би възлязло иа 140 000 талера, значи за 20 години той не е доплатил 137 120 талера.“

Волф сравнява сумата на разрядния данък, която плаща същият този граф Ренард, с данъка на ратая, който при възнаграждение 10 талера годишно плаща 1|2 талер, или 5 процента от чистия си доход, и с данъка на слугинята на дворянския градинар, която при 6 талера възнаграждение годишно също плаща 1|2 талер, или 8 и 1|3 процента от своя доход като разряден данък. Съответно на това за 20 години благородният граф в сравнение с ратая не е доплатил 237 210 талера разряден данък, а в сравнение със слугинята — дори 397 120 талера.

„Съгласно бащинската воля на Фридрих-Вилхелм IV, Айххорн—Леденберг и останалата християнско-германска компания народното училище трябваше да се ограничава“ (виж рескриптите на Айххорн до началото на 1848 г.) „с обучение само по четене, писане и най-елементарно смятане. По този начин четирите аритметични действия бяха все пак разрешени за селското простолюдие. Но съвсем не е нужно народното училище, за да бъде обучеи селянинът, да извършва тези действия, особено изваждане или приспадане. Поне в Силезия благословеното от бога разбойническо рицарство е приспаднало от него и около него толкова много, че и той сега, при първия благоприятен случай, би могъл с чест да се справи с това действие изваждане, приложено към високопоставените господа.“

Волф дава още един пример на такава практика на силезийското дворянство в областта на приспадането: пустеещите земи.

„Навсякъде, където през миналия век поради войни, епидемии, пожари и други бедствия селските стопани“ (т. е. селяните) „са загивали, г-н сеньорът веднага се е озовавал на мястото, за да присъедини изцяло или частично към своите владения земята на пострадалия район“ като „пустееща земя“. „При тези случаи, г-да, вие сте се предпазвали да поемате поземления данък, данъка върху дома и другите тегоби. Тези данъци и по-нататък е трябвало да плащат цялата община или пък новият собственик, който е получавал често пъти 1|3, 1|6, 1|8 от предишната земя, но заедно с крепостния акт е получавал и всички предишни данъци, берии и повинности. По аналогичен начин постъпвахте вие и с общинските пасища и ниви, когато например горепосочени причини са довеждали в една или друга степен до пълно обезлюдяване на селото. Както тези, така и други обстоятелства вие използвахте, за да поувели-

чите, колкото е възможно повече, своите имения. А общините и отделните селяни трябваше все така да носят общинските, училищни, църковни, окръжни и други повинности, като че ли не са претърпели ни най-малки загуби . . . Със същата мярка, с която вие благоволявате да отмервате на нас, ще ви отмерваме и ние — ще ви отговори селянинът.

Заслепени от бясна жажда за обезщетение, вие се натъкнахте на истинско гнездо на оси, каквото представляват народните искания за обезщетение. Ако тези оси, раздразнени до крайност, един прекрасен ден излетят навън, лесно може да ви се падне, освен известно *обезщетение* още и порядъчна доза щети ! („Neue Rheinische Zeitung" от 27 март.)

В следващата статия (броя от 29 март) Волф описва самата процедура на откупуването на феодалните повинности. На прочутите генерални комисии, които е трябвало да ръководят тази работа из цялата провинция, са били подчинени кралските комисари по имотите и техните помощници, кралските землемери и регистратори. Щом постъпвало заявление за откупуване на феодалните повинности от страна на земевладелец или на селянин, тези чиновници се явявали в селото и господин земевладелецът веднага ги поканвал при себе си в замъка, щедро ги гощавал и ги обработвал.

„Често такава обработка се извършваше по-отрано, а тъй като господа рицарите не се скъпят на шампанското, когато с негова помощ може да се постигне това-онова, любезните старання на сеньорите в повечето случаи довеждаха до успешни резултати."

Наистина случвали се понякога и неподкупни чиновници, но те били изключение, пък и това не помагало на селяните.

„Когато се случеше комисарят по имотите да се придържа строго към буквата на закона, селяните имаха малко полза от това, ако например собственикът на имението или неговият довереник привлечеше на своя страна землемера. Още по-зле беше за селяните, когато между комисаря, землемера и господин сеньора цареше най-топло съгласие, както обикновено се случваше. Тогава рицарското сърце можеше да се радва.

В цялата пълнота на властта, с която старопруското чиновничество умееше да облича своите колеги, кралският комисар се появяваше сред събраните в съдийската кръчма селяни. Той непременно напомняше на селяните, че се намира тук и действува сред тях „в името на краля".

„В името на краля!" — при тези думи пред погледа на селяните веднага възникват всички мрачни фигури: жандарми, екзекутори, сеньориални съдии, ландрати и т. н. Защото всички те са го душили, изстисквали са от него всички сокове — и винаги „в името на краля"! В името на краля! Това звучеше за него като тояга или като затвор, като данъци, десятък, феодална повинност и специални берии. Защото всичко това той трябваше да плаща все в името на краля. Ако пък такова встъпление на комисаря не оказваше достатъчно въздействие, ако общината или отделни селяни в един или друг пункт упорито не се съгласяваха с плановете на земевладелеца и комисаря,комисарят се превръщаше в олимпийски гръмовержец, който обсипваше зашеметената тълпа от селяни с хиляди свещени проклятия, а след това прибавяше по-меко : ако вие продължавате така глупаво да протакате работата, помнете ми думата, ще трябва доста да си поотворите *кесията*! Този символичен намек за селската кесия в повечето случаи решаваше въпроса: лесно беше повинностите и задълженията да се приспособят към желанията на земевладелеца."

След това се пристъпвало към измерването на земята и тук подкупеният землемер на свой ред измамвал селяните в полза на земевладелеца. За оценяване на доходността, качеството на почвата и т. н. като експерти били привличани окръжните старейшини и те давали своето заключение в повечето случаи в полза на земевладелеца. След като нагласявали всичко това и след като приспаднели една част от земята, която минавала в собственост на земевладелеца като компенсация за отменяването на феодалните повинности, и след твърдото определяне най-после на количеството моргени земя, което оставало на селяните, господа рицарите заедно с комисаря по имотите се стараели, където това било възможно, да изместят обработваемата земя на тези дребни съществувания на най-лошото място. Хубавата земя се присъединявала към тази на земевладелеца, а в замяна на нея на селяните се давала онази част от господарската обработваема земя, която в дъждовни години редовно се наводнявала. Освен това при окончателното измерване землемерът открадвал от селяните част от земята. В огромното мнозинство от случаите селяните били беззащитни: който завеждал дело, обикновено се разорявал от това и само при изключително благоприятни обстоятелства селянинът е можел да защити своите права.

Работата свършвала с написването и подписването на всички договори или крепостни актове от генералната комисия, а също така... с изчисления на общите разходи и тук започвала истинската беда за селянина.

„Тези изчисления не могат да се характеризират с друга дума освен с думата нахални. Селянинът можеше да протестира, можеше да си скубе косите — всичко беше напразно. С възможностите на неговия джоб изобщо не се съобразяваха. Държавата прибираше своята част от гербовия налог, а останалото служеше за заплащане на генералната комисия, на комисарите по имотите и т. н. Цялата тази чиновническа глутница живееше весело и на широка нога. Не богати младежи, които служеха като комисари по имотите, използувайки безчинствата на разбойниците рицари, много скоро също се нареждаха между собствениците на дворянски имения. Няма защо и да се добавя, че решаването на делата в генералните комисии беше в ръцете на дворянството. Ако не беше така, работите на господа рицарите не щяха да се уреждат така добре.“

Според добър старопруски обичай финансов отчет за всички разходи на тези генерални комисии никога не се е публикувал, така че народът дори не знаел колко всъщност му е струвало откупуването на феодалните повинности, провеждано до 1848 г. Но всяка община и всеки селянин никога не ще забравят как е трябвало тогава „да си развързват кесията“.

„Например малко селце, селяните на което притежаваха общо едва 30 моргена земя, трябваше да плати за покриване разноските по договора около 137 талера; в друго — на собственик на 7 моргена обработваема земя, се паднаха не по-малко от

29 талера разноски... Компенсирането на разбойниците рицари се оказа такова великолепно блюдо, което с прибавянето на някои и други християнско-германски подправки трябва и занапред да се сервира на трапезата на високопоставените и благородни господа. Мирише на още повече! — казва силезийското разбойническо рицарство, като се хили, поглаждайки мустаците си, и помлясква, както имат обичай да правят провинциалните юнкери".

Волф писа това преди двадесет и седем години и описаните събития се отнасят към периода 1820—1848 г.; но когато четем за тях сега, струва ни се, че това е описание на начина, по който след 1861 г. крепостните селяни на Русия бяха превърнати в така наречените свободни селяни. Приликата е поразителна. И в двата случая крачка след крачка също такова измамване на селяните в полза на господа помешчиците. И тъй както руското откупуване във всички официални и либерални описания се представя като огромно благодеяние за селяните, като грамадна крачка напред в руската история, точно тъй официалната и националраболепствуващата история ни представя старопруското изнудване на селяните като световноосвободително събитие, пред което Великата френска революция, която именно беше причината за цялото това откупуване, остава на заден план!

VII

Списъкът на греховете на силезийското дворянство все още не е изчерпан. В „Neue Rheinische Zeitung“ от 5 април Волф разказва как въвеждането на свободата на занаятите в Прусия даде на разбойниците рицари нов повод за ограбване на селското население.

„Докато съществуваха цеховите ограничения, селският занаятчия или предприемач плащаше за своя занаят или за своето заведение годишен, обикновено доста голям данък на господин земевладелеца. Затова пък той имаше това предимство, че земевладелецът го защищаваше от конкуренцията на другите, като им отказваше разрешение да упражняват занаят, и че освен това земевладелецът беше длъжен да му дава работа. Така стоеше въпросът по-специално с мелничарите, пивоварите, месарите, ковачите, пекарите, кръчмарите и собствениците на ханове, дребните търговци и т. н.“

Когато беше въведена свободата на занаятите, сложен беше край на защитата, която се оказваше на имащите привилегия занаятчии, и навсякъде се появиха техни конкуренти. Въпреки това земевладелците продължаваха да събират предишния данък под предлог, че той е свързан не със занаята, а със земевладението; а съдилищата, давайки предпочитание на интересите на дворянството, в огромното мнозинство от случаи потвърждаваха тази безмислена претенция. Нещо повече. С времето господа земевладелците започнаха да строят водни и вятърни мелници, а по-късно и парни и по този начин сами се появиха като непобедима конкуренция на привилегированния по-рано мелничар; но въпреки това те преспокойно го принуждаваха да плаща все така стария данък за предишния монопол под предлог или че това е аренда, или че е компенсация за някакви направени от земеделеца незначителни подобрения в оттичането на

водите и други подобни. Така Волф дава пример с воденица с два камъка, без обработваема земя, за която е трябвало годишно да се плаща на земевладелеца 40 талера, макар че последният построил конкурираща мелница, така че няколко мелничари се разорявали един след друг с първата мелница. Толкова по-добре за земевладелеца: в такъв случай се налагало мелницата да бъде продадена, а при всяка промяна на собственика земевладелецът получавал според едно феодално право [Laudemien] 10% от продажната сума в своя полза! — Точно така за една вятърна мелница, на която принадлежала само онази земя, върху която била построена, трябвало да се плаща на земевладелеца 53 талера годишно. Така било и при ковачите, които трябвало да плащат или да изкупят предишния данък за монополното право, макар че не само било премахнато самото монополно право, но и същият земевладелец, който събирал данъка, конкурирал тях, както и другите занаятчии и собственици на предприятия, тъй като имал собствена ковачница; въпреки това данъкът се погасявал или чрез откупуване, или продължавал да бъде заплащан, макар че обратните задължения на земевладелеца, защитата от конкуренцията, отдавна не се изпълнявали.

Досега разглеждахме само различните форми на експлоатация, които феодалното дворянство прилагаше по отношение на имотното селско население, на селяните с две и повече хуфи, включително свободните градинари, свободните безземлени селяни домопритежатели, селяните пастири (Auenhäusler) и други; и както и да се наричаха всички тези хора, те имаха поне къщица, в повечето случаи и малка зеленчукова градина. Оставаше многобройната класа на онези, които не са служили при земевладелеца и не са имали нито дом, нито квадратен фут земя.

„Това е онази класа от пришелци [Inlieger], наематели [Zuhauseinwohner], с една дума обитатели [Inwohner], хора, които за 4—8 талера наемаха за цяла година някой кътор, в повечето случаи кучешка колиба от селяните, градинарите или безземлените селяни домопритежатели. Това са или селяни, които са отстъпили земята си [Auszügler], или хора, които са предали стопанството си на роднини или са го продали на чужди хора и са се оттеглили на спокойствие в намиращата се в него къщица, с или „старчески дял“ от земята [„Ausgedinge“], или пък — и такива са повечето — това са бедни надничари, селски занаятчии, тъкачи, минни работници и други подобни.“

Как да се подхванат те? Предлог за това трябваше да предостави сеньориалното правораздаване, тази прелестна институция, която подлежи на премахване едва сега, по силата на закона за окръзите, и която дава на земевладелеца право да изпълнява ролята на съдия над своите бивши поданици. При това правораздаване, когато пращаше някого от своите подсъдими в затвора, господин зе-

мевладелецът трябваше да плаща и разходите за неговата издръжка, както и разходите по следствието. В замяна на това същият господин земевладелец получаваше всички такси, които постъпваха в сеньориалния съд. Ако арестуваният е селянин, господин земевладелецът все пак вземаше от него разноските, като го принуждаваше в края на краищата до продаде къщата и стопанството си. А за да покрие и онези разходи, които му причиняваха някои арестанти, непритежаващи никакво имущество, земевладелецът събираше ежегодно от всички хора от тази класа, подпадащи под неговото правосъдие, *пари за охрана,* наречени с гръмкото име „юрисдикционни пари".

„Някои от господа земевладелците" — казва Волф („Neue Rheinische Zeitung" от 12 април) — „се задоволиха с един талер годишно, други събираха по 1 1|2 талера, а трети в нахалството си стигаха дотам, че искаха 2 талера годишно от тази част на селския пролетариат. Толкова по-приятно беше да се гуляе и развратничи в столицата и по курортите с тези изкарани с кървав пот пари на селските работници.

Там, където по никакъв начин не можеха да се изстискат пари в брой, господин земевладелецът или неговият управител превръщаха парите за охрана в 6, 10 до 12 безплатни дни слугуване" (които наемателят трябваше да отработи даром на господаря). „Пари за гуляи! или ако наемателят не можеше да плати, срещу него пускаха обикновено съдия-изпълнител, който трябваше да му отнеме и последните парцали, последния креват, маса и стол. Много малко от господа земевладелците се въздържаха от това варварство и не искаха пари за охрана, но не защото това беше неправилно присвоено право, а само защото те поради патриархалната си мекота не искаха да прилагат това мнимо право.

Така с много малки изключения години наред наемателите бяха подло ограбвани в полза на господарската кесия. Например един беден тъкач, който, от една страна, биваше експлоатиран от фабриканта, трябваше, от друга страна, при надница от 3—4 зилбергроша, при 1|2 талер разреден данък за държавата, при данъци за училището, църквата и общината, да плаща още и на земевладелеца от 1—2 талера пари за охрана, които наистина трябваше да се наричат кървави пари. Така беше с минните работници и с всички останали безимотни.

Каква полза имаше от това той, този наемател? Само тази, че когато нуждата, мизерията и жестокостта го довеждаха до кражба или друго престъпление и той трябваше да отлежава наказание, можеше да стои в затвора или в поправителния дом с радостното съзнание, че той и класата на безимотните селски наематели, към която принадлежи, предварително в стократен размер са вложили в кесията на земевладелеца затворническите разноски. . . Един такъв наемател, който е плащал пари за охрана — да вземем средно по 1 1/3 талера годишно — в течение на 30 години и *не е* попаднал в затвора, е трябвало да плати в полза на кесията на земевладелеца 40 талера в брой, без да се смятат простите и сложните лихви. С тази сума земевладелецът плаща лихвите на взетия от ландшафта" (кредитно дружество на собствениците на дворянски имения) „капитал от 1 000 и повече талера.

Какъв доходоносен източник бяха получили тези господа разбойници във формата на пари за охрана, се вижда от факта, че в повечето села безимотните наематели бяха колкото стопаните, а често дори повече. Спомняме си за един от най-дребните рицари разбойници, който имаше три имения и всяка година измъкваше от безимотните наематели в неговите три села 240 талера пари за охрана, с които плащаше лихвите на взетия от ландшафта" (срещу имението му)„ капитал от 6 000 талера. . .

След всичко това наивните хора може би ще помислят, че господа рицарите наистина са плащали някакви съдебни разноски от своите „в аванс“ напълнени джобове? Такова наивно предположение би било просто позорно за рицарската спекулация. От 20 и повече по-късни години ние знаем много случаи, когато рицарското нахалство е достигало дотам, че те не само са събирали от безимотните наематели пари за охрана, но са принуждавали още своите възлюблени селски поданици да плащат ту 1/3, ту 1/2, а в някои села дори 2/3 от направените съдебни и затворнически разноски.“

VIII

В „Neue Rheinische Zeitung“ от 14 април Волф преминава към *правото на лов*, което в 1848 година беше отменено безвъзмездно; тогава господа юнкерите гръмко искаха то да бъде възстановено или да бъде откупено чрез „обезщетение за загубите“.

„*Свещеността на дивеча* доведе до това, че по-просто нещо беше да бъде застрелян някой негодник селянин, отколкото заек, дива патица или друго подобно неприкосновено същество. При лов с хайки, хора за които се набираха от възлюблените селски поданици, господарите много не се церемоняха; ако някой от гонците биваше ранен или направо убит, в най-добрия случай се правеше следствие и всичко свършваше с това. А известни ни са много случаи от този блестящ феодален период, когато благородният рицар пращаше порция сачми в крака или в задника на някой от гонците, за да си направи истинско рицарско удоволствие. И господа рицарите освен от истински лов страстно се увличаха от такива забавления. По този повод винаги си спомняме онзи господин барон, който, като видял една жена, събираща въпреки неговата забрана класове от ожънатата вече господарска нива, ѝ пуснал порция сачми, а след това на трапезата в избрано разбойническо-рицарско общество разказвал с нескривано самодоволство за геройския си подвиг... Затова пък възлюбените селски поданици имаха щастието през време на голям господарски лов да изпълняват задълженията на гонци. На всеки селски стопанин, т. е. на всеки собственик на ниви и на всеки обитател на наемно помещение, се даваше заповед „утре в зори“ да достави за толкова и толкова дни гонец за големия господарски лов. Навярно сърцата на господа рицарите са трептели от възторг, когато в студените, влажни октомврийски и ноемврийски дни редом с тях са тичали в тръс тълпа лошо облечени, често пъти боси и гладни селски бездомници. На ягдташето* е висел камшик за вразумяване на кучетата и гонците. Най-голяма порция камшици са получавали последните... Някои рицари са развъждали голям брой фазани... и тежко на онази жена или слугиня, която по невнимание или недосетливост при коситба се приближи много близко до гнездото на фазан и обезпокои женската... Ние самите в детин-

* ловна чанта. *Ред.*

ството си сме били очевидци как за такова престъпление една селянка беше най-варварски, най-скотски оскърбена и осакатена от един млад разбойник рицар и нито един петел не пропя за това. Това бяха бедни хора, а за да се оплачат, т. е. да заведат дело, трябваха пари, както и известно доверие в съда, а това рядко се случваше или изобщо не се срещаше у повечето силезийскн селяни.

Със скърцане на зъби от бяс трябваше селянинът да наблюдава как господа рицарите със своите ловджии или без тях или пък само ловджиите тъпчеха и опустошаваха неговата работена с пот на челото нива, как не щадяха никакви посеви, високи или ниски, гъсти или редки. Те препускаха по полето на длъж и на шир със своите ловци и кучета. Ако селянинът се осмелеше да възрази, в най-добрия случай му отговаряха с презрителен смях; най-лошия случай селянинът изпитваше върху пребитото си тяло. Зелето от селската зеленчукова градина се изяждаше от благословения от бога, неприкосновен заек, а дървета селянинът садеше, за да може заекът да утолява глада си през зимата... Но всички тези щети са дреболия в сравнение с онази, която му причиняваше червеният и черният дивеч, който... се въдеше в по-голямата част на Силезия. Глиганите, елените и сърните риеха, изяждаха, изпотъпкваха често за една нощ онова, което трябваше да храни селянина, това „дребно съществование", цяла година и да покрива данъците и бериите му. Наистина, на пострадалия се разрешаваше да подава молба за обезщетяване на загубите. Опитваха се да правят това както отделни хора, така и цели общини. Резултатът от такива процеси ще си представи всеки, който е получил от опит дори най-далечна представа за старопруското чиновничество, за съдиите и за воденето на процесите... След безкрайни писания и призовавания в съда селянинът можеше да успее, ако съдбата му се усмихне, да получи след няколко години присъда против дворянина, но след като хубавичко я разгледа и си направи сметката, оказваше се още повече измамен... А броят на селата, по нивите на които в течение на 30 години всяка година все по-опустошително хазяйничеха глиганите, елените и сърните, надхвърля 1 000. Ние знаем множество, далеч неголеми села, на които само този неприкосновен едър дивеч всяка година нанасяше 200—300 талера загуба."

И ако сега дворянството иска обещетение за отменяването на това право на лов, Волф противопоставя на това искане друго:

„Пълно обезщетение за всички вреди, причинени от дивеча, за всички опустошения, които 30 години са причинявали на нашите ниви благословените от бога сърни, елени, глигани, както и самите господа рицари; това означава в кръгли цифри:
Обезщетение най-малко от 20 милиона талера!"

Завършек на всичко това („Neue Rheinische Zeitung" от 25 април 1849 г.) е статията за полската част на тази провинция, за Горна Силезия, която през есента на 1847 г. беше поразена от такъв ужасен глад като онзи, който на времето обезлюдил Ирландия. Както в Ирландия, в Горна Силезия избухна епидемия от причинен от глада тиф, който се разпространи като чума. Следващата зима тя избухна тук отново, макар че нямаше нито неплодородие, нито наводнение, нито други подобни бедствия. Как се обяснява това? Волф отговаря:

„По-голямата част от земята се намира в ръцете на едрите земевладелци, на фиска (държавата) и на мъртвата ръка*. Само $^{2}/_{5}$ от всички земи се намират в ръцете на селяните и тази земя е по най-невероятен и най-безсъвестен начин свръх-

---

* т. е. духовенството. *Ред.*

обременена с феодална трудова повинност и с вземания в полза на земевладелеца, както и с данъци в полза на държавата, църквата, училището, окръга и общината, докато господа земевладелците в сравнение със селяните в най-добрия случай плащат на държавата нищожни суми... Когато дойде денят да се плаща рентата, данъкът се взема от селянина с помощта на камшика, ако селянинът не желае да го плати доброволно. Недостигът на капитал и кредит и безбройните вземания и повинности в полза на разбойниците рицари, на държавата и църквата са тласнали селянина в лапите на лихваря и мятайки се безпомощно, той загива в неговите мрежи.

През дългите години на унижение и робство, в които християнско-германското правителство и неговото разбойническо рицарство държаха горносилезийските селяни, единственото утешение и подкрепа, а отчасти и храна, селянинът намира в *ракията*. Трябва да признаем на господа земевладелците: това благо те доставяха изобилно на селянина от своите ракиджийници на все по-евтини цени... Наред с колибите на полските селяни, постоянен гост на които станаха гладът, тифусът, и където хората бяха загубили човешкия си образ, още по-романтични изглеждат великолепните дворци, замъци и други владения на горносилезийските магнати... На едната страна — невероятно бързо натрупване на богатства, колосални годишни доходи на „господарите". На другата страна — растяща масова мизерия.

Възнаграждението на селския работник е много ниско: 5—6 зилбергроша за мъжете, $2^1/_2$—3 зилбергроша за жените трябва да се смятат вече за високо заплащане. Нуждата принуждава мнозина да работят за 4, съответно за 2 зилбергроша и дори за по-малко. Храната им е почти изключително картофи и ракия. Ако работникът имаше поне тези две неща в достатъчно количество, Горна Силезия би избягнала поне гладната смърт и тифа. Но тъй като поради болестите по картофите този главен хранителен продукт ставаше все по-скъп и все по-трудно беше да се купи, а трудовото възнаграждение не само не се увеличаваше, а дори спадаше — хората тръгваха да събират по полята и горите треви, плевели и корени, варяха си чорба от крадено сено и ядаха мърша. Силите им се топяха. Ракията поскъпна и стана... още по-лоша отпреди. Кръчмари са главно евреи, които плащат грамадни такси на земевладелеца за правото да продават ракия на народа. Към ракията, която кръчмарят разреждаше със съответни дози вода, той вече и от по-рано беше привикнал да прибавя за по-голяма сила разни примеси, между които главна роля играеше витриолът. Разпространението на тази отровна смес с всяка измината година ставаше все по-широко, а с появяването на болестта по картофите достигна най-високата си степен. Стомахът на селянина, отслабен от вареното сено и плевели и от суровите корени, не можеше вече да смила тази тровилка. Като вземем предвид още лошото облекло, мръсното нехигиенично жилище, студа през зимата, липсата или на работа, или на сили за работа — лесно е да си представим как този гладен живот доведе до много бързо разпространение на тифа, точно както в Ирландия. „Хората нямаха повече какво да губят!" С това се обяснява всичко. Държавата и разбойниците рицари непрестанно ги бяха така експлоатирали и така изстисквaха всичките им сокове, че и най-малкото влошаване на тяхното бедствено положение трябваше да ги доведе до гибел... Разбойниците рицари, чиновническата каста и цялата благословена от бога кралско-пруска правителствена клика си правеха гешефтите, получаваха заплатите си, разпределяха си награди, докато там долу, простият народ, измъчен от глада и тифа, започваше да измира със стотици и продължаваше да измира като добитък.

Не по-добро от положението на надничарите е това на стопаните, т. е. на онези, които имат къща и по-голямо или по-малко парче земя. И за тях главната храна са картофите и ракията. Онова, което произвеждат, те са принудени да продават, за да плащат данъците си на земевладелеца, държавата и т. н.... При това трябва да изпълняват повинности към земевладелеца (господаря), „да търпят там варварски побои с камшик от негово благородие или неговите служещи; да работят, да гладуват, да търпят побоища, да гледат и понасят разкоша и високомерието на разбойниците

рицари и подвикванията на чиновническата каста — такава е била и е съдбата на по-голямата част от полското население. . .

Как са третирани домашната прислуга, ратаите и слугините на господаря, може да се види от това, какво са принудени да понасят задължените с безплатна работа за земевладелеца селски поданици и така наречените наемни работници. Камшикът и тук е алфата и омегата на рицарското евангелие. . .

Разбойническото рицарство се разпорежда, както му скимне. От неговата среда се назначават ландратите; те изпълняват полицейските длъжности в именията и в участъците. И цялата бюрокрация работи в техен интерес. При това полският селянин има работа не с немско — това би било може би твърде хуманно, — а със старопруско чиновничество, с неговия пруски език и неговото местно право. Селското население на Горна Силезия, което понасяше от всички страни експлоатация, гаври, насмешки, побои, оковаване във вериги, трябваше най-после да достигне до онази точка, до която и достигна. Гладната смърт и чумата неизбежно трябваше да станат последният плод, израснал на тази истински християнско-германска почва. Който е способен още да краде — краде. Това е единствената форма, в която ирландизираната Горна Силезия фактически изразява своя протест против християнско-германското рицарство. Следващата степен е просяшкото състояние; изтощени хора на тълпи бродят от място на място. На трето място виждаме онези, които нямат сили или не умеят да крадат или да просят. Ангелът на епидемичната смърт особено охотно посещава тяхната постеля от гнила слама. Такива са плодовете от дейността на стогодишното богопомазано монархическо управление, съвместно с разбойниците рицари и с бюрокрацията".

Както и преди, Волф иска от рицарството обезщетение за селяните, иска всички феодални трудови повинности и парични плащания да бъдат отменени безвъзмездно и най-после — големите имения на горносилезийските магнати да бъдат раздробени. Разбира се, докато съществува правителството на Бранденбург — Мантойфел, това няма да се случи, ето защо „жителите на Горна Силезия, както и преди масово ще измират от глад и гладен тиф", което буквално се потвърди, докато огромният подем на горносилезийската промишленост в петдесетте и шестдесетте години не извърши преврат във всички условия на живот в областта, като все повече и повече поставя на мястото на грубата феодална експлоатация цивилизованата, но още по-основна съвременна буржоазна експлоатация.

IX

Ние нарочно дадохме големи цитати от „Силезийския милиард“ не само защото в него най-ясно се проявява характерът на Волф, но и защото тук е изобразено положението в селото до 1848 г. в цяла Прусия с изключение на Рейнската провинция — Мекленбург, Хановер и някои други малки държави, както и в цяла Австрия. Там, където ставаше откупуване, селянинът се оказваше измамен; но за половината и дори за 2|3 от селското население, в зависимост от мястото, феодалните повинности и данъци в полза на земевладелеца продължаваха още да съществуват и малка надежда имаше темпото на откупуването да се ускори, докато бурята от 1848 г. и индустриалното развитие на последвалия период не премахнаха повече или по-малко радикално и тези остатъци от Средновековието. Казваме „повече или по-малко“, защото в Мекленбург феодализъм още съществува с неотслабена сила, а и в други изостанали части на Северна Германия тук-там могат да се намерят райони, в които откупуването още не е проведено. През 1849 г. в Прусия бяха безвъзмездно отменени парите за охрана и други по-незначителни феодални вземания; другите повинности се отменяха по-бързо от преди, тъй като след поуките от 1848 г. и при нарастващата трудност да получат от опърничавите селяни работата, която им носеше доходи, дворяните сега сами настояваха да се проведе откупуването. Най-после с въвеждането на закона за окръзите изчезна и сеньориалното правосъдие на земевладелците и с това поне по форма в Прусия феодализмът беше премахнат.

Но само по форма. Навсякъде, където преобладава едрото земевладение, се запазва полуфеодалното господствуващо положение

на едрите земевладелци, дори ако в цялото останало стопанство съществуват вече съвременно-буржоазни отношения. Променят се само формите на това господствуващо положение. Те са едни в Ирландия, където земята се обработва от дребни арендатори, други в Англия и Шотландия, където, разполагащи с капитал арендатори, обработват големите арендни участъци с наемни работници. Към тази, последната, форма принадлежат и именията на дворяните, преобладаващи в Северна Германия, особено в източната ѝ част. В големите имения стопанството се води в по-голямата си част с помощта на домашната прислуга и надничари за сметка на собственика, по-рядко за сметка на едри арендатори. Положението на домашната прислуга се определя от правилника за прислугата, издаден в Прусия в 1810 г. Той е толкова добре приспособен към феодалните отношения, че *открито разрешава* „незначителни актове на насилие" на господарите над прислугата, но затова пък *открито забранява* под страх на углавно наказание всяка насилствена съпротива на прислугата срещу лошо отношение на господарите с изключение на случаите, опасни за живота или за здравето („общ правилник за прислугата, § 77 и 79). Надничарите отчасти чрез договор, отчасти чрез преобладаващата система на заплащане на труда в натура, в което влиза и жилището, фактически са поставени в такава зависимост от земевладелеца, която по нищо не отстъпва на зависимостта на феодалната прислуга; така на изток от Елба процъфтява и досега онова патриархално отнасяне със селските работници и с домашната прислуга, включващо юмруци в зъбите, бой с тояги и камшик, което Волф описва в Силезия. Но простият народ, уви, се настройва все по-бунтарски и ту тук, ту там проявява нежелание да бъде подлаган по-нататък на бащинските мерки за въздействие.

Тъй като Германия е все още предимно земеделска страна, в която масата от населението се препитава от земеделие и живее в селата, най-важната, но затова и най-трудната задача на работническата партия е да разяснява на селските работници техните интереси и тяхното положение. Първата крачка към това е да се проучат тези интереси и положение на селските работници. Партийните другари, на които обстоятелствата позволяват да направят това, биха направили голяма услуга на делото, ако сравнят описанието на Волф със сегашното положение, установят станалите изменения и опишат сегашното положение на селските работници. Наред с истинския ратай не трябва да се изпуска изпредвид и дребният селянин. Как стои въпросът с откупуването на феодалните повинности след 1848 г.? Мамят ли сега селянина както преди? Тези и други въпроси се поставят естествено след прочитането на „Силезийския ми-

лиард“ и ако се заемем сериозно да отговорим на тези въпроси, да публикуваме събрания материал в партийния орган, на делото на работниците ще бъде направена по-голяма услуга, отколкото с печатането на какъвто щете брой статии за подробностите на организацията на бъдещото общество.

Краят на статията на Волф навежда и на друг въпрос. След 1848 г. Горна Силезия стана един от най-важните центрове на немската промишленост. Тази промишленост — така е изобщо в Силезия — се намира главно в селата, в по-големите от тях или в нововъзникващите градове, далеч от големите градски центрове. Ако пред нас стои задачата да разпространим социалдемократическото движение в селото, Силезия, и особено Горна Силезия, е най-подходящ опорен пункт. А в действителност, поне Горна Силезия, очевидно все още е девствена почва за социалистическата пропаганда. Езикът не може да бъде пречка; от една страна, с нарастването на промишлеността употребата на немски език там се е много разпространила, а от друга страна — има достатъчно социалисти, които говорят полски.

Но да се върнем към нашия Волф. На 19 май, след излизането на последния му, напечатан с червено мастило брой, „Neue Rheinische Zeitung“ беше забранен. Освен незавършилите още 23 процеса по печата пруската полиция имаше толкова други поводи за обвинение срещу всеки от редакторите, че всички те веднага напуснаха Кьолн и Прусия. Повечето от нас заминаха за Франкфурт, където по всички признаци назряваше нещо решително. Победите на унгарците предизвикаха нахлуването на руските войски; конфликтът между правителствата и Франкфуртския парламент по въпроса за имперската конституция предизвика на разни места въстания, от които дрезденското, изерлонското и елберфелдското бяха потушени, но баденското и пфалцкото още продължаваха да се разрастват. Волф имаше в джоба си стар мандат от Бреслау за заместник на известния фалшификатор на историята Щенцел; принадлежащият към „хленчещите“ Щенцел беше вкаран в парламента само с условие, че като негов заместник ще бъде приет „размирникът“[47] Волф. Щенцел, както и всички добри прусаци, се подчини, разбира се, на заповедта на пруското правителство за отзоваване от Франкфурт. Волф зае мястото му.

Франкфуртският парламент, който поради собствената му мудност и глупост загуби положението си на най-мощното събрание, което някога е съществувало в Германия, и изпадна до състоянието на крайно безсилие, станало по това време очевидно за всички правителства, дори за назначеното от самия него имперско правителство, а и за самия парламент, не знаеше какво да прави и стоеше

обьркано между събралите въоръжените си сили правителства и въстаналия народ, който искаше имперска конституция. Всичко би могло още да бъде спасено, стига парламентът и вождовете на южногерманското движение да имаха мъжество и решителност. Достатъчно щеше да бъде едно решение на парламента да повика баденската и пфалцката армия във Франкфурт за защита на събранието. С такова решение събранието веднага би си възвърнало доверието на народа. В такъв случай би могло със сигурност да се очаква присъединяването на хесен-дармщадската армия, присъединяването на Вюртемберг и Бавария към движението; малките държавици на Средна Германия също биха били въвлечени в движението; Прусия би имала достатъчно работа в собствения си дом, а Русия пред такова мощно движение в Германия би била принудена да върне в Полша част от войските, които по-късно успешно се подвизаваха в Унгария. По този начин във Франкфурт можеше да бъде спасена Унгария, а, от друга страна, напълно вероятно би било пред победоносно развиващата се в Германия революция взривът, който всеки ден се очакваше в Париж, да не се сведеше до поражението на радикалното малцинство без бой, както стана на 13 юни 1849 г.

Шансовете бяха максимално благоприятни. Съветът да се повикат за защита баденските и пфалцките войски беше даден от всички нас* във Франкфурт, а съветът до войските дори без повикване да се придвижат към Франкфурт беше даден от Маркс и мен** в Манхайм. Но и баденските вождове, и депутатите във Франкфуртския парламент нямаха нито смелост, нито енергия, нито ум, нито инициатива.

* Думите „от всички нас“ са добавени от Енгелс в изданието от 1886 г. *Ред.*

** Думите „от Маркс и мен“ са добавени от Енгелс в изданието от 1886 г. *Ред.*

X

Вместо да действува, парламентът пак реши да говори, като че ли не беше говорил вече достатъчно много, и този път чрез „Въззвание до германския народ“. Образувана беше комисия, която внесе два проекта. Проектът на мнозинството беше изработен от Уланд. И двата проекта бяха бледи, вяли и немощни и изразяваха само безпомощността, малодушието и нечистата съвест на самото събрание. Поставени на обсъждане на 26 май, те дадоха на нашия Волф повод веднъж завинаги да изкаже своето мнение на господа депутатите. Стенографският запис на неговата реч гласи:

Волф (от Бреслау):

„Господа! Записах се между ораторите, които се изказват против изработеното от мнозинството и обявено тук възвание до народа, защото смятам, че то никак не отговаря на истинското положение, защото го намирам за много слабо, годно може би за статия във всекидневните вестници на партията, която е изработила това възвание, но не за обръщение към германския народ. Тъй като току-що беше прочетено още едно възвание, ще забележа между другото, че против него бих се изказал още по-рязко по причини, на които не смятам за нужно да се спирам тук. (Глас от центъра: Защо не?) Говоря само за възванието на мнозинството; и наистина, то е изработено в такъв умерен дух, че дори г-н Бус малко би могъл да каже против него, а това, естествено, е най-лошата характеристика за възванието. Не, господа, ако вие искате изобщо да имате поне малко влияние върху народа, не така трябва да говорите с него, както говорите във възванието; не за законност трябва да говорите, не за законна почва и т. п., а за незаконност — така, както говорят правителствата, както говорят *русите*, а под руси аз подразбирам прусаците, австрийците, баварците, хановерците. (Вълнение и смях.) Всички тях аз обединявам под едно име—руси. (Голямо оживление.) Да, господа, и в това събрание са представени русите. Вие трябва да им кажете: „Точно така, както вие заставате на законната гледна точка, заставаме на нея и ние. Това е гледната точка на *насилието*, и разяснете по този случай, че за вас законността се състои в това, на топовете на русите да се противопо-

стави силата, добре организирани бойни колони. Ако изобщо е нужно да се издава възвание, издайте такова, в което без всякакви забикалки ще обявите *вън от закона главния предател на народа — ръководителя на имперското правителство**. (Викове: призовете го към ред! Оживени аплодисменти в галериите.) *Както и всички министри!* (Отново вълнение.) О, вие не ще ме спрете; той *е* главният предател на народа."

Председателят Ре: „Смятам, че г-н Волф прехвърли и наруши всички граници на позволеното. Той не може да нарича пред това събрание ерцхерцога — имперския ръководител, предател на народа и поради това аз съм длъжен да го призова към ред."

Волф: Аз от своя страна приемам призоваването към ред и заявявам, че *исках* да наруша реда и че той и неговите министри са *предатели!*" (Викове от всички страни на залата: да му се забрани, това е грубост!)

Председателят: „Аз съм длъжен да Ви отнема думата."

Волф: „Добре, *аз протестирам;* аз исках да говоря тук от името на народа и да кажа това, което мислят сред народа. Протестирам против всякакво възвание, написано в такъв дух."

Като гръм проечаха тези няколко думи в изплашеното събрание. За пръв път пред тези господа ясно и открито беше посочено истинското положение на нещата. Предателството на имперския ръководител и на неговите министри беше публична тайна; то се извършваше пред очите на всеки от присъствуващите; но никой не се решаваше да изкаже онова, което виждаше. И ето идва този безцеремонен малък силезиец и с един замах събаря цялата картонена кула от условности! Дори „крайната левица" не пропусна да изрази енергичния си протест против това непростително нарушение на всякакво парламентарно приличие, нарушение, направено с простото констатиране на истината; тя изрази това чрез устата на своя достоен представител, господин Карл Фогт (относно Фогт: през август 1859 г. са му били предадени 40 000 фр., както доказват публикуваните през 1870 г. списъци на суми, платени от Луи-Наполеон на неговите агенти[48]). Господин Фогт обогати разискванията със следния колкото безпомощен, толкова и безчестно лъжлив** протест.

„Господа, взех думата, за да защитя кристално-чистия поток, който се е излял от душата на поета в това възвание, против недостойната кал, която хвърлиха или" (!) „запратиха" (!) „в него с цел да му преградят пътя, направих това, за да защитя тези думи против нечистотиите, натрупали се в това последно движение и заплашващи там всичко да залеят и окалят. Да, господа! Това са именно нечистотии и кал, които по този начин" (!) „се хвърлят върху всичко, което само може да се смята за чисто, и аз изразявам най-дълбокото си негодувание по повод на това, че нещо подобно" (!) „можа да се случи".

Тъй като за уландовата *редакция* на възванието Волф изобщо не е говорил, а само намираше, че неговото съдържание е много слабо, съвсем необяснимо е откъде всъщност е почерпил Волф

---

* ерцхерцог Йохан. *Ред.*

** Игра на думи „verlegnen" — „объркан", verlognen" — лъжлив". *Ред.*

своето негодувание, своята „кал“ и „нечистотия“. Но това беше предизвикано, от една страна, от спомена за онази безпощадност, с която „Neue Rheinische Zeitung“ винаги се е отнасял към лъжебратята от типа на Фогт, а от друга страна — от злоба против речта именно на Волф, който отне на същите тези лъжебратя възможността да продължат тази лицемерна игра. Принуден да избира между истинската революция и реакцията, господин Фогт се изказва за последната, за имперския ръководител и неговите министри — „за всичко, което само може да се смята за чисто“. Колко жалко, че реакцията не искаше и да знае за господин Фогт.

Същия ден Волф предаде на господин Фогт чрез депутата Вюрт от Зигмаринген покана за дуел, а когато господин Фогт отказа да се стреля, той го заплаши, че ще го набие. Макар че по телосложение господин Фогт беше великан в сравнение с Волф, той все пак подири спасение под закрилата на своята сестра, без която вече никъде не се показваше. Волф махна ръка и престана да се занимава с този страхлив дърдорко.

На всички е известно как няколко дни след тази сцена събранието само потвърди верността на казаното от Волф, като се спаси с бягство в Щутгарт от собствения си имперски ръководител и неговото правителство.

XI

Приближаваме се към края. Волф оставаше на поста си в Щутгарт и по време на разгонването на Националното събрание от вюртембергските войски; след това отиде в Баден и най-после, заедно с другите емигранти — в Швейцария. За място на своето пребиваване той избра Цюрих, където веднага се залови отново да дава частни уроци, но при големия наплив на намиращи се там образовани емигранти срещна естествено силна конкуренция. Въпреки бедственото положение, което се създаде поради това, Волф все пак остана в Швейцария. Но все по-ясно ставаше, че швейцарският Съюзен съвет, послушен на заповедите на европейската реакция, бе решил постепенно, както се изразяваше Волф, да „изтика“ полека-лека от Швейцария всички емигранти. За грамадното мнозинство от тях това значеше преселване в Америка, а именно това искаха правителствата. Когато емигрантите се окажеха отвъд океана, щяха да могат да си отдъхнат от тях.

Волф също така често мислеше за преселване в Америка, където го канеха много живеещи вече там приятели. Когато „изтикването“ стана непоносимо и за него, той, наполовина вече решил се, през юни 1851 г. пристигна в Лондон, където ние го задържахме за известно време. И тук конкуренцията между учителите, които даваха частни уроци, беше много голяма. Въпреки големите усилия Волф едва можеше да си изкарва най-оскъдно препитание. От приятелите си, доколкото можеше, скриваше положението си, както винаги, когато беше зле. Въпреки това до края на 1853 г. трябваше да вземе на заем 37 л. ст. (750 марки), което много го потискаше; през лятото на същата година той записва в дневника си:

„На 21 юни 1853 г. трябваше да прекарам рождения си ден в ужасна distress (немотия)."

Този път той щеше да изпълни намерението си да замине за Америка, ако един немски лекар в Манчестер, също емигрант, приятел на Волф още от Бреслау, благодарение на връзките си не беше му осигурил в Манчестер толкова частни уроци, че той поне можеше да живее. В началото на януари 1854 г. той се пресели там[49]. Отначало естествено му беше доста трудно. Но все пак съществуването му беше осигурено, а след това при чудното си умение да се отнася с децата и да печели симпатиите им, Волф можеше да разчита, че щом стане известен сред тамошните немци, неговата дейност постепенно ще се разшири. Така и стана. След няколко години, при скромните му нужди, той беше вече в напълно задоволително материално положение; учениците го обожаваха, стари и млади, англичани и немци го уважаваха и обичаха за прямотата му, за верността му към дълга си и за веселата му приветливост. Поради характера на работата си ти беше в допир главно с буржоазни, следователно политически повече или по-малко враждебни елементи; и макар че той нито веднъж и в най-малка степен не направи компромис нито с характера си, нито с убежденията си, все пак с него много рядко се случваха конфликти и той излизаше от тях с чест. По онова време за всички нас пътят за каквато и да било публична дейност беше отрязан. Реакционното законодателство ни беше запушило устата, текущият печат мълчеше за нас, издателите едва удостояваха с отказ случайните ни предложения. Бонапартизмът като че ли беше взел окончателно връх над социализма. Много години Волф беше единственият мой съмишленик в Манчестер; не е чудно, че ние се виждахме почти всеки ден и там аз отново често имах случай да се възхищавам на неговите почти инстинктивно верни преценки за текущите събития.

За да се види каква беше добросъвестността на Волф, ще дам един пример. На един от учениците си той дал аритметична задача от един учебник. Сравнил решението с даденото в така наречения ключ, той казал на ученика, че я е решил грешно. Но когато момчето след многократно решаване на задачата идвал все до същото решение, Волф проверил сам изчислението и се убедил, че момчето е право: в ключа била допусната печатна грешка. Волф сяда веднага и пререшава всички задачи, поместени в книгата, за да провери дали в нея няма и други такива грешки: „Това повече не бива да се случва с мен!"

От тази добросъвестност той и умря, преди да стигне и 55-годишна възраст. През пролетта на 1864 г. поради преумора му се явиха силни болки в главата, които малко по малко го доведоха до

почти пълно безсъние; лекарят му тъкмо по това време отсъствуваше; към друг не искаше да се обръща. Всички молби да прекрати за известно време или да ограничи уроците си бяха напразни; за каквото се захванеше, искаше да го доведе до край. Само когато абсолютно не можеше да работи, от време на време пропускаше уроци. Но беше вече късно. Болките в главата, предизвикани от препълване на мозъка с кръв, ставаха все по-силни, безсънието — все по-постоянно. Стана спукване на кръвоносен съд в главния му мозък и след повторни кръвоизливи на 9 май 1864 г. настъпи смъртта му. В негово лице Маркс и аз загубихме най-верния си приятел, а германската революция — неповторим по своята ценност човек.

Ф. ЕНГЕЛС

ПИСМО ДО Е. БИНЯМИ ЗА ГЕРМАНСКИТЕ ИЗБОРИ ОТ 1870 Г.

Драги Бинями!

Вашият берлински кореспондент навярно вече Ви е съобщил всички подробности за германските избори. Нашата победа хвърли в ужас германската и чуждестранната буржоазия: тук, в Лондон, за това говори целият печат. Най-голямо внимание заслужава в този случай не броят на завладените от нас нови райони, макар че заслужава да се отбележи, че император Вилхелм, саксонският крал* и най-дребничкият от дребните германски князе (княз Ройс) живеят в райони, представени от работници социалисти, следователно и те са представени от социалисти. Най-важно е това, че освен районите, където получихме мнозинство, ние и като малцинство събрахме много внушителен брой гласове както в големите градове, така и в селата. В Берлин — 31 500, в Хамбург, Бармен-Елберфелд, Нюрнберг, Дрезден — по 11 000; от селските райони не само в селата на Шлезвиг-Холщайн, Саксония, Брауншвайг, но дори и в крепостта на феодализма, Мекленбург, за нас гласуваха значителен брой селскостопански работници. На 10 януари 1874 г. ние получихме 350 000 гласа, на 10 януари 1877 г. — най-малко 600 000. Резултатите от изборите са за нас мерило за ръста на нашите сили; по батальоните Вие можете сега да съдите за числеността на корпусите на армията на немския социализъм, на които в дни на избори се прави преглед. Това има огромно морално влияние както върху социалистическата партия, която тържествуваща отбелязва своите успехи, така и върху работниците, още невъвлечени в движението, а също така и върху

* Алберт. *Ред.*

нашите врагове; и много хубаво е, че веднъж на три години хората извършват смъртния грях на гласуването. Господа привържениците на въздържането от участие в изборите могат да приказват каквото си щат — само един такъв факт като изборите от 10 януари струва повече от всичките им „революционни“ фрази. Когато говоря за *армейски батальони и корпуси,* това не е фигурален израз. Най-малко половината, а може би и повече от онези 25-годишни мъже (това е минималната възраст), които гласуваха за нас, са били две или три години в армията, отлично умеят да боравят с ударникова пушка и нарезно оръдие и се числят в запаса на армията. Още няколко такива успехи и както запасът, така и *ландверът*[50] (3|4 от цялата военновременна армия) ще бъдат за нас, така че ние ще можем да дезорганизираме целия военен апарат и да направим невъзможна всяка нападателна война.

Ще се намерят хора, които ще кажат: но защо тогава не извършите с тези сили още сега революция? Затова, защото с тези само 600 000 гласа против 5 1|2 милиона, като при това тези гласове са разпръснати из различните области, ние сигурно ще бъдем бити, а с необмислени въстания и безразсъдства сами бихме погубили движението, на което е нужно още съвсем малко време, за да ни доведе до сигурна победа. Ясно е, че победата не ще бъде лесно постигната, че прусаците не ще позволят да бъде заразена цялата им армия със социализъм, без да предприемат контрамерки; но колкото по-силни бъдат реакцията и репресиите, толкова по-високо ще се издигат вълните, докато не сринат на края целия бараж. Знаете ли Вие какво стана в Берлин? Вечерта на 10 м. м. грамадна тълпа — самата полиция я определи на 22 000 — заприщи всички улици около зданието, където се помещава социалистическият комитет. Благодарение на отличната организация и дисциплина на нашата партия комитетът пръв получи съобщението за крайните резултати от изборите. Когато те бяха обявени, цялата тълпа започна да вика *ура* — за кого? за избраните? — Не, *„за нашия най-активен агитатор, кралския прокурор Тесендорф“!* Той винаги се е отличавал в съдебните процеси против социалистите и с насилствените си действия удвои броя на нашите привърженици.

Ето как отговарят нашите на всички насилствени мерки: не само не се съобразяват с тях, но дори иронизират по отношение на тях като за най-добро агитационно средство.

С братски поздрав,

Ваш *Ф. Енгелс*

Написано на 13 февруари 1877 г.

Напечатано във вестник „La Plebe“, бр. 7, 26 февруари 1877 г.

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на италиански

Vorwärts

Central-Organ der Sozialdemokratie Deutschlands.

Nr. 32 Freitag, 16. März 1877.

Ф. ЕНГЕЛС

В ИТАЛИЯ

Най-после и в Италия социалистическото движение е поставено на твърда почва и обещава бързо и победоносно развитие. Но за да разбере напълно читателят настъпилия прелом, трябва да се обърне към историята на зараждането на италианския социализъм.

Зараждането на движението в Италия е свързано с влияния на бакунистите. Докато сред работническите маси цареше страстна, но много неясна класова омраза против своите експлоататори, във всички места, където се проявяваше революционният работнически елемент, ръководството попадна в ръцете на групичка млади адвокати, доктори, литератори, търговски служещи и пр. под личното командуване на Бакунин. Всички те в различна степен бяха посветени в тайнството да бъдат членове на тайния бакунистки Алианс, целта на който беше да подчини на ръководството си цялото европейско работническо движение и по този начин да достигне до господство на бакунистката секта в бъдещата социална революция. По-точни данни относно това са изложени подробно в брошурата: „Заговорът против Интернационала" (Брауншвайг, изд. Браке)[51].

Докато движението сред работниците беше още в зародиша си, бакунистите много лесно успяваха в това. Бесните им революционни фрази навсякъде предизвикваха желаните аплодисменти; този поток завличаше дори онези елементи, които бяха израснали от предишните политико-революционни движения; наред с Испания и Италия стана, по израза на самия Бакунин, „най-революционната страна на Европа".[52] Революционна в смисъл, че се вдигаше много шум, от който имаше малко полза. Противоположно на онази по съществото си

политическа борба, благодарение на която израсна и укрепна английското, след това френското и най-после германското работническо движение, тук всяка политическа дейност се осъждаше, защото тя включваше признаването на „държавата", а „държавата" е въплъщение на всички злини. И тъй: забранява се създаването на работническа *партия;* забранява се борбата за каквито и да било мерки в защита против експлоатацията, например за нормален работен ден, за ограничаване на женския и детския труд; а главното — забранява се участието във всички *избори.* А в замяна на това се иска агитация, организация и конспирация за целите на бъдещата революция, която, щом падне от небето, трябва да бъде проведена без каквото и да било временно правителство, при пълно премахване на всякакви държавни или подобни на държавните институции, само чрез инициативата на работническите маси (тайно ръководена от Алианса)... „Но не питайте как!"*

Докато движението, както казахме, беше в младенческо състояние, всичко това отлично им се удаваше. Грамадната част от италианските градове все още се намират до известна степен извън световните сношения, които им са известни само във формата на посещение на чужденци. Тези градове снабдяват околните селяни с изделия на занаятчийското производство и посредничат в продажбата на селскостопанските произведения в по-широк мащаб; освен това в тях живее притежаващото земята дворянство и яде там своята рента; най-после множество чужденци идват там със своите пари. В тези градове опозиционните елементи са малобройни, твърде малко развити и при това много размесени с хора без системно или постоянно занятие, за което благоприятствуват допирът с чужденците и мекият климат. Тук най-рано намери благодатна почва ултрареволюционната фраза, която тихо нашепваше за кинжал и отрова. Но в Италия има и индустриални градове, главно на север; и щом движението пусна корени сред истинските пролетарски маси на *тези* градове — тази недоброкачествена храна не можеше вече да задоволява и *тези* работници вече не можеха да допуснат и занапред да опекунствуват над тях несполучливи в живота си млади буржоа, насочили се към социализма, защото според думите на Бакунин „кариерата им е стигнала до задънена улица".

Така и стана. Недоволството на работниците от Северна Италия от забраната на всякаква политическа дейност, т. е. на *истинската* дейност, която не се ограничава с празни приказки и заговорничество, растеше с всеки изминат ден. Изборните победи на немците през 1874 г. и постигнатият от тях резултат — обединя-

* Хайне. Из стихотворния цикъл „Младежки страдания". „Песни". Стихотворение осмо. *Ред.*

ването на германските социалисти — не останаха неизвестни и в Италия. Елементите, излезли от старото републиканско движение, които неохотно се подчиняваха на „анархисткия“ крясък, все почесто използваха случаите да подчертаят нуждата от политическа борба и дадоха израз на събуждащата се опозиция във вестник „La Plebe“. Този всекидневен вестник, в първите години на съществуването си републикански, скоро мина към социалистическото движение и доколкото беше възможно, се държеше по-далеч от всякакво „анархистко“ сектантство. Когато най-после в Северна Италия работническите маси надраснаха своите натрапчиви ръководители и вместо фантастичното създадоха истинско движение, те намериха в „La Plebe“ орган, който с готовност поместваше от време на време еретични намеци, че е нужна политическа борба.

Ако беше още жив Бакунин, той би влязъл в борба с тази ерес по обичайния си начин. Той би приписал на хората, сътрудничещи в „La Plebe“, „авторитаризъм“, жажда за власт, честолюбие и т. н., би отправил против тях всевъзможни дребнави лични обвинения и би повтарял това безкрайно чрез всички органи на Алианса в Швейцария, в Италия, в Испания. Едва във втория етап той би посочил, че всички тези прегрешения са само неизбежна последица на първородния смъртен грях: еретичното признаване на политическата дейност, защото политическата дейност предполага признаване на държавата, а държавата е олицетворение на авторитаризма, на господството, и следователно всеки, който е за политическа дейност на работническата класа, трябва логично да е и за политическа власт за самия него, а следователно той е враг на работническата класа и затова — хвърляйте камъни по него! Бакунин владееше до съвършенство този метод, заимстван от блаженопочившия Максимилиан Робеспиер, но само че прекалено много злоупотребяваше с него и го използваше много еднообразно. И все пак това беше единственият метод, който обещаваше поне кратковременен успех.

Но Бакунин умря и тайното управление на света премина в ръцете на господин Джеймс Гильом от Невшател в Швейцария. Мястото на преминалия през огън и вода светски човек бе заето от един бездушен педант, който внесе в учението за анархията фанатизма на швейцарския калвинист. Истинната вяра трябваше да бъде спазена на всяка цена и за папа на тази истинна вяра на всяка цена трябваше да бъде признат ограниченият гимназиален учител от Невшател. „Бюлетинът на Юрската федерация“[53] — федерация, която не броеше и 200 члена срещу 5000 члена на Швейцарския работнически съюз, бе обявен за правителствен орган на сектата и започна просто да „бичува“ колебаещите се във вярата. Но ломбардските работници, организирани в Горноиталианската федерация, не бяха вече

разположени да изслушат тези наставления. А когато миналата есен „юрският бюлетин“ си позволи просто да *заповяда* на вестник „Plebe“ да отстрани своя парижки кореспондент, неугоден за господин Гильом — това вече сложи край на приятелството. Бюлетинът продължаваше да обвинява „Plebe“ и северните италианци в ерес, но те сега вече знаеха каква е работата; те знаеха, че зад проповядването на анархия и автономия се криеха претенциите на няколко интриганти да командуват диктаторски цялото работническо движение.

„Четири малки невинни реда в една забележка удариха в нос „юрския бюлетин“ и той представя нещата така, че ние сме били разярени против него, когато той само ни *забавляваше*. И наистина би било детинска наивност да се хванем на въдицата на хора, които с болезнена омраза чукат по всички врати и пускайки в ход клевети, се молят като просяци поне за капка злоба против нас и нашите приятели. Ръката, която действува отдавна, *сеейки вражди и раздори*, е твърде добре известна, за да могат още нейните йезуитски (лойоловски) интриги да измамят някого“ („Plebe“, 21 януари 1877 г.).

А в броя от 26 февруари същите тези хора са характеризирани като „някои ограничени *анархистки* и — чудовищно противоречие! — същевременно *диктаторски* глави“; това е най-доброто доказателство, че в Милано вече са разбрали напълно какви са тези господа и че там те повече не ще могат да вредят.

Германските избори от 10 януари и свързаният с тях прелом в белгийското движение — отказването от предишната политика на въздържане и заменяването ѝ с агитация за общо изборно право и за фабрично законодателство — довършиха останалото. На 17 и 18 февруари в Милано се състоя конгресът на Горноиталианската федерация. В резолюциите си конгресът се въздържа от всякаква ненужна и неуместна враждебност против бакунистките групи между италианските членове на Интернационала. В тях е изразена дори готовност да участвуват в свикваният в Брюксел конгрес, който ще трябва да направи опит за обединяване на различните фракции на европейското работническо движение. Но същевременно те поставят като условие с най-голяма яснота три пункта, които имат решаващо значение за италианското движение:

1. Че за осигуряване на успеха на движението трябва да бъдат използувани *всички* възможни средства — следователно и политически;

2) че социалистическите работници трябва да се организират в социалистическа *партия*, която да не зависи от никаква друга политическа или религиозна партия, и

3) че Горноиталианската федерация при своята автономия и въз основа на *първоначалния* устав на Интернационала смята себе си за член на това велико обединение, *независимо* от всички други ита-

лиански обединения, на които обаче той, както досега, ще дава доказателства за своята солидарност.

И тъй: политическа борба, организиране на политическа партия и скъсване с анархистите. С тези резолюции Горноиталианската федерация окончателно се отрече от бакунистката секта и застана на общата почва на великото европейско работническо движение. А тъй като тя обхваща най-развитата в индустриално отношение част на Италия — Ломбардия, Пиемонт, Венеция, — ние не ще чакаме дълго нейните успехи. Пред факта на прилагането на същите разумни агитационни средства, които са проверени на практика във всички други страни, празнословието на бакунистките баячки много скоро ще покаже своето безсилие, а италианският пролетариат и в южните части на страната скоро ще отърси от плещите си игото на хора, които извеждат призванието си да ръководят работническото движение от собственото си положение на разорени буржоа.

Написано от Ф. Енгелс между 6 и 14 март 1877 г.

Напечатано във вестник „Vorwärts", бр. 32, 16 март 1877 г.

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на немски

Ф. ЕНГЕЛС

КАРЛ МАРКС

Човекът, който пръв даде на социализма, а с това и на цялото работническо движение в наши дни научна основа — Карл Маркс, — е роден в 1818 г. в Трир. Отначало той следва право в Бон и Берлин, но скоро изцяло се отдава на изучаването на историята и философията и в 1842 г. вече бил готов да се хабилитира за доцент по философия, когато политическото движение, възникнало след смъртта на Фридрих Вилхелм III, насочва живота му по друго русло. Водачите на рейнската либерална буржоазия в Кьолн — господа Кампхаузен, Ханземан и други, основават с негово участие „Rheinische Zeitung"[54] и Маркс, който правел грамадно впечатление със своята критика на дебатите в рейнския областен ландтаг, бива поканен през есента на 1842 г. да застане начело на вестника. Разбира се, „Rheinische Zeitung" излиза под цензура, но тя не може да се справи с него*. „Rheinische Zeitung" почти винаги успява да отпечата статиите, които били необходими; отначало подхвърлят на цензора по-малоценен материал за зачеркване, докато той не отстъпи сам или не бъде принуден да направи отстъпки под заплахата, че на другия ден вестникът няма да излезе. Ако имаше още десетина вестници с мъжеството на „Rheinische Zeitung", с издатели, които не биха пожалили няколкостотин талера в повече за плащане на набора — цензурата в Германия би станала невъзможна още в 1843 г.

* Пръв цензор на „Rheinische Zeitung" бил полицейският съветник Долешал, същият, който зачеркнал веднъж в „Kölnische Zeitung" обявата за извършения от *Филалет* (бъдещия крал Йохан Саксонски) превод на „Божествена комедия" от Данте, като направил следната забележка: „От божественото няма защо да се устройват комедии".

Но германските собственици на вестници бяха дребнави, страхливи еснафи и „Rheinische Zeitung“ водеше борбата сам. Той изважда от строя един цензор след друг. Най-после върху него се установява двойна цензура, така че след първата цензура той трябва още веднъж и окончателно да бъде прегледан от регирунгспрезидента*. Но не помага и това. В началото на 1843 г. правителството заявява, че с този вестник не може да се направи нищо, и просто го забранява.

Маркс, който по това време се оженва за сестрата на бъдещия реакционен министър фон Вестфален, се преселва в Париж и започва да издава там заедно с А. Руге „Deutsch-Französische Jahrbücher“[55], в който той започва да печата серията свои социалистически произведения „Критика на Хегеловата философия на правото“. След това заедно с Ф. Енгелс той издава „Светото семейство. Против Бруно Бауер и компания“ — сатирична критика на една от последните форми, които приема тогавашният немски философски идеализъм.

Заниманията с политическа икономия и с историята на Великата френска революция все пак оставяха на Маркс още достатъчно време, за да напада при случай пруското правителство; последното му отмъсти, като издейства през пролетта на 1845 г. от правителството на Гизо — г-н Александър фон Хумболд очевидно изигра тук ролята на посредник — Маркс да бъде изгонен от Франция[56]. Той се премести в Брюксел и публикува там в 1847 г. на френски език „Нищета на философията“, критика на „Философия на нищетата“ от Прудон, а в 1848 г. „Реч за свободата на търговията“. В същото време той успя да основе в Брюксел германското работническо дружество и с това да пристъпи към практическа агитация. Последната придобива още по-голямо значение за него, след като той и неговите политически приятели влязоха в 1847 г. в съществуващия вече много години таен Съюз на комунистите. Сега цялата организация беше коренно преустроена; повече или по-малко заговорническото дотогава обединение се превърна в обикновена само по необходимост тайна организация за комунистическа пропаганда, в *първата* организация на Германската социалдемократическа партия. Съюзът съществуваше навсякъде, където имаше германски работнически дружества; ръководните членове в почти всички такива дружества в Англия, Белгия, Франция и Швейцария и в доста много дружества в Германия бяха членове на Съюза и участието на последния в зараждащото се германско работническо движение беше доста значително. Същевременно нашият Съюз пръв подчерта международния характер на работническото движение като цяло и доказваше това

---

* — *регирунгспрезидент* — в Прусия представител на централната власт в окръга. *Бълг. ред.*

на практика — той имаше за свои членове англичани, белгийци, унгарци, поляци и други и устройваше, особено в Лондон, международни работнически събрания.

Преустройството на Съюза се извърши на двата конгреса, свикани през 1847 г. На втория от тях беше решено да се изработят и публикуват основите на партийната програма във форма на манифест, съставянето на който бе възложено на Маркс и Енгелс. Така възникна „Манифест на комунистическата партия“, който излезе за пръв път в 1848 г., малко преди Февруарската революция, а след това беше преведен на почти всички европейски езици.

Участието на Маркс в „Deutsche-Brüsseler-Zeitung“, който безпощадно разобличаваше родното полицейско благополучие, даде повод на пруското правителство отново да поиска изгонването на Маркс, обаче безуспешно. Но когато в резултат на Февруарската революция започнаха народни вълнения и в Брюксел и по всичко личеше, че Белгия се намира в навечерието на преврат, белгийското правителство без всякакви церемонии арестува Маркс и го изгони от страната. В това време временното правителство на Франция чрез Флокон го покани да се върне в Париж и той се възползува от тази покана.

В Париж той се обяви преди всичко против замисления от живеещите там германци авантюристичен план да формират във Франция от германските работници въоръжени легиони, за да внесат с тяхна помощ в Германия революция и република. От една страна, Германия сама трябваше да извърши своя революция; от друга страна, всеки формиращ се във Франция чуждестранен революционен легион предварително биваше предаван от ламартиновците във временното правителство на същото онова правителство, което трябваше да бъде съборено, както това и стана в Белгия и в Баден.

След мартенската революция Маркс се премести в Кьолн и там основа *„Neue Rheinische Zeitung“*, който просъществува от 1 юни 1848 г. до 19 май 1849 г. — единствения вестник, който застъпваше в тогавашното демократическо движение гледището на пролетариата. Това се прояви например в неговата безусловна солидарност с парижките въстаници през юни 1848 г., заради което от вестника се оттеглиха почти всички негови акционери. Напразно „Kreuz Zeitung“[57] сочеше „Чимборасо на нахалството“, с което „Neue Rheinische Zeitung“ „напада всичко свято — от краля и имперския наместник до последния жандарм, и всичко това е една пруска крепост с осемхиляден по това време гарнизон; напразно се възмущаваха либералните, изведнъж станали реакционни рейнски филистери; напразно обсадното положение в Кьолн през есента на 1848 г. за дълго време спря вестника; напразно франкфуртското имперско министерство на

правосъдието искаше от кьолнския прокурор съдебно преследване за една статия след друга — пред очите на полицията вестникът преспокойно продължаваше да се редактира и печата, а неговото разпространение и слава растяха заедно с резкостта на неговите нападки срещу правителството и буржоазията. Когато през ноември 1848 г. в Прусия бе извършен държавен преврат, „Neue Rheinische Zeitung" в началото на всеки брой приканваше народа да не плаща данъци и да отговаря на насилието с насилие. През пролетта на 1849 г. за това и за още една статия той беше предаден на съда със съдебни заседатели, но и двата пъти беше оправдан. Най-после, когато майските въстания през 1849 г. в Дрезден и Рейнската провинция бяха потушени и след концентрирането и мобилизирането на значителни военни сили бе започнат пруският поход против баденско-пфалцкото въстание, правителството се сметна за достатъчно закрепнало, за да употреби насилие и да унищожи „Neue Rheinische Zeitung". Последният брой, отпечатан с червено мастило, излезе на 19 май.

Маркс отново замина за Париж, но няколко седмици след демонстрацията от 13 юни 1849 г. той вече бе поставен от френското правителство пред избора — или да се пресели да живее в Бретан, или да напусне Франция. Той предпочете последното и се пресели в Лондон, където живее и досега.

Опитът да се продължи издаването на „Neue Rheinische Zeitung" във формата на списание-преглед (в Хамбург през 1850 г.)[58] трябваше след известно време да бъде изоставен поради все повече засилващата се реакция. Веднага след държавния преврат във Франция, през декември 1851 г., Маркс публикува „18 брюмер на Луи Бонапарт" (Ню Йорк, 1852 г.; второ издание — Хамбург, 1869 г., малко преди войната). В 1853 г. той написа „Разкрития за кьолнския процес на комунистите" (напечатано най-напред в Базел, по-късно — в Бостон, неотдавна отново в Лайпциг).

След осъждането на членовете на Съюза на комунистите в Кьолн Маркс се оттегли от политическата агитация и се посвети, от една страна, на изследване в продължение на десет години на богатите съкровища, намиращи се в библиотеката на Британския музей, в областта на политическата икономия, от друга страна — на сътрудничество в „New-York Daily Tribune"[59], вестник, който до започването на гражданската война в Америка поместваше не само подписаните от него кореспонденции, но и излезли изпод неговото перо многобройни уводни статии за положението в Европа и Азия. Неговите остри статии против лорд Палмерстън, основани на обстойно проучване на английските официални документи, се препечатваха в Лондон като памфлети.

Пръв плод на неговите многогодишни занимания с политическата икономия беше излязлото в 1859 г. съчинение „Към критиката на политическата икономия", първа книга (Берлин, издание на Дункер). Това съчинение съдържа първото системно изложение на Марксовата теория за стойността, включително учението за парите. През време на Италианската война Маркс водеше борба в излизащия в Лондон вестник „Das Volk"[60] както против бонапартизма, който тогава се пребоядисваше в либерален цвят и разиграваше ролята на освободител на потиснатите националности, така и против дотогавашната политика на Прусия, която под прикритието на неутралитет се опитваше да лови риба в мътна вода. По тоя повод се наложи да се излезе и против г. Карл Фогт, който тогава по поръчение на принц Наполеон (Плон Плон) и на служба при Луи Наполеон агитираше за неутралитет и даже за съчувствие от страна на Германия. Обсипан от Фогт с най-подли, явно лъжливи клевети, Маркс отговори с книгата „Господин Фогт" (Лондон, 1860 г.), в която той разобличи Фогт и останалите господа от бонапартистката лъжедемократическа шайка и въз основа както на външни, така и на вътрешни данни уличи Фогт, че е подкупен от декемврийската империя. Точно след десет години това се потвърди; в списъка на бонапартистките наемници, намерен през 1870 г. в Тюйлери и публикуван от септемврийското правителство, под буква Ф, бе написано: „Фогт — през август 1859 г. са му връчени... 40000 франка."[61]

Най-после през 1867 г. в Хамбург излезе „Капиталът. Критика на политическата икономия. Том първи", главното произведение на Маркс, в което се излагат основите на неговите икономически и социалистически възгледи, както и основите на неговата критика на съществуващото общество, на капиталистическия начин на производство и на последиците от него. Второто издание на това създало епоха произведение излезе в 1872 г. В момента авторът дообработва втория том.

През това време работническото движение в различните европейски страни отново дотолкова укрепна, че Маркс получи възможност да помисли за осъществяването на своето заветно желание: да бъде основана една обхващаща най-напредналите страни в Европа и Америка асоциация на работниците, която, така да се каже, физически да представя международния характер на социалистическото движение както на самите работници, така и на буржоазията и на правителствата, за радост и укрепване на пролетариата, за страх на неговите врагове. Публичното събрание, свикано на 28 септември 1864 г. в Лондон, в Сен-Мартинс-хол, в знак на съчувствие към Полша, току-що отново потисната от Русия, даде повод да се направи това предложение, прието с въодушевление. *Международната*

работническа асоциация бе основана; на събранието бе избран временен Генерален съвет със седалище в Лондон, като душата на този, както и на всички следващи генерални съвети до Хагския конгрес беше Маркс. Той написа почти всички издадени от Генералния съвет на Интернационала документи — от Учредителния манифест от 1864 г. до възванието за гражданската война във Франция 1871 г. Да се обрисува дейността на Маркс в Интернационала, това би значило да се напише историята на самата тази асоциация, която при това още е жива в паметта на европейските работници.

Падането на Парижката комуна създаде невъзможно за Интернационала положение. Той бе изтъкнат на преден план в европейската история в един момент, когато за него навсякъде бе отрязана възможността за всякакво успешно практическо действие. Събитията, които го издигнаха до положението за седма велика сила, в същото време не му позволяваха да мобилизира и да постави в действие бойните си сили, намирайки се под заплахата от сигурно поражение и смазване на работническото движение за цели десетилетия. При това от разни страни изпъкваха елементи, които се опитваха да използват толкова бързо порасналата слава на асоциацията за задоволяване на личното си славолюбие или лично честолюбие, без да разбират или без да се съобразяват с истинското положение на Интернационала. Трябваше да се вземе героично решение и пак Маркс именно го взе и проведе на Хагския конгрес. С тържествена резолюция Интернационалът сне от себе си всякаква отговорност за действията на бакунистите, които бяха център на тези безразсъдни и нечистоплътни елементи; след това, поради невъзможността при общата реакция да отговаря на поставените му повишени изисквания и да поддържа своята дейност в цялата ѝ пълнота иначе освен с цената на редица жертви, от които работническото движение щеше да се обезкръви, Интернационалът се оттегли временно от сцената, като премести Генералния съвет в Америка. Понататъшните събития показаха колко правилно бе това решение, което и тогава, и по-късно неведнъж беше осъждано. От една страна, сложен бе край на всякакви опити да се извършват от името на Интернационала безполезни преврати, от друга страна, тясната връзка между социалистическите работнически партии в различните страни, която не се прекратяваше, доказа, че пробуденото от Интернационала съзнание за общност на интересите и за солидарност на пролетариата от всички страни може да си прокара път даже и без оформена интернационална асоциация, връзките на която в даден момент биха се превърнали в окови.

След Хагския конгрес Маркс получи най-после спокойствие и свободно време, за да се залови отново за своята теоретическа работа,

и можем да се надяваме, че той ще успее в не много продължително време да даде за печат втория том на „Капиталът".

От многото важни открития, с които Маркс записа своето име в историята на науката, можем да се спрем тук само на две.

Първото от тях е извършеният от него преврат в цялото разбиране на световната история. В основата на всички предишни възгледи за историята лежеше представата, че причината за всички исторически промени трябва да се търси в края на краищата в изменящите се идеи на хората и че от всички исторически промени най-важни, определящи цялата история, са политическите. Но откъде се появяват у хората идеите и какви са движещите причини на политическите промени — за това никой не се замисляше. Едва в най-новата школа на френските, а отчасти и на английските историци се появи убеждението, че движеща сила на европейската история, поне от времето на средните векове, е била борбата на развиващата се буржоазия против феодалното дворянство за обществено и политическо господство. А Маркс доказа, че цялата предшествуваща история на човечеството е история на борба между класите, че в цялата разнообразна и сложна политическа борба въпросът е бил винаги именно за общественото и политическо господство на едни или други класи на обществото, за запазване на господството от страна на старите класи, за постигане господство от страна на възхождащите нови. Но вследствие на какво възникват и съществуват тези класи? Вследствие на съществуващите във всеки отделен случай материални, чисто физически, осезаеми условия, при които обществото във всяка дадена епоха произвежда и обменя необходимите средства за съществуване. Феодалното господство в средните векове се е опирало на стопанството на малките самозадоволяващи се селски общини, които сами са произвеждали почти всички необходими за своето потребление предмети, почти не са познавали размяната и на които войнственото дворянство е давало защита от външни врагове и национална или най-малкото политическа връзка; когато пък възникнали градовете, а заедно с тях и обособената занаятчийска промишленост и търговският оборот отначало вътре в страната, а след това и международният, тогава се развила градската буржоазия, която още в средните векове си извоювала в борба с дворянството място на същото привилегировано съсловие във феодалната система. Обаче с откриването на извъневропейските земи от средата на XV в. нататък буржоазията получава много по-обширна област за търговска дейност и заедно с това нов стимул за развиване на своята промишленост; в най-важните отрасли занаятът е бил изместен от манифактурата, вече фабрична по своя характер, а тя на свой ред — от едрата индустрия, която стана възможна благодарение изобре-

тенията на миналия век, по-специално благодарение на изобретяването на парната машина. Едрата индустрия пък оказа обратно влияние върху търговията, като измести в изостаналите страни стария ръчен труд, а в по-развитите страни създаде съвременни нови съобщителни средства; параходи, железници, електрически телеграф. По този начин буржоазията все повече и повече съсредоточаваше в ръцете си обществените богатства и обществената сила, макар още дълго време да бе лишена от политическата власт, която оставаше в ръцете на дворянството и на кралската власт, опираща се на дворянството. Но на известна степен на развитие — във Франция от времето на великата революция — тя извоюва и политическата власт, като на свой ред стана господствуваща класа по отношение на пролетариата и на дребните селяни. От това гледище — разбира се, при достатъчно познаване на икономическото положение на обществото на съответствуващия етап (което съвсем липсва на нашите историци специалисти) — всички исторически явления се обясняват по най-прост начин и също така представите и идеите на всеки даден исторически период се обясняват във висша степен просто с икономическите условия за живот и с обусловените от тях обществени и политически отношения през този период. Историята за пръв път бе поставена на своята действителна основа; сега, най-после, бяха признати историческите права на такъв очевиден, обаче дотогава съвсем незабелязван факт, че хората първо трябва да ядат, да пият, да имат жилище, да се обличат и че следователно те трябва да *се трудят*, преди да могат да се борят за господство, да се занимават с политика, религия, философия и т. н. За социалистическия мироглед това ново разбиране на историята беше от най-голямо значение. То доказа, че цялата история и досега се развива в антагонизма и борбата между класите, че всякога са съществували господствуващи и подчинени, експлоатиращи и експлоатирани класи и че огромното мнозинство от човечеството всякога е било обречено на суров труд и жалко съществуване. А защо е това? Просто защото на всички предишни степени на развитие на човечеството производството е било толкова малко развито, че историческото развитие е могло да се извършва само в тази антагонистична форма, защото историческият прогрес, общо взето, е бил предоставен на дейността на незначително привилегировано малцинство, докато огромната маса е била обречена да получава оскъдни средства за съществуване и освен това постоянно да увеличава богатствата на привилегированите. Но същото това разбиране на историята, обясняващо естествено и разумно дотогавашното класово господство, което в противен случай може да се обясни само със злата воля на хората, довежда и до

убеждението, че следствие колосалното развитие днес на производителните сили изчезва — най-малкото в най-напредналите страни — и последното основание за делене на хората на господствуващи и подчинени, на експлоатиращи и експлоатирани; защото господствуващата едра буржоазия е изиграла вече своята историческа роля, защото тя не само не е способна повече да ръководи обществото, но даже се е превърнала в спънка за по-нататъшното развитие на производството, както доказват това търговските кризи — особено последният грандиозен крах[62] — и потиснатото състояние на индустрията във всички страни; защото сега историческото ръководство е преминало в ръцете на пролетариата — класата, която с оглед на всички условия на своето обществено положение може да се освободи само като премахне всякакво класово господство, всякакво робство и всякаква експлоатация изобщо; защото обществените производителни сили, които са нараснали толкова, че буржоазията не може повече да се справи с тях, чакат само обединилия се пролетариат да ги овладее и да установи такъв строй, който да даде на всеки член на обществото възможност да участвува не само в производството, но и в разпределението и управлението на обществените богатства и който чрез планова организация на цялото производство да увеличи до такива размери производителните сили на обществото и създаваните от тях продукти, че на всекиго да бъде осигурено задоволяването на неговите разумни потребности във все по-големи размери.

Второто важно откритие на Маркс е в окончателното изясняване на отношението между капитала и труда, с други думи, разкриването на начина, по който се извършва експлоатацията на работника от капиталиста в съвременното общество, при съществуващия капиталистически начин на производство. От момента, когато политическата икономия прокламира тезата, че трудът е източник на всяко богатство и на всяка стойност, неизбежно възникна въпросът: как е възможно тогава да се съчетае това с факта, че наемният работник не получава цялата произведена с неговия труд стойност, а трябва да дава част от нея на капиталиста? Напразно се мъчиха и буржоазните икономисти, и социалистите да дадат научно обоснован отговор на този въпрос, докато, най-после, не излезе Маркс със своето решение. Това решение е следното. Съвременният капиталистически начин на производство има за предпоставка съществуването на две обществени класи: от една страна, капиталистите, които притежават средствата за производство и средствата за живот, от друга — пролетариите, лишени от едното, и от другото и притежаващи за продажба само една стока: своята работна сила; а те са принудени да продават работната си сила, за да получават необхо-

димите средства за живот. Но стойността на стоката се определя от количеството на общественонеобходимия труд, вЪплътен в нейното произвеждане, а значи и възпроизвеждане; следователно стойността на работната сила средно на човек в течение на един ден, месец, година се определя от количеството труд, въплътен в масата средства за живот, необходими, за да се поддържа тази работна сила в течение на деня, месеца, годината. Да предположим, че за произвеждането на средствата за живот на работника за един ден са нужни шест работни часа или — което е същото — че съдържащият се в тях труд представлява шестчасов труд; в такъв случай стойността на работната сила в продължение на един ден ще се изразява в парична сума, въплъщаваща също така шест работни часа. Да предположим по-нататък, че капиталистът, който е дал работа на работника, му плати тази сума, т. е. пълната стойност на неговата работна сила. Така че ако работникът би работил за капиталиста по шест часа на ден, той изцяло би връщал на капиталиста направените с това разноски, т. е. шест часа труд за шест часа труд. В този случай капиталистът естествено не би получил нищо; затова последният представя работата съвсем иначе: аз — казва той — съм купил силата на този работник не за шест часа, а за цял ден, и затова той заставя работника да работи според обстоятелствата 8, 10, 12, 14 и повече часа, тъй че продуктът на седмия, осмия и следващите часове е продукт на незаплатен труд и отива право в джоба на капиталиста. Следователно на служба при капиталиста работникът не само възпроизвежда стойността на своята заплатена от капиталиста работна сила, но отгоре на това произвежда още и *принадена стойност,* която най-напред се присвоява от капиталиста, а по-нататък по определени икономически закони се разпределя между цялата класа на капиталистите и образува източника, от който възниква поземлената рента, печалбата, натрупването на капитала — с една дума, всички богатства, които се консумират или натрупват от нетрудещите се класи. С това обаче бе доказано, че обогатяването на съвременните капиталисти в не по-малка степен, отколкото е било при робовладелците или феодалите, които са експлоатирали крепостен труд, се извършва чрез присвояване на чужд незаплатен труд и че всички тези форми на експлоатация се отличават една от друга само по начина, по който се присвоява този незаплатен труд. Но с това изпод краката на богатите класи бе отнета и последната почва за лицемерните фрази, че при съвременния обществен строй господствували право и справедливост, равенство в правата и задълженията и всеобща хармония на интересите, и съвременното буржоазно общество бе разобличено не по-малко, отколкото предшествуващите, разобличено като грандиозна

организация за експлоатация на грамадното мнозинство на народа от едно незначително, постоянно намаляващо се малцинство.

На тези две важни основи се гради съвременният, научният социализъм. Във втория том на „Капиталът“ ще бъдат развити понататък тези и други, не по-малко важни научни открития в областта на изследването на капиталистическата обществена система, а заедно с това ще бъдат подложени на коренен преврат и онези страни на политическата икономия, които не са още засегнати в първия том. Да пожелаем прочее Маркс да има възможност да даде скоро този том за печат.

Написано от Ф. Енгелс през средата на юни 1878 г.

Напечатано в алманаха „Volkskalender“ излязъл в Брауншвайг през 1878 г.

Печата се по текста на алманаха

Оригиналът на немски

К. МАРКС

ПИСМО ДО РЕДАКЦИЯТА НА „ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ ЗАПИСКИ“[63]

Господин редакторе!

Авторът на статията „Карл Маркс пред съда на г. Жуковски“* е, както изглежда, умен човек и ако той би намерил в моето изложение на „първоначалното натрупване“ макар и един пасаж, потвърждаващ неговите изводи, той би го посочил. Тъй като такъв пасаж няма, той се е видял принуден да се хване за странична подробност, за полемичната бележка срещу един руски „белетрист“**, отпечатана като притурка към първото немско издание на „Капиталът“[64]. В какво именно упреквам аз там този писател? В това, че той е открил руската община не в Русия, а в книгата на пруския регирунгсрат Хакстхаузен[65] и че в неговите ръце руската община служи само като аргумент, за да докаже, че старата, загнила Европа трябва да бъде възродена чрез победата на панславизма. Моята оценка на този писател може да бъде правилна, тя може да бъде и погрешна, но в никакъв случай не може да бъде ключ за разбиране на моето мнение за усилията на руските хора да намерят за своето отечество път на развитие, различен от пътя, по който вървеше и върви Западна Европа“***, и т. н.

В послесловието към второто немско издание на „Капиталът“[66] — което е известно на автора на статията за г. Жуковски, тъй като той го цитира — аз говоря за „великия руски учен и критик“**** с високо уважение, каквото той заслужава. В своите забеле-

* Н. К. Михайловски. *Ред.*

** А. И. Херцен. *Ред.*

*** Цитат от статията на Михайловски се дава в ръкописа на Маркс на руски. *Ред.*

**** Н. Г. Чернишевски. *Ред.*

жителни статии този учен е изследвал въпроса — трябва ли Русия, както искат нейните либерални икономисти, да започне с разрушаването на селската община, за да премине към капиталистическия строй, или пък, обратно, тя може, без да изпитва мъките на този строй, да завладее всичките негови плодове, като развива своите собствени исторически данни. Той се изказва в смисъла на последното решение. И моят почтен критик имаше най-малкото толкова основание да извади заключение от моето уважение към този „велик учен и критик“, че аз споделям възгледите на последния по този въпрос, колкото и от моята полемика срещу „белетриста“ и панслависта да направи извода, че отхвърлям тези възгледи.

Накратко, тъй като не обичам да оставям „място за догадки“, ще се изкажа без забикалки. За да мога компетентно да съдя за икономическото развитие на Русия, аз изучих руски език и след това дълги години проучвах официалните и други издания, третиращи този въпрос. Дойдох да следния извод. Ако Русия продължава да върви по пътя, по който тя вървеше от 1861 г., тя ще изпусне най-добрия случай, който историята някога е предоставяла на някой народ, и ще изпита всички съдбоносни превратности на капиталистическия строй.

II

Главата за първоначалното натрупване претендира само да опише пътя, по който в Западна Европа капиталистическият икономически строй е излязъл от недрата на феодалния икономически строй. Тя следователно рисува историческия процес, който, като отделя производителите от техните средства за производство, превръща първите в наемни работници (пролетарии в съвременния смисъл на думата), а собствениците на средствата за производство — в капиталисти. В тази история „всички преврати, които служат като лост за издирването на възникващата класа на капиталистите, представляват епоха; особено онези преврати, които, лишавайки значителна маса хора от техните традиционни средства за производство и съществуване, внезапно ги изхвърлят на пазара на труда. Но основата на целия този процес е експроприацията на земеделците. Радикално тя засега е осъществена само в Англия... но всички други страни на Западна Европа вървят по същия път“ и т. н. *(френското издание на „Капиталът“, стр. 315)*[67]. В края на главата историческата тенденция на капиталистическото производство се свежда до това, че то „с неизбежността на природен процес само поражда собственото си отрицание“; че то самото е създало елементите на нов икономически строй, като дава едновременно

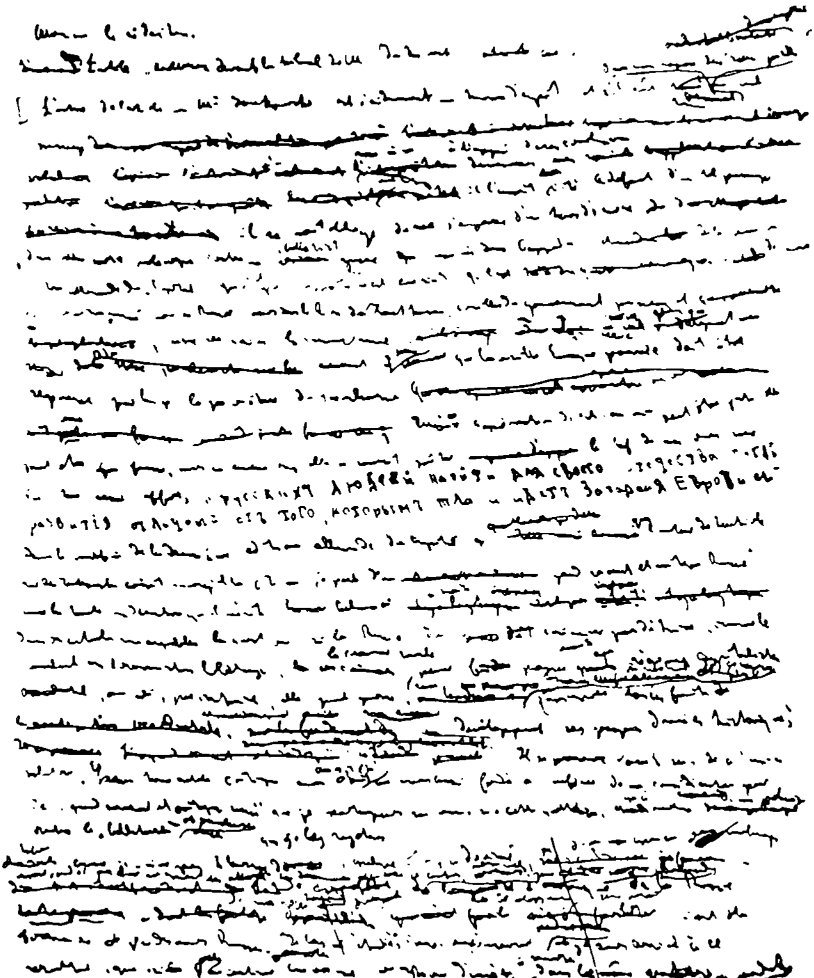

Първата страница от писмото на К. Маркс до редакцията на „Отечественные записки“

изключително голям тласък за растежа на производителните сили на обществения труд и за пълното развитие на всеки индивидуален производител; че капиталистическата собственост, в основата на която фактически вече лежи колективната форма на производство, не може да не се превърне в обществена собственост. Тук аз не привеждам никакви доказателства по простата причина, че самото това твърдение е само общо резюме на обширните изследвания, съдържащи се в предидущите глави за капиталистическото производство.

И така, какво може да извлече моят критик от този исторически очерк за приложение към Русия. Само следното. Ако Русия има тенденцията да стане капиталистическа нация по образеца на западноевропейските нации — а през последните години тя не малко се потруди в тази насока, — тя няма да постигне това, ако не превърне предварително значителна част от своите селяни в пролетарии; а след това, озовала се вече в лоното на капиталистическото стопанство, тя ще бъде подчинена на неговите неуловими закони, както и останалите нечестиви народи. Това е всичко. Но за моя критик това е много малко. На него е нужно непременно да превърне моя исторически очерк за възникването на капитализма в Западна Европа в историко-философска теория за общия път, по който съдбоносно са обречени да вървят всички народи, каквито и да са историческите обстоятелства, в които те се намират, за да стигнат в последна сметка до оная икономическа формация, която заедно с огромния разцвет на производителните сили на обществения труд осигурява и най-пълното развитие на човека. Но аз го моля за извинение. Това би било едновременно и твърде ласкателно, и твърде срамно за мене. Да вземем един пример:

На различни места в „Капиталът“ аз споменавам за съдбата, постигнала плебеите на древния Рим. Първоначално те са били свободни селяни, обработващи, всеки за себе си, своите собствени дребни участъци. В хода на римската история те са били експроприирани. Същото онова движение, което ги отдели от средствата им за производство и съществуване, водеше след себе си не само до образуване на едра поземлена собственост, но и до образуване на едри парични капитали. Така че в един прекрасен ден са се оказали налице, от една страна, свободни хора, лишени от всичко освен от работната си сила, а от друга страна — за експлоатиране на техния труд, — собственици на всички спечелени богатства Какво е станало? Римските пролетарии стават не наемни работници. а лентяйска *тълпа,* по-презряна от неотдавнашните „poor whites“,

---

* — „бели бедняци“. *Ред.*

от южните части на Съединените щати, а заедно с това се развива не капиталистически, а робовладелчески начин на производство. Така че събития, поразително аналогични, но развиващи се в различна историческа обстановка, доведоха до съвсем различни резултати. Като се изследва всяка от тези еволюции поотделно и се съпоставят след това, лесно ще се намери ключът за разбирането на това явление; но никога не може да се стигне до това разбиране, служейки си с универсалния ключ на някоя обща историко-философска теория, чиято най-висша добродетел се състои в нейната надисторичност.

Написано от К. Маркс около ноември 1877 г.

Публикувано в списание „Вестник Народной воли", кн. 5, Женева, 1886 г.

Печата се по ръкописа

Оригиналът на френски

Ф. ЕНГЕЛС

* РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В ГЕРМАНИЯ, ФРАНЦИЯ, СЪЕДИНЕНИТЕ ЩАТИ И РУСИЯ

Лондон

Социалистическото движение в Германия се развива великолепно. Сега то има 62 социалистически периодични издания, от които 46 — вестници в същинския смисъл на думата, 1 списание и 15 — органи на *професионалните съюзи.* Освен това в Швейцария се издават на немски език 4 вестника и 1 списание, в Австрия — 3, в Унгария — 1, в Америка — 6. Общият брой на социалистическите периодични издания на немски език е следният:

Германия —	62
Австрия —	3
Унгария —	1=75
Швейцария —	3
Америка —	6

Така че периодичната литература на германското социалистическо движение наброява повече органи, отколкото са социалистическите издания на всички други езици, взети заедно. Не включвам в това число вестниците с повече или по-малко социалистическа окраска (тези на катедер-социалистите), говоря само за признатите партийни органи.

Когато беше направен опитът за убийство на Бисмарк[68], един буржоа ми писа: „Цяла Германия (буржоазна) се радва, че Бисмарк не беше убит“. Аз му отговорих: „И ние сме доволни от това, защото той работи за нас така, като да му плащахме“. Вие знаете колко прав бях, защото ако не бяха преследванията и страданията, милитаризмът и непрестанно растящите данъци, ние нямаше да имаме такива успехи, каквито имаме сега.

Макар че кризата във Франция[69] даде твърде незадоволителни резултати, тя, струва ми се, ще доведе до такова положение, което ще позволи на френските социалисти да действуват чрез печата, събранията, съюзите и да се организират в работническа партия, а това е всичко, което можем да постигнем сега, след касапницата от 1871 г. Освен това несъмнен факт е, че във Франция имаме две големи постижения: преминаването на селяните на страната на републиката и образуването на републиканска армия. Държавният преврат на Дюкро, Батбие и компания не успя, защото войниците решително отказаха да действуват срещу народа.

В Америка работническият въпрос е поставен на дневен ред от кървавата стачка на персонала на главните ж.-п. линии[70]. Това е събитие, което ще отбележи епоха в историята на Америка: по този начин делото на създаването на *работническа партия* в Съединените щати напредва с големи крачки. В тази страна събитията се развиват бързо и ние трябва да следим за техния ход, за да не бъде изненада за нас някой значителен успех, който в близко време може да бъде постигнат.

Русия е страната, която, мисля, в най-близко бъдеще ще играе най-важната роля. Положението, създало се в резултат на така нареченото освобождаване на крепостните, беше непоносимо и преди войната. Тази голяма реформа беше проведена така ловко, че в края на краищата разори и дворяните, и селяните. Тя бе последвана от друга реформа, която се провеждаше уж с цел да даде на губерниите или уездите изборна администрация, избирана при относителна свобода от намеса на централното правителство, но доведе само до увеличаване на непоносимите и без това данъци.

Върху губерниите просто бяха стоварени разходите по тяхното управление, така че държавата сега губи по-малко, като обаче продължава да получава същите данъци; това е причина за облагане с нови данъци за покриване на губернските и местни разходи. По-късно беше въведена и обща военна повинност, което е равносилно на нов данък, по-тежък от останалите, и означава създаване на нова, по-многобройна армия.

В резултат на това започна бързо да назрява финансова криза. Още преди войната страната се намираше в състояние на банкрут Руското държавно съкровище, след като взе широко участие в мошеническите афери от периода 1871—1873 г., хвърли страната във финансовата криза, която избухна в 1874 г. във Виена и Берлин и за дълги одини подкопа руската промишленост и търговия. Такова беше положението, когато започна „свещената“ война против турците[71], и тъй като никъде в чужбина не се намери заем, а вътрешните заеми не дадоха толкова, колкото беше нужно, трябваше да се прибегне

до милионите на банката (резервните фондове) и до емисия на асигнации; в резултат на това книжните пари всеки ден все повече се обезценяват и скоро — само след година или две — техният курс ще спадне до минимум. Изобщо налице са всички елементи на една руска 1789 г., след която неизбежно ще последва 1793 г. Какъвто и да е резултатът от войната, руската революция вече тропа на вратите и ще избухне скоро, може би тази година; тя ще започне, противно на предсказанията на Бакунин, отгоре, в двореца, в средата на обеднялото и *frondeuse** дворянство. Но веднъж започнала, тя ще увлече след себе си селяните и тогава ще видите такива сцени, пред които ще бледнеят сцените от 93-та година. А щом се стигне до революция в Русия — ще се измени физиономията на цяла Европа. Досега стара Русия беше огромна резервна армия на европейската реакция; тя действуваше като такава в 1798, 1805, 1815, 1830, 1848 година. А когато тази резервна армия бъде унищожена — да видите тогава как ще се обърнат работите!

Написано от Ф. Енгелс на 12 януари 1878 г.

Напечатано със съкращения във вестник „La Plebe", бр. 3, 22 януари 1878 г.

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на италиански

---

* фрондиращо, заставащо в безпринципна опозиция. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛС

ЕВРОПЕЙСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПРЕЗ 1877 г.[72]

Написано от Ф. Енгелс през средата на февруари — средата на март 1878 г.

Напечатано във вестник „The Labor Standard“ (New-York) от 3, 10, 17, 24 и 31 март 1878 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на английски

THE LABOR STANDARD.

Devoted to the Organization and Emancipation of the Working People.

The Emancipation of the Working Classes must be achieved by the Working Classes themselves

VOL. III—No. 43 NEW YORK, SUNDAY, MARCH 3rd, 1878 Price 5 Cents

I

Изтеклата година беше богата със събития и се оказа плодотворна за европейската работническа класа. Почти във всички страни са постигнати големи успехи в организирането и разрастването на работническата партия. Единството, което по едно време беше застрашено от една малка, но активна секта[73], беше фактически възстановено. Движението на работническата класа все повече и повече излизаше на преден план в текущата политика и — което е сигурен признак за приближаващата победа — политическите събития, както и да се развиваха, винаги бяха благоприятни за нарастването на това движение.

От самото начало 1877 г. бе отбелязана с една от най-големите победи, спечелвани някога от работниците. На 10 януари въз основа на общо изборно право се състояха избори за германския парламент (райхстага), които се произвеждат веднаж на три години; избори, които от 1867 г. насам са давали вече възможност на германската работническа партия да прави преглед на своите сили и да демонстрира пред света добре организираните си и постоянно растящи батальони. В 1874 г. кандидатите на работниците получиха 400 000 гласа; в 1877 г. — повече от шестстотин хиляди. Десет работнически кандидати бяха избрани на 10 януари, а още двадесет и четири трябваше да се балотират в допълнителните избори, които се произведоха след две седмици. От тези 24 фактически бяха избрани малцина, защото против тях се обединиха всички останали партии. Но не загуби голямото си значение фактът, че във всички големи градове и промишлени центрове на империята движението на работническата класа напредна с гигантски крачки и в следващите избори от 1870 г. всички тези из-

борни райони несъмнено ще преминат в негови ръце. Завладени бяха Берлин, Дрезден, цели фабрични райони на Саксония и Солинген. В Хамбург, Бреслау, Нюрнберг, Лайпциг, Брауншвайг, в Шлезвиг-Холщайн и във фабричните райони на Вестфалия и Долен Рейн коалицията на всички други партии едва успя да победи кандидатите на работническата класа с незначително мнозинство на гласовете. Германската социалдемокрация стана сила, при това бързо растяща, с която занапред ще трябва да се съобразяват всички други управляващи или неуправляващи сили на страната. Впечатлението от тези избори беше потресаващо. Буржоазията беше обхваната от истинска паника, още повече че нейният печат постоянно представяше положението така, като че ли социалдемокрацията е загубила вече всякакво значение. Работническата класа, въодушевена от собствената си победа, продължаваше борбата с нова енергия и на всяко възможно полесражение; а работниците от другите страни, както ще видим, не само празнуваха победата на немците като собствен триумф, но под нейно влияние направиха много нови усилия, за да не изостанат в съревнованието за освобождението на труда.

Бързият прогрес на работническата партия в Германия се постига с цената на значителни жертви от страна на онези, които участвуват по-активно в нея. Преследванията на властите, паричните глоби, а още по-често наказанията със затвор се сипят като град върху тях и те вече отдавна са свикнали с мисълта, че ще прекарат по-голямата част от живота си в затвора. Макар че в повечето случаи тези присъди са за кратки срокове, от две седмици до три месеца, и дългосрочните присъди никак не са редки. Така, за да се предпази важният минен и фабричен район Саарбрукен от заразяване със социалдемократическа отрова, неотдавна двама агитатори бяха осъдени на две и половина години всеки един, защото се осмелили да стъпят на тази забранена земя. Еластичните закони на империята предоставят много поводи за такива мерки, а там, където тези поводи се оказват недостатъчни, съдиите в повечето случаи много охотно разтягат закона до степента, която им е необходима за издаване на осъдителна присъда.

Голямо предимство на германското движение е фактът, че професионалната организация работи ръка за ръка с политическата. Непосредствените облаги, които дава професионалната организация, привличат множество обикновено индеферентни хора в политическото движение; и същевременно общността на политическото действие сплотява иначе изолираните професионални съюзи и осигурява взаимната им поддръжка.

Успехът на нашите немски другари в изборите за германски парламент ги окуражи да опитат щастието си и в другите избори.

Така те успяха да вкарат работници в парламентите на две по-малки държави на империята, както и да проникнат в доста голям брой градски съвети; в саксонските фабрични райони много градове се управляват от социалдемократически съвети. Тъй като изборното право при тези избори е ограничено, не бива да се разчита на големи успехи; и все пак всяко извоювано място помага да се докаже на правителството и буржоазията, че отсега нататък ще трябва да се съобразяват с работниците.

Но най-доброто доказателство за бързото развитие на съзнателната организация на работническата класа е растящият брой на нейните периодични печатни органи. И тук трябва да прекрачим границите на Бисмарковата „империя“, защото влиянието и дейността на германската социалдемокрация съвсем не се ограничава в тези граници. Към 31 декември 1877 г. на немски език са издавани общо не по-малко от 75 периодични органа́, които служат на работническата партия. От тях в Германската империя — 62 (в това число 15 органа на 15 професионални съюзи), в Швейцария — 3, в Австрия — 3, в Унгария — 1, в Америка — 6; всичко 75, повече от броя на работническите органи на всички други езици, взети заедно.

След битката при Седан[74], през септември 1870 г., изпълнителният комитет на Германската работническа партия обяви на своите избиратели, че в резултат на войната центърът на тежестта на европейското работническо движение се е преместил от Франция в Германия и че поради това върху немските работници ляга нова отговорност и по-големи задължения, които изискват от тяхна страна нови усилия. 1877 година доказа колко вярно беше това и същевременно показа, че германският пролетариат е напълно достоен за възложената му задача на временно ръководство. Каквито и грешки да правеха отделни водачи — а тези грешки са многобройни и разнообразни, — масите се движеха решително напред, непоколебимо и в правилна посока. Тяхната издръжливост, организираност и дисциплина представляват поразителен контраст на онази слабост, нерешителност, угодничество и страхливост, които са така характерни за всички буржоазни движения в Германия. И докато германската буржоазия завърши кариерата си с това, че надмина дори византийското ласкателство по отношение на „Вилхелм Победоносец“ и вързана за ръцете и краката се предаде на прищевките на един Бисмарк, работническата класа върви от победа към победа и нейното движение се ускорява и засилва дори от мерките, които правителството и буржоазията изобретяват за неговото смазване.

II

Колкото и да беше голямо впечатлението от германските избори в самата страна, още по-голямо беше то в чужбина. И преди всичко то възстанови в европейското работническо движение онази хармония, която през последните шест години беше нарушена от претенциите на една неголяма, но твърде дейна секта.

Онези наши читатели, които са следили историята на Международната работническа асоциация, ще си спомнят, че непосредствено след падането на Парижката комуна в недрата на великата работническа организация се появиха разногласия, които на Хагския конгрес през 1872 г. доведоха до открито разцепление, а след това и до разпадане. Виновник за разногласията беше един русин, Бакунин, със своите привърженици, които не подбирайки средства, се стремяха да заемат господствуващо положение в организацията, където представляваха само незначително малцинство. Главното им патентовано средство беше принципиалното възражение против *каквато и да било* политическа дейност на работническата класа; и в това отношение те отиваха така далеч, че в техните очи участието в избори беше измяна на интересите на пролетариата. Те не допускаха никакъв друг начин на действие освен пряката насилствена революция. След Швейцария, където, преди всичко бяха пуснали корени тези „анархисти", както те наричаха себе си, те развиха дейност в Италия и Испания, където известно време действително господствуваха в работническото движение. Вътре в „Интернационала" те намериха известна подкрепа у белгийците, които, макар и по други съображения, също се изказваха за въздържане от политическа дейност. След разцеплението бакунистите запазиха привидно организацията си и устройваха конгреси, на които около две дузини все

едни и същи хора, претендиращи да представляват работническата класа на цяла Европа, проповядваха от нейно име своите догми. Но още германските избори от 1874 г. и голямата полза, която принесе на немското движение участието в парламента на девет души измежду най-активните дейци на това движение, породиха елементи на съмнение и сред „анархистите". В Испания в хода на политическите събития движението беше задушено и изчезна, без да остави почти никакви следи. В Швейцария партията, която беше за политическа борба и работеше ръка за ръка с немците, се засилваше с всеки изминат ден и скоро числено надмина групичката анархисти в отношение 300 към 1. В Италия след детинския опит да извършат „социалната революция" (Болоня, 1874 г., в която „анархистите" се представиха не откъм добрата си страна, както по разум, така и по смелост, истински работническите елементи започнаха да търсят по-рационални средства за борба. В Белгия движението стигна до мъртва точка поради политиката на въздържание от страна на водачите, политика, която лиши работническата класа от всякакво поле за практическа дейност. Действително, докато политическата дейност на немците ги водеше от успех към успех, работническата класа на онези страни, където лозунг на деня беше въздържанието, търпеше поражение след поражение, докато най-после се умори от това движение, което не даваше никакви резултати; нейните организации потънаха в забвение, нейните печатни органи изчезваха един след друг. Такъв контраст не можеше да не привлече вниманието на по-здравомислещата част от тези работници. В Италия, както и в Белгия, избухна бунт против доктрината на „анархизма" и на въздържанието и хората започнаха да задават на себе си и на другите въпроса, защо са длъжни в угода на един глупав догматизъм да се отказват от използуването на тъкмо онези средства на борба, които се оказаха най-действени. Такова беше положението, когато голямата изборна победа на немците сложи край на всякакви съмнения и преодоля всички колебания. Пред лицето на такъв упорит факт не беше възможна никаква съпротива. Италия и Белгия се изказаха за политическа дейност. Хвърлени в отчаяние, остатъците от италианските привърженици на въздържанието се опитаха да извършат още едно въстание близо до Неапол[76], тридесетина анархисти обявиха „социалната революция", но полицията бързо се погрижи за тях. Всичко, което те постигнаха, беше само пълният провал на собственото им сектантско движение в Италия. Така анархистката организация, която претендираше да ръководи движението на работническата класа от единия край на Европа до другия, беше отново доведена до първоначалния си зародиш, до някакви двеста души в Юрския окръг в Швейцария, където те от уединеното си планин-

ско убежище продължават да протестират против победоносната ерес на останалия свят, запазвайки истинската си правоверност, възвестена от техния покоен император Бакунин. И когато през септември миналата година в Гент, Белгия, се събра световен социалистически конгрес, конгрес, който самите те свикаха, те се оказаха в него незначително малцинство пред лицето на делегатите на обединената и единодушна велика организация на европейската работническа класа. Конгресът, който отхвърли енергично техните смешни доктрини и високомерни претенции и установи факта, че е отхвърлил само една малка секта, на края прояви към тях великодушна търпимост.

Така след четиригодишна вътрешна борба беше напълно възстановено единодействието на европейската работническа класа и политиката, която мнозинството на последния конгрес на интернационала провъзгласи, се потвърди напълно от събитията като правилна. Сега отново бе възстановена основата, на която работниците от различните европейски страни могат пак решително да действуват заедно, като си оказват едни на други онази взаимна подкрепа, която съставлява главната сила на движението. Съществуването на Международната работническа асоциация стана невъзможно. . .* които забраняваха на работниците от тези страни да влизат в подобен международен съюз. Правителствата биха могли да си спестят всичкото това безпокойство. Движението на работническата класа беше вече надраснало не само необходимостта, но дори и възможността за подобен формален съюз. А великата пролетарска организация не само осъществи напълно своята задача, но и продължава да живее, по-мощна откогато и да било, в много по-мощен съюз на единството и солидарността, за общи действия и политика, които днес въодушевяват работническата класа на цяла Европа и представляват нейното най-голямо постижение. Между работниците на разните страни, и дори на всяка страна поотделно, съществуват много различни възгледи; но няма вече секти, няма вече претенции за догматична ортодоксия, за доктринерско върховенство, а има общ план за действие, първоначално начертан от Интернационала, а сега намерил всеобщо признание, защото навсякъде той съзнателно или спонтанно се раждаше от борбата, от изискванията на движението; този план, който свободно се приспособява към разнообразните условия на всяка нация и на всяко място и въпреки това навсякъде запазва основните си черти, като по такъв начин осигурява единството на целта и общото съответствие на средствата, използувани за постигането на общата цел — освобождението на работническата класа от самата работническа класа.

* Тук от английския текст на статията са отпаднали един или два реда. *Ред.*

III

В предишната статия вече отбелязахме най-интересните основни факти, свързани с историята на работническото движение в Италия, Испания, Швейцария и Белгия. Нужно е обаче да кажем още нещо.

В Испания движението бързо нарасна между 1868 и 1872 г., когато Интернационалът можеше да се похвали там с повече от 30 000 члена, които плащаха членски вноски. Но всичко това беше по-скоро привидно, отколкото реално; по-скоро резултат на кратковременното възбуждение, предизвикано от несигурното политическо положение в страната, отколкото резултат на действително порастване на съзнателността. Забъркал се в кантоналисткото (федералистко-републиканско) въстание от 1873 г., испанският интернационал беше смазан заедно с него. Известно време той продължаваше да съществува като тайно дружество, ядрото на което без съмнение се е запазило и досега. Но тъй като това дружество никога не е проявявало никакви признаци на живот, освен изпращането на трима делегати на гентския конгрес, ние по неволя идваме до заключението, че тези трима делегати представляват испанската работническа класа приблизително толкова, колкото някога тримата шивачи от Тули-стрийт са представлявали английския народ[76]. И можем със сигурност да предскажем, че щом някое политическо раздрусване даде възможност на испанските работници отново да играят активна роля, новата борба ще бъде започната не от тези „анархистки“ дърдорковци, а от неголямата организация от съзнателни и енергични работници, които в 1872 г. останаха верни на Интернационала[77] и които сега чакат да настъпи благоприятното време, вместо да си играят на тайни заговори.

В Португалия движението винаги е оставало свободно от „анархистична“ зараза и се е развивало на същата рационална основа, както в повечето други страни.

Португалските работници имаха многобройни секции на Интернационала и професионални съюзи. През януари 1877 г. те проведоха много успешен конгрес и започнаха да издават отличния седмичник „O Protesto“ („Протест“)[78]. Но и те бяха сковани от насоченото против тях законодателство, ограничаващо свободата на печата, правото на сдружаване и на публични събрания. Въпреки това те продължават да се борят и са свикали сега в Опорто нов конгрес, който ще им даде възможност да покажат на света, че португалската работническа класа дава своя принос във великата световна борба за освобождението на труда.

Италианските работници също така са силно ограничени в дейността си от буржоазното законодателство. Редицата специални закони, приети под предлог да се ликвидира бандитизмът, и широко разпространилите се тайни бандитски организации, закони, които дават на властите грамадни, неограничени пълномощия, се прилагат безцеремонно по отношение на работническите сдружения; наравно с бандитите по-видните техни членове се поставят под полицейски надзор или се интернират без съд и следствие. Въпреки това движението се развива и най-добър признак за неговата жизненост е фактът, че неговият център на тежестта се премества от почтените, но полумъртви градове на Романя в оживените индустриални и фабрични градове на севера — промяна, която осигури превеса на истински работническите елементи над групичката вмъкнали се в движението анархисти от буржоазен произход, в чиито ръце по-рано се намираше ръководството. Работническите клубове и професионалните съюзи, постоянно затваряни и разтурвани от властите, отново се появяват под нови имена. Пролетарският печат, макар че много от неговите органи поради преследванията, глобите и присъдите, предвиждащи затвор за техните издатели, съществуват много кратко време, след всяко поражение се възстановяват отново и въпреки всички пречки имат няколко вестници със сравнително дългогодишно съществуване. Някои от тези органи, в по-голямата си част краткотрайни издания, изповядват още „анархистки“ доктрини, но тази фракция се е отказала от всякакви претенции за ръководство на движението и постепенно угасва заедно с буржоазно-републиканската партия на Мацини. И всяка педя, загубена от двете тези фракции, е педя, завладяна от истинското и съзнателно движение на работническата класа.

В Белгия центърът на тежестта на дейността на работническата класа също се премести, поради което и самата тази дейност

съществено се измени. До 1875 г. този център се намираше в онази част на страната, където се говори френски, като се включваше тук и полуфренският-полуфламандски Брюксел. През този период движението се намираше под силното влияние на прудонистките доктрини, които също предписваха въздържане от намеса в политиката и особено от участие в изборите. Оставаха следователно само стачките, които обикновено биваха задушавани от кървавата намеса на войски, и митингите, на които постоянно се повтаряха едни и същи стари фрази. Това омръзна на работниците и цялото движение постепенно замря. Но от 1875 г. в борбата влязоха фабричните градове на фламандската част на страната, които я поведоха с по-голямо въодушевление и както скоро се доказа — с нов дух. В Белгия няма фабрични закони, които да ограничават работното време на жените или децата; и първото искане на избирателите от фабриките в Гент и неговите околности беше искането за защита на техните жени и деца, които биваха принуждавани да работят като роби в предачните фабрики по петнадесет и повече часове в денонощието. Съпротивата на прудонистките доктринери, които смятаха подобни дреболии недостойни за вниманието на хора, заети с абстрактен революционизъм, беше безуспешна и постепенно преодоляна. Искането за законна охрана на детския труд във фабриките стана една от точките на платформата на белгийската работническа класа, а заедно с това загубиха силата си магическите заклинания, които дотогава обявяваха политическата дейност за табу. Примерът на немците довърши този процес и сега белгийските работници, както и работниците на Германия, Швейцария, Дания, Португалия, Унгария, Австрия и част от Италия, се организират в политическа партия, различна от всички други политически партии и противоположна на тях — партия, която си поставя за цел освобождението на работниците чрез всякакви политически действия, каквито условията на момента ще изискват.

Болшинството швейцарски работници — онази част от тях, която говори немски — са обединени от няколко години в „Работническа конфедерация", която в края на 1876 г. броеше повече от 5 000 члена, плащащи членски внос. Наред с нея съществуваше и друга организация, Грютли-съюз, образувана първоначално от буржоазни радикали за разпространяване на радикализма сред работниците и селяните; но постепенно в това широко разпространено обединение проникнаха социалдемократическите идеи, които в края на краищата го завладяха. В 1877 г. и двете тези организации сключиха съюз, който означаваше почти сливане, с цел да организират швейцарска политическа работническа партия; и те действуваха така енергично, че при общонародното гласуване прокараха нов швейцарски фабричен за-

кон, който е най-благоприятен за работниците от всички съществуващи фабрични закони. Сега те организират бдителен надзор, за да осигурят неговото съответно приложение, въпреки рязко изразяваното недоволство на фабрикантите. „Анархистите“ от своята свръхреволюционна гледна точка, разбира се, ожесточено се съпротивяваха срещу цялата тази дейност, отричайки я като явно предателство срещу онова, което те наричат „революция“. Но тъй като те наброяват най-много 200 души и представляват тук, както навсякъде само генерален щаб от офицери без армия, техните действия нямаха никакво значение.

Програмата на швейцарската работническа партия почти се покрива с германската, дори твърде много, като включва и някои не съвършени и погрешни нейни положения. Но формулировките на програмата сами за себе си нямат голямо значение, ако господствуващият дух в движението е правилен.

Датските работници се включиха в борбата около 1870 г. и в началото постигнаха много бързи успехи. Като сключиха съюз с партията на дребните селяни-собственици, сред които успешно разпространяваха възгледите си, те си спечелиха толкова голямо политическо влияние, че „обединената левица“, ядрото на която беше тази селска партия, в продължение на няколко години си запазваше мнозинството в парламента. Но този бърз растеж на движението беше повече външен, отколкото реален. В един прекрасен ден се разкри, че двама от водачите са изчезнали, след като пропилели парите, събрани от работниците за партийни цели. Предизвиканият от това скандал беше много голям и датското движение и досега не се е съвзело от настъпилите след този случай разочарования. Така или иначе, макар датската работническа партия да действува сега по-сдържано отпреди, има всички основания да се предполага, че загубеното от нея мимолетно и мнимо господство над масите постепенно ще се замени от по-реално и трайно влияние.

В Австрия и Унгария работническата класа се бори с много големи трудности. Тук политическата свобода, що се отнася до печата, събранията и организациите, е сведена до най-ниско равнище, което отговаря на лъжеконституционната монархия. Един кодекс от закони, които се отличават с невиждана разтегливост, позволява на правителството да налага наказателни присъди, дори в случай на най-мек израз на исканията и интересите на работническата класа. И все пак движението и тук, както навсякъде, се развива неудържимо. Главни центрове са фабричните райони Бохемия, Виена и Будапеща. Работнически вестници излизат на немски, чешки и унгарски езици. От Унгария движението се разпространи в Сърбия, където до войната излизаше на сръбски език един седмичен вестник[79]; но щом

избухна войната, вестникът просто беше спрян. И тъй, накъдето и да погледнем в Европа, работническото движение се развива не само успешно, но и бързо и, което е още по-важно, навсякъде в един и същ дух. Възстановено е пълното единомислие, а заедно с това се установяват постоянни и редовни връзки, които по едни или други пътища се поддържат между работниците от различните страни. Хората, които в 1864 г. основаха Международната работническа асоциация, които държаха високо нейното знаме в годините на борба, отначало против външните, после против вътрешните врагове, докато политическата необходимост в още по-голяма степен от вътрешните раздори не доведе до разцепление и до привидно отстъпление — тези хора могат сега с гордост да кажат: „Интернационалът изпълни своето дело; той постигна напълно великата си цел — обединяването на пролетариата от целия свят в борбата му против неговите потисници!"

IV

Нашите читатели навярно са забелязали, че в трите предишни статии почти не се споменаваше за една от най-важните страни на Европа — Франция, и ето по каква причина. В страните, за които се говореше досега, дейността на работническата класа, макар че по своята същност представлява политическа дейност, няма тясна връзка с общата или, така да се каже, с официалната политика. Работническата класа в Германия, Италия, Белгия и т. н. не е станала още политическа сила в държавата. Тя е политическа сила само в перспектива и ако в някои от тези страни официалните партии — консерватори, либерали или радикали — са принудени да се съобразяват с нея, това е така само защото нейният бърз подем прави очевидно, че в близко бъдеще пролетарската партия ще стане достатъчно силна, за да накара да се почувствува нейното влияние. Но във Франция е иначе. Парижките работници, поддържани от работниците в големите провинциални градове, от времето на великата революция винаги са били сила в държавата. А в течение вече на почти деветдесет години те са били бойната армия на прогреса. При всяка голяма криза във френската история те са излизали на улиците, въоръжавали са се, с каквото могат, вдигали са барикади и са влизали в бой. И тяхната победа или поражение са определяли съдбата на Франция за следващите години. От 1789 до 1830 г. буржоазните революции се решаваха от борбата на парижките работници; те бяха, които извоюваха републиката в 1848 г., погрешно смятайки, че тази република означава освобождение на труда, те получиха жесток урок в юнското поражение през същата година. Те се съпротивяваха на барикадите срещу Луинаполеоновия coup d'état* от

* — държавен преврат. *Ред.*

1851 г. и отново претърпяха поражение; те пометоха през септември 1870 г. мъртвата империя, която буржоазните радикали нямаха достатъчно смелост да докоснат. Опитът на Тиер през март 1871 г. да им отнеме оръжието, с което те защищаваха Париж срещу чуждото нашествие, ги принуди да извършат революцията на Комуната и да водят дълга борба, която завърши с нейното кърваво унищожение.

Една национална работническа класа, която по този начин почти един век не само е играла решаваща роля при всяка историческа криза в собствената си страна, но същевременно винаги е била авангард на европейската революция, такава работническа класа не може да живее онзи относително затворен живот, в рамките на който всъщност сега протича дейността на останалите работници на континента. Такава работническа класа, каквато е работническата класа на Франция, е свързана с миналата си история и зависи от това минало. Нейната история не по-малко от нейната призната решаваща бойна сила, я е свързала с общото политическо развитие на страната. Ето защо ние не можем да направим обзор на дейността на френската работническа класа, без да навлезем в разглеждането на френската политика изобщо.

Каквато и борба да водеше френската работническа класа — своята собствена борба или тази на либералната, радикалната или републиканската буржоазия, след всяко поражение, което претърпяваше, винаги следваше потискаща политическа реакция, колкото свирепа, толкова и продължителна. Така след пораженията през юни 1848 г. и през декември 1851 г. последваха осемнадесет години на бонапартистката империя, през време на които печатът беше скован, правото на събрания и на сдружаване отнето, а работническата класа беше по този начин лишена от всякакви средства за взаимна връзка и организиране. Неизбежен резултат от това беше, че когато стана революцията през септември 1870 г., работниците нямаха кого да издигнат, освен онези буржоазни радикали, които по време на империята представляваха официалната парламентарна опозиция и които естествено предадоха тях и страната. След смазването на Комуната работническата класа, чиято способност за борба беше парализирана за редица години, беше непосредствено заинтересована само от това, да избегне повтарянето на такова дълго господство на реакцията, а заедно с това необходимостта отново да се бори не за пряко освобождение, а само за такъв режим, който да ѝ даде възможност да се подготви за окончателната борба за освобождение. Сега във Франция има четири големи политически партии: три монархически — легитимисти, орлеанисти и бонапартисти, всяка с отделен претендент за короната — и републикан-

ската партия. Който и от тримата претенденти да би се качил на трона, той би имал подкрепата само на незначително малцинство от народа и следователно би могъл да се осланя само на силата. Ето защо неизбежен спътник на всяка монархическа реставрация ще бъде господството на насилието, погазването на всякакви обществени свободи и лични права — нещо, което работническата класа трябва да се стреми да бъде избягнато. От друга страна, запазването на съществуващото републиканско правителство предоставяше поне възможността да постигне такава степен на лична и обществена свобода, която да позволи създаването на работнически печат, воденето на агитация чрез събрания и организирането ѝ в самостоятелна политическа партия; освен това запазването на републиката би я избавило от необходимостта отново да води борба специално за нейното извоюване в бъдеще.

Ето защо ново доказателство за високата инстинктивна политическа съзнателност на френската работническа класа беше фактът, че когато на 16 май миналата година и трите монархически клики, обединени в голям заговор, обявиха война на републиката, работниците като един човек обявиха поддържането на републиката за своя главна и непосредствена задача. Без съмнение тук те следваха буржоазните републиканци и радикали; но какво друго може да бъде работническата класа, която няма нито печат, нито събрания, нито клубове, нито политически съюзи, освен придатък на радикално-буржоазните партии? Какво друго може да прави тя за извоюването на своята политическа независимост, освен да поддържа единствената партия, която е задължена да осигури на народа изобщо, а следователно и на работниците, онези свободи, които биха позволили те да имат независима организация? Някои твърдят, че на последните избори работниците е трябвало да излязат със свои кандидати. Но дори и в онези места, в които те биха могли да направят това с надежда за успех, откъде щяха да вземат кандидати на работническата класа, достатъчно добре известни сред собствената им класа, за да имат необходимата поддръжка? Та не случайно след Комуната правителството се погрижи да арестува като участник в това въстание всеки работник, който придобиваше известност дори и чрез частна агитация в собствения си район в Париж.

Победата на републиканците в последните ноемврийски избори беше знаменателна. Още по-знаменателни победи бяха спечелени в произведените след тях департаментски, муниципални и допълнителни избори. Монархическият заговор може би нямаше да отстъпи въпреки всичко това; но действията на заговорниците бяха парализирани от безпогрешната позиция на армията. Това ста-

на не само защото между офицерите особено по-долните чинове, имаше много републиканци, но още защото — и този факт изигра решаващата роля — войнишката маса отказа да действува против републиката. Това беше първият резултат от реорганизацията на армията — реорганизация, която сложи край на практиката на наемни заместници и превърна армията в действително представителство на младите хора от всички класи[80]. По този начин не беше необходимо да се смазва заговорът със сила, защото той се провали сам. И това също отговаряше напълно на интересите на работническата класа, още много слаба след кръвопускането от 1871 г. и която нямаше ни най-малко желание отново да изразходва разточително главното си богатство, борческите си сили в сражение в полза на други или да влиза в цяла редица ожесточени схватки, преди да е възстановила напълно своята сила.

Но тази победа на републиканците има и друго значение. Тя показва, че от 1870 г. селското население е направило голяма крачка напред. Досега всяка победа, която е била извоювана от работническата класа в Париж, много бързо е била обезсилвана поради реакционния дух на дребните селяни, които са голямата маса от френското население. От началото на нашия век френските селяни бяха с бонапартистки настроения. Втората република, установена от парижките работници през февруари 1848 г., беше отменена от шестте милиона селски гласа, дадени за Луи-Наполеон през декември същата година. Но пруското нашествие от 1870 г. разклати вярата на селяните в империята, а последните ноемврийски избори показаха, че болшинството от селското население е станало републиканско. Тази промяна има много голямо значение. Тя означава не само това, че всяка монархическа реставрация вече е станала безнадеждна във Франция. Тя означава още приближаването на съюза между работниците в градовете и селяните в селата. Дребните собственици — селяни, създадени от великата революция, са собственици на земя само по име. Тяхната земя е заложена у лихварите; тяхната реколта отива за плащане на лихвите и на разноските по процеси; нотариусът, адвокатът, съдебният пристав, търговият чиновник стоят като постоянна заплаха пред техните врати. Тяхното положение е така отвратително, както и положението на работниците, и е почти така неосигурено. И ако тези селяни сега правят завой от бонапартизма към републиката, с това те показват, че не очакват повече подобрение на своето положение от онези чудеса на империята, които Луи Наполеон постоянно им обещаваше, но никога не изпълняваше. Вярата на Тиер в мистичната спасителна сила, която притежава „императорът на селяните“, беше грубо отхвърлена от Втората империя. Обаянието ѝ свърши.

Най-после френските селяни станаха достатъчно съзнателни, за да търсят действителните причини на хроническата си мизерия и практическите мерки за нейното премахване. А започнаха ли да мислят, те скоро ще открият, че единственото средство за спасение е в съюза с единствената класа, която няма никакъв интерес от тяхното сегашно жалко положение — с градската работническа класа.

Така че колкото и да е презряно сегашното републиканско правителство на Франция, все пак окончателното установяване на републиката даде най-после на френските работници почва, на която те могат да се организират като самостоятелна политическа партия и да водят бъдещите сражения не в полза на други, а в своя полза. Освен това на тази почва те могат да се обединят с враждебната по отношение на тях досега селска маса и по този начин да превърнат бъдещите си победи от кратковременен триумф на Париж над Франция, както е било досега, в окончателен триумф на всички потиснати класи на Франция, ръководени от работниците на Париж и на големите провинциални градове.

V

Остава да разгледаме още една важна европейска страна — Русия. Не може да се каже, че в Русия съществува работническо движение, за което заслужава да се говори. Но вътрешните и външните условия, в които се намира Русия, са много особени и пълни с назряващи събития от най-голямо значение за бъдещето не само на руските работници, но и на работниците в цяла Европа.

В 1861 г. правителството на Александър II обяви освобождение на селяните и превърна огромното мнозинство от руския народ от крепостни хора, прикрепени към земята и задължени да извършват принудителен труд на своите помешчици, в свободни селяни-собственици. Тази промяна, необходимостта от която отдавна беше очевидна, беше осъществена по такъв начин, че нито предишните помешчици, нито предишните крепостни селяни не спечелиха от това. Селските общини получиха земя, която по-късно трябваше да стане тяхна собственост, а помешчиците трябваше да получат откуп на земята, отстъпена на селяните, а отчасти и за правото върху селския труд, което досега те имаха. Тъй като селяните явно не можеха да намерят пари, за да платят на помешчиците, намеси се държавата. Една част от този откуп беше покрита чрез предаване на помешчика на част от онази земя, която селяните до този момент обработваха самостоятелно; остатъкът се плащаше във формата на държавни ценни книжа, авансирани от държавата, които селяните трябваше да погасяват с ежегодни плащания, заедно с лихвите. Повечето от помешчиците разпродадоха тези ценни книжа и пропиляха парите; по този начин помешчиците не само станаха сега по-бедни отпреди, но и не могат да намерят работници за обработването на своите

имения, защото селяните наистина отказват да им работят и да оставят необработена своята собствена земя. Колкото се отнася до селяните, тяхната земя не само се намали по размер в сравнение с онова, с което разполагаха по-рано, при това често пъти в такива размери, които при руските условия са недостатъчни за изхранване на семейството; в повечето случаи тази земя беше най-лошата в имението, блата или други непригодни места, докато хубавата земя, която принадлежеше по-рано на селяните и беше подобрена благодарение на техния труд, се предаде на помешчиците. При тези обстоятелства положението на селяните също така стана значително по-лошо отпреди; но освен това те бяха задължени ежегодно да плащат на държавата лихвите и част от капитала, авансиран от държавата за откупуването им; освен това всяка година се увеличаваха събираните от тях данъци. По-нататък. Преди освобождението селяните имаха някои общинни права върху помешчическата земя: правото да пасат своя добитък, правото да секат гора за строеж и други цели и пр. Новият ред съзнателно ги лиши от тези права; ако те желаеха отново да ги използуват, трябваше да се пазарят пак с предишния си помешчик.

По този начин, докато в резултат на реформата повечето помешчици задължняха още повече, селяните бяха доведени до такова положение, при което е невъзможно нито да живеят, нито да умрат. Великият акт на освобождението, който така шумно хвалеше и прославяше либералният печат в Европа, не създаде нищо друго освен твърда основа и абсолютна необходимост от една бъдеща революция.

Правителството от своя страна правеше всичко възможно за ускоряване на тази революция. Корупцията, която прониква във всички официални кръгове и парализира всякакви добри намерения, каквито биха могли да се предполагат — тази традиционна корупция се запазваше в същия отвратителен вид, в какъвто винаги е съществувала, а когато избухна турската война, тя получи пълен разцвет във всички обществени учреждения. Финансите на империята, които към края на Кримската война бяха напълно разстроени, изпадаха във все по-плачевно състояние. Един след друг се сключваха заеми, защото нямаше никакъв друг начин да се плащат лихвите по старите дългове, освен сключването на нови заеми. В първите години от царуването на Александър старият императорски деспотизъм беше малко смекчен; на печата беше дадена повече свобода, въведен беше съд със съдебни заседатели, а на представителните учреждения, избирани съответно от дворянството, градските буржоа и селяните, беше позволено да вземат известно участие в местното и провинциално управление. Дори с поляците започна леко политическо кокетиране. Но общественото мнение се излъга по отношение добрите

намерения на правителството. Печатът стана прекалено откровен. Съдебните заседатели започнаха наистина да оправдават политически затворници, които правителството разчиташе да бъдат осъдени без всякакви улики. Местните и провинциални събрания* единодушно заявяваха, че правителството със своя освободителен акт е разорило селото и че повече не може да продължава така. Започна дори да се намеква за свикване на национално събрание като единствен начин да се сложи край на безпорядъка, станал почти непоносим. И най-после поляците дадоха да се разбере, че не желаят повече да бъдат лъгани с голи обещания, и вдигнаха такова въстание[81], че бяха необходими всичките сили на империята и цялата свирепост на руските генерали, за да бъде потопено то в потоци от кръв. Тогава правителството се върна към старата си политика. Жестоките репресии отново се поставиха на дневен ред. Устата на печата беше затворена; политическите затворници бяха предадени на специални съдилища, състоящи се от подбрани за тази цел съдии; местните и провинциалните събрания се пренебрегваха. Но вече беше късно. Проявило веднъж признаци на уплаха, правителството беше загубило своя престиж. Вярата в неговата стабилност и в неговата способност решително да съкруши всяка вътрешна съпротива беше изчезнала. Появил се беше зародишът на бъдещото обществено мнение. Тези сили вече не могат да бъдат отново сведени до предишното сляпо подчинение на заповедите на правителството. Обсъждането на обществените въпроси, макар и в частни кръгове, стана привичка сред образованите класи. Най-после и правителството при целия си стремеж да се върне към необуздания деспотизъм на царуването на Николай, все пак се опитваше да запази пред лицето на Европа външните белези на либерализма, въведен от Александър. Последица от това беше система от колебания и нерешителност: днес се правят отстъпки, утре се вземат обратно. После отново, пак наполовина се допускат и наполовина се вземат обратно — политика, която се мени всеки час и прави очевидна за всекиго вътрешната слабост, недостатъчната проницателност и воля на това правителство, която се превръщаше в нищо, ако не притежаваше воля и средство за нейното осъществяване. Какво можеше да бъде по-естествено от растящото с всеки изминат ден презрение към правителството, за което отдавна се знаеше, че не е способно да извърши нищо добро и че му се подчиняват само от страх — правителство, което сега показа, че самото то се съмнява в своята способност да поддържа собственото си съществуване, че то изпитва най-малкото такъв страх от народа, какъвто народът изпитва от него? За руското правителство оставаше само един път за

* т. е. уездните и губернските земски събрания. *Ред.*

спасение — път, който се открива пред всяко правителство, оказало се пред лицето на непреодолима народна съпротива, — външна война. И реши се да бъде започната външна война. На Европа бе обявено, че тази война се предприема за избавяне на християните от дългото хазяйничене на турците, а на руския народ беше обявено, че войната се води за връщането на родните братя славяни, които са под турско иго, в лоното на свещената руска империя.

След дълги месеци безславни поражения, тази война сега е доведена до край със също така безславно сломяване на турската съпротива — отчасти чрез предателство, отчасти благодарение на грамадното числено превъзходство. Но самото завладяване на голяма част от Европейска Турция от русите е само прелюдия на една общоевропейска война. Защото на предстоящата европейска конференция (ако тази конференция изобщо се свика) Русия ще трябва да отстъпи толкова от завладените сега позиции, че несъответствието между грамадните жертви и нищожните резултати ще доведе народното недоволство до неудържим революционен взрив, или пък Русия ще трябва да брани своите новозавладени позиции в една европейска война. Страната, която е изтощила повече от половината от своите сили, не ще даде възможност на правителството да води такава война — какъвто и да е нейният краен резултат — без съществени отстъпки пред народа. А при описаната ситуация такива отстъпки означават начало на революция. Руското правителство не е в състояние да избегне тази революция дори ако успее да отложи за година или две нейното избухване. Но руската революция означава нещо повече от просто сменяване на правителството в самата Русия. Тя означава изчезването на една огромна, макар и непохватна военна сила, която от времената на френската революция беше гръбнак на обединения европейски деспотизъм. Тя означава освобождение на Германия от Прусия, защото Прусия винаги е била креатура на Русия и е съществувала само опирайки се на нея. Тя означава освобождение на Полша. Тя означава пробуждане на малките славянски народности в Източна Европа от илюзиите на панславизма, подхранвани сред тях от сегашното руско правителство. И тя означава начало на активен национален живот сред самия руски народ, а същевременно появяване на истинско работническо движение в Русия. С една дума тя означава такова изменение на цялото положение в Европа, което работниците от всички страни трябва радостно да приветствуват като гигантска крачка по пътя към общата им цел — пълното освобождение на труда.

К. МАРКС

ГОСПОДИН БУХЕР

ДО РЕДАКТОРА НА „DAIly NEWS“[82]

Сър! Според една телеграма на агенция Ройтер

„г-н легационният съветник Бухер е назначен за „секретар-архивист“ на конгреса“

Нима този „господин Бухер“ е същият онзи Лотар Бухер, който през времето на продължителното си емигрантство в Лондон блестеше в ролята на възторжен привърженик на покойния господин Давид Уркарт, чиито русофобски теории той всяка седмица проповядваше в берлинския „National—Zeitung“[83]; същият онзи Лотар Бухер, който след връщането си в Берлин стана такъв горещ привърженик на Фердинанд Ласал, че последният го обяви за свой най-доверен човек, завеща му годишна рента и му предаде правото за издаване на неговите съчинения? Скоро след смъртта на Ласал Лотар Бухер постъпи на служба в пруското министерство на външните работи, назначен беше за легационен съветник и стана доверен агент за поръчки на Бисмарк.

Той е имал *наивността* да ми напише писмо, в което ме кани, разбира се, със знанието на своя господар, да пиша статии по финансови въпроси за пруския официален вестник „Staats—Anzeiger“[84]. Условията за заплащане се предоставяше да определя самият аз — като изрично ме уверяваха, че ще запазя пълна свобода да изказвам мненията си за извършваните на паричния пазар операции и за онези, които ги извършват, от моя собствена „научна“ гледна точка. След това странно събитие доста забавен беше за мене фактът, че в издавания в Женева от Йохан Филип Бекер орган на Интернационала, „Der Vorbote“[85], започнаха да се появяват дневни или го-

дишни съобщения за вноски от Лотар Бухер като член на Международната работническа асоциация. Ако в случая няма смесване на имена и ако има частица от истина в съобщенията, че руското и германското правителство искат *във връзка* с покушенията срещу Хьодел и Нобилинг да предложат на конгреса международни мерки против разпространяването на социализма, то господин Бухер действително е подходящ човек, за да заяви с най-голяма авторитетност пред конгреса, че организацията, дейността и учението на Германската социалдемократическа партия имат толкова малко общо с покушението, колкото с гибелта на „Великото курфюрство“[86] или със свикването на Берлинския конгрес; че паниката, предизвикана от арестите в цяла Германия, и вихрушката от прах, вдигната от вестникарските влечуги, служат изключително на целите на предизборния повик за такъв райхстаг, който най-после да одобри отдавна изработеното от княз Бисмарк разрешение на парадоксалната проблема — как да се дадат в ръцете на германското правителство всички финансови ресурси на съвременната държава, като същевременно отново се натрапи на германския народ онзи стар политически режим, който ураганът от 1848 г. разби на трески.

Оставам, уважаеми господине, предан вам

Карл Маркс

Лондон, 12 юни

Напечатано във вестниците „The Daily News“, бр. 10030, 13 юни 1878 г. и във „Vorwärts“, бр. 72, 21 юни 1878 г.

Печата се по текста на в. „The Daily News“, сверен с текста на вестник „Vorwärts“

Оригиналът на английски

К. МАРКС

*ОТГОВОР НА „ОБЯСНЕНИЕТО“ НА БУХЕР

Г-н Лотар Бухер помести в „Norddeutsche Allgemeine Zeitung“ своето „обяснение“ от 20 юни, в което преди всичко се констатира неприятното обстоятелство, че моето писмо до „Daily News“* е препечатано от национал-либерални и прогресистки вестници. Г-н Бухер заявява, че биха били нужни 3000 реда, за да направи корекция на натрупаните от мен изопачения. Тридесет реда са повече от достатъчни, за да се установи веднъж завинаги доколко отговарят на истината „корекциите“ и „допълненията“ на Бухер.

Писмото, с което господин Бухер се опита да ме примами в „Staats-Anzeiger“, носи дата 8 октомври 1865 година, следователно е от периода на конфликта на пруската либерална и прогресистка буржоазия с г-н фон Бисмарк. В него между другото е написано:

„Що се отнася до съдържанието, разбира се от само себе си, че Вие *ще се ръководите само от Вашите научни убеждения*; обаче като се има предвид не редакцията, а кръгът на читателите — haute finance**, — препоръчително е да пишете така, че *вътрешният смисъл* да бъде ясен само за компетентните лица“

А в „корекцията“ на господин Бухер се казва обратното, че той

„попитал г-н Маркс, не е ли съгласен да изпраща нужните статии, в които да се дава обективно изложение. За „собственото научно гледище“ на г-н Маркс в моето писмо не се казва нищо“.

По-нататък в същото писмо се казва:

„За вестник „Staats-Anzeiger“ са нужни месечни прегледи за движенията на паричния пазар (а също така, разбира се, и на стоковия пазар, тъй като те са неот-

* Виж настоящия том, стр. 151. *Ред.*
** — финансовата аристокрация. *Ред.*

делими). Попитаи бях не мога ли да препоръчам някого и аз отговорих, че никой не ще направи това по-добре от Вас. В резултат на това ме помолиха да се обърна към Вас".

Следователно г-н Бухер, според собствените му недвусмислени думи, е започнал „преписката" с мен по поръчение на *някого другиго.* А в „корекцията", напротив, се твърди:

„*Никой*, дори редакторът на „Staats-Anzeiger", не знаеше и никога не научи за тази преписка".

Това за метода, по който г-н Бухер прави своите корекции. Сега още един пример за неговия метод на допълнения!

В моето писмо до „Daily News" се говори само за „наивното" обръщение на г-н Бухер към мен, но не се споменава нито дума за моя отговор до него. А Бухер в стремежа си да придаде на „странното произшествие" тривиален характер трябва да ме „допълни" и поради това съчинява:

„Г-н Маркс отговори, че той не желае да пише за един реакционен вестник".

Как бих могъл да отговоря с подобна баналност на едно писмо, „вътрешният смисъл" на което е „не само" ясен, но ослепително ярък в следващата заключителна фраза:

„Прогресът" (той подразбира либералната или прогресистка буржоазия) „още много пъти ще мени кожата си, преди да загине; следователно онези, които желаят още през време на своя живот да участвуват в държавната дейност, *трябва да се обединят около правителството.*

Карл Маркс

Лондон, 27 юни

Напечатано във вестниците „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt", бр. 180, 29 юни 1878 г., „Vossische Zeitung", бр. 152, 2 юли 1878 г. „Vorwärts", бр. 78, 5 юли 1878 г.

Печата се по ръкописа
Оригиналът на немски

К МАРКС

ИСТОРИЯТА НА МЕЖДУНАРОДНАТА РАБОТНИЧЕСКА АСОЦИАЦИЯ, СЪЧИНЕНА ОТ ГОСПОДИН ДЖОРДЖ ХАУЕЛ[87]

Смятам, че заслужава да се направят няколко бележки по повод на най-новия принос — виж „Nineteenth Century“[88] от юли т. г. — в цикъла на разпространената лъжлива литература по историята на Интернационала, тъй като последният тълкувател на тази история г-н Джордж Хауел, бивш работник и бивш член на Генералния съвет на тази Асоциация, може да бъде погрешно заподозрян, че е почерпил своята мъдрост от източници, които не са общодостъпни.

Започвайки своята „История“, господин Хауел премълчава факта, че на 28 септември 1864 г. аз присъствувах на учредителното събрание на Интернационала, бях избран там за член на временния Генерален съвет и скоро след това написах „Учредителния манифест“ и „Общия устав“ на Асоциацията*, публикувани за пръв път в Лондон през 1864 г. и след това утвърдени от Женевския конгрес през 1866 г.

Господин Хауел е знаел всичко това, но за специалните си цели предпочита да накара „един немски доктор на име Карл Маркс“ за пръв път да се появи на лондонския „конгрес, който се откри на 25 септември 1865 г.“[89]. Именно там и тогава, твърди Хауел, споменатият „доктор“ „посял семената на раздора и разложението с внасянето на една *религиозна идея*“.

Преди всичко през септември 1865 г. не е имало никакъв „конгрес“ на Интернационала. Няколко делегати от главните секции на Асоциацията на континента се събраха в Лондон с единствената цел

* Има се предвид Временният устав на Международната работническа асоциация. *Ред.*

да обсъдят заедно с Генералния съвет програмата на „Първия конгрес“, който трябваше да се състои през септември 1866 г. в Женева. Деловата работа на конференцията протичаше на закрити заседания, а не на открити събрания в Аделфи—Терас, за които само споменава този точен историк, г-н Джордж Хауел.

Наред с други представители на Генералния съвет аз трябваше да осигуря приемането от конференцията на нашата собствена програма, която при публикуването ѝ френският историк Анри Мартен характеризира по следния начин в едно писмо до Siècle“[90]:

„Широките възгледи и високите морални, политически и икономически разбирания, които са определили кръга от въпросите, съставляващи програмата на международния работнически конгрес, който се свиква следващата година, ще бъдат посрещнати с общо съчувствие от всички приятели на прогреса, справедливостта и свободата в Европа“.

Между другото, точката от програмата, която аз имах чест да изложа пред генералния съвет, гласи:

„*Необходимост от отстраняване на влиянието на московците в Европа* чрез прилагане принципа на правото на самоопределение на нациите и чрез възстановяване на Полша на демократична и социалистическа основа“*.

Към този текст Анри Мартен дава такъв коментар.

„Ще си позволим да отбележим, че изразът „на демократическа и социалистическа основа“ има много прост смисъл по отношение на Полша, където *социалният* строй се нуждае от преустройство в същата степен, в която и политическият, и където тази основа беше заложена от декретите на безименното правителство от 1863 г. и приета от всички класи на нацията. И тъй, ето отговора на истинския социализъм, отговора на социалния прогрес, който хармонира със справедливостта и свободата, на авансите на общинния деспотизъм на Московието. Тази тайна на парижаните става отсега нататък тайна на народите на Европа“.

За нещастие „парижаните“ така добре пазеха своята „тайна“, че двама от парижките делегати на конференцията, Толен, сега сенатор на Френската република, и Фрибур, сега просто ренегат, не знаейки нищо за нея, нападаха тъкмо онзи пункт от програмата, който е предизвикал толкова възторжени забележки на френския историк.

Програмата на генералния съвет не съдържаше нито една дума за „религия“, но по настояване на парижките делегати това забранено блюдо за всеки случай бе включено в менюто на предстоящия конгрес в следния вид:

---

* Във френския текст на протоколите вместо думите „на демократическа и социалистическа основа“ е написано: „на демократически и социални основи“ (така го цитира в статията си и Анри Мартен“). В немския текст — „на социалнодемократическа основа“. В английския текст — „на демократическа основа“. *Ред.*

„Религиозните идеи (а не „религиозната идея“, както гласи изопаченото изложение на Хауел) и тяхното влияние върху социалното, политическото и интелектуалното движение“.

Тази тема за дискусия, внесена по този начин от парижките делегати, беше предоставена на тях. Фактически на Женевския конгрес от 1866 г. те сами я отхвърлиха и никой повече не я поставяше.

Господин Джордж Хауел увенчава своя троен мит — лондонския „конгрес“ от 1865 г., „внасянето“ в него на „религиозна идея“ от „немския доктор на име Карл Маркс“ и свирепата вражда, родила се поради това в Интернационала — с още една легенда. Той казва:

„В проекта за обръщение към американския народ по повод на отменяването на робството фразата „бог е създал всички човешки нации еднокръвни“ беше зачертана“ и т. н.

Генералният съвет наистина отправи обръщение, но не към американския народ, а към неговия президент, Абрахам Линколн, който прие обръщението по най-любезен начин[91]. В обръщението, написано от мен, не бяха направени абсолютно никакви изменения, тъй като в това обръщение никога не са съществували думите „бог е създал всички човешки нации еднокръвни“, те не можеха и да бъдат „зачертани“

Отношението на Генералния съвет към „религиозната идея“ се вижда най-добре от следния инцидент. — Една от швейцарските секции на основания от Михаил Бакунин *Алианс*[92], която беше нарекла себе си *„Секция на атеистите-социалисти“*, помоли генералния съвет да я приеме в Интернационала, но получи такъв отговор:

„В случая със „Съюза на християнската младеж“ Генералният съвет вече заяви, че не признава *никакви теологически секции*“ (виж *„Мнимите разцепления в Интернационала. Циркуляр на Генералния съвет“*, стр. 13, издаден в Женева[93]).

Самият г-н Джордж Хауел, който тогава още не беше покръстен в друга вяра от грижливото изучаване на „Christian Reader“, скъса с Интернационала не по повелята на някаква „религиозна идея“, а по съображения от доста мирско естество. При основаването на „Commonwealth“[94] като „специален орган“ на Генералния съвет той жадно се домогваше до „високото положение“ на редактора. Претърпял неуспех в този „честолюбив“ опит, той започна да се цупи, усърдието му все повече отслабваше, а скоро за него изобщо престанахме да чуваме каквото и да било. По този начин в най-богатия със събития период на Интернационала той се намираше вън от движението.

Съзнавайки пълната си некомпетентност да проследи историята на Интернационала, но същевременно изгарян от желание да даде в статията си като подправка странни разкрития, той подхваща версията за появяването в Лондон, през време на въстанието на фениите, на генерал Клюзер и съобщава, че в помещението на „Блек-Хорс" на Радбън-плейс, Оксфорд-стрийт, генералът се бил срещнал „с няколко души, за щастие англичани", за да ги посвети в своя „план" за „общо въстание". Аз имам известни основания да се съмнявам в истинността на този епизод, но дори да допуснем, че той е станал, какво друго доказва той, освен това, че Клюзер не е бил толкова глупав, да поднесе своята особа и своя „план" на Генералния съвет, а благоразумно е запазил и едното, и другото за „няколко англичани", познати на Хауел, ако само последният не е бил един от тези юначаги с мушамени плащове*, които със своята „щастлива" намеса са се изхитрили да спасят Британската империя и Европа от всеобщо сътресение.

Господин Джордж Хауел разкрива още една мрачна тайна.

В началото на юни 1871 г. генералният съвет публикува *възванието „Гражданската война във Франция"*, което лондонският печат посрещна с хор от проклятия. Един седмичник се нахвърли върху „гнусния автор", който страхливо крие името си зад паравана на Генералния съвет. В отговор на това аз заявих в „Daily News", че автор на възванието съм аз[96]. Г-н Джордж Хауел разкрива тази остаряла тайна през юли 1878 г. с цялото самомнение на човек от кулисите:

„Автор на това възвание беше д-р К. Маркс... Г-да Джордж Оджър и Люкрафт, и двамата членове на Генералния съвет, когато то" (sic) „беше прието, се изказаха против неговото публикуване".

Той забравя да прибави, че останалите деветнадесет присъстващи английски членове приветствуваха „възванието".

Оттогава насам казаното в това възвание беше напълно потвърдено от *анкетите* на френската земевладелска камара[97], от свидетелските показания пред версайския военен съд, от процеса на Жюл Фавър и от мемоарите на хора, чужди на каквато и да била враждебност към победителите.

Няма нищо чудно, че един английски историк, който има богатата ерудиция на г-н Джордж Хауел, надменно игнорира френските материали, както официални, така и неофициални. Но трябва да призная, че изпитвам отвращение, когато виждам, че например в та-

---

* Шекспир. „Крал Хенрих IV". Част I, действие II, картина IV. (Разказвайки измислената история за своето сблъскване с шайка юначаги, Фалстаф при всяко ново опоменаване за тях увеличавал броя им и увлечен в своята измислица, ги представя облечени ту в мушамени плащове, ту в куртки от кендалско сукно). *Ред.*

кива случаи като покушението срещу Хьодел и Нобилинг, големите лондонски вестници предъвкват същата онази долна клевета, която собствените им кореспонденти-очевидци първи опровергаха.

Мистер Хауел достига границите на снобизма, когато пресмята финансовите средства на Генералния съвет.

В публикувания от него *отчет до Базелския конгрес* (1869 г.) съветът осмива колосалните богатства, с които са го наградили бъбривите езици на европейската полиция и развинтената фантазия на капиталистите. В отчета се казва:

„Ако тези правоверни християни живееха във времената на зараждането на християнството, те най-напред биха надникнали в текущата сметка на апостол Павел в Рим“[98].

Господин Ернест Ренан, чийто възгледи наистина не са така ортодоксални, както изисква г-н Джордж Хауел, смята дори, че характерът на ранните християнски общини, които подкопали силите на Римската империя, най-добре би могъл да бъде илюстриран с примера със секциите на Интернационала.

Като автор г-н Джордж Хауел представлява нещо такова, каквото кристалографите биха нарекли „псевдоморфизъм“. Външната форма на неговата драсканица е само подражание на начина на мислене и стила, свойствен на англичанина, със здраво натъпкана кесия, сита добродетел и платежноспособен морал. И макар че взема своите многобройни „цифри“ за приходите на Генералния съвет от отчетите, представяни от същия този Генерален съвет всяка година на публичния „конгрес на Интернационала“, на господин Джордж Хауел не подобаваше да накърнява своето „подражателно“ достойнство и да се принизява да отговаря на натрапчивия въпрос: как можа да се случи, че всички правителства на континентална Европа, вместо да се почувстват успокоени от мършавия бюджет на Генералния съвет, изпаднаха в ужас пред „могъщата и страшна организация на Международната работническа асоциация и пред бързото развитие, което то отбеляза в течение на няколко години“ (виж *циркуляра на испанския министър на външните работи до испанските посланици в чужбина)*. Защо, кажете ни в името на здравия смисъл, вместо да прогонят червения призрак по най-прост начин, като размахат пред лицето му печалния бюджет на Генералния съвет, папата и неговите епископи проклинаха Интернационала, френската земевладелска камара го обяви вън от закона, Бисмарк — при срещата му с императорите на Австрия и Германия в Залцбург — го заплашваше с кръстоносен поход на Свещения съюз[99], а белият цар възложи надзора над него на своето страшно „трето отделение“, ръководено тогава от усърдния Шувалов.

Господин Джордж Хауел снизходително допуска: „Бедността не е порок, но тя е страшно неудобство“. Допускам, че това е свещена истина. С толкова по-голяма гордост би трябвало той да си спомня за някогашната си близост с Международната работническа асоциация, която си спечели световна слава и зае мястото си в историята на човечеството не благодарение на размерите на кесията си, а благодарение на силата на мисълта и беззаветната си енергия.

Но от възвишената гледна точка на островен „филистер“ г-н Джордж Хауел съобщава „на просветените читатели“ на „Nineteenth Century“, че Интернационалът е бил „един неуспех“ и е изчезнал от лицето на земята. А в действителност социалдемократическите работнически партии, създадени в повече или по-малко национален мащаб в Германия, Швейцария, Дания, Португалия, Италия, Белгия, Холандия и Съединените американски щати, образуват интернационални групи, които вече не са отделни секции, разпръснати в неголям брой из различните страни и обединявани от стоящия извън тях Генерален съвет, а се образуват от самите работнически маси, намиращи се в постоянно активно, непосредствено общуване, споени от размяната на мисли, от взаимната си помощ и общи стремежи.

След падането на Парижката комуна цялата организация на работническата класа във Франция беше естествено временно омаломощена, но сега тя отново започва да се възстановява. От друга страна, въпреки всички политически и социални пречки, участието на славяните, особено в Полша, Бохемия и Русия, в това международно движение има днес вече такива размери, които в 1872 г. не би могъл да предвиди и най-големият оптимист. По този начин Интернационалът, вместо да отмира, е само преминал през своя първи инкубационен период в по-висш период, в който първоначалните негови стремежи отчасти са станали вече действителност. В своето развитие напред той ще претърпи още много изменения, преди да може да бъде написана последната глава от неговата история.

Написано от К. Маркс в началото на юли 1878 г.

Напечатано в списанието „The Secular Chronicle, and Record of Freethought Progress“, т. X, кн. 5, 4 август 1878 г.

Печата се по текста на списанието

Оригиналът на английски

Ф. ЕНГЕЛС

*ИЗКЛЮЧИТЕЛНИЯТ ЗАКОН ПРОТИВ СОЦИАЛИСТИТЕ В ГЕРМАНИЯ. — ПОЛОЖЕНИЕТО В РУСИЯ

Лондон, 21 март.

Резултатите, които социалистите получиха в последните избори в Германия, са доказателство, че социалистическото движение не може да бъде унищожено, като се запушат устата на социалистите. Напротив, законът против социалистите ще има изключително благоприятни последици за нас. Той ще довърши революционното възпитание на немските работници...

С цената на големи усилия и големи жертви те извоюваха онзи минимум от свобода на печата, на организирането, на събранията, с които разполагаха; това беше непрестанна борба, но в края на краищата побеждаваха винаги работниците. Те можеха да се организират и всеки път, когато ставаха парламентарни избори, това беше нов триумф за тях.

Но тази легална дейност доведе до положение, че някои започнаха да мислят, че пролетариатът не се нуждае вече от нищо друго за пълната си победа. Такова положение в една страна, толкова бедна на революционни традиции, като Германия, можеше да стане опасно. За щастие, грубите действия на Бисмарк и страхливостта на поддържащата го немска буржоазия измениха положението. Немските работници изпитаха на гърба си колко струват конституционните свободи, когато пролетариатът си позвол да ги вземе за нещо сериозно и да ги използва за борба противгосподството на капитализма. Ако още оставаха някакви илюз в о отношение на това, нашият приятел Бисмарк грубо ги разпръсна. Казвам *приятелят* Бисмарк, защото никой никога не е оказвал толкова услуги на социалистическото движение в Германия, колкото му оказва той. Като подготви революцията с установяването на най-

изтънчен и най-непоносим милитаристичен режим, с непрестанното увеличаване на данъците, с участието на държавата в най-безсрамни борсови спекулации, с възвръщането към най-лошите феодални и полицейски традиции на стара Прусия, с преследванията, колкото многобройни, толкова и дребнави, и с публичното хулене и унижение на буржоазията, която впрочем не заслужаваше по-добро отнасяне, с една дума, като подготви по този начин революцията, той довършва своето дело, принуждавайки германския пролетариат да тръгне по революционен път.

Приятелят Бисмарк може да бъде спокоен. Немските работници ще извършат революцията, която той така добре подготви. Когато Русия даде сигнал, те ще знаят какво да правят.

Вече няколко години обръщам вниманието на европейските социалисти върху положението в Русия, където назряват решаващи събития. Борбата между правителството и тайните организации е станала там толкова остра, че това не може дълго да продължава. Както изглежда, движението всеки момент може да избухне. Агентите на правителството извършват там невероятни жестокости. Против такива кръвожадни зверове революционерите трябва да се защищават при възможност с барут и куршум. Политическото убийство в Русия е единственото средство, с което разполагат умните, смели и уважаващи себе си хора за защита против агентите на нечувано деспотичния режим.

Широко конспириране в армията и дори в придворните кръгове; национално обществено мнение, оскърбено от дипломатическите поражения след войната; празна държавна каса; разстроен кредит; банкери, които отказват да отпускат заеми, ако те не бъдат гарантирани от националното събрание; най-после — мизерия. Такъв е резултатът, до който стигна Русия.

Написано от Ф. Енгелс на 21 март 1879 г.

Напечатано във вестник „La Plebe", бр. 12, 30 март 1879 г.

Подпис: Ф. Енгелс

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на италиански

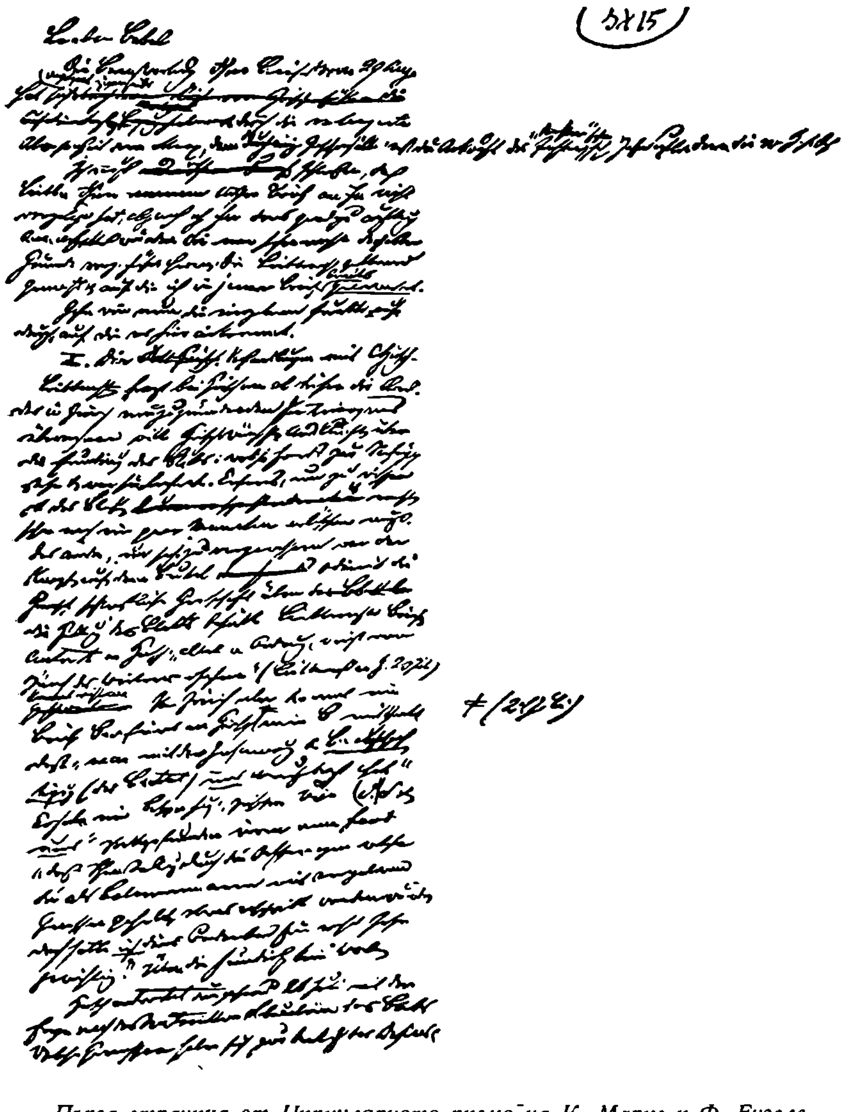

Първа страница от Циркулярното писмо на К. Маркс и Ф. Енгелс

К. МАРКС и Ф. ЕНГЕЛС

ЦИРКУЛЯРНО ПИСМО

ДО А. БЕБЕЛ, В. ЛИБКНЕХТ, В. БРАКЕ И ДР.[100]

Драги Бебел!

Отговорът на писмото Ви от 20 август се забави, от една страна, поради дългото отсъствие на Маркс, от друга — поради някои неща, които се случиха междувременно: първо, пристигането на Рихтеровия „Jahrbuch"[101], а след това на самия Хирш.

Заключавам, че Либкнехт не Ви е показал моето последно писмо до него, въпреки че изрично му поръчах това. Иначе сигурно не бихте изтъкнали съображенията, които изказа Либкнехт и на които аз вече му *отговорих* в онова писмо.

Да разгледаме по точки за какво става дума.

I. ПРЕГОВОРИТЕ С К. ХИРШ

Либкнехт пита Хирш иска ли да поеме редактирането на партийния орган, който се предвижда да се основе в Цюрих. Хирш се интересува относно финансирането на вестника: с какви средства ще се разполага и кой ще ги дава. Първото — за да знае дали след два-три месеца вестникът няма да закъса. Второто, за да бъде на ясно кой ще държи кесията и чрез това в края на краищата ще диктува насоката на вестника. Отговорът на Либкнехт до Хирш: „всичко е наред, останалото ще ти съобщят от Цюрих" (Либкнехт до Хирш, 28 юли) — не стига до него. Затова пък от Цюрих идва едно писмо на Бернщайн до Хирш (24 юли), в което Бернщайн съобщава, че „на *нас* е възложено да насочваме и да

наблюдаваме вестника". Състояло се било съвещание „между Фирек и *нас*", на което намерили, че

„Вашата позиция малко се затруднява от различията, които Вие имахте като редактор на „Laterne"[102] с някои другари, но *аз* не смятам тези съмнения за много важни".

За финансирането нито дума.

Хирш отговаря веднага на 26 юли и пита за материалното положение на вестника. Кои другари са поели задължението да покриват дефицита? В размер на каква сума и за какъв срок? Въпросът за заплатата на редактора тук не играе никаква роля, Хирш иска да знае само „осигурени ли са средства за вестника най малко за една година".

Бернщайн отговаря на 31 юли: евентуален дефицит ще бъде покрит от доброволни вноски, *някои* (!) от които вече са набелязани. Бележките на Хирш за насоката, която той мисли да даде на вестника, предизвикват неодобрителни забележки и *предписания*:

„На това *наблюдателната комисия* особено трябва да държи, тъй като тя самата се намира под контрол, т. е. носи отговорност. Следователно по този въпрос Вие трябва да се договорите с наблюдателната комисия".

Желателен е бърз, по възможност телеграфен отговор.

Значи вместо някакъв отговор на неговите законни въпроси Хирш получава съобщението, че той трябва да редакторствува под ръководството на някаква *наблюдателна* комисия със седалище в Цюрих, възгледите на която съществено се различават от неговите и членовете на която дори не му съобщават!

Хирш, с пълно право възмутен от такова отношение, предпочита да се договори с лайпцигци. Неговото писмо от 2 август до Либкнехт трябва да ви е известно, тъй като Хирш *настойчиво иска* то да бъде съобщено на Вас и Фирек. Хирш дори се съгласява да се подчини на цюрихската наблюдателна комисия в смисъл последната да прави на редакцията писмени бележки, а правото на решение да бъде предоставено на лайпцигската контролна комисия.

Междувременно Либкнехт пише до Хирш на 28 юли:

„Естествено, предприятието е финансово осигурено, тъй като зад него стои цялата партия + (включително) Хьохберг. Подробностите не ме интересуват".

В следващото писмо на Либкнехт също няма нито дума за финасирането, затова пък има уверението, че цюрихската комисия не е редакционна комисия, а ѝ е поверено само *управлението* и финансите. Още на 14 август Либкнехт пише същото до мен и иска ние да говорим на Хирш да се съгласи. Вие самият до 20 август сте

така малко запознат с истинското положение на нещата, че ми пишете:

„Той“ (Хьохберг) „има думата в редакцията на вестника не повече от *всеки друг известен партиен член*“.

Най-после Хирш получава от Фирек едно писмо от 11 август, в което той признава, че

„живеещата в Цюрих тройка като *редакционна комисия* трябва да се заеме с организирането на вестника и със съгласието на лайпцигската тройка да избере редактор... *доколкото си спомням*, в съобщените решения се казваше също така, че споменатият в т. 2 цюрихски учредителен комитет трябва да поеме пред партията *както политическата*, така и финансовата отговорност... От всичко това за мен е ясно, че... без съдействието на живеещата в Цюрих тройка, която е натоварена от партията да основе вестника, не може да се мисли за поемане на редакторството“.

Тук Хирш получава най-после поне *нещо* определено, ако и само за положението на редактора спрямо цюрихците. Те са *редакционна* комисия; те носят също така *политическата* отговорност; без тяхното съдействие никой не може да поеме редакторството. Накратко, на Хирш просто се предлага да се разбере с тримата цюрихци, имената на които все още не са му съобщени.

За да бъде обаче бъркотията пълна, Либкнехт написва добавка в писмото до Фирек:

„Току-що беше тук Зингер от Берлин, той *твърди*, че наблюдателната комисия в Цюрих *не е*, както смята Фирек, *редакционна* комисия; в същност това е административна комисия, която носи пред партията, т. е. пред нас, финансова отговорност; разбира се, нейните членове имат също правото и задължението да обсъждат с тебе редакционните въпроси (това е право и задължение на *всеки* член на партията); те *не* са упълномощени да упражняват над теб *опекунство*“.

Тримата цюрихци и един от членовете на лайпцигския комитет — *единственият*, който присъствува при преговорите — настояват на това, че Хирш е длъжен да се подчинява на официалното ръководство на цюрихската инстанция, друг член на лайпцигския комитет просто отрича това. Трябва ли Хирш да взема решение, преди тези господа да са се разбрали помежду си? Никой не помисля, че Хирш има пълно право да иска да го запознаят с взетите решения, в които са посочени предявяваните му условия, още повече че лайпцигци не са се сетили *сами* да получат достоверни сведения за тези решения. Иначе как би могло да се получи такова разногласие?

Ако лайпцигци не са на едно мнение относно получените от цюрихци пълномощия, затова пък за цюрихци всичко е съвсем ясно.

Шрам пише на Хирш на 14 август:

„Ако на времето не бяхте писали, че в подобен случай" (като с Кайзер) „Вие пак бихте постъпили така, ако по този начин не бяхте дали повод да очакваме отново да пишете същото в печата, не бихме хабили за това нито дума. Но сега, като имаме предвид Вашето заявление, ние сме длъжни да си запазим правото на решаващ глас по въпроса за приемането на статиите, предназначени за новия вестник".

Хирш е заявил това в писмо до Бернщайн от 26 юли, значи *много* по-късно от съвещанието в Цюрих, на което са били определени пълномощията на цюрихската тройка. Но в Цюрих са вече така опиянени от съзнанието за своето бюрократично всемогъщество, че в отговор на това по-късно писмо на Хирш претендират за правото да *решават* въпроса за поместването на статиите.

Редакционната комисия се е превърнала вече в *цензурна* комисия.

Едва когато Хьохберг пристига в Париж, Хирш научава от него *имената* на членовете на двете комисии.

И тъй, ако преговорите с Хирш се провалиха, кое беше причина за това?

1) Упоритият отказ както от страна на лайпцигци, така и от страна на цюрихци да му съобщят каквито и да било точни данни за финансовата база на вестника и следователно за възможността той да просъществува поне една година. За осигурената чрез подписка сума той научи едва тук от мен (въз основа на Вашето съобщение до мен). Така че от предишните съобщения (партията плюс Хьохберг) едва ли можеше да се заключи друго, освен това, че или още отсега вестникът се финансира главно от Хьохберг, или скоро ще зависи изцяло от неговите вноски. Тази последната възможност и сега далеч не е изключена. Сумата от 800 марки — ако вярно съм разбрал цифрата — е равна *точно* на онази (40 лири стерлинги), която тукашното общество трябваше да добави за „Freiheit" за *първото полугодие.*

2) Повтореното няколко пъти и оказало се после съвсем неправилно уверение на Либкнехт, че цюрихци съвсем не са получили право да контролират редакцията и породената от това уверение комедия от грешки.

3) Достигнатата най-после увереност, че на цюрихци е предоставен не само контролът, но и цензурата, а на него, Хирш, остава само ролята на подставен глупак.

Ако след всичко това се получава неговият отказ, ние можем само да одобрим тази стъпка. Лайпцигската комисия, както чухме*, е засилена с още двама живеещи вън от Лайпциг членове и поради това може да решава бързо, само ако между тримата лайпцигци няма

* Бележка на полето с молив: „от Хьохберг". *Ред.*

разногласия. С това истинският център на тежестта окончателно се пренася в Цюрих, а с тамошните господа Хирш, както и всеки действително революционно и пролетарски настроен редактор, дълго не ще може да работи. За това по-долу.

II. ПРЕДПОЛАГАЕМОТО НАПРАВЛЕНИЕ НА ВЕСТНИКА

Още на 24 юли Бернщайн съобщава на Хирш, че разногласията на Хирш като редактор на „Laterne" с някои другари могат да затруднят положението му.

Хирш отговаря, че направлението на вестника, общо взето, не трябва според него да се отличава от направлението на „Laterne", т. е. в Швейцария да се избягват процеси, а в Германия да не бъде прекалено страхлив. Той пита какви именно другари се имат предвид и продължава:

„Познавам само един такъв и Ви обещавам, че ако се повтори подобен случай на *нарушение на дисциплината*, по отношение на този другар аз ще действувам точно по същия начин".

На това Бернщайн със съзнанието за новите си официални цензорски пълномощия отговаря:

Колкото се отнася до направлението на вестника, трябва да се каже, че според наблюдателната комисия „Laterne" не може да служи като образец. Ние смятаме, че вестникът трябва да се отличава не толкова със своя политически радикализъм, колкото с принципната си социалистическа насока. Такива епизоди като атаката против Кайзер, която предизвика порицанието на всички без изключение" (!) „другари, трябва да се избягват на всяка цена".

И така нататък, и така нататък. Либкнехт нарича писаното против Кайзер „груба грешка", а Шрам го смята за толкова опасно, че на това основание подчинява Хирш на цензурата. Хирш отново пише на Хьохберг, че случай като този с Кайзер,

„е невъзможен при наличността на официален партиен орган, ясните директиви и благотворните указания на който един депутат не би *могъл* така дръзко да игнорира".

Фирек също пише, че на новия вестник

„е предписано... да бъде безпристрастен и по възможност да игнорира всички съществуващи разногласия"; той не бива да бъде „един увеличен „Laterne" и „най-многото, в което може да бъде упрекнат Бернщайн, е това, че той се придържа към твърде умерено направление, ако това е упрек в такова време, когато не можем да вървим напред с развято знаме".

Но какво представлява този случай с Кайзер, това непростимо престъпление, което Хирш бил извършил? Кайзер, единствен от социалдемократическите депутати, държи реч и гласува за покровителствените мита. Хирш го обвинява в нарушение на партийната дисциплина, защото той:

1) гласува за косвени данъци, отменяването на които определено се иска от партийната програма;

2) санкционира кредитите на Бисмарк и с това се обяви против основния принцип на нашата партийна тактика: „нито грош на това правителство".

И по двата пункта Хирш е безусловно прав. След като Кайзер скъса по такъв начин, от една страна, с партийната програма, пред която депутатите по силата на конгресно решение са дали нещо като клетва, и, от друга страна, с един ненарушим, първостепенен и основен принцип на партийната тактика, гласувайки *за кредитите* на Бисмарк *като благодарност за закона против социалистите,* Хирш според нас имаше точно така пълно право да пише с най-голяма рязкост против него.

Ние никак не можахме да разберем как тази атака против Кайзер можа да предизвика в Германия такова силно раздразнение. Сега Хьохберг ми разказва, че „фракцията" *разрешила* на Кайзер да държи такава реч, каквато той държа, поради което може да се смята оправдан.

Ако нещата стоят така, това е наистина съвсем лошо. Преди всичко Хирш, пък и никой изобщо, не можеше да знае за това тайно взето решение. По-нататък: благодарение на това обстоятелство позорът за партията, за който по-рано можеше да бъде обвиняван единствен Кайзер, само се увеличава и същевременно пораства значението на заслугата на Хирш, който открито и пред целия свят разобличи пошлата фразеология и още по-пошлото гласуване на Кайзер, като по този начин спаси честта на партията. Или германската социалдемокрация наистина е поразена от парламентската болест и си въобразява, че народните избраници са осенени от светия дух, който превръща заседанията на фракцията в непогрешими събори, а решенията ѝ — в ненарушими догмати?

Груба грешка, разбира се, беше направена, но я направиха депутатите, които с решението си покриха речта на Кайзер, а не Хирш. И ако онези, които повече откойто и да било друг са призвани да спазват партийната дисциплина, я нарушават така безобразно с такова решение, толкова по-зле. Още по-лошо е обаче, когато смеят да мислят, че партийната дисциплина е нарушена не от Кайзер с неговата реч и гласуване и не от депутатите с тяхното решение, а от Хирш — с това, че противно на това решение, което при това не му е било известно, се нахвърли рязко върху Кайзер.

Впрочем, няма съмнение, че по въпроса за покровителствените мита партията зае същата неясна и нерешителна позиция, която тя е заемала по отношение на всички възникнали досега конкретни икономически въпроси — например по въпроса за имперските железници. Това се дължи на обстоятелството, че партийните органи, особено „Vorwärts“[104], вместо да обсъдят сериозно тези въпроси, предпочитат да разсъждават за структурата на бъдещия обществен строй. Когато въпросът за покровителствените мита *след* закона против социалистите внезапно придоби практическо значение, по повод на него се появиха мнения с най-разнообразни отсенки, и не се намери никой, който да притежава предпоставки за ясно и правилно мислене, а именно познаване на условията на германската промишленост и нейното положение на световния пазар. При това у известна част от избирателите можеше да съществуват протекционистки настроения — и с това решиха да се съобразяват. Единственият път за излизане от този хаос — да се разгледа въпросът от чисто политическата му страна (което именно направи „Laterne“) — беше пренебрегнат. Ето защо партията в тези дебати прояви от самото начало колебания, неувереност и неяснота и в края на краищата, благодарение на Кайзер и заедно с него, здравата се оскандали.

Писаното против Кайзер става повод да се дават на Хирш всевъзможни наставления, че новият вестник не бива в никакъв случай да подражава на атаките на „Laterne“, че той трябва да се отличава не толкова с политически радикализъм, колкото с принципна социалистическа насока и безпристрастност. В това отношение Фирек проявява не по-малко усърдие от Бернщайн; а Бернщайн се струва на Фирек най-подходящият човек именно защото е твърде умерен, тъй като „сега не можем все пак да вървим напред с развято знаме“.

Но за какво изобщо отиваме в чужбина, ако не за да вървим напред с развято знаме? В чужбина нищо не пречи на това. В Швейцария не съществуват нито германските наказателни закони, нито германските закони за печата и за сдружаването. Там не само може, там *трябва* да пишем всичко онова, което не можехме да пишем в страната си дори преди закона против социалистите — поради обикновените германски закони. Защото там ние сме не само пред лицето на Германия, но и пред лицето на Европа и сме длъжни, доколкото позволяват *швейцарските* закони, открито да осведомяваме Европа за пътищата и целите на германската партия. Онзи, който иска в Швейцария да се съобразява с *германските* закони, ще докаже само, че е достоен за тези германски закони и че няма какво повече да каже от това, което се разрешаваше да се говори в Германия преди издаването на изключителния закон. Нямаше защо да

се съобразяваме и с това, че за членовете на редакцията временно може би ще бъде отрязана възможността да се върнат в Германия. Който не е готов да рискува с това, не му е мястото на такъв член и почетен пост.

Нещо повече. Изключителният закон постави окови на германската партия именно *защото* тя беше единствената сериозна опозиционна партия в страната. Ако тя в един задграничен орган изрази на Бисмарк благодарност, като се отказва от тази роля на единствена сериозна опозиционна партия, държи се послушно и покорно приема ритника, с това тя само ще докаже, че е достойна за този ритник. От всички печатни органи на германската социалдемокрация, издавани в чужбина от 1830 г. насам, „Laterne“ без съмнение е един от най-умерените. Но ако дори „Laterne“ се е оказал твърде дързък, новият вестник може само да компрометира партията в очите на нейните съмишленици вън от Германия.

III. МАНИФЕСТ НА ЦЮРИХСКАТА ТРОЙКА

В това време получихме Хьохберговия „Jahrbuch“, съдържащ статията „Ретроспективен преглед на социалистическото движение в Германия“[105]. Тази статия, както ми съобщи самият Хьохберг, е написана именно от тримата членове на цюрихската комисия и затова е автентична критика на досегашното движение от страна на тези господа, а следователно и автентична програма на новия вестник, тъй като линията на вестника се определя от тези хора.

Още в началото се казва:

„Движението, на което Ласал придаваше огромно политическо значение, към което той призоваваше не само работниците, но и всички честни демократи, *начело на което* трябваше да вървят независимите представители на науката и *всички, които са въодушевени от истинско човеколюбие*, издребня под ръководството на Б. Швайцер, като се превърна в *едностранчива борба на промишлените работници за своите интереси.*“

Няма да се занимавам с въпроса, отговаря ли това и доколко отговаря на действителността. Специалният упрек, който тук се прави на Швайцер, е този, че той, Швайцер, *е свел* ласалианството, разглеждано тук като буржоазнодемократическо-филантропско движение, до едностранчива борба на промишлените работници за своите интереси*, докато всъщност той *задълбочи* движението като класова

* По-нататък в ръкописа е зачеркнато: „Швайцер беше голям мошеник, но същевременно много талантлив човек. Неговата заслуга беше тази, че той разбиваше първоначалното тесногръдо ласалианство с неговата ограничена панацея — държавната помощ. . . Каквото и да предприемаше той от користни подбуди, и колкото и

борба на промишлените работници против буржоазията. По-нататък упрекват Швайцер, че той „отблъснал буржоазната демокрация". Но нима мястото на буржоазната демокрация е в социалдемократическата партия? Ако буржоазната демокрация се състои от „честни хора", у нея не може да се появи желание да влезе в партията, а ако тя все пак се стреми към това, то е изключително, за да пакости.

Ласаловската партия „предпочиташе по *най-едностранчив* начин да се държи като *„работническа партия"*. Господата, които пишат това, са членове на една партия, която по най-едностранчив начин се държи като работническа партия, и заемат сега в нея официални постове. Това са абсолютно несъвместими неща. Ако те мислят така, както пишат, трябва да излязат от партията или най-малкото да се откажат от заеманите постове. Щом не правят това, те значи признават, че имат намерение да използват официалното си положение за борба против пролетарския характер на партията. Следователно партията върши предателство към самата себе си, като ги оставя на официалните им постове.

И така според тези господа социалдемократическата партия трябва да бъде *не* едностранчива работническа партия, а всестранна партия „на всички, които са въодушевени от истинско човеколюбие". За да докаже това, тя преди всичко трябва да се отрече от грубите пролетарски страсти и под ръководството на образованите филантропично настроени буржоа „да си изработи добър вкус" и „да усвои добър тон" (стр. 85). Тогава „неприличните маниери" на някои водачи ще бъдат заместени с благовъзпитани „буржоазни маниери" (като че ли външно неприличните маниери на визираните тук не са най-маловажното, в което те могат да бъдат упрекнати!). Тогава не ще се забавят да се появят и

„*многобройни привърженици* измежду *образованите* и *имотните* класи. Именно *те* трябва да бъдат привлечени . . . за да постигне агитацията *чувствителни успехи*". Германският социализъм „отдаваше твърде голямо значение на спечелването на *ма-*

да настояваше в стремежа да запази хегемонията си на ласалианската панацея — държавната помощ, — все пак неговата заслуга е тази, че той направи пробив в първоначалното тесногръдо ласалианство, разшири икономическия кръгозор на своята партия и по такъв начин я подготви за влизането и по-късно в германската единна партия. Класовата борба между пролетариата и буржоазията — това ядро на всеки революционен социализъм — се проповядваше вече и от Ласал. Ако Швайцер подчерта още по-силно този пункт, това беше всъщност във всеки случай крачка напред, колкото и изкусно той да се възползва от този момент, за да събуди подозрения към опасните за своята диктатура лица. Съвсем вярно е, че той превърна ласалианството в *едностранчива* борба на *промишлените* работници за своите интереси. Но той я направи едностранчива само защото поради користни политически мотиви не искаше да знае нищо за борбата на селските работници против едрото земевладение. Но него го упрекват не за това, а че. . .". *Ред.*

сите и при това пренебрегваше енергичната" (!) „пропаганда сред така наречените висши слоеве на обществото". Защото „партията все още няма хора, които да могат да я представляват в Райхстага". Но „желателно и даже необходимо е да се поверяват мандатите на такива хора, които са имали време и възможност да изучават основно съответните проблеми. Простият работник и дребният занаятчия... само по изключение имат необходимото за това свободно време."

Следователно, избирайте буржоата!

С една дума: работническата класа не е в състояние да се освободи със собствени сили. Затова тя трябва да се подчини на ръководството на „образовани и богати буржоа", защото само те „имат време и възможност" да изучат онова, което може да бъде полезно за работниците. И, второ, по никакъв начин не бива да се води борба против буржоазията — тя трябва *да бъде спечелена на наша страна* чрез енергична пропаганда.

Но ако искаме да спечелим висшите слоеве на обществото или поне благожелателно настроени към нас елементи от тях, ние по никакъв начин не бива да ги плашим. И ето цюрихската тройка си въобразява, че е направила доста успокоително откритие:

„Именно сега, под натиска на закона против социалистите, партията показва, че *няма намерение* да тръгне по пътя на насилствената, кървава революция, че, напротив, тя е решила... да тръгне по пътя на законността, т. е. на *реформата*."

И така, щом 500—600 000 социалдемократически избиратели (1/10—1/8 от всички избиратели), при това разпръснати из цялата страна, са толкова благоразумни, че не пробиват стена с глава и не се опитват един срещу десет да извършат „кървава революция", това показва, че те веднъж завинаги *се отказват* да използват каквото и да било крупно събитие от областта на външната политика, предизвикания от него внезапен революционен подем и даже самата победа на *народа,* извоювана във възникнало на тази почва сблъскване! Ако един ден Берлин пак прояви такава необразованост да извърши 18 март[106], социалдемократите, вместо като „жадни за барикади лумпени" (стр. 88) да участвуват в борбата, ще трябва да „тръгнат по пътя на законността", да смирят въстанието, да вдигнат барикадите и когато се наложи, заедно със славната войска да тръгнат срещу едностранчивата, груба и необразована маса. Ако господа авторите възразят, че не са искали да кажат това, какво тогава са искали да кажат?

Но това още не е всичко.

„Колкото по-спокойно, по-обективно, по-солидно действува партията, като критикува съществуващите отношения и внася предложения за тяхното изменение, толкова по-малко ще бъде възможно да се повтори сполучилият сега" (при въвеждането на закона против социалистите) „шахматен ход, с който съзнателната реакция накара сплашената с червения призрак буржоазия да се скрие в миша дупка" (стр. 88).

За да избавим буржоазията даже и от сянката на страх, трябва ясно и нагледно да ѝ докажем, че червеният призрак всъщност е само призрак, че той в действителност не съществува. Но в какво е тайната на червения призрак, ако не в страха на буржоазията от неизбежната борба на живот и смърт между нея и пролетариата, в страха от неизбежната развръзка на съвременната класова борба? Унищожим ли класовата борба — и буржоазията, и „всички независими хора" „не ще се побоят да тръгнат ръка за ръка с пролетариите"! Но измамени ще останат именно пролетариите.

Нека следователно партията със смиреното си и кротко поведение докаже, че веднъж завинаги се е отрекла от „глупостите и ексцесиите", които дадоха повод да се въведе законът против социалистите. Ако тя доброволно обещае да се държи в рамките на този закон, Бисмарк и буржоазията естествено ще бъдат така любезни да отменят този закон, който тогава ще стане излишен!

„Нека ни разберат както трябва", ние не искаме „да се отказваме от нашата партия и от нашата програма, но мислим, че дълги години ще имаме достатъчно работа, ако насочим всичките си сили и цялата си енергия към постигането на определени, напълно достъпни цели, които на всяка цена трябва да бъдат постигнати, преди да можем да мислим за осъществяването на по-далечните задачи."

Тогава към нас ще започнат масово да се присъединяват буржоа, дребни буржоа и работници, които „сега се плашат ... от много далеч отиващите искания."

От програмата не трябва да *се отказваме*, само трябва да *се отложи* нейното осъществяване ... за неопределено време. Приемат програмата, но собствено не за себе си, не за да бъде тя следвана през целия им живот, а само за да я завещаят на децата и внуците си. А засега „всички сили и цялата енергия" се насочват към всевъзможни дреболии и жалко кърпене на капиталистическия строй, за да се даде вид, че все пак нещо се върши, и същевременно да не се сплаши буржоазията. Нима не е много по-правилно поведението на „комуниста" Микел, който, непоколебимо убеден, че след няколкостотин години крахът на капиталистическото общество е неизбежен, на това основание усърдно се занимава със спекулации, според силите си съдействува за краха през 1873 г. и така *действително* прави нещо за подготвянето на крушението на съществуващия строй.

Друго нарушение на добрия тон били „пресилените нападки срещу грюндерите", които били само „деца на своето време"; затова „по-добре би било ... да се избягват нападките срещу Щраусберг и подобните на него". За съжаление всички хора са „само деца на своето време" и ако това е достатъчно оправдание, трябва да

бъдат прекратени нападките срещу когото и да било и ние трябва да се откажем от всякаква полемика, от всякаква борба; ще трябва да приемеме спокойно ритниците на нашите противници, защото ние, мъдреците, знаем, че тези противници са „само деца на своето време" и не могат да постъпват иначе. Вместо да връщаме стократно ритниците, които получаваме от тях, ние, напротив, трябва да ги съжалим бедните.

Също така и нашата акция в полза на Комуната имаше лошото последствие, че

„отблъсна от нас много наши доброжелатели и въобще засили *омразата на буржоазията* към нас". И по-нататък, партията „не е съвсем невинна за въвеждането на октомврийския закон[107], защото тя съвсем ненужно разпалваше *омразата на буржоазията*".

Ето каква е програмата на тримата цюрихски цензори. Тя не оставя никакво място за недоразумения, особено за нас, отлично запознати с подобни речи от 1848 г. насам. Това са представители на дребната буржоазия, които, изпълнени със страх, заявяват, че пролетариатът, подтикван от своето революционно положение в обществото, може „да отиде много далече". Вместо решителна политическа опозиция — всеобщо посредничество; вместо борба против правителството и буржоазията — опит да ги убедим и спечелим на своя страна; вместо яростна съпротива срещу преследванията от горе — смирена покорност и признание, че наказанието е заслужено. Всички исторически необходими конфликти се тълкуват като недоразумения и всяка дискусия се приключва с декларацията, че по същество няма никакви различия между нас. Хората, които в 1848 г. действуваха като буржоазни демократи, сега със същия успех могат да се нарекат социалдемократи: както за първите демократическата република, така за вторите събарянето на капиталистическия строй е въпрос на далечното бъдеще, който няма абсолютно никакво значение за политическата практика на съвременността; затова можеш да посредничиш, да се занимаваш със съглашателство и филантропия колкото си искаш. Също така стои въпросът с класовата борба между пролетариата и буржоазията. На книга се признава тази борба, защото вече просто не може да се отрича направо, но на практика се замазва, замъглява, отслабва. Социалдемократическата партия *не трябва* да бъде партия на работническата класа, не трябва да си навлича омразата на буржоазията или изобщо чиято и да било омраза, тя трябва преди всичко да води енергична пропаганда сред буржоазията; вместо да поставя тежестта върху далеч отиващи, плашещи буржоазията и все пак непостижими за нашето поколение цели, по-добре е тя да насочи всичките си сили и цялата си енергия към осъществяването на

онези дребнобуржоазни реформи-кръпки, които ще заздравят стария обществен строй и така може би ще превърнат крайната катастрофа в постепенен, извършващ се на части и по възможност мирен процес на преустройство. Това са същите тези хора, които под прикритието на суетлива деловитост не само че самите нищо не вършат, но и се стараят да пречат да се върши изобщо нещо друго, освен да се дърдори; същите хора, които в 1848 и 1849 г. със своя страх от всяко действие спъваха движението на всяка крачка и най-после го доведоха до поражение, които никога не виждат реакцията и след това крайно се учудват, че са се оказали в задънена улица, където е невъзможна нито съпротива, нито бягство. Това са същите хора, които искат да натикат историята в рамките на своя еснафски кръгозор, но на които историята никога не обръща внимание и продължава своя ход.

Що се касае до социалистическите им убеждения, те са вече достатъчно разкритикувани в „Манифеста", в главата „Немският или „истинският" социализъм". Там, където класовата борба се отхвърля като нещо непривлекателно и „грубо", там като основа на социализма остават само „истинското човеколюбие" и празните фрази за „справедливост".

От самия ход на развитието е обусловено неизбежното явление, че към борещия се пролетариат се присъединяват отделни лица от господствуващата досега класа и му придават елементи на просвета. По това ние ясно се изказахме още в „Манифеста". Но тук трябва да се имат предвид две обстоятелства:

Първо, за да принесат действителна полза на пролетарското движение, тези лица трябва да донесат действителни елементи на просвещение, а това не може да се каже за повечето немски буржоа, присъединили се към движението; нито „Zukunft", нито „Neue Gesellschaft"[108] не дадоха нещо, което да е тласнало движението напред, макар и с една крачка. В тях няма абсолютно никакъв действително фактически или теоретически материал, съдействуващ на просвещението. Вместо това — опити да се съгласуват повърхностно усвоените социалистически идеи с най-различни теоретически възгледи, които тези господа са донесли от университета или от някъде другаде; всички тѐзи възгледи са един от друг по-объркани, което се обяснява с процеса на разложение, в който се намират днес остатъците от немската философия. Вместо преди всичко сам да се вдълбочи в изучаване на новата наука, всеки се стараеше така или иначе да я нагоди към своите донесени отвън възгледи, набързо си изкалъпваше своя собствена частна наука и веднага излизаше с претенцията да учи другите на тази наука. Затова у тези господа има почти толкова гледища, колкото и глави. Вместо да внесат яс-

нота по какъвто и да е въпрос, те създадоха невероятна бъркотия — за щастие почти изключително в собствената си среда. Без такива просветители, чийто основен принцип е да учат другите на нещо, което те самите не са изучили, партията отлично може да мине.

Второ. Когато хора от други класи се присъединяват към пролетарското движение, преди всичко от тях се иска да не донасят със себе си остатъци от буржоазни, дребнобуржоазни и тем подобни предразсъдъци, а безрезервно да усвояват пролетарския мироглед. Обаче тези господа, както е доказано, са натъпкани с буржоазни и дребнобуржоазни представи. В една толкова дребнобуржоазна страна като Германия тези представи имат естествено своето оправдание, но само *извън редовете* на социалдемократическата работническа партия. Ако тези господа образуват социалдемократическа дребнобуржоазна партия, те имат пълно право на това. Тогава ние бихме могли да преговаряме с тях, при известни условия да се блокираме с тях и т. н. Но в работническата партия те са чужд елемент. Ако имаме основание засега да ги търпим, наш дълг е *само* да ги търпим, без да им позволяваме да влияят на партийното ръководство, и да имаме предвид, че скъсването с тях е въпрос само на време. Впрочем това време изглежда вече е дошло. Как може партията да търпи повече в своите редове авторите на тази статия, ни е съвсем непонятно. Но ако в ръцете на такива хора в една или друга степен попада и партийното ръководство, това значи, че партията ще бъде просто кастрирана и с това ще бъде сложен край на нейната пролетарска енергия.

Що се отнася до нас, с оглед на цялото ни минало пред нас има само един път. Близо 40 години ние изтъквахме на преден план класовата борба като непосредствена движеща сила на историята и особено класовата борба между буржоазията и пролетариата като могъщ лост на съвременния социален преврат; затова ние никак не можем да вървим заедно с хора, които се стремят да заличат тази класова борба от движението. При основаването на Интернационала ние формулирахме ясно бойния лозунг: освобождението на работническата класа трябва да бъде дело на самата работническа класа. Следователно ние не можем да вървим заедно с хора, които открито заявяват, че работниците били твърде необразовани, за да се освободят сами, и трябвало да бъдат освободени отгоре, от филантропичните едри и дребни буржоа. Ако новият партиен орган вземе линия, отговаряща на възгледите на тези господа, ако той бъде буржоазен, а не пролетарски — на нас, колкото и да съжаляваме, не ще остане нищо друго освен публично да се обявим против това и да сложим край на солидарността с вас, която проявявахме

досега, представлявайки германската партия в чужбина. Но надяваме се, че работата няма да стигне *дотам*.

Това писмо е предназначено и за петимата членове на комисията в Германия, както и за Браке...

Не възразяваме писмото да бъде прочетено и от цюрихци.

Написано от К. Маркс и Ф. Енгелс на 17—18 септември 1879 г.

Публикувано за пръв път в списание „Die Kommunistische Internationale“, XII. Jahrg., Heft 23, 15 юни 1931 г.

Печата се по ръкописа на Ф. Енгелс

Оригиналът на немски

N° 7 — 2e Série — LIBERTÉ — SOLIDARITÉ — JUSTICE — 3 Mars 1880.

L'ÉGALITÉ

ORGANE COLLECTIVISTE RÉVOLUTIONNAIRE

PARAISSANT LE MERCREDI

ABONNEMENTS :	BUREAUX : 28, RUE ROYALE	PRIX DU NUMÉRO :
1 an 6 fr. | 6 mois 3 fr. | 3 mois 1 fr. 50	A SAINT-CLOUD	10 centimes
Pour l'étranger le port en sus	Bureaux de vente 11, rue du Croissant	Pour toute la France

Ф. ЕНГЕЛС

СОЦИАЛИЗМЪТ НА ГОСПОДИН БИСМАРК[109]

I. МИТНИЧЕСКАТА ТАРИФА

В дебатите по прословутия закон, който постави вън от закона немските социалисти, г-н Бисмарк заяви, че за да бъде унищожен социализмът, не са достатъчни само репресии, че освен това са необходими мерки за отстраняване на безспорните социални неуредици, за осигуряване на редовен труд, за предотвратяване на индустриалните кризи и за какво ли не още. Той обеща да внесе предложение за тези „положителни“ мерки в интерес на общественото благоденствие[110]. Защото, каза той, човек, който като мен ръководи работите на своята страна седемнайсет години, има право да се смята за компетентен по въпросите на политическата икономия. Това е все едно, ако някой каже, че е достатъчно да ядеш седемнайсет години картофи, за да бъдеш вещ в агрономията.

Във всеки случай този път господин Бисмарк сдържа думата си. Той дари Германия с две големи „социални мероприятия“ и това още не е всичко. Първото от тях беше митническата тарифа, която трябваше да осигури на германската промишленост монополното експлоатиране на вътрешния пазар.

До 1848 г. Германия всъщност нямаше едра индустрия. Преобладаваше ръчният труд, пàрата, машините се срещаха само като изключение. След като поради своята страхливост немската буржоазия претърпя през 1848 и 1849 година позорно поражение на политическата арена, тя се утеши с това, че се хвърли с жар в едрата промишленост. Страната бързо се преобрази. Който не е виждал от 1849 г. Рейнска Прусия, Вестфалия, кралска Саксония, Горна Силе-

зия, Берлин, крайморските градове, той в 1864 г. вече не можеше да ги познае. Пàрата и машините бяха нахлули навсякъде. Големи заводи на повечето места бяха заменили малките работилници. Парните кораби малко по малко изместваха платноходните, отначало в крайбрежното плаване, а след това в трансатлантическата търговия. Увеличаваше се броят на железопътните линии; на строителните площадки, в каменовъглените и железни мини — навсякъде цареше такава активност, за каквато неподвижните немци по-рано се смятаха неспособни. В сравнение с развитието на едрата индустрия в Англия и дори във Франция всичко това още не беше особено значително; но началото най-после беше сложено. И всичко това ставаше без никаква помощ от страна на държавата, без субсидии или експортни премии и при митническа тарифа, която в сравнение с тарифите на другите континентални страни можеше напълно да се смята за фритредерска.

Ще отбележим между другото, че това индустриално движение не мина без същите онези социални последици, които е предизвикало навсякъде. Немските индустриални работници вегетираха до този момент в условията, които се бяха запазили още от времето на средновековието. Изобщо, те имаха още някои шансове да се превърнат в дребни буржоа, в самостоятелни майстори, в собственици на няколко ръчни тъкачни стана и т. н. Сега всичко това е изчезнало. Работниците, превръщайки се в наемни работници на едри капиталисти, започваха да образуват постоянна класа, истински пролетариат. Но който казва пролетариат, казва социализъм. При това бяха се запазили още остатъците от свобода, които работниците извоюваха в 1848 г. на барикадите. Благодарение на тези две обстоятелства немският социализъм, който до 1848 г. трябваше да се ограничава с тайна пропаганда и с нелегална организация, в която членуваха единици, можеше сега да се прояви открито и да проникне в масите. И ето че от 1863 г. Ласал възобновява социалистическата агитация. Идва войната от 1870 г., мирът от 1871 г. и милиардите. Ако Франция никак не се разори, като ги плати, Германия се оказа на косъм от гибелта, като ги получи. Раздавани от щедрата ръка на правителството от парвенюта в една империя, която сама беше парвеню, милиардите попаднаха в ръцете на едрите финансисти, които побързаха да извлекат от тях полза на борсата. В Берлин се върнаха най-добрите дни на банката Crèdit Mobilier[111]. Това беше треска за основаване на акционерни и командитни дружества, на банки, учреждения за поземлен кредит и за кредит срещу движимо имущество, на компании за строеж на железници, всякакъв род заводи, корабостроителници, на компании за спекулиране със земи и постройки и за други предприятия, за които

външната форма на индустриални предприятия беше действително само предлог за най-безсрамни борсови спекулации. Така наречената обществена потребност от търговия, от пътища, от средства за потребление и т. н. служеше само като прикритие на изпитваната от борсовите хищници неудържима потребност да пуснат в обръщение милиардите, докато те им бяха в ръцете. Впрочем, Париж вече познаваше всичко това от славните дни на перейровци и фулдовци; това бяха същите борсови играчи, които се възродиха в Берлин под имената на блайхрьодеровци и ханземановци.

Онова, което стана в Париж през 1867 г., онова, което често ставаше в Лондон и в Ню Йорк, не закъсня да стане и в Берлин през 1873 г.: прекомерната спекулация завърши с всеобщ крах. Банкрутираха стотици компании. Акциите на компаниите, които се крепяха, не можеха да се продадат. Разгромът беше пълен по всички линии. Но за да има възможност да се спекулира, трябваше да се създават средства за производство и за съобщения, заводи, железници и т. н., акциите на които служеха като предмет на спекулациите. В момента на краха се оказа, че са далече надминати границите на онази обществена потребност, която служеше като предлог за всичко това; че за четири години бяха създадени и повече железници, заводи, мини и т. н., отколкото биха били създадени за четвърт век при нормално развитие на индустрията. След железниците, за които ще говорим по-нататък, спекулацията се насочи главно в железодобивната индустрия. Заводите растяха като гъби; основани бяха дори няколко предприятия, които затъмниха Крьозо. За нещастие в момента на кризата се оказа, че няма потребители за това гигантско производство. Големите промишлени компании се озоваха пред банкрут. Като добри немски патриоти техните директори се обърнаха за помощ към държавата: те молеха да се въведат покровителствени вносни мита, които да им осигурят експлоатирането на вътрешния пазар, като ги предпазват от конкуренцията на английското желязо. Но ако се искаха покровителствени мита за желязото, нямаше основание да се откажат такива и на другите индустриални отрасли, както и на селското стопанство. Така в цяла Германия беше организирана шумна агитация в полза на митническия протекционизъм, агитация, дала възможност на г-н Бисмарк да въведе митническата тарифа, която трябваше да изпълни тази задача. Тази тарифа, превърната в закон през лятото на 1879 г., е в сила и днес.

Но германската индустрия винаги се е развивала на свежия въздух на свободната конкуренция. Появила се по-късно от промишлеността на Англия и Франция, тя беше принудена да се ограничи със запълване на онези малки празнини, които нейните пред-

шественици бяха оставили за нея: доставяне в големи количества стоки, твърде дребни за англичаните и твърде груби за французите; фабрикуване в неголеми мащаби на постоянно изменящи се произведения, на *евтини нискокачествени стоки*. Не мислете, че това са само наши думи; това са буквалните изрази на официалната преценка за германските произведения, изложени във Филаделфия (1876 г.) на официалния комисар на германското правителство г-н Рело, учен с европейска известност.[112]

Такава индустрия може да се задържи на неутралните пазари само докато в нейната родина господствува свобода на търговията. За да издържат германските тъкани, метални изделия, машини, конкуренцията на чуждестранните, необходимо е всичко, което им служи за суровина, памучната, ленена или копринена прежда, необработеното желязо, металната жица да се доставят за тях на толкова ниска цена, на каквато ги купуват чуждестранните конкуренти. И тъй, едно от двете: или да се продължи износът на тъкани и изделия на металообработващата промишленост и в такъв случай е нужна свобода на търговията с риск тази промишленост да използва внесени от чужбина суровини. Или пък — чрез митата да се покровителствува производството на метали и предачеството в Германия; в такъв случай скоро възможността за изнасяне на произведенията, за суровина на които служи преждата и необработеният метал, ще се прекрати.

Покровителствувайки със знаменитата си тарифа предачната промишленост и металургията, господин Бисмарк унищожава последния шанс, който немските тъкани, метални изделия, игли, машини имаха досега за продажба в чужбина. Но Германия, в която през първата половина на този век селското стопанство произвеждаше излишъци за износ, сега не може без допълнителен внос на чуждестранни селскостопански произведения. Ако г-н Бисмарк забранява на своята индустрия да произвежда за износ, с какво ще се плаща този внос, а и вносът на другите стоки, нуждата от които не може да бъде премахната от никакви тарифи на света?

За решаването на този въпрос беше нужен геният на г-н Бисмарк, съчетан с гения на неговите дворцови приятели и съветници. Ето как се прави това.

Да вземем желязото. Периодът на спекулацията и на трескавото производство подариха на Германия две предприятия (Дортмундското обединение и Лаурахюте), всяко от които поотделно би могло да произведе толкова, колкото е нужно средно за цялото потребление на страната. След това съществува гигантското предприятие на Круп в Есен, друго подобно в Бохум и безброй по-малки. Така че потреблението на желязо в страната се покрива най-малко три или четири пъти. Би могло да се каже, че такова

положение налага най-неограничена свобода на търговията, която единствено може да осигури пласмента на този огромен излишък от продукция. Би могло така да се каже, но не е такова мнението на заинтересованите лица. Тъй като съществуват всичко около една дузина предприятия, за които трябва да се държи сметка и които господствуват над другите, образува се нещо, което американците наричат ринг: обединение за поддържане цените в страната и за регулиране на износа.

Когато се обяви търг за доставка на релси или други изделия на техните заводи, комитетът определя на кой член е редът да вземе доставката и на каква цена. Другите участници предлагат по-високи цени, които също са определени предварително. По този начин се прекратява всякаква конкуренция, налице е абсолютен монопол. Същото се прави и с износа. За да се осигури изпълнението на този план, всеки член на ринга предава на комитета запис на заповед за 125 000 франка, който трябва да бъде пуснат в обръщение и предявен за изплащане, щом подписалият наруши поетото задължение. По този начин монополната цена, която се измъква от немските потребители, дава възможност на заводите да продават в чужбина излишъка на своята продукция по цени, по които отказват да продават дори англичаните, а за всичко това плаща германският филистер (който впрочем това и заслужава). Така германският износ става отново възможен благодарение на същите тези покровителствени мита, които според обикновената публика би трябвало да го обричат на гибел.

Искате ли примери? Миналата година на една италианска железопътна компания, която бихме могли да назовем по име, са били нужни 30 000 или 40 000 тона (по 1 000 кг) релси. След дълги преговори един английски завод поел доставката на 10 000; останалите се наело да достави Дортмундското обединение по цена, която в Англия била отхвърлена. Един английски конкурент, който бил попитан защо не е предложил по-добри условия от онези, които предложило германското предприятие, отговорил: та кой в света може да издържи конкуренция с един банкрутирал?

В Шотландия възнамеряват да построят железопътен мост през морски ръкав близо до Единбург. За този мост са нужни 10 000 тона бесемерова стомана. Кой се съгласява на най-ниската цена, кой бие всичките си конкуренти, и то в родината на едрата железодобивна индустрия, Англия? — Един немец, покровителствуван от Бисмарк в много отношения, господин Круп от Есен, „кралят на топовете".

Така стои въпросът с желязото. Няма защо и да се говори, че тази прекрасна система може само да отсрочи с няколко години бан-

крутирането на тези едри предприятия, образували заговор. А засега други производствени отрасли им подражават и те ще разорят — не чуждестранните конкуренти, а собствената си страна. Струва ти се, че живееш в страна на безумци; обаче всички горепосочени факти са взети от германските буржоазни фритредерски вестници. Да се организира разрушаването на германската индустрия под предлог на нейното покровителство — не са ли прави онези немски социалисти, които отдавна повтарят, че господин Бисмарк работи в полза на социализма така, като че ли му плащат за това.

II. ДЪРЖАВНИТЕ ЖЕЛЕЗНИЦИ

От 1869 до 1873 г., през време на бурния прилив на берлинските спекулации, две предприятия, ту враждуващи помежду си, ту обединяващи се, деляха помежду си господството на борсата: сконтовото дружество и банката Блайхрьодер. Това бяха така да се каже берлинските перейровци и миресовци. Обект на спекулация станаха преди всичко железниците и двете тези банки бяха обладани от идеята да станат косвено господари на повечето големи железопътни линии, както съществуващи, така и строящи се. Със закупуването и задържането на известен брой акции от всяка железопътна линия би могло да се господствува в техните управления; самите акции биха служили за гаранция за заеми, с които биха могли да се купят нови акции и т. н. Както виждате, просто повторение на малката остроумна операция, която отначало донесе на двамата перейровци главозамайващ успех и завърши, както е известно, с краха на банката Crédit Mobilier. Такъв успех увенча отначало и берлинските перейровци.

В 1873 година настъпи кризата. И двете наши банки се оказаха в много трудно положение със своите камари железопътни акции, от които вече не можеше да се изстискат погълнатите от тях милиони. Проектът да подчинят на влиянието си железопътните компании претърпява неуспех. Тогава промениха фронта и се опитаха да ги продадат на държавата. Проектът за концентриране на всички железопътни линии в ръцете на имперското правителство бе продиктуван не от грижа за общественото благо на страната, а за спасяването на двете неплатежоспособни банки.

Осъществяването на проекта не беше много трудна работа. В новите компании бяха „заинтересувани" значителен брой членове на парламента и по този начин банките взеха в ръцете си националлибералната и умереноконсервативната партия, т. е. мнозинството. Висши сановници на империята, пруски министри бяха замесени в

машинациите, чрез които тези компании бяха основани. Защото Блайхрьодер беше банкер и фоктотум на господин Бисмарк по финансовите работи. Следователно недостиг на средства нямаше. А същевременно, за да се оправдае продажбата на железниците на империята, трябваше да се покачи цената на акциите. За тази цел в 1873 година беше създадено „имперско бюро на железниците“; неговият началник, известен спекулант, веднага повиши тарифите на всички германски железници с 20%, което трябваше да увеличи чистия доход, а следователно и цената на акциите с около 35%. Това беше единственото мероприятие, проведено от този господин; само заради него той се съгласи да заеме този пост; не случайно скоро той се отърва от него.

Преди всичко постигнаха това, че съблазниха с проекта Бисмарк. Но малките кралства се противопоставиха на проекта; Съюзният съвет го отхвърли категорично. Ново прегрупиране на фронта: решено беше Прусия да откупи отначало всички пруски железници с оглед при пръв удобен случай да ги отстъпи на империята.

При това имперското правителство имаше още един скрит мотив, който го караше да желае да купи железниците. Но той беше свързан с френските милиарди.

От тези милиарди бяха удържани значителни суми за образуване на три „имперски фонда“: единия — за построяване здание на райхстага, втория — за крепостите, и най-после третия — за инвалидите от трите последни войни. Всичките тези суми възлизаха общо на 926 милиона франка.

От тези три фонда най-важният и същевременно най-интересният беше фондът на инвалидите. Той беше предназначен да изяжда самия себе си; това значи, че със смъртта на последния от тези инвалиди трябваше да изчезне и самият фонд — както капиталът, така и доходите от него. Фонд, който сам изразходва себе си — може и тук да се каже, че само луди хора можеха да измислят такова нещо. Но те не бяха луди: този фонд беше измислен от спекулантите от сконтовото дружество — и не без основание. Не случайно беше нужна почти една година, за да бъде склонено правителството да приеме тази идея.

Обаче на нашите борсови играчи се стори, че самоизяждането на фонда ще бъде недостатъчно бързо. Нещо повече, те смятаха за нужно да предадат и на два други фонда същото прекрасно свойство — самоизяждането. Начинът беше прост. Още преди законът да определи характера на ценностите, в които да бъдат вложени тези фондове, на едно търговско предприятие, подведомствено на пруското правителство, беше възложено да закупи съответните ценни книжа. Това предприятие се обърна към Сконтовото друже-

ство, което продаде за трите имперски фонда за 300 милиона франка железопътни акции, ние можем точно да ги означим, които тогава не можеше да се продадат.

Между тези акции бяха за 120 милиона акции на Магдебургско-Халберщадската — и свързаните с нея линии — железопътна линия, която беше почти пред банкрут, линия, която беше предназначена да служи за осигуряване на огромни печалби на мошениците, но нямаше почти никакви шансове да донесе какъвто и да било доход на акционерите. Това става ясно, като се вземе предвид, че управлението пусна за 16 милиона акции за покриване на разходите по построяването на три железопътни отклонения и че тези пари изчезнаха безследно, докато строежът на тези отклонения дори не беше започнат. А фондът на инвалидите се гордее с това, че притежава порядъчно количество от тези акции на несъществуващи железопътни линии.

Купуването на тези линии от пруското правителство веднага би легализирало закупуването на техните акции от империята; то би им придало известна реална ценност. Ето в какво се състоеше изгодността на тази сделка за имперското правителство. Не случайно закупуването на линията, за която тук става дума, беше едно от първите, които пруското правителство предложи и камарите санкционираха.

Цената, която държавата плащаше на акционерите, беше значително по-висока от действителната стойност дори на добри линии. Това се потвърждава от непрестанното покачване на техните акции от момента, в който стана известно решението за тяхното закупуване, а особено — условията на продажбата. Двете големи линии, акциите на които през декември 1878 г. се продаваха по курс 103 и 108, бяха след това купени от държавата; сега тези акции се котират съответно по 148 и 158. Ето защо за акционерите беше много трудно да скриват радостта си през време на продажбата.

Разбира се от само себе си, че това повишение донесе печалба преди всичко на големите берлински борсаджии, посветени в тайните намерения на правителството. Борсата, която през пролетта на 1879 година беше още в доста потиснато състояние, отново се съживи. Преди да се разделят окончателно със своите скъпи акции, спекулантите ги използуваха, за да устроят нова ажиотажна оргия.

Едно е ясно: Германската империя е под ярема на борсата така, както и френската империя по време на нейното съществуване. Именно борсовите играчи подготвят проектите, които — за доброто на техните джобове — правителството трябва да осъществи. Но в Германия има още едно предимство, което бонапартистката империя нямаше: когато имперското правителство срещне съпротива от

страна на дребните монарси, то се превръща в пруско правителство, което, разбира се, вече не ще срещне никаква съпротива от страна на своите камари, предсталяващи истински филиали на борсата.

Е, какво ще кажете? Нима Генералният съвет на Интернационала не каза веднага след свършването на войната от 1870 г.: Вие, г-н Бисмарк, съборихте бонапартисткия режим във Франция *само за да го възстановите у вас!*[113]

Написано от Ф. Енгелс в края на февруари 1880 г.

Напечатано във вестник „L'Égalité", броеве 7 и 10; 3 и 24 март 1880 г.; 2-а серия

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на френски

Ф. ЕНГЕЛС

РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ В НАУКА[114]

Написано от Ф. Енгелс през януари — първата половина на март 1880 г.

Напечатано в списание „La Revue socialiste“, кн. 3, 4 и 5 от 20 март; 20 април; 5 май 1880 г. и в отделна брошура на френски език: F. Engels. „Socialisme utopique et socialisme scientifique“. Paris, 1880.

Печата се по текста на немското издание от 1891 г., сверен с текста на френското издание от 1880 г.

Превод от немски

Bibliothèque de la REVUE SOCIALISTE

I.

SOCIALISME UTOPIQUE

ET

SOCIALISME SCIENTIFIQUE

PAR

FRÉDÉRIC ENGELS

Traduction française par

PAUL LAFARGUE

Prix: 50 centimes

PARIS

DERVEAUX LIBRAIRE-ÉDITEUR

32, Rue d'Angoulême, 32

1880

Титулна страница на първото френско издание на книгата на Ф. Енгелс „Развитието на социализма от утопия в наука“

I

По своето съдържание съвременният социализъм е преди всичко резултат от наблюдението, от една страна, на господствуващите в съвременното общество класови противоречия между имотни и безимотни, капиталисти и наемни работници, а от друга страна — на господствуващата в производството анархия. Но по своята теоретическа форма той отначало се явява като по-нататъшно и сякаш по-последователно развитие на принципите, провъзгласени от великите френски просветители от XVIII в. Като всяка нова теория социализмът е трябвало да изхожда преди всичко от натрупания преди него идеен материал, макар неговите корени да са се намирали в материалните икономически факти.

Великите хора, които във Франция просвещаваха умовете за приближаващата се революция, сами се проявявали крайно революционно. Те не признавали никакви външни авторитети от какъвто и да било род. Религията, възгледите върху природата, обществото, държавният строй — всичко било най-безпощадно разкритикувано; всичко трябвало да застане пред съда на разума и или да оправдае своето съществуване, или да се откаже от него. Мислещият разсъдък станал единствено мерило за всичко съществуващо. Това било времето, когато, както казва Хегел, светът е бил поставен с главата надолу*, отначало в смисъл, че човешката глава и откритите с по-

* Ето какво казва Хегел за френската революция: „Мисълта, понятието за правото се наложило *отведнъж* и старите опори на безправието не могли да ѝ окажат никаква съпротива. Мисълта за правото била залегнала в основата на една конституция и сега всичко трябвало да се базира на тази основа. Откакто на небесния свод свети слънцето и около него се въртят планетите, никога не е виждано човек

мощта на нейното мислене положения предявили претенцията да бъдат признати за основа на всички човешки действия и обществени отношения, а след това и в по-широк смисъл, че противоречащата на тези положения действителност била фактически обърната наопаки от горе до долу. Всички по-раншни обществени и държавни форми, всички традиционни представи били обявени за неразумни и отхвърлени като ненужни вехтории; дотогава светът се бил ръководил само от предразсъдъци и цялото негово минало заслужавало само съжаление и презрение. Едва сега изгряло слънцето и настъпило царството на разума и отсега нататък суеверието, несправедливостта, привилегиите и потисничеството трябвало да отстъпят място на вечната истина, на вечната справедливост, на произтичащото от самите природни закони равенство и на неотчуждаемите права на човека.

Сега ние знаем, че това царство на разума не е било нищо друго, освен идеализираното царство на буржоазията, че вечната справедливост се осъществила в буржоазното правосъдие, че равенството е било сведено до̀ буржоазното равенство пред закона, че за едно от най-съществените права на човека била обявена . . . буржоазната собственост. Държавата на разума, общественият договор на Русо[116], се осъществила и е можела да бъде осъществена на дело само като буржоазна, демократическа република. Великите мислители от XVIII в., както и всички техни предшественици, не могли да излязат извън рамките, поставени им от тяхната собствена епоха.

Но наред с противоположността между феодалната аристокрация и буржоазията, явила се като представителка на цялото останало общество, съществувала и общата противоположност между експлоататори и експлоатирани, между богати лентяи и трудещи се бедняци. Именно това обстоятелство дало възможност на представителите на буржоазията да изпълняват ролята на представители не на една отделна класа, а на цялото страдащо човечество. Нещо повече. Още с появяването си буржоазията е била обременена със своя собствена противоположност: капиталистите не могат да съществуват без наемни работници и съответно на това, както сред-

---

да стои на главата си, т. е. на мисълта, и според нея да изгражда действителността. Пръв Анаксагор е казал, че Nûs, т. е. разумът, управлява света; но едва сега човек за пръв път стигнал до схващането, че мисълта трябва да управлява духовната действителност. Така че това е било *величествен изгрев на слънцето. Всички мислещи същества радостно приветствували настъпването на новата епоха. Възвишен възторг е* владеел през онези времена и *целият свят се проникнал от ентусиазма на духа,* като че ли едва тогава е станало примирение на божественото начало със света.“ (*Хегел,* „Философия на историята“, 1840 г., стр. 535.)[115] Не е ли крайно време против такова опасно, унищожаващо обществените устои учение на покойния професор Хегел да се приложи законът против социалистите?

новековният цехов майстор се е развивал в съвременен буржоа, цеховият калфа и извънцеховият надничар са се развивали в пролетарии. И макар че, общо взето, буржоазията е имала известно право да претендира, че *в своята борба против аристокрацията* тя същевременно представлява и интересите на разните трудещи се класи от онова време, все пак при всяко голямо буржоазно движение са избухвали самостоятелни движения на оная класа, която е била повече или по-малко развита предшественица на съвременния пролетариат. Такова е било движението на анабаптистистите и на Томас Мюнцер по време на Реформацията и на Селската война в Германия, на левелерите[117] през време на голямата английски революция, на Бабьоф — през време на Великата френска революция. Тези революционни въоръжени въстания на една още неузряла класа са били придружени от съответни теоретически прояви; през XVI и XVII в.[118] утопичните описания на идеален обществен строй, а през XVIII в. вече направо комунистическите теории (Морели и Мабли). Искането за равенство не се ограничавало вече само в областта на политическите права, а се разпространявало и върху общественото положение на всяка отделна личност; трябвало да бъдат премахнати не само класовите привилегии, но и самите класови различия. Първата форма на проява на новото учение бил един аскетически суров, спартански комунизъм, забраняващ всяко наслаждение от живота. След това се появили тримата велики утописти: Сен-Симон, у когото наред с пролетарската насока запазвала още известно значение и буржоазната насока, Фурие и Оуен, който в страната на най-развитото капиталистическо производство и под впечатлението на породените от това производство противоположности разработил свои предложения за премахване на класовите различия в система, непосредствено свързана с френския материализъм.

Общо и за тримата е това, че те не действуват като представители на интересите на исторически създалия се през това време пролетариат. Както просветителите, и те не искат да освободят на първо място само определена класа, а наведнъж цялото човечество. Както просветителите, и те искат да установят царството на разума и на вечната справедливост; но тяхното царство се различава от царството на просветителите както небето от земята. И основният според принципите на тези просветители буржоазен строй е неразумен и несправедлив и затова също така трябва да бъде изхвърлен на бунището, както феодализмът и всички по-ранщни обществени отношения. Истинският разум и истинската справедливост досега не са господствували в света само защото не били правилно разбрани. Просто липсвал гениалният човек, който се явил сега и опознал истината. Че той се е появил тъкмо сега, че истината е открита тъкмо

сега — това не е неизбежно събитие, необходим резултат от общия ход на историческото развитие, а е просто щастлива случайност. Този гениален човек е можел да се роди и преди петстотин години и с това да избави човечеството от петвековни заблуждения, борби и страдания.

Ние видяхме как френските философи от XVIII в., които са подготвяли революцията, апелирали към разума като единствен съдия над всичко съществуващо. Те искали създаването на разумна държава, на разумно общество, те искали безмилостното премахване на всичко, което противоречи на вечния разум. Видяхме също, че този вечен разум е бил в действителност само идеализираният разсъдък на тъкмо тогава развиващия се в буржоа среден бюргер. Но когато френската революция осъществила това общество на разума и тази държава на разума, новите учреждения, колкото и да са били рационални в сравнение с предишния строй, съвсем не се оказали абсолютно разумни. Държавата на разума претърпяла пълен крах. Общественият договор на Русо намерил своето осъществяване по времето на терора, от който изгубилата вяра в своите политически способности буржоазия потърсила спасение отначало в корупцията на Директорията[119], а най-накрай — под крилото на Наполеоновия деспотизъм. Обещаваният вечен мир се превърнал в безкраен низ от завоевателни войни. Не провървяло повече и на обществото на разума. Противоположността между богати и бедни, вместо да се разреши в едно всеобщо благоденствие, се изострила още повече поради премахването на цеховите и други привилегии, които са служили като мост над тази противоположност, и на донякъде смекчаващите я църковни благотворителни учреждения. Осъществената сега „свобода на собствеността" от феодалните окови се оказала за дребния буржоа и за дребния селянин свобода да продават тази дребна собственост, смазана от могъщата конкуренция на едрия капитал и на едрото земевладение, на същите тези магнати; по такъв начин тази „свобода" се превърнала за дребните буржоа и дребните селяни в свобода *от* собственост. Бързото развитие на индустрията върху капиталистическа основа направило бедността и страданията на трудещите се маси необходимо условие за съществуването на обществото. Плащането в брой, по израза на Карлайл, все повече ставало единственото свързващо звено на това общество. Броят на престъпленията нараствал от година на година. Докато феодалните пороци, преди безсрамно излагани на показ посред бял ден, впрочем неунищожени и досега, все пак били временно изместени на заден план — сега на тяхно място още по-буйно разцъфтели буржоазните пороци, на които дотогава се отдавали само скришно. Търговията все повече се пре-

връщала в мошеничество. „Братството", прокламирано в революционния девиз[120], се осъществило в интригите и завистта, пораждани от конкурентната борба. Насилственото потисничество се заместило с корупцията, а вместо меча най-главен лост на обществената власт станали парите. Правото на първата нощ преминало от феодалния господар у буржоата-фабриканти. Проституцията нараснала в нечувани дотогава размери. Самият брак си останал, както и по-рано, призната от закона форма на проституцията, нейно официално прикритие, допълваща се при това с многобройни нарушения на съпружеската вярност. С една дума, в сравнение с блестящите обещания на просветителите установените с „победата на разума" обществени и политически институции се оказали зла, предизвикваща горчиво разочарование карикатура. Липсвали още само хората, които да констатират това разочарование, и тези хора се появили в началото на новия век. В 1802 г. излезли „Женевските писма" на Сен-Симон; в 1808 г. излязло първото съчинение на Фурие, макар че основата на неговата теория била положена още в 1799 г.; на 1 януари 1800 г. Роберт Оуен поел управлението на Ню Ленарк[121].

Но по това време капиталистическият начин на производство, а заедно с него и противоположността между буржоазия и пролетариат били още доста неразвити. Едрата индустрия, току-що възникнала в Англия, във Франция била още непозната. А само едрата индустрия развива, от една страна, конфликтите, които правят наложителна необходимост преврата в начина на производството, премахването на неговия капиталистически характер — конфликти не само между породените от тази едра индустрия класи, но и между създадените от нея производителни сили и формите на размяната; от друга страна, тъкмо в гигантското развитие на производителните сили тя дава и средствата за разрешаването на тези конфликти. Така че ако към XIX в. възникващите от новия обществен строй конфликти едва са се зараждали, още по-малко били развити тогава средствата за тяхното разрешаване. Макар че през периода на терора безимотните парижки маси за момент завладели властта и могли по такъв начин да доведат до победа буржоазната революция *против* самата буржоазия, с това те само доказали, че при тогавашните условия трайното господство на тези маси е било невъзможно. Пролетариатът, който току-що се отделял от тези безимотни маси като зародиш на една нова класа и още съвсем не бил способен за самостоятелно политическо действие, изглеждал само потиснато, страдащо съсловие, помощ на което — като неспособно да си помогне само̀ — могла да се окаже само отвън, от горе.

Това историческо положение определило възгледите и на основоположниците на социализма. На незрялото състояние на капи-

талистическото производство, на незрелите класови отношения отговаряли и незрели теории. Решаването на обществените задачи, още скрито в неразвитите икономически отношения, трябвало да изхожда от главата. Общественият строй предлагал само недостатъци; тяхното премахване било задача на мислещия разум. Трябвало да се измисли нова, по-съвършена система на обществения строй и да бъде наложена на съществуващото общество отвън, чрез пропаганда, а по възможност и с примери от образцови опити. Тези нови социални системи предварително са били осъдени да си останат утопии; и колкото по-нататък те били разработвани в подробностите им, толкова повече е трябвало да затъват в областта на чистата фантазия.

Веднъж установили това, ние вече нито за момент няма да се спираме на тази страна на въпроса, която сега изцяло принадлежи на миналото. Можем да предоставим на литературните бакали самодоволно да се ровят из тези, сега вече само забавни фантазии и да се любуват на трезвеността на собствения си начин на мислене в сравнение с подобно „безумие“. Нас много повече ни радват гениалните идеи и зародишът на гениални идеи, които навсякъде си пробиват път през фантастичната обвивка и за които филистерите са слепи.

Сен-Симон е син на Великата френска революция, при избухването на която той още не бил навършил тридесет години. Революцията била победа на третото съсловие, т. е. на широките народни маси, *заети* в производството и в търговията, над привилегированите дотогава *безделни* съсловия — аристокрацията и духовенството. Но скоро станало ясно, че победата на третото съсловие е била победа само на малка част от това съсловие, че е била завладяване на политическата власт от страна на социално-привилегирования слой на третото съсловие — имотната буржоазия. При това тази буржоазия се развила бързо още в хода на самата революция, от една страна, чрез спекулация с конфискуваната, а след това *продадена* поземлена собственост на аристокрацията и на църквата, а от друга — чрез измамване на нацията от военните доставчици. Именно господството на тези спекуланти през време на Директорията довело Франция и революцията до прага на гибелта и с това дало предлог на Наполеон да извърши своя държавен преврат. По такъв начин противоположността между третото съсловие и привилегированите съсловия приело в главата на Сен-Симон формата на противоположност между „работници“ и „безделници“. Безделници били не само предишните привилегировани съсловия, но и всички ония, които живеели от рента, без да участвуват в производството и търговията. А „работници“ били не само наемните работници, но и фабрикантите, търговците и банкерите. Че безделниците изгубили способността за ум-

ствено ръководство и политическо господство — не подлежало вече на никакво съмнение и било окончателно потвърдено от революцията. Че безимотните не притежавали тази способност — това според Сен-Симон било доказано от опита през време на терора. Но кой тогава е трябвало да ръководи и да господствува? Според Сен-Симон — науката и индустрията, съединени чрез нова религиозна връзка, призвана да възстанови разрушеното от времето на Реформацията единство на религиозните възгледи — едно неизбежно мистично и строго йерархично „ново християнство". Но науката — това били учените, а индустрията — това били на първо място активните буржоа, фабрикантите, търговците, банкерите. Наистина тези буржоа трябвало да се превърнат в нещо като обществени чиновници, доверени лица на цялото общество, но все пак да запазят по отношение на работниците командуващо и икономически привилегировано положение. Особено пък банкерите били призвани да регулират цялото обществено производство чрез регулиране на кредита.— Този възглед напълно отговарял на една епоха, когато във Франция едрата индустрия, а заедно с нея и противоположността между буржоазия и пролетариат едва започвали да възникват. Но това, което Сен-Симон особено подчертава, е следното: навсякъде и всякога него го интересува преди всичко съдбата „на най-многобройната и най-бедна класа" („la classe la plus nombreuse et la plus pauvre").

Още в своите „Женевски писма" Сен-Симон изтъква положението, че

„всички хора трябва да работят".

В същото съчинение той вече отбелязва, че господството на терора във Франция е било господство на безимотните класи.

„Вижте" — извиква им той, — обръщайки се към последните, „какво стана във Франция, когато там господствуваха вашите другари: те докараха глад!"[122]

Но да се схване Френската революция като класова борба, и то не само между аристокрацията и буржоазията, но и между аристокрацията, буржоазията и *безимотните* — това в 1802 г. е било във висша степен гениално откритие. В 1816 г. Сен-Симон обявява, че политиката е наука за производството, и предсказва пълното поглъщане на политиката от икономиката[123]. При все че тук едва в зародиш е проявено разбирането, че икономическото положение е основата на политическите институции — все пак още тук вече ясно е изказана мисълта, че политическото управляване на хората трябва да се превърне в разпореждане с нещата, в ръководене на производствените процеси, т. е. мисълта за „премахване на държавата", за което напоследък се вдига толкова много

шум. Със същото превъзходство над своите съвременници Сен-Симон оповестява в 1814 г., непосредствено след влизането на съюзниците в Париж, а след това и в 1815 г., през време на стодневната война, че съюзът на Франция с Англия и на второ място — съюзът на тези две страни с Германия е единствената гаранция за мирното развитие и процъфтяването на Европа[124]. Да се проповядва на французите в 1815 г. съюз с победителите при Ватерло[125] — за това наистина е било нужно много смелост и историческа далновидност.

Ако у Сен-Симон откриваме гениална широта на погледа, поради която в неговите възгледи се съдържат в зародиш почти всички не строго икономически мисли на по-късните социалисти, у Фурие намираме критика на съществуващия обществен строй, в която чисто френското остроумие се съчетава с най-дълбок анализ. Фурие се хваща за думите на буржоазията, на нейните вдъхновени пророци от преди революцията и нейните подкупени ласкатели след революцията. Той безпощадно разкрива цялата материална и морална нищета на буржоазния свят и я съпоставя с примамливите обещания на предишните просветители за установяване на такова общество, в което щял да господствува само разумът, за такава цивилизация, която ще донесе щастие за всички, с техните декларации за способността на човека за безгранично усъвършенствуване; той разобличава натруфените фрази на съвременните му буржоазни идеолози, като показва каква жалка действителност отговаря на техните високопарни фрази, и с лют сарказъм говори за пълния провал на това фразьорство. Фурие е не само критик, винаги жизнерадостен по природа, той става сатирик, и то един от най-великите сатирици на всички времена. Той описва майсторски и забавно процъфтяващите спекулативни мошеничества и дребнотъргашеския дух, овладял със залеза на революцията цялата тогавашна френска търговска дейност. С още по-голямо майсторство той критикува буржоазната форма на отношенията между половете и положението на жената в буржоазното общество. Той пръв изказва мисълта, че във всяко общество степента на освобождението на жената е естествено мерило за общото освобождение.[126] Но величието на Фурие се прояви най-ярко в неговите възгледи върху историята на човешкото общество. Той разделя целия ѝ досегашен ход на четири степени на развитие: дивачество, патриархат, варварство и цивилизация; последната съвпада у него с така нареченото сега буржоазно общество, следователно с развиващия се от XVI в. насам обществен строй, и посочва, че

„на всеки порок, който варварството е практикувало по един прост начин, цивилизованият строй придава сложна, двусмислена, двулична, лицемерна форма на съществуване",

че цивилизацията се движи в „омагьосан кръг", в противоречия, които тя постоянно наново поражда и които не може да преодолее, така че тя винаги постига тъкмо обратното на онова, което искрено или притворно иска да постигне.[127] Така например

„в цивилизацията *бедността се поражда от самото изобилие"*.[128]

Както виждаме, Фурие също така майсторски владее диалектиката, както и неговият съвременник Хегел. Той също така диалектически изтъква, обратно на приказките за безграничната способност на човека за усъвършенствуване, че всяка историческа фаза има не само своя възходяща, но и низходяща линия на развитие[129], и прилага по-нататък този възглед към бъдещето на цялото човечество. Както Кант внася в природознанието идеята за бъдещата гибел на земята, така и Фурие внася в разбирането си за историята мисълта за бъдещата гибел на човечеството.

Докато над Франция се носел ураганът на революцията, който помел цялата страна, в Англия се извършвал не толкова шумен, но не по-малко грандиозен преврат. Пàрата и новите инструментални машини превърнали манифактурата в съвременна едра индустрия и с това революционизирали цялата основа на буржоазното общество. Вялият ход на развитието от времето на манифактурата се превърнал в истински период на буря и натиск в производството. Все по-бързо се извършвало разделянето на обществото на едри капиталисти и безимотни пролетарии, а между тях — вместо предишното стабилно средно съсловие, сега вече водела неустойчиво съществуване една непостоянна маса от занаятчии и дребни търговци, най-текуческата част на населението. Новият начин на производство бил още в началото на своята възходяща линия на развитие; този начин на производство още бил нормалният, правилният, единствено възможният при дадените условия. Но още тогава той успял да породи крещящи социални бедствия: струпване на бездомно население в най-отвратителните бордеи на големите градове; разрушаване на всички наследени от миналото традиционни връзки, разрушаване на патриархалното устройство и на семейството; ужасяващо продължаване на работния ден, особено за жените и децата; масова деморализация сред трудещата се класа, внезапно хвърлена в съвсем нови условия — от селото в града, от земеделието в индустрията, от стабилни във всекидневно променящи се несигурни условия на живот. И тъкмо тогава като реформатор се явил един двадесет и девет годишен фабрикант, човек с детски чист, благороден характер и същевременно роден за ръководител като малцина други. Роберт Оуен усвоил учението на просветителите материалисти, че човешкият характер е продукт, от една страна, на неговата природна организа-

ция, а от друга — на условията, които заобикалят човека през целия му живот и особено през време на неговото развитие. Повечето от хората с общественото положение на Оуен виждали в индустриалната революция само бъркотия и хаос, удобна за ловене на риба в мътна вода и за бързо забогатяване. Оуен пък виждал в индустриалната революция удобен случай да осъществи любимата си идея и по този начин да внесе ред в хаоса. Той вече бил направил сполучлив опит за това в Манчестер като ръководител на фабрика с повече от 500 работници; от 1800 г. до 1829 г. той управлявал голямата памуко-предачна фабрика в Ню Ленарк в Шотландия и като съдружник-директор на предприятието действувал тук в същия дух, само че с по-голяма свобода на действие и с такъв успех, че скоро името му станало известно в цяла Европа. Населението на Ню Ленарк, което постепенно нараснало на 2500 души и се състояло отначало от най-разнородни и в по-голямата си част силно деморализирани елементи, той превърнал в напълно образцова колония, в която пиянството, полицията, углавните съдилища и процеси, грижата за бедни и нуждата от благотворителност станали неизвестни неща. Той постигнал всичко само с това, че поставил хората в по-отговарящи на човешкото достойнство условия и особено се грижил за доброто възпитание на подрастващото поколение. Той е създателят на детските градини, които за пръв път въвел в Ню Ленарк. В тях се приемали деца от двегодишна възраст; децата така добре прекарвали там времето си, че едва ги отвеждали в къщи. Докато неговите конкуренти карали работниците си да работят по 13—14 часа дневно, в Ню Ленарк се работело само 10 1/2 часа. А когато една памучна криза наложила да се спре производството за четири месеца, незаетите работници продължавали да получават пълната си заплата. И въпреки това стойността на фабриката се увеличила над два пъти и през цялото време носела на собствениците големи печалби.

Но всичко това не задоволявало Оуен. Условията за живот, които той създал за своите работници, в неговите очи още далеч не отговаряли на човешкото достойнство.

„Тези хора бяха мои роби"

— казвал той; сравнително благоприятните условия, в които той поставил своите работници, били още далеч недостатъчни за всестранно правилно развитие на техния характер и ум, а да не говорим за свободна жизнена дейност.

„А пък трудещата се част от тези 2500 души произвеждаше за обществото толкова реално богатство, което само преди половин век можеше да бъде произведено от 600 000 души население. Аз се питах: къде отива разликата между консумираното от 2500-те души богатство и онова, което би трябвало да консумират 600 000-те души?"

Отговорът бил ясен. Тази разлика отивала у собствениците на предприятието, които получавали 5% лихва върху вложения в предприятието капитал и освен това над 300 000 фунта стерлинги (6 000 000 марки) печалба. А в още по-голяма степен, отколкото за Ню Ленарк, това важело за всички останали фабрики в Англия.

„Без това ново богатство, създадено с помощта на машините, не би било възможно до се води война за събарянето на Наполеон и за възстановяването на аристократическите принципи на обществото. И все пак тази нова сила беше творение на трудещата се класа."*

Затова на нея трябвало да принадлежат и плодовете ѝ. Новите могъщи производителни сили, които досега служили само за обогатяването на единици и за поробването на масите, представлявали за Оуен основата за обществено преустройство и като обща тяхна собственост трябвало да служат само за общото благосъстояние на всички.

На такива чисто делови начала, като плод, така да се каже, на търговско пресмятане, възникнал комунизмът на Оуен. Той запазил докрай този свой практически характер. Така в 1823 г. Оуен предложил проект за премахване на мизерията в Ирландия чрез създаване на комунистически колонии и приложил към него по́дробни изчисления за необходимите капиталовложения, за годишните разходи и за предполагаемите доходи[131]. А в своя окончателен план на бъдещия строй Оуен разработил всички технически подробности, включително и работния чертеж, фасадата и изгледа от птичи полет, и всичко това е извършено с такава компетентност, че ако бъде възприет методът на Оуен за преустройство на обществото, твърде малко може да се възрази против подробностите дори и от гледището на специалиста.

Преминаването към комунизма било повратна точка в живота на Оуен. Докато се проявявал само като филантроп, той жънел само богатство, похвали, чест и слава. Той бил най-популярният човек в Европа. Благосклонно го изслушвали не само хората с неговото обществено положение, но дори и министри и монарси. Но щом той излязъл със своите комунистически теории, положението се изменило. Според него главно три големи пречки преграждали пътя към преустройство на обществото: частната собственост, религията и съществуващата форма на брака. Започвайки борба против тия пречки, той знаел, че му предстои да бъде отхвърлен от официалното об-

* Из обръщението „Революцията в умовете и в практиката" до всички „червени републиканци, комунисти и социалисти в Европа", изпратено до временното френско правителство от 1848 г., както и до „кралица Виктория и нейните отговорни съветници"[130].

щество и напълно да се лиши от общественото си положение. Но всичко това не могло да спре Оуен да ги нападне безпощадно — и станало точно това, което той предвиждал. Изгонен от официалното общество, напълно премълчаван от печата, обеднял поради несполучливи комунистически опити в Америка, за които пожертвувал цялото си състояние, той се обърнал направо към работническата класа и работил в нейната среда още тридесет години. Всички обществени движения, които са ставали в Англия в интерес на работническата класа, и всички техни действителни успехи са свързани с името на Оуен. Така в 1819 г., благодарение на неговите петгодишни усилия, бил прокаран първият закон за ограничаване на женския и детския труд във фабриките[132]. Той бил председател на първия конгрес, на който трейдюнионите от цяла Англия се обединили в един голям общ професионален съюз[133]. Пак той е организирал като мероприятия за преминаване към напълно комунистическия обществен строй, от една страна — кооперативните дружества (потребителни и производителни кооперации), които по-нататък най-малкото доказаха на практика, че е напълно възможно да се мине както без търговци, така и без фабриканти; а от друга страна — работническите базари, на които продуктите на труда се разменяли с помощта на трудови книжни пари, за единица на които служел един час работно време[134]. Тези базари неизбежно трябвало да се провалят, но те напълно са изпреварили много по-късната Прудонова разменна банка[135], от която се отличавали впрочем тъкмо по това, че не били предлагани като универсално лечебно средство против всички обществени злини, а само като първа стъпка към едно много по-радикално преустройство на цялото общество.

Възгледите на утопистите дълго време са господствували над социалистическите схващания през XIX в. и отчасти господствуват и досега. До съвсем неотдавна към тях се придържаха всички френски и английски социалисти, както и по-раншният германски комунизъм, включително и Вайтлинг. Социализмът за всички тях е израз на абсолютната истина, на разума и справедливостта и трябвало само да бъде открит, за да завладее със собствената си сила целия свят; а тъй като абсолютната истина не зависи от времето, пространството и историческото развитие на човечеството, то чиста случайност е кога и къде ще бъде тя открита. При това абсолютната истина, разумът и справедливостта са различни у всеки основател на школа; и тъй като пък у всекиго от тях особеният характер на абсолютната истина, разум и справедливост е обусловен от неговия субективен разсъдък, от условията на неговия живот, от обема на неговите знания и от степента на развитието на мисълта му, при сблъскване на подобни абсолютни истини разрешението на конфликта е въз-

можно само чрез изглаждането на техните взаимни противоречия. А от това не могло да се получи нищо друго освен някакъв еклектичен посредствен социализъм, какъвто наистина и досега господствува в главите на повечето работници социалисти във Франция и Англия, една крайно пъстра, изобилствуваща с всевъзможни отсенки смесица от най-безобидни критични бележки, икономически възгледи и представи у различните основатели на секти за бъдещото общество — смесица, която толкова по-лесно се получава, колкото повече нейните съставни части са загладили в процеса на споровете, както закръглените камъчета в потока, своите остри ръбове. За да бъде превърнат в наука, социализмът трябваше най-напред да бъде поставен на реална почва.

II

През това време наред с френската философия от XVIII в. и след нея възникнала новата немска философия, която намери своя завършък у Хегел. Нейната най-голяма заслуга е връщането към диалектиката като най-висша форма на мисленето. Всички древни гръцки философи са били родени, стихийни диалектици и още Аристотел — най-универсалният ум между тях — вече изследвал найсъществените форми на диалектическото мислене. Напротив, новата философия — макар че и в нея диалектиката е имала блестящи представители (например Декарт и Спиноза) — все повече и повече затъвала, особено под влиянието на английската философия, в така наречения метафизически начин на мислене, който почти напълно завладял и французите от XVIII в., поне в техните специално философски трудове. Но извън философията в истинския смисъл на думата те са могли да ни оставят прекрасни образци на диалектиката; ще припомним само за „Племенникът на Рамо“ от Дидро[136] и „Разсъждение за произхода на неравенството между хората“ от Русо. Тук накратко ще се спрем на същността на двата метода на мислене.

Когато мислено разглеждаме природата или историята на човечеството, или нашата духовна дейност, пред нас най-напред изпъква картината на безкрайно преплитане на връзки и взаимодействия, в която нищо не остава неподвижно и неизменно, а всичко се движи, изменя се, възниква и изчезва. По такъв начин ние виждаме найнапред общата картина, в която подробностите на първо време повече или по-малко остават на заден план, ние обръщаме повече внимание на движението, на преходите и връзките, отколкото на

онова, *което* именно се движи, преминава и се намира във връзка. Този първоначален, наивен, но по същество правилен възглед върху света бил присъщ на древната гръцка философия и за пръв път е ясно изразен от Хераклит: всичко съществува и в същото време не съществува, тъй като всичко *тече*, всичко постоянно се изменя, постоянно възниква и изчезва. Но при все че този възглед вярно схваща общия характер на цялостната картина на явленията, той все пак е недостатъчен, за да се обяснят подробностите, които образуват тази цялостна картина, а докато не ги знаем, за нас е неясна и общата картина. За да опознаем тези подробности, ние трябва да ги откъснем от тяхната природна или историческа връзка и да изследваме за всяка поотделно нейните свойства, особени причини и следствия и т. н. Тази е преди всичко задачата на природознанието и на историческото изследване, т. е. на ония клонове на науката, които поради напълно ясни причини са заемали при гърците от класическата епоха само подчинено място, защото за гърците е било необходимо най-напред да натрупат нужния за това материал. Едва след като природонаучният и историческият материал бил до известна степен събран, могло да се пристъпи към критическо подбиране, сравняване, а съобразно с това и разделяне на класове, разреди и видове. Затова едва гърците от александрийския период[137], а след това, в Средновековието, арабите доразвиват наченките на точното изследване на природата; а истинското природознание започва едва от втората половина на XV в. и оттогава насам то непрекъснато постига все по-големи успехи. Разлагането на природата на отделните ѝ части, разделянето на различните процеси и предмети в природата в определени класове, изследването на вътрешния строеж на органичните тела по разнообразните им анатомични форми — всичко това е било главното условие за ония гигантски успехи, които са постигнали през последните четири века в опознаването на природата. Но този начин на изследване ни е оставил и навика да разглеждаме предметите и процесите в природата изолирано, извън тяхната голяма обща взаимна връзка и поради това — не в тяхното движение, а в техния покой, не като променливи по своята същност, а като вечно неизменни, не като живи, а като мъртви. Този възглед, който Бейкън и Лок са пренесли от природознанието във философията, създал специфичната ограниченост на последните столетия — метафизичния начин на мислене.

За метафизика нещата и техните мисловни отражения, понятията, са изолирани, неизменни, застинали, веднъж завинаги дадени предмети, подлежащи на изследване един след друг и независимо един от друг. Метафизикът мисли с изключително неопосредствувани противопо-

ложности: неговата реч се състои от: „Да — да, не — не, всичко друго е от лукавия."[138] За него нещото или съществува, или не съществува: нещото не може да бъде то самото и същевременно нещо друго. Положителното и отрицателното абсолютно се изключват едно друго; причината и следствието се намират едно към друго също в застинала противоположност. На пръв поглед този начин на мислене ни се струва напълно правдоподобен, защото е присъщ на така наречения здрав човешки разум. Но здравият човешки разум, колкото и дълбоко уважаван спътник да е той в домашната обстановка между четирите стени, преживява най-чудни приключения, щом дръзне да се впусне по широкия свят на изследването. Също и метафизичният начин на мислене, колкото и да е оправдан и дори необходим в известни области, повече или по-малко обширни в зависимост от характера на предмета — все пак рано или късно достига до предели, отвъд които той става едностранчив, ограничен, абстрактен и се забърква в неразрешими противоречия, тъй като заради отделните неща той не вижда тяхната взаимна връзка, заради тяхното битие — тяхното възникване и изчезване, заради покоя им забравя движението им, заради самите дървета не вижда гората. Ние например във всекидневния живот знаем и можем със сигурност да кажем дали съществува дадено животно или не; но при по-точно изследване се убеждаваме, че това понякога е извънредно сложно, както е много добре известно на юристите, които напразно са се блъскали да намерят рационалната граница, зад която умъртвяването на детето в майчината утроба да се смята за убийство. Също така е невъзможно да се определи и моментът на смъртта, тъй като физиологията доказва, че смъртта не е внезапен, мигновен акт, а доста продължителен процес. Също така и всяко органично същество всеки даден миг е същото и не същото; всеки миг то преработва получавани отвън вещества и отделя от себе си други вещества, всеки миг умират едни клетки на неговия организъм и се образуват други; така че след известен период от време веществото на дадения организъм напълно се обновява, заменя се с други атоми на веществото. Ето защо всяко органично същество е винаги същото и все пак не е същото. При по-точно наблюдение ние намираме също, че двата полюса на една противоположност — положителният и отрицателният — са също толкова неотделими един от друг, колкото и противоположни, и че те, въпреки *всичката* си противоположност, взаимно се проникват; също тъй намираме понататък, че причина и следствие са представи, които имат значение като такива само когато се прилагат към даден отделен случай; но щом разгледаме отделния случай в неговата обща връзка със световното цяло, тези представи се схождат и преплитат в представата

за универсалното взаимодействие, в което причините и следствията постоянно си менят местата: онова, което тук или сега е причина, там или тогава става следствие, и обратното.

Всички тези процеси и методи на мислене не се побират в рамките на метафизичното мислене. А за диалектиката, която взема нещата и техните мисловни отражения главно в тяхната взаимна връзка, в тяхното съчетаване, в тяхното движение, в тяхното възникване и изчезване — такива процеси като горните, напротив, само потвърждават нейния собствен метод на изследване. Природата е пробният камък за диалектиката и трябва да кажем, че съвременното природознание е дало за тази проба извънредно обилен, всекидневно натрупващ се материал и с това доказа, че в природата всичко се извършва при последна сметка диалектически, а не метафизически, че тя се движи не във вечно еднообразен, постоянно повтарящ се кръг, а преживява действителна история. Тук трябва да посочим преди всичко Дарвин, който нанесе най-силния удар на метафизичния възглед върху природата, като доказа, че целият съвременен органичен свят, растенията и животните, а следователно и човекът, са продукт на един продължил милиони години процес на развитие. Но тъй като и досега на пръсти могат да се изброят природоизследователите, които са се научили да мислят диалектически, с този конфликт между постигнатите резултати и традиционния начин на мислене се обяснява безкрайната объркаост, която сега господствува в теоретичното природознание и еднакво докарва до отчаяние както учителите, така и учениците, както писателите, така и читателите.

И така, точна представа за вселената, за нейното развитие и за развитието на човечеството, както и за отражението на това развитие в главите на хората може да се получи само по диалектически път, като постоянно се взема предвид общото взаимодействие между възникването и изчезването, между прогресивните и регресивните изменения. И в тоя именно дух веднага се проявила новата немска философия. Кант започнал своята научна дейност с това, че превърнал вечната и неизменна слънчева система на Нютон — след като веднъж ѝ бил даден прословутият пръв тласък — в исторически процес: в процес на възникването на слънцето и на всички планети от въртящата се мъглявинна маса. При това той стигнал вече до извода, че това възникване на слънчевата система предполага и нейната неизбежна бъдеща гибел. Половин век по-късно неговият възглед бил математически обоснован от Лаплас, а след още половин век спектроскопът доказа, че в световното пространство съществуват такива нажежени газообразни маси с различни степени на сгъстяване[139].

Тази нова немска философия намери своя завършък в системата на Хегел, чиято голяма заслуга е тази, че в нея за пръв път той

представи целия природен, исторически и духовен свят като процес, т. е. като намиращ се в непрекъснато движение, изменение, преобразуване и развитие, и се опита да разкрие вътрешната взаимна връзка на това движение и развитие. От това гледище историята на човечеството престана вече да изглежда като нелеп хаос от безсмислени насилия, които пред съда на сега вече зрелия философски разум заслужават също само осъждане и които човек трябва да забрави колкото се може по-скоро; тя, напротив, изпъква като процес на развитие на самото човечество и задачата на мисълта се сведе до проследяването на последователните степени на този процес през всичките негови блуждения и доказването на вътрешната му закономерност през всичките привидни случайности.

За нас тук е безразлично, че Хегеловата система не разреши задачата, която си е поставила; нейната историческа заслуга е, че постави тази задача. Но това е задача, която никога няма да може да бъде разрешена от отделен човек. Макар че Хегел — наред със Сен-Симон — е бил най-универсалният ум на своето време, той все пак е бил ограничен, първо, от неизбежната ограниченост на собствените си знания и, второ, от също тъй ограничените по обем и дълбочина знания и възгледи на своята епоха. Но към това се прибавя и трето обстоятелство. Хегел е идеалист, т. е. за него мислите на нашата глава не са били повече или по-малко абстрактни отражения на действителните неща и процеси, а, напротив, за Хегел нещата и тяхното развитие са били само въплътени отражения на някаква „идея", която вече е съществувала някъде преди възникването на света. По такъв начин всичко е било обърнато с главата надолу и действителната връзка на световните явления била съвсем изопачена. И затова, колкото и вярно и гениално да са били схванати от Хегел някои отделни връзки между явленията, все пак, поради посочените причини, много неща и в подробностите на неговата система трябвало да се окажат скърпени, изкуствени, измислени, с една дума — изопачени. Хегеловата система като такава е била колосално недоносче, но затова пък и последното по своя род. А именно, тя още е страдала от едно неизлечимо вътрешно противоречие: от една страна, нейна съществена предпоставка е било историческото схващане, че човешката история е процес на развитие, който по своята същност не може да намери свой интелектуален завършък в откриването на така наречената абсолютна истина; но, от друга страна, неговата система претендира, че е израз на тъкмо тази абсолютна истина. Една всеобхватна, веднъж завинаги завършена система на познание на природата и историята противоречи на основните закони на диалектическото мислене, но това съвсем не изключва, а, напротив, предполага, че системното опозна-

ване на целия външен свят може да постига огромни успехи от поколение на поколение.

Схващането за пълната погрешност на дотогавашния идеализъм в Германия неизбежно доведе до материализма, само че, разбира се, не до чисто метафизичния, изключително механистически материализъм на XVIII в. В противоположност на наивно революционното, просто отричане на цялата минала история съвременният материализъм вижда в историята процес на развитието на човечеството и си поставя за задача да открие законите на движението на този процес. В противоположност на господствуващата както у французите от XVIII в., така все още и у Хегел представа за природата като движещо се в едни и същи ограничени кръгове, винаги равно на себе си цяло, с вечни световни тела, както е учел Нютон, и с неизменни видове органични същества, както е учел Линей, съвременният материализъм обобщава най-новите успехи на природознанието, според които и природата има своя история във времето, небесните тела, както и всички видове организми, които ги населяват при благоприятни условия, възникват и изчезват, а кръговратите, доколкото изобщо ги има, приемат безкрайно по-огромни размери. И в двата случая материализмът е по същество диалектически и вече не се нуждае от философия, която да стои над другите науки. Когато пред всяка отделна наука се постави искането да изясни мястото си в общата връзка на нещата и в познанието на тези неща, всяка специална наука за тази обща връзка става излишна. И тогава от цялата досегашна философия остава да съществува самостоятелно само учението за мисленето и неговите закони, т. е. формалната логика и диалектиката. Всичко останало влиза в положителната наука за природата и историята.

Но докато този обрат във възгледите върху природата можеше да се извършва само дотолкова, доколкото научноизследователската работа поставяше съответния положителен материал за познание — значително по-рано бяха вече станали исторически събития, които предизвикаха решителен поврат в разбирането на историята. През 1831 г. в Лион избухнало първото работническо въстание; от 1838 г. до 1842 г. първото национално работническо движение, движението на английските чартисти, достигнало най-високата си точка. Класовата борба между пролетариата и буржоазията изпъквала на преден план в историята на най-напредналите европейски страни в същия размер, в който се развивала, от една страна, едрата индустрия, а, от друга, неотдавна завоюваното политическо господство на буржоазията. Фактите все по-нагледно показвали цялата фалшивост на учението на буржоазната икономия за еднаквост на интересите на капитала и труда, за обща хармония и за общо благосъстояние на

народа като последица от свободната конкуренция. Всички тези неща не можеше повече да бъдат отричани, както не можеше да бъде отричан френският и английският социализъм, който беше техен теоретически, макар и крайно несъвършен израз. Но старото идеалистическо разбиране на историята, което още не бе изместено, не познаваше никакви базиращи се на материалните интереси класови борби и изобщо никакви материални интереси; производството и всички икономически отношения се споменаваха там само между другото, като второстепенни елементи на „историята на културата".

Новите факти наложиха да се направи ново изследване на цялата предишна история — и тогава се оказа, че *цялата* предишна история, с изключение на първобитното състояние, е била история на класови борби, че тези борещи се помежду си обществени класи винаги са продукт на производствените отношения и на размяната, с една дума — на *икономическите* отношения на своята епоха; че следователно икономическата структура на обществото в дадена епоха образува реалната основа, с която в последна сметка се обяснява цялата надстройка на правните и политическите институции, както и на религиозните, философските и други възгледи на всеки даден исторически период. Хегел освободи от метафизиката разбирането на историята, той го направи диалектическо, но неговото разбиране на историята е по същество идеалистическо. Сега идеализмът беше изгонен от последното му убежище, от разбирането на историята; дадено беше материалистическо разбиране на историята и беше намерен пътят за обясняване на съзнанието на хората с тяхното битие вместо предишното обясняване на тяхното битие със съзнанието.

Затова социализмът вече не се разглеждаше като случайно откритие на един или друг гениален ум, а като неизбежен резултат от борбата между две исторически възникнали класи — пролетариата и буржоазията. Неговата задача вече не беше да конструира една колкото може по-съвършена обществена система, а да изследва историко-икономическия процес, от който по необходимост са произлезли тези класи с тяхната взаимна борба, и в създаденото от този процес икономическо положение да намери средствата за разрешаване на конфликта. Но дотогавашният социализъм беше също така несъвместим с това материалистическо разбиране на историята, както и разбирането на френските материалисти за природата е несъвместимо с диалектиката и с най-новото природознание. Наистина предишният социализъм критикуваше съществуващия капиталистически начин на производство и последиците от него, но той не можеше да го обясни, следователно и да се справи с него — той можеше само да го отхвърли като негоден. Колкото повече се възмущаваше той от неизбежната при този начин на производство експлоатация на работническата

класа, толкова по-малко беше в състояние ясно да разбере в какво се състои тази експлоатация и как възниква тя. Касаеше се, от една страна, да се обясни неизбежността на възникването на капиталистическия начин на производство в неговата историческа връзка и в неговата необходимост за определен исторически период, а затова и неизбежността на неговата гибел, а от друга стана — да се разкрие и вътрешният, досега все още неразкрит характер на този начин на производство. Това бе направено с откриването на *принадената стойност*. Доказано бе, че присвояването на незаплатен труд е основната форма на капиталистическия начин на производство и на присъщата му експлоатация на работниците; че дори и когато капиталистът купува работната сила по пълната ѝ стойност, каквато тя има на стоковия пазар като стока, той все пак извлича от нея по-голяма стойност от оная, която е заплатил за нея, и че тази принадена стойност в последна сметка образува оная сума от стойности, от която се натрупва в ръцете на имотните класи постоянно увеличаващата се маса от капитали. По този начин беше обяснено как се извършва капиталистическото производство и как се произвежда самият капитал.

Тия две велики открития — материалистическото разбиране на историята и разкриване на тайната на капиталистическото производство посредством принадената стойност — ние дължим на *Маркс*. Благодарение на тези открития социализмът стана наука и найважната задача сега е преди всичко тя да бъде разработена понататък във всичките ѝ подробности и взаимовръзки.

III

Материалистическото разбиране на историята изхожда от положението, че производството, а след него и размяната на неговите продукти, е основата на всеки обществен строй; че във всяко излизащо на историческата сцена общество разпределението на продуктите, а с него и разделянето на обществото на класи или съсловия се определя от това, какво и как се произвежда и как се извършва размяната на произведените продукти. Оттук следва, че първопричините на всички обществени промени и политически преврати трябва да се търсят не в главите на хората, не в тяхното растящо разбиране на вечната истина и справедливост, а в измененията на начина на производство и на размяна; те трябва да се търсят не във *философията*, а в *икономиката* на съответната епоха. Пробуждащото се разбиране, че съществуващите обществени институции са неразумни и несправедливи, че „разумното е станало безсмислено, благодеянието — мъчение“*, е само признак, че в начините на производството и във формите на размяната съвсем незабелязано са станали такива изменения, на които вече не отговаря общественият строй, скроен по мярката на старите икономически условия. От това следва още, че и средствата за отстраняване на разкритите злини трябва също да са налице — в повече или в по-малко развит вид — в самите изменили се производствени отношения. Трябва не да *изнамираме* тези средства в главата, а да ги *откриваме* с помощта на главата в наличните материални факти на производството.

Но как във връзка с това стои въпросът със съвременния социализъм?

---

* Гьоте. „Фауст“. Част I, сцена четвърта („Кабинетът на Фауст“). *Ред.*

Вече е почти общопризнато, че съществуващият обществен строй е създаден от господствуващата сега класа, от буржоазията. Присъщият на буржоазията начин на производство, наречен от времето на Маркс капиталистически начин на производство, е бил несъвместим с местните и съсловни привилегии, както и с взаимните лични връзки на феодалния строй; буржоазията разрушила феодалния строй и върху неговите развалини издигнала буржоазния обществен строй, царството на свободната конкуренция, на свободното преместване, на равноправието на стокопритежателите — и изобщо на всички буржоазни прелести. Сега капиталистическият начин на производство можел да се развива свободно. Откак пàрата и новите машини превърнали старата манифактура в едра индустрия, създадените под ръководството на буржоазията производителни сили започнали да се развиват с нечувана по-рано бързина и в небивали по-рано размери. Но също както на времето си манифактурата и усъвършенствуващите се под нейното влияние занаяти влезли в конфликт с феодалните окови на цеховете, така и едрата индустрия на по-висока степен от своето развитие влиза в конфликт с тесните рамки, в които я поставя капиталистическият начин на производство. Новите производителни сили вече с цяла глава са надраснали буржоазната форма на тяхното използуване. И този конфликт между производителните сили и начина на производство съвсем не е конфликт, възникнал само в главите на хората — нещо като конфликта между първородния човешки грях и божествената справедливост, — а съществува в действителност, обективно, извън нас, независимо от волята или от поведението дори на ония хора, от дейността на които е бил предизвикан. Съвременният социализъм не е нищо друго освен мисловно отражение на този фактически конфликт, негово идеално отражение в главите преди всичко на оная класа, която непосредствено страда от него — работническата класа.

В какво се състои този конфликт?

Преди появата на капиталистическото производство, т. е. в средните векове, навсякъде е съществувало дребното производство, основано върху частната собственост на работещите върху техните средства за производство: в селото — земеделието на дребните — свободни или крепостни — селяни, а в градовете — занаятчийството. Средствата на труда — земята, земеделските оръдия, работилниците, занаятчийските инструменти — били средства на труда на отделни лица, предназначени само за еднолична употреба, и следователно по необходимост си оставали дребни, миниатюрни, ограничени. Но затова пък те обикновено принадлежали на самия производител. Да концентрира, да уедри тези разпръснати, дребни средства за производство, да ги превърне в съвременни могъщи лостове на произ-

водството — тъкмо такава е била историческата роля на капиталистическия начин на производство и на неговата носителка — буржоазията. Как тя, от XV в. нататък, исторически е изпълнила тази роля в трите различни степени на производството: простата кооперация, манифактурата и едрата индустрия — подробно е описал Маркс в IV отдел на „Капиталът".[140] Но буржоазията, както също е изтъкнато там, могла да превърне тези ограничени средства за производство в мощни производителни сили само като ги превърнала от средства за производство, употребявани от отделен човек, в *обществени* средства за производство, употребявани само *съвместно от маса хора.* Чекръкът, ръчният тъкачен стан, ковашкият чук се заменят от предачната машина, механическия тъкачен стан, парния чук; отделната работилница — от фабриката, изискваща съвместния труд на стотици и хиляди работници. И както средствата за производство и самото производство се превърнало от редица отделни действия в редица обществени действия, а продуктите — от продукти на отделни лица в обществени продукти. Преждата, тъканите, металните стоки, които излизат от фабриките и заводите, са вече продукт на общия труд на множество работници, през ръцете на които те трябва да минат последователно, преди да бъдат окончателно завършени. Никой отделен работник не може да каже: „Това съм направил *аз*, това е *мой* продукт".

Но там, където основна форма на производството е стихийно създалото се разделение на труда в обществото, възникнало постепенно и безпланово, там това разделение на труда придава на продуктите формата на *стоки*, чиято взаимна размяна, покупката и продажбата, дава възможност на отделните производители да задоволяват своите разнообразни нужди. А така е било в средните векове. Селянинът например продавал на занаятчията земеделски продукти, а купувал от него занаятчийски изделия. Именно в това общество от отделни производители, стокопроизводители, се вмъкнал новият начин на производство. В стихийно създалото се, *безпланово* разделение на труда, което господствувало в цялото общество, той внесъл *планомерно* разделение на труда, организирано в отделната фабрика; наред с *производството* на *отделните* производители се появило *общественото* производство. Продуктите на едното и на другото се продавали на един и същ пазар, а следователно на поне приблизително еднакви цени. Но плановата организация била по-могъща от стихийно създалото се разделение на труда; фабриките, в които се използвал обществен труд, произвеждали продуктите си по-евтино от единичните дребни производители. Производството на отделните производители търпяло поражение в една област след друга, общественото производство революционизирало целия стар

начин на производство. Но този революционен характер на общественото производство бил толкова малко осъзнат, че то, напротив, било въвеждано именно за засилване и разширяване на стоковото производство. То възниквало в пряка връзка с определени, съществуващи още преди него лостове на стоковото производство и на стокообмена: търговския капитал, занаятите и наемния труд. Тъй като то самото се явило като нова форма на стоковото производство, присъщите на стоковото производство форми на присвояване останали напълно в сила и за него.

При оная форма на стоковото производство, която се развила в средните векове, изобщо не можело и да възникне въпросът — на кого трябва да принадлежи продуктът на труда. Всеки отделен производител е изготвял този продукт обикновено от свои собствени, често пъти произведени от него самия суровини, със собствени оръдия на труда и със собствения си ръчен труд или с ръчния труд на своето семейство. Такъв производител нямало защо да си присвоява този продукт; той по начало му принадлежал. Следователно правото на собственост върху продукта почивало *на собствения труд*. Даже там, където е била използвана чужда помощ, тя по начало си оставала нещо странично, и често пъти била възнаграждавана не само с работна заплата, но и по друг начин: цеховият чирак и калфа работели не толкова заради издръжката и работната заплата, колкото заради собственото си обучение и подготовка за самостоятелни майстори. Но ето че започнало концентрирането на средствата за производство в големи работилници и манифактури, превръщането им във фактически обществени средства за производство. Но с тези обществени средства за производство и обществени продукти продължавали да постъпват така, като че те, както и по-рано, си оставали средства за производство и продукти на отделни лица. Ако дотогава собственикът на средствата на труда си присвоявал продукта, защото последният обикновено бил негов собствен продукт, а чуждият спомагателен труд бил изключение, то сега собственикът на средствата на труда продължавал да си присвоява продукта, макар той вече да не бил *негов*, а изключително продукт на *чужд труд*. По такъв начин продуктите на обществения труд вече били присвоявани не от онези, които действително привеждали в движение средствата за производство и действително произвеждали тези продукти, а от *капиталиста*. Средствата за производство и производството по същество станали обществени. Но те остават подчинени на оная форма на присвояване, която има за своя предпоставка частното производство на отделните производители, при което следователно всеки притежава своя собствен продукт и го изнася на пазара. Начинът на производството бива подчинен на тази

форма на присвояване, макар че той унищожава нейната предпоставка*. В това противоречие, което придава на новия начин на производството неговия капиталистически характер, *вече се съдържат в зародиш всички колизии на съвременността.* И колкото по-пълно ставало господството на новия начин на производство във всички решаващи отрасли на производството и във всички икономически господствуващи страни, като свеждало по такъв начин индивидуалното производство до незначителни остатъци — *толкова по-рязко трябвало да изпъкне и несъвместимостта на общественото производство с капиталистическото присвояване.*

Първите капиталисти, както казахме, заварили формата на наемния труд вече готова. Но наемният труд съществувал само като изключение, като странично, спомагателно занятие, като преходно положение. Земеделецът, който от време на време отивал да работи като надничар, имал свое собствено парче земя, което можело да му осигури едно оскъдно съществуване. Уставите на цеховите сдружения имали грижата днешният калфа да стане утре майстор. Но положението се изменило, щом средствата за производство били превърнати в обществени и концентрирани в ръцете на капиталистите. Средствата за производство, както и продуктите на дребния отделен производител все повече се обезценявали; на него не му оставало нищо друго, освен да стане наемен работник на капиталиста. Наемният труд, който преди бил само изключение и спомагателно занятие, станал правило и основна форма на цялото производство; от странично занятие, каквото бил преди, той станал вече единствена дейност на работника. Временният наемен работник се превърнал в пожизнен наемен работник. При това броят на пожизнените наемни работници се увеличил колосално вследствие едновременното сгромолясване на феодалния строй, разпускането на свитите на феодалите, изгонването на селяните от техните земи и пр. Настъпил пълен разрив между концентрираните в ръцете на капиталистите средства за производство, от една страна, и производителите, лишени от всичко друго освен от работната си сила, от друга. *Противоречието между общественото производство и капиталистическото*

* Тук не е нужно да се разяснява, че макар и *формата* на присвояването да си остава същата, гореописаният процес революционизира *характера* на присвояването не по-малко, отколкото характера на самото производство. Дали аз присвоявам своя собствен продукт или продукта на чужд труд — това, естествено, са два съвсем различни вида присвоявания. Ще отбележим между другото, че наемният труд, в който вече се съдържа в зародиш целият капиталистически начин на производство, съществувал открай време; в единична и случайна форма той е съществувал векове наред с робството. Но този зародиш е можал да се развие в капиталистически начин на производство едва когато били създадени необходимите за него исторически предпоставки.

присвояване се проявило като антагонизъм между пролетариата и буржоазията.

Видяхме, че капиталистическият начин на производство се вмъкнал в едно общество от стокопроизводители, от отделни производители, обществената връзка между които се осъществявала чрез размяната на техните продукти. Но характерно за всяко общество, основано върху стоковото производство, е това, че в него производителите загубват властта над своите собствени обществени отношения. Всеки произвежда изолирано със своите случайни средства за производство и за своите особени нужди от размяна. Никой не знае какво количество от продукта, който той произвежда, ще се появи на пазара и колко потребители може да намери; никой не знае дали има действителна нужда от неговия едноличен продукт, дали ще може да изкара производствените си разходи и дали изобщо ще може да го продаде. В общественото производство цари анархия. Но стоковото производство, както и всяка друга форма на производство, има свои присъщи, специфични, неотделими от него закони; въпреки анархията тези закони си пробиват път в нея и чрез нея. Те се проявяват в единствената запазила се форма на обществена връзка — в размяната — и действуват върху отделните производители като принудителни закони на конкуренцията. Те следователно първоначално са неизвестни дори на самите производители и последните трябва да ги откриват само постепенно, чрез дълъг опит. Така че те се налагат без участието на производителите и против производителите, като сляпо действуващи природни закони на тяхната форма на производство. Продуктът господствува над производителите.

В средновековното общество, особено в първите векове, производството било насочено главно към собственото потребление. То задоволявало предимно само нуждите на самия производител и на неговото семейство. А там, където, както на село, съществували отношения на лична зависимост, производството задоволявало и нуждите на феодала. Следователно тук не се е извършвала размяна и затова продуктите не са приемали характер на стоки. Селското семейство произвеждало почти всичко, от което имало нужда: оръдия и облекло, както и хранителни продукти. То започнало да произвежда и стоки едва когато започнало да произвежда и излишък свръх собствените си нужди и дължимите на феодала натурални повинности; този излишък, пуснат в обществената размяна, предназначен за продажба, станал стока. Градските занаятчии наистина още от самото начало трябвало да произвеждат за размяна. Но и самите те изработвали по-голямата част от предметите за задоволяване на собствените си нужди; те имали зеленчукови градини и малки ниви, па-

сели свой добитък в общинската гора, която освен това им давала и строителен материал, и топливо; жените предели лен, вълна и т. н. Производството за размяна, стоковото производство, едва се зараждало. Оттук и ограничената размяна, ограниченият пазар, стабилният начин на производство, местната изолираност по отношение на външния свят, местното вътрешно обединение: марката* в село, цеховата организация в града.

Но с разширяването на стоковото производство и особено с появата на капиталистическия начин на производство дремещите дотогава закони на стоковото производство започнали да действуват по-открито и с по-голяма сила. Старите връзки отслабнали, старите прегради били разрушени, производителите все повече се превръщали в независими, разединени стокопроизводители. Анархията на общественото производство се проявила открито и все повече се изостряла. Но главното оръдие, с помощта на което капиталистическият начин на производство засилвал тази анархия в общественото производство, била пряката противоположност на анархията: засилващата се организация на производството като обществено производство във всяко отделно производствено предприятие. С този лост капиталистическият начин на производство сложил край на старата мирна стабилност. Там, където проникввал в някой отрасъл на промишлеността, той изтласквал от нея старите методи на производство. Овладявайки известен занаят, той унищожавал стария занаят. Полето на труда се превърнало в бойно поле. Великите географски открития и последвалата ги колонизация многократно увеличили областта на пазара и ускорили превръщането на занаята в манифактура. Борбата се разгаряла вече не само между отделните местни производители; местните борби се разраснали от своя страна до размери на национални борби, до търговските войни през XVII и XVIII век[141]. Накрай, едрата индустрия и създаването на световния пазар направили тази борба всеобща и същевременно ѝ придали нечувана ожесточеност. В отношенията между отделните капиталисти, както и между цели отрасли на производството и между цели страни, въпросът за съществуване се решава от това, дали те обладават изгодни, естествени или изкуствено създадени производствени условия. Победените биват безмилостно отстранявани. Това е Дарвиновата борба за отделно съществуване, пренесена — с удосеторена ярост — от природата в обществото. Естественото състояние на животните изпъква като връх на човешкото развитие. Противоречието между обществе-

* Виж приложението на края. Виж настоящия том, стр. 331—348 *Ред.* Тук Енгелс се позовава на своя очерк „Марката", който бил поместен като приложение към немското и към английското издание на „Развитие на социализма от утопия в наука". Виж *К. Маркс* и *Ф. Энгельс,* Соч., т. XV, стр. 629—645. *Ред.*

ното производство и капиталистическото присвояване се проявява *като противоположност между организацията на производството в отделните фабрики и анархията на производството в цялото общество.*

Капиталистическият начин на производство се движи в тия две форми на проява на противоречието, което му е присъщо по силата на неговия произход, като описва безизходно оня „омагьосан кръг", който още Фурие бе открил в него. Но на своето време Фурие, разбира се, не е могъл още да види, че този кръг постепенно се стеснява, че движението на производството се извършва по-скоро спиралообразно и, както движението на планетите, трябва да завърши със сблъскване с центъра. Движещата сила на обществената анархия на производството е, която все повече и повече превръща по-голямата част от хората в пролетарии, а именно пролетарските маси ще сложат най-после край на анархията в производството. Движещата сила на социалната анархия в производството е, която превръща възможността за безкрайно усъвършенстване на машините в едрата индустрия в принудителен закон за всеки отделен индустриален капиталист, в закон, който под страх на гибел непрекъснато му повелява да усъвършенствува своите машини. Но усъвършенствуването на машините прави излишно определено количество човешки труд. Ако въвеждането и разпространяването на машините означава изместване на милиони работници на ръчния труд от малък брой работници, работещи на машини, усъвършенствуването на машините означава изместване на все по-голям и по-голям брой от самите работници на машинен труд, а в последна сметка — създаване на засилено предлагане на работни ръце, което превишава средното търсене на такива от страна на капитала, означава постоянна индустриална резервна армия, както я нарекох още в 1845 г.*; армия, която е на разположение на производството, когато то работи с пълна пàра, и която бива изхвърлена на улицата вследствие на неизбежно следващ след това крах; армия, която е постоянно тегнеща оловена гира на краката на работническата класа в борбата за съществуване между нея и капитала, регулатор на работната заплата, задържайки я постоянно на ниско ниво, съобразено с нуждите на капитала. По такъв начин излиза, че машината — да се изразим с думите на Маркс — става най-мощното оръжие на капитала против работническата класа, че средството на труда постоянно изтръгва средствата за живот от ръцете на работника и че собственият продукт на работниците се превръща в оръдие за тяхното поробване[142]. Оказва се, че икономията

* „Положението на работническата класа в Англия", стр. 109. (Виж настоящото издание, т. 2, стр. 313.) *Ред.*

на средствата на труда същевременно е по начало и най-безогледно прахосване на работна сила и грабеж по отношение на нормалните условия на труда[143]; че машината, това най-мощно средство за намаляване на работното време, се превръща в най-сигурното средство за превръщане на целия живот на работника и на неговото семейство в потенциално работно време, за увеличаване стойността на капитала; оказва се, че прекомерният труд на една част от работническата класа обуславя пълната безработица на другата ѝ част, а едрата индустрия, която обикаля цял свят, за да търси консуматори, в собствената си страна ограничава консумацията на работническите маси до гладен минимум и по тоя начин подкопава собствения си вътрешен пазар. „Законът, който винаги държи относителното свръхнаселение, или индустриалната резервна армия, в равновесие с обема и енергичността на натрупването — този закон приковава работника към капитала по-здраво, отколкото чукът на Хефест е приковал Прометей към скалата. Този закон обуславя натрупването на мизерията, съответна на натрупването на капитала. Следователно натрупването на богатство на единия полюс е същевременно натрупване на мизерия, изтощение, робство, невежество, подивяване и морално израждане на противоположния полюс, т. е. на страната на онази класа, която *произвежда своя собствен продукт като капитал*" (*Маркс,* „Капиталът", стр. 671)[144]. А да очакваме от капиталистическия начин на производство друго разпределение на продуктите — това би значило да искаме електродите на една батерия, оставайки си съединени с нея, да престанат да разлагат водата и да не натрупват кислород на положителния полюс и водород — на отрицателния.

Видяхме как способността на съвременните машини за усъвършенствуване, доведена до най-висока степен, се превръща вследствие анархията на производството в обществото в принудителен закон, който заставя отделните индустриални капиталисти постоянно да подобряват своите машини, постоянно да увеличават тяхната производителна сила. В също такъв принудителен закон се превръща за тях и простата фактическа възможност да разширяват размера на своето производство. Грамадната способност на едрата индустрия да се разширява, пред която разширяемостта на газовете е истинска детска игра, се проявява сега като *потребност* да разширява тази индустрия и качествено, и количествено, потребност, която не се съобразява с никакво противодействие. Това противодействие се създава от консумацията, пласмента и пазарите за продуктите на едрата индустрия. Но способността на пазарите както към екстензивно, тъй и към интензивно разширение се определя от съвсем други закони, които действуват с много по-малка енергия. Разширяването на паза-

рите не може да върви в крак с разширяването на производството. Колизията става неизбежна и тъй като тя не е в състояние да разреши конфликта, докато не хвърли във въздуха самия капиталистически начин на производство, тя се превръща в периодическа. Капиталистическото производство създава нов „омагьосан кръг“.

И наистина, от 1825 г., когато избухнала първата обща криза, целият индустриален и търговски свят, производството и размяната на всички цивилизовани народи заедно с техните повече или по-малко варварски придатъци излизат от релсите приблизително веднъж на всеки десет години. Търговията спира, пазарите се препълват с огромни маси от ненамиращи пласмент продукти, наличните пари изчезват от обръщение, кредитът се прекратява, фабриките спират, трудещите се маси остават без средства за живот именно защото са произвели тези средства за живот в твърде голямо количество; фалитите следват един след друг, публичната продажба една след друга. Застоят продължава години наред, маса производителни сили и продукти се прахосват и унищожават, докато най-после натрупаните маси от стоки, повече или по-малко обезценени, не бъдат най-после продадени и не се възобнови постепенно движението на производството и размяната. Това движение малко по малко се ускорява, преминава в тръс, индустриалният тръс преминава в галоп и този галоп отстъпва място на бесния кариер, истинско надбягване с препятствия, което обхваща индустрията, търговията, кредита и спекулацията, за да се сгромоляса пак след най-отчаяни скокове в бездната на краха. И така все отначало. От 1825 г. ние вече пет пъти преживяхме това и сега (1877 г.) го преживяваме за шести път. И характерът на тези кризи е толкова ярко изразен, че Фурие е схванал същността на всички тези кризи, като е нарекъл първата от тях crise pléthorique, криза от изобилие[145].

При кризите противоречието между общественото производство и капиталистическото присвояване стига до насилствен взрив. Стоковото обръщение временно се прекратява; средството на обръщението, парите, става пречка за обръщението; всички закони на стоковото производство и на стоковото обръщение се обръщат с главата надолу. Икономическата колизия достига най-високата си точка: *начинът на производството въстава против начина на размяната.*

Фактът, че обществената организация на производството вътре във фабриката се е развила до такава степен, че е станала несъвместима със съществуващата наред с нея и над нея анархия на производството в обществото — този факт става осезателен за самите капиталисти вследствие насилствената концентрация на капиталите, която се извършва през време на кризите поради разоряването на мнозина

едри и на още по-голям брой дребни капиталисти. Целият механизъм на капиталистическия начин на производство престава да действува под тежестта на създадените от самия него производителни сили. Този начин на производство вече не може да превръща в капитал тази маса от средства за производство; те остават неупотребени и тъкмо затова трябва да бездействува и индустриалната резервна армия. Средства за производство, средства за живот, работници, които се намират на разположение на капитала — всички елементи на производството и на общото благосъстояние са в изобилие. Но „изобилието става източник на нужда и лишения" (Фурие), защото тъкмо то пречи за превръщането на средствата за производство и средствата за живот в капитал. Защото в капиталистическото общество средствата за производство могат да влязат в действие само ако преди това са се превърнали в капитал, в средство за експлоатиране на човешка работна сила. Като призрак стои между работниците, от една страна, и средствата за производство и средствата за живот, от друга, необходимостта тези средства да бъдат превърнати в капитал. Само тази необходимост предотвратява съединяването на веществените и личните лостове на производството; само тя пречи на средствата за производство да действуват, а на работниците — да работят и да живеят. Така че, от една страна, капиталистическият начин на производство е разобличен в собствената му неспособност да управлява по-нататък тези производителни сили. От друга страна, самите производителни сили все по-мощно се стремят да унищожат това противоречие, да се освободят от всичко, което им е присъщо като капитал, *да бъде признат фактически техният характер като обществени производителни сили.*

Това противодействие на мощно нарастващите производителни сили на капиталистическия им характер, тази нарастваща необходимост от признаване на тяхната обществена същност заставя самата капиталистическа класа все повече и повече — доколкото това изобщо е възможно при капиталистическите отношения — да ги третира като обществени производителни сили. Както периодът на индустриален размах с неговия безгранично раздут кредит, така и самият крах, разрушаващ едри капиталистически предприятия, води до онази форма на обобществяване на по-големи маси от средства за производство, която срещаме в различните видове акционерни дружества. Някои от тези средства за производство и за съобщение, като например железниците, по начало са толкова колосални, че изключват всяка друга форма на капиталистическа експлоатация. Но и тази форма вече става недостатъчна на известна степен на развитие; едрите производители от един и същ отрасъл на индустрията в дадена страна се обединяват в „тръст", в съюз за регу-

лиране на производството; те определят общото количество на онова, което трябва да бъде произведено, разпределят го помежду си и налагат предварително установената продажна цена. А тъй като тия тръстове обикновено се разпадат при първия застой в работите им, те тъкмо с това предизвикват още по-концентрирано обобществяване: целият индустриален отрасъл се превръща в едно единствено огромно акционерно дружество, вътрешната конкуренция отстъпва място на монопола на това дружество вътре в дадена страна. Така именно и стана в 1890 г. с английското производство на алкали, което сега, след сливането на всичките 48 големи фабрики, премина в ръцете на едно единствено, ръководено от един център дружество с капитал от 120 милиона марки.

В тръстовете свободната конкуренция се превръща в монопол, а безплановото производство на капиталистическото общество капитулира пред плановото производство на бъдещото социалистическо общество. Наистина отначало само в полза и изгода на капиталистите. Но в тази си форма експлоатацията става толкова осезателна, че трябва да рухне. Нито един народ не би се съгласил да търпи дълго време едно ръководено от тръстовете производство с тяхната неприкрита експлоатация на цялото общество от малка банда лица, които живеят от рязане на купони.

Тъй или инак, с тръстове или без тръстове, в края на краищата държавата, като официален представител на капиталистическото общество, ще трябва* да поеме ръководенето на производ-

---

* Казвам: *„ще трябва"*, защото само в случай, че средствата за производство и съобщения *наистина* надраснат управляването от страна на акционерните дружества, че превръщането им в държавни стане *икономически* неизбежно — само в такъв случай, дори и това да извърши съвременната държава, то ще означава икономически напредък, нова крачка към завладяването на производителни сили от самото общество. Но напоследък, откакто Бисмарк се залови да одържавява, се появи особен род фалшив социализъм, който тук-там дори се изроди в своеобразен вид доброволно лакейничене, направо обявяващ за социалистическо *всяко*, дори и Бисмарковото одържавяване. Ако държавният тютюнев монопол е социализъм, Наполеон и Метерних трябва да бъдат причислени към основателите на социализма. Когато белгийското правителство по съвсем обикновени политически и финансови съображения само̀ построи своите главни железопътни линии, когато Бисмарк, без каквато и да било икономическа необходимост превърна в държавна собственост главните железопътни линии в Прусия само за да може по-добре да ги приспособи и използва в случай на война, за да може да обучи железопътни служещи и да направи от тях послушно гласуващо за правителството стадо, а главно, за да си създаде нов, независим от парламента източник на доходи — всичко това съвсем не бяха крачки към социализма, нито пряко, нито косвено, нито съзнателно, нито несъзнателно. Иначе трябва да бъдат признати за социалистически институции и Кралската Seehandlung[146], и Кралската порцеланова манифактура, а дори и ротните шивални във войската, или дори и най-сериозно направеното през тридесетте години при царуването на Фридрих Вилхелм III предложение от един умник да бъдат превърнати в държавни... публичните домове.

ството. Тази необходимост от превръщане в държавна собственост се появява преди всичко за големите съобщителни средства: пощата, телеграфа и железниците.

Ако кризите разкриха неспособността на буржоазията да управлява и занапред съвременните производителни сили, превръщането на големите производствени предприятия и средства за съобщения в акционерни дружества, в тръстове и в държавна собственост показва, че буржоазията не е нужна за тази цел. Всички обществени функции на капиталиста се изпълняват сега от наемни служещи. За капиталиста вече не е останала друга обществена дейност, освен да прибира доходи, да реже купони и да играе на борсата, където разните капиталисти си отнемат един на друг капиталите. Ако капиталистическият начин на производство отначало е изтласквал работниците, сега изтласква и капиталистите, наистина засега още не в индустриалната резервна армия, а само в категорията на излишното население.

Но нито превръщането в акционерни дружества и тръстове, нито преминаването в държавна собственост не унищожават капиталистическия характер на производителните сили. При акционерните дружества и тръстове това е съвсем очевидно. А и съвременната държава е само такава организация, каквато си създава буржоазното общество за запазване на общите външни условия на капиталистическия начин на производство от посегателствата както на работниците, така и на отделните капиталисти. Съвременната държава — каквато и да бъде нейната форма — си остава по същество капиталистическа машина, държава на капиталистите, идеалният съвкупен капиталист. Колкото повече производителни сили поеме като своя собственост, толкова повече тя действително се превръща в съвкупен капиталист, толкова по-голям брой граждани тя ще експлоатира. Работниците ще си останат наемни работници, пролетарии. Капиталистическите отношения не се премахват, а, напротив, довеждат се до крайност, до връхната им точка. Но на самия връх става преврат. Държавната собственост върху производителните сили не разрешава конфликта, но тя крие в себе си формалното средство, възможността за неговото разрешаване.

Това разрешаване може да се състои само в действителното признаване на обществената природа на съвременните производителни сили, следователно в това, начинът на производството, на присвояването и на размяната да бъде поставен в съответствие с обществения характер на средствата за производство. А това може да се постигне само когато обществото открито и без заобикалки вземе в свое владение производителните сили, които не са могли да бъдат повече управлявани по друг начин освен по обществения.

По такъв начин общественият характер на средствата за производство и продуктите, който сега се насочва против самите производители и периодически разклаща начина на производството и размяната, налагайки се насилствено и разрушително, като сляпо действуващ природен закон — този обществен характер ще бъде тогава напълно съзнателно използван от производителите и ще се превърне от причина за разстройство и периодически крахове в мощен лост на самото производство.

Обществените сили, подобно на природните сили, действуват сляпо, насилствено, разрушително, докато не сме ги опознали и не се съобразяваме с тях. Но щом като веднъж вече сме ги опознали, щом сме разбрали тяхното действие, насока и влияние, само от нас самите зависи да ги подчиняваме все повече и повече на нашата воля и чрез тях да постигнем нашите цели. Това особено важи за съвременните могъщи производителни сили. Докато ние упорито отказваме да разберем тяхната природа и техния характер — а на това разбиране се съпротивяват капиталистическият начин на производство и неговите защитници, — дотогава тези сили ще действуват въпреки нас и против нас, дотогава ще властвуват над нас, както подробно посочихме това по-горе. Но щом веднъж бъде разбрана тяхната природа, те могат да бъдат превърнати в ръцете на сдружените производители от демонични повелители в покорни слуги. Разликата тук е същата, каквато е между разрушителната сила на електричеството в мълнията и укротеното електричество в телеграфния апарат и във волтовата дъга, каквато е разликата между стихията на пожара и огъня, действуващ в услуга на човека. Когато със съвременните производителни сили започнат да се отнасят съобразно с тяхната най-после опозната природа, обществената анархия в производството ще отстъпи мястото си на едно обществено планомерно регулиране на производството съобразно нуждите както на цялото общество, така и на всеки негов член. Тогава капиталистическият начин на присвояване, при който продуктът поробва отначало производителя, а след това и присвоителя, ще бъде заменен с нов начин на присвояване на продуктите, основан върху самата природа на съвременните средства за производство: от една страна — с пряко обществено присвояване на продуктите като средство за поддържане и разширяване на производството, а от друга — с пряко индивидуално присвояване като средство за живот и наслада.

Като превръща все повече и повече огромното мнозинство от населението в пролетарии, капиталистическият начин на производство създава силата, която под страх на гибел е принудена да извърши тоя преврат. Като налага все повече и повече да се превръщат големите обобществени средства за производство в държавна собстве-

ност, капиталистическият начин на производство сам посочва пътя към извършването на този преврат. *Пролетариатът взема държавната власт и превръща средствата за производство преди всичко в държавна собственост.* Но с това той унищожава самия себе си като пролетариат, с това той унищожава всички класови различия и класови противоположности, а заедно с това и държавата като държава. Досегашното общество, което се движи в класови противоположности, е имало нужда от държава, т. е. от една организация на експлоататорската класа за поддържане на нейните външни условия на производство, т. е. предимно за насилствено задържане на експлоатираната класа в определените от съществуващия начин на производство условия на потисничество (робство, крепостничество или феодална зависимост, наемен труд). Държавата е била официалният представител на цялото общество, негово съсредоточаване в една видима корпорация, но тя е била такава само дотолкова, доколкото е била държава на оная класа, която за своето време сама е представлявала цялото общество: в древността тя е била държава на робовладелците — граждани на държавата, в Средновековието — на феодалната аристокрация, в наше време — на буржоазията. Когато държавата най-после стане действителен представител на цялото общество, тогава тя сама ще направи себе си излишна. Когато вече няма да има обществена класа, която трябва да бъде държана в подчинение, когато изчезнат заедно с класовото господство, заедно с борбата за отделно съществуване, обусловена от съвременната анархия на производството, произлизащите от тази борба сблъсквания и ексцесии, тогава вече няма да има какво да се потиска, няма да има нужда и от специална сила за потискане, от държава. Първият акт, с който държавата наистина ще се яви като представител на цялото общество — вземането във владение на средствата за производство в името на обществото,— ще бъде същевременно и нейният последен самостоятелен акт като държава. Намесването на държавната власт в обществените отношения постепенно ще стане излишно в различните области и ще престане от само себе си. На мястото на управляването на хората ще дойде управляването на нещата и ръководенето на производствените процеси. Държавата няма да бъде „премахната", тя *ще отмира.* Това трябва да се има предвид при оценката на фразата за „свободна народна държава"[147], фраза, която е имала за известно време право на съществуване като агитационно средство, но в последна сметка научно несъстоятелна; това трябва да се има предвид и при оценяване на искането на така наречените анархисти държавата да бъдела премахната днес-утре.

Откакто на историческата сцена се е появил капиталистическият начин на производство, вземането от обществото на всички

средства за производство в свое владение често пъти се е представяло както на отделни личности, така и на отделни секти като повече или по-малко неясен идеал за бъдещето. Но то стана възможно и историческа необходимост едва когато се оказаха налице фактическите условия за неговото осъществяване. Както и всеки друг обществен прогрес, то става осъществимо не защото хората са осъзнали, че съществуването на класи противоречи на справедливостта, равенството и т. н., не поради простото желание да бъдат премахнати тези класи, а само по силата на известни нови икономически условия. Разделянето на обществото на експлоататорска и експлоатирана, на господствуваща и потисната класа е било неизбежна последица от предишното слабо развитие на производството. Докогато съвкупният обществен труд дава продукция, която едва превишава най-необходимите средства за съществуване на всички, докогато следователно трудът отнема всичкото или почти всичкото време на огромното мнозинство от членовете на обществото, дотогава това общество по необходимост ще се дели на класи. Наред с това огромно мнозинство, което е заето изключително с принудителен труд, се образува и класа, която е освободена от пряк производителен труд и която се занимава с общите работи на обществото, като ръководство на труда, държавни работи, правосъдие, науки, изкуства и т. н. Така че в основата на делението на класи лежи законът за разделението на труда. Но това съвсем не изключва прилагането на насилие, грабеж, хитрост и измама при образуването на класите и не пречи на господствуващата класа, завзела властта, да укрепва своето положение за сметка на трудещите се класи и да превръща ръководенето на обществото в усилено експлоатиране на масите.

Затова, макар и делението на класи да има известно историческо оправдание, все пак то го има само за известен период, само при известни обществени условия. Това деление на класи се е дължало на недостатъчното производство и то ще бъде унищожено с пълното развитие на съвременните производителни сили. И наистина, премахването на обществените класи предполага достигането на такава степен на историческо развитие, на която е анахронизъм, отживяло не само съществуването на една или друга определена господствуваща класа, но изобщо на всякаква господствуваща класа, а следователно и самото делене на класи. Така че премахването на класите предполага такава висока степен на развитие на производството, на която присвояването на средствата за производство и на продуктите — а с това и на политическото господство, на монопола на образованието и на духовното ръководство — от страна на една отделна обществена класа става не само излишно, но и пречи за

икономическото, политическото и интелектуалното развитие. Тази степен сега е достигната. Политическият и интелектуалният банкрут на буржоазията едва ли е тайна дори за самата нея, а нейният икономически банкрут се повтаря редовно всеки десет години. При всяка криза обществото се задъхва под тежестта на собствените си производителни сили и продукти, които то не може да използва, и стои безпомощно пред абсурдното противоречие, когато производителите не могат да консумират, защото липсват консуматори. Експанзивната сила на средствата за производство разкъсва оковите, които ѝ е поставил капиталистическият начин на производство. Освобождаването на средствата за производство от тези окови е единственото предварително условие за непрекъснато, постоянно ускоряващо се развитие на производителните сили, а с това и за практически безграничното нарастване на самото производство. Но не само това. Превръщането на средствата за производство в обществена собственост ще премахне не само сегашното изкуствено спъване на производството, но и действителното прахосване и унищожаване на производителните сили и на продукти, което сега е неизбежен спътник на производството и достига връхната си точка при кризите. Освен това обобществяването на средствата за производство ще освободи за цялото общество маса средства за производство и продукти, като премахне безумния разкош и прахосничество на господствуващите сега класи и на техните политически представители. Възможността да се осигурят на всички членове на обществото чрез общественото производство не само напълно достатъчни и от ден на ден подобряващи се материални условия на съществуване, но и пълно свободно развитие и прилагане на техните физически и умствени способности — тази възможност сега за пръв път я има, но я *има**.

Щом обществото завладее средствата за производство, премахва се стоковото производство, а с това и господството на продукта над производителите. Анархията в общественото производство се за-

---

* Няколко цифри могат да ни дадат приблизителна представа за огромната експанзивна сила на съвременните средства за производство дори под гнета на капитализма. Според най-новите изчисления на Джифън[148] цялото богатство на Великобритания и Ирландия е възлизало кръгло на:

в 1814 г. — 2200	милиона ф. стер.	= 44	милиарда марки
в 1865 г. — 6100	" " "	=122	" "
в 1875 г. — 8500	" " "	=170	" "

Що се отнася до унищожаването на средства за производство и на продукти през време на кризата, на втория конгрес на германските индустриалци (в Берлин, 21 февруари 1878 г.)[149] било установено, че общите загуби само на *германската железообработваща индустрия* през последната криза достигнали 455 милиона марки.

меня с планова, съзнателна организация. Борбата за отделното съществуване престава. Едва тогава човек, в известен смисъл окончателно, се отделя от царството на животните и преминава от животински към действително човешки условия на съществуване. Жизнените условия, които заобикалят хората и досега са господствували над тях, вече минават под властта и под контрола на хората, които сега за пръв път стават истински, съзнателни господари на природата, защото стават господари на собственото си обединение в общество. Законите на собствените им обществени действия, които досега са им противостояли като чужди, господствуващи над тях природни закони, ще бъдат прилагани от хората с пълно познаване на работата, следователно ще бъдат подчинени на тяхното господство. Обединението на хората в общество, което досега им е противостояло като натрапено отвън от природата и историята, сега става тяхно собствено, свободно дело. Обективните, чужди сили, които досега са господствували над историята, минават под контрола на самите хора. И едва от този момент хората ще започнат напълно съзнателно сами да творят своята история, едва тогава привежданите от тях в движение обществени причини ще дават в значителна и във все по-голяма степен желаните от тях резултати. Това е скокът на човечеството от царството на необходимостта в царството на свободата.

В заключение нека обобщим накратко изложения от нас ход на развитието:

I. *Средновековно общество:* Дребно индивидуално производство. Средствата за производство са предназначени за индивидуална употреба, затова са и примитивно недодялани, дребни, с нищожен ефект. Производство за непосредствена консумация на продуктите било от самия производител, било от неговия феодален господар. Само там, където производството дава излишък свръх тази консумация, този излишък се предназначава за продажба и влиза в размяната: следователно стоковото производство едва се заражда; но то вече и по това време съдържа в себе си в зародиш *анархията в общественото производство.*

II. *Капиталистическа революция:* Преврат в индустрията, извършващ се отначало чрез простата кооперация и манифактурата. Концентрация на разпръснатите досега средства за производство в големи работилници, а с това — превръщането им от индивидуални средства за производство в обществени — превръщане, което изобщо не засяга формите на размяната. Старите форми на присвояване остават в сила. Появява се *капиталистът:* като собственик на

средствата за производство той си присвоява и продуктите и ги превръща в стоки. Производството става обществен акт; размяната, а с нея и присвояването на продуктите си остават индивидуални актове, актове на отделните лица: *отделният капиталист присвоява продукта на обществения труд.* Основно противоречие, от което произтичат всички противоречия, в които се движи съвременното общество и които особено ясно се разкриват в едрата индустрия.

А) Отделяне на производителя от средствата за производство. Обричане работника на наемен труд за цял живот. *Противоположност между пролетариат и буржоазия.*

Б) Увеличаваща се проява и усилващо се действие на законите, които господствуват над стоковото производство. Необуздана конкурентна борба. *Противоречие между обществената организация в отделната фабрика и обществената анархия в цялото производство.*

В) От една страна — усъвършенствуване на машините, което поради конкуренцията става принудителен закон за всеки отделен фабрикант и означава същевременно постоянно засилващо се изхвърляне на работниците от фабриките: *индустриална резервна армия.* От друга страна — безкрайно разширяване на производството, което също става принудителен закон на конкуренцията за всеки фабрикант. От двете страни — нечувано развитие на производителните сили, по-голямо предлагане от търсенето, свръхпроизводство, препълване на пазарите, кризи, които се повтарят всеки десет години, омагьосан кръг; *тук — излишък от средствата за производство и от продукти, там — излишък от работници* без работа и средства за съществуване. Но тези два лоста на производството и на общественото благосъстояние не могат да се съединят, защото капиталистическата форма на производството не позволява на производителните сили да действуват, а на продуктите — да циркулират, ако те преди това не са се превърнали в капитал, на което именно пречи техният излишък. Това противоречие нараства до безсмислица: *начинът на производството въстава против формата на размяната.* Буржоазията е изобличена като неспособна да управлява повече собствените си обществени производителни сили.

Г) Частично признаване на обществения характер на производителните сили — признаване, което са принудени да направят самите капиталисти. Преминаване на едрите производствени и съобщителни организми отначало в собственост на *акционерни дружества,* по-късно на тръстове, а след това и на *държавата.* Буржоазията се оказва излишна класа; всичките ѝ обществени функции сега се изпълняват от наемни служещи.

III. *Пролетарска революция,* разрешаване на противоречията: пролетариатът завзема обществената власт и със силата на тази власт превръща изплъзващите се от ръцете на буржоазията обществени средства за производство в собственост на цялото общество. С този акт той освобождава производителните сили от тяхното досегашно свойство на капитал и дава пълна свобода за развитие на тяхната обществена природа. Отсега нататък вече става възможно обществено производство по предварително обмислен план. Развитието на производството превръща по-нататъшното съществуване на различни обществени класи в анахронизъм. Успоредно с изчезването на анархията на общественото производство отмира и политическият авторитет на държавата. Хората, станали най-после господари на собственото си обществено битие, стават заедно с това и господари на природата, господари на себе си — стават свободни.

Историческото призвание на съвременния пролетариат е да извърши този освобождаващ целия свят подвиг. Задачата на научния социализъм — теоретичния израз на пролетарското движение — е да изследва историческите условия, а заедно с това и самата природа на този преврат и по такъв начин да разясни на потиснатата днес класа, призвана да извърши този подвиг, условията и природата на нейното собствено дело.

К. МАРКС

ЗА „НИЩЕТА НА ФИЛОСОФИЯТА“[150]

„Нищета на философията“ от Карл Маркс излезе в 1847 г., скоро след излизането на *„Икономически противоречия“* от Прудон[151] с подзаглавие *„Философия на нищетата“*. Към ново издание на тази книга, първото издание на която се изчерпа, ни подтиква обстоятелството, че тя съдържа зародишите на онова, което след двадесетгодишен труд се превърна в теорията, развита в *„Капиталът“*. Следователно четенето на *„Нищета на философията“* и на публикувания от Маркс и Енгелс през 1848 г. *„Манифест на комунистическата партия“* може да служи като увод към изучаването на *„Капиталът“* и на произведенията на други съвременни социалисти, които — подобно на Ласал — черпеха идеите си от гореспоменатите произведения. Със съгласието си да бъде отпечатан наново неговият труд на страниците на нашия орган Маркс ни изразява своята симпатия.

Още няколко думи по повод на рязката насоченост на тази полемика против Прудон. Нападайки официално признатите икономисти, като например Дюнюайе, академик Бланки и цялата клика от „Journal des Economistes“[152], Прудон същевременно умееше да поласкае самолюбието им, а заедно с това се нахвърляше с груби нападки срещу утопистите-социалисти и комунисти, които Маркс уважаваше като предшественици на съвременния социализъм. От друга страна, за да се разчисти пътят на критическия и материалистически социализъм, който се стремеше да направи разбираемо действителното, историческо развитие на общественото производство, трябваше рязко да се скъса с онази идеалистическа политическа икономия, последното въплъщение на която беше, без сам да съзнава това, Прудон.

Впрочем в статия, поместена на страниците на берлинския вестник „Social-Demokrat“[153] след смъртта на Прудон, Маркс посочи големите достойнства на този борец, неговото мъжествено поведение след юнските дни от 1848 г. и неговия талант като политически автор.

Написано от К. Маркс в края на март 1880 г.

Напечатано във в. „L'Egalité“. бр. 12, 7 април 1880 г., 2-а серия

Печата се по ръкописа, сверен с текста на вестника

Оригиналът на френски

К. МАРКС

АНКЕТА ЗА РАБОТНИЦИ[154]

I

1) В какъв отрасъл на промишлеността работите?

2) На кого принадлежи предприятието, в което работите: на частни капиталисти или на акционерно дружество? Напишете името на частния капиталист или управителя на дружеството.

3) Посочете броя на заетите лица.

4) Посочете техния пол и възраст.

5) От каква най-малка възраст се приемат деца — момчета и момичета.

6) Посочете числото на надзирателите и на *другите служещи*, които не са обикновени наемни работници.

7) Има ли ученици и колко?

8) Наемат ли се, освен постоянните и редовно заети работници, други работници отвън в определени сезони?

9) Работи ли предприятието на вашия господар сàмо или предимно за местни клиенти, или за целия вътрешен пазар, или за износ в други страни?

10) В какъв район работите: селски или градски?

11) Ако предприятието, в което работите, се намира в селски район, вашата работа главен източник за живеене ли е, или е допълнение към вашето занимание със селско стопанство, или се съчетава с него?

12) Как се извършва работата — изцяло или предимно ръчно, или с машини?

13) Опишете разделението на труда в предприятието, в което работите?

14) Прилага ли се като двигателна сила пàрата.

15) Посочете броя на работните помещения, в които се извършват различните производствени процеси. Опишете онази част от производствения процес, в която вие сте заета, не само от техническа страна, но и от гледна точка на предизвикваното от него мускулно и нервно напрежение и на общото му влияние върху здравето на работниците.

16) Опишете санитарното състояние на работното помещение: размери (пространство, определено за всеки работник), вентилация, температура, белосани ли са стените, отходни места, обща чистота, машинен шум, прах, влага и пр.

17) Има ли някакъв надзор, държавен или общински, върху санитарното състояние на работното помещение?

18) Има ли във вашето предприятие особено вредни фактори, които предизвикват специфични заболявания сред работниците?

19) Претъпкано ли е работното помещение с машини?

20) Взети ли са предпазни мерки по отношение на двигателя, трансмисиите и работния механизъм за предотвратяване на физическо увреждане на работниците.

21) Разкажете за най-сериозните злополуки, довели до осакатяване или смърт на работници, станали през време на вашата работа.

22) Ако работите в рудник, посочете какви предпазни мерки са взети от вашите работодатели за осигуряване на вентилация и предотвратяване на избухвания и други опасни злополуки.

23) Ако работите в металургично или химическо производство, по железопътна линия или в някакво друго особено опасно производство, посочете какви предпазни мерки е взел вашият работодател.

24) Какво осветление, газово, петролно и пр., се използува във вашето работно помещение.

25) Има ли достатъчно спасителни средства вътре и вън от работните помещения за случаи на пожар.

26) Задължен ли е работодателят *по закон* да плаща обезщетение на пострадалия или неговото семейство при злополуки?

27) Ако не е, обезщетява ли той по някакъв начин лицата, пострадали през време на работа за неговото обогатяване.

28) Съществува ли някаква медицинска помощ във вашето предприятие.

29) Ако работите в къщи, опишете състоянието на вашето работно помещение; употребявате ли някакви работни инструменти и малки машини; използувате ли труда на жена си и децата си, както и на други спомагателни работници, възрастни или деца, мъже или жени; работите ли за частни клиенти или за „предприемач“; как сте свързани с него: пряко или чрез посредници?

II

1) Посочете обикновената продължителност на работния ден и обикновения брой работни дни в седмицата.

2) Посочете броя на празничните дни в годината.

3) Какви почивки се дават през работния ден?

4) Има ли определени почивки за хранене или то става нередовно*.

5) Работи ли се в часовете за хранене?

6) Ако се прилага силата на парата, посочете фактическото време на нейното включване и изключване.

7) Има ли нощна работа?

8) Посочете работното време на децата и юношите под 16 години?

9) Сменяват ли се едни други различни групи деца и юноши в течение на работния ден.

10) Има ли приети от държавата *законодателни актове*, които регулират детския труд, и спазват ли се те строго от работодателите?

11) Има ли училище за децата и юношите, заети във вашия промишлен отрасъл? Ако има, през кои часове на деня децата са на училище. Какво учат?

12) Там, където се работи през деня и през нощта, какъв е редът на смените — прилага ли се сменяване на една група работници от друга?

13) Колко се удължава обикновеният работен ден в периоди на индустриално оживление?

14) Кой чисти машините — специално наети работници или това се извършва безплатно от работниците, които работят на тези машини през самия работен ден?

15) Какви правила и наказания се прилагат за осигуряване на навременното явяване на работниците на работа в началото на работния ден или след обедната почивка.

16) Колко време употребявате всеки ден, за да си отидете от дома си до мястото на работа и да се върнете в къщи след работа.

III

1) Какъв ред е установил господарят ви за наемане на работа? Как сте нает — за ден, за седмица, за месец и пр.?

* Към тази точка от анкетния лист от ръката на Ш. Лонге е написано следното допълнение: „Къде се храните — в помещението или вън от него?"

2) Какви срокове са установени за предупреждение, за уволняване или напускане на работата?

3) При нарушаване на договора по вина на работодателя носи ли той отговорност и каква именно?

4) Ако работникът е виновен за нарушението, какво е неговото наказание?

5) Ако се използува труд на ученици, какви са условията на договора с тях?

6) Вашата работа постоянна ли е или непостоянна?

7) Вашето предприятие предимно в определени сезони ли работи или работата обикновено се разпределя относително равномерно през цялата година? Ако работата ви има сезонен характер, с какви средства живеете през останалото време?

8) Как се изчислява работната ви заплата — по време или на парче?

9) Ако е по време, как ви се плаща: по часове или за цял работен ден?

10) Плаща ли ви се допълнително и какво за *извънредни часове?*

11) Ако ви се плаща *на парче*, посочете как се определя възнаграждението ви. Ако работите в производство, в което размерът на извършената работа се установява чрез измерване или претегляне (като например в каменовъглените мини), не извършва ли вашият господар или неговите помощници мошеничества, за да ви отнеме част от възнаграждението?

12) Ако ви плащат на парче, не служи ли качеството на изделията като предлог за измамнически удръжки от надницата ви?

13) Независимо от изчисленията на работната заплата по време или на парче — *в какви срокове* я получавате? С други думи, колко продължителен е кредитът, който вие предоставяте на вашия господар, преди да ви плати за извършената вече работа? Кога се заплаща тя: след една седмица, месец и т. н.?

14) Не сте ли забелязали, че такова забавяне на плащането на работната заплата ви кара често да прибягвате до залагане на вещи и да плащате високи лихви, като същевременно се лишавате от необходимите ви вещи, или да купувате на кредит от бакалите и превръщайки се в техни длъжници, да им ставате жертва?

15) Работната ви заплата направо от „господаря“ ли се плаща или чрез посредник, „предприемач“ и пр.?

16) Ако работната заплата ви се плаща чрез „предприемач“ или други посредници, опишете условията на вашия договор.

17) Посочете размера на вашата работна заплата в пари на ден и за седмица.

18) Посочете каква работна заплата получават за същото време жените и децата, които работят с вас в една работилница.

19) Посочете най-високата и най-ниската надница за последния месец.

20) Посочете най-високото и най-ниското заплащане на парче за последния месец.

21) Посочете фактическия ви трудов доход за същия период, а ако имате семейство, посочете и колко получава вашата жена и деца.

22) Работната ви заплата в пари ли ви се изплаща или отчасти по друг начин?

23) Ако наемате жилище от вашия работодател, посочете при какви условия. Не ви ли удържа той наема от работната заплата?

24) Посочете цените на предметите от първа необходимост, а именно*:

a) жилищен наем и условия, при които се наема жилището; от колко стаи се състои то; колко души живеят в него; ремонт и застраховка; покупка и ремонт на мебели; нощуване; отопление, осветление, вода и пр.;

b) храна: хляб, месо, зеленчуци (картофи и пр.); млечни произведения, яйца, риба; масло краве, растително, други мазнини; захар, сол, подправки; кафе, чай, цикория; бира, *ябълково* вино, вино и др.; тютюн;

c) облекло (за родителите и децата); пране; грижи за чистотата, баня, сапун и др.;

d) различни разходи, като пощенски разноски, лихви на заеми и вноски за заложени предмети; разходи, свързани с обучението на децата в училище, такси за производствено обучение, покупка на вестници, книги и пр. Членски вноски във взаимоспомагателното дружество, в стачната каса, в разни обединения, професионални съюзи и пр.;

e) разходи, ако има такива, свързани с упражняването на вашата професия;

f) данъци.

25) Постарайте се да определите седмичния и годишен бюджет на вашите доходи (както и доходите на вашето семейство, ако имате такова) и вашите седмични и годишни разходи.

26) Наблюдавали ли сте вие лично по-значително покачване на цените на предметите от първа необходимост (като жилищния наем,

---

* По-нататък до точка 25 Маркс е написал текста на френски, а след това отново на английски. *Ред.*

цените за хранителните продукти и пр.) от увеличението на работната ви заплата.

27) Посочете измененията на размера на работната ви заплата, станали през всичкото време, за което си спомняте.

28) Посочете намаленията на работната ви заплата в периоди на застой и криза.

29) Дайте сведения за увеличението на работната ви заплата в така нарачаните периоди на процъфтяване.

30) Съобщете за прекъсвания в работата, предизвиквани от изменение на модата и от частични или общи кризи.

31) Посочете измененията в *цените на произвежданите от вас изделия* или за извършваните от вас услуги в съотношение с *едновременни изменения* или неизменните размери на работната ви заплата.

32) Имало ли е през време на вашата работа случаи на уволняване на работници поради въвеждането на машини или други усъвършенствувания?

33) Намалила ли се е или се е увеличила интензивността и продължителността на труда поради развитие на машинното производство и увеличение на производителността на труда?

34) Известни ли ви са някакви случаи на увеличаване на работната заплата поради усъвършенствувания в производството?

35) Известни ли ви са случаи обикновен работник да е имал възможност да напусне работа на 50-годишна възраст и да живее с парите, които е изкарал като наемен работник?

36) Колко години може да работи във вашето производство един работник със средно здраве?

IV

1) Съществуват ли във вашата професия професионални съюзи и как действуват те?

2) Колко стачки на работниците е имало във вашата професия през време на вашата работа?

3) Колко продължителни са били тези стачки?

4) Частични или общи са били тези стачки?

5) Имали ли са за цел увеличаването на работната заплата или съпротива срещу опити за нейното намаляване? Или са се отнасяли до продължителността на работния ден; или са обявявани по други причини?

6) Какви са били резултатите от тях?

7) Подкрепят ли работниците от вашата професия стачки на работници от други професии?

8) Разкажете за правилата и за наказанията за тяхното нарушаване, установени от вашия господар в управлението на своите наемни работници*.

9) Съществуват ли обединения на работодателите с цел да налагат на работниците намаляване на работната им заплата, увеличаване на работния ден, намеса в случай на стачки и изобщо за налагане своята воля на работническата класа?

10) Известни ли ви са случаи през периода на вашето работене на злоупотреба от страна на правителството с държавната власт в интерес на господарите против техните работници?

11) Намесило ли се е това правителство някога през времето на вашето работене в интерес на работниците против опитите на работодателите да накърнят вашите интереси или против незаконните им машинации.

12) Изисква ли това правителство да се прилагат фабричните закони, ако съществуват такива, против интересите на господарите? Строго ли изпълняват държавните инспектори — ако има такива — своите задължения?

13) Съществуват ли във вашето предприятие и във вашата професия взаимоспомагателни дружества за случаи на злополука, болест, смърт, временна неработоспособност, старост и пр.?

14) Доброволно ли е или принудително членуването в такива дружества? Намират ли се техните парични фондове изключително под контрола на работниците?

15) Ако вноските в тези фондове са принудителни и се намират под контрола на работодателя, удържа ли той тези вноски от работната ви заплата? Плаща ли той лихви за тези суми? Получават ли работниците, уволнявани от работа или напускащи работата, обратно своите вноски?

16) Има ли във вашия производствен отрасъл работнически кооперативни предприятия? Как се управляват те? Използват ли те наемни работници, наети отвън, както правят това капиталистите?

17) Съществуват ли във вашето производство предприятия, в които една част от възнаграждението се заплаща на работниците като работна заплата, а друга част във формата на така наречено участие в печалбите? Сравнете общия доход на тези работници с дохода на работниците, за които не съществува така наречено участие в печалбите. Какви са задълженията на работниците при тази

* По-нататък в ръкописа е зачертано: „в неговата работилница, където той естествено съчетава в ръцете си върховната законодателна, съдебна и изпълнителна власт". *Ред.*

система? Разрешава ли им се да участвуват в стачки и пр. или им се разрешава само да бъдат покорни слуги на своите господари?

18) Какво е общото физическо, интелектуално и морално състояние на работниците — мъже и жени, във вашия производствен отрасъл?

Съставена от К. Маркс през първата половина на април 1880 г.

Напечатана в списанието „La Revue socialiste", бр. 4, 20 април 1880 г.

Печата се по ръкописа

Оригиналът на английски и френски

К. МАРКС

* ПРЕДГОВОР КЪМ ФРЕНСКОТО ИЗДАНИЕ НА БРОШУРАТА НА Ф. ЕНГЕЛС „РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ В НАУКА“[155]

Страниците, които влизат в тази брошура, бяха публикувани по-рано като три статии в „Revue socialiste“[156], извлечени и преведени от последното произведение на Енгелс „Превратът в науката“*[157].

Фридрих Енгелс, един от най-видните представители на съвременния социализъм, привлече вниманието в 1844 г. със своите „Наброски към критиката на политическата икономия“, които се появиха първо в „Немско-френски годишник“, който се издаваше в Париж от Маркс и Руге. В „Набросжите“ бяха вече формулирани някои общи принципи на научния социализъм. В Манчестер, където Енгелс живееше тогава, той написа на немски език своята книга *„Положението на работническата класа в Англия“* (1845) — важен труд, на чието значение Маркс даде заслужената оценка в *„Капиталът“*. През време на първото си пребиваване в Англия, както и по-късно в Брюксел, той сътрудничеше в „Northern Star“, официален орган на социалистическото движение, и в „New Moral World“ на Роберт Оуен[158].

През време на пребиваването си в Брюксел Енгелс и Маркс основаха хумористически клуб на немските работници, който поддържаше връзка с фламандските и валонските работнически клубове. Двамата заедно с Борнщед създадоха *„Deutsche-Brüsseler-Zeitung“*.

В текста на предговора към „Развитието на социализма от утопия в наука“, отпечатан от П. Лафарг, е добавена следната фраза: „Те бяха прегледани от автора, който внесе в третата част различни добавки, за да направи по-разбираемо за френския читател диалектическото движение на икономическите сили на капиталистическото производство“. *Ред.*

По покана на намиращия се в Лондон немски комитет на *Съюза на справедливите* те влязоха в това дружество, учредено първоначално от Карл Шапер, който беше принуден да избяга от Франция поради участието му в заговора на Бланки през 1839 г. От този момент Съюзът беше превърнат в международен *Съюз на комунистите,* който се отказа от обичайната форма на тайните организации. Въпреки това при тогавашните условия Съюзът трябваше да съществува тайно от властите. В 1847 г. на международния конгрес, свикан от Съюза в Лондон, на Маркс и Енгелс беше възложено да напишат *„Манифест на комунистическата партия"*, който бе публикуван малко преди февруарската революция и почти веднага беше преведен на всички европейски езици*.

През 1847 г. Маркс и Енгелс работеха над създаването на Демократическата асоциация в Брюксел, открита и международна организация, където се срещаха представители на буржоазните радикали и на социалистическите работници.

След февруарската революция Енгелс става един от редакторите на „Neue Rheinische Zeitung", основан от Маркс в Кьолн и забранен през май 1849 г. от пруското правителство. След като взе участие във въстанието в Елберфелд, Енгелс извърши след това баденския поход против прусаците (юни — юли 1849 г.), като адютант на Вилих, който тогава командуваше доброволчески батальон[159]. През 1850 г. в Лондон той сътрудничеше в „Нов Рейнски вестник. Политико-икономически преглед", издаван от Маркс и печатан в Хамбург. Там Енгелс отпечата *„Селската война в Германия"*, която 19 години по-късно излезе в Лайпциг като отделна брошура и претърпя три издания.

След възраждането на социалистическото движение в Германия Енгелс сътрудничеше във „Volksstaat" и във „Vorwärts". Негови са там най-важните статии, по-голямата част от които бяха преиздадени като брошури: *„По социалния въпрос в Русия"*, *„Пруската ракия в германския райхстаг"*, *„По жилищния въпрос"*, *„Бакунистите на работа"* и т. н.

В 1870 г. Енгелс напусна Манчестер и се пресели в Лондон, където влезе в състава на Генералния съвет на Интернационала; възложено му беше поддържането на връзките с Испания, Португалия и Италия.

---

* В публикувания от П. Лафарг текст е добавена следната фраза: „„Комунистическият манифест" е един от най-ценните документи на съвременния социализъм; той и сега си остава едно от най-силните и ясни изложения за развитието на буржоазното общество и за образуването на пролетариата, който е призван да сложи край на капиталистическото общество; в него, както и в *„Нищета на философията"* от Маркс, издадена една година по-рано, за пръв път е ясно формулирана теорията на класовата борба". *Ред.*

Серията последни статии, които той изпращаше в „Vorwärts„ под ироничното заглавие *„Превратът в науката, извършен от г-н Дюринг"*, представлява отговор на новите уж теории на г-н Дюринг за науките изобщо и по-специално за социализма. Тези статии бяха обединени в книга и имаха голям успех сред социалистите в Германия. В тази брошура даваме най-съществените извадки от теоретичната част на тази книга; тези извадки образуват, така да се каже, *увод в научния социализъм.*

Написано от К. Маркс около 4—5 май 1880 г.

Напечатано в брошурата: F. Engels. „Socialisme utopique et socialisme scientifique". Paris. 1880

Печата се по ръкописа, сверен с текста на изданието от 1880 г.

Оригиналът на френски

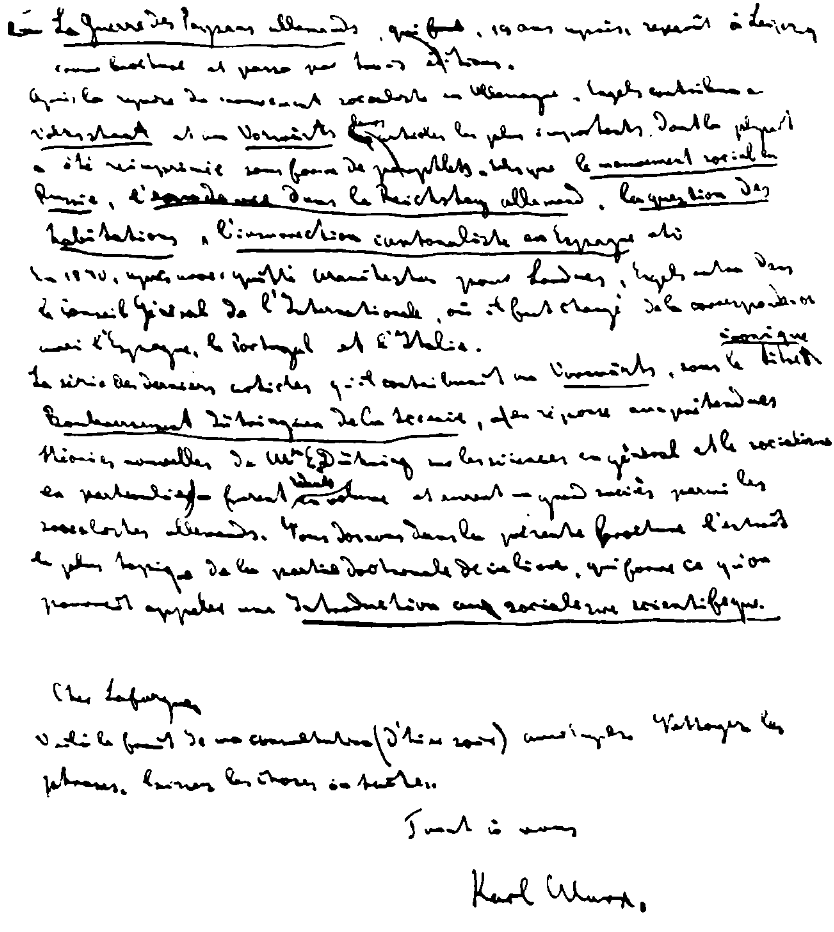

Последната страница от увода на К. Маркс към френското издание на брошурата на Ф. Енгелс „Развитието на социализма от утопия в наука“

К. МАРКС

*УВОД КЪМ ПРОГРАМАТА НА ФРЕНСКАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ[160]

Като имат предвид,

че освобождението на класата на производителите е освобождение на целия човешки род, без разлика на пол и раса;

че производителите могат да станат свободни само когато завладеят средствата за производство;

че средствата за производство могат да им принадлежат само в две форми:

1. в индивидуална форма, която никога не е съществувала като общо явление и която все повече и повече се изтласква от индустриалния прогрес;

2. в колективна форма, материалните и интелектуалните елементи на която се създават от самото развитие на капиталистическото общество;

3. като имат предвид,

че такова колективно присвояване може да се извърши само в резултат на революционното действие на класата на производителите — или пролетариата, — организирана в самостоятелна политическа партия;

че трябва да се работи за създаването на подобна организация с всички средства, с които пролетариатът разполага, включително и чрез общото изборно право, което по този начин се превръща от средство за заблуда, каквото е било досега, в средство за освобождение;

Френските работници-социалисти, поставяйки като крайна цел на своята борба в икономическо отношение връщането към колек-

тивната собственост върху всички средства за производство, решиха като *средство за организиране и борба* да вземат участие в изборите с долната програма *минимум*.

Написано от К. Маркс в началото на май 1880 г.

Напечатано във в. „L'Egalité", бр. 24, 30 юни 1880 г., 2-а серия

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на френски

К. МАРКС и Ф. ЕНГЕЛС

ДО МИТИНГА В ЖЕНЕВА, СВИКАН ПО СЛУЧАЙ 50-ГОДИШНИНАТА ОТ ПОЛСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ ПРЕЗ 1830 Г.[161]

Граждани!

След първото разкъсване на страната поляците напускат своята родина и преплуват Атлантическия океан, за да защитят току-що образуваната велика американска република. Костюшко се сражава рамо до рамо с Вашингтон. В 1794 г., когато френската революция с големи усилия оказва съпротива срещу коалицията, славното полско въстание отклонява опасността. Полша загубва своята независимост, затова пък революцията е спасена. Победените поляци влизат в армията на „санкюлотите" и ѝ оказват помощ в разрушаването на феодална Европа. Най-после в 1830 година, когато император Николай и пруският крал* решават да осъществят плановете си за възстановяване на легитимната монархия чрез ново нападение срещу Франция, полската революция, която вие днес чествувате, им прегради пътя. „Редът във Варшава беше възстановен".

Викът „Да живее Полша!", който тогава се раздаде по цяла Европа, беше не само израз на симпатията и възхищението на патриотичните бойци, които бяха сломени с груба сила — с този вик приветствуваха нацията, всички въстания на която, така фатални за самата нея, винаги са спирали похода на контрареволюцията, нацията, най-добрите синове на която никога не са преставали да оказват въоръжена съпротива срещу врага, борейки се навсякъде под знамето на народните революции. От друга страна, подялбата на Полша укрепи Свещеният съюз, който служеше за маскировка на

* — Фридрих Вилхелм III. *Ред.*

хегемонията на руския цар над всички европейски правителства. Така че викът „Да живее Полша!“ означаваше: смърт на Свещения съюз, смърт на военния деспотизъм на Русия, Прусия и Австрия, смърт на монголското господство над съвременното общество!

От 1830 г., когато във Франция и в Англия буржоазията в по-голяма или по-малка степен взе властта в свои ръце, започна да се чувствува появяването на пролетарското движение. Още от 1840 г. имотните класи в Англия бяха принудени да прибягват до помощта на въоръжена сила за противодействие срещу чартистката партия, тази първа борческа организация на работническата класа. Едновременно с това в последното кътче на независима Полша, в Краков, в 1846 г. избухна първата политическа революция, която обяви социалистически искания[162]. Оттогава Полша загубва всички фалшиви симпатии на Европа на богатите.

През 1847 г. в Лондон тайно се събира първият международен конгрес на пролетариата[163], по решение на който се издава *„Комунистическият манифест“*, завършващ с един нов революционен лозунг: „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“ Полша имаше свои представители на този конгрес, а на публичен митинг в Брюксел към резолюциите на конгреса се присъедини знаменитият Лелевел и неговите съмишленици.

През годините 1848 и 1849 революционните армии — немските, румънските, унгарските, италианските — бяха препълнени с поляци, които се отличаваха и като редници, и като военачалници. Макар че социалистическите стремежи на това време бяха потопени в кръвта на юнските дни, революцията от 1848 г. — това не трябва да се забравя — обхвана с пламъците си почти цяла Европа и за известно време създаде от нея единна общност, като по такъв начин подготви почвата за Международната работническа асоциация. Полското въстание от 1863 г., което предизвика дружния протест на английските и френските работници против международните злодеяния на техните правителства, послужи като изходен пункт на Интернационала, основан с участието на полските изгнаници. Най-после, пак сред полските изгнаници, намери верни защитници Парижката комуна, а след нейното падане достатъчно беше да бъдеш поляк, за да те разстрелят по заповед на версайските военни съдилища.

И тъй извън своето отечество поляците изиграха голяма роля в борбата за освобождение на пролетариата — те бяха преди всичко негови международни бойци.

Сега, когато тази борба се развива в самия полски народ, нека тя бъде подкрепяна от пропагандата от революционния печат, нека

тя се обедини със стремежите на нашите руски братя; това ще бъде още един повод да извикаме пак: „Да живее Полша!"

Привет и братство!

Лондон, 27 ноември 1880 г.

Подписи:

Карл Маркс, Фридрих Енгелс,
Пол Лафарг, Ф. Леснер
бивши членове на Генералния съвет на
Международната работническа асоциация

Напечатано в брошурата „Sprawozdanie z międzynarodowego zebrania zwolanego w 50-letnią rocznicę listopadowego powstania". Genewa, 1881

Печата се по текста на брошурата
Оригиналът на полски

К. МАРКС

ПИСМО ДО В. И. ЗАСУЛИЧ[164]

Лондон, 8 март 1881 г.
41, Мейтленд-парк, Норд-Уест

Драга гражданко!

Нервната болест, периодически повтаряща се през последните десет години, ми попречи да отговоря по-рано на Вашето писмо от 16 февруари. Съжалявам, че не мога да Ви дам подходящ за публикуване кратък отговор на въпроса, с който Вие благоволихте да се обърнете към мен. Преди няколко месеца аз вече обещах на Петербургския комитет[165] статия на тази тема. Надявам се обаче, че няколко реда ще бъдат достатъчни, за да не остане у Вас никакво съмнение относно недоразуменията по повод на моята така наречена теория.

Анализирайки произхода на капиталистическото производство, аз казвам:

„В основата на капиталистическата система лежи следователно пълното отделяне на производителя от средствата за производство... основата на целия този процес е *експроприацията на земеделците.* Радикално тя засега е осъществена само в Англия... Но *всички други страни на Западна Европа вървят* по същия път" („Капиталът", фр. изд., стр. 315)[166].

Следователно „историческата неизбежност" на този процес е *точно* ограничена със *страните на Западна Европа.* Причините, обуславящи това ограничение, са посочени в следния пасаж от XXXII глава:

„*Частната собственост,* основана върху личния труд... ще бъде изместена от *капиталистическата частна собственост,* основана върху експлоатацията на чужд труд, върху наемния труд" (пак там, стр. 341) [167].

В този извършващ се на Запад процес се касае следователно до *превръщане на една форма на частна собственост в друга форма на частна собственост.* Руските селяни би трябвало, обратно, *да превърнат своята обща собственост в частна собственост.*

Анализът, направен в „Капиталът“, не дава следователно доводи нито за, нито против жизнеспособността на руската община, но специалните изследвания, които направих въз основа на материалите, взети от първоизточниците, ме убедиха, че тази община е опорна точка на социалното възраждане на Русия, но за да може тя да функционира като такава, необходимо би било преди всичко да се отстранят разложителните влияния, които я щурмуват от всички страни, а след това да ѝ се осигурят нормални условия за свободно развитие.

Имам чест, драга гражданко, да остана предан Вам

Карл Маркс

Написано от К. Маркс на 8 март 1881 г.

Публикувано за пръв път в „Архив К. Маркса и Ф. Энгельса“, кн. 1, 1924 г.

Печата се по ръкописа

Оригиналът на френски

К. МАРКС и Ф. ЕНГЕЛС

ДО ПРЕДСЕДАТЕЛЯ НА СЛАВЯНСКИЯ МИТИНГ, СВИКАН НА 21 МАРТ 1881 Г. В ЛОНДОН ПО СЛУЧАЙ ГОДИШНИНАТА НА ПАРИЖКАТА КОМУНА

Гражданино!

С голямо съжаление сме принудени да Ви съобщим, че не можем да присъствуваме на вашия митинг.[168]

Когато Парижката комуна падна след свирепото клане, устроено от защитниците на „реда", победителите съвсем не предполагаха, че няма да минат и десет години и в далечния Петербург ще стане събитие[169], което в края на краищата неизбежно ще доведе, макар и може би след дълга и жестока борба, до създаването на руска Комуна.

Те никак не предполагаха, че кралят на Прусия*, който със своята обсада на Париж застави управляващата буржоазия да въоръжи народа и с това подготви създаването на Комуната — че същият този пруски крал десет години по-късно сам ще се окаже обсаден в столицата си от социалистите и че ще може да запази трона си само като обяви в обсадно положение собствената си столица Берлин.[170].

От друга страна, континенталните правителства, които след падането на Комуната с преследванията си принудиха Международната работническа асоциация да се откаже от формалната си външна организация и смятаха, че ще могат да разгромят великото международно работническо движение с декрети и изключителни закони — тези правителства никак не предполагаха, че след десет години това международно работническо движение, по-мощно откогато и да било, ще обхване работническата класа не само в Европа, но и в

* — Вилхелм I. *Ред.*

Америка и че общата борба за общите интереси срещу общия враг ще обедини работниците в нов и по-широк, стихийно възникващ Интернационал, все повече и повече надрастващ всички външни форми на организация.

И така, Комуната, която държавите от стария свят смятаха за изтрита от лицето на земята — е жива! Тя стана по-силна, откогато и да било, и ние можем заедно с вас да извикаме: „Да живее Комуната!"

Написано от К. Маркс и Ф. Енгелс на 21 март 1881 г.

Публикувано за пръв път във вестник „Правда", бр. 308 от 7 ноември 1933 г.

Печата се по ръкописа

Оригиналът на английски

К. МАРКС и Ф. ЕНГЕЛС

ПИСМО ДО РЕДАКТОРА НА „DAILY NEWS“

Уважаеми господине!

В днешния брой на „Daily News“ в статията под заглавие „Преследването на вестник „Freiheit“ се съобщава, че броят на този вестник, в който беше поместена статия за смъртта на руския император*, съдържал и някои намеци за виновника на тайнственото покушение срещу двореца на лорд-мера“ Тъй като това твърдение може да се изтълкува в смисъл съвсем противоположен на съдържанието на поменатата статия, когато тази статия няма никакво отношение към статията по повод на петербургското събитие и поради това, че редакторът на този вестник господин Мост в момента не може сам да се защити в печата, ние ви молим да поместите дадения по-долу точен превод на всичко онова, което беше казано в споменатия брой на „Freiheit“ относно „тайнственото покушение срещу двореца на лорд-мера“.

„Freiheit“, 19 март 1881 г.:

„В сряда вечерта „неизвестна“ ръка е поставила пред двореца на лорд-мера в Сити сандъче с барут, тежка около 15 фунта. То е било подпалено от единия край, но един полицай „случайно“ забелязал това и бил толкова храбър, че загасил огъня. За нас е необяснимо каква цел е можел да преследва този взрив. Така или иначе, международната полиция очевидно знае как да натрупа капитал от този случай. Още на другата вечер в парламента е било направено запитване до правителството какви мерки смята да вземе то против социалистическите шайки, които са се настанили в Лондон. Но министърът на вътрешните работи не сметнал за нужно да се предприема нищо в отговор и само свил рамене. Това беше всичко, което международната полиция успя да получи в награда за цялото си старание“.

Написано от К. Маркс и Ф. Енгелс на 31 март 1881 г.

Напечатано във в. „The Daily News“ на 1 април 1881 г.

Печата се по ръкописа, сверен с текста на вестника

Оригиналът на английски

---

* — Александър II. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛС

СПРАВЕДЛИВА РАБОТНА ЗАПЛАТА ЗА СПРАВЕДЛИВ РАБОТЕН ДЕН[171]

Такъв беше лозунгът на английското работническо движение през последните петдесет години. Той изигра добре ролята си през периода на растежа на трейдюнионите, след като през 1824 г. бяха отменени гнусните закони против сдружаването[172]; той изигра още по-добра роля през периода на славното чартистко движение, когато английските работници вървяха начело на европейската работническа класа. Но времената се менят и много от онова, което беше желателно и необходимо преди петдесет дори тридесет години, сега е остаряло и би било съвсем неуместно. Не се ли отнася това и до този стар, осветен от времето лозунг?

Справедлива работна заплата за справедлив работен ден? Но какво е справедлива работна заплата и какво е справедлив работен ден? Как се определят те от законите, при които живее и се развива съвременното общество? За да отговорим на този въпрос, трябва да се обърнем не към науката за морала или за правото и не към сантименталните чувства на хуманност, справедливост или дори милосърдие. Онова, което е справедливо от гледна точка на морала или дори на правото, може да се окаже далеч несправедливо от социална гледна точка. Социалната справедливост или несправедливост се определят само от една наука, а именно от науката, която се занимава с материалните факти на производството и размяната — науката политическа икономия.

А кое нарича политическата икономия справедлива работна заплата и справедлив работен ден? Просто размерът на работната заплата и продължителността и интезивността на работния ден, които се определят от конкуренцията между работодателите и

работниците на свободния пазар. И какво представляват те, ако се изхожда от това определение?

При нормални условия справедлива работна заплата е сумата, която е нужна, за да се осигурят на работника средствата за съществуване, необходими, съответно с равнището на живота при неговото положение и в дадената страна, за да поддържа той своята работоспособност и да продължи своя род. При колебанията на производството действителните размери на работната заплата могат да бъдат ту по-големи, ту по-малки от тази сума; но тази сума при нормални условия трябва да бъде равна на средното от всички тези отклонения.

Справедлив работен ден е такава продължителност на работния ден и такава интензивност на работата, при които в течение на деня работната сила на работника се изразходва напълно, но така че да не увреди неговата способност да извършва същото количество труд и утре и през следващите дни.

Следователно сделката се състои в следното: работникът предоставя на капиталиста цялата си еднодневна работна сила, т. е. такова количество от нея, каквото може да даде, без да направи невъзможно непрекъснатото възобновяване на сделката. В замяна на това той получава точно толкова, не повече, необходими за живота предмети, колкото са нужни, за да може тази сделка да се повтаря всекидневно. Работникът дава толкова много, капиталистът дава толкова малко, колкото допуска това характерът на сделката. Такава е тази доста особена справедливост.

Но нека разгледаме въпроса малко по-дълбоко. Тъй като според политическата икономия работната заплата и работният ден се определят от конкуренцията, справедливостта очевидно изисква и двете страни от самото начало да бъдат поставени при еднакви условия. Но в действителност тъкмо това не става. Ако капиталистът не сключи сделка с работника, той може да чака, като живее със своя капитал. За работника това е невъзможно. Освен с работната си заплата той няма с какво друго да живее и поради това е принуден да приеме работа всякога, всякъде и при такива условия, при каквито може да я получи. От самото начало работникът се оказва в неблагоприятни условия на борба. Гладът го поставя в страшно неизгодно положение. А според политическата икономия на капиталистическата класа това именно е върхът на справедливостта.

Но това е още нищо. Все по-широкото прилагане на механична сила и на машини в нови производства, както и разпространението и усъвършенствуването на машините в онези производства, в които те вече се прилагат, лишават от правото все по-голямо и по-голямо

количество „ръце“*; и това става много по-бързо, отколкото тези изтикани „ръце“ могат да бъдат погълнати и да намерят работа във фабриките на страната. Тези изтикани „ръце“ образуват истинска индустриална резервна армия, която капиталът използува. Ако работите на индустрията вървят зле, те могат да умират от глад, да просят милостиня, да крадат или да отиват в трудовите домове. Ако работите на индустрията вървят добре, те са винаги под ръка за разширяване на производството; и докато и последният от мъжете, жените или децата, които образуват тази резервна армия, не намери работа, което се случва само в периоди на бясно свръхпроизводство, конкуренцията на тази резервна армия ще понижава работната заплата и самото ѝ съществуване вече ще увеличава силата на капитала в борбата му против труда. В състезанието си с капитала трудът не само е поставен в неизгодно положение, но трябва още и да влачи приковано към крака му чугунено ядро. Но според политическата икономия на капиталистите това е справедливо.

Да изясним обаче от какъв фонд плаща капиталът тази толкова справедлива работна заплата. Разбира се, от капитала. Но капиталът не произвежда стойност. Освен земята трудът е единственият източник на богатство; самият капитал не е нищо друго, освен натрупан продукт на труда. Излиза, че възнаграждението за труда се плаща от самия труд, а работникът си плаща от собствения си продукт. Според онова, което можем да наречем обикновена справедливост, работната заплата на работника трябва да отговаря на продукта на неговия труд. Но според политическата икономия това не би било справедливо. Напротив, продуктът на труда на работника отива у капиталиста, а работникът получава от него само онова, което е абсолютно необходимо, за да живее. Така резултатът от това необикновено „справедливо“ състезание е, че продуктът от труда на онези, които се трудят, неизбежно се натрупва в ръцете на онези, които не се трудят, и в техни ръце става наймогъщо средство за поробване на същите онези хора, които са го произвели.

Справедлива работна заплата за справедлив работен ден! Много би могло да се каже и за справедливия работен ден, справедливостта на който е точно такава, както и справедливостта на работната заплата. Но ще трябва да отложим това за друг път. От казаното е съвсем ясно, че старият лозунг е отживял времето си и едва ли е подходящ днес. Справедливостта на политическата икономия, доколкото последната вярно формулира законите, управляващи сегашното общество, се оказва изцяло на една страна — на

---

* В оригинала: „hands“ (имат се предвид „работни ръце“, „работници“). *Ред.*

страната на капитала. И тъй, да погребем навеки стария лозунг и да го заменим с друг:

СРЕДСТВАТА НА ТРУДА — СУРОВИНИ, ФАБРИКИ, МАШИНИ — СОБСТВЕНОСТ НА САМИТЕ РАБОТНИЦИ!

Написано от Ф. Енгелс на 1—2 май 1881 г.

Напечатано във в. „The Labour Standard" (London), бр. 1, 7 май 1881 г. като уводна статия

Печата се по текста на вестника
Оригиналът на английски

Ф. ЕНГЕЛС

СИСТЕМАТА НА НАЕМНИЯ ТРУД

В предишната статия разгледахме един лозунг, който много отдавна е на почит — „справедлива работна заплата за справедлив работен ден", — и дойдохме до заключението, че при сегашните социални условия най-справедливата работна заплата неизбежно отговаря на най-несправедливото разпределение на продукта от труда на работника, тъй като по-голямата част от този продукт отива в джоба на капиталиста, а работникът трябва да се задоволява само с такава част, която му дава възможност да поддържа своята работоспособност и да продължава рода си.

Това е закон на политическата икономия, или с други думи, закон на сегашната икономическа организация на обществото и този закон е по-силен от всички писани и неписани английски закони, взети заедно, включително и канцеларският съд[173]. Докато обществото е разделено на две противостоящи една на друга класи: от една страна капиталисти, монополизирали всички средства за производство — земята, суровините, машините, от друга страна — трудещи се, работници, лишени от каквато и да било собственост върху средства за производство, непритежаващи нищо освен собствената си работна сила; докато съществува тази обществена организация, законът за работната заплата ще остане всемогъщ и в секи ден наново ще кове веригите, които превръщат работника в роб на собствения си продукт, монополизиран от капиталиста.

Английските трейдюниони вече почти шейсет години се борят против този закон, а какъв е резултатът? Успяха ли те да освободят работническата класа от робството, в което я държи капиталът, този продукт на собствените им ръце? Дадоха ли те възможност

поне на една част от работническата класа да се издигне по-високо от положението на наемни роби, да стане собственик на собствените си средства за производство — суровините, инструментите, машините, които са нужни в тяхното производство, и да стане по този начин собственик на продукта на своя собствен труд? Добре известно е, че те не само не са направили това, но и никога не са се опитвали да го направят.

Далеч сме от твърдението, че трейдюнионите са безполезни, защото не са направили това. Напротив, трейдюнионите, както в Англия, така и във всяка друга индустриална страна, са необходими за работническата класа в борбата ѝ против капитала. Средният размер на работната заплата е равен на сумата от предметите от първа необходимост, които са достатъчни, за да могат работниците в определена страна да поддържат своя род съобразно обикновеното за тази страна жизнено равнище. Това жизнено равнище може да бъде доста различно за различните слоеве на работниците. Голяма заслуга на трейдюнионите е това, че като се борят за по-висока работна заплата и за намаляване на работния ден, те се стремят към запазване и повишаване на жизненото равнище. В лондонския „Ист Енд" има много производства, в които трудът е също толкова квалифициран и също толкова тежък колкото трудът на зидарите и техните помощници, а там се получава едва половината от работната заплата на последните. Защо? Просто за това, защото мощната организация дава на една група възможност да поддържа сравнително високо жизнено равнище като норма, с която се измерва нейната работна заплата, докато друга група, неорганизирана и безсилна, е принудена да търпи не само неизбежния, но плюс това и произволния грабеж на своите работодатели: нейното жизнено равнище постепенно се понижава, тя се приучва да живее с все по-малка и по-малка работна заплата и нейната работна заплата естествено пада до такова равнище, с каквото самата тя е свикнала да се примирява.

И тъй, законът за работната заплата не е закон, който установява резки граници. С известни изключения той не е ненарушим. Във всяко време (с изключение на периодите на дълбока депресия) за всеки производствен отрасъл съществува определена амплитуда на колебания, в пределите на която размерите на работната заплата могат да бъдат изменени в резултат на борбата между двете борещи се страни. Във всички случаи работната заплата се определя чрез спазаряване, а при спазаряване, който по-дълго и успешно се пазари, има по-добри шансове да получи повече, отколкото му се полага. Ако преговорите с капиталиста се водят от изолирания работник, за капиталиста е лесно да го надвие и работникът се принуждава да се предаде на милостта на врага. Но ако работниците от цял про-

изводствен отрасъл образуват мощна организация, събират с общи сили паричен фонд, който им дава възможност при нужда да издържат бой със своите работодатели и благодарение на това могат да водят преговорите с тези работодатели като определена сила, тогава и само тогава те имат възможност да получат поне онези жалки суми, които в съответствие с икономическия строй на съвременното общество могат да се нарекат справедлива работна заплата за справедлив работен ден.

Законът на работната заплата не се нарушава от борбата, която трейдюнионите водят. Напротив, той се осъществява благодарение на техния натиск. Без средствата за съпротива, които трейдюнионите дават в ръцете му, работникът не би получавал дори онова, което му се полага да получи по законите на системата на наемния труд. Само заплахата, която представляват за капиталиста трейдюнионите, може да го принуди да плаща пълната пазарна стойност на работната сила на своя работник. Вие искате доказателства? Сравнете работната заплата, плащана на членовете на големите трейдюниони, с работната заплата, плащана в безбройните малки производства в лондонския Ист-Енд, тази бездна на безпросветна мизерия.

И тъй, трейдюнионите не водят настъпление против системата на наемния труд. Но икономическата деградация на работническата класа зависи не от високата или ниската работна заплата — тази деградация се изразява във факта, че вместо да получи за своя труд пълния продукт на този труд, работническата класа се задоволява с една част от произвеждания от самата нея продукт, наричана работна заплата. Капиталистът заграбва целия продукт (като плаща от него на работника), защото той е собственик на средствата за производство. Ето защо истинското освобождение на работническата класа е невъзможно, докато тя не стане собственик на всички средства на труда — земята, суровините, машините и пр., а по този начин и собственик на ЦЕЛИЯ ПРОДУКТ НА СОБСТВЕНИЯ СИ ТРУД.

Написано от Ф. Енгелс на 15 и 16 май 1881 г.

Напечатано във в. „The Labour Standard" (London), бр. 3, 21 май 1881 г., като уводна статия

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на английски

Ф. ЕНГЕЛС

ТРЕЙДЮНИОНИТЕ

I

В предишния брой на вестника разгледахме дейността на трейдюнионите като сила, която в борбата с капиталистите допринася за осъществяването на икономическия закон на работната заплата. Връщаме се към този въпрос, защото е много важно работническата класа като цяло да го разбира напълно.

Смятаме, че днес нито един английски работник не се нуждае от обясняване, че както отделният капиталист, така и цялата класа на капиталистите са заинтересовани колкото е възможно повече да намалят работната заплата. Както неопровержимо доказа Давид Рикардо, продуктът на труда, след като се приспаднат всички разходи, се разделя на две: една част представлява заплатата на работника, другата — печалбата на капиталиста. А тъй като този чист продукт на труда във всеки отделен случай е определена величина, ясно е, че онази част, която се нарича печалба, не може да бъде увеличена, без да се намали частта, която се нарича работна заплата. Да се отрича, че капиталистът е заинтересован от намалението на работната заплата, е все едно да се твърди, че той не е заинтересован от увеличаването на своята печалба.

Ние много добре знаем, че съществуват други начини за временно увеличаване на печалбата, но те не изменят общия закон, поради което тук не е нужно да се занимаваме с тях.

Но по какъв начин могат капиталистите да намалят работната заплата, щом нейният размер зависи от ясния и напълно определен социално-икономически закон? Икономическият закон на работната заплата съществува и той е неопровержим. Но, както видяхме, той е еластичен и тази еластичност се проявява двустранно. Равнището

на работната заплата в отделен производствен отрасъл може да бъде понижено или пряко, като постепенно се приучват работниците от това производство към по-ниско жизнено равнище, или косвено, като се увеличава броят на всекидневните работни часове (или интензивността на труда през същия брой работни часове) без увеличаване на заплащането.

Заинтересоваността на всеки отделен капиталист от увеличаването на своята печалба чрез намаляване работната заплата на своите работници получава нов стимул поради взаимната конкуренция между капиталистите от един и същ производствен отрасъл. Всеки от тях се стреми да продава по-евтино от конкурентите си и за да не жертвува своята печалба, той трябва да се стреми да намали работната заплата. И тъй натискът върху размера на работната заплата, който всеки отделен капиталист упражнява в свой интерес, се удесеторява поради конкуренцията между тях. Онова, което преди е означавало само получаване на по-голяма или по-малка печалба, сега става необходимост.

Против този постоянен, непрестанен натиск неорганизираните работници нямат никакви ефикасни средства за съпротива. Ето защо в онези производствени отрасли, в които работниците не са организирани, работната заплата има постоянна тенденция към намаление, а продължителността на работния ден — постоянна тенденция към увеличение. Бавно, но сигурно този процес прогресира. Периодите на процъфтяване могат понякога да го спрат, но след това периодите на индустриален застой още повече го засилват. Работниците постепенно привикват към все по-ниско жизнено равнище. Докато продължителността на работния ден все повече се приближава до възможния максимум, работната заплата все повече се приближава до своя абсолютен минимум — сумата, под която за работника става абсолютно невъзможно да живее и да продължава своя род.

Временно изключение от това правило се наблюдава в началото на този век. Бързото разпространение на парата и на машините не можеше да настигне още по-бързия растеж на търсенето на произвежданата с тяхна помощ продукция. В тези производствени отрасли работната заплата, с изключение на тази на децата, продадени на фабриканта от трудовия дом, обикновено беше висока; заплащането за онези видове квалифициран ръчен труд, без които не можеше да се произвежда, беше много високо; заплатата, която обикновено получаваше бояджията, механикът, стригачът на кадифе, предачът, който работеше на ръчна мюлмашина, сега изглежда басновсловна. Същевременно в онези индустриални отрасли, в които машината изтласкваше работниците, те бяха обречени на бавна гладна смърт. Но постепенно новоизобретените машини изместваха

добре платените работници; изобретени бяха машини, които произвеждат машини, и то в такова количество, че предлагането на стоки, произведени с машини, не само покриваше търсенето, но и го надминаваше. Когато сключването на общия мир в 1815 г. възстанови редовната търговия, започнаха десетилетни периоди на редуващо се процъфтяване, свръхпроизводство и търговска паника. Относително благоприятните условия, които работниците можаха да запазят от периода на процъфтяване и които дори частично подобриха през периода на бясно свръхпроизводство, им се отнемаха сега, в периода на индустриалния застой и паника; и скоро фабричното население на Англия беше подчинено на общия закон, според който работната заплата на неорганизираните работници постоянно се стреми към абсолютния минимум.

Междувременно в борбата влязоха признатите през 1824 г. от закона трейдюниони и това дойде много навреме. Капиталистите са винаги организирани. В повечето случаи те не се нуждаят от формални съюзи, нито от устави, нито от длъжностни лица и пр. Тяхната малобройност в сравнение с работниците, фактът, че те образуват особена каста, постоянният им светски и делови контакт заместват при тях всичко това. Едва след време, когато някой отрасъл на фабричното производство стане преобладаващ в целия район, като например производството на памучни тъкани в Ланкашир, се появява нужда от такъв оформен трейдюнион на капиталистите. А работниците от самото начало не могат без силна организация с твърдо определен устав и с пълномощия на длъжностни лица и комитети. Законът от 1824 г. направи тези организации легални. Оттогава работниците станаха в Англия сила. Това вече не беше предишната безпомощна, раздробена маса. Към мощта, създадена от обединението и общата дейност, скоро се прибави силата на добре напълнената каса, „фонда на съпротивата“, както изразително го наричат нашите френски братя. Сега положението на нещата се измени съвсем. За капиталиста стана рисковано да си позволи да намали работната заплата или да удължи работния ден.

На това се дължат яростните нападки на капиталистическата класа от онова време против трейдюнионите. Капиталистите винаги са смятали за свое право и законна привилегия традиционната практика на неограничено потискане на работническата класа. Сега на това беше сложен край. Не е чудно, че те гръмко изразяваха своето негодуване и смятаха, че техните права и тяхната собственост са накърнени поне в такава степен, в каквато днес смятат това ирландските лендлордове.[174]

Опитът от шейсетгодишната борба малко вразуми капиталистите. Трейдюнионите са се превърнали днес в призната институция и тях-

ното действие като един от регулаторите на работната заплата е признато в същата степен, в каквато е признато действието на фабричните закони като регулатор на продължителността на работния ден. Нещо повече, фабрикантите на памучни тъкани в Ланкашир в последно време дори сами заимствуват някои неща от работниците и сега те умеят, когато имат интерес, да организират стачка не по-зле, а някога дори и по-добре от който и да било трейдюнион.

И тъй резултат от дейността на трейдюнионите е фактът, че законът за работната заплата се спазва въпреки волята на капиталистите; че работниците от добре организираните производствени отрасли получават възможност да искат, макар и приблизително, пълното заплащане на стойността на работната сила, която те предоставят на своя работодател; че с помощта на държавните закони работните часове се задържат поне да не надхвърлят онази максимална продължителност, при надхвърлянето на която работната сила преждевременно се изтощава. Това обаче е крайният предел на онова, което при сегашната им организация трейдюнионите могат да се надяват да постигнат, и то само с постоянна борба, при огромно изразходване на сили и средства. При това колебанията в производството, най-малко веднъж на десет години, разрешава в един момент всичко, което е било извоювано, и борбата трябва да се започне отначало. Това е омагьосан кръг, от който няма изход. Работническата класа си остава онова, което е било и което нашите предшественици, чартистите, не се бояха да назоват класа от наемни роби. Такъв ли трябва да бъде крайният резултат от всички тези усилия, саможертви и страдания? Това ли трябва да остане завинаги върховна цел на британските работници? Или работническата класа на Англия трябва най-после да се опита да се измъкне от този омагьосан кръг и да намери изход в движение, насочено към ПРЕМАХВАНЕ НА САМАТА СИСТЕМА НА НАЕМНИЯ ТРУД?

Следващия път ще разгледаме ролята на трейдюнионите като организатори на работническата класа.

II

Досега разглеждахме функциите на трейдюнионите само доколкото те помагат за регулиране размерите на работната заплата и осигуряват поне някои средства за съпротива в борбата на работника против капитала. Но нашият предмет не се изчерпва с тази страна на работата.

Ние говорихме за борбата на работника против капитала. Тази борба съществува, колкото и да се мъчат да я опровергаят аполо-

гетите на капитала. Тя ще съществува, докато намаляването на работната заплата остава най-сигурното и лесно средство за увеличаване на печалбата, нещо повече — докато съществува самата система на наемния труд. Самото съществуване на трейдюнионите е достатъчно доказателство за това; за какво са създадени те, ако не за да се борят против капиталистическото ограбване на работника? Няма защо да се замазват нещата. Никакви сладникави фрази не могат да скрият крещящия факт, че съвременното общество се дели главно на две големи антагонистични класи — капиталисти, които притежават всички средства, необходими за прилагането на труда, от една страна, и, от друга, работници, които нямат нищо освен своята работна сила. Продуктът на труда на тази последната класа се разделя между двете класи и за тази подялба постоянно се води борба, Всяка от двете класи се стреми да получи колкото е възможно поголяма част; и най-куриозното в тази борба е, че макар работническата класа да претендира само за част от продукта на собствения й труд, тя доста често бива обвинявана, че просто ограбва капиталиста!

Но борбата между две големи обществени класи неизбежно става политическа борба. Така стана с продължителната борба между буржоазията, или капиталистическата каса, и земевладелската аристокрация; така е и с борбата между работническата класа и същите тези капиталисти. Във всяка борба на класа против класа непосредствената цел на борбата е политическата власт; господствуващата класа защищава политическото си господство, или с други думи, сигурното си мнозинство в законодателните органи; потиснатата класа се бори отначало за част от тази власт, а след това и за цялата власт, за да получи възможност да измени съществуващите закони съобразно своите интереси и нужди. Така работническата класа на Великобритания години наред води страстна борба, прибягвайки дори до насилие за Народна харта[175], която трябваше да й даде тази политическа власт. Тя беше победена, но борбата направи такова впечатление на победилата буржоазия, че оттогава насам тя е много доволна дори от това, че с цената на нови и нови отстъпки пред работниците плаща за продължаването на примирието.

По-нататък в политическата борба на класа против класа найважното оръжие е организацията. С постепенното разпадане на чисто политическата, или чартистката, организация в същата степен организацията на трейдюнионите ставаше все по-силна, докато днес тя достигна до такава мощ, че с нея не може да се сравни нито една работническа организация в другите страни. Няколкото големи трейдюниони, които обхващат от един до два милиона работници и са подкрепяни от по-малките, или местни съюзи, представляват сила, с

която е принудено да се съобразява всяко правителство на господ ствуваща класа, било то виги или тори.

По силата на традициите, създали се при тяхното появяване и развитие в Англия, тези мощни организации досега ограничаваха дейността си почти изключително с участие в регулирането на работната заплата и на работния ден и с борба за отменяване на открито насочените против работниците закони. Както казахме по-горе, те правеха това така успешно, както трябваше да се очаква. Но нещо повече: властвуващата класа, която знае силата им по-добре от самите тях, благоволи да им направят допълнителни отстъпки. Във всеки случай избирателният закон на Дизраели[176] даде право на глас на по-голямата част от организираната работническа класа. Нима Дизраели щеше да внесе това предложение, ако не е предполагал, че тези нови избиратели ще изразят собствената си воля, че ще престанат да се влачат след буржоазните либерални политици? Можеше ли той да прокара това предложение, ако работниците, управлявайки огромните си професионални съюзи, не бяха доказали способността си за административна и политическа дейност.

Тази мярка откри нови възможности за работническата класа. Тя ѝ даде мнозинство в Лондон и във всички фабрични градове и по този начин ѝ позволи да започне борбата против капитала с ново оръжие, като изпраща в парламента хора от своята класа. Но тук именно трябва да кажем със съжаление, че трейдюнионите забравиха задълженията си на авангард на работническата класа. Повече от десет години новото оръжие е в ръцете им, но едва ли те са го изтеглили поне веднъж от ножницата. А те не би трябвало да забравят, че не ще могат да запазят сегашното си положение, ако действително не вървят в първите редове на работническата класа. Противоестествено е, че английската работническа класа, имайки възможност да изпраща в парламента четиридесет или петдесет работници, винаги се е задоволявала с това, да бъде представлявана от капиталисти или техни чиновници, като например адвокати, журналисти и пр.

Нещо повече: ако съдим по много признаци, сред работническата класа на Англия се събужда съзнанието, че известно време е вървяла по погрешен път; че сегашното движение, чиято изключителна цел е увеличението на работната заплата и намалението на работния ден, я държи в омагьосан кръг, от който няма изход; че главна беда е не ниското равнище на работната заплата, а самата система на наемния труд. Щом това разбиране стане общоразпространено сред работническата класа, положението на трейдюнионите съществено ще се измени. Те вече не ще имат привилегията да бъдат единствените организации на работническата класа. Наред със съю-

зите на отделните професии или над тях ще трябва да се появи общо обединение, политическа организация на цялата работническа класа.

И тъй, организираните трейдюниони трябва добре да си помислят върху два факта: първо, че бързо приближава времето, когато английската работническа класа недвусмислено ще поиска пълното си представителство в парламента. Второ, че също така бързо наближава времето, когато работническата класа ще разбере, че борбата за висока работна заплата и за малък работен ден, както и цялата дейност на трейдюнионите в днешната ѝ форма не са самоцел, а само средство, макар и много необходимо и резултатно, но все пак само едно от многото средства, които водят до една по-висока цел: пълното премахване на цялата система на наемния труд.

За пълното представяне на работниците в парламента, както и за подготвянето на премахването на цялата система на наемния труд, ще стане необходима организация не на отделните професии, а на цялата работническа класа. И колкото по-скоро бъде направено това, толкова по-добре. Няма на света сила, която би могла дори един ден да се съпротивява срещу британската работническа класа, когато тя бъде организирана като единно цяло.

Написано от Ф. Енгелс около 20 май 1881 г.

Напечатано във в. „The Labour Standard" (London), бр. 4 и 5, 28 май и 4 юни 1881 г. като уводна статия

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на английски

Ф. ЕНГЕЛС

ТЪРГОВСКИЯТ ДОГОВОР С ФРАНЦИЯ

В четвъртък, 9 юни, в камарата на общините г-н Монк (депутат от Глостер) предложи резолюция, която гласи, че

„не може да се смята за задоволителен такъв търговски договор с Франция, който не ще води до разширяване на търговските отношения между двете страни чрез по-нататъшно намаляване на митата".

Станаха доста дълги дебати. Сър Ч. Дилк от името на правителството оказа слаба съпротива, изисквана от дипломатическия етикет. Господин Дж. А. Балфур (от Тамуърт) предложи с насрещни мита да бъдат принудени другите нации да намалят тарифите. Господин Слаг (от Манчестер) предложи дори без какъвто и да е договор да се даде възможност на французите да се убедят какво значение има нашата търговия за тях и тяхната търговия за нас. Господин Илингуърт (от Брадфорд) е загубил надежда за постигане свобода на търговията чрез търговски договори. Господин Мак—Айвър (от Бъркънхед) заяви, че сегашната система на свободна търговия е само измама, защото се свежда до свобода на вноса и ограничаване на износа. Резолюцията беше приета със 77 против 49 — поражение, което не ще накърни нито чувствата на г-н Гладстон, нито неговото положение. Тези дебати са отличен пример на дългия низ от вечно повтаряни оплаквания срещу упорството, с което глупавите чужденци и също така глупавите колониални поданици отказват да признаят всеобщата благодат на свободната търговия и нейната способност да лекува всички икономически беди. Нито едно пророчество никога досега не е пропадало до такава степен, както пророчеството на манчестерската школа[177], че свободната търговия, ако бъде уста-

новена в Англия, ще се окаже толкова благотворна за страната, че всички други нации ще последват примера ѝ и ще отворят пристанищата си за английските стоки. Увещаващият глас на апостолите на свободната търговия остана глас в пустиня. Не само че континентът и Америка увеличиха общо взето своите покровителствени мита. Примерът им беше последван дори от британските колонии, щом се въведе в тях самоуправление; и едва Индия беше подчинена на короната[178], когато дори там беше въведено петпроцентово мито върху памучните тъкани като стимул за развитие на собствена индустрия.

Как се случи това, остана неразгадаема тайна за манчестерската школа. А това е достатъчно ясно.

Около средата на миналия век производството на памучни тъкани беше съсредоточено главно в Англия. Ето защо естествено е, че именно тук, при бързо растящото търсене на памучни тъкани, бяха изобретени машините, които с помощта на парния двигател революционизираха отначало производството на памучни тъкани, а след това и цялата текстилна промишленост. Обширните и лесно достъпни находища на каменни въглища във Великобритания благодарение на пàрата станаха сега основа за процъфтяването на страната. Богатите залежи на желязна руда, намиращи се близо до каменните въглища, улесниха развитието на железодобивната индустрия, която получи нов стимул във връзка с търсенето на машини и съоръжения. По-нататък, в момента на тази революция на цялата промишлена система започнаха антиякобинските и Наполеоновите войни, които за близо двадесет и пет години изтласкаха от моретата корабите на почти всички конкуриращи нации и по този начин дадоха на английските индустриални стоки фактически монопол на всички отвъдатлантически и на някои европейски пазари. Когато в 1815 г. мирът беше възстановен, Англия със своите фабрики, в които се използуваше парата, беше в състояние да снабдява целия свят, докато в другите страни парните машини бяха още почти неизвестни. Във фабричното производство Англия ги беше далеч изпреварила.

Но възстановяването на мира подтикна скоро и другите нации да тръгнат по стъпките на Англия. Защитена от китайската стена на защитните си мита, Франция започна да прилага пàрата в индустрията. Така постъпи и Германия, макар че нейните митнически тарифи по онова време бяха много по-либерални, отколкото във всички други страни, включително и Англия. Така постъпиха и други страни. По това време британската земевладелска аристокрация, за да увеличи своята рента, установи житните закони[179], като по този начин повиши цената на хляба, а с това и паричния израз на работната заплата. Въпреки това английската фабрична промишленост се

развиваше с изумителна бързина. Около 1830 г. Англия с всички сили се стремеше да стане „работилницата на света". Лигата против житните закони[180] си постави за цел действително да направи от Англия работилница на света.

По онова време не се скриваше каква цел се преследваше с отменяването на житните закони. Намаляването на цената на хляба, а следователно и на паричната работна заплата, щеше да позволи на британските фабриканти да се отнасят с презрение към всяка конкуренция, с която ги застрашаваха нечестивите или невежи чужденци. Какво по-естествено от това Англия, при грамадните ѝ успехи в машинното производство, с огромната ѝ търговска флота, с нейните въглища и желязо, да снабдява целия свят с фабрични изделия и външният свят да я снабдява от своя страна със земеделски произведения, зърнени храни, вино, лен, памук, кафе, чай и т. н.? Няма що — такава е била волята на провидението; да се отиде притив него би значило просто да се въстане против божията воля. Най-много би могло да се разреши на Франция да снабдява Англия и останалата част на света с такива предмети на вкуса и модата, които не можеха да се произвежат с машини и дори не заслужаваха вниманието на един просветен фабрикант. Тогава и само тогава би се възцарил мир на земята и во человецех благоволение. Тогава всички нации биха били свързани с най-нежните връзки на търговията и взаимната изгода; тогава навеки би дошло царството на мира и изобилието; а на работническата класа, на своите „ръце", те казваха: „настъпва хубаво време, момчета, почакайте още мъничко". Естествено, „ръцете" все още чакат.

Но докато „ръцете" чакаха, нечестивите и невежи чужденци не чакаха. Те не виждаха никаква прелест в такава система, при която временните индустриални предимства, които Англия имаше, ще се превърнат в средство тя да си осигури завинаги фабричен монопол в целия свят и да сведе всички останали нации до зависимата роля на обикновени аграрни придатъци на Англия — с други думи, до твърде завидното положение на Ирландия. Те разбираха, че нито една нация не може да не изостане от другите по отношение на цивилизацията, ако няма фабрики, и поради това е осъдена да си остава селяшка. И поради това, подчинявайки частния търговски интерес на националните нужди, те защищаваха своите зараждащи се фабрики с високи мита, в които виждаха единственото средство, за да се предпазят от изпадане до икономическото положение, в което се намира Ирландия.

Съвсем не искаме да кажем, че във всички случаи беше правилно да се постъпва именно така. Напротив, Франция много би спечелила, ако се приближеше значително до свободната търговия. Германските фабрики, такива каквито са, достигнаха сегашното си

състояние при свобода на търговията, а новата покровителствена тарифа, въведена от Бисмарк, на никого няма да донесе вреда освен на самите германски фабриканти. Но има една страна, в която един кратък период на протекционизъм не само беше оправдан, но е абсолютно необходим, именно Америка.

Америка се намира на онзи стадий на развитие, когато въвеждането на фабриките стана национална необходимост. Най-добро доказателство за това е фактът, че в изобретяването на машини, които пестят труд, начело върви вече не Англия, а Америка. Американските изобретения всекидневно изтласкват английските патенти и английските машини. Американски машини се внасят в Англия и това се отнася почти до всички отрасли на промишлеността. При това Америка има най-енергичното в света население, залежи на каменни въглища, в сравнение с които английските изглеждат едва ли не безкрайно малка величина, желязо и в изобилие всички други метали. И може ли да се предполага, че такава страна ще обрече своята млада и растяща индустрия на продължителна конкурентна борба с отдавна укрепналата индустрия на Англия, когато тя може за кратък период от някакви си двадесет години протекционизъм изведнъж да се издигне до равнището на всеки конкурент? Но, твърди Манчестерската школа, Америка сама се разорява със своята покровителствена система. Така се разорява човек, който плаща добавка за бърз влак, вместо да използува стария пътнически — и изминава петдесет мили на час вместо дванадесет.

Няма съмнение, че сегашното поколение ще види как американските памучни стоки ще конкурират английските в Индия и Китай и постепенно ще завладеят терена на тези два най-важни пазара. Американските машини и железарски стоки конкурират английските във всички части на света, включително и в Англия. И същата неумолима необходимост, по силата на която фламандските манифактури се преместиха в Холандия, а холандските — в Англия, скоро ще премести центъра на световната индустрия от Англия в Съединените щати. А на ограниченото поле за дейност, което тогава ще остане на Англия, тя ще намери страшни конкуренти в лицето на някои континентални нации.

Не може повече да се пренебрегва фактът, че индустриалният монопол на Англия върви бързо към упадък. Ако „просветената" буржоазия смята, че е в неин интерес да се премълчава това, нека работническата класа да гледа смело истината в очите, защото тя е заинтересована в случая повече, отколкото дори „висшите" класи. Последните могат все пак още дълго време да остават банкери и лихвари на света, както е било преди тях с венецианците и холандците в периода на техния упадък. Но какво ще стане с „ръцете",

когато огромната външна търговия на Англия започне с всяка изминатата година да намалява, вместо да расте? Ако беше достатъчно преместването на корабостроенето (металното) от бреговете на Темза на бреговете на Клайд, за да се доведе до хронически пауперизъм цялата източна част на Лондон, какво ще се отрази върху Англия фактическото преместване на всички главни отрасли на английската индустрия оттатък Атлантическия океан?

То ще извърши едно велико дело: ще разбие последното звено, което свързва още английската работническа класа с английската буржоазия. Това звено беше общият им стремеж към национален монопол. Веднъж унищожен този монопол, британската работническа класа ще бъде принудена да вземе в свои ръце собствените си интереси, собственото си спасение и да сложи край на системата на наемния труд. Да се надяваме, че тя не ще чака дотогава.

Написано от Ф. Енгелс в средата на юни 1881 г.

Напечатано във в. „The Labour Standard" (London), бр. 7, 18 юни 1881 г. като уводна статия

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на английски

Ф. ЕНГЕЛС

ДВА ОБРАЗЦОВИ ГРАДСКИ СЪВЕТА

Обещахме на нашите читатели да ги запознаваме с развитието на работническото движение както в Англия, така и в чужбина. От време на време имахме възможност да съобщаваме някои новини от Америка. В този момент ни се представя случай да запознаем читателите с някои факти от Франция — толкова важни факти, че заслужават обсъждане в уводна статия на нашия вестник.

Във Франция са непознати многобройните системи на публично гласуване, които все още се практикуват в Англия. Там няма разлика между системата на гласуване при парламентарните избори и при изборите на общински органи: навсякъде по правило се прилага открито общо гласуване с балотировка. Когато във Франция се появи социалистическата работническа партия, тя взе решение да поставя работнически кандидатури в изборите не само за парламент, но и за всички общински органи. И ето че при последните избори за общински съвети във Франция, които станаха на 9 януари т. г., младата работническа партия победи в голям брой индустриални фабрични градове и в редица селски общини, по-специално там, където има минно производство. Тя успя да прокара не само отделни кандидати, но и да спечели на някои места мнозинство в съветите и най-после, както ще видим по-нататък, един от съветите се оказа съставен изцяло от работници.

Много преди основаването на „Labour Standard" избухна стачката на заводските работници в град Рубе, на границата с Белгия. Правителството веднага изпрати в този край войска и същевременно под предлог за поддържане на реда (който не беше заплашен от нищо) се опита да предизвика стачкуващите на такива действия,

които биха могли да дадат повод за намеса на войската. Но работниците запазиха спокойствие и една от главните причини да устоят на всички провокации беше дейността на общинския съвет, състоящ се в мнозинството си от работници. За причините, предизвикали стачката, е било докладвано в съвета и те са били там подробно обсъдени. В резултат на това съветът не само е признал правото на стачкуващите, но е предприел и реална мярка, *като е отпуснал 50 000 франка, или 2000 л. ст. помощ на стачкуващите.* Тази субсидия не е била изплатена само поради протеста на префекта на департамента, който според френските закони има право да спре изпълнението на всякакви решения на градските съвети, ако според него последните са превишили пълномощията си. И все пак голямата морална подкрепа, която стачниците получиха от официалните представители на града, се оказа най-ценна за работниците.

На 8 юни Минното дружество в Комантри, в центъра на Франция (департамента Алие), е уволнило 152 работници, които отказали да се подчинят на нововъведеното неблагоприятно разпределение на работния ден. Тогава всички миньори, на брой около 1600 души, в знак на протест против предприетите в последно време опити да се въведе постепенно неизгодно за работниците разпределение на деня, обявили стачка. Правителството веднага изпратило обичайните войски да сплашат или провокират стачниците. И тук градският съвет незабавно застанал на страната на работниците. На събрание от 12 юни (при това неделя) били взети резолюции със следното съдържание:

1. Поради това, че обществото е длъжно да осигурява съществуването на онези, които с труда си осигуряват съществуването на цялото общество, и поради това, че държавата отказва да изпълни това си задължение, комуните са длъжни да го изпълнят; съветът взема решение да се отпусне заем от 25 000 франка (1000 л. ст.) със съгласието на най-имотните граждани; тази сума е предназначена за издръжка на миньорите, принудени да напуснат работа поради несправедливото уволняване на 152-ма техни другари.

Приета единодушно, протестирал само мерът.

2. Поради това, че държавата, продавайки на акционерната компания едно ценно народно богатство — рудниците на Комантри, с това е предоставила заетите в тях работници на произвола на въпросната компания; че следователно държавата е била длъжна да се погрижи потисничеството, на което ще бъдат подлагани миньорите от страна на компанията, поне да не достига до степен, застрашаваща самото им съществуване; че държавата е предоставила през време на стачката на разположение на компанията войска и по този начин не само не е запазила неутралитет, но е застанала на страната на компанията;

в името на интересите на работническата класа, които е длъжен да защищава, съветът иска от супрефекта на окръга:

1) незабавно да бъде изтеглена войската, чието с нищо неоправдано присъствие тук е чисто и просто провокация;

2) да се обърне към управителя на компанията и да го задължи да отмени мярката, предизвикала стачка.

Прието единодушно.

В третата, също така единодушно приета резолюция съветът, опасявайки се, че оскъдните средства на Комуната ще осуетят гласувания по-горе заем, открива обществена подписка в помощ на стачниците и се обръща към всички други общински съвети във Франция с молба да изпратят субсидии за същата цел.

И тъй, тук виждаме поразителните резултати от участието на работниците не само в парламента, но и в общинските и други органи. По съвсем друг начин биха могли да завършват много стачки в Англия, ако работниците получаваха подкрепа от своите градски съвети! Английските съвети и другите органи на местното самоуправление, избирани предимно от работниците, днес са пълни изключително с работодатели, с техните преки и косвени агенти (адвокати и пр.) и в най-добрия случай — с дребни търговци.

Когато се обяви стачка или локаут, местните власти веднага използуват цялата си морална и материална власт в интерес на господарите и против работниците; полицията, плащана от работническия джоб, се използува за същата цел, за каквато се използува войската във Франция, а именно провокира работниците към незаконни действия и ги преследва.

Властите, задължени да изпълняват законите за бедните, обикновено отказват каквато и да било помощ на хората, които според тях са длъжни да работят без оглед на условията. Това и трябваше да се очаква. От гледна точка на хората на класата, представителите на която работниците търпят в състава на местните органи на управление, стачката е отявлен бунт против съществуващия социален строй и посегателство върху свещените права на собствеността. Ето защо при всяка стачка или локаут цялото огромно морално и материално влияние на местните органи винаги ще бъде насочено в подкрепа на капиталиста, докато работническата класа се съгласява да избира капиталисти и техни представители за депутати в местните избирателни органи.

Надяваме се, че дейността на тези два френски градски съвета ще отвори очите на мнозина. Винаги ли ще се казва, като се имат предвид и английските работници, че „тези работи във Франция се правят по-добре“? Работническата класа на Англия с нейната стара и мощна организация, с нейните вековни политически свободи, с многогодишния ѝ опит в политическата дейност има огромни предимства пред работниците на всяка континентална страна. Обаче немците успяха да вкарат в парламента 12 представители на работниците и работниците, също както във Франция, имат мнозинство в много градски съвети. Наистина в Англия избирателните права на работниците са ограничени, но все пак работническата класа пред-

ставлява мнозинство от населението на големите градове и индустриалните райони. Стига да пожелае, това потенциално мнозинство веднага ще се превърне в реално, в една сила в държавата, сила навсякъде, където са концентрирани работници. И ако работниците бъдат достойно представени в парламента, в градските съвети, в местните настоятелски съвети, в непродължително време ще се появят държавни дейци измежду работниците, способни да поставят пръти в колелата на самодоволните и тъпи чиновници, които често пъти тиранизират народните маси.

Написано от Ф. Енгелс през втората половина на юни 1881 г.

Напечатано във в. „The Labour Standard" (London), бр. 8, 25 юни 1881 г. като уводна статия

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на английски

Ф. ЕНГЕЛС

АМЕРИКАНСКИТЕ ХРАНИТЕЛНИ ПРОДУКТИ И ПОЗЕМЛЕНИЯТ ВЪПРОС

От есента на 1837 г. насам за нас стана съвсем обикновено явление паричната паника и търговските кризи да се импортират в Англия от Ню Йорк. От всички кризи, които се повтарят в индустрията на всеки десет години, най-малко половината избухваха в Америка. Но че Америка ще може да раздруса и осветените от вековете отношения, съществуващи в британското земеделие, да революционизира създалите се от незапомнени времена феодални отношения между лендлорда и арендатора, да нанесе удар на английската рента и да разори английските ферми — това зрелище беше предназначено за последната четвърт на XIX век. И това наистина е така. Девствената почва на западните прерии, която сега се обработва не на отделни малки парцели, а наведнъж с хиляди квадратни мили, започва сега да определя цената на пшеницата, а следователно и рентата от засятата с пшеница земя. И нито една стара почва не може да конкурира с нея. Това е изумителна земя, равна или леко хълмиста; това е почва, която не е била огъвана от мощни трусове, която се е запазила точно в онова състояние, в каквото се е утаявала бавно на дъното на третичния океан; почва без камъни, скали, дървета; годна за непосредствена обработка без всякакви предварителни работи. Не е нужно нито разчистване, нито пресушаване; мини с плуга по нея — и тя е готова да приеме семената. Тя може да донесе двадесет-тридесет реколти пшеница подред без всякакво торене. Тази почва е пригодна за земеделие с гигантски мащаби и тя се обработва в гигантски размери. Британският земеделец е свикнал да се гордее със своите големи ферми, противопоставяйки ги на малките ферми на континенталните собственици-селяни; но какво

представляват най-големите ферми на Обединеното кралство в сравнение с фермите на американските прерии, с фермите от 40 000 и повече акра, обработвани от истински армии от хора, коне и сечива, армии, дисциплинирани, управлявани и организирани като армии от войници?

Тази американска революция в земеделието заедно с революционизираните транспортни средства, изобретени от американците, доведоха до това, че в Европа се внася пшеница на такива ниски цени, при които не може да ѝ конкурира нито един европейски фермер, поне докато е задължен да плаща рента. Погледнете какво стана в 1879 г., когато за пръв път почувствувахме това. В цяла Западна Европа имаше слаба реколта; в Англия положението беше съвсем лошо. И все пак благодарение на американските зърнени храни цените почти не се измениха. За пръв път британският фермер имаше едновременно и лоша реколта, и ниски цени на пшеницата. Тогава фермерите започнаха да се вълнуват, лендлордовете почувствуваха тревога. На другата година при по-добрата реколта цените още повече спаднаха. Сега цената на зърнените храни се определя от разходите за тяхното производство в Америка плюс транспортните разходи. И от година на година това ще се чувствува все повече с постепенното попадане под плуга на все нови земи в прериите. А необходимите за това армии от земеделски работници ние сами намираме в Европа, изпращайки оттатък океана емигранти.

По-рано за фермера и за лендлорда съществуваше поне утешението, че ако не са им донесли доходи зърнените храни, могат да получат компенсация от месото. Орната земя се обръщаше в пасище и отново всичко беше прекрасно. Но сега е отнет и този ресурс. Американско месо и американски добитък се внасят във все по-големи количества. И не само американски. Има още най-малко две големи скотовъдни страни, които усилено търсят начин да изпращат в Европа и особено в Англия огромния си излишък от месо, който сега не намира пазар. При сегашното състояние на науката и при бързите успехи в нейното прилагане можем да бъдем уверени, че най-късно след няколко години австралийското и южноамериканското говеждо и овнешко месо ще се доставят напълно запазени и в огромно количество. Какво ще стане тогава с процъфтяването на британския фермер, с дългия списък от доходи на британския лендлорд? Разбира се, много добре е да се отглеждат френско грозде, ягоди и пр., но този пазар и без това е достатъчно наситен. Британският работник без съмнение би могъл да консумира и много повече от тези деликатеси, но първо увеличете работната му заплата.

Едва ли е нужно да казваме, че тази нова американска аграрна конкуренция се отразява и на континента. Дребният собственик се-

лянин, който в по-голямата си част е затънал до уши в ипотечни дългове и плаща лихви и съдебни разноски вместо рентата, която плащат английският и ирландският фермер, също така я чувствува силно. Особен резултат на тази американска конкуренция се оказва това, че тя прави безполезна не само едрата, но и дребната поземлена собственост, превръщайки и едната, и другата в неизгодни.

Могат да ни възразят, че системата на изтощаване на земята, която се практикува сега в Далечния Запад, не може да продължава вечно и че положението отново ще се оправи. Разбира се, тя не може да продължи вечно; но там има още достатъчно много неизтощена земя, за да продължи този процес още един век. Освен това има и други страни, които разполагат със същите предимства. Съществува цялата южноруска степ, където комерсантите са закупили земя и са направили същото. Съществуват обширните пампаси на Аржентинската република, съществуват и други места; всички тези земи са еднакво пригодни за тази най-нова система на гигантски ферми и евтино производство. Така че, докато настъпи изтощение, тази система ще се държи още достатъчно дълго, за да бъдат разорени всички собственици на земя в Европа, едри и дребни, поне два пъти.

А до какво води всичко това? Това води и трябва да доведе до положение, че ние ще се принудим да национализираме земята и да я обработваме чрез кооперативни дружества под контрола на народа. Тогава и само тогава и за земеделците, и за нацията отново ще стане изгодно да обработват земята, каквито и да са цените на американското или друго жито и месо. А ако през това време ленд-лордовете наистина се преселят в Америка, а те, както изглежда, наполовина са вече склонни да го направят, ние ще им пожелаем добър път.

Написано от Ф. Енгелс в края на юни 1881 г.

Напечатано във в. „The Labour Standard“ (London), бр. 9, 2 юли 1881 г. като уводна статия

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на английски

Ф. ЕНГЕЛС

КАК ЛИГАТА ПРОТИВ ЖИТНИТЕ ЗАКОНИ ТЪЛКУВА ТЕОРИЯТА ЗА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА

В този брой е поместено писмото на г-н Дж. Нобъл, който възразява против някои бележки, направени от нас в уводната статия на вестник „The Labour Standard" от 18 юни*. Макар че не можем да пълним колоните, предназначени за уводни статии, с полемика относно исторически факти или икономически теории, все пак този път ще отговорим на един човек, който, макар да стои на позицията на правителствената партия, по всичко изглежда е искрен.

На нашето твърдение, че целта на отменяването на житните закони е била „намаляването на цените на зърнените храни, а следователно и на паричната работна заплата", г-н Нобъл отговаря, че това било „протекционистко заблуждение", против което упорито се борела Лигата, и цитира няколко извадки от речи на Ричард Кобден и от едно обръщение на Съвета на Лигата.

Авторът на статията, за която става дума, живееше по онова време в Манчестер — той беше там един от фабрикантите. Той естествено знае отлично каква беше официалната доктрина на Лигата. Ако се сведе тя до най-кратката и най-общоприета формулировка (защото съществуват много варианти), тя гласеше: отменяването на митата върху зърнените храни ще увеличи нашата търговия с другите страни, ще увеличи пряко нашия внос, в размяна на който чуждестранните потребители ще купуват наши индустриални изделия, увеличавайки по този начин търсенето на нашите индустриални стоки; по този начин ще се увеличи търсенето на труда на нашето индустриално работническо население и следователно би трябвало

* *Виж настоящия том, стр. 273—277. Ред.*

да се увеличи работната му заплата. Повтаряйки ден след ден и година след година тази теория, официалните представители на Лигата, които са повърхностни икономисти, можаха най-после да излязат с изумителното твърдение, че работната заплата се увеличава и намалява обратно пропорционално не на печалбата, а на цената на хранителните продукти; че скъпо жито означава ниска работна заплата, а евтино жито — висока работна заплата. По този начин глашатаите на Лигата провъзгласиха, че повтарящите се на всеки десет години индустриални кризи, които съществуваха и преди, и след отменяването на житните мита, са просто резултат от житните закони, резултат, който трябва да изчезне, щом бъдат отменени тези омразни закони; че житните закони са единственото голямо препятствие, което стои между британския фабрикант и жадуващите за изделията на този фабрикант бедни чужденци, необлечени и треперещи от студ поради недостиг на британски платове. И по този начин Кобден наистина можа да заяви в цитираното от г-н Нобъл място, че индустриалната депресия и намаляването на работната заплата в периода от 1839 до 1842 г. са били последица от прекалено високата цена на житото през тези години, когато това не беше нищо друго освен един от обикновените периоди на индустриална депресия, повтарящи се с много голяма редовност и досега през всеки десет години; период на депресия, значително удължен и отежнен от лошата реколта и от глупавата намеса на алчното законодателство на лендлордовете.

Ето каква беше официалната теория на Кобден, който при всичките си агитаторски способности беше лош стопански деятел и повърхностен икономист. Без съмнение той е вярвал в нея така искрено, както вярва в нея и досега г-н Нобъл. Но основната маса в Лигата се състоеше от практични стопански дейци, които повече от Кобден се грижеха за сделките и постигаха в тях обикновено по-голям успех. Те се отнасяха съвсем иначе към този въпрос. Разбира се, пред външни лица и на публични митинги, особено пред лицето на своите работници, официалната теория обикновено се представяше като „същност на въпроса“, но капиталистите при извършването на своите сделки обикновено не откровеничат с клиентите си, а ако г-н Нобъл е на друго мнение, по-добре е да стои по-далеч от манчестерската борса. Достатъчно беше малко по-настойчиво да се постави въпросът, по какъв начин се предвижда да се увеличи работната заплата в резултат на свободната търговия със зърнени храни, за да стане ясно, че се имаше предвид увеличаване на работната заплата, изразена в предмети за консумация; че е напълно възможно паричният израз на работната заплата съвсем да не се увеличи — но не би ли било това всъщ-

ност увеличение на работната заплата? А ако бихте продължавали да настоявате, обикновено се изясняваше, че паричната работна заплата би могла дори да се намали, докато благата, които работникът получава срещу тази намалена парична сума, все пак биха били повече от онези, които е имал по-рано. А ако вие бихте задали на края още няколко въпроса, по какъв начин ще стане очакваното огромно разширяване на търговията, много скоро бихте чули, че те разчитат главно на тази последна възможност: намалението на работната заплата във връзка със спадането на цената на житото и т. н., спадане, което с излишък компенсира това намаление. Нещо повече, мнозина биха били и онези, които не биха се потрудили дори да скрият мнението си, че евтиното жито е нужно просто за да бъде намалена паричната работна заплата и по този начин да бъде сразена чуждата конкуренция.

Че именно такива бяха всъщност намеренията и целите на главната маса от фабрикантите и търговците, които представляваха мнозинство в Лигата — този извод съвсем не беше трудно да направи, всеки, който е свикнал да има работа с търговци и поради това не е свикнал винаги да приема думите им на вяра. Ето какво сме казвали ние и го повтаряме. За официалната доктрина на лигата не сме говорили нито дума. Икономически тя беше „заблуждение“, а практически — просто прикритие на користни цели, макар че някои от лидерите я повтаряха толкова често, че в края на краищата сами повярваха в нея.

Много забавни са цитираните от г-н Нобъл думи на Кобден за работниците, които „със задоволство потриват ръце“ в очакване на жито по 25 шилинга за квартер. Работническата класа по онова време никак не пренебрегваше евтиното жито; но от дейността на Кобден и Сие работниците изпитваха такова „задоволство“, че през последните няколко години направиха невъзможно за Лигата да устрои дори един истински публичен митинг в цяла Северна Англия. Авторът на тази статия изпитваше „задоволство“, когато през 1843 г. присъствува на последния опит на Лигата да свика такъв митинг в зданието на Солфордското кметство и наблюдава как митингът едва не бе провален само от предлагането на поправка в полза на Народната харта. Оттогава за всички митинги на Лигата беше въведено правило „вход с билети“, с каквито далече не всички можеха да се снабдят. Оттогава „чартистката обструкция“ престана. Работническите маси постигнаха целта си: те доказаха, че въпреки претенциите си Лигата *не* ги представлява.

В заключение няколко думи за теорията за работната заплата според тълкуването на Лигата. Средната цена на стоката е равна на разходите за нейното производство; действието на предлагането

и търсенето се състои в свеждането ѝ до това равнище, около което тя се движи. Ако това е вярно за всички стоки, вярно е и за стоката, наричана труд (или по-точно — за работната сила). Следователно размерът на работната заплата се определя от цената на онези стоки, които влизат в обикновената и необходима консумация на работника. С други думи, при равни други условия работната заплата се повишава или намалява успоредно с цената на средствата за живот. Това е закон на политическата икономия, против който всички Перонет—Томпсоновци, Кобденовци и Брайтовци винаги ще бъдат безсилни. Но всички други условия съвсем не остават винаги неизменни и поради това действието на този закон на практика се видоизменя от придружаващото го действие на други икономически закони; той се замъглява и понякога до такава степен, че е доста трудно да бъде проследен. За вулгаризиращите и вулгарните икономисти, които водят произхода си от Лигата против житните закони, това послужи като предлог да твърдят, че преди всичко трудът, а след това и всички други стоки нямат реално определена стойност, а имат само колебаеща се цена, регулирана от предлагането и търсенето, повече или по-малко независимо от производствените разходи, и че за покачването на цените, а следователно и на работната заплата не може да се направи нищо друго, освен да се увеличи търсенето. Така се отървават от неприятната връзка между размера на работната заплата и цената на хранителните продукти и съгласно своята вулгарна, смешна доктрина безцеремонно заявяват, че скъпо жито значи ниска работна заплата, а евтино жито — висока работна заплата.

Може би г-н Нобъл ще попита при сегашната евтиния на житото, не се ли оказва работната заплата обикновено на същото равнище или дори по-висока, отколкото при скъпотията на житото, облагано до 1847 г. с мито? За да отговорим на този въпрос, би трябвало да се заемем с продължително изследване. Но положително е следното: там, където някой промишлен отрасъл е процъфтявал и където същевременно работниците са били добре организирани за защита на своите интереси, тяхната работна заплата обикновено не се е намалявала, а в някои случаи дори се е повишавала. Това доказва само, че работниците по-рано са получавали много ниска заплата. А там, където някой промишлен отрасъл е западал или където работниците не са били здраво организирани в трейдюниони, тяхната заплата неизменно е падала често до гладно равнище. Идете в Лондонския Ист—Енд и вижте сами!

Написано от Ф. Енгелс в началото на юли 1881 г.

Напечатано във в. „The Labour Standard" (London), бр. 10. 9, юли 1881 г. като уводна статия

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на английски

Ф. ЕНГЕЛС

ЕДНА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ

Колко често ни предупреждаваха приятели и съчувственици: „Стойте по-далеч от партийната политика!“ И те бяха напълно прави, доколкото става дума за политиката на сегашните английски партии. Един работнически орган — партиен в съвременния смисъл на думата, по своята насока не бива да принадлежи нито към вигите, нито към торите, нито към консерваторите, нито към либералите, нито дори към радикалите. Консерваторите, либералите, радикалите — всички те представляват само интересите на властвуващите класи и различни отсенки на мненията, господствуващи сред лендлордовете, капиталистите и дребните търговци. В случаите, когато им се пада да бъдат представители на работническата класа, те решително я представляват зле. Работническата класа има свои собствени интереси, както политически, така и социални. Как е защищавала тя онова, което е смятала за свои социални интереси, показва историята на трейдюнионите и движението за намаляване на работния ден. Но защитата на политическите си интереси тя оставя почти напълно в ръцете на торите, вигите и радикалите, хора от господствуващата класа и едва ли не четвърт век работническата класа на Англия се е задоволявала с това, да образува опашката на „великата либерална партия“.

Такава политическа роля е недостойна за най-организираната работническа класа в Европа. В други страни работниците се оказаха много по-активни. В Германия вече повече от десет години съществува работническа партия (социалдемократи), която има десет места в парламента и нарастването на която така изплаши Бисмарк, че той прокара гнусните респресивни мерки, за които пишем в друга статия*. Обаче напук на Бисмарк работническата партия непрестанно

* Виж настоящия том, стр. 292—294. *Ред.*

расте; миналата седмица тя например получи шестнадесет мандата в Манхаймския градски съвет и един — в Саксонския парламент. Примерът на немците беше последван в Белгия, Холандия и Италия; във всяка от тези страни съществува работническа партия, макар че избирателният ценз е много висок, за да могат те в момента да изпратят депутати в законодателното събрание. Във Франция тъкмо сега процесът на организиране на работническа партия е достигнал най-високата си точка; в последните избори работническата партия получи мнозинство в редица общински съвети, а през октомври т. г. в общите избори несъмнено ще спечели няколко места в камарата на депутатите. Дори в Америка, където преминаването от редовете на работническата класа в редовете на фермерите, търговците или капиталистите става още сравнително лесно, работниците смятат за необходимо да се организират в самостоятелна партия. Навсякъде работникът се бори за политическа власт, за пряко представителство на своята класа в законодателните органи, навсякъде — само не във Великобритания.

Обаче никога още в Англия не е било по-широко разпространено от сега убеждението, че старите партии са обречени на загиване, че старите пароли са загубили смисъла си, че старите лозунги са обезсилени, че старите рецепти вече са невалидни. Мислещите хора от всички класи започват да разбират, че трябва да бъде прокаран нов път и че този път може да води само към демокрация. Но в Англия, където индустриалната и земеделската работническа класа образува огромното мнозинство от населението, демокрация значи ни повече ни по-малко власт на работническата класа. Ето защо нека работническата класа се готви за изпълнението на предстоящата ѝ задача — управлението на тази обширна империя; нека тя разбере отговорността, която неизбежно ще трябва да носи. Найдобрият начин за това е да се възползува от силата, която вече се намира в нейните ръце, от фактическото мнозинство, което тя има във всеки голям град на кралството, за да изпраща в парламента хора от собствените си редове. Като се използва даденото на наемателите изборно право, лесно би могло да се изпратят в парламента четиридесет или петдесет работници, а такъв приток на съвсем прясна кръв е действително крайно необходим.

При наличността дори на такъв брой работници в парламента ирландският бил за земята[181] вече не би могъл да се превръща, както става сега в ирландски блъф за земята, а именно: в закон за обезщетяване на ирландските лендлордове; невъзможно би станало противопоставянето на исканията за преразпределение на парламентските места, за действително наказване на подкупничеството, за покриване разходите по организирането на изборите от държавата, както става навсякъде освен в Англия и т. н.

Нещо повече, в Англия истински демократическа партия е невъзможна освен като работническа партия. Просветените хора сред другите класи (които сред тях съвсем не са така много, както някои искат да ни уверят) могат да се присъединят към тази партия и дори да бъдат нейни представители в парламента, след като докажат своята искреност. Така е навсякъде. В Германия например представителите на работниците съвсем не са във всички случаи работници. Но никаква демократическа партия нито в Англия, нито където и да било другаде не ще постигне действителни успехи, ако няма ясно изразен пролетарски характер. Откажете се от това и не ще имате нищо друго освен секти и измама.

А за Англия това е дори още по-вярно, отколкото за другите страни. За съжаление, имало е достатъчно много измамничество от страна на радикалите след провала на първата в световната история работническа партия, партията на чартистите. — Да, но чартистите бяха разбити и нищо не постигнаха. — Така ли е? От шестте точки на Народната харта две, а именно тайното гласуване и отменяването на имотния ценз, са сега закон на страната. Третата точка — общото изборно право — във всеки случай е почти осъществена във формата на изборно право за наемателите на жилища; четвъртата точка — равни избирателни райони — положително ще бъде прокарана като реформа, обещана от сегашното правителство. Така че провалът на чартисткото движение доведе до осъществяване на повече от половината от чартистката програма. А ако само споменът за една съществуваща в миналото политическа организация на работническата класа можа да доведе до тези политически реформи, а освен това и до редица социални реформи, какви ще бъдат резултатите от едно действително съществуване на политическа работническа партия, подкрепена от четиридесет или петдесет представители в парламента? Живеем в един свят, в който всеки трябва да се грижи за себе си. Обаче английската работническа класа позволява за нейните интереси да се грижат лендлордове, капиталисти и дребни търговци с тяхната опашка от адвокати, вестникари и т. н. Не е чудно, че реформите в интерес на работниците се осъществяват така бавно и на такива мизерни капчици. Стига да пожелаят английските работници, от тях ще зависи да прокарат всякаква реформа, социална и политическа, каквато тяхното положение изисква. Защо тогава да не направят това усилие?

Написано от Ф. Енгелс в средата на юли 1881 г.

Напечатано във в. „The Labour Standard" (London), бр. 12, 23 юли 1881 г. като уводна статия

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на английски

Ф. ЕНГЕЛС

БИСМАРК И ГЕРМАНСКАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ

В последно време английският буржоазен печат упорито мълчеше за жестокостите, които Бисмарк и неговите слуги вършат по отношение на членовете на Германската социалдемократическа партия. Единствено изключение направи до известна степен вестник „Daily News“. По-рано, когато деспотични правителства в чужбина са си позволявали такива изстъпления по отношение на своите поданици, английските всекидневни и седмични печатни органи вдигаха наистина голям шум. Но тук е подложена на гонения една работническа партия — която се гордее с това име, и ето че печатът, който представлява „обществото“, „висшия свят“, премълчава фактите и ако се съди по упоритостта на мълчанието му, изглежда, че дори ги одобрява. И наистина какво се бъркат работниците в политиката? Нека я оставят на „по-високостоящите“. А освен това има и друга причина за мълчанието на английския печат: много трудно е да се нападат изключителните закони на Бисмарк и начина, по който той ги прилага, като в същото време се защищават прилаганите от г-н Форстер изключителни мерки в Ирландия[182]. Това е много болен въпрос и по-добре е да не се засяга. Едва ли може да се очаква от буржоазния печат той сам да изтъква колко много е паднал моралният престиж на Англия в Европа и в Америка поради действията на сегашното правителство в Ирландия.

Общите избори винаги са носели на Германската работническа партия бързо нарастващ брой гласове; в предпоследните избори тя получи 500 000 гласа, а в последните за нейните кандидати гласуваха повече от 600 000 души. Берлин избра двама депутати; Елберфелд—Бармен — 1; Бреслау, Дрезден — по един; спечелени бяха

десет места, и то въпреки факта, че правителството сключи съюз с всички либерални, консервативни и католически партии, въпреки шума, предизвикан от двете покушения срещу живота на императора, отговорността за които всички останали партии единодушно стовариха върху работническата партия. Тогава Бисмарк успя да прокара закона, по силата на който социалдемокрацията беше обявена вън от закона. Работническите вестници, повече от 50 на брой, бяха забранени, работническите дружества и клубове — закрити, паричните им средства — конфискувани, събранията им се разгонваха от полицията и на всичко това отгоре беше приет закон, според който цели градове и окръзи можеха да бъдат „обявени в извънредно положение“ точно както в Ирландия. Но Бисмарк извърши в Германия такива неща, каквито никой не се е осмелявал да извърши дори при английските изключителни закони в Ирландия[183]. Във всеки окръг, „обявен в извънредно положение“, полицията получаваше право да интернира всеки човек, когото имаше „основание да подозира“ в социалистическа пропаганда. Естествено Берлин беше веднага обявен в извънредно положение и стотици хора (а със семействата им — хиляди) бяха интернирани. Защото пруската полиция винаги интернира хората заедно със семействата им; обикновено тя не закача млади неженени хора; за тях интернирането не би било тежко наказание, а за главите на семейства то в повечето случаи означава продължителна мизерия, ако не и пълно разоряване. След това Хамбург избра един работник за член на парламента и градът веднага беше обявен в извънредно положение. Първата група интернирани от Хамбург възлизаше на около сто души, а заедно със семействата им — плюс това още над триста души. Работническата партия за два дни събра средства за техните пътни и други неотложни разходи. След това беше обявен в извънредно положение и Лайпциг, и то само под предлога, че иначе правителството не може да унищожи организацията на партията. Още първия ден бяха интернирани тридесет и трима души, предимно женени хора със семейства. Начело на списъка бяха трима членове на германския парламент; може би господин Дилън ще им изпрати поздравително писмо, тъй като всички те се оказаха все пак в не толкова лошо положение като неговото.[184]

Но това още не е всичко. Веднъж обявена работническата партия по всички правила вън от закона, веднъж лишена от всички онези политически права, от които, както се смята, имат щастие да се ползуват останалите немци, с отделните членове на тази партия полицията може да прави всичко каквото си иска. Техните жени и дъщери под предлог на извършване обиск за откриване на забранени издания се подлагат на най-непристойно и грубо отношение. Самите тях

полицията арестува, когато намери за добре, разглеждането на техните дела се отлага от една седмица за друга и тях ги пускат от затвора едва след като ги държат там няколко месеца. Полицията изобретява нови престъпления, неизвестни на наказателния кодекс, а тълкуването на самия кодекс невероятно се разширява. И полицията доста често намира подкупени или достатъчно фанатични чиновници и съдии, които ѝ оказват помощ и съдействие; това е цената за служебните повишения. До какво води всичко това, показват следните поразителни цифри. За една година, от октомври 1879 до октомври 1880 г., само в Прусия са били пратени в затвора за държавна измяна, за престъпление срещу държавата, за оскърбление на императора и т. н. не по-малко от 1 108 души, а за политически памфлети, за оскърбление на Бисмарк или за нападки против правителството и пр. — не по-малко от 10 094. 11 202 политически затворници — това надминава дори ирландските подвизи на господин Форстер!

И какво постигна Бисмарк с всички тези насилнически мерки? Същото, което г-н Форстер постигна в Ирландия. Социалдемократическата партия е в такова цветущо състояние и има такава здрава организация, каквато и ирландската поземлена лига.[185] Преди няколко дни се произведоха избори за градски съвет в Манхайм. Партията на работническата класа излезе с шестнадесет кандидати и ги прокара всичките с мнозинство почти три към едно. След това Бебел, член на германския парламент от Дрезден, се кандидатира за депутат в Саксонския парламент в лайпцигския окръг. Бебел е работник (стругар) и един от най-добрите, ако не най-добрият оратор в Германия. За да попречи на неговото избиране, правителството интернира целия негов изборен комитет. Но какъв беше резултатът? Такъв, че дори при ограниченото изборно право Бебел беше избран със значително мнозинство от гласовете. И тъй извънредните мерки на Бисмарк са съвсем безполезни за него; напротив, те ожесточават населението. Онези, за които всички легални начини за защита на своите права са отрязани, ще прибягнат в един прекрасен ден до нелегални, и никой не ще може да ги упрекне. Колко често провъзгласяваха тази доктрина г-н Гладстон и г-н Форстер! А как постъпват те сега в Ирландия?

Написано от Ф. Енгелс в средата на юли 1881 г.

Напечатано във в. „The Labour Standard" (London), бр. 12, 23 юли 1881 г. като уводна статия

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на английски

Ф. ЕНГЕЛС

ПАМУК И ЖЕЛЯЗО

Памукът и желязото в наше време са двата най-важни вида суровини. Нацията, която заема първо място в производството на памучно-текстилни и железни изделия, е на първо място между индустриалните нации изобщо. А тъй като Англия заема това място, и докато тя го заема, ще бъде първата индустриална нация в света.

И тъй, би могло да се очаква, че работниците от памучно-текстилната и железодобивната индустрия живеят в Англия прекрасно; че тъй като Англия господствува на пазара, търговията с тези два вида стоки винаги трябва да е в разцвет; и че поне в тези два индустриални отрасъла трябва да бъде осъществено хилядогодишното царство на изобилието, обещано по време на агитацията за свободата на търговията. Уви! Всички знаем, че това съвсем не е така и че ако тук, както и в други производства, положението на работниците не стана по-лошо, а в някои случаи дори се подобри, те дължат това само на собствените си усилия — на силната си организация и на упоритата си стачна борба. Знаем, че след няколкото години на кратък разцвет, около 1874 г. и по-късно, в памучно-текстилното и железодобивното производство настъпи пълен упадък. Фабрики се закриваха, доменни пещи загасваха, а там, където производството продължаваше, обикновено се работеше непълен ден. Такива периоди на упадък са известни и по-рано; те се повтарят средно веднъж на десет години; те продължават определено време, а след това се сменяват от нов период на процъфтяване и т. н.

Но отличителна черта на сегашния период на депресия, особено в памучно-текстилното и железодобивното производство, е това, че сега продължителността на тази депресия с няколко години надми-

нава обикновената. Имаше няколко опита да се предизвика оживление, имаше няколко проблясъка на търговско-индустриална дейност, но всичко беше напразно. Ако периодът на сегашния упадък е минал, застоят в производството все още продължава и пазарите, както преди, не могат да погълнат цялата продукция.

Причина за това е, че при нашата сегашна система на употреба на машините за производство не само на индустриални стоки, но и на самите машини, производството може да расте с невероятна бързина. Ако фабрикантите биха пожелали, не би било никак трудно в течение само на един период на процъфтяване толкова да се увеличат съоръженията за предене и тъкане, за избелване и боядисване на памучен текстил, че да може да се произвеждат 50% повече стоки, а също така да се удвои цялата продукция на чугун и всякакъв вид железни изделия. Фактически нарастването не е достигало такива размери. Но все пак то беше несравнимо с нарастването в предишните периоди на разширяване на производството, а последица от това са хроническото свръхпроизводство, хроническата депресия в промишлеността. Капиталистите могат да си позволят да изчакат във всеки случай значително време, а работниците трябва да страдат, защото за тях това значи хроническа мизерия и постоянната перспектива да попаднат в трудовия дом.

Ето какви са следователно последиците от прословутата система на неограничена конкуренция, ето какво е осъществяването на хилядогодишното царство, обещано от Кобденовци, Брайтоновци и сие. Ето каква е съдбата на работниците, когато те, както беше през последните двадесет и пет години, предоставят ръководството на икономическата политика на империята на своите „естествени водачи“, на онези „капитани на промишлеността“, които според Томас Карлайл са призвани да управляват индустриалната армия на страната[186]. Действително, капитани на промишлеността! В сравнение с тях генералите на Луи Наполеон през 1870 г. бяха гениални хора. Всички тези мними капитани на промишлеността се борят един против друг, действуват изключително в личен интерес, разширяват производствените си съоръжения независимо от това, какво правят техните съседи, а след това в края на краищата, за велико свое изумление, всички откриват, че от това се е получило свръхпроизводство. Те не могат да се обединят за регулиране на производството; те могат да се обединят само с една цел: *да намалят трудовото възнаграждение на своите работници.* Разширявайки по този начин безразсъдно производителната сила на страната далеч извън границите на онова, което пазарите могат да погълнат, те лишават своите работници от сравнителното облекчение, което би им дал един период на умерено процъфтяване и на което работниците

имат право след дългия период на упадък, за да доведат своите доходи до едно средно равнище. Нима все още не се разбира, че фабрикантите като класа не са способни повече да ръководят големите икономически интереси на страната; нещо повече, не са способни да ръководят дори самия производствен процес? И не е ли абсурдно — макар да е факт, — че най-голям враг на английските работници се оказва все по-нарастващата производителност на собствените им ръце?

Но трябва да се има предвид и още един факт. Не само английските капиталисти увеличават своите производителни сили. Същото става и в другите страни. Статистиката не ни дава възможност да сравним поотделно памучно-текстилната и железодобивната промишленост на различните напреднали страни. Но като вземем общо текстилната, минната и металната промишленост, можем да съставим сравнителна таблица, като използуваме материала, цитиран от директора на Пруското статистическо бюро д-р Енгел в неговата книга „Der Zeitalter des Dampfes" („Векът на парата", Берлин, 1881 г.)[187]. Според неговите изчисления в посочените промишлени клонове на долуизброените страни се използуват парни машини със следната обща мощност в конски сили (една конска сила е равна на силата, която издига 75 килограма за една секунда на височина един метър):

	Текстилна промишленост	Предприятия на минната и металната промишленост
Англия 1871 г.	515 800	1 077 000 л. ст.
Германия 1875 г.	128 125	456 436 „ „
Франция ... около	100 000	185 000 „ „
Съединените щати	93 000	370 000 „ „

И тъй, виждаме, че общата мощност на парните двигатели, използувани от трите нации, които са главни конкуренти на Англия, възлиза в текстилните предприятия на три пъти от английската мощност, а в минната и металната промишленост е приблизително равна на нея. И тъй като в тези страни промишленият растеж е много по-бърз, отколкото в Англия, едва ли може да има съмнение, че тяхната обща продукция скоро ще надмине продукцията на последната.

Погледнете още и следната таблица, която показва в конски сили мощността на парните двигатели, използувани от производството, без локомотивите и параходите:

Великобритания	около	2 000 000 л. ст.
Съединените щати	„	1 987 000 „
Германия	„	1 321 000 „
Франция	„	492 000 „

Тази таблица още по-ясно показва колко малко е останало вече от монопола на Англия във фабричното производство и колко малко е помогнала свободата на търговията да се осигури индустриалното надмощие на Англия. И нека не се мисли, че това развитие на чуждестранната индустрия е изкуствено, че то е предизвикано от протекционизма. Цялото гигантско разширяване на германското производство стана при най-либерален режим на свободна търговия и ако Америка главно поради несъстоятелната си система на вътрешни акцизи, е принудена да прибягва към по-скоро привиден, отколкото реален протекционизъм, отменяването на тези акцизни закони би било достатъчно, за да ѝ даде възможност да конкурира на свободния пазар.

Ето до какво положение доведоха страната двадесет и пет години почти неограничено господство на доктрината на Манчестерската школа. Ние смятаме, че тези резултати са такива, че изискват неотложно отстраняване на манчестерските и бирмингамските джентълмени, за да се отстъпи през близките двадесет и пет години ред на работническата класа. Тя във всеки случай сигурно не ще управлява по-лошо.

Написано от Ф. Енгелс в края на юли 1881 г.

Напечатано във в. „The Labour Standard“ (London), бр. 13, 30 юли 1881 г. като уводна статия

Печата се по текста на вестника.

Оригиналът на английски

Ф. ЕНГЕЛС

ОБЩЕСТВЕНИ КЛАСИ — НЕОБХОДИМИ И ИЗЛИШНИ

Често е задаван въпросът, доколко са полезни или дори необходими различните класи на обществото? И отговорът естествено е бил различен за различните исторически епохи. Без съмнение, имало е време, когато поземлената аристокрация е била неизбежен и необходим елемент на обществото. Това обаче е било много, много отдавна. След това е дошло време, когато капиталистическата средна класа, *буржоазията*, както я наричат французите, класата, появила се също така по неизбежна необходимост, е влязла в борба против поземлената аристокрация, сломила е нейната политическа власт и на свой ред е получила икономическо и политическо господство. Но никога, откак са се появили класите, не е имало време, в което обществото да е могло да живее без работническа класа. Името, социалното положение на тази класа се е изменяло; робът е бил заменен от крепостния селянин, който на свой ред е сменен от свободния работник — свободен от крепостна зависимотт, но свободен също така и от собственост върху каквото и да било на земята, освен своята работна сила. Не за всекиго е ясно: каквито и изменения да ставаха във висшите, непроизвеждащи слоеве на обществото, то не може да съществува без класа на производители. Следователно тази класа е необходима при всички условия, макар че ще дойде време, когато тя не ще бъде вече класа, когато тя ще обхваща цялото общество.

И тъй, колко е необходимо днес съществуването на всяка от тези три класи?

Земевладелската аристокрация в Англия е най-малкото икономически безполезна, докато в Ирландия и Шотландия тя е станала

положително вредна поради своя стремеж да обезлюди страната. Да принуждава населението или да се пресели оттатък океана, или да умира от глад и да го заменя с овце и дивеч — това са всичките заслуги, с които могат да се похвалят ирландските и шотландските лендлордове. А стига да се засили още малко конкуренцията на американските растителни и животински произведения, и точно по същия начин ще постъпят и английските земевладелски аристократи, поне онези от тях, които са в състояние да го направят, притежавайки в градовете значителна недвижима собственост, на която могат да се осланят. А от останалите скоро ще ни избави конкуренцията на американските хранителни продукти. И добре е, че ще ни избави, защото тяхната политическа дейност — както в камарата на лордовете, така и в камарата на общините — е истинска национална беда.

Но как стои въпросът с капиталистическата класа, с онази просветена и либерална класа, която създаде британската колониална империя и установи британската свобода? С класата, която реформира парламента през 1831 г.[188], отмени житните закони и намаляваше митата едно след друго? С класата, която създаде в Англия гигантски фабрики и продължава да ги управлява, която създаде огромна търговска флота и все повече растяща железопътна мрежа? Вероятно тази класа трябва да бъде поне толкова необходима, колкото е работническата класа, която тя управлява, водейки от успех към успех.

Икономическата функция на капиталистическата класа се състоеше действително в това, да създаде съвременната система от парни фабрики и парни съобщителни пътища и да разруши всички икономически и политически препятствия, които забавяха или спъваха развитието на тази система. Няма съмнение, че докато капиталистическата класа изпълняваше тази функция, тя беше при онези условия необходима класа. Но така ли е и сега? Продължава ли тя да изпълнява важната си функция на ръководител на общественото производство, който го разширява в интерес на цялото общество? Да видим.

Да започнем със съобщителните средства. Телеграфът е в ръцете на държавата. Железниците и значителна част от морските параходи принадлежат не на отделни капиталисти, които сами ръководят своите предприятия, а на акционерни дружества, работите на които ръководят вместо тях *наемни лица* — служещи, чието положение всъщност е еднакво с положението на привилегированите, по-добре заплащани работници. Що се отнася до директорите и притежателите на акции, и едните, и другите знаят, че колкото по-малко първите се намесват в управлението, а последните — в наблюдението, толкова по-добре е за предприятието. Слабото и в повечето случаи небрежно наблюдение е наистина единствената функция, която остава

в ръцете на собствениците на предприятието. И тъй, виждаме, че в действителност капиталистите собственици на тези огромни предприятия не изпълняват никаква друга работа, освен да получават на всеки шест месеца пари по купоните за дивиденти. Тук социалната функция на капиталиста е преминала в ръцете на служещи, които получават работна заплата; а капиталистът продължава да трупа в джоба си като дивиденти възнаграждение за тези функции, макар да е престанал да ги изпълнява.

Но ако огромните размери на предприятията, за които става дума, са накарали капиталиста „да подаде оставка" като техен ръководител, у него е останала още една функция. И тази функция е да спекулира със своите акции на борсата. Поради липса на по-добро занимание нашите „подали оставка" или всъщност изтласкани капиталисти напълно се предават на борсова игра в този храм на Мамона. Те отиват там със съзнателната цел да присвоят пари, давайки си вид, че ги спечелват с труд; те впрочем казват, че начало на всяка собственост е трудът и спестяването — може да е начало, но не край. Какво лицемерие — да се закриват насилствено малките игрални домове, когато нашето капиталистическо общество не може да живее без огромен игрален дом, като свой истински център, в който се проиграват и печелят милиони след милиони! Тук вече, разбира се, съществуването на акционера-капиталист „в оставка" е не само излишен, но и съвсем вреден.

Това, което е вярно за железниците и корабоплаването, с всеки изминат ден става все по-вярно за всички големи индустриални търговски предприятия. Основаването на акционерни дружества — превръщането на големи частни предприятия в дружества с ограничена отговорност, стана лозунг на деня през последното десетилетие и дори по-рано. От големите складове на манчестерски стоки в Сити до железодобивните заводи и каменовъглените мини в Уелс и в Северна Англия и до фабриките в Ланкашир — всичко се превърна или се превръща в акционерни дружества. В целия Олдем едва ли има текстилна фабрика, останала в ръцете на частни лица; дори търговците на дребно все повече и повече биват измествани от „кооперативни магазини", по-голямата част от които се наричат само кооперативни — но за това друг път. И тъй, виждаме, че вследствие на развитието на самата система на капиталистическото производство капиталистът бива изместван точно така, както тъкачът, който работеше на ръчен стан, с тази обаче разлика, че тъкачът е обречен на бавна смърт от глад, а изместваният капиталист — на бавна смърт от преяждане. Но положението на единия и на другия обикновено си прилича в това отношение, че и единият, и другият не знаят какво да правят със себе си.

Резултатът следователно е следният: икономическото развитие на нашето съвременно общество все повече води до концентрация, до обобществяване на производството в огромни предприятия, които вече не могат да бъдат ръководени от отделни капиталисти. Всички приказки за „окото на стопанина“ и за създаваните от него чудеса, се превръщат в пълна безсмислица, щом предприятието достигне определени размери. Представете си „окото на стопанина“ по лондонската и северозападната железопътна линия! Но онова, което стопанинът не може да направи, работниците, наемните служители на компанията *могат* да правят и го правят с успех.

И тъй капиталистът вече не може да предявява право на своята печалба, като на „работна заплата за ръководенето“, защото той нищо не ръководи. Трябва да се помни това, когато защитниците на капитала си дерат гърлата да повтарят тази празна фраза.

Но в статията си от миналата седмица* ние се опитахме да покажем, че капиталистическата класа е станала неспособна също така да управлява огромната система на производителните сили на нашата страна; че капиталистите, от една страна, така разширяваха производството, че периодично наводняваха с продукция всички пазари, а, от друга страна, ставаха все по-малко способни да издържат на чуждестранната конкуренция. По този начин идваме до извода, че не само можем отлично да се справим в големите индустриални отрасли на нашата страна без намесата на капиталистическата класа, но че нейната намеса става все по-вредна.

Ние отново заявяваме: „Махайте се! Отстъпете мястото си на работническата класа“.

Написано от Ф. Енгелс на 1—2 август 1881 г.

Напечатано във в. „The Labour Standard“ (London), бр. 14, 6 август 1881 г. като уводна статия

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на английски

---

* Виж настоящия том, стр. 295—298. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛС

ЖЕНИ МАРКС, РОДЕНА ФОН ВЕСТФАЛЕН

Още една жертва взе смъртта от редовете на старата гвардия на пролетарския, революционен социализъм.

На 2 декември т. г. след продължително мъчително боледуване умря в Лондон съпругата на Карл Маркс.

Тя е родена в Залцведел. Нейният баща, преместен наскоро след това в Трир като регирунгсрат, се сближава там със семейството Маркс. Децата растат заедно. Двете високонадарени натури се откриват. Когато Маркс постъпва в университета, вече е решено, че бъдещата им съдба е неразделно свързана.

В 1843 г., след забраната на първия „Rheinische Zeitung", редактор на който известно време е Маркс, те се оженват. Оттогава Жени Маркс не само делеше участта, труда, борбата на своя мъж, но и сама вземаше в тях участие с най-голяма съзнателност, с най-пламенна страстност.

Младото семейство се премества в Париж, в доброволно изгнание, което много скоро се превръща в истинско. Пруското правителство преследва Маркс и там. Александър фон Хумболт се принизява дотам да помогне за издействуването на заповед за екстернирането на Маркс. Семейството се принуждава да се пресели в Брюксел.

Настъпва Февруарската революция. През време на вълненията, избухнали след нея в Брюксел, бива арестуван не само Маркс; белгийската полиция не се посвени без никакъв повод да хвърли в затвора и жена му.

Революционният подем от 1848 г. още на следващата година се прекрати. Ново изгнание, отначало в Париж, после вследствие нова

намеса на френското правителство — в Лондон. И този път за Жени Маркс това беше действително изгнание, с всичките му ужаси. Материалната нужда, поради която отидоха в гроба двете нейни момченца и едно момиченце, тя все пак би понесла. Но когато правителство и буржоазна опозиция, от вулгарно-либералната до демократическата, се обединиха в един голям заговор против нейния мъж, когато те го обливаха с потоци от най-подли, най-долни клевети, когато целият печат се оказа затворен за него и всички средства за самозащита отрязани, така че той изведнъж се озова беззащитен пред врагове, които и той и тя можеха само да презират, това я засегна дълбоко. А то продължи много дълго.

Но не бе завинаги. Европейският пролетариат отново извоюва такива условия на съществуване, при които можеше да действува до известна степен самостоятелно. Основан беше Интернационалът. Класовата борба на пролетариата обхващаше една страна след друга и нейният мъж беше първият от челните борци. Тогава за нея настъпи време, което изкупи жестоките ѝ страдания. Тя доживя момента, когато клеветите, които валяха като градушка върху Маркс, се разпръснаха като плява на вятъра; когато неговото учение, за задушаването на което всички реакционни партии, феодали и демократи, бяха положили такива чудовищни усилия, се проповядваше сега открито във всички цивилизовани страни и на всички културни езици. Тя доживя да види как пролетарското движение, с което се бе сраснала с цялото си същество, разтърсваше стария свят от Русия до Америка и въпреки всички прегради, все по-уверено в победата си пробиваше път напред. *И една от последните ѝ радости беше още очевидното доказателство за неизтощима жизнена сила, което нашите немски работници дадоха в последните избори за райхстага*[189].

Онова, което тази жена с толкова остър, критичен ум, с такъв политически такт, с такава енергия и горещ характер, с такава преданост към другарите си по борба направи за движението в течение на почти четиридесет години, не беше известно на обществеността, не е записано в летописите на съвременния печат. То трябваше да се преживее лично. Но аз съм уверен: жените на изгнаниците комунари често ще си спомнят още за нея, а ние често ще чувствуваме колко ни липсва нейният смел и благоразумен съвет — смел без самохвалство, благоразумен без ни най-малко уронване на честта.

Лондон, 4 декември 1881 г.

Написано от Ф. Енгелс.

Напечатано във в. „Der Sozialdemokrat", бр. 50, 8 декември 1881 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на немски

Ф. ЕНГЕЛС

РЕЧ НА ГРОБА НА ЖЕНИ МАРКС

Приятели!

Жената с прекрасна душа, която ние погребваме, е родена в Залцведел в 1814 г. В Трир нейният баща, барон фон Вестфален, се сближава тясно със семейството Маркс. Децата на двете семейства растат заедно. Когато Маркс постъпва в университета, той и неговата бъдеща жена знаят, че животът им ще бъде неразделен.

В 1843 г., след като Маркс за пръв път излиза на общественото поприще като главен редактор на първия „Rheinische Zeitung" и след забраната на вестника от пруското правителство, те се оженват. От този ден тя не само споделяше участта, труда и борбата на своя мъж, но и участвуваше активно в тях с най-голяма съзнателност и най-пламенна страстност.

Младото семейство заминава за Париж; доброволното изгнание скоро се превръща в принудително. Пруското правителство преследваше Маркс дори в Париж. Трябва със съжаление да спомена, че такъв човек като А. Хумболт се принизи до сътрудничество с пруското правителство, за да бъде подтикнато правителството на Луи-Филип да изгони Маркс от Франция. Маркс замина за Брюксел. Избухна Февруарската революция. През време на вълненията, предизвикани в Брюксел от това събитие, белгийската полиция не само арестува Маркс, но прати в затвора и неговата жена, без да има ни най-малък повод за това.

Революционният подем от 1848 г. през следващата година се прекрати. Отново започна изгнание, отначало в Париж, след това, поради намесата на френското правителство — в Лондон. Този път това беше изгнание с всичките му беди. Тя беше готова търпеливо

да понася всички обикновени страдания на изгнаниците, макар че те бяха причина да загуби три деца, между които две момченца. Но най-остра болка ѝ причиняваше това, че всички партии, правителствени и опозиционни (феодали, либерали, така наричани демократи), обединили се против нейния мъж, най-долно и подло го клеветяха, че целият печат без изключение беше затворен за него, че той беше безпомощен и беззащитен пред противници, които и той и тя презираха. А това продължи много години.

Но не без край. Малко по малко европейската работническа класа се оказа в такива политически условия, които ѝ даваха известна възможност да действува. Основана беше Международната работническа асоциация. Тя въвличаше в борбата една цивилизована нация след друга и в тази борба пръв между първите се сражаваше нейният мъж. Настъпи най-после време, което започна да я възнаграждава за преживените страдания. Тя доживя да види как бяха пръснати като дим всички долни клевети, с които беше обсипван нейният мъж; доживя да чуе, че учението на нейния мъж, което реакционерите от всички страни се опитваха да задушат, открито и победоносно се провъзгласяваше във всички цивилизовани страни, на всички цивилизовани езици. Тя доживя да види как революционното движение на пролетариата, уверено в победата си, обхващаше една страна след друга, от Русия до Америка. Една от последните ѝ радости беше да получи на смъртния си одър блестящото доказателство за неизтощимата му жизнена сила, което въпреки всички репресивни закони немската работническа класа даде в последните избори.

Онова, което този живот, който говори за тъй ясен и критичен ум, за толкова верен политически такт, за такава страстна енергия, за такава голяма всеотдайност, направи за революционното движение, не се изтъкваше пред публиката, за него не се пишеше в колоните на печата. Онова, което тя направи, е известно само на хората, които живееха заедно с нея. Но аз зная, че ние често ще чувствуваме липсата на нейните смели и благоразумни съвети; смели без самохвалство, благоразумни без уронване на честта.

Не е нужно да говоря за нейните лични качества. Приятелите ѝ ги знаят и никога не ще ги забравят. Ако някога е имало жена, която да е виждала щастието си в това, да прави щастливи другите — това беше тя.

Произнесена от Ф. Енгелс на 5 декември 1881 г.

Напечатана във в. „L'Egalité", бр. 1, 11 декември 1881 г., 3-а серия

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на френски

К. МАРКС и Ф. ЕНГЕЛС

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО РУСКО ИЗДАНИЕ НА „МАНИФЕСТ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ"[190]

Първото руско издание на „Манифест на комунистическата партия" в превод на Бакунин излезе в началото на 60-те години[191] в печатницата на „Колокол"[192]. По онова време в Западна Европа това руско издание на „Манифеста" можеше да изглежда само като литературен куриоз. Днес такова схващане не е вече възможно.

Колко ограничена област на разпространение имаше тогава (декември 1847 г.) пролетарското движение, най-ясно показва последната глава на „Манифеста": „Отношението на комунистите към различните опозиционни партии в разните страни." Защото в нея липсват именно Русия и Съединените щати. Това беше времето, когато Русия беше последният голям резерв на цялата европейска реакция, когато чрез емиграцията Съединените щати поглъщаха излишните сили на европейския пролетариат. Двете страни снабдяваха Европа със суровини и същевременно бяха пазари за пласирането на нейните индустриални произведения. Така че и двете страни, по един или друг начин, бяха тогава стълбове на съществуващия в Европа строй.

Колко съвсем различно е положението днес! Именно европейската емиграция даде на Северна Америка възможност за гигантско земеделско производство, чиято конкуренция разклаща самите основи на европейската поземлена собственост — както едрата, така и дребната. Освен това тази емиграция даде възможност на Съединените щати да експлоатират своите огромни индустриални източници с такава енергия и в такъв размер, че те за кратко време неизбежно ще сложат край на индустриалния монопол на Западна Европа и особено на Англия. Тези две обстоятелства от своя страна оказват революционно въздей-

ствие върху самата Америка. Дребната и средната поземлена собственост на фермерите — основа на целия ѝ политически строй — все повече и повече изнемогва под конкуренцията на фермите—гиганти; същевременно в индустриалните области започва да се развива многоброен пролетариат и баснословна концентрация на капиталите.

Да вземем сега Русия! През революцията от 1848—1849 г. не само европейските монарси, но и европейските буржоа виждаха в руската намеса единственото спасение от пролетариата, който току-що беше започнал да се пробужда. Царят беше провъзгласен за шеф на европейската реакция. Днес той е военнопленник на революцията в Гатчино[193], а Русия е авангардът на революционното движение в Европа.

„Комунистическият манифест" имаше за задача да възвести неизбежно предстоящата гибел на съвременната буржоазна собственост. Но в Русия ние намираме, че наред с бързо процъфтяващото капиталистическо търгашество и с тъкмо сега развиващата се буржоазна поземлена собственост по-голямата част от земята е в общинно владение на селяните. Пита се сега: може ли руската община*, тази макар и вече силно разрушена форма на първобитното общо владение на земята, да премине направо във висша комунистическа форма на общо владеене? Или, напротив, тя най-напред трябва да преживее същия процес на разложение, който е присъщ на историческото развитие на Запада?

Единственият възможен днес отговор на този въпрос е следният: Ако руската революция стане сигнал за пролетарска революция на Запад, така че двете взаимно да се допълнят, тогава съвременната руска общинна собственост върху земята може да стане изходна точка на едно комунистическо развитие.

Карл Маркс, Фридрих Енгелс

Лондон, 21 януари 1882 г.

Напечатано в книгата: К. Маркс и Ф. Энгельс. „Манифест „Коммунистической партии", Женева, 1882 г.

Печата се по ръкописа
Оригиналът на немски

* — в оригинала е руската дума, написана с латински букви. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛС

БРУНО БАУЕР И РАННОТО ХРИСТИЯНСТВО[194]

В Берлин на 13 април умря един човек, който някога играеше известна роля като философ и теолог, но от години е полузабравен и само от време на време привличаше вниманието на публиката като „литературен оригинал". Официалните теолози, включително и *Ренан,* преписваха от него и поради това единодушно го премълчаваха. А той струваше повече от всички тях заедно и направи повече от всички тях по един въпрос, който интересува и нас, социалистите: по въпроса за историческия произход на християнството.

Неговата смърт ни дава повод да характеризираме накратко съвременното състояние на този въпрос и приноса на Бауер за неговото решаване.

Господствуващият от времето на средновековните свободомислещи до просветителите от XVIII век включително възглед за всички религии, включително и за християнството, като за изобретение на измамници, се оказа вече незадоволителен, откакто Хегел постави пред философията задачата да открие рационално развитие в цялата световна история.

Съвсем естествено е, че ако естествено възникналите религии, като поклонението пред фетиши у негрите или общата първоначална религия у арийците[195], се появяват без участие на измама, в по-нататъшното им развитие попската измама много скоро става неизбежна. А изкуствените религии, при цялата им искрена възторженост, още при самото им основаване не могат без измама и изопачаване на историята; така и християнството още от самото начало е имало доста добри постижения от този род, както показва Бауер в критиката на Новия завет[196]. По този начин обаче се установява само

едно общо явление, но не се обяснява конкретният факт, за който именно става дума тук.

Въпросът за религията, която подчини римската световна империя и 1800 години господствува над преобладаващата част от цивилизованото човечество, не може да се ликвидира, като се обяви просто тя за съчинена от измамници безсмислица. За да се справим с нея, трябва преди всичко да съумеем да обясним нейния произход и нейното развитие, изхождайки от историческите условия, при които се е появила и е достигнала господство. Това се отнася особено до християнството. Защото тук трябва да се реши въпросът, как е станало така, че народните маси на Римската империя са предпочели пред всички други религии тази безсмислица, проповядвана при това от роби и потиснати, така че на края честолюбивият Константин е видял в приемането на тази безсмислена религия найдоброто средство, за да се издигне до положението на самодържец на римския свят.

За разрешаването на този въпрос Бруно Бауер направи много по-голям принос от когото и да било друг. Хронологичната последователност и взаимната зависимост на евангелията едно от друго, установена от Вилке по чисто лингвистичен път[197], той доказа неопровержимо и въз основа на тяхното съдържание, колкото и упорито да се съпротивяваха на това полувярващите богослови от периода на реакцията, от 1849 г. насам. Той показа цялата ненаучност на разтегливата теория за митовете, застъпвана от Щраус[198], с помощта на която всеки може да смята в евангелските разкази за историческо всичко, каквото пожелае. И ако при всичко това от цялото съдържание на евангелията не остана почти абсолютно нищо, което би могло да бъде доказано като исторически достоверно — така че може да се постави под въпрос дори историческото съществуване на Исус Христос, — с това Бауер само разчисти почвата, на която е възможно да се разреши въпросът: откъде произхождат представите и идеите, които в християнството са се формирали в определена система, и как те са стигнали до световно господство?

С този въпрос Бауер се занимаваше до края на живота си. Заключителният извод от неговите изследвания е, че александрийският евреин Филон, доживял до 40-та година от нашето летоброене, когато обаче е бил вече много стар, е истинският баща на християнството, а римският стоик Сенека е, така да се каже, негов чичо. Многобройните достигнали до нас съчинения, приписвани на Филон, са рожба фактически от сливане на алегорично-рационалистично възприети еврейски предания с гръцката, а именно със стоическата философия. Това примиряване на западни и източни възгледи съдържа вече всички съществени християнски представи: вродената

греховност на човека, логосът — дума, която съществува у бога и самата е бог, която е посредник между бога и човека; покаянието не чрез жертвоприношение на животни, а чрез приношение на собственото си сърце богу; най-после, съществената черта, че новата религиозна философия преобръща предишния световен ред, като търси своите последователи между бедните и нещастните, робите и отритнатите и презира богатите, силните, привилегированите, с което предписва презрение към всички светски наслади и умъртвяване на плътта.

От друга страна, още Август се е погрижил не само богочовекът, но и така нареченото непорочно зачатие да станат предписани от държавата формули. Той не само е искал да се оказват на цезаря и на самия него божествени почести, но разрешил да се разпространяват слухове, че той, Август Цезар divus, божественият, не е син на своя баща—човек, а че майка му го е заченала от бог Аполон. Само че не е ли бил този бог Аполон роднина на онзи, когото Хайне е възпял[199]?

Както виждаме, липсва още само последният камък и цялото християнство в основните му черти ще бъде готово: въплъщението на превърналия се в човек логос в определена личност и неговата изкупителна жертва на кръста за спасението на грешното човечество.

Ние не разполагаме с действително достоверни източници по какъв начин този последен камък е бил исторически вграден в стоико-филоновите теории. Но несъмнено е едно: той е бил вграден не от философи, ученици на Филон или стоици. Религиите се създават от хора, които сами чувствуват нужда от религия и разбират религиозните потребности на масите, а обикновено тъкмо това липсва у представителите на философските школи. Напротив, във времена на общо разложение — както например и сега, — навсякъде срещаме широко разпространена философия и религиозна догматика в опошлена, вулгаризирана форма. Ако класическата гръцка философия в последните си форми — особено в епикурейската школа, — води до атеистичния материализъм, гръцката вулгарна философия води до учението за единен бог и за безсмъртната човешка душа. Така и юдейството, рационалистически вулгаризирано поради смесването и общуването с неевреи и полуевреи, достига до пренебрегване на ритуалните обреди, до превръщане на предишния изключително еврейски национален бог Яхве* в единствен истинен бог, творец на небето и земята, и до признаването на чуждото от-

---

* Както доказа още Евалд[200], евреите в ръкописите, снабдени със знаци за четене, под съгласните на името Яхве, които било забранено да се произнасят, са пишели гласните на думата Адонай, произнасяна вместо нея. Това по-късно започнало да се чете като Йехова. Следователно тази дума не е име на бог, а просто груба граматическа грешка: в древноевропейския език тя е просто невъзможна.

начало за юдейството безсмъртие на душата. Така монотеистичната вулгарна философия се среща с вулгарната религия, която ѝ поднася единния бог в напълно готов вид. И по този начин бива подготвена почвата, на която у евреите преработката на също така вулгаризираните Филонови представи създават християнството, а веднъж създадено, то е могло да бъде възприето от гърците и римляните. Че християнството е произлязло от популяризираните Филонови представи, а не непосредствено от произведенията на Филон, се доказва от това, че Новият завет почти напълно пренебрегва главната част от тези произведения, именно алегорично-философското тълкувание на старозаветските разкази. На тази страна на въпроса Бауер не обърна достатъчно внимание.

Как е изглеждало християнството в първоначалния си вид, можем да получим представа при четенето на така нареченото откровение на Йоан[201]. Див, объркан фанатизъм, догмати само в зародиш, от така наречения християнски морал — само умъртвяването на плътта, затова пък множество видения и пророчества. Образуването на догматите и на етиката принадлежи към по-късно време, когато са били написани евангелията и така наричаните апостолски послания. Тук именно е била безцеремонно използвана — поне за морала — стоическата философия, по-точно философията на Сенека. Бауер доказа, че посланията често са почти буквално преписани от Сенека. И действително, това са забелязали дори правоверни християни, но твърдели, че, напротив, Сенека е преписал от Новия завет, който тогава още не е бил съставен. Догматиката се е развивала, от една страна, във връзка с формиращата се евангелска легенда за Исус, от друга страна, в борбата между юдео-християните и християните — бивши езичници.

Относно причините, които са помогнали на християнството да победи и да достигне световно господство, у Бауер също така намираме ценни данни. Но тук му пречи идеализмът на немски философ, пречи му да види ясно и да формулира точно. Често фразата заменя на решаващите места същността на въпроса. Ето защо, без да се впускаме подробно във възгледите на Бауер, по-добре е да изложим тук нашето разбиране по този въпрос, основано не само върху трудовете на Бауер, но и върху собствените ни изследвания.

Римските завоевания във всички покорени страни разрушават непосредствено преди всичко предишния политически ред, а след това косвено и старите обществени условия на живот. Разрушават първо с това че вместо предишното съсловно деление (като оставим робството), те установяват просто различие между римски граждани и неграждани или поданици на държавата; второ, и главно — чрез грабежа в името на Римската държава. Ако при империята са се

стараели в интерес на държавата по възможност да се сложат граници на бясната жажда към обогатяване, проявявана от провинциалните наместници, на тяхно място се появяват все по-силно действуващата и все повече затяганата преса на данъците в полза на държавата — изсмукване на средства, което действува страшно разрушително. Най-после, трето, римските съдии навсякъде произнасяли своите присъди въз основа на римското право, като по този начин местният обществен ред се обявявал за отменен, защото не отговарял на римския правов ред. Тези три лоста са действували с огромна нивелираща сила особено когато близо два века са били прилагани към населения, най-силната част на които е била вече изтребена или отведена в робство в битките преди, по време, а често и след завладяването. Обществените отношения в провинцията все повече се приближавали до обществените отношения в столицата на Италия. Населението все повече се разделяло на три класи, които представлявали смес от най-разнообразни елементи и народности: богаташи, между които достат много освободени роби (виж Петроний[202]), едри земевладелци, лихвари или двете заедно, като чичото на християнството Сенека; безимотни свободни, на които в Рим е осигурявала храна и зрелища държавата, а в провинциите са били предоставени на собствените си грижи; най-после огромната маса роби. По отношение на държавата, т. е. на императора, двете първи класи са били почти така безправни като робите по отношение на своите господари. Особено в периода от Тиберий до Нерон нещо обикновено било да се осъждат богати римляни на смърт, за да се заграби тяхното състояние. Материална опора на правителството е била войската, която много повече приличала вече на армия от ландскнехти, отколкото на старата римска селска войска, а морална опора —всеобщото убеждение, че това положение не може да се промени, че ако не един или друг император, то почиващата на военно господство императорска власт е неизбежна необходимост. Тук не е място подробно да разглеждаме на какви твърде материални факти е почивало това убеждение.

На общото безправие и загубване на надежда във възможността за по-добър ред отговаряла общата апатия и деморализация. Малцината още живи староримляни от патрициански тип и начин на мислене били отстранени или измирали; последният от тях е Тацит. Другите са били доволни, когато са можели да останат съвсем настрана от обществения живот. Те запълвали живота си с грабителско обогатяване и наслаждение от богатството си, с частни сплетни и интриги. Свободните безимотни, които в Рим били пенсионери на държавата, в провинциите, напротив, се намирали в тежко положение. Те били принудени да работят, и то при конкуренция с робския труд. Но те живеели само в градовете. Наред с тях в провин-

циите имало и селяни — свободни собственици на земя (тук-таме наистина още свързани с общинната собственост) или, както в Галия, селяни, попаднали в робство на едрите земевладелци за дълг. Тази класа е била най-малко засегната от обществения преврат; тя най-дълго се съпротивявала на религиозния преврат*. Най-после — робите, безправни и безволни, които не можели сами да се освободят, както вече показало поражението на Спартак; мнозинството от тях обаче са били някога свободни или синове на освободени. Следователно сред тях навярно в още по-голяма степен е съществувала живата, макар и външно безсилна омраза против условията на техния живот.

Ще видим, че на това е отговарял и характерът на идеолозите от онова време. Философите са били или учители, които просто си изкарвали хляба, или шутове, храненици на богати гуляйджии. Мнозина от тях били дори роби. Какво излизало от тях, когато им провървявало, показва примерът с господин Сенека. Този стоик, който проповядвал добродетел и въздържание, бил най-големият интригант при двора на Нерон, който не се гнусял и от угодничество; той успявал да получи от Нерон като подаръци пари, имения, градини, дворци и проповядвайки бедността на евангелския Лазар, сам той бил в действителност богаташът от същата притча. Едва когато Нерон решил да го хване за гушата, той помолил императора да му приеме обратно всички подаръци, тъй като му била уж достатъчна неговата философия. Много рядко били философите, които, като Персий, поне размахвали бича на сатирата по отношение на своите изродени съвременници. Колкото се отнася до другата разновидност идеолози — юристите, те били във възторг от новия ред, защото заличаването на всички съсловни различия им позволявало да разработват с пълен размах любимото си частно право; затова пък те изработили за императорите най-гнусното държавно право, каквото някога е съществувало.

Заедно с политическите и социалните особености на народите Римската империя обрекла на гибел и техните религии. Всички религии на древността са били стихийно възникнали племенни, а по-късно национални религии, израснали от обществените и политическите условия на всеки народ и сраснали се с тях. Веднаж разрушени тези техни основи, наследените обществени форми, установеното политическо устройство и националната независимост, рушела се, разбира се, и съответствуващата им религия. Националните богове са можели да търпят до себе си и други национални богове, на други

---

* Според Фалмерайер[203] в 9 век в Майна (Пелопонес) селяните са принасяли жертви на Зевс.

народи — и в древността това е било общоразпространено, — но в никакъв случай не над себе си. Пресаждането на източните религиозни култове в Рим вредело само на римската религия, но не можело да задържи упадъка на източните религии. Щом националните божества загубят вече възможност да пазят независимостта и самостоятелността на своята нация, те сами си строшават врата. Така е ставало навсякъде (с изключение на селяните, особено в планините). Онова, което в Рим и Гърция е направило вулгарно-философското просвещение — едва не казах волтерианството, — в провинциите са вършели римското поробване и превръщането на гордите със свободата си хора в отчаяни поданици и себелюбиви негодници.

Такова е било материалното и моралното състояние. Непоносимо настояще; още по-страшни изгледи за бъдещето. Никакъв изход. Отчаяние или търсене на спасение в най-долни чувствени наслади, поне от *онези,* които можели да си позволяват това, но те са били незначително малцинство. За останалите не е оставало нищо друго освен апатична покорност пред неизбежността.

Но във всички класи трябва да е имало известен брой хора, които, отчаяни във възможността за материално освобождение, са търсели в замяна на него духовно освобождение, утешение в съзнание, което да ги спаси от пълно отчаяние. Такова утешение не е могло да даде нито стоическата философия, нито школата на Епикур, първо, защото това са били философски системи, предназначени следователно не за съзнанието на масата, и, второ, защото начинът на живот на техните привърженици предизвиквал недоверие към учението на тези школи. Утешението трябвало да замени не изгубената философия, а изгубената религия, то трябвало да се яви именно в религиозна форма, както всичко, което е трябвало да завладее масите — в онези времена и до XVII век.

Едва ли е нужно да се казва, че повечето от хората, които са се стремили страстно към такова духовно утешение, към това бягство от външния свят във вътрешния, са били *роби.*

Именно във времето на това всеобщо икономическо, политическо, интелектуално и морално разложение се появява християнството. То се появява в рязко противоречие с всички съществуващи дотогава религии.

Във всички съществуващи дотогава религии главното са били обредите. Принадлежността към определена религия се е доказвало само с участието в жертвоприношенията и процесиите, а в Изтока още със спазването на най-подробни правила при храненето и умиванията. Докато в Рим и Гърция в това отношение съществувала търпимост, в Изтока свирепствувала система от религиозни забрани,

която немалко е допринесла за настъпилия в края на краищата упадък. Хора от две различни религии — египтяни, персийци, евреи, халдейци — не могат заедно да ядат и да пият, не могат да извършат общо никаква всекидневна работа, едва могат да разговарят помежду си. Това отделяне на човека от човека е било една от основните причини за гибелта на Древния Изток. Християнството не познава никакви разединяващи хората обреди, не е познавало дори жертвоприношенията и процесиите на класическия свят. Отричайки по този начин всички национални религии и общата за всички тях обредност и обръщайки се към всички народи без разлика, християнството става с това *първата възможна световна религия.* Юдейството със своя нов универсален бог също направило опит да стане световна религия. Но децата на Израил през всичкото време оставали аристокрация сред вярващите и обрязаните; и дори християнството, преди да може да стане истинска световна религия, е трябвало, първо, да се освободи от представата (която още господствува в така нареченото Откровение на Йоан) за предимствата на християните от еврейски произход. От друга страна, ислямът, запазвайки специфичната си източна обредност, сам е ограничил областта на своето разпространение с Изтока и със завладяната и новозаселена от арабските бедуини Северна Африка. Тук той е могъл да стане господствуваща религия, но в Запада — не.

Второ, християнството докоснало струна, която намерила естествен отзвук в безброй сърца. На всички оплаквания от тежките времена и от общата материална и морална мизерия християнското съзнание за греховността отговаряло: да, така е и не може да бъде иначе; за поквареността на света си виновен ти, виновни сте всички вие, твоята и вашата вътрешна поквареност! И къде можело да се намери човек, който да отрече това? Mea culpa!* Нито един човек не можел да откаже да признае, че той носи част от вината за общото нещастие, и това признание ставало сега условие за духовното спасение, което християнството провъзгласявало. И това духовно спасение било така измислено, че лесно можел да го разбере членът на всяка стара религиозна община. На всички тези стари религии била позната представата за изкупителната жертва, която можела да омилостиви оскърбеното божество. Можела ли да не намери благоприятна почва представата за посредника, който доброволно се принася в жертва, за да изкупи веднаж завинаги всички грехове на човечеството? По този начин на общоразпространеното чувство, че хората сами са виновни за общата поквара, християнството дало ясен израз в съзнанието за греховността на всеки отделен човек; същевременно в

* — Моя е вината! *Ред.*

жертвената смърт на своя основател християнството създало лесно разбираема форма на вътрешно спасение от покварения свят, утешение в съзнанието, към което всички така страстно се стремели. С това християнството още веднъж доказало способността си да стане световна религия — и религия, съответствуваща тъкмо на дадения свят.

Така станало, че между хилядите пророци и проповедници в пустинята, които по онова време създавали безбройните свои религиозни новости, успех имали само основателите на християнството. Не само Палестина, но и целият Изток гъмжели от такива основатели на религии, между които господствувала — може да се каже — Дарвинова борба за идейно съществуване. Християнството победило главно благодарение на посочените по-горе елементи. А как то постепенно, в борбата на сектите помежду им и с езическия свят, чрез естествен подбор, все повече се утвърждавало като световна религия — това учи подробно историята на църквата от първите три века.

Написано от Ф. Енгелс през втората половина на април 1882 г.

Напечатано във вестник „Der Sozialdemokrat", броеве 19 и 20, 4 и 11 май 1882 г.

Подпис: Ф. Енгелс

Печата се по ръкописа, сверен с текста на вестник

Оригиналът на немски

Ф. ЕНГЕЛС

ЗА КОНЦЕНТРАЦИЯТА НА КАПИТАЛА В СЪЕДИНЕНИТЕ ЩАТИ

С каква баснословна бързина става концентрацията на капитала в Съединените американски щати, показва публикуваната неотдавна в английските вестници статистика. Според последната найбогат между богатите е г-н *Вандербилт в Ню Йорк.* Този железопътен, земевладелски, фабричен и пр. барон има състояние, „струва", както казват американците, около *300 милиона долара* (1 долар = =4 марки и 25 пфенига). Той притежава 65 милиона долара в облигации на заеми на Съединените щати (Bonds), 50 милиона в акции на Нюйоркското централно и Хъдзонското речно-железопътно дружество, както и 50 милиона в акции на други железопътни дружества. Освен това той има гигантска поземлена собственост в Ню Йорк, както и във вътрешността на страната. Г-н Вандербилт, възхитено добавят вестниците, може да купи всякакви Ротшилдовци и все пак ще остане най-богатият човек на света.

И това колосално състояние семейството Вандербилтовци е... икономисало за около 30 години! Този случай — пише „Whitehall Review" [204] — няма равен в историята. И ние мислим така.

В списъка на богаташите след Вандербилт идват:

Джей Гулд, също така известен железопътен мошеник — 100 милиона долара; *Маккей,* собственик на сребърни рудници, организатор на агитацията за „договорен биметализъм" — 50 милиона; *Крокер* — 50 милиона; *Джон Рокфелер,* петролен авантюрист, но не подпалвач* — 40 милиона; *К. П. Хинтингтън* — 20 милиона; *Д. О. Милс* — 20 милиона, сенатор *Фер* — 30 милиона; екс-губер-

* Игра на думи: Petroleumritter", „Petroleur". *Ред.*

Feuilleton.

Der Vikar von Bray.

Aus dem Englischen von Friedrich Engels.

Zu König Karls Zeit, da noch war
Loyalität zu finden,
Dient' ich der Hochkirch ganz und gar
Und so erwarb ich Pfründen.
Der König ist von Gott gesetzt —
So lehrt' ich meine Schafe —
Und wer ihm trotzt, ihn gar verletzt,
Den trifft die Höllenstrafe.
  Denn dieses gilt, und hat Bestand,
  Bis an mein End' soll's wahr sein:
  Daß wer auch König sei im Land,
  In Bray will ich Vikar sein.

Jakob nahm auf dem Throne Platz,
Das Papstthum kam zu Ehren;
Da galt's, die Katholikenhatz
Ins Gegentheil zu kehren.
Für mich auch, fand ich, paßten schon
Roms Kirch' und Priesterorden;
Kam nicht die Revolution,
Wär' ich Jesuit geworden.
  Denn dieses gilt und hat Bestand
  Bis an mein End' soll's wahr sein:
  Daß wer auch König sei im Land
  In Bray will ich Vikar sein.

Als König Wilhelm kam, der Held,
Und rettete die Freiheit,
Hab' ich mein Segel umgestellt
Nach dieses Windes Neuheit.

Стихотворението „Брейският викарий"
в превода на Ф. Енгелс от неговата статия във вестник
„Der Sozialdemokrat"

Der Knechtsgehorsam vor'ger Zeit,
Der war jetzt bald erledigt;
Der Tyrannei gebt Widerstreit!
So wurde nun gepredigt.
Denn dieses gilt und hat Bestand,
Bis an mein End' soll's wahr sein:
Daß wer auch König sei im Land,
Zu Bray will ich Vikar sein.

Als Anna wurde Königin,
Der Landeskirche Glorie,
Das hatte einen andern Sinn,
Und da ward ich ein Tory.
Für unsrer Kirch' Integrität,
Da galt es jetzt zu eifern,
Und Mäßigung und Laxität
Als sündhaft zu begeifern.
Denn dieses gilt und hat Bestand,
Bis an mein End' soll's wahr sein:
Daß wer auch König sei im Land,
Zu Bray will ich Vikar sein.

Als König Georg bracht' in's Land
Gemäßigte Politik, mein Herr,
Hab' nochmals ich den Rock gewandt,
Und so ward ich ein Whig, mein Herr.
Das war es, was mir Pfründen gab
Und Gunst bei dem Regenten;
Auch schwor ich fast alltäglich ab,
So Papst wie Prätendenten.
Denn dieses gilt und hat Bestand,
Bis an mein End' soll's wahr sein:
Daß wer auch König sei im Land,
Zu Bray will ich Vikar sein.

Hannovers hoher Dynastie —
Mit Ausschluß von Papisten —
Der schwör' ich Treu, so lange sie
Sich an dem Thron kann fristen.
Denn meine Treu wankt nimmermehr
Veränd'rung ausgenommen —
Und Georg sei mein Fürst und Herr,
Bis andre Zeiten kommen.
Denn dieses gilt und hat Bestand,
Bis an mein End' soll's wahr sein:
Daß wer auch König sei im Land,
Zu Bray will ich Vikar sein.

натор *Станфорд* — 40 милиона; *Ръсел Сейдж* — 15 милиона; *Дж. Р. Кин* — 15 милиона; *С. Дж. Тилден* — 15 милиона; *Е. Д. Морган* — 10 милиона; *Самюел Слоон* — 10 милиона; *Харисън* — 10 милиона; *Сайръс У. Филд* — 10 милиона; *Хю Дж. Джуид* — 5 милиона; *Сидни Дилън* — 5 милиона; *Дейвид Даус* — 5 милиона; *Дж. Д. Наваро* — 5 милиона; *Джон У. Гарет* — 5 милиона; *У. Б. Астор* — 5 милиона.

Такъв е този списък, който впрочем далеч не е изчерпателен. Броят на американските парични князе е много по-голям. И това баснословно натрупване на богатство расте с всеки изминат ден благодарение на огромното преселение в Америка. Защото това преселение и пряко, и косвено е в полза преди всичко на магнатите на капитала. Пряко — защото е причина за бързо покачване на цените на земята; косвено — защото многото преселници понижават жизненото равнище на американските работници. В безбройните съобщения за стачки, които нашите братски американски органи предават, вече намираме все по-голям процент стачки, организирани за защита срещу *намаляването на работната заплата*, а повечето стачки, които си поставят за цел увеличение на работната заплата, в действителност представляват същото, защото са предизвикани или от огромното покачване на цените, или от недаването на обикновеното пролетно увеличение на работната заплата.

По този начин потокът емигранти, който Европа ежегодно изпраща сега в Америка, допринася само да се доведе там до крайни предели капиталистическото стопанство с всичките му последици, така че рано или късно там е неизбежен колосален крах. Тогава потокът емигранти ще спре или може би дори ще се върне назад, т. е. ще настъпи момент, когато европейският и по-специално германският работник ще се изправи пред алтернативата: гладна смърт или революция! А стигне ли се до такава алтернатива, тогава сбогом, парвенюта на свещената пруско-германска империя!

И този момент е по-близък, отколкото повечето хора могат да си представят. За преселниците е вече трудно да намерят там работа. Все по-ясно се забелязват предвестниците на приближаваща стопанска криза и в решителния момент е достатъчен само нищожен повод, *за да настъпи крах!*

Ето защо, колкото и да съжаляваме заедно с „New—Yorker Volkszeitung“[205] за емиграцията в Германия, колкото и да сме убедени, че тя ще доведе преди всичко до съществено влошаване на положението на американските работници, и колкото и да желаем заедно със споменатия вестник германските работници да насочват цялото си внимание изключително върху подобряването на своето положение в Германия, не можем все пак да споделяме неговия песи-

мизъм. Длъжни сме все пак да се съобразяваме с обстоятелствата, а тъй като последните поради късогледството и алчността на нашите противници все повече изключват възможността за развитие чрез истински реформи, ние трябва да виждаме задачата си в това, да подготвяме въпреки всякакви страхливци умовете за революционно развитие на събитията.

За такъв конфликт свидетелствуват: гигантската концентрация на капитала, от една страна, и растящата масова мизерия — от друга; развръзката може да бъде само една: *социална революция*!

Написано от Ф. Енгелс на 3 май 1882 г.

Напечатано във в. „Der Sozialdemokrat", бр. 21, 18 май 1882 г.

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на немски

Ф. ЕНГЕЛС

БРЕЙСКИЯТ ВИКАРИЙ

Когато крал Карл бе на власт,
аз на търпимост учих,
на нашата църква служех аз
— енория получих.
От бог е кралят милостив,
тъй в Брей аз проповядвах,
и ако някой е против —
той ще попадне в ада.
Туй от живота съм разбрал,
това е мойта мъдрост:
да бъде който иска крал,
викарий аз да бъда.
Заема Якоб кралски трон,
дойдоха католици.
Прославях ги от тоз амвон
със вдигната десница,
че нямах аз различия
ни с Рим, ни с кардинала.
Да̀ стане революция,
аз йезуит бих станал.
Туй от живота съм разбрал,
това е мойта мъдрост:
да бъде който иска крал,
викарий аз да бъда.
Щом Вилхелм в нашата страна
възвърна свободата,
извърнах моите платна

по нов попътен вятър.
Смених смирения си тон,
че друго време стана.
Проклех от попския амвон
предишния тиранин.
    Туй от живота съм разбрал,
    това е мойта мъдрост:
    да бъде който иска крал,
    викарий аз да бъда.
За наша гордост, наша чест,
дойде кралица Ана
и в нейна чест реших: от днес
аз тори сам да стана.
И оттогаз за целостта
на църквата воювах,
търпимостта и кротостта
като порок бичувах.
    Туй от живота съм разбрал,
    това е мойта мъдрост:
    да бъде който иска крал,
    викарий аз да бъда.
Щом крал Георг дойде на власт
со кротце и со благо,
смених си дрехата завчас —
при вигите прибягах.
Така останах невредим,
почитан от регенти.
Проклинах папата от Рим
и разни претенденти.
    Туй от живота съм разбрал,
    това е мойта мъдрост:
    да бъде който иска крал,
    викарий аз да бъда.
Хановерецът щом дойде,
(пред папи непреклонен)
във вярност се заклех, дорде
ще бъде той на трона.
Тъй предан съм на своя цар
със малки изключения.
Днес Георг ми е господар,
а утре — друго време.
    Туй от живота съм разбрал,
    това е мойта мъдрост:

да бъде който иска крал,
викарий аз да бъда.*

Горната песен е може би единствената политическа народна песен, която в Англия е запазила популярността си повече от сто и шестдесет години. Тя дължи това в значителна степен и на своята прекрасна мелодия, която и сега се пее навсякъде. Впрочем и по отношение на сегашните наши германски условия тази песен никак не е остаряла. Само че ние, естествено, през това време сме отишли напред. Храбрият брейски викарий е трябвало да се предрешва само при всяка смяна на монарха. Но у нас, у германците, над нашите многобройни политически брейски викарии стои истински брейски папа**, който доказва своята непогрешимост с това, че все по-често обръща с главата надолу цялото политическо верую. Вчера — свобода на търговията, днес — защитни мита; вчера — свобода на индустрията, днес — принудителни обединения; вчера — културкампф, днес — с развети знамена към Каноса — и защо не? Omnia in majorem Dei gloriam (всичко е за слава на вездесъщия бог), което на немски значи: всичко за набиране на повече данъци и повече войници. А бедните мънички викарии трябва да го следват, трябва всеки път отново, както сами се изразяват, „да скачат през пръчката", и то доста често безвъзмездно. С какво презрение би изгледал отвисоко тези свои дребни приемници нашият стар храбър викарий — той, който все пак доста се гордее с храбростта си, с която запазва позицията си през всички бури!

Написано от Ф. Енгелс в началото на септември 1882 г.

Напечатано във в. „Der Sozialdemokrat" бр. 37, 7 септември 1882 г.

Подпис: Фр. Енгелс

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на немски

* Преводът е направен от Димитър Дублев по немския превод на Ф. Енгелс от английския оригинал. *Бълг. ред.*

** Има се предвид Бисмарк. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛС

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВОТО НЕМСКО ИЗДАНИЕ НА „РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ В НАУКА“

Предлаганата брошура възникна от три глави на моя труд „Превратът в науката, извършен от господин О. Дюринг“. Лайпциг, 1878 г. Аз ги обединих за моя приятел Пол Лафарг, за да ги преведе на френски език, и прибавих още някои пояснения. Прегледаният от мене френски превод бе отпечатан най-напред в „Revue socialiste“, а след това излезе отделно под заглавие „Утопичен социализъм и научен социализъм“, Париж, 1880 г.[206]. Едно издание на полски език, направено по френския превод, току-що е излязло в Женева под заглавие „Утопичен и научен социализъм“, печатница „Заря“, Женева, 1882[207].

Изненадващият успех на преводи на Лафарг в страните, в които се говори френски, и особено в самата Франция, ме накара да си задам въпроса, дали няма да бъде също така полезно и едно отделно немско издание на тези три глави. В същото време редакцията на цюрихския „Sozialdemokrat“[208] ми съобщи, че в Германската социалдемократическа партия общо се изказва желанието да се издават нови пропагандни брошури, и ме запита не бих ли се съгласил да определя за тази цел посочените три глави. Аз, разбира се, дадох съгласието си и ѝ предоставих труда си.

Но първоначално той съвсем не бе написан за непосредствена пропаганда сред народа. Как можеше да послужи за такава цел един преди всичко чисто научен труд? Какви изменения във формата и съдържанието бяха необходими?

Що се отнася до формата — само многото чужди думи можеха да предизвикат съмнение. Но още Ласал в своите речи и пропагандни брошури не пестеше особено много чуждите думи и доколкото ми

е известно, от това не се оплакваха. А оттогава насам нашите работници много повече и много по-редовно са чели вестници и поради това много повече са свикнали с чуждите думи. Ограничих се с отстраняването на всички излишни чужди думи. При неизбежните чужди думи отказах се от прибавяне към тях на така наречените обяснителни преводи. Защото неизбежните чужди думи — в повечето случаи общоприети научно-технически термини — не биха били неизбежни, ако можеха да се преведат. Следователно преводът изопачава техния смисъл; вместо да разясни, той обърква. Устното разяснение в такива случаи помага много повече.

А що се отнася до съдържанието, мисля, че мога да твърдя, че то няма да затрудни много германските работници. Изобщо труден е само третият раздел — но много по-малко за работниците, чиито общи условия на живот той обхваща, отколкото за „образованите“ буржоа. При многобройните обяснителни допълнения, които направих тук, аз наистина имах предвид не толкова работниците, колкото „образованите“ читатели — хората като г-н депутата фон Айнерн, г-н тайния съветник Хайнрих фон Зибел и други трайчкевци, които са обвзети от непреодолимия стремеж отново и отново да демонстрират черно на бяло своето страхотно невежество и произтичащото от него колосално неразбиране на социализма. Когато Дон Кихот се сражава с вятърни мелници, това напълно отговаря на неговия сан и на неговата роля; но на Санчо Панса ние в никакъв случай не можем да позволим подобно нещо.

Такива читатели сигурно ще се учудят, като се натъкнат в една скицирана история на развитието на социализма на Кант-Лапласовата космогония, на съвременното природознание и на Дарвин, на класическата немска философия и на Хегел. Но работата е там, че научният социализъм е предимно немски продукт и можеше да възникне само у нацията, чиято класическа философия бе запазила жива традицията на съзнателната диалектика, т. е. в Германия*. Материалистическото разбиране на историята и неговото специално прилагане към съвре-

* „В Германия“ — това е грешка на перото. Трябва да се каже: „у германците“. Защото колкото неизбежна беше, от една страна, немската диалектика при възникването на научния социализъм, толкова неизбежни бяха при това и развитите икономически и политически условия в Англия и Франция. Степента на икономическото и политическото развитие на Германия, което в началото на четиридесетте години беше много по-изостанало, отколкото днес, можеше в най-добрия случай да породи карикатури на социализма (виж „Комунистически манифест“, III, 1, с: „Немският, или „истинският“ социализъм“[209]). Едва след като създалите се в Англия и Франция икономически и политически условия бяха подложени на немско-диалектическата критика — едва тогава можа да бъде получен истински резултат. Така че откъм тази страна научният социализъм не е изключително немски, а е също така и интернационален продукт. *(Бележка на Енгелс към немското издание от 1883 г.).*

менната класова борба между пролетариата и буржоазията стана възможно само с помощта на диалектиката. И когато школските наставници на германската буржоазия удавиха в блатото на един безсъдържателен еклектизъм спомена за великите немски философи и създадената от тях диалектика, и то до такава степен, че ние сме принудени да призоваваме съвременното природознание да свидетелствува, че диалектиката съществува в самата действителност — ние, немските социалисти, сме горди, че произхождаме не само от Сен-Симон, Фурие и Оуен, но и от Кант, Фихте и Хегел.

Фридрих Енгелс

Лондон, 21 септември 1882 г.

Напечатано в книгата: F. Engels. „Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft“. Hottingen-Zürich, 1882.

Печата се по текста на книгата

Оригиналът на немски

Ф. ЕНГЕЛС

КАК ПИНДТЕР СЪЧИНЯВА НЕБИВАЛИЦИ[210]

„Norddeutsche Allgemeine Zeitung", лейборганът на княз Бисмарк, използвайки положението си, пренебрегва не само всички правила на приличието, но дори на логиката и на здравия смисъл. Той има привилегията да ругае, клевети, лъже, да пише както политически, така и неполитически дивотии. С изключение на няколко лакеи със и без мундир, които наричат екскрементите и другите отделяния на далай-ламата божа росица, а при нужда са готови и да ги погълнат, всеки знае, че този вестник е *гнездо на всякаква низост и тъпост.*

Ако трябва да се окаля един противник, да се съчини наистина дебела лъжа, да се пусне наистина сочна клевета и действително да се затъне дълбоко в уличните нечистотии, за тази почетна мисия се избира именно „Norddeutsche Allgemeine". И той я изпълнява с явно удоволствие.

В последно време този чистоплътен вестник, който поради непохватността си и прекалено лошото си име дори не може да бъде използван в изборната кампания за ландтага, с особено усърдие се зае да облива с кал *социалдемокрацията* и да разпространява най-невероятни лъжи срещу нея.

Известни събития във *Франция*[211] се изопачават по най-чудат начин, с най-крещящи бои се рисуват картини, от които настръхват косите. И всичко това се прави, за да се докаже пред изтръпналото човечество, че социалдемократите са грабители, убийци, подпалвачи и бог знае още какво и че френската република е обречена на неизбежна гибел, защото не е в състояние да се защищава срещу подобни чудовища, за което е способна само една монархия с майордом à la Бисмарк.

В случая с *виенския* „опит за убийство с цел грабеж" именно „Norddeutsche" най-безсрамно обвиняваше в него социалдемокрацията и съчиняваше най-подли доноси срещу нея[212].

Преди две седмици, когато *австрийската* прокуратура с безсрамието на подли кретени приписа еврейски погроми в Унгария на тайните машинации на социалдемокрацията, „Norddeutsche Allgemeine" беше единственият вестник, който ликуваше по повод на тази колкото глупава, толкова и подла измислица и пригласяше на идиота прокурор, макар да знаеше много добре от най-близкото си обкръжение и от собствен личен опит, че така нареченото „антисемитско движение" има в лицето на социалдемократите най-решителни противници и че в Германия, особено в Берлин, то въпреки ревностната му поддръжка от страна на патрона на „Norddeusche Allgemeine" претърпя крах именно благодарение на позицията на социалдемократите.

Най-новото постижение в лъжите намираме в „Norddeutsche" във вид на доста обширна бележка, в която се съобщава, че въпросът за *продължаване действието на закона против социалистите* бил предизвикал „бурни спорове" сред германската социалдемокрация[213].

„Групата на Либкнехт" смятала, че партията има интерес от продължаване действието на закона против социалистите, докато другите (групи ?), виждайки в това само политика на „гръмки фрази", се обявявали против нея, а „възникналите по този повод спорове в социалдемократическата партия, разбира се, се водят *с най-груби средства за борба*". Читателите на вестник „Sozialdemokrat" знаят колко пари струват тези измислици. Тъй както няма в социалдемократическата партия „групи" в смисъла на това, което пише „Norddeutsche", така няма в нея и „спорове" по какъвто и да било въпрос, а още повече по въпроса за продължаването или непродължаването на действието на закона за социалистите.

Ние сме достатъчно добри „реални политици", за да се грижим за неснесени яйца, и се отнасяме към този въпрос с абсолютно „безразличие". Ако законът против социалистите бъде отменен, ние знаем, че това ще стане съвсем не от любов към нас, и ще си останем такива, каквито сме; ако *не бъде* отменен, ние още повече ще си останем такива, каквито сме. А че законът за социалистите оказа на партията неоценима услуга, като я засили и научи на много неща и като подействува изобщо прекрасно върху нея във възпитателен смисъл — *по този въпрос, трябва да кажем между другото, всички социалдемократи без изключение са на едно мнение.*

Наистина, въпросът за *вероятността* действието на закона за социалистите да бъде или да не бъде продължено беше обсъждан

в *партийния орган и само там,* обаче, както изисква характерът на самата тема, той беше обсъждан чисто академически. Къде са, питаме, *„споровете"*, които се водели „с толкова груби средства"? Не беше произнесена нито *една дума,* която да потвърждава твърдението на „Norddeutsche". Явно е, че лейборганът на Бисмарк не знае задължителното за професията на лъжците правило, че трябва да се лъже *правдоподобно,* т. е. че в лъжата трябва да има поне зрънце истина, иначе тя не ще пусне корени.

Впрочем „Norddeutsche" трябваше да чуе от „Liberale Correspondenz", че е извършил колосална глупост с поместването на тази своя бележка. Защото не може и да се измисли по-добър аргумент за *отменяване* на закона за социалистите от желанието на самите социалдемократи да бъде той запазен. Обаче умствените способности на Бисмарковия лейбвестник се оказаха недостатъчни, за да разберат това.

Написано от Ф. Енгелс в края на октомври 1882 г.

Напечатано във вестник „Der Sozialdemokrat", бр. 45, 2 ноември 1882 г.

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на немски

Ф. ЕНГЕЛС

МАРКАТА[214]

Написано от Ф. Енгелс в средата на септември — първата половина на декември 1882 г.

Напечатано като приложение към книгата F. Engels. „Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft". Hottingen — Zürich, 1882

Печата се по текста на четвъртото издание на книгата от 1891 г.

Оригиналът на немски

В страна като Германия, където повече от половината население живее още със земеделски труд, нужно е работниците социалисти, а чрез тях и селяните да се запознаят с начина, по който се е появила съвременната поземлена собственост, едра и дребна. Нужно е, за да се противопостави на сегашната мизерия на надничарите и на сегашното положение на заробените от дългове дребни селяни древната обща собственост на всички свободни мъже върху всичко, представляващо тогава за тях действително „отечество“, т. е. наследено свободно общо владение. Ето защо аз давам кратко историческо описание на онзи древен поземлен строй на германците, който се е запазил до наши дни като жалки остатъци, но който през цялото средновековие е служел като основа и образец на всяко обществено устройство и е пронизвал целия обществен живот не само на Германия, но и на Северна Франция, Англия и Скандинавия. И все пак той беше така забравен, че едва в последно време Г. Л. Маурер трябваше отново да открие истинското му значение[215].

Два стихийно възникнали факта господствуват в първобитната история на всички или почти всички народи: делението на народа по родство и общата собственост върху земята. Така е било и у германците. Делението на племена, родови групи и родове, донесени от Азия, деление, по което и в римската епоха техните бойни отряди още са се строявали така, че винаги рамо до рамо са стояли близки роднини, същото деление е определяло у тях реда за овладяване на новите земи източно от Рейн и северно от Дунав. Всяко племе е засядало на новото място не по своя прищявка или случайни обстоятелства, а в съответствие с родствената близост на съплеменниците, както

сочи ясно Цезар[216]. На по-близките по родство по-значителни групи се е падала определена област, в границите на която отделните родове, включващи определен брой семейства, също така са се заселвали заедно и са образували отделни села. Няколко родствени села са образували стотня (на древен горногермански език — huntari, на древноскандинавски — heradh), няколко стотни са образували окръг, [Gau]; съвкупността от тези окръзи е образувала самия народ. Земята, върху която селото не е слагало ръка, е оставала на разположение на стотнята; онова, което не се е падало на стотнята, е оставало за целия окръг; останалата и след това неподелена земя — в повечето случаи доста значителна площ — е била пряко владение на целия народ. Така в Швеция срещаме едно до друго всички тези различни степени на общинно владение. Всяко село е имало селска общинна земя (bys almänningar) и наред с това е съществувала общинна земя на стотнята (härads), на окръга или провинцията (lands) и най-после — общи земи, върху които е претендирал кралят като представител на целия народ и които затова са били наричани тук konungs almänningar*. Обаче всички тези земи без разлика, дори и кралската, са се наричали алменди, общинни земи.

Ако и да е съществувала някога в Германия тази форма на старошведския поземлен общинен строй, който във всеки случай със своите точно определени подразделения принадлежи към по-късна степен на развитие, тя бързо изчезнала. Върху доста обширните земи, които в началото са били предоставени на всяко отделно село, земите на *марката,* бързо увеличаващото се население е основавало редица дъщерни села, които заедно със селото майка са образували сега като равноправни или не напълно равноправни участници една община-марка. Ето защо, доколкото източниците позволяват да се проникне в миналото, навсякъде в Германия намираме по-голям или по-малък брой села, обединени в *една* община-марка. Обаче над тези съюзи, поне в първия период, са стояли още по-обширни съюзи-марки на стотните или окръзите и най-после целият народ първоначално е образувал една голяма община-марка за разпореждане със земята, останала в пряко владение на народа, и за упражняване на върховния надзор над марките, които са влизали в състава ѝ.

Чак до времето, когато Франкската държава подчинила германските земи на източния бряг на Рейн, центърът на тежестта на общината-марка изглежда е бил в окръга, а окръгът всъщност е обвящал общината-марка. Защото само така се обяснява, че при административното деление на Франкската държава толкова много стари големи марки отново се появяват като съдебни окръзи. Но

* — кралска алменда. *Ред.*

скоро след това вече започва раздробяване на старите големи марки. Обаче още в „Имперското право“ от XIII и XIV векове се казва, че обикновено марката обхваща от 6 до 12 села[217].

По времето на Цезар поне значителната част от германците, а именно племето свеви, което още не било преминало към трайна заседналост, обработвали земята си общо. Както може да се предполага по аналогия с други народи, това е ставало така: отделните родове, които включвали по няколко семейства, свързани с близко родство, обработвали общо предоставената им земя, която всяка година се променяла, и продуктите се делели между семействата. Но когато и свевите към началото на нашето летоброене заседнали за постоянно на новите места, този ред скоро изчезнал. Във всеки случай Тацит (150 години след Цезар) знае само за обработване на земята от отделните семейства. Но и на тях земята се предоставяла за обработване само за една година; след изтичането на всяка година отново се разпределяла и сменявала.

И сега още можем да видим на Мозел или в Хохвалд в така наречените дворни общини [Gehöferschaften], как е ставало това. Цялата обработваема земя, ниви и ливади — наистина вече не ежегодно, но все пак на всеки 3, 6, 9 или 12 години, — там се съединява в обща площ и се дели на известен брой блокове [„Gewanne“] в зависимост от разположението и качеството на почвата. Всеки блок от своя страна се дели на толкова равни части във формата на дълги, тесни ивици, колкото правоимеющи членове има в общината; тези части се разпределят между тях по жребий, така че всеки член на общината получава първоначално равна част във всеки блок, т. е. от всеки участък, който има свое разположение и качество на почвата. Сега парцелите са станали неравни в резултат на раздробяването им при наследяване, поради продажби и т. н., но старият пълен парцел все още е онази единица, по която се определят размерите на една половинка, четвъртинка, осмина и пр. части от парцела. Необработената земя, горите и пасищата остават общинно владение за общо ползване.

Същата тази древна система е била запазена до началото на нашия век в баварския Рейнски Пфалц във вид на така наречените жребийни парцели, обработваемата земя на които впоследствие е преминала в частна собственост на отделните членове на общината. И дворните общини намират все повече за изгодно да прекратяват преразпределенията и да превръщат сменяващото се владение в частна собственост. По този начин повечето от тях, а на някои места дори всички, през последните четиридесет години са изчезнали и са се превърнали в обикновени села на парцелни селяни с общо ползване на горите и пасищата.

Първото парче земя, което е преминало в частна собственост на отделното лице, е била земята, върху която е било построено жилището. Неприкосновеността на жилището, тази основа на всяка лична свобода, е била пренесена от колата на чергаря в дървения дом на заседналия селянин и постепенно се е превърнала в пълно право на собственост върху къщата и двора. Това е станало още по времето на Тацит. Дворното стопанство на свободния германец вероятно още тогава се е отделило от марката и ставайки по този начин недостъпно за длъжностните лица на марката, е представлявало сигурно убежище за бегълците, както се описва в по-късни устави на марки и отчасти в „народните законници“ от V—VIII в.[218] Защото свещеността на жилището е била не следствие, а причина за превръщането му в частна собственост.

Четири-пет века след Тацит срещаме в народните законници и орната земя като наследствено, макар и не безусловно свободно владение на отделните селяни, които имали право да се разпореждат с нея чрез продажба или друга форма на отчуждаване. Имаме две опорни точки за обясняване причините на това превръщане.

Първо, от самото начало в самата Германия наред с описаните вече затворени села с пълна общност на обработваемата земя са съществували и такива села, в които освен дворните места също и ниви са били отделени от общината, от марката, и предадени на отделни селяни за наследствено ползване. Но това е ставало само там, където го е налагал, така да се каже, характерът на местността: в тесни долини като например в Бергски окръг, върху тесни, плоски възвишения между блата като във Вестфалия. По-късно така е било в Оденвалд и почти във всички алпийски долини. Тук селото, както е и досега, се е състояло от разпръснати единични дворове, около всеки от които са били разположени принадлежащите му ниви; тук е било трудно да се извърши преразпределение, затова под разпореждането на марката е оставала само околната необработена земя. А когато по-късно придобило значение правото на разпореждане с къщата и двора чрез предаването му на трети лица, такива притежатели на дворове са разполагали вече с изгодно предимство. Стремежът да се получи същото предимство е могъл и в някои села с общинско владение на обработваемата земя да доведе до постепенно прекратяване на обичайните преразпределения, а чрез това и до превръщане на отделните парцели на общинарите в наследствени и отчуждаеми.

Второ, завоеванията са довели германците на римска територия, където много векове земята е била частна собственост (и при това римска, неограничена) и където завоевателите при своята малоброй-

ност в никакъв случай не са могли да премахнат напълно така дълбоко закоренилата се форма на притежание. За връзката между наследствената частна собственост върху нивите и ливадите и римското право, поне върху предишната римска територия, говори фактът, че запазилите се до наше време остатъци от общинна собственост върху обработваемата земя се срещат именно на левия бряг на Рейн, т. е. макар и в завладяна, но *напълно германизирана* област. Когато през V век франките се заселили тук, у тях трябва да е съществувала още общността на обработваемата земя, иначе не бихме откривали сега там дворни общини и жребийни парцели. Но скоро и тук неудържимо е проникнала частната собственост, защото само за нея се споменава в „Рипуарския законник“ от VI век[219], когато става дума за обработваема земя. И във вътрешна Германия орната земя, както казахме, скоро е преминала в частна собственост.

Но макар германските завоеватели да са преминали към частна собственост върху нивите и ливадите, т. е. при първото разпределяне на земята или скоро след него се отказали от нови преразпределяния (нищо повече), от друга страна, те навсякъде са въвели своя германски марков строй с общо владение на горите и пасищата и с върховна власт на марката и върху поделената земя. Това са направили не само франките в Северна Франция и англосаксите в Англия, но и бургундите в Източна Франция, вестготите в Южна Франция и Испания, остготите и лангобардите в Италия. Впрочем в тези последните страни, доколкото е известно, следи от съществуването на марката са се запазили и досега почти само във високопланинските места.

В резултат на отказването от ново преразпределяне на обработваемата земя марковият строй приема сега онази форма, в която го виждаме не само в старите „народни законници“ от V—VIII в., но и в английските и скандинавските средновековни законници, в многобройните германски маркови устави (така наречените Weistümer) от XIII до XVII в. и в обичайното право (coûtumes) на Северна Франция.

Отказала се от правото за периодично преразпределяне на обработваемата земя и ливадите между отделните свои членове, общината-марка не отстъпила нито едно от другите си права върху тези земи. А тези права са били доста значителни. Общината е предала своите земи на отделните лица, само за да я използват те като ниви и ливади, но за никаква друга цел. Вън от това частният владелец не е имал никакво право. По тази причина намерените в земята съкровища, лежащи по-дълбоко, отколкото достига палешникът, първоначално са принадлежали не на владелеца, а на общината; същото се отнася и до правото за добив на руда и пр. Всички тези права

по-късно били узурпирани от феодалите и князете, които ги използвали в свой интерес.

Но и използването на нивите и ливадите било подчинено на контрола и регулирането на общината, което ставало по следния начин. Там, където господствувала триполната система — а така е било почти навсякъде, — цялата обработваема земя на селото се е деляла на три еднакво големи полета, всяко от които последователно е било определяно една година за засяване на зимници, втора година за пролетници, трета година за угар. По този начин селото всяка година е имало поле за зимници, за пролетници и за угар. При разпределението на земята се е гледало делът на всеки член на общината да се разпределя еднакво върху трите полета, за да може всеки без загуба да се подчини на задължителното сеитбообръщение на общината; така той е трябвало да засява зимници само на своя дял от полето зі зимниците и т. н.

Определяната за угар земя, докато тя е била на угар, всеки път отново преминавала в общо владение и служела на цялата община за пасище. И веднага след прибирането на реколтата от другите две полета те също отново се връщали в общото владение до нова сеитба и се използвали за общо пасище. Същото се отнася и до ливадите след есенния сенокос. На всички полета, където е трябвало да пасе добитъкът, владелецът им е бил длъжен да махне оградите. Това така наречено принудително право на паша естествено е налагало времето за засяване, както и за жътва, да не зависи от отделното лице, а да се определя общо за всички, и то от общината или от обичая.

Цялата останала земя, т. е. всичко, което не било двор и къща или разпределено селско землище: гора, пасища, пустеещи земи, блата, реки, езера, пътища, места за лов и риболов, оставала както в старо време общинна собственост за общо ползване. Тъй както частта на всеки член на общината в поделената обработваема земя на марката е била първоначално еднаква за всички, така е била еднаква и неговата част в ползването от „общите имоти на марката". Начинът на това ползване се определял от всички членове на общината; по същия начин се е определял начинът на подялбата, когато обработената вече земя не стигала и от общата земя на марката се отрязвал участък за обработване. Общите земи на марката се използвали главно за паша на говедата и за изхранване на свине с жълъди; освен това горите доставяли строителен материал и дърва, листа за постеля на добитъка, земни плодове и гъби, а блатата, ако имало такива, торф. Постановленията за пасищата, за използването на горите и т. н. са главно съдържание на многобройните, запазили се от най-различни периоди устави на марки, записани по времето,

когато старото неписано, обичайно право започнало да става спорно. Запазилите се още общински гори са жалък остатък от тези древни, неподелени общи имоти на марката. Друг остатък, поне в Западна и Южна Германия, е дълбоко вкоренената в народното съзнание представа, че гората е общ имот, в който всеки може да събира цветя, ягоди, малини, гъби, букови жълъди и т. н. и изобщо има право да прави всичко, каквото пожелае, доколкото не причинява щети. Но и тук Бисмарк се погрижи със своя прословут закон за брането на ягоди и пр.[220] да установи в западните провинции старопруските юнкерски порядки.

Наред с еднаквите парцели земя и еднаквите права в използването на общите имоти, членовете на общината са имали първоначално еднакво право да участвуват в законодателската дейност, в управлението и съдопроизводството в границите на марката. На определени срокове, а при нужда и по-често, те са се събирали под открито небе да решават общите работи на марката, както и за да съдят за нарушения на обичаите на марката и да решават съдебни спорове. Това е било — само че в малък мащаб — древното германско народно събрание, което първоначално също така не е било нищо друго освен голямо събрание на членовете на марката. Закони са били изработвани, макар и в редки, най-необходими случаи; избирали се длъжностни лица, проверявала се тяхната служебна дейност; но главно се раздавало правосъдие. Председателят е трябвало само да постави въпросите, а присъдата се произнасяла по общото решение на всички присъствуващи.

В древността строят на марката е бил почти единственото обществено устройство на онези германски племена, у които не е имало крале. Слоят на старите родови първенци, който западнал през време на преселението на народите или скоро след него, лесно се приспособил към този строй, както и всичко стихийно възникнало заедно с него, тъй както келтските кланови първенци до XVII в. — към ирландската поземлена община. И марката пуснала толкова дълбоки корени в целия живот на германците, че ние откриваме следите ѝ на всяка крачка в историята на развитието на нашия народ. В древността цялата публична власт в мирно време е била изключително съдебна власт и се е намирала в ръцете на народните събрания в стотните, в окръзите и най-после — на цялото племе. Но народният съд е бил само народен съд на марката, който е действувал в случаите, засягащи не само работите на марката, но и влизащи в сферата на публичната власт. Дори когато с образуването на административно окръжно устройство държавните окръжни съдилища били отделени от обичайните съдилища на марката, и в едните, и в другите съдебната власт оставала в ръцете на народа.

Едва когато древните народни свободи стигнали до голям упадък и изпълнението на съдебните задължения, наред с военната служба, станало тежко бреме за обеднялото свободно население, Карл Велики можал в окръжните съдилища на повечето места да замени народните съдилища със съдилищата на шофените*. Но това никак не засегнало съдилищата на марката. Напротив, самите те оставали още образец за ленните съдебни курии на средновековието, в които сеньорът само поставял въпросите, а присъдата се произнасяла от самите ленници. Селският строй е бил изключително марковият строй на самостоятелната селска марка и е преминавал в градски строй с превръщането на селото в град, т. е. с укрепяването му чрез ровове и стени. От този първоначален строй на градската марка са израснали всички по-късно градски устройства. И най-после по образеца на марковия строй са създавани уставите на безбройните свободни сдружения на средновековието, основани не върху общността на земевладението, особено уставите на свободните цехове. Предоставянето на цеха изключително право да упражнява определен занаят се е разглеждало точно така, както марковото право. Със същото усърдие, както там, често със съвсем същите средства цеховете се грижели делът на участието на всеки свой член в общия обект за ползване да бъде напълно или колкото може в по-голяма степен еднакъв.

Същата почти изумителна приспособимост, каквато марковият строй е проявил тук в най-различните области на обществения живот и пред лицето на най-разнообразни нужди, показва той и в по-нататъшното развитие на земеделието, и в борбата с растящата едра поземлена собственост. Този строй се ражда едновременно със заселването на германските племена в Германия, следователно по време, когато скотовъдството е било главният източник за препитание, а донесеното от Азия и полузабравено земеделие едва е започнало да се възражда. Марката се е запазила през цялото средновековие в тежка, непрестанна борба със земевладелската аристокрация. Но нуждата от нея винаги е била още толкова голяма, че навсякъде, където аристокрацията е заграбвала земята на селяните, устройството на селата, попадащи във феодална зависимост, е оставало устройството на марката, макар и силно окастрено от посегателствата на феодалите. По-долу ще дадем един пример за това. Строят на марката се е приспособявал към най-променливите отношения на владение на обработваемата земя, докато са съществували още

---

* Да не се смесват последните с бисмарк-леонхардовите съдилища на шофените [221], в които шофените и юристите общо издават присъдите. В древния съд на шофените не е имало юристи, председателят, или съдията, изобщо не е имал право на глас и шофените самостоятелно са произнасяли присъдата.

общи имоти на марката, както и към най-разнообразните права на собственост върху тях, когато марката е престанала да бъде свободна. Марката е загинала вследствие на заграбването на почти цялата селска земя, както поделена, така и неподелена, извършено от дворянството и духовенството при благосклонното съдействие на териториалната власт. Но икономически тя остарява, загубвайки жизнеспособността си като форма на земеделско производство, фактически едва тогава, когато гигантският прогрес на селското стопанство през последните сто години превърна земеделието в наука и доведе до появяването на съвсем нови форми на производство.

Основите на марковия строй започнали да се подкопават скоро след преселението на народите. Като представители на народа франкските крале завладели огромни земи, принадлежащи на целия народ, по-специално гори, за да ги раздават след това като подаръци на своите придворни, на своите военачалници, епископи и абати. Така те поставили основата на по-късното едро земевладение на аристокрацията и църквата. Последната още много преди Карл Велики е владеела цяла една трета от всички земи във Франция; няма съмнение, че през средните векове такова съотношение е съществувало почти в цяла католическа Западна Европа.

Безкрайните вътрешни и външни войни, неизменна последица на които са били конфискациите на земи, са разорили огромен брой селяни, така че по времето на Меровингите е имало вече доста голям брой свободни хора, лишени от земя. Непрестанните войни на Карл Велики са сломили главната сила на свободното селско съсловие. Първоначално всеки свободен владелец на земя е бил задължен да служи и със свои средства не само да се въоръжи, но и да се прехранва на военна служба в течение на шест месеца. Няма нищо чудно, че още по времето на Карл на военна служба е можел да бъде действително взет едва ли не само един на всеки пет мъже. През време на хаотичното управление на неговите приемници свободата на селяните още по-бързо е изчезвала. От една страна, бедствията, причинявани от набезите на норманите, вечните войни между кралете и междуособиците между феодалите принуждавали свободните селяни един след друг да търсят покровител. От друга страна, алчността на същата тази аристокрация и на църквата ускорявала този процес; с хитрост, обещания, заплахи, със сила те подчинявали на властта си още повече селяни и селски земи. Както в единия, така и в другия случай селската земя се превръщала в господарска и в най-добрия случай отново се предавала на селяните за ползване срещу натурален данък и безплатна работа за господаря. А селянинът от свободен притежател на земя се превръщал

в зависим, задължен да плаща натурален данък и да работи безвъзмездно за господаря, или дори в крепостен. В Западнофранкското кралство[222], и изобщо на запад от Рейн това е било правило. Източно от Рейн, напротив, се запазил още сравнително по-голям брой свободни селяни, предимно разпръснати, по-рядко събрани в цели свободни села. Но и тук през X—XII век под натиска на всемогъщието на дворянството и църквата все по-голям брой селяни попадали в крепостна зависимост.

Когато феодалът — духовен или светски — придобивал селско владение, той същевременно придобивал и свързаните с това владение права в марката. По този начин новите земевладелци ставали членове на марката и първоначално имали в границите на марката само равни права, наред с останалите свободни и зависими общинари, дори ако това са били собствените им крепостни селяни. Но скоро, въпреки упоритата съпротива на селяните, те придобили на много места привилегии в марката, а често успявали дори да я подчинят на своята господарска власт. И все пак старата община-марка продължавала да съществува, макар и под господарска опека.

Колко безусловно необходимо е било тогава марковото устройство за земеделието, дори за едрото земевладение, най-убедително доказва колонизацията на Бранденбург и Силезия от фризийски, нидерландски, саксонски и рейнско-франконски заселници. Като се започне от XII век, те са били заселвани на цели села върху господарска земя и именно съгласно германското право, т. е. древното обичайно право на марката, доколкото се било запазило в господарските владения. Всеки получавал къща и двор, еднакъв за всички парцел от обработваемата земя на селото, определян по древния начин чрез жребий, както и право да се ползва от гората и пасището, в повечето случаи в господарската гора, по-рядко в отделни горски владения на марката. Всичко това — за наследствено ползване. Собствеността върху земята запазвал господарят, на когото колонистите били задължени поколение след поколение да плащат определен натурален данък и да извършват определени работи. Но тези повинности били толкова умерени, че селяните тук били в по-добро положение, отколкото където и да било в Германия. Ето защо те останали спокойни, когато избухнала Селската война. Обаче те платили жестоко за това отстъпничество от собственото си дело.

Изобщо около средата на XIII век в положението на селяните настъпил решителен поврат към подобряване. Той бил подготвен от кръстоносните походи. Много феодали, заминавайки на поход, направо освобождавали селяните си. Други умирали, загивали, стотици дво-

рянски родове изчезнали и техните селяни също така често ставали свободни. Освен това с увеличаването на нуждите на феодалите за последните ставало много по-важно правото да разполагат с повинностите на селяните, отколкото лично с тях. Крепостното право на ранното средновековие, запазило още много черти на древното робство, предоставяло на господаря права, които все повече загубвали стойността си; постепенно то започнало да отслабва и положението на крепостните селяни се приближило до обикновена зависимост. Тъй като начинът на обработване на земята оставал старият, доходите на владетелите на именията можели да се увеличават само чрез разработване на нови земи, чрез основаване на нови села. Но това можело да става само при доброволно споразумение с колонистите, независимо от това, дали те принадлежели към имението или идвали отвън. Ето защо по това време навсякъде виждаме твърдо установени, в повечето случаи умерени селски повинности и добро отношение със селяните, особено във владенията на духовенството. И най-после благоприятното положение на новопривлечените колонисти оказвало от своя страна влияние върху положението на съседните зависими селяни, така че и те в цяла Северна Германия, продължавайки да изпълняват своите повинности в полза на земевладелците, получавали лична свобода. Само славянските и литовско-пруските селяни оставали несвободни. Но всичко това не можело да продължи дълго.

През XIV и XV в. градовете бързо се издигат и забогатяват. Особено разцъфтявали художествената промишленост и великолепието на градовете в Южна Германия и по Рейн. Разкошният живот на градските патриции не давал мира на земевладелските юнкери, които се хранели с груба храна, обличали се в груби дрехи и трябвало да се задоволяват с груби мебели. Но откъде можели да вземат красивите неща? Разбойничеството ставало все по-опасно и безуспешно. А за купуване били нужни пари. Тях можел да достави само селянинът. Това станало причина за нов натиск върху селяните, за увеличение на натуралните данъци и повинностите, за възобновилия се и все повече увеличаващ се стремеж да бъдат превърнати свободните селяни в зависими, зависимите в крепостни, а общата земя на марката — в господарска земя. На князете и дворяните в тази работа помагали юристите, изучили римското право, които със своето прилагане на нормите на римското право към германските отношения, които в повечето случаи били непонятни за тях, съумели да създадат безгранична бъркотия, но такава, че господарят винаги печелел, а селянинът винаги губел. Духовните владетели постъпвали по-просто: те фалшифицирали документи, в които правата на селяните се окастряли, а задълженията им се увеличавали. На това

хищничество на князете, дворяните и поповете селяните започнали от края на XV век да отговарят с чести разпокъсани въстания, докато през 1525 г. Великата селска война не обхванала Швабия, Бавария, Франкония и не заляла и Елзас, Пфалц, Рейнгау и Тюрингия. Селяните били победени след ожесточена борба. От това време се възобновява всеобщото преобладание на крепостната зависимост сред немските селяни. В онези места, където бушувала войната, всички запазили се още права на селяните сега били безсрамно потъпкани, общинната им земя превърната в господарска, а самите те — в крепостни. И като благодарност, че северногерманските селяни, живеещи в по-добри условия, останали спокойни, те попаднали, макар и по-бавно, под същото потисничество. За немските селяни в Източна Прусия, Померания, Бранденбург, Силезия крепостното право се въвежда от средата, а в Шлезвиг-Холщайн — от края на XVI в. и все повече получавало характер на всеобщо заробване на селяните.

Това ново насилие имало още една икономическа основа. От войните по времето на Реформацията излезли засилени само германските териториални князе. Благородният разбойнически занаят на дворянството вече бил изживял времето си. Ако не искали да загинат, дворяните трябвало да изстискват повече доход от своите земевладения. Единственият начин за това бил — по примера на поедрите феодални владетели и особено на манастирите — да стопанисват за своя сметка поне част от своите владения. Онова, което дотогава било изключение, започнало сега да става необходимост. Но на тази нова форма на стопанисване пречело това, че почти навсякъде земята била разделена на селяни, задължени с натурален данък. С превръщането на свободните или зависими данъчни селяни напълно в крепостни господин феодалът си развързвал ръцете. Една част от селяните били обезземлени („gelegt“, според техническия термин), т. е. или изгонени от земята, или доведени до положението на безпарцелни селяни Kotsassen], притежаващи само къщурка и парче градинска земя, техните парцели — слети в едно голямо господарско имение, обработвано с крепостния труд на новите безпарцелни селяни и на останалите още на своята земя. По този начин не само че известна част от селяните просто били изгонвани от земите им, но и крепостните повинности на останалите значително се увеличавали, и с течение на времето все повече. Капиталистическият период възвестил своето настъпване в селото като период на едро селскостопанско производство въз основа на принудителния безплатен труд на крепостните селяни.

Отначало тези промени все пак ставали доста бавно. Но започнала Тридесетгодишната война[223]. През живота на едно поколе-

ние цяла Германия е била кръстосвана на шир и на длъж от най-необузданите войници, каквито историята познава. Навсякъде плячкосване, грабежи, палежи, насилия и убийства. Най-много страдал селянинът там, където настрана от големите армии действували на своя глава и своя сметка малки свободни отряди или по-скоро свободни плячкаджии. Опустошението и обезлюдяването били безгранични. Когато настъпил мир, Германия лежала безпомощна, изпотъпкана, разпокъсана, обезкръвена; и в най-бедствено положение бил пак селянинът.

Земевладелската аристокрация станала сега единственият господар в селото. Князете, които тъкмо по това време премахнали в съсловните събрания политическите ѝ права, в замяна на това ѝ развързали ръцете по отношение на селяните. А способността на селяните да се съпротивляват била напълно сломена от войната. Аристокрацията можела сега да определи всички поземлени отношения така, както било най-изгодно за поправяне на нейните разстроени финанси. Не само че всички изоставени селски стопанства били на бърза ръка присъединени към господарското имение, но именно сега започнало в голям мащаб и системно изгонване на селяните от земята. Колкото по-голямо било господарското стопанство, толкова по-тежки били естествено крепостните повинности на селяните. Отново дошло времето на „неограничените повинности"; господин земевладелецът можел да праща на работа селянина, семейството му, добитъка му толкова пъти и за толкова време, колкото си искал. Сега крепостното състояние станало всеобщо; свободният селянин станал рядкост, като бялата врана. А за да може господин земевладелецът да задуши в зародиша ѝ всяка, дори най-малката съпротива на селяните, той получил от териториалния княз правото на патримониална юрисдикция, т. е. бил определен за единствен съдия за всички малки провинения и тъжби на селяните, дори когато селянинът се тъжел против самия него, своя господар. По този начин господарът бил съдия на собствените си дела! От това време в селото започнали да властвуват тоягата и камшикът. Както и цяла Германия, немският селянин бил доведен до най-голямо унижение. Както цяла Германия, селянинът бил толкова обезсилен, че изчезнала всякаква възможност да си помогне сам и спасение можело да дойде само отвън.

И то дошло. С френската революция и за Германия, и за германския селянин изгрява зората на по-добри времена. Едва заемат армиите на революцията левия бряг на Рейн, и там като с махване на магическа пръчка изчезва цялата вехтория на крепостния труд, натуралният данък и всякакъв род данъци към господин земевладелеца, заедно със самия него. Селянинът по левия бряг на Рейн

става господар на своето парче земя и освен това в Code civil[224], подготвен в революционната епоха и само осакатен от Наполеон, той получава един пригоден към неговото ново положение кодекс, който можел не само да разбира, но и удобно да носи в джоба си.

Но на десния бряг на Рейн селянинът трябвало още дълго да чака. Наистина в Прусия след напълно заслуженото ѝ поражение при Йена[225] биват отменени някои от най-отвратителните дворянски привилегии и установена от закона възможност за така наречено освобождение от другите повинности на селяните чрез откупуване. Но дълго време всичко това остава в по-голямата си част само на книга. В другите [германски] държави бива направено още по-малко. Трябваше да дойде една втора френска революция от 1830 г., за да започне да се прилага откупуването от повинностите поне в Баден и някои други малки държави, съседни на Франция. И дори когато третата френска революция от 1848 г. увлече най-после и Германия, в Прусия откупуването далеч още не беше завършило, а в Бавария не беше изобщо започвало! Наистина сега работите тръгнаха по-бързо; крепостният труд на селяните, настроението на които този път беше станало съвсем бунтарско, загуби вече всякаква ценност.

Впрочем в какво се състоеше това освобождаване? В това, че вземайки от селянина определена парична сума или парче от неговата земя, земевладелецът се задължаваше срещу това да признава занапред останалата още у селянина земя за свободна, необременена с повинности собственост на последния, макар че и всички принадлежащи на господин земевладелеца земи не бяха нищо друго, освен заграбени от селяните земи! Но не стигаше и това! При разделянето на земята назначените за тази цел чиновници, разбира се, почти винаги държеха страната на господин земевладелеца, при когото те живееха и гуляеха, така че селяните биваха ограбвани в колосални размери, като им се вземаше дори повече от изрично допустимото според закона.

И тъй, благодарение на три френски и една немска революции ние стигнахме най-после до положение, че у нас отново има свободни селяни. Но колко далеч е сегашният наш свободен селянин от свободния член на някогашната марка! Неговата земя в повечето случаи е много по-малка, а неподелената марка изобщо е изчезнала, с изключение на малобройните, много малки и запуснати общински гори. Но като не може да се ползва от общинска мера, дребният селянин не може да отглежда добитък; като не отглежда добитък, той няма торове, а без торове е невъзможно рационално земеделие. Бирникът и заплашителната фигура на съдията изпълнител

зад него, така добре известни на съвременния селянин, бяха непознати за общинаря от старите времена, както и ипотечният лихвар, в лапите на когото едно след друго попадат селските стопанства. Но най-забележителното е, че тези нови свободни селяни с така орязана земя и подрязани криле се появиха в Германия, където всичко става така късно, в такова време, когато не само научното водене на селското стопанство, но и новоизобретените селскостопански машини все повече и повече превръщат дребното селско стопанство в остаряла, вече нежизнеспособна форма на производство. Тъй както механичното предене и тъчене изместиха чекръка и ръчния тъкачен стан, така и тези нови методи на селскостопанско производство ще унищожат неизбежно парцелното селско стопанство и ще го заменят с едра поземлена собственост, стига да им бъде дадено за това необходимото време.

Защото цялото европейско земеделие, както се води сега, е вече заплашено от един мощен съперник — американското масово производство на зърнени храни. С американската земя, от самата природа добра за обработване и дълги години торена, която може да се купи на безценица, не могат да издържат конкуренция нито нашите задлъжнели дребни селяни, нито нашите също така затънали в дългове едри земевладелци. Целият европейски начин на водене на селското стопанство търпи поражение пред американската конкуренция. В Европа вече земеделие ще може да се води само ако това става в обществена форма и за сметка на обществото.

Такива са перспективите за нашите селяни. А възстановяването на една макар и западнала, свободна селска класа имаше *тази* добра страна, че постави селянина в положение, в което той — с помощта на естествените си съюзници — работниците — може да си помогне сам, стига да поиска да разбере *как**.

Но как? — Чрез възраждане на марката, но не в нейната стара отживяла, а в обновена форма; чрез такова обновяване на общинното земевладение, при което то не само ще осигури на дребностопанските общинари всички предимства на едрото стопанство и на прилагането на селскостопански машини, но и ще им предостави средства да организират наред със земеделието и едра промишленост с използване силата на парата и водата, и то не за сметка на капиталисти, а на самото сдружение.

---

* Следва текст, добавен от Ф. Енгелс към отделното издание на „Марката", излязло през 1883 г. под заглавието „Немският селянин. Какво е бил? Какво е? Какво може да бъде?". *Ред.*

Едро земеделие и използване на селскостопанските машини — това с други думи значи: да се направи излишен селскостопанският труд на по-голямата част от дребните селяни, които сега обработват сами земята си. А за да не останат без работа тези изтласкани от земеделието хора или да не бъдат принудени да се струпват в градовете, те трябва да бъдат ангажирани с промишлен труд в самото село, а това може да бъде организирано с изгода за тях само в големи мащаби, с използване силата на парата и водата.

Как да се устрои това? Помислете хубавичко върху това, немски селяни. В това могат да ви помогнат само *социалдемократите.*

Ф. ЕНГЕЛС

ЖЕНИ ЛОНГЕ, РОДЕНА МАРКС

На 11 януари умря в Аржантьой край Париж най-голямата дъщеря на Карл Маркс, Жени, от преди около осем години съпруга на бившия член на Парижката комуна и сегашен член на редакцията на вестник „Justice"[226] *Шарл Лонге*.

Родена на 1 май 1844 г., тя израсна в средата на международното пролетарско движение и най-тясно се срасна с него. При сдържаността ѝ, която можеше да се вземе почти за свенливост, тя проявяваше, когато беше нужно, такова самообладание и енергия, на които би могъл да позавиди мъж.

Когато ирландският печат направи публично достояние позорното третиране, на което бяха подложени в затвора осъдените през 1866 г. и по-късно фенианци, а английският печат упорито премълчаваше тези срамни факти; когато правителството на Гладстон, въпреки обещанията, дадени по време на изборите, отказа да даде амнистия и дори не облекчи с нищо положението на осъдените, Жени Маркс намери начин да поразмърда благочестивия господин Гладстон. Тя написа две статии в „Marseillaise"[227] на Рошфор и в ярки краски описа как се отнасят в свободна Англия с политическите престъпници. Това помогна. Разобличенията в един голям парижки вестник не можеха да се пренебрегнат. След няколко седмици О'Донован-Роса и повечето от другите бяха освободени и се намираха на път за Америка.

През лятото на 1871 г. тя с по-малката си сестра посети зетя си Лафарг в Бордо. Лафарг, неговата жена, болното му дете и двете момичета, заминаха оттам за минералните бани Баниер дьо Люшон в Пиренеите. Една ранна сутрин при Лафарг се явява някакъв го-

сподин и казва: „Аз съм полицейски чиновник, но републиканец; имам заповед да ви арестувам; известно е, че вие сте ръководили връзките между Бордо и Парижката комуна. Имате на разположение един час, за да се прехвърлите през границата“.

Лафарг с жена си и детето си благополучно се прехвърлиха през планините в Испания; полицията отмъсти за това на двете момичета, като ги арестува. В джоба на Жени имало писмо на падналия близо до Париж вожд на Комуната Гюстав Флоранс; ако би било намерено, то би представлявало за двете сигурен паспорт за пътуване до Нова Каледония[228]. Оставена за миг сама в канцеларията, тя отворила една стара прашна регистрационна книга, поставила в нея писмото и я затворила. Може би то и сега лежи там. Когато двете момичета били закарани в канцеларията на префекта, той, благородният граф дьо Кéратри, стар бонапартист, подложил двете момичета на строг разпит. Но хитростта на бившия дипломат и грубостта на бившия кавалерийски офицер се разбиват в спокойното благоразумие на Жени. Той казал нещо злобно по повод на „енергията, която, изглежда, е свойствена на жените от това семейство“ и побеснял, излязъл от стаята. След многобройни телеграми до Париж и обратно той най-после трябвало да освободи двете момичета от ареста, през време на който те били подложени на истински пруски обноски.

Тези два епизода от живота ѝ я характеризират напълно. Пролетариатът загуби в нейно лице един героичен борец. Но нейният скърбящ баща има поне това утешение, че стотици хиляди работници в Европа и Америка споделят неговата скръб.

Лондон, 13 януари 1883 г.

Написано от Ф. Енгелс

Напечатано във вестник „Der Sozialdemokrat“, бр. 4, 18 януари 1883 г.

Подпис: Ф р. Е н г е л с

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на немски

Ф. ЕНГЕЛС

ЧЕРНОВКА НА НАДГРОБНАТА РЕЧ НА ГРОБА НА МАРКС

Само преди 15 месеца повечето от нас се събрахме около този гроб, който тогава трябваше да стане последно място за успокоение на една възвишена и благородна жена. Днес отново трябва да разтворим този гроб, за да спуснем в него останките на нейния мъж.

Карл Маркс беше един от онези забележителни хора, каквито се раждат малко в течение на един век. Чарлз Дарвин откри закона за развитието на органичния свят на нашата планета. Маркс откри основния закон, който определя движението и развитието на човешката история, закон толкова прост и очевиден, че е почти достатъчно да бъде формулиран, за да е сигурно признаването му. Нещо повече, Маркс откри и закона, по който е създаден нашият сегашен обществен строй с неговото голямо класово деление на капиталисти и наемни работници; закона, по който това общество се е организирало и е растяло и сега е почти надраснало самото себе си; закон, по силата на който то в края на краищата ще загине като всички предишни фази на обществото. Тези резултати правят особено тежка мисълта, че го загубихме в разгара на неговата работа и че колкото и много да извърши той, още повече остави незавършено.

Но науката далеч не го поглъщаше изцяло, колкото и да ѝ беше предан. Нямаше човек, който да изпитваше по-чиста радост от него при всяко постижение на науката в която и да било област, независимо от това, дали то беше практически приложимо или не. Но той гледаше на науката преди всичко като на могъщ лост на историята, като на революционна сила в най-висшето значение на тази дума. И той я използваше именно като такава сила, в това виждаше

предназначението на огромните знания, които имаше особено в областта на историята.

Защото той беше истински революционер, както се наричаше сам. Борбата за освобождение на класата на наемните работници от оковите на съвременната капиталистическа система на икономическо производство беше неговата истинска стихия и никога не е имало по-активен борец от него. Венец на тази част от неговата дейност беше създаването на Международната работническа асоциация, признат вожд на която той беше от 1864 до 1872 г. Тази асоциация, колкото се отнася до външните признаци, престана да съществува; но братската връзка на съюза на работниците от всички цивилизовани страни на Европа и Америка бе установена веднъж завинаги и през всичкото време продължава да съществува без каквито и да било връзки на един външен формален съюз.

Който се бори за едно дело, не може да не си спечели врагове. И той имаше много врагове. През по-голямата част от политическия си живот той беше в Европа човекът, когото най-много мразеха и най-много клеветяха. Но той почти не обръщаше внимание на клеветите. Ако някой на земята е преодолял клеветата, това беше именно той и в момента на своята смърт той с гордост можеше да обгърне с поглед милионите си последователи в сибирските рудници и в работилниците на Европа и Америка; той виждаше, че неговите икономически теории са приети като неоспорими основи на социализма в целия свят и ако той имаше още много противници, едва ли имаше вече дори един личен враг.*

Написано от Ф. Енгелс на 17 март 1883 г.

Напечатано във вестник „La Justice", 20 март 1883 г.

Печата се по ръкописа, сверен с текста на вестника

Оригиналът на английски

---

* Във вестник „La Justice" (от 20 март 1883 г.) във френския превод на тази реч под заглавието „Реч на Фридрих Енгелс" в края е добавено: „В този момент нямам сили да изразя какъв беше Маркс в личния си живот, за своето семейство и приятелите си. И няма смисъл, защото това го знаете всички вие, които сте дошли тук да му кажете последно прости.

Прощавай, Маркс! Твоето дело и твоето име ще живеят във вековете". *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛС

ПОГРЕБЕНИЕТО НА КАРЛ МАРКС

В събота, на 17 март, на Хайгейтското гробище беше погребан Маркс, в същия гроб, в който преди петнадесет месеца бе погребана жена му.

На гроба *Г. Лемке* положи върху ковчега два венеца с червени ленти от името на редакцията и експедицията на вестник „Sozialdemokrat“ и от името на лондонското *Комунистическо работническо просветно дружество.*

След това *Ф. Енгелс* произнесе на *английски* език реч с приблизително следното съдържание:

„На 14 март, в 3 без четвърт след обед, престана да мисли най-големият от съвременните мислители. Оставили го бяхме само за две минути и когато влязохме в стаята, намерихме го спокойно заспал в креслото — но навеки.

За борещия се пролетариат на Европа и Америка, за историческата наука смъртта на този човек е неизмерима загуба. Много скоро ще започне да се чувствува празнотата, която остана след смъртта на този гигант.

Тъй както Дарвин откри закона за развитието на органическия свят, Маркс откри закона на развитието на човешката история: скрития досега под идеологически наслойки прост факт, че преди да са в състояние да се занимават с политика, наука, изкуство, религия и пр., хората трябва да ядат, да пият, да има къде да живеят и какво да обличат; че следователно производството на непосредствените материални средства за живот и с това всяко дадено стъпало на икономическо развитие на един народ или на една епоха представляват основата, от която се развиват държавните институции, прав-

ните възгледи, изкуството и дори религиозните представи на дадените хора и чрез която поради това те трябва да бъдат обяснени — а не обратното, както е ставало досега.

Но това не е всичко. Маркс откри също така специалния закон на движението на съвременния капиталистически начин на производство и на породеното от него буржоазно общество. С откриването на принадената стойност тук веднага беше хвърлена светлина, докато всички предишни изследвания, както на буржоазните икономисти, така и на социалистическите критици, бяха блуждаене в мрак.

Две такива открития биха били достатъчни за един живот. Щастлив е вече онзи, комуто се е удало да направи дори едно такова откритие. Но Маркс направи самостоятелни открития във всяка област, която изследваше — дори в областта на математиката, — а тези области бяха извънредно много и с нито една от тях той не се занимаваше повърхностно.

Такъв беше този мъж на науката. Но това далеч не беше главното у него. За Маркс науката беше исторически движеща, революционна сила. Колкото и чиста радост да му причиняваше всяко ново откритие в която и да било теоретическа наука, практическото приложение на което понякога не можеше дори да се предвиди — радостта му беше съвсем друга, когато ставаше дума за откритие, незабавно оказващо революционно въздействие върху промишлеността и изобщо върху историческото развитие. Така той следеше във всичките му подробности развитието на откритията в областта на електричеството, а през последно време и откритията на Марсел Депре.

Защото Маркс беше преди всичко революционер. В действителност неговото истинско жизнено призвание беше да участвува по един или друг начин в събарянето на капиталистическото общество и на създадените от него държавни институции, да участвува в освобождаването на съвременния пролетариат, на който *той* за първи път даде съзнание за собственото му положение и за неговите нужди, съзнание за условията за неговото освобождение. Неговата стихия беше борбата. И той се бореше с такава страст, с такава упоритост, с такъв успех, с каквито малцина се борят. Първият „Rheinische Zeitung" от 1842 г., парижкият „Vorwärts!" от 1844 г.[229], „Brüsseler Deutsche Zeitung" от 1847 г., „Neue Rheinische Zeitung" от 1848—1849 години, „New-York Tribune" от 1852—1861 години и освен това множество брошури, посветени на борбата, работата в организациите в Париж, Брюксел и Лондон, докато най-после се създаде като венец на всичко това великата Международна работническа асоциация — това наистина беше дело, с което неговият

създател можеше да се гордее, дори ако не беше създал нищо друго.

Ето защо Маркс беше най-мразеният и най-клеветеният човек на своето време. Правителствата — и абсолютичните, и републиканските — го изгонваха, буржоата — и консервативните, и ултрадемократичните — се надпреварваха да го обсипват с клевети и хули. Той отмахваше всичко това от своя път като паяжина, не му обръщаше внимание, отговаряше само при явна необходимост. И той умря почитан, обичан, оплакван от милиони революционни съратници, в цяла Европа и Америка, от сибирските рудници до Калифорния, и аз смело мога да кажа: той може да имаше още противници, но едва ли дори и един личен враг.

Неговото име и делото му ще надживеят вековете!"

След това Лонге, зетят на Маркс, прочете следните обръщения, получени на *френски* език:

I. НА ГРОБА НА КАРЛ МАРКС ОТ РУСКИТЕ СОЦИАЛИСТИ:

„От името на всички руски социалисти изпращам последен прощален поздрав на най-бележития от всички социалисти на нашето време. Угасна един от най-големите умове, умря един от най-енергичните борци против експлоататорите на пролетариата.

Руските социалисти се прекланят пред гроба на човека, който съчувстваше на техните стремежи във всички превратности на страшната им борба; борба, която те ще продължават, докато не възтържествуват напълно принципите на социалната революция. Руският език беше първият, на който се появи превод на „Капиталът" — това евангелие на съвременния социализъм. Студентите от руските университети бяха първите, на които се падна да чуят едно правено със симпатии изложение на теориите на могъщия мислител, когото сега загубихме. Дори онези, които имаха различия с отнователя на Международната работническа асоциация по практическите организационни въпроси, винаги са бивали принудени да се прекланят пред всеобхватните знания и високата сила на мисълта, която съумя да разкрие дълбоко същността на съвременния капитал, еволюцията на икономическите форми на обществото и зависимостта на цялата човешка история от тази еволюция. И дори най-страстните противници, които той срещна в редовете на революционните социалисти, не можеха да не се откликнат на призива, който Маркс и Ф. Енгелс*, неговият приятел през целия му живот, отправиха към света преди тридесет и пет години:

„Пролетарии от всички страни, съединявайте се!"

За смъртта на Карл Маркс ще скърбят всички, които можаха да разберат неговите мисли и да оценят влиянието му върху нашата епоха.

Ще си позволя да прибавя, че тази смърт ще причини още по-тежка скръб у онези, които го познаваха като човек в личния му живот, особено у онези, които го обичаха като приятел.

Париж. 15 март 1883 г. *П. Лавров*"

---

* В извършения от него превод на обръщението на немски език Енгелс е изпуснал своето име. *Ред.*

II. ТЕЛЕГРАМА

„Парижкото обединение на френската Работническа партия изразява своята скръб във връзка със загубата на мислителя, чието материалистическо разбиране на историята и чийто анализ на капиталистическото производство създадоха научния социализъм и съвременното революционно комунистическо движение; то изразява дълбокото си уважение към Маркс като към човек и своето пълно съгласие с неговото учение.

Париж, 16 март 1883 г. *Секретар Лепин*"

III. ТЕЛЕГРАМА

„От свое име и като делегат на Испанската работническа партия (Мадридско обединение) споделям дълбоката скръб на приятелите и дъщерите на Маркс поради така тежката загуба на великия социалист, нашия общ учител.

Париж, 16 март 1883 г. *Хосе Меса-и-Леомпарт*".

След това Либкнехт произнесе следната реч на немски език:

„Пристигнах от Германия, за да изразя своята обич и благодарност към незабравимия учител и верен приятел. Верен приятел! Неговият най-стар приятел и съратник току-що нарече Карл Маркс човека, който е бил най-много мразен в нашия век. Да. Той е бил най-мразеният, но беше и най-обичаният. Най-*мразеният* от потисниците и експлоататорите на народа, най-обичаният от потиснатите и експлоатираните, доколкото съзнават своето положение. Потиснатите и експлоатираните го обичат, защото *той* ги обичаше. Защото покойникът, чиято загуба оплакваме, беше велик в своята обич, както и в своята омраза. Неговата омраза произтичаше от обичта му. Той имаше не само велик *ум*, но и велико *сърце*. Това знаят всички, които го познават.

Но аз стоя тук не само като ученик и приятел; аз стоя тук и като представител на *германската социалдемокрация*, която ми възложи да изразя чувствата, изпитвани от нея към своя *учител*, към човека, който *създаде* нашата партия, доколкото в това отношение може да се говори за създаване.

Не подобава да се впускам тук в красиви речи. Защото нямаше по-страстен *враг на фразата* от Карл Маркс. Това именно е негова безсмъртна заслуга, че *освободи от фразата* пролетариата, партията на трудещия се народ и ѝ даде твърда, непоклатима *научна* основа. Революционер в науката, революционер чрез науката, той достигна най-високите върхове на науката, за да се спусне оттам при народа и да направи науката общо достояние на народа.

Науката е освободителката на човечеството.

Науката за *природата* ни освобождава от *бога*. Но небесният бог продължава да живее, макар че науката го уби.

Науката за *обществото*, която Маркс откри за народа, убива капитализма, а заедно с него и кумирите и господарите на *земята*, които, докато са живи, не ще позволят бог да умре.

Науката не е *немска* наука. Тя не признава никакви граници, преди всичко границите на *националността*. И поради това създателят на „Капиталът" естествено трябваше да стане и създател на *Международната работническа асоциация*.

Научният фундамент, който дължим на Маркс, ни дава възможност да отбиваме всякакви атаки на врага и да продължаваме започнатата от нас борба с все по-нарастващи сили.

Маркс превърна социалдемокрацията от *секта*, от *школа* в *партия*, в партия, която вече е непобедима в борбата и която ще победи.

И това се отнася не само за нас — *немците*. Маркс принадлежи на *пролетариата*. На пролетариите от всички страни той посвети целия си живот. Способните да мислят, мислещите пролетарии от всички страни, се отнасят към него с благодарно уважение.

Постигна ни тежък удар. Но ние не се предаваме на скръбта. Покойният не е мъртъв. Той живее в *сърцата*, той живее в *съзнанието* на пролетариата. Споменът за него не ще се заличи, учението му ще се разпространява все по-широко.

Вместо да се предаваме на скръбта, нека в духа на великия покойник, да *действуваме*, да се стремим с всички сили колкото е възможно по-скоро да се *осъществи* онова, на което ни учеше и към което се стремеше той. Така най-добре ще почетем паметта му.

Покойнико, живи приятелю! *Ние ще вървим по начертания от тебе път, докато достигнем целта. Кълнем се в това пред твоя гроб!*"

На погребението освен изброените по-горе присъствуваха между другите: вторият зет на Маркс — *Пол Лафарг*, *Фридрих Леснер*, осъден през 1852 година по Кьолнския процес срещу комунистите на пет години затвор, *Г. Лохнер*, също така стар член на Съюза на комунистите. Естествознанието беше представено от две първостепенни знаменитости: професора по зоология *Рей Ланкестър* и професора по химия *Шорлемер*, и двамата членове на Лондонската академия на науките (Royal Society)

Написано от Ф. Енгелс около 18 март 1883 г.

Напечатано във в. „Der Sozialdemokrat", бр. 13, 22 март 1883 г.

Подпис: Фр. Енгелс

Печата се по текста на вестника

Оригиналът на немски

Ф. ЕНГЕЛС

ЗА СМЪРТТА НА КАРЛ МАРКС

I

По случай това печално събитие получих още няколко изрази на съчувствие, които показват колко широк отзвук има то, и мой дълг е да съобщя за това.

На 20 март госпожица Елеонора Маркс получи от редакцията на „Daily News" следната телеграма на френски език:

„*Москва*", 18 март. Редакцията на „Daily News", Лондон. Бъдете добър да предадете на господин *Енгелс,* автора на „Положението на работническата класа в Англия" и близък приятел на покойния *Карл Маркс,* нашата молба да положи върху гроба на незабравимня автор на „Капиталът" венец със следння надпис:

„На защитника на правата на труда в теорията и на бореца за тяхното осъществяване в живота — от студентите на *Петровската* земеделска академия в Москва".

Умолява се господин Енгелс да съобщи своя адрес и стойността на венеца. Разноските ще бъдат иезабавно изпратени.

Студентите от Петровската академия в Москва."

За погребението, което стана на 17 март, телеграмата, разбира се, закъсня.

По-нататък, приятелят *П. Лавров* ми преведе на 31 март от Париж 124,50 франка=4.18.9 л. ст., изпратени от студентите в *Петербургския* технологически институт и от руските курсистки — също за венец, който да се положи на гроба на Карл Маркс.

Трето, „Sozialdemokrat" съобщи миналата седмица, че одеските студенти също са изказали желание да се положи от тяхно име венец на гроба на Маркс.

Тъй като получените от Петербург пари стигаха с излишък и за трите венеца, аз си позволих да купя с тях и венци от името на Москва и Одеса.[230] Изработването на надписи — което тук е нещо

необичайно — стана причина за известно забавяне, но все пак в началото на следващата седмица венците ще бъдат положени и тогава ще имам възможност да дам в „Sozialdemokrat“ отчет за изразходването на получените пари.

От *Солинген* се получи посредством тукашното Комунистическо работническо просветно дружество красив голям венец: „На гроба на Карл Маркс от работниците в предприятията за ножици, ножове и шпаги в Солинген“. Когато на 24 март положихме този венец, видяхме, че нечия светотатствена ръка беше отрязала и отнесла дългите копринени червени ленти от венците на „Sozialdemokrat“ и на Комунистическото работническо просветно дружество. Оплакването до управлението не помогна, но вероятно ще осигури за в бъдеще охрана.

Едно славянско дружество в Швейцария[231] изразява надеждата

> „че в памет на Карл Маркс ще бъде учреден специален международен фонд на негово име за подпомагане жертвите на великата освободителна борба, както и на самата тази борба“,

и изпраща една първа вноска, която засега пазя у себе си. Разбира се, съдбата на предложението зависи преди всичко от това, дали ще намери отзвук, поради което именно съобщавам тук за него.

За да се противопоставят на разпространяваните по вестниците неверни слухове факти, давам следните кратки сведения за развитието на болестта и за смъртта на нашия велик теоретик и вожд.

След като чрез трикратен лечебен курс в Карлсбад се излекува почти напълно от стара болест на черния дроб, Маркс страдаше само от хронически стомашна болест и от нервна преумора, изразяваща се в главоболие и особено — в упорито безсъние. И двете тези заболявания в една или друга степен изчезваха, след като отидеше през лятото на морски бани или на климатичен курорт и се възобновяваха в по-остра форма едва след Нова година. Хроническото му заболяване на гърлото, кашлицата, която също допринасяше за безсънието му, и хроническият бронхит, общо взето, по-малко го безпокояха. Но тъкмо на тях трябваше да стане жертва. Четири или пет седмици преди смъртта на жена му той получи изведнъж остро възпаление на плеврата (плеврит), усложнено от бронхит и начало на възпаление на дробовете (пневмония). Болестта беше много опасна, но протичаше благоприятно. След това го изпратихме първо на остров Уайт (в началото на 1882 г.), а после в Алжир. При пътуването му времето беше студено и той пристигна в Алжир с нов плеврит. При обикновени обстоятелства това не би било нищо особено. Но зимата и пролетта в Алжир бяха студени и дъждовни като никога: през април напразно са се опитвали да затоплят трапезарията По този

начин вместо подобрение на общото му състояние, получи се влошаване.

Изпратен от Алжир в Монте-Карло (Монако), Маркс поради студеното и влажно време при пътуването пристига там с трети, но по-лек плеврит. При това лошото време продължаваше упорито, като че ли специално го беше докарал със себе си от Африка. По този начин и тук, вместо да се поправи, трябваше да се води борба с ново заболяване. В началото на лятото той замина при своята дъщеря, г-жа Лонге, в Аржантьой и там се лекува от своя хроничен бронхит със серни вани в намиращия се недалеч Енгиен. Въпреки непрестанно дъждовното лято лечението, за задоволство на лекарите, макар и бавно, напредваше. След това лекарите го изпратиха във Веве, на Женевското езеро, и тук толкова се оправи, че му разрешиха да прекара зимата, наистина, не в Лондон, но все пак на английското южно крайбрежие. Тук той искаше най-после да се залови отново за своята работа. Когато през септември се върна в Лондон, изглеждаше здрав, не се оплакваше от нищо и често се изкачваше заедно с мен на Хемпстедския хълм (около 300 фута повисоко от мястото на неговия дом). Когато започнаха да падат ноемврийските мъгли, изпратихме го във Вентнор, в южната част на остров Уайт. Тук веднага пак започна дъждовно и мъгливо време; неизбежният резултат: нова простуда, кашлица и т. н., с една дума, отслабващ здравето му домашен арест вместо укрепващо движение на чист въздух. По това време умря г-жа Лонге. На другия ден (12 януари) Маркс пристигна в Лондон, вече с истински бронхит. Скоро към това се прибави възпаление на ларинкса, което почти го лиши от възможност да гълта. Той, който умееше със стоическо равнодушие да понася най-големи страдания, предпочиташе да изпива литър мляко, (към което цял живот изпитваше отвращение), отколкото да приеме съответна твърда храна. През февруари се разви абцес в белите дробове. Лекарствата престанаха да действуват на този организъм, тъпкан през последните 15 месеца с медикаменти. Те причиняваха само отслабване на апетита и на храносмилането му. Той слабееше пред очите ни едва ли не с всеки изминат ден. И все пак забсляването изобщо протичаше сравнително благоприятно. Бронхитът му почти мина, започна да гълта по-лесно. Лекарите даваха най-добри надежди. Но веднъж между два и три часа — това беше най-удобното за него време за посещения — аз заварих внезапно цялата къща потънала в сълзи: чувствувал се много зле, явно настъпвал краят. И все пак същата сутрин той пил с охота вино, мляко, ял супа. Старата вярна Ленхен Демут, която отгледа всичките му деца от люлката и живя в дома му четиридесет години, се качи в неговата стая и веднага се върна: „Елате, той е в полусън". Когато влязохме,

той вече спеше завинаги. По-лека смърт от тази, която Карл Маркс намери в своето кресло, не може да се желае.

Сега, като заключение, ще съобщя нещо хубаво:

Ръкописът на втория том на „Капиталът“ е *изцяло запазен.* Доколко той в този вид е годен за печат, още не мога да кажа — той представлява повече от 1000 страници голям формат. Но „процесът на обръщението на капитала“, както и „формите на процеса, взет в неговата цялост“ — са завършени в обработка, отнасяща се към 1867—1870 години. Има начало на по-късна обработка, както и изобилен материал във формата на критични извлечения, особено за отношенията на поземлената собственост в Русия; от тези извлечения навярно много неща ще могат да се използват.

Според устно изразеното му желание, той е определил своята най-малка дъщеря Елеонора и мен за свои литературни довереници.

Лондон, 28 април, 1883 г.

II

От *ерфуртските* социалдемократи се получи в Аржантьой красив венец с надпис върху червени ленти; за щастие, намерил се бе човек, който пътем го донесе; когато го полагахме върху гроба, оказа се, че червените копринени ленти на солингенския венец пак са откраднати.

Междувременно трите венеца от *Москва, Петербург и Одеса* бяха вече готови. За да попречим на открадването на лентите, бяхме принудени да им направим по краищата малки нарези, за да станат негодни за друга употреба. Венците бяха положени вчера. Поройният дъжд беше направил ерфуртската лента негодна за други цели и благодарение на това тя не беше открадната.

Тези три венеца струваха всеки един по 1. 1. 8 л. ст., или всичко 3. 5. 0 л. ст. Така че от изпратените ми 4. 18. 9 л. ст. останаха 1. 13. 9 л. ст., които изпратих на П. Лавров, за да постъпи с тях както желаят хората, които са ги дали.

Смъртта на един велик човек е прекрасен повод за някои дребни хорица да понатрупат политически, литературен и паричен капитал. Ще дам тук само няколко примера, на които трябва да се даде гласност. За много други, които се отнасят към областта на частната преписка, не заслужава и да се говори.

Филип Ван-Патен, секретар на Централния работнически съюз в Ню-Йорк[232], ми писа (на 2 април т. г.) следното:

„Във връзка с неотдавнашната демонстрация в чест на Карл. Маркс, в която се обединиха всички фракции, за да изразят уважението си към покойния мислител,

Йохан Мост и неговите приятели заявиха публично, че *той*, Мост, бил лично близък с Карл Маркс, че *той* направил популярно в Германия неговото съчинение „Капиталът“ и че Маркс одобрявал водената от Мост пропаганда.

Ние имаме много високо мнение за талантите и дейността на Маркс и не можем да повярваме, че той е симпатизирал на анархистичния, дезорганизаторски начин на мислене и действие на Мост. Поради това можете ли да ни съобщите мнението си за отношението на Маркс към въпроса: анархия и социалдемокрация? Неуместните и глупаво самохвални приказки на Мост вече предизвикаха голямо объркване и за нас е много неприятно да слушаме, че такъв висок авторитет като Маркс е одобрявал подобна тактика“.

Аз отговорих на това на 18 април с писмо, което следва подолу в немски превод[233]:

„Моят отговор на вашия въпрос от 2 април за отношението на Карл Маркс към анархистите изобщо и към Йохан Мост по-специално ще бъде кратък и ясен:

Маркс и аз от 1845 година[234] се придържаме към възгледа, че *един* от крайните резултати на бъдещата пролетарска революция ще бъде постепенното отмиране на политическата организация, която се нарича държава. Главната цел на тази организация винаги е била да осигурява чрез въоръжена сила икономическото потискане на трудещото се мнозинство от специално привилегированото малцинство. С изчезването на всяко специално привилегировано малцинство ще изчезне и нуждата от въоръжена сила за потискане, или от държавна власт. Но същевременно ние винаги сме се придържали към възгледа, че за постигането на тази и на другите много по-важни цели на бъдещата социална революция работническата класа трябва преди всичко да завладее организираната политическа власт на държавата и посредством нея да сломи съпротивата на капиталистическата класа и да организира обществото по нов начин. Това може да се прочете още в „Комунистическия манифест“, написан през 1847 г., глава II, заключителната част[235].

Анархистите поставят нещата с главата надолу. Те заявяват, че пролетарската революция трябва *да започне* с премахването на политическата организация на държавата. Но единствената организация, която пролетариатът заварва в готов вид след победата си, е именно държавата. Тази държава трябва да претърпи много съществени изменения, за да стане годна да изпълнява новите си функции. Но да бъде разрушена тя в такъв момент, това би значило да се разруши единственият организъм, чрез който победилият пролетариат може да използва току-що завладяната от него власт, да сломи своите капиталистически противници и да извърши онази икономическа революция на обществото, без която цялата победа би трябвало да завърши с ново поражение и с масово избиване на работниците, както стана след Парижката комуна.

Трябва ли изрично да потвърдя, че Маркс се обявяваше против тази анархистка глупост от първия ден, в който Бакунин я поднесе в сегашната ѝ форма? За това свидетелствува цялата вътрешна история на Международната работническа асоциация. От 1867 година анархистите се опитваха с най-отвратителни средства да заграбят ръководството на Интернационала; Маркс беше главната пречка на техния път. На Хагския конгрес, през септември 1872 година, петгодишната борба свърши с изключването на анархистите от Интернационала; и човекът, който най-много допринесе за това изключване, беше Маркс. Нашият стар приятел *Ф. А. Зорге* от Хобокен, който присъствува там като делегат, може да ви разкаже, ако желаете, по-големи подробности.

Сега за Йохан Мост.

Който твърди, че Мост, откак стана анархист, е имал каквато и да било връзка с Маркс или е получавал от Маркс каквато и да било подкрепа, той е или заблуден, или умишлено лъже. След излизането на първия брой на лондонския „Freiheit“ Мост е идвал при Маркс или при мен не повече от един, най-много два пъти. Още по-малко сме го посещавали и ние — никога и никъде не сме се срещали дори случайно. В края на краищата ние дори изобщо престанахме да се абонираме за неговия вестник, защото в него „наистина нямаше вече абсолютно нищо“. Към неговия анархизъм и към неговата анархистка тактика се отнасяхме с такова презрение, с каквото и към хората, от които беше научил едното и другото.

Още докато беше в Германия, Мост издаде едно „популярно“ изложение на „Капиталът“ от Маркс[236]. Маркс беше помолен да прегледа това изложение преди второто му издание. Аз извърших тази работа заедно с Маркс. Ние се убедихме, че ако не желаем да напишем цялото това произведение отново отначало докрай, не ни остава нищо по-добро, освен да изхвърлим поне най-грубите нелепости на Мост. Маркс разреши да се направят неговите поправки само при изричното условие неговото име никога и в никаква степен да не бъде свързвано дори с това поправено издание на макулатурата на Йохан Мост.

Ако желаете, можете да публикувате това писмо“.

От Америка да преминем към Италия.

Преди около две години един млад италианец, г-н *Акиле Лориа* от Мантуа, изпрати на Маркс своята книга за поземлената рента[237], придружена с писмо на немски език, в което наричаше себе си негов ученик и поклонник; той кореспондира с него още известно време. През лятото на 1872 г. дойде в Лондон и два пъти ме посети. При второто му посещение имах случай сериозно да му изкажа мнението си по повод на това, че в една излязла междувременно

брошура[238] той беше упрекнал Маркс, че умишлено го цитирал невярно.

Сега това човече, почерпило мъдростта си от немските катедърсоциалисти, пише статия за Маркс в „Nuova Antologia"[239] и има безсрамието да изпрати отделен отпечатък от нея на мен, „своя високоуважаван приятел" (!!). В какво се състоеше безсрамието му, се вижда от следващия по-долу превод на моя отговор (писах му, на неговия роден език, защото неговият немски език е още по-лош от моя италиански):

„Получих Вашата статийка за Карл Маркс. Вие сте свободен да подлагате учението му на най-остра критика и дори изобщо да не го разбирате; Вие сте свободен да надраскате биография на Маркс, която представлява най-чиста фантазия. Но това, което нямате право да правите и което никога никому не ще позволя, то е да клеветите характера на моя покоен приятел.

Още в една своя предишна работа Вие си позволихте да обвините Маркс, че умишлено цитирал невярно. Когато Маркс прочете това, той сравни своите и Вашите цитати с оригиналите и ми каза, че неговите цитати са верни и ако някой тук умишлено цитира невярно, това сте Вие. И когато виждам как цитирате сега Маркс, как имате безсрамието да го карате да говори за *„печалба"* там, където той говори за *„принадена стойност"* — при което той неведнъж предупреждава против погрешното мнение, че това е едно и също (което ние с господин Мур ви обяснихме устно това още тук, в Лондон), — аз зная на кого трябва да вярвам и кой умишлено цитира невярно.

Но това е само дреболия в сравнение с Вашето „твърдо и дълбоко убеждение..., че над всички тях" (ученията на Маркс) „господствува *съзнателен софизъм"*; че Маркс „не се спираше пред неверни заключения, *знаейки отлично, че те са неверни"*; че „той често беше софист, който желаеше *за сметка на истината* да стигне до отрицание на съществуващото общество", и че той, по израза на Ламартин, „си играеше с лъжата и истината както децата си играят на шикалки".

В Италия, страната на античната цивилизация, това би могло да мине може би за комплимент. Възможно е и сред катедърсоциалистите нещо подобно да се смята за голяма похвала, тъй като тези храбри професори никога не биха могли да съчинят безбройните си системи иначе, освен „за сметка на истината". Ние, революционните комунисти, гледаме на нещата иначе. Ние разглеждаме такива твърдения като опозоряващи обвинения, а тъй като знаем, че са измислени, ние ги запращаме обратно на техния автор, който с тези измислици опозори единствено самия себе си.

Струва ми се, че бяхте длъжен да кажете на читателите в какво всъщност се състои този прословут „съзнателен софизъм“, който господствувал над всички учения на Маркс. Но аз напразно го търся. Nagott!“ (ломбардски израз за: абсолютно нищо).

„Каква дребна душица трябва да има човек, за да си въобрази, че човек като Маркс „постоянно плашел своите противници с някакъв втори том“, който „и на ум не му идвало“ да напише; че този втори том не бил нищо друго освен „хитра маневра на Маркс, с която той избягвал научните аргументи“. Този втори том е пред мен и скоро ще бъде отпечатан. Тогава може би Вие ще разберете най-после и разликата между принадена стойност и печалба.

Немски превод на това писмо ще излезе в следващия брой на цюрихския „Sozialdemokrat“.

Имам честта да Ви приветствувам с всички онези чувства, които Вие заслужавате“.

Засега това стига.

Лондон, 12 май 1883 г.

Написано от Ф. Енгелс

Напечатано във в. „Der Sozialdemokrat“, бр. 11 и 21; 3 и 17 май 1883 г.

Подпис: Ф р. Е н г е л с

Печата се по текста на вестника

Текстът на писмата е сверен с ръкописите. Оригиналът на немски

ИЗ РЪКОПИСНОТО НАСЛЕДСТВО НА К. МАРКС И Ф. ЕНГЕЛС

Ф. ЕНГЕЛС

ЗАБЕЛЕЖКА КЪМ ЕДНА СТРАНИЦА ОТ „ИСТОРИЯ НА КОМУНАТА“[240]

(ПРИМИРИЕТО НА Г-Н ТИЕР ОТ 30 ОКТОМВРИ 1870 г.[241])

Нужно беше цялата тъпост и цялото лицемерие на хората от 4 септември, за да нарекат вестта за това примирие „добра вест“. Действително добра... за прусаците.

Капитулацията на Мец беше върнала свободата на действие на 6 корпуса от пруската армия, 120 000 души. Трябваше да бъде човек Трошу или Жул Фавър, за да не види, че след неминуемото идване на тази нова армия в центъра на Франция всеки опит да се освободи Париж от обсадата ще стане почти невъзможен, че това беше момент не за сключване на примирие, а за върховно военно усилие. За това оставаха само петнадесет дни; но това бяха петнадесет скъпоценни дни, това беше критическият период на войната.

Положението беше такова:

За блокадата на Париж немците трябваше да използват всичките си войски, с изключение на 3 пехотни дивизии. Те нямаха *никакъв резерв,* тъй като тези 3 дивизии, след като завладяха Орлеан и Шалон, загубиха значението си на резерв, защото ги задържаше Лоарската армия. На запад, на север и на изток имаше само кавалерия, която трябваше да осигурява наблюдението и патрулирането върху широка територия, но не беше в състояние да я задържи срещу пехота. Към края на октомври линията на немците, която обкръжаваше Париж, беше вече много добре укрепена откъм града, но всяко нападение отвън би заварило прусаците неподготвени в открито поле. Достатъчно би било появяването на 50 000 души, дори такива млади войски, с каквито Франция тогава разполагаше, за да се пробие блокадата и да се възстановят комуникациите на Париж

със страната. Но, както видяхме, трябваше да се действува бързо, а стана следното:

Парижкото правителство се съгласи на примирие, което въпреки краткотрайността му даде отдих на немските войски, изтощени от укрепителните работи и от нощната служба във връзка с блокадата (30 октомври).

От своя страна Орел дьо Паладин съсредоточава своята армия на 2 ноември във Виерзон с намерение да настъпи към Божанси, да премине там Лоара и да се вреже между прусаците (22-а дивизия), които държаха Шатоден, и баварците, които се намираха в Орлеан. Преходът от Виерзон до Божанси — около 45 км — можеше напълно да се извърши за два дни. Но ако се вярва на един немски източник („Военни мисли и разсъждения и т. н. “[242]), Гамбета е имал наивността да смята, че армия от 40 000 души може да се придвижи по железницата така бързо, както обикновен пътник. И той дава заповед на генерала, вместо пеши преход да превози армията си по железницата от Виерзон до Тур, а оттам до Божанси. Генералът протестира, Гамбета настоява. Вместо *двудневен* преход и вместо 45 км Лоарската армия извършва пътешествие по железницата от 180 км, което ѝ отнема *пет дни* и отгоре на това не можеше да остане скрито за неприятеля. Едва на 7-и тя беше отново концентрирана в Божанси и готова за действие. Но бяха загубени три скъпоценни дни, а неприятелят беше предупреден за станалото придвижване.

И какви дни! На 3 ноември беше най-критичният ден: пруската кавалерия, цяла бригада, беше принудена под натиска на десет силни отряда франтирьори[243] да изостави Мант и да отстъпи във Вер. От друга страна, значителни френски сили от всички родове оръжие бяха забелязани при преход от Курвил по посока на Шартър. Ако Лоарската армия, вместо да се вози във вагони, беше извършила атака на 4-и, което беше напълно възможно за нея; ако тя се беше врязала — а това лесно можеше да направи — между баварците и 22-а пруска дивизия; ако тя беше използвала огромното си числено превъзходство, за да ги разбие поотделно, едни след други, а след това да се насочи към Париж — можеше почти със сигурност да се каже, че Париж щеше да бъде освободен.

Молтке несъмнено прекрасно е съзнавал опасността; ето защо той е решил при нужда да действува така, както е действувал Наполеон при Мантуа[244]: да снеме блокадата, да пожертвува обсадния артилерийски парк, който се формираше във Вилакубле, да концентрира армията си за действие в открито поле и да възобнови блокадата едва след победата, т. е. след пристигането на армията от Мец. Багажът на версайската главна квартира е бил вече на колите;

всичко е било готово за потегляне, оставало е само да впрегнат конете (по думите на един очевидец, швейцарският полковник д'Ерлах[245]).

Ако прусаците бяха принудени да вдигнат блокадата на Париж, това би могло да доведе до натиск от страна на Европа и до почетен мир. Във всеки случай този факт щеше да окаже огромно морално въздействие преди всичко върху Европа, след това по-специално върху Франция и, най-после, в противоположен дух, върху немците. А материалните последици от този факт! Париж щеше да има на разположение най-малко петнадесет-двадесет дни, за да се запаси с продоволствие по всички железници, които водят към него от юг и от запад, което би било равносилно на продължаване отбраната с един или два месеца. Също толкова време щеше да бъде спечелено за организиране на армии в провинциите; тогава нямаше да става нужда тези армии да бъдат хвърлени против неприятеля още несвикнали на дисциплината, необучени, неекипирани, почти без оръжие. За да се върнат на Франция шансовете за успех, трябваше само да се спечели време; възможност да се постигне това се откри на 3 и 4 ноември; ние видяхме, че тази възможност беше изпусната.

Да проследим обаче събитията. Париж не предприе дори атаки. Цяла седмица военните сили, които се приближаваха към Париж от запад, не направиха никакъв опит за нападение. Това не е чудно. Може би тези сили са били доста слаби; декретът на Гамбета, който възложи на г-н дьо Кератри да организира Западната армия, носи дата 22 октомври.

Оставаше Лоарската армия, която влезе в строя на 7 ноември при Божанси. Едва на девети Орел атакува баварците при Кулмие; щом последните видяха, че отстъплението на 22-а пруска дивизия, която се движеше към тях откъм Шартър, е неизбежно, те отстъпиха в Тури, където на следния ден, 10 ноември, към тях се присъедини тази дивизия. Орел *повече не се помръдна.* Междувременно три корпуса на армията от Мец, възлизащи на 60 000 души, с форсиран марш се приближаваха откъм Сена. Две други пруски дивизии (3-а и 4-а), изпратени от Мец по железницата, вече пристигнаха при Париж. Сега Молтке получи възможност да изпрати 17-та пруска дивизия в Тури, където тя и пристигна на 12. По този начин четири немски дивизии, около 35 000 души, се оказаха в строя против Лоарската армия, която от този момент престана да предизвиква у тях безпокойство.

Обаче на 14 ноември значителни френски сили се насочиха от Дрьо към Гдан, на два дни преход от Версай. Молтке, който в това направление разполагаше тогава само със своята кавалерия, не беше в състояние да извърши достатъчно енергично разузнаване, за да си

изясни какви сили се криеха зад този авангард. В този ден той отново се е готвел да напусне Версай и да вдигне блокадата (Блум[246]).

Но този път не дни, а само часове решаваха въпроса. Първият от корпусите на армията, дошла от Мец (IX), още същия ден пристигна във Фонтенебло, III трябваше между 16-и и 18-и да пристигне в Немур, а X — на 19-и в Жоани на Йона. 17-а дивизия Молтке изпрати в Рамбуйе, 22-ра — в Шартър, баварците — в Оно, т. е. между Лоарската армия, на която той откри пътя към Париж, и войските, които застрашаваха Версай от запад. Този път собствената му бездейност спаси Орел. Ако се придвижеше в образувания пред него пробив, той щеше да бъде смазан между двете немски армии, готови да се хвърлят върху неговите флангове. На 19-и ноември трите корпуса на II пруска армия със своите резерви на Йона заеха Фонтенебло и Немур. На 20 ноември I армия под командуването на Мантойфел беше концентрирана на линията на Оаза от Компиен до Ноайон; армията от Мец подкрепяше блокадата на Париж от север и от юг. Последната възможност да се свали тази блокада беше изпусната — изпусната благодарение на Трошу, Гамбета, Орел, взаимните грешки на които, може да се каже, се подкрепяха една друга едва ли не с прочутата точност на пруските батальони.

Написано от Ф. Енгелс в началото на февруари 1877 г.

За пръв път отпечатано на руски език в Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс, I изд.; т. XV, 1933 г.

Печата се по ръкописа

Оригиналът на френски

К. МАРКС

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ КНИГАТА НА А. ВАГНЕР „УЧЕБНИК ПО ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ“

(2 ИЗДАНИЕ) ТОМ I (1879)[347]

1) Концепцията на г-н Вагнер е *„социалноправна концепция“* (стр. 2). При това е в *„съгласие с Родбертус, Ланге и Шефле“*. Дори за *морското разбойничество* като за „неправомерен начин за придобиване на собственост“ от *цели народи* г-н Вагнер казва, че това е разбойничество само при условие, че се „предполага съществуването на *истинско* jus gentium*“ (стр. 18, бележка 3).

Той проучва преди всичко *„условията на стопанския съвместен живот“* и *„определя в съответствие с тях сферата на стопанската свобода на индивида“* (стр. 2).

„Стремежът към задоволяване на потребностите“. . . „не действува и не може да действува като *чисто природна сила*, а се намира, както и всеки човешки стремеж, под ръководството на разума и съвестта. Ето защо всяко произтичащо от него действие е *отговорно* и подлежи винаги на *нравствена преценка*, която, разбира се“ (!), „също е подложена на *исторически изменения*“ (стр. 9).

Под „труд“ (стр. 9, § 2) г-н Вагнер не прави разлика между *конкретния характер на всеки труд* и *разхода на работна сила*, общ за всички тези конкретни видове труд (стр. 9, 10).

„Дори простото управление на имуществото с цел *да се получи рентен доход*, както и използването на получения доход за задоволяване на нуждите, изисква винаги дейност, *която подпада под понятието „труд“*“ (стр. 10, бел. 6).

Историко-правните категории са според Вагнер *„социални категории“* (стр. 13, бел. 6).

„По-специално *естествените монополи на положението*, особено в *градски*“ (! естественият монопол на положението в лондонското Сити!) „условия, след това

* — международно право. *Ред.*

свързаните с влиянието на *климата* върху *селскостопанското производство* на цели страни, по-нататък *естествените монополи* на *специфичното плодородие на почвата*, например при особено хубави лозя, също и в сравнение с различни народи, например при *продажбата на тропически произведения* в страни от умерения пояс {„като пример служат *експортните мита* върху продуктите на нещо като естествения монопол, които се вземат в някои страни (Южна Европа, тропическите страни) с твърда увереност, че ще бъдат прехвърлени върху чуждестранните потребители“ (стр. 15, бел. 11). Ако господин Вагнер извежда оттук експортните мита в южните европ. страни, това показва, че той няма никаква представа за „*историята*“ на тези мита},* — довеждат до това, че *блага, които са дадени от природата — поне отчасти — свободни, стават чисто стопански блага,* плащани твърде високо при купуването им.“ (стр. 15).

Областта на *редовната* размяна *(пласмент)* на благата е техният *пазар* (стр. 21).

В стопанските блага влизат: „*отношения към лица и вещи* (*res incorporales*), предметната завършеност на които почива на абстракция: а) *в съвсем свободен обмен; клиентела, фирма* и пр., когато изгодни отношения с други хора, съобразени от човешка дейност, могат да бъдат отстъпени и купени *срещу компенсация;* б) на основата на известни *правни ограничения* на обмена: изключителни права за произвеждане, сервитути, привилегии, монополи, патенти и т. н.“ (стр. 22, 23).

Господин Вагнер включва „*услугите*“ в чисто „*стопанските блага*“ (стр. 23, забел. 2 и стр. 28). В основата на това лежи всъщност неговото желание да представи тайния съветник Вагнер като „*производителен* работник“, защото, казва той

„отговорът е решаващ за оценката на всички онези класи, които *по професия* се занимават с доставяне на *лични услуги*, значи *прислугата*, представителите на *свободните професии*, следователно и *държавата*. Само ако и услугите се причислят към стопанските блага, въпросните класи в стопански смисъл са *производителни*“ (стр. 24).

Следното е много характерно за начина на мислене на Вагнер и сие:

Рау направи забележката: зависи от „*определението на имуществото* и на стопанските блага“ дали „принадлежат към тях и *услугите* или не“[248]. На това *Вагнер* отговаря: трябва „*предварително да се даде*“ „*такова определение*“ на „*имуществото*“, което „*да включва услугите в стопанските блага*“ (стр. 28).

Но „*решаващ аргумент*“ било, „че *средствата за задоволяване на потребностите* не могат да се състоят само от вещни блага, защото *потребностите се отнасят не само за такива, но и за лични услуги*“ (именно и за услугите на държавата, като например *правната защита* и т. н.) (стр. 28).

---

* В това издание квадратните скоби, употребени от Маркс в ръкописа, са заменени с фигурни. *Ред.*

Имущество:

1) *чисто икономически* ... *„съществуващ* в даден момент *запас от стопански блага* като *реален фонд за задоволяване на потребностите“*, е *„имущество в себе си“*, части от съвкупното или народното, или националното имущество“.

2) „като *исторически-правно понятие* ... *запас от стопански блага, който се намира във владение или в собственост на някакво лице“, имуществено владение“* (стр. 32). Това е *„исторически юридически относително понятие за собственост*. Собствеността дава само определени *разпоредителни* и *изключителни* права по отношение на другите. Обхватът на тези права се *изменя* {т. е. те са исторически} (стр. 34). „Всяко имущество във втория смисъл е *единично имущество* имущество на някакво физическо или юридическо лице“ (пак там).

Публично имущество,

„по-специално имуществото на *принудително-обществените стопанства*, т. е. особено *имущество на държавата, окръзите, общините*, Това имущество е предназначено за *общо ползване* (пътища, реки и т. н.) и на държавата и т. н. собствеността на това имущество се приписва като на *юридически представител на общността* (народа, населението на дадено място и т. н.) или пък това е *имущество на държавата и общините в същинския смисъл на думата*, а именно *имущество. което служи за целите на управлението*, т. е. за изпълнение на държавните функции, или *имущество, което служи за финансови цели*, т. е. държавата го използува за получаване на доходи като средства за изпълнението на нейиите функции.

Капитал, capitale, е превод на κεφαλαιον*, с която е било означавано искането на парична сума, за разлика от *лихвата* τόκος. В средните векове *capitale*, caput pecuniae са значили нещо основно, съществено, първоначално (стр. 37). На немски е употребявана думата Hauptgeld** (стр. 37).

„Капитал, фонд, който служи за придобиване, запас от блага, който служи за придобиване; запас от движими средства за придобиване.“ Противоположно на това: *„потребителен запас:* количество от движими средства за потребление, обединена в някакво отношение“ (стр. 38, бел. 2).

Обръщаем и неподвижен капитал (стр. 38, 2(а) е 2(б)).

Стойност. Според господин Вагнер Марксовата теория за стойността *„е крайъгълен камък на неговата социалистическа система“*, (стр. 45). Тъй като аз никога не съм изобретявал *„социалистическа система“*, това е само фантазия на Вагнер, Шефле и tutti quanti***.

По-нататък: Маркс според него

„намира *общата обществена субстанция* на разменната стойност — тук той има предвид само последната, — *в труда, а мярката за величината на разменната стойност* — в обществено-необходимото работно време и т. н.“

---

* — главно, основно. *Ред.*

** — основни, главни пари. *Ред.*

*** — всички подобни. *Ред.*

Аз не говоря никъде за *„общата обществена субстанция на разменната стойност“*, а говоря, че разменните стойности (*разменна стойност* не съществува, ако нямаме най-малко две такива) представят нещо общо за тях, което е „съвсем независимо от техните потребителни стойности“ {т. е. тук — от тяхната натурална форма}, а именно *„стойността“*. Така, казано е: „Така че онова общо, което се изразява в разменното отношение или в разменната стойност на стоките, е тяхната стойност. По-нататъшното изследване ще ни върне пак до разменната стойност като необходим начин на изразяване или форма на проявление на стойността, която обаче засега трябва да бъде разгледана независимо от тази форма“ (стр. 13)[249].

Следователно аз не казвам, че общата обществена субстанция на разменната стойност е трудът“; и тъй като аз подробно разглеждам в специален раздел *стойностната форма,* т. е. развитието на разменната стойност, би било странно да се свежда тази „форма“ до „обща обществена субстанция“, труда. Господин Вагнер забравя също така, че за мен предмет не е нито „стойността“, нито „разменната стойност“, а *стоката.*

По-нататък:

„Но тази теория“ (Марксовата) „е не толкова всеобща теория за стойността, колкото *теория за производствените разходи,* почиваща на *Рикардо“* стр. 45).

Господин Вагнер би могъл както от „Капиталът“, така и от съчинението на Зибер[250] (ако знаеше руски език) да види разликата между мен и Рикардо, който всъщност се занимава с труда само като *мярка на величината на стойността* и поради това не намира никаква връзка между своята теория за стойността и същността на парите.

Когато г-н Вагнер казва, че това „не е всеобща теория за стойността“, той е напълно прав от своя гледна точка, защото под всеобща теория за стойността той разбира мъдруването над думата „стойност“, което му дава възможност да си остане с немското традиционно професорско смешение между „потребителна стойност“ и „стойност“, тъй като и двете имат общата дума „стойност“. Но когато по-нататък казва, че това е *„теория за производствените разходи“,* тази забележка или се свежда до тавтология: стоките, доколкото са стойности, представят само нещо *обществено,* труд, и именно дотолкова *величината на стойността* на една стока се определя според мен от *величината на съдържащото* се и т. н. *в нея работно време,* следователно от нормалното количество труд, който струва производството на предмета и т. н.; а господин Вагнер доказва противоположното чрез твърдението, че тази теория за стойността не е „всеобща“, защото не съответствува

на разбирането на г-н Вагнер за „всеобщата теория за стойността“. Или пък той твърди *нещо погрешно: Рикардо* (след Смит) смесва стойността и производствените разходи; още в *„Към критиката на политическата икономия“*, както и в забележките към „Капиталът“ аз ясно показах, че *стойностите* и *производствените цени* (които само изразяват в пари производствените разходи) *не* съвпадат. Защо не съвпадат? Това аз не съм казал на господин Вагнер.

Освен това аз „действувам произволно“, когато съм свеждал

„тези производствени разходи до така наречените трудовн разходи в тесния смисъл на думата. Но за това трябва предварително да се дадат доказателства, каквито досега няма, а именно — че процесът на производството е възможен изобщо без посредството иа дейността иа *частните капиталисти*, иасочена към образуваие и прилагане на капитала“ (стр. 45).

Вместо да ме натоварва с подобни доказателства, които се отнасят към бъдещето, г-н Вагнер, обратното, би трябвало първо да докаже, че *обществен процес на производство* — да не говорим за производствен процес изобщо — *не е имало* в твърде многобройните общини, *които са съществували преди появяването на частните капиталисти* (древно-индийската община, южнославянската семейна община и пр.). Освен това Вагнер би могъл да каже само следното: експлоатацията на работническата класа от капиталистическата, накратко характерът на капиталистическото производство, е изобразен от Маркс правилно, но неговата грешка е, че разглежда това стопанство като преходно, докато Аристотел, напротив, е правел грешката, че е разглеждал *робовладелското стопанство* като *не*преходно.

„Докато не е посочено такова доказателство“ {с други думи, докато съществува капиталистическо стопанство}, *„печалбата на капиталиста фактически“* {ето къде се показват магарешките уши} „е *„конститутивен“* елемент на стойността, а *не*, както мислят социалистите, само *откъсване* или „ограбване“ от работника“ (стр. 45, 46).

Какво е *„откъсване от работника“*, смъкване на кожата му и т. н., не може да се разбере. Но и в моето изложение печалбата на капиталиста всъщност *не е* „само *откъсване* или „ограбване“ от работника“. Напротив, аз показвам капиталиста като необходим функционер на капиталистическото производство и твърде обстойно посочвам, че той не само „откъсва“ или *„ограбва“*, но и принуждава към *произвеждане на принадена стойност*, т. е. помага да се създаде онова, което подлежи на откъсване; по-нататък аз подробно показвам, че дори в стоковата размяна, където се разменят *само еквиваленти*, капиталистът, стига само да заплаща на работника действителната стойност на неговата работна сила, с пълно право, т. е.

със съответствуващото на този начин на производство право, получава *принадена стойност*. Но всичко това не прави „капиталовата печалба" *„конститутивен"* елемент на стойността, а само показва, че в стойността, „конституирана" не от труда на капиталиста, се съдържа една част, която той може да си присвои *„по право"*, т. е. без да нарушава правото, отговарящо на стоковата размяна.

„Тази теория много едностранчиво взема предвид само този от определящите стойността моменти" {1) тавтология. Тази теория е погрешна, защото Вагнер има „всеобща теория за стойността", която не съвпада с нея, поради това неговата „стойност" се определя от „потребителната стойност", което доказва особено професорската заплата; 2) г-н Вагнер подменя стойността с „пазарната цена" в дадения момент или отклоняващата се от стойността цена на стоката, което е нещо съвсем различно от стойността}, *„производствените разходи*, а не другия момент, пригодността, *полезността*, моментът *потребност"* {т. е. тя не смесва „стойност" с *потребителна стойност*, което е така желателно за поначало объркани глави като Вагнер}.

„Тя не отговаря не само на *образуването на разменната стойност* в *съвременното обръщение"*,

{той има предвид *ценообразуването*, което абсолютно нищо не изменя в *определянето на стойността*; иначе в *съвременното обръщение*, разбира се, става *образуване на разменна стойност*, както е известно на всеки грюндер, фалшификатор на стоки и пр., което няма нищо общо с *образуването на стойност*, но зорко следи за вече „образуваните" стойности; освен това аз например при определянето на *стойността на работната сила* изхождам от това, че нейната стойност действително се заплаща, което *фактически не става*. Господин Шефле в *„Капитализмът"* и т. н.[251] смята, че това е „великодушно" или нещо от този род. Но това е само необходим научен метод},

„но, както превъзходно и *може би окончателно"* (!) „доказва Шефле" в „Квинтесенцията"[252] и особено в „Социалния организъм"[253], тя не съответствува и на условията, които *неизбежно трябва да се създадат в Марксовата хипотетична социална държава"*.

{И тъй, социалната държава, която г-н Шефле е бил така любезен да „образува" от мое име, се превръща в *„Марксова"* (а не приписана на Маркс в хипотезата на Шефле).}

„Това може да се докаже особено *убедително* с примера със зърнените храни и пр., *разменната стойност* на които, поради влиянието на непостоянните реколти при приблизително еднаква потребност от тях, *дори* при една система на *„социални*

такси", неизбежно ще трябва да се регулира *по друг начин,* а не *в съответствие само с производствените разходи"*.

{Колкото думи, толкова безсмислици. Първо, аз никъде не съм говорил за *„социални такси"* и при *изследването на стойността* имах работа с буржоазни отношения, а не с прилагането на тази теория за *стойността* към конструираната съвсем не от мен, а от г-н Шефле от мое име „социална държава". Второ: ако при лоша реколта цената на зърнените храни се повишава, то повишава се, първо, тяхната стойност, защото дадено количество труд *е реализирано в по-малък продукт;* второ, в много по-голяма степен се повишава тяхната продажна цена. Какво отношение има това към моята теория за стойността? С колкото зърнените храни се продават *по-високо от тяхната стойност,* с толкова другите стоки, в натурална или парична форма, се продават *под тяхната стойност,* дори и когато собствената им парична цена *не* спада. *Стойностната сума* остава същата, дори ако паричният израз на цялата тази *стойностна сума* е порастнал, т. е. ако е порастнала сумата на „разменната стойност" според г-н Вагнер. Това става, ако приемем, че *спадането на цените* за съвкупността на другите стоки не покрива *превишението на цената над стойността* (ценовия излишък) на зърнените храни. Но в този случай разменната стойност на парите pro tanto* е спаднала под тяхната стойност; сумата на стойностите на всички стоки не само остава *същата,* тя не се изменя дори в *паричния си израз,* ако към стоките се причислят и парите. По-нататък: покачването на цените на зърнените храни повече от причиненото от лошата реколта покачване на тяхната стойност ще бъде в „социалната държава" във всеки случай по-малко, отколкото при съвременните спекуланти със зърнени храни. Но „социалната държава" предварително така ще организира производството, че годишното предлагане на зърнени храни само в съвсем нищожна степен ще зависи от колебанията на реколтата. Размерът на производството, предлагането и потреблението рационално ще се регулират. Най-после, може ли „социалната такса" — ако предположим, че фантазиите на Шефле в тази насока бъдат осъществени — да докаже нещо за или против моята теория за стойността? Толкова малко, колкото принудително вземаните при недостиг на провизии на кораб или в крепост или през време на френската революция и пр. мерки, които никак не се интересуват от *стойността* и които са страшилището на „социалната държава" — могат да нарушат *законите за стойността* на „капиталистическата (буржоазна) държава", следователно и теорията за стойността! Това не е нищо повече от детински брътвеж!}

* — съответно. *Ред.*

Същият Вагнер цитира с удоволствие Рау;

„За да се избягиат недоразумения, трябва *точно* да се установи какво се разбира под *стойност* и *според немската словоупотреба* тук следва да се избере *потребителна стойност*“[254] (стр. 46).

Извеждане на понятието стойност (стр. 46 и следващите). От понятието стойност следва, първо да се изведе от г-н Вагнер *потребителната стойност и разменната стойност*, а не, както е у мен, от една *конкретност на стоката;* интересно е да се проследи тази *схоластика* в неговото най-ново издание на *„Началата“*.

„*Естествен* стремеж на човека е да доведе до *ясно съзнаване* и *разбиране* отношението, в което се намират вътрешните и външните *блага* към неговите *потребности*. Това става чрез *оценката (стойностна оценка)*, чрез която на благата, или на предметите на външния свят, се придава *стойност* и последната се *измерва*“ (стр. 46), а на стр. 12 четем: „Всички средства за задоволяване на потребностите се наричат *блага*“.

Ако поставим сега в първото изречение вместо думата „благо“ логическото съдържание, което ѝ приписва Вагнер, първата фраза на цитирания откъс ще гласи:

„Естествен стремеж на „човека“ е да доведе до ясно съзнаване и разбиране отношението, в което се намират“ вътрешните и външните средства за задоволяване на неговите потребности „към неговите потребности“. Можем малко да опростим тази фраза, като изпуснем „вътрешните средства“ и т. н., както веднага прави г-н Вагнер в следващото изречение с помощта на думата „или“.

„Човек*ът*“? Ако тук се разбира като категория „човек изобщо“, той изобщо няма „никакви“ потребности, ако се има предвид човекът, обособено противостоящ на природата, трябва да го разглеждаме като нестадно животно; ако това е човек, който вече живее в каквато и да било форма на общество — и именно това има предвид г-н Вагнер, тъй като „човек*ът*“ у него, макар и да няма университетско образование, има поне способността да говори, — то като изходен пункт трябва да се приеме определен характер на този обществен човек, т. е. определен характер на обществото, в което той живее, тъй като тук производството, следователно неговият *процес на добиване на средства за живот,* вече има един или друг обществен характер.

Но за професора-доктринер отношенията на човека към природата от самото начало не са *практически* отношения, т. е. основани на действието, а *теоретически,* и още в първото изречение са объркани две отношения от този род.

Първо: тъй като в следващото изречение *„външните средства за задоволяване на неговите потребности“* или *„външните блага“*

се превръщат в *„предмети на външния свят“*, то първото от подразбираните отношения получава следния вид: човекът се намира *в отношение към предметите на външния свят* като към средства за задоволяване на неговите потребности. Но хората в никакъв случай не започват с това, че „се намират в такова теоретическо отношение към *предметите на външния свят*“. Както всяко животно, те започват с това, че *ядат, пият* и пр., т. е. не с това, да „стоят“ в някакво отношение, а *активно да действуват,* да овладяват чрез действие известни предмети на външния свят и по този начин задоволяват своите потребности. (Следователно те започват с производството.) Чрез повтарянето на този процес свойството на тези предмети „да задоволявàт потребностите“ на хората се отпечатва в техния мозък, хората, както и животните, се научават и „теоретически“ да отличават външните предмети, които служат за задоволяване на техните потребности, от всички други предмети. На известно стъпало от по-нататъшното развитие, след като междувременно са се увеличили и развили по-нататък потребностите на хората и дейностите, чрез които те ги задоволяват, хората дават словесни названия на цели класове такива предмети, които те от опит вече отличават от останалия външен свят. Този момент неизбежно настъпва, тъй като те се намират в процес на производство, т. е. в процес на присвояване на тези предмети, в постоянна трудова връзка помежду си и с тези предмети, скоро започват и да водят борба с други хора за тези предмети. Но това словесно наименование само изразява във вид на представа онова, което повтарящото се потвърждение е превърнало в опит, именно, че за хората, които вече живеят в определена обществена връзка {предложение, което необходимо произтича от съществуването на говор}, определени външни предмети служат за задоволяване на техните потребности. Хората само дават на тези предмети специално (родово) наименование, защото вече знаят, че тези предмети служат за задоволяване на техните потребности, защото те се стараят чрез повече или по-малко често повтаряща се дейност да ги овладеят и по този начин да ги запазят в свое владение; те може да наричат тези предмети „блага“ или нещо друго, което означава, че практически употребяват тези вещи, че те са полезни за тях; те приписват на предмета този характер на полезност, като нему присъщ, макар че овцата трудно би могла да си представи, че едно от нейните „полезни“ стедства е това, че може да служи за храна на човека.

И тъй: хората фактически са започнали с това, че са присвоявали дадени предмети на външния свят като средство за задоволяване на своите потребности и пр. и пр.; по-късно те стигат до това, че *и словесно* ги означават като средство за задоволяване на тех-

ните потребности — за каквито те вече им служат в практическия им опит, — като предмети, които ги „задоволяват“. Ако наречем факта, че хората не само практически се отнасят към такива предмети като към средства за задоволяване на техните потребности, но и в представата си и, по-нататък, словесно, ги означават като предмети, които *„задоволяват“* техните потребности, следователно и *самите тях* {докато потребността на човека не е задоволена, той е в състояние на *недоволство* по отношение на своите потребности, следователно и на самия себе си} — ако „според немската словоупотреба“ кажем, че това значи „да придаваме *стойност“* на предметите, ние сме доказали, че общото понятие *„стойност“* произтича от отношението на хората към предметите на външния свят, задоволяващи техните потребности, следователно това е именно *родовото* понятие на *„стойност“* и че всички други видове стойност, например химическата валентност* на елементите, са само разновидност на това понятие**.

„Естественият стремеж“ на един немски професор по политическа икономия е да изведе икономическата категория „стойност“ от някакво *„понятие“* и той го постига като онова, което в политическата икономия на прост език се нарича „потребителна стойност“, „според немската словоупотреба“ се преименува в *„стойност“*. А щом по този начин е намерена „стойността“ изобщо, тя на свой ред служи, за да се *изведе „потребителна стойност“* от „стойност изобщо“. За тази цел трябва само отново просто да се прибави пред думата „стойност“ думата „потребителна“, изпусната по-рано.

Действително, Рау (виж стр. 88) ни казва просто, че е „необходимо“ (за немския школски професор) „точно да се установи какво се разбира под *стойност изобщо“*, и наивно прибавя, че *„според немската словоупотреба* за това трябва *да се избере потребителната стойност“*. {В химията *валентност* на един елемент се нарича броят на неговите атоми, които се съединяват с атоми на други елементи. Но и съединителното тегло на атомите също се нарича еквивалентност, равностойност на разните елементи и т. н. и т. н. Следователно трябва първо да се определи понятието „стойност изобщо“ и т. н. и т. н.

* Игра на думи: „Wert“ значи „стойност“, а също така „валентност“. *Ред.*

** В ръкописа по-нататък е зачертано: „Но у г-н Вагнер тази дедукция излиза още по-добре, защото той има работа с „човек*а*“, а не с „хората“. Тази твърде проста „дедукция“ г-н Вагнер изразява по следния начин: *„Естествен стремеж на човека“* (чети: на немския професор по политическа икономия) е това — „отношението“, в което предметите на външния свят не са средства за задоволяване на човешките потребности, но и словесно се признават и поради това служат като такива. . .“. *Ред.*

Ако човек се отнася към *предметите като към „средства за задоволяване на неговите потребности“*, той се отнася *към тях като към „блага“ — твърди Вагнер.* Той придава на предметите атрибута „благо“; *съдържанието на тази операция* ни най-малко не се изменя от това, че г-н Вагнер я преименова в операция *„придаване на стойност“*. Собственото му лениво съзнание стига в същия момент до „разбиране“ в следващото изречение:

„Това става чрез *оценката* (*стойностна* оценка), чрез която на *благата, или на предметите на външния свят, се придава стойност* и последната се *измерва*“.

Да не говорим за това, че г-н Вагнер извежда *стойността* от *стойностна* оценка (той сам прибавя към думата *„оценка“* в скоби думите „*стойностна* оценка“, за да доведе въпроса до „ясно съзнаване и разбиране“). *„Човекът“* има „естествения стремеж“ да прави това, да „оценява“ благата като *„стойности“* и по този начин позволява на г-н Вагнер да изпълни обещанието си и да *изведе* „понятието *стойност* изобщо“. Вагнер не напразно подменя думата „блага“ с думите: „или“ *„предмети на външния свят“*. Той изхождал от следното: човекът „се отнася“ към „предметите на външния свят“, които са средство за задоволяване на неговите потребности, като към *„блага“*. Той, следователно, *оценява* тези предмети именно чрез това, че се отнася с тях като към „блага“. И за тази оценка ние имахме вече по-рано „описание“, което например гласи:

„Човекът като същество, което *има потребности*, е в постоянен допир с *окръжаващия* го *външен свят* и *познава, че в последния* се крият *многобройни условия за неговия живот и благополучие*“ (стр. 8).

А това не значи нищо друго, освен, че той *„оценява* предметите на външния свят“, доколкото те го задоволяват като „същество с потребности“, доколкото те са средства за задоволяване на неговите потребности и поради това, както чухме по-горе, той се отнася към тях като към *„блага“*.

Сега можем — особено ако чувствуваме „естествен“ професорски „стремеж“ да изведем *понятието стойност изобщо* — да *наречем* операцията придаване на „предметите на външния свят“ атрибута „благо“ с наименованието *„придаване на стойност“*. Би могло също така да се каже: човекът, отнасяйки се към задоволяващите негови потребности предмети на външния свят като към „блага“, ги „оценява“, придава им *„цена“* и по този начин понятието *„цена* изобщо“ би било изведено от начина на действие на *„човека“* и доставено на немския професор ready cut*. Всичко, което

* — в готов вид. *Ред.*

самият професор не може да направи, той кара да го прави *„човекът“*, който обаче на свой ред всъщност не е нищо друго освен *„професорският човек“*, който мисли, че е разбрал света, когато го подвежда под абстрактни рубрики. Но тъй като „да се придава *стойност*“ на предметите на външния свят тук е само друг словесен начин за изразяване, че им придаваме атрибута *„блага“*, с това ние в никакъв случай не придаваме, както иска лъжливо да ни увери Вагнер, *„стойност“* на *самите „блага“* като определение, различно от тяхното „съществуване като блага“. Тук само думата „благо“ е подменена с думата „стойност“. {Както виждаме, бихме могли да я подменим и с думата *„цена“*. Бихме могли да я подменим и с думата *„съкровище“*, защото *„човекът“*, като поставя върху известни „предмети на външния свят“ печата *„блага“*, „оценява“ ги и поради това се отнася към тях като към *„съкровище“*. Виждаме, как г-н Вагнер може изведнъж по чудотворен начин да изведе три икономически категории — *стойност, цена, съкровище* — от „естествения стремеж на човека“ да достави на професора неговия ограничен свят от понятия}. Но г-н Вагнер има смътен стремеж да се измъкне от своя лабиринт от тавтологии и да ни пробута „нещо по-нататъшно“ или „по-нататъшно нещо“. Оттук фразата: „чрез това на благата, *или* на предметите на външния свят, се *придава стойност*“ и т. н. Тъй като слагането върху „предметите на външния свят“ печата *блага*, т. е. тяхното *отличаване* и *фиксиране* (в представите) като *средства за задоволяване* на човешките потребности, г-н Вагнер също нарича *„придаване стойност* на тези предмети“, той толкова малко може да каже, че *стойност* се придава на самите *„блага“*, колкото би могъл да каже, че *стойност се придава* на „стойността“ на предметите на външния свят. Но той извършва едно salto mortale** с думите: *„на благата, или* предметите на външния свят, *се придава стойност“*. Вагнер би трябвало да каже: превръщането на известни предмети на външния свят в *„блага“* може да се *означи* и с думите: *„придаване“* на тези предмети *„стойност“* и това е именно Вагнеровото *извеждане на „понятието стойност“* просто или изобщо. *Съдържанието* не се изменя от тази *промяна* на словесния израз. Това винаги е само *отличаването* или *фиксирането в представите* на предметите на външния свят, които са средства за задоволяване на човешки потребности; следователно на практика само *познаването и признаването на известни предмети на външния свят като средство за задоволяване на потребностите на „човека“* (който обаче като такъв на практика страда от „потребност от понятия“).

** — буквално: смъртен скок, преносно в смисъл на трик. *Ред.*

Но г-н Вагнер иска да увери нас или самия себе си, че той не дава на едно и също съдържание две названия, а, напротив, от определението „благо" преминава към различното от него и по-развито *определение* „стойност" и постига това чисто и просто като вместо „предмети на външния свят" представя думите *„или"* „блага" — процес, който отново се „замъглява" с това, че вместо „блага" той подставя *„или"* „предмети на външния свят". Собствената му бърканица по този начин има сигурния ефект да обърка читателите му. Той би могъл да обърне това прекрасно „извеждане" и по следния начин; човекът, който *различава* и с това *отличава* предметите на външния свят, които са средства за задоволяване на неговите потребности, като такива средства за задоволяване, от другите предмети на външния свят, *оценява* тези предмети *по достойнство, придава им стойност* или им дава *атрибута „стойност"*; това може да се изрази още и по такъв начин, че той им придава атрибута „благо", като характерен признак или пък ги цени или оценява като „благо". Така на *„стойностите", или* на предметите на външния свят, се *придава* понятието *„благо"*. По този начин от понятието „стойност" се „извежда" понятието *„благо"* изобщо. Всички подобни *извеждания* имат за цел само да *отведат* от задачата, за която авторът не е дорасъл.

Но г-н Вагнер на един дъх и с най-голяма бързина преминава от „стойността" на *благата* към *„измерване"* на тази стойност.

Съдържанието остава абсолютно същото, ако изобщо не се пъха тук контрабандно думата „стойност". Би могло да се каже: човекът, като поставя върху известни предмети на външния свят, които и т. н., печата *„блага"*, все повече и повече сравнява тези „блага" помежду им и ги поставя в известен ред съобразно йерархията на своите потребности, т. е., ако щете, *„измерва"* ги. За развитието на *действителната мярка на тези блага*, т. е. за развитието на *мярката на тяхната величина*, Вагнер да се пази тук да говори, тъй като това твърде живо би напомнило на читателя, че тук става дума не за онова, което изобщо се разбира под *„измерване на стойността"*.

{Че *отличаването* (посочването) на предметите на външния свят, които са средства за задоволяване на човешки потребности, като *„блага"*, може на бъде *наречено* още: „придаване стойност на тези предмети" — това Вагнер е могъл да докаже не само, подобно на Рау, въз основа на „немската словоупотреба", но и с помощта на латинската дума dignitas = *значение, достойнство, ранг* и т. н., която, употребена за предмети, значи също *„стойност"*; dignitas е изведена от dignus, а последната — от dic, point out, show,

отличавам, показвам; dignus следователно означава pointed out*; оттук също digitus — пръст, който показва, сочи някаква вещ; *на гръцки* — νυμι**, δάκ — τνλος (пръст); *на готски* — ga-tecta (dico); *на немски* — *zeigen****; бихме могли да стигнем до още много други „извеждания", като се има предвид, че δ:ΐκνυμι (или δεικνύω (правя видим, разкривам, *посочвам*) има общ корен δὲκ (задържам, *вземам* с δὲχομαί.}

Колко баналности, тавтологични бъркотии, словесна игра, измамнически маневри ни поднася г-н Вагнер в непълни седем реда.

Нищо чудно, че след тези кунстщюки**** този тъмен мъж (vir obscurus) с голямо самодоволство продължава:

„*Понятието стойност*, толкова спорно и още *замъглено* от много, често пъти *само мнимодълбокомислени изследвания*, много просто" (indeèd*****) „се разплита" {rather ****** „се заплита"}, ако, както беше направено дотук" {именно от Вагнер}, „се изхожда от потребностите и от *стопанската природа* на човека се стигне до *понятието благо* и *последното се свърже с понятието стойност*" (стр. 46).

Тук имаме манипулации с *понятия*, мнимото *развиване* на които у vir obscurus се свежда до *„свързване"* и в известна степен до *„развързване"*.

По-нататъшно извеждане на понятието стойност:

Субективна и обективна стойност. Субективна и в най-общ смисъл стойност на благо = значение, което „...се придава на *благото по силата на... неговата полезност... не е* свойствено на вещите сами по себе си, макар и да има като обективна предпоставка полезността на вещта" {значи има за предпоставка *„обективна" стойност*}"... В *обективен* смисъл под *„стойност", „стойности"* се разбират също така *блага, имащи стойност*, където (!) благо и стойност, блага и стойности *стават* по същество идентични понятия" (стр. 46, 47).

След като Вагнер просто нарече *„стойност изобщо"* или *„понятие стойноет"* онова, което обикновено се нарича *„потребителна стойност"*, той не може да не си спомни, че „следователно" (така така!) „изведената" (!) „стойност" е *„потребителна стойност"*! След като отначало нарече „потребителната стойност" „понятие. стойност" изобщо, „просто стойност", той със задна дата открива, че само е дърдорил дивотии за „потребителната стойност" и по този

* — отличен. *Ред.*
** — показвам. *Ред.*
*** — показвам. *Ред.*
**** — фокуси. *Ред.*
***** — разбира се. *Ред.*
****** — по-скоро. *Ред.*

начин я е „извел“, защото да се дърдорят дивотии и да се извежда са „по същество“ идентични мисловни операции. Но в този случай научаваме какво субективно нещо намесва г-н Вагнер в досегашните „обективни“ объркани понятия. А именно, той ни открива тайната, че Родбертус му написал писмо, което може да се прочете в тюбингенския „Zeitschrift“[255] от 1878 г., в което той, Родбертус, обяснява защо „съществува само един вид стойност“, потребителната стойност.

„Аз“ (Вагнер) „се присъединих към този възглед, значението на който изтъкнах още в първото издание“.

За онова, което казва Родбертус, Вагнер се отзовава така:

„Това е напълно правилно и ни кара да изменим обикновено нелогично *„разделяне“* на *„стойността“* на *потребителна стойност и разменна стойност*, което и аз още *правех* в § 35 на първото издание“ (стр. 48, бел. 4),

и същият Вагнер ме причислява (на стр. 49, забележката) към хората, според които „потребителната стойност“ трябва* да бъде напълно „изхвърлена от науката“.

Всичко това са „дивотии“. De prime abord* аз изхождам не от „понятия“, следователно не и от „понятието стойност“, и поради това нямам никаква нужда да „споделям“ последното. Аз изхождам от най-простата обществена форма, в която се представя продуктът в съвременното общество — *„стоката“*. Нея анализирам аз, и то отначало в онази *форма, в която тя се проявява*. Тук намирам, че тя, от една страна, в своята натурална форма е *предмет за потребление*, или *потребителна стойност;* от друга страна — *носител на разменна стойност*, и от тази гледна точка тя самата е „разменна „стойност“. По-нататъшният анализ на последната ми показва, че разменната стойност е само *„форма* на проявление“, самостоятелна форма на представяне на съдържащата се в стоката *стойност*, и тогава преминавам към анализа на последната. Поради това аз ясно пиша на стр. 36 от второто издание: „Когато в началото на тази глава казахме с общоприетия израз: стоката е потребителна стойност и разменна стойност, точно казано, това не беше вярно. Стоката е потребителна стойност или предмет за потребление и „стойност“. Тя разкрива тази своя двойствена природа, когато *нейната стойност* получава собствена, *различна* от натуралната ѝ, *форма на проявление*, именно формата на *разменна стойност* и т. н.[256]. Следователно аз не подразделям *стойността* на потребителна стойност и разменна стойност, като противоположности, на които се разпада абстракцията „стойност“, а *конкретната обществена форма*

---

* — Преди всичко. *Ред.*

на продукта на труда; *„стока"* е, от една страна, потребителна стойност, а, от друга страна, „стойност", а не разменна стойност, защото само формата на проявление не представлява нейното собствено *съдържание*.

Второ, само един vir obscurus, който не е разбрал нито дума от „Капиталът", може да заключава: тъй като Маркс в една забележка в първото издание на „Капиталът" [257] отхвърля целия глупав брътвеж на немските професори за „потребителната „стойност" изобщо и препраща читателите, които искат да знаят нещо за действителните потребителни стойности, към ръководствата по стокознание", у него *потребителната стойност* не играе никаква роля. Тя, разбира се, не играе ролята на своята противоположност, „стойността", която няма нищо общо с първата, освен думата „стойност", която влиза в термина „потребителна стойност". Със същото основание той би могъл да каже, че оставям настрана „разменната стойност", защото тя е само форма на проявление на стойността, а не самата „стойност", защото за мен „стойността" на стоката не е нито нейната потребителна, нито нейната разменна стойност.

Ако се анализира „стоката" — най-простата икономическа конкретност, — трябва да се оставят настрана всички отношения, които нямат нищо общо с дадения обект на анализа. Но каквото има да се каже за стоката като потребителна стойност, аз го казвам поради това в няколко реда, а, от друга страна, подчертавам *характерната форма,* в която тук се проявява потребителната стойност, продуктът на труда, а именно: „Една вещ може да бъде полезна и да бъде продукт на човешкия труд, но да не е стока. Онзи, който с продукта на своя труд задоволява собствена потребност, създава потребителна стойност, но не стока. За да произведе стока, *той трябва да произведе не само потребителна стойност,* а *потребителна стойност за другите, обществена потребителна стойност"* (стр. 15)[258]. {Това е коренът на Родбертусовата *обществена потребителна стойност.* Поради това потребителната стойност — като потребителна стойност на „стоката" — сама има специфичен исторически характер. В примитивните общини, в които например средствата за живот са били произвеждани общо и са били разпределяни между членовете на общината, общият продукт пряко е задоволявал жизнените потребности на всеки член на общината, на всеки производител, общественият характер на продукта на потребителната стойност е заложен тук в *неговия общ (общностен) характер.* {Г-н Родбертус, напротив, превръща „обществената потребителна стойност" на *стоката* в „обществена потребителна стойност" изобщо и поради това говори несъстоятелни неща.}

Както произтича от казаното, би било следователно чиста глупост към анализа на стоката, — защото тя се представя, от една

страна, като потребителна стойност или благо, а, от друга страна, като „стойност“ — да се „свързват“ разни банални разсъждения за потребителни стойности или блага, които не се отнасят към света на стоките, като „държавни блага“, „общински блага“ и т. н., както прави Вагнер и изобщо немските професори, или за благото „здраве“ и т. н. Там, където самата държава е капиталистически производител, както е при експлоатацията на мини, гори и т. н., нейният продукт е „стока“ и поради това има специфичния характер на всяка друга стока.

От друга страна, vir obscurus не е забелязал, че още при анализа на стоката аз не се ограничавам с разглеждане на двойствената форма, в която тя се представя, а веднага преминавам към това, че в двойственото битие на стоката е представен двойственият *характер* на *труда,* на който тя е продукт: *полезният* труд, т. е. конкретните видове труд, които създават потребителни стойности, и абстрактният *труд, трудът като изразходване на работна сила,* безразлично по какъв „полезен“ начин тя се изразходва (върху което по-нататък почива изобразяването на производствения процес); че в развитието на *стойностната форма на стоката,* в последна сметка на нейната парична форма, т. е. на *парите, стойността* на една стока се представя в *потребителната стойност* на друга, т. е. в натуралната форма на друга стока; че самата *принадена стойност* се извежда от „специфичната“ *потребителна стойност на работната сила,* присъща изключително на последната и т. н. и т. н., че следователно у мен потребителната стойност играе важна роля по съвсем различен начин, отколкото в досегашната политическа икономия, но тя, забележете, се разглежда винаги само там, където такова разглеждане произтича от анализа на дадени икономически образувания, а не от умуването върху понятията или думите „потребителна стойност“ и „стойност“.

Ето защо при анализа на стоката, дори когато става дума за нейната „потребителна стойност“, ние не даваме веднага определения на „капитала“, което би било чиста нелепост, докато още сме при анализа на елементите на стоката.

Но онова, от което г-н Вагнер е недоволен (шокиран) в моето изложение, то ѐ, че аз не му доставям удоволствието да следвам отечествено-немския професорски „стремеж“ към смесване на потребителна стойност със стойност. Германското общество — наистина с голямо закъснение — все повече и повече преминава от феодалното натурално стопанство, или най-малко от преобладанието му, към капиталистическото стопанство, но професорите все още с единия си крак стоят в старото бунище, което е естествено. От крепостни на земевладелеца те се превърнаха в крепостни на държа-

вата, просто казано — на правителството. Ето защо и нашият vir obscurus, който дори не е забелязал, че моят *аналитичен метод*, изходен пункт на който е не *човекът*, а икономически даденият обществен период, няма нищо общо с немско-професорския метод за съединяване на понятия („с думи диспути се водят, от думи системи се правят“*), казва:

В съответствие с възгледите на *Родбертус* и *Шефле* аз поставям на първо място характера на *потребителна стойност*, който има *всяка стойност*, и толкова повече подчертавам оценката на потребителната стойност, *защото* оценката на разменната стойност е даже просто неприложима към много от най-важните стопански блага“ {какво го кара да се доизказва? Значи като държавен служител той се чувствува задължен да смесва потребителна стойност и стойност!}, например към *държавата и нейните функции*, както и към други отношения на публичното стопанство“ (стр. 49, забележката).

{Това напомня старите химици преди появяването на научната химия: тъй като кравето масло, наричано в обикновения живот (по северен обичай) просто масло, е меко, те нарекли масла *хлориди*, например *цинково масло, антимоново масло* и пр., следователно, ако се изразим като vir obscurus, те са смятали, че всички хлориди, цинкови и антимонови съединения имат *маслен* характер. Този брътвеж се свежда до следното: тъй като известни блага, именно *държавата* (благо!) и нейните *„услуги“* {особено услугите на нейните професори по политическа икономия} — *не са* „стоки“, съдържащите се в самите „стоки“ противоположни особености {които изпъкват *ясно* и в *стоковата форма* на продукта на труда} трябва да бъдат смесени едни с други! Изобщо Вагнер и Сие трудно биха могли да твърдят, че за тях е по-изгодно техните „услуги“ да се определят по тяхната „потребителна стойност“, по тяхното вещно „съдържание“, отколкото да се „оценяват“ по тяхното *„съдържание“* (според „социалната такса“, както се изразява Вагнер), т. е. по тяхното *заплащане*.

{Единственото, което е ясно, че лежи в основата на цялата тази немска нелепица, е, че думите: *стойност* [Wert] или *значение* [Würde], са били употребявани отначало за самите полезни вещи, които са съществували, дори като „продукти на труда“, много преди да се превърнат в *стоки*. Но с научното определение на стоковата „стойност“ това има толкова малко общо, колкото и обстоятелството, че думата *сол* е била употребявана у древните народи първоначално за готварската сол, а по-късно, от времето на Плиний, *захарта* и други тела фигурират като *разновидности сол* {indeed** всички

* Гьоте, „Фауст“, част първа, картина IV („Кабинетът на Фауст“) *Ред.*
** — Фактически. *Ред.*

безцветни твърди тела, разтворими във вода и със специфичен вкус}, поради което химическата категория „сол“ включва захар и пр.

{Тъй като стоката се купува от купувача не защото има стойност, а защото има „потребителна стойност“ и се употребява за определени цели, разбира се от само себе си: 1) че потребителните стойности се „оценяват“, т. е. проучва се тяхното *качество* (също както *количеството* им се измерва, претегля и пр.), 2) че когато различни сортове стоки могат да се заменят един с друг за същите потребителни цели, един или друг сорт се предпочита и пр. и пр.}

В готския език има само една дума за Wert и Würde; — vairths, τιμή, {τιμαω — оценявам, т. е. преценявам; определям *цената* или *стойността, таксувам;* в *метафоричен* смисъл: *уважавам, ценя, почитам, отличавам,* τιμή — *оценка, оттук:* определяне на стойността или цената, оценка, разценка. По-нататък: оценка *на стойността,* също самата *стойност, цена* (у Херодот, Платон), у *Демостен* αἱ τιμαί — *разноски.* По-нататък: *висока оценка, чест,* уважение, почетно място, почетна длъжност и пр. Виж *„Гръцко-немски речник“ от Рост*[259]}.

Стойност, цена (по речника на Шулце[260]) в готския език: vairths, прилагателно, ἄξιο ἱκανος;

На *древен старогермански: verdhr,* достоен, *verdh, стойност, цена;* на *англосаксонски:* veordh, *vurdh;* на английски: *worth,* прилагателно; като съществително то значи Wert и Würde.

{„На средненемски: *wert* родителен — *werdes;* прилагателно *dignus,* както и pfennincwërt; wert, родителен — werdes — стойност, значение, великолепие; *aestimatio, стока с определена стойност,* например *pfenwert, pennyworth;* werde: meritum, aestimatio, dignitas, ценно качество“ *(Циман.* „Речник по средненемски език“).[261]}

Следователно *Wert* и *Würde* и по етимологичен произход, и по смисъл са тясно свързани. Това се замъглява от обстоятелството, че в новия немски език е станало употребимо неорганичното (фалшиво) *образуване на флексии* от Wert: Werth, Werthes вместо Werdes, защото на готското TH отговаря горнонемското D, а не TH=T, и същото се наблюдава в средненемския език (*wert,* родителен werdes). Според правилата на средногорнонемския език D в края на думата би трябвало да се превърне в T, т. е. *wert* вместо *werd,* но родителен падеж *werdes.*

Всичко това обаче има толкова малко общо с икономическата категория „стойност“, колкото и с *химическата стойност на химическите елементи* (валентност) или с химическите еквиваленти или равенства (съединителни тегла на химическите елементи).

По-нататък трябва да се отбележи, че дори в това словесно отношение, докато от първоначалната идентичност на Würde и Werte

произтичало от само себе си, като от природата на нещата, че тази дума се е отнасяла до вещи, продукти на труда в натуралната им форма, по-късно то в неизменен вид е било пряко пренесено върху *цените,* т. е. върху стойността в нейната развита форма, т. е. върху разменната стойност, което толкова малко има общо с въпроса, колкото това, че същата дума е продължавала да се употребява за достойнство изобщо, за почетна длъжност и пр. Следователно тук в езиково отношение няма никаква разлика между потребителна стойност и стойност.

Да преминем сега към свидетеля, на когото се позовава нашият vir obscurus, към *Родбертус* {чиято статия може да се намери в *тюбингенския „Zeitschrift"*}. Нашият vir obscurus цитира от Родбертус следното:

На *стр. 48 от текста:*

„Има само *един вид стойност,* и тя е потребителната стойност. Последната е или *индивидуална* потребителна стойност, или *социална* потребителна стойност. Първата стои срещу индивида и неговите потребности без всякакво отношение към някаква социална организация."

{Това е вече нелепост (сравни „Капиталът", стр. 171[262]), където се казва, че *трудовият процес,* като целесъобразна дейност за произвеждане на потребителни стойности и пр., е *„еднакво общ* за всички *обществени форми"* (на човешкия живот) и е *„независим от която и да било от тях".*} {Първо, на индивида противостои не думата „потребителна стойност", а *конкретни потребителни стойности,* и *какви именно* от тях „стоят срещу него" (за тези хора всичко „стои"; всичко е свързано със „състояние"* — това напълно зависи от стъпалото на обществения производствен процес, следователно отговаря и на „някаква социална организация". Но ако Родбертус иска да каже такова тривиално нещо, че потребителната стойност, която действително противостои на някакъв индивид като предмет за потребление, му противостои като индивидуална потребителна стойност за него, това е или тривиална тавтология, или е невярно, защото, ако не говорим за такива вещи, като ориз, царевица, пшеница или месо {което за някакъв индус не противостои като хранително средство}, нуждата на един индивид от титла на професор или таен съветник или от някакъв орден е възможна само в съвсем определена „социална организация".}

„Втората е *потребителната стойност,* която принадлежи на *социален* организъм, съставен от множество индивидуални организми" (или индивиди) (стр. 48, текста).

---

* Непреводима игра на думи: „steht" — стои, „ständisch" — „съсловен" (съсловно състояние). *Ред.*

Прекрасен немски език! Дали тук става дума за „потребителна стойност“ на „социален огранизъм“, или за потребителна стойност, притежавана от „социален организъм“ {като например земята в първобитните общини}, или за определена „социална форма на потребителна стойност в някакъв *социален организъм*, като например там, където господствува стоковото производство, потребителната стойност, доставяна от производителя, трябва да бъде „потребителна стойност за други“ и в този смисъл „обществена потребителна стойност“? С такъв беден багаж до нищо не се стига.

Да преминем към друга мисъл на Вагнеровия Фауст*:

„Разменната стойност е само историческа обвивка и приложение на социалната потребителна стойност на определен исторически период. Ако на потребителната стойност някои противопоставят, като *логическа противоположност, разменна стойност*, те противопоставят едно историческо понятие на едно логическо понятие като логическа противоположност, което логически е неприемливо“ (стр. 48, забележка 4). „Това — тържествува на същото място Вагнер — е напълно вярно!“

Кои са тези „някои“, които правят това? Сигурно Ротбертус има предвид мене, защото според Р. Мейер, неговия биограф, той е написал „голям дебел ръкопис“ против „Капиталът““. Кой поставя като логическа противоположност? Г-н Родбертус, за когото и „потребителната стойност“, и „разменната стойност“ — и двете по своята природа са само „понятия“. В действителност във всеки ценоразпис всеки отделен вид стока минава през този нелогичен процес, а именно като *благо, потребителна стойност,* като памук, прежда, желязо, зърнени храни и пр. се отличава от другите, представлява „благо“, качествено съвсем различно от другите, но същевременно изразява своята *цена* като нещо качествено еднородно, но количествено различно, *от една и съща същност.* Тя се представя в натуралната си форма за онзи, който се ползва от нея, и в съвсем различна от тази форма, „обща“ с другите стоки *стойностна форма,* т. е. като *разменна стойност. „Логическа“* противоположност съществува тук само у Родбертус и сродните му немски школи и професори, които изхождат от „понятието“ стойност, а не от „социалната вещ“, „стоката“ и след това разцепват (раздвояват) това понятие в самото него, а след това спорят кое от тези умосъчинителства е истина!

В тъмния заден план на тези надути фрази не се крие нищо друго, освен безсмъртното откритие, че човек при всички състояния трябва да яде, да пие и т. н. {не може дори просто да се продължи и да се каже: да се облича или да има нож и вилица, креват и жилище, защото не е така *при всички състояния*}; накратко, че той

* — т. е. Родбертус. *Ред.*

при всички състояния трябва за задоволяване на своите потребности да намира в природата готови външни предмети и да ги завладява или да ги изготвя от онова, което намира в природата; следователно в тези свои действителни действия той се отнася винаги към известни външни вещи като към „потребителни стойности", т. е. отнася се с тях като с предмети за своето потребление; поради това потребителната стойност е според Родбертус „логическо" понятие, следователно, тъй като човек трябва и да диша, „дишането" е „логическо" понятие, в никакъв случай не и „физиологическо". Цялата повърхностност на Родбертус изпъква в това негово противопоставяне на „логическо" и „историческо" понятие! Той схваща „стойността" (икономическата, в противоположност на потребителната стойност на стоката) само в нейната форма на проявление, във вид на *разменна стойност,* а тъй като последната се явява само там където поне една част от продуктите на труда, предметите за потребление, функционират като *„стоки"*, което става не от самото начало, а едва в известен период на общественото развитие, т. е. на определено стъпало от историческото развитие, то *разменната стойност* е *„историческо"* понятие. Ако Родбертус беше анализирал — по-долу ще кажа защо не е забелязал това — по-нататък разменната стойност на стоките, — защото тя съществува само там, където има *стоки* в множествено число, различни видове стоки, — той би намерил зад тази форма на проявление „стойността". Ако би изследвал по-нататък стойността, би намерил, че тук вещта, „потребителната стойност", фигурира като просто *опредметяване* на човешки труд, като *изразходване на еднаква човешка работна сила,* ето защо това съдържание се представя като *предметен* характер на *вещта,* присъщ на *нея самата* като вещ, макар че тази предметност *не* се проявява в нейната натурална форма {което именно прави необходима особена *стойностна форма*}. Той следователно би намерил, че „стойността" на стоката само изразява в исторически развита форма онова, което съществува, макар и в *друга форма,* и във всички други исторически обществени форми, а *именно обществения характер на труда,* доколкото последният съществува като *изразходване на обществена работна сила.* Така че ако „стойността" на стоката е само определена историческа форма на нещо, което съществува във всички обществени форми, същото се отнася до „обществената потребителна стойност", доколкото тя характеризира „потребителната стойност" на стоката. Г-н Родбертус взема мярката за величината стойността от Рикардо; но толкова малко, колкото Рикардо, той е изследвал или разбрал самата субстанция на стойността; например *„съвместния"* характер на трудовия процес в първобитната община като съвкупен организъм на взаимносвързани

работни сили и следователно на *техния труд,* т. е. на изразходването на тези сили.

Излишно е да разглеждаме по-нататък нелепостите на Вагнер по този въпрос.

Мярка на величината на стойността. Тук господин Вагнер мé приема, но намира, за свое съжаление, че аз съм *„елиминирал“ „труда по образуването на капитал“.* (стр. 58, забележка 7).

„В стокообръщение, регулирано от обществени органи, определянето на *таксовата стойност,* или *таксовите цени,* трябва да се съобразява с този *момент на разходите“* {така нарича той изразходваното в производството и т. н. количество труд}, „както е било по принцип в предишните административни и цехови такси и както *по необходимост* ще трябва да бъде и при всяка *нова таксова система* {подразбира се социалистическа! таксова система}. „Но в свободно обръщение *разходите не са единствената* основа за определяне на разменните стойности и на цените и не могат да служат като такава при никакъв *мислим социален строй.* Защото, независимо от разходите, трябва да настъпват винаги *колебания* в потребителната *стойност* и в *потребностите, влиянието* на които *върху разменната стойност и върху цените* (договорни и таксирани цени) видоизменя и трябва да видоизменя *влиянието на разходите“* и т. н. (стр. 58, 59). „Тези“ {именно тази!} „остроумна поправка към анализа на социалистическата теория за стойността... е заслуга“ (!) „на Шефле“, който пише в *„Социалното тяло“*, III, стр. 278: „При никое влияние на обществото върху потребностите и производството не може да се отбегне това, че *всички потребности* качествено и количествено винаги остават в равновесие с производството. Но щом е така, *социалните показатели на производствените разходи не могат да служат същевременно като социални показатели* на потребителната стойност“. (стр. 59, забележка 9).

Всичко това се свежда само до тривиалната мисъл за покачването и спадането на *пазарните цени* над или под стойността и до предположението, че в „социалната държава на Маркс“ *е в сила* неговата теория за стойността, развита за *буржоазното* общество, показва фразата на Вагнер:

„Те“ (цените) „временно ще се отклоняват повече или по-малко от тях“ {от производствените разходи}, „ще се покачват за благата, потребителната стойност на които се е повишила, и ще спадат за благата, потребителната стойност на които се е намалила. *Само за продължителен период* производствените разходи могат да играят ролята на решаващ регулатор“ и т. н. (стр. 59).

Право. За характеризиране на фантазиите на vir obscurus за творческото влияние на *правото* върху стопанството е достатъчна една фраза, макар че съдържащото се в нея абсурдно гледище той провъзгласява на много места:

Единичното стопанство има начело, като орган на неговата техническа и икономическа дейност.... една *личност* като правен и стопанствуващ субект. Тя не е чисто стопанско явление, а зависи същевременно от характера на *правото.* Защото последното решава кой се признава за личност и следователно може да стои начело на едно стопанство“ и т. н. (стр. 65).

Съобщения и транспорт (стр. 75—76 и 80, забележката).

На *стр. 82: „мястото, където“ се обяснява размяната в (натуралните) съставни части на масата на благата“* {на едно стопанство, иначе наричана от Вагнер *„размяна на блага“*, у Шефле *„социална обмяна на веществата“*}. {Това е най-малкото един случай на последната; аз употребих това название и при „натуралния“ производствен процес в смисъл на обмяна на веществата между човека и природата} е *заимствувано* от мен, където обмяната на веществата се явява за пръв път в анализа на С—П—С и по-нататък прекъсванията в смяната на формите се означава също така като прекъсвания в обмяната на веществата.

Онова, което господин Вагнер казва по-нататък за *„вътрешната обмяна“* на благата, които се намират в един производствен отрасъл (у него в едно „единично стопанство“), отчасти по отношение на тяхната „потребителна стойност“, отчасти по отношение на тяхната „стойност“ — също е изложено у мен при анализа на първата фаза на С—П—С, а именно С—П, примера с тъкача на платно, („Капиталът“, стр. 85, 86, 87), където в заключение се казва: „Нашите стокопритежатели откриват по този начин, че същото разделение на труда, което ги прави независими частни производители, прави в същото време независими от самите тях обществения производствен процес и техните собствени отношения в този процес, че независимостта на лицата едно от друго се допълва от една система на всестранна вещна зависимост“ („Капиталът“, стр. 87)[263].

Договорите за придобиване на блага чрез размяна. Тук нашият тъмен мъж (vir obscurus) решително поставя всичко с главата надолу. У него съществува първо право, после обръщение; в действителността е обратното: първо се появява обръщение и едва тогава от него се развива *правен ред*. При анализа на стоковото обръщение аз показах, че още при неразвитата разменна търговия извършващите размяната мълчаливо се признават един друг за равни личности и за собственици на разменяните блага; те *правят* това още тогава, когато предлагат един на друг своите блага и сключват сделка помежду си. Това *фактическо* отношение, което се поражда само благодарение на самата размяна и в размяната, получава по-късно *правна форма* във вид на договор и т. н.; но тази форма не създава нито своето съдържание, размяната, нито *съществуващите* в нея *отношения на лица едно към друго,* а обратното. В противоположност на това Вагнер пише:

„Това придобиване {на блага чрез обръщението} „необходимо предполага определен *правов ред, на основата на който“* (!) „се извършва размяната“ и т. н. (стр. 84).

Кредит. Вместо да даде развитието на парите като *платежно средство,* Вагнер веднага превръща процеса на обръщението — доколкото той се извършва в такава форма, че двата еквивалента в С—П не противостоят един на друг едновременно — в *„кредитна сделка“* (стр. 85 и следв.), като „присъединява“, че тя често е свързана с плащане на „лихва“; това пак служи да представи като база на „кредита“ „оказването на доверие“ и с това — „доверието.“.

За юридическото разбиране на *Пухта* и др. за „имуществото“ — според тях към него спадат и *дълговете* като *негативна съставна част* (стр. 86, забележка 8).

Кредитът е или *„потребителен кредит“,* или „производителен кредит“ (стр. 86). Първият преобладава при низшите степени на културата, последният — при „висшите“.

За причините на задължеността {причини на пауперизма: колебания в реколтите, военна служба, конкуренция на робите} в Древния Рим (виж Йеринг. „Дух на римското право“, 3 *изд.,* ч. II, кн. 2, стр. 234[264]).

Според господин Вагнер при „низшата степен“ „потребителният кредит“ преобладава сред „низшите потиснати“ класи и сред „висшите разточителни“. А фактически: в Англия и Америка *„потребителният кредит“ стана общоразпространен с образуването на системата на депозитните банки!*

„Именно *производителният кредит* се проявява... като икономически фактор в народно стопанство, основано на *частната собственост върху земята и движимите капитали* и допускащо *свободна конкуренция.* Той е свързан с *притежанието* на имущество, а не със самото имущество като чисто икономическа категория“, поради това е само „исторически — *правна категория*“ (!) (стр. 87).

Зависимост на единичното стопанство и на имуществото от влиянието на външния свят, особено от влиянието на конюнктурата в народното стопанство.

1) *Изменения в потребителната стойност:* те се подобряват в някои случаи с *изтичането на време* като условие за известни природни процеси *(вино, пури, цигулки* и т. н.).

„В повечето случаи се *влошават*... разлагат се на веществените си съставни части, всякакъв вид случайности“. На това отговарят *„изменения“* в разменната стойност в същата насока, *„повишаване на стойността“* или *„понижаване на стойността“* (стр. 96, 97). *Виж за договорите за наемане на жилища* в Берлин (стр. 97, забележка 2).

2) *Изменени човешки знания за свойствата на благата:* в *положителен* случай благодарение на това *„имуществото расте“.* {*Използуването на каменни въглища при добива на желязо* в

Англия, около 1620 г., когато намаляването на горите застрашавало по-нататък съществуването на железодобивното производство; химически открития, например на йода (използване на йодосъдържащите солни източници). Фосфоритите като торове. Антрацитът като гориво. Материали за газово осветление, за фотография. Откриване на багрилни и лечебни вещества. Гутаперча. Каучук. Растителна слонова кост (от Phytelephas macrocarpa). Креозот. Парафинови свещи. Използването на асфалта, на боровите игли (борова вълна), на газовете в доменните пещи, на каменовъглената смола за производство на анилин, на вълнени отпадъци, стърготини и т. н. и т. н.} В *отрицателен случай намаление на полезността, а с това и на стойността* (например откриването на трихина в свинско месо, на отровни вещества в бои, растения и пр.) (стр. 97, 98). Откриването на *изкопаеми* и на нови начини за тяхната употреба увеличава *имуществото на собственика на земята* (стр. 98).

3) *Конюнктура.*

Влиянието на *всички* външни „условия“, които „съществено се отразяват върху *производството на блага за обръщението, върху търсенето и предлагането*“ им и чрез това върху тяхната „*разменна стойност*“, както и върху разменната стойност на „*отделното вече готово благо*... е напълно или почти *независимо*“ от „стопанствуващия субект“ „или собственик“ (стр. 98). *Конюнктурата става „решаващ фактор“ в „системата на свободната конкуренция“* (стр. 99). Един — „посредством *принципа на частната собственост*“ печели в този случай „нещо, което не е *заслужил*“, а друг търпи „*щети*“, „*икономически незаслужени загуби*“.

За спекулата (стр. 101, забележка 10). *Цената на жилищата* (стр. 102, забележка 11). *Каменовъглената и железопътната промишленост* (стр. 102, забележка 12). *Многобройни изменения в техниката* намаляват стойностите на промишлените произведения, като производствените инструменти (стр. 102, 103).

В „народно стопанство с увеличаващо се население и благосъстояние *преобладават... благоприятните шансове*, макар и със случайни временни и местни отстъпления и колебания, за *собствеността върху* земята, особено *за градската* (в големите градове)“ (стр. 102).

„Така, конюнктурата носи особени печалби за собственика на *земя*“ (стр. 103). „Тези, както и повечето други, *свързани с конюнктурата печалби върху стойността*... са *чисти спекулативни печалби*, на които отговарят „*спекулативни загуби*“ (стр. 103).

Същото за „житната търговия“ (стр. 103, забележка 15).

И тъй, трябва

„открито да признаем... че стопанското положение на отделното лице или на семейството“ е „в *значителна степен резултат от конюнктурата*

и това неизбежно „отслабя значението на *личната стопанска отговорност*“ (стр. 105)

Поради това, „щом *днешната организация* на народното стопанство и нейната *правна база*“ (!), „частната собственост върху земята и капитала и т. н., се признават *в основни линии* за *неизменен строй*, то няма — след дълги приказки — никакви средства „за отстраняване.. на *причините*“ {произтичащите оттук бедствия, като например застой в продажбите, кризи, уволняване на работници, намаляване на работната заплата и т. н.}, а поради това и на „самото зло“, докато „симптомите“ или „последиците на злото“ господин Вагнер смята, че могат да бъдат отстранявани, например чрез данъци“ върху *„конюнктурните печалби“*, чрез „рационална... *система на застраховки*“ срещу „икономически незаслужени“ *„загуби“*, които са продукт на конюнктурата (стр. 105).

Това — казва тъмният мъж — се получава, когато днешният начин на производство с неговата „правна база“ се смятат за „неизменни“; но неговото дълбоко в сравнение със социалистическото учение изследване ще проникне в самата „същност на нещата“. Nous verrons*, как именно?

Отделни главни моменти, които образуват конюнктурата.

1) *Колебания в реколтите на главните хранителни средства* под влияние на *климатичните* и на политическите условия, например на нарушенията в обработването на земята поради войни. Влияние на това върху производителите и потребителите, стр. 106. {*За житарите* виж *Тук. „История на цените“*[265]; за *Гърция* — *Бьок. „Държавно стопанство на атиняните“, т. I, кн. I, § 15*;[266], за *Рим* — *Йеринг.* „Дух“, стр. 238. *Увеличаването на смъртността сред низшите класи от населението* в наши дни при всяко *малко* покачване на цените *„безспорно доказва*, че за масата на работническата класа *средната работна заплата малко превишава абсолютно необходимата* за живеене *сума*“ (стр. 106, забележка 19).} *Подобрения в съобщителните средства* {които са „същевременно“, четем в забележка 20, „най-важната предпоставка за една изравняваща цените спекулативна търговия със зърнени храни“} променени методи за обработка на земята {„плодосменна система“, посредством „отглеждането на *различни* произведения, които се влияят различно, благоприятно или неблагоприятно, от промените на времето“}; оттук — *по-малки колебания в цените на зърнените храни в рамките на кратки периоди от време* в сравнение „със средните векове и древността“. Но колебанията и сега са още много големи (виж бележка 22, стр. 107; факти пак там).

---

* — Да видим. *Ред.*

2) *Изменения в техниката. Нови методи на производство.* Бесемерова стомана вместо желязо и т. н., стр. 107 (и към това бележка 23) *Въвеждане на машини вместо ръчен труд.*

3) Изменения в съобщителните и транспортните средства, които влияят върху *пространствените* премествания на хората и благата; това засяга... *стойността на земята* и на предметите с *ниска специфична стойност;* цели производствени отрасли са принудени да извършат трудно преминаване към други производствени методи (стр. 107) {към това бележка 24 пак там. *Покачване стойността на земята близо до добрите съобщителни артерии,* поради по-добрия пласмент на получаваните тук продукти; *по-лесно струпване на население* в градовете, оттук *ненормално увеличение на стойността на земята в градовете* и в най-близките до тях места. *Улесняване на извозването на зърнени храни* и на други селскостопански и горски суровини и на минни продукти от *райони с евтини дотогава цени* в райони с високи цени; оттук — влошаване стопанското положение на слоевете от населението със стабилен доход в първите райони и обратното — подобряване на положението на производителите и особено на собствениците на земя в същите места. В обратна посока влияе улесняването на *вноса* на зърнени храни и други материали с ниска относителна стойност. Изгодно за потребителите и неизгодно за производителите в страната вносител. Необходимост от преминаване към други производства, от земеделие към животновъдство, например в Англия от 40-те години насам или неотдавна в Германия в резултат на конкуренцията на евтините източноевропейски зърнени храни; за *германските селски стопани* трудно (сега) поради *климата,* после — поради *неотдавнашното* силно *покачване на работната заплата,* което селските стопани не могат така лесно като индустриалците да прехвърлят върху произведенията и т. н.}.

4) *Изменения във вкусовете! Модата* и т. н., често бързо настъпващи в кратко време.

5) *Политически промени* в националната и интернационалната сфера на размяната (война, революция и т. н.), тъй като при засилващото се разделение на труда, развитие на международната и т. н. размяна все по-важно става *доверието* или *недоверието.* Влиянието на кредитния фактор, колосалните размери на съвременните войни и т. н. (стр. 108).

6) *Изменения в аграрната, промишлената и търговската политика* (пример: реформата на британските житни закони).

7) Изменения в *пространственото разпределение* и в *общото икономическо положение на цели групи от населението,* например преселването от селата в градовете (стр. 108, 109).

8) *Промени в социалното и икономическото положение на отделни слоеве от населението,* например поради осигуряване на свободата на сдружаването и т. н. (стр. 109.) {*Френските 5 милиарда*[267], пак там, бележка 29.}

Производствени разходи в единичното стопанство. Под „труд“, произвеждащ „стойност“, към който се свеждат всички производствени разходи, трябва да се разбира и „трудът“ в правилния *широк* смисъл на думата, който обхваща *„всяка* човешка целесъобразна дейност, необходима за добиването на дохода“, следователно също и *„духовният труд* на ръководителя и дейността, благодарение на която се образува и прилага капиталът“ — „поради това“ и *„печалбата от капитал“,* която заплаща тази дейност, спада към „конститутивните елементи на производствените разходи“. „Този възглед противоречи на социалистическата теория за стойността и за производствените разходи и на критиката срещу капитала“ (стр. 111).

Тъмният мъж ми приписва твърдението, че *„принадената стойност,* произвеждана *само* от работниците, *неправилно* остава у капиталистическите предприемачи“ (стр. 114, бележка 3). А аз казвам, тъкмо обратното, именно, че стоковото производство в известен момент от своето развитие неизбежно става „капиталистическо“ стоково производство и че по силата на господствуващия в него *закон за стойността,* „принадената стойност“ се пада на капиталиста, а не на работника. Вместо да се впускаме в такава софистика, можем да се уверим в катедер-социалистическия характер на vir obscurus от следната банална мисъл:

☞ „безусловните противници на социалистите“ „пренебрегват наистина многобройните *случаи на експлоатация,* когато чистият доход се разпределя неправилно“ (!) „ *и производствените разходи в отделните предприятия* прекомерно ощетяват работника (понякога и капиталистите кредитори) и облагодетелствуват работодателите“ (пак там).

Националният доход в Англия и Франция (стр. 120, χ—♀).

Годишният общ доход на нацията:

1) Съвкупност на *ново*произведените през годината блага. *Местните суровини* трябва да бъдат включени напълно с цялата им стойност; *изделията, произведени от тези и от чуждестранни суровини* се пресмятат {за да се избегне двойно пресмятане на суровините} на *сумата на увеличената стойност, получена чрез промишления труд;* намиращите се в обръщение в *търговията* и *транспорта суровини и фабрикати* се пресмятат на сумата на предизвиканото от това повишение на стойността им.

2) *Внос на пари и стоки от чужбина* като проценти върху *вземанията* на дадената страна по *кредитни сделки* или от *капиталовложения* в чужбина на поданици на дадената държава.

3) Реално заплатените чрез внос на чуждестранни блага *доходи от навло на корабоплаването на дадената страна от външна и транзитна търговия.*

4) *наличните пари или стоки, прехвърлени от* чужбина в *дадената страна за пребиваващи в нея чужденци.*

5) *Внос от безвъзмездни плащания,* например при *продължително заплащане на репарации* от друга страна на дадената *страна, при редовна имиграция и редовен внос на имигрантско имущество.*

6) *Превишение на стойността на вноса на стоки и пари над износа* {но тогава в пункт 1 трябва да се приспадне *износът* за чужбина}.

7) *Стойността на ползванията на предназначеното за тази цел имущество* (например жилищни сгради и пр.) (стр. 121, 122).

При *чистия доход* трябва да се приспадне между другото износът на блага за заплащане на *навлото на чужди корабоплавания* (стр. 123. {Нещата не са така прости: *производствена цена (вътрешна)+навло=продажна цена.* Ако страната изнася своите стоки със свои кораби, чуждестранният контрагент плаща навлото; ако съществуващата тук пазарна цена и т. н.}.

„Наред с продължителните плащания има редовни плащания, правени на *чужди поданици в чужбина* (подкупи, например от перси на гърци, *възнаграждение на чуждестранни учени* при Людовик XIV, денарий на св. Петър[263])" (стр. 123, бележка 9).

Защо не *субсидиите,* които германските князе редовно са получавали от Франция и Англия?

Виж наивните видови *доходи на частни лица,* които се състоят в „услуги на държавата и църквата" (стр. 125, бележка 14).

Оценка на стойността от гледна точка на отделното лице и на народното стопанство.

Унищожаването на една част от стоковия запас, а да се продаде остатъкът по-скъпо, *Курно* в *„Изследване на математическите принципи на теорията на богатствата",* 1838, нарича „истинско създаване на богатства в търговския смисъл на тази дума"[269] (стр. 127, бележка 3).

За намаляването на потребителските *запаси* на частните лица или, *както ги нарича Вагнер,* на техния „капитал за ползване", в нашия културен период, по-специално в *Берлин,* виж стр. 128, бележка 5 и стр. 129, бележки 8 и 10; *в производствените предприя-*

тия има твърде малко пари или собствен *оборотен капитал*, стр. 130 и пак там бележка 11.

Относно по-голямото значение на външната търговия в наше време (стр. 131, бележка 13 и стр. 132, бел. 3).

Написано от К. Маркс във втората половина на 1879 — ноември 1880 г.

За пръв път публикувано в „Архив К. Маркса и Ф. Энгельса“, книга V, 1930

Печата се по ръкописа

Оригиналът на немски

К. МАРКС

ЧЕРНОВКИ НА ОТГОВОРА НА ПИСМО НА В. И. ЗАСУЛИЧ*

ПЪРВА ЧЕРНОВКА

1) При разглеждането на произхода на капиталистическото производство аз казах, че в основата му „лежи пълното отделяне на производителя от средствата за производство" (стр. 315, колона 1 на френското издание на „Капиталът" и че „основата на целия този процес *е експроприирането на земеделците*. Радикално то е извършено досега само в Англия... Но *всички други страни на Западна Европа* вървят по същия път" (пак там, колона 2)[270].

Следователно аз *изрично* съм ограничил „историческата неизбежност" на този процес със *западноевропейските страни*. Защо? Сравнете, моля, XXXII глава, в която се казва:

„Неговото унищожение, превръщането на индивидуалните и разпръснати средства за производство в обществено концентрирани, следователно превръщането на лилипутската собственост на мнозина в едра собственост на малцина, тази мъчителна, ужасна експроприация на трудовия народ — ето източника, ето произхода на капитала... *Частната собственост*, придобита със собствен труд... се измества от *капиталистическата частна собственост*, която почива на експлоатацията на чужд труд, на наемен труд" (стр. 341, колона 2)[271].

По този начин като краен резултат тук става *превръщане на една форма на частна собственост в друга форма на частна собственост*. Но тъй като намиращата се в ръцете на руските селяни земя никога не е била тяхна *частна собственост*, как може да бъде приложено към тях това теоретическо обобщение?

---

* Виж настоящия том, стр. 254—255. *Ред.*

2. От историческо гледище единственият сериозен аргумент, който може да се приведе за доказване на *неизбежното разложение* на общината на *руските селяни*, е следният:

Ако се обърнем към далечното минало, в Западна Европа навсякъде срещаме общинна собственост от повече или по-малко архаичен тип; с прогреса на обществото тя навсякъде е изчезнала. Защо да избегне тази участ само в Русия?

Отговарям: защото в Русия, благодарение на изключително стечение на обстоятелства, селската община, която още съществува в национален мащаб, може постепенно да се освободи от своите първобитни черти и да се развива непосредствено като елемент на колективното производство в национален мащаб. Именно благодарение на това, че е съвременница на капиталистическото производство, тя може да усвои неговите положителни постижения, без да премине през всичките му ужасни перипетии. Русия не живее изолирано от съвременния свят и още по-малко е плячка на чужд завоевател като Източна Индия.

Ако руските поклонници на капиталистическата система биха започнали да отричат *теоретическата* възможност за подобна еволюция, аз бих ги попитал: нима за да въведе машини, параходи, железници и пр. Русия трябваше като Запада да премине през дълъг инкубационен период на развитие на машинното производство? Нека освен това те ми обяснят как успяха изведнаж да въведат в страната си целия механизъм на размяната (банки, кредитни дружества и т. н.), за създаването на който на Запад бяха нужни векове?

Ако в момента на освобождението на селяните селската община беше веднага поставена в нормални условия на развитие, ако понататък грамадният държавен дълг, изплащан главно за сметка на селяните, заедно с другите огромни суми, предоставяни от държавата (пак за сметка на селяните) на „новите стълбове на обществото", превърнати в капиталисти — ако всички тези разходи бяха послужили за *по-нататъшното развитие* на селската община, никой не би размишлявал днес относно „историческата неизбежност" на унищожаването на общината: всички биха видели в нея елемент на възраждането на руското общество и елемент на превъзходство над страните, които още се намират под ярема на капиталистическия строй.

Друго едно обстоятелство, благоприятно за запазването на руската община (чрез нейното развитие), е, че тя не само е съвременница на капиталистическото производство, но и надживя онзи период, когато този обществен строй беше още недокоснат; сега, напротив, както в Западна Европа, така и в Съединените щати той е в борба и с науката, и с народните маси, и със самите производителни сили,

които той поражда*. С една дума, тя намира капитализма в криза, която ще завърши само с неговото унищожаване, с връщането на съвременните общества към „архаичния" тип обща собственост или, както казва един американски автор**, който никак не може да бъде заподозрян в революционни тенденции и се ползва в изследванията си с подкрепата на вашингтонското правителство — „новият строй", към който върви съвременното общество, „ще бъде възраждане (a revival) в по-съвършена форма (in a superior form) на общество от архаичен тип"[272]. И тъй няма защо да се плашим много от думата „архаичен".

Но тогава би трябвало поне да знаем тези превратности. А ние нищо не знаем за тях.

Историята на разлагането на първобитните общини (погрешно би било да се поставят всички те на една дъска; както при геологическите образувания и при тези исторически образувания има редица първични, вторични, третични и пр. типове) тепърва трябва да се пише. Досега имаме само бедни скици. Във всеки случай изследването на предмета е напреднало достатъчно, за да можем да твърдим: 1) че жизнеспособността на първобитните общини е била несравнимо по-голяма от жизнеспособността на семитските, гръцките, римските и т. н. общества и далеч по-голяма от жизнеспособността на съвременните капиталистически общества; 2) че причините за тяхното разпадане произтичат от икономическите условия, които са им пречили да преминат известно стъпало на развитието, от историческа среда, която съвсем не е аналогична на историческата среда на съвременната руска община.

При четене на историите на първобитните общини, написани от буржоазни автори, трябва да бъдем нащрек. Те не се спират дори пред фалшификации. Например сър Хенри Майн, който е бил ревностен сътрудник на английското правителство в насилственото разрушаване на индийските общини, лицемерно ни уверява, че всички благородни усилия на правителството да подпомогне тези общини са се разбили в стихийната сила на икономическите закони[273]!

Така или иначе тази община е загинала в условия на непрестанни външни и вътрешни войни; тя е умряла навярно от насилствена смърт. Когато германските племена са завладели Италия, Испания, Галия и пр., тяхната община от архаичен тип вече не е съществувала. Но нейната *природна жизнеспособност* се до-

* В ръкописа по-нататък е зачертано: „С една дума, той се е превърнал в арена на крещящи антагонизми, конфликти и периодични бедствия, показвайки дори на най-заслепените, че е преходна система на производство, осъдена да изчезне от връщането на обществото към ..." *Ред.*.

** — Л. Морган. *Ред.*

казва от два факта. Има отделни екземпляри, които са преживели всички превратности на средните векове и са се запазили до наши дни, например в моята родина — в Трирски окръг. Но най-важното е, че тя така ясно е отпечатала своите характерни особености върху сменилата я община — община, в която обработваемата земя е станала частна собственост, докато горите, пасищата, пустеещата земя и пр. остават все още общинска собственост, че Маурер, след като изследва тази община от вторична формация, можа да реконструира нейния архаичен прототип. Благодарение на заимствуваните от този прототип характерни черти новата община, въведена от германците във всички покорени страни, стана през цялото Средновековие единствено огнище на свободата и народния живот.

Ако след епохата на Тацит ние не знаем нищо нито за живота на *общината*, нито за това, как и кога е изчезнала, все пак ни е известна благодарение на написаното от Юлий Цезар поне изходната точка на този процес. По негово време земята вече всяка година се преразпределяла между *родовете* и *кръвородствените обединения* [tribus des confédérations] на германците, но още не между отделните членове на общината. Следователно *селската община* в Германия е произлязла от по-архаичен тип. Тя е била тук продукт на спонтанно развитие, а съвсем не е била пренесена в готов вид от Азия. Там — в Източна Индия — тя също се среща и винаги като *последен етап* или последен период на архаичната формация.

За да съдим за възможната съдба на селската община от чисто теоретическо гледище, т. е. предполагайки винаги нормални условия на живот, трябва да отбележа сега някои характерни черти, които отличават „земеделската община“ от по-древните типове.

Най-напред, всички по-ранни първобитни общини почиват на кръвното родство на техните членове, разкъсвайки тази силна, но тясна връзка, земеделската община се оказва по-способна да се разширява и да издържа контакта с чужди.

После, вътре в нея къщата и нейният придатък — дворът, са вече частна собственост на земеделеца, докато още много преди появяването на земеделието общата къща е била една от материалните основи на предишните форми на общината.

Най-после, макар обработваемата земя да остава общинна собственост, тя периодично се преразпределя между членовете на земеделската община, така че всеки земеделец обработва за своя сметка определената му земя и присвоява лично нейните плодове, докато в по-древните общини производството се води общо и се разпределят само продуктите. Този първобитен тип кооперативно или колективно производство е бил, разбира се, резултат на слабостта на отделната личност, а не на обобществяването на средствата за производство.

Лесно е да се разбере, че присъщият на „земеделската община“ дуализъм може да бъде за нея източник на голяма жизнена сила, защото, от една страна, общата собственост и всички обусловени от нея обществени отношения заздравяват нейните устои, докато частната къща, парцеларното обработване на орната земя и частното присвояване на нейните плодове допускат развитие на личността, несъвместимо с условията на по-древните общини.

Но не по-малко очевидно е, че същият този дуализъм с течение на времето може да стане източник на разложение. Като оставим настрана всички влияния на враждебната среда, вече постепенното натрупване на движимо имущество, което започва с натрупването на добитък (и допуска дори натрупване на богатство във вид на крепостни), все по-голямата роля, която движимото имущество играе в самото земеделие, и множество други обстоятелства, неделими от това натрупване, излагането на които би ме отвело твърде далеч — всичко това действува като елемент, който разлага икономическото и социалното равенство и поражда в недрата на самата община един конфликт на интереси, който отначало води до превръщане на обработваемата земя в частна собственост и свършва с частното присвояване на горите, пасищата, пустеещите земи и пр., станали вече *общинни придатъци* на частната собственост. Затова „земеделската община“ навсякъде представлява *най-нов тип* архаична обществена формация и затова в историческото движение на древна и съвременна Западна Европа периодът на земеделската община е преходен период от общата собственост към частната собственост, от първичната формация към вторичната. Но значи ли това, че при всички обстоятелства развитието на „земеделската община“ трябва да върви по този път? Съвсем не. Нейната конститутивна форма допуска следната алтернатива: или съдържащият се в нея елемент на частната собственост ще победи колективния елемент, или последният ще победи първия. Всичко зависи от историческата среда, в която тя се намира... *a priori* е възможен и единият, и другият изход, но за всеки от тях очевидно е необходима съвсем различна историческа среда.

3) Русия е единствената европейска страна, в която „земеделската община“ се е запазила в национален мащаб до наши дни. Тя не е като Източна Индия плячка на чужд завоевател, нито живее изолирано от съвременния свят. От една страна, общата собственост върху земята ѝ дава възможност непосредствено и постепенно да превръща парцеларното и индивидуалистично земеделие в колективно земеделие и руските селяни вече го практикуват върху пасищата, които не се разделят. Физическата конфигурация на руската почва благоприятствува за използването на машини в широк мащаб. Навикът на селянина към *артелни* отношения улеснява преминаването му от

парцелното стопанство към кооперативно и, най-после, руското общество, което така дълго е живяло на негова сметка, му дължи необходимите аванси за такова преминаване.* От друга страна, *едновременното съществуване* на западното производство, което господствува на световния пазар, позволява на Русия да въведе в общината всички положителни постижения на капиталистическата система, без да преминава през неговите Каудински проходи.[274]

Ако представителите на „новите стълбове на обществото“ биха отрекли *теоретическата* възможност за еволюцията на днешната селска община, бихме могли да ги попитаме трябва ли Русия като Запада да премине през дълъг инкубационен период на развитие на машинното производство, за да стигне до машините, параходите, железниците и т. н. Бихме могли също да ги попитаме как са успели да въведат изведнъж в страната си целия механизъм на размяната (банки, акционерни дружества и пр.), за създаването на който на Запада бяха нужни векове.

Руската „земеделска община“ има една характерна черта, която е източник на нейната слабост и е във всяко отношение неблагоприятна за нея. Това е нейната изолираност, липсата на връзка между живота на една община и живота на другите, този *локализиран микрокосмос*, който не се среща навсякъде като иманентна характерна черта на този тип, но който навсякъде, където се среща, е издигнал над общините повече или по-малко централизиран деспотизъм. Обединяването на северните руски републики доказва, че тази изолация, която първоначално е била причинена очевидно от необикновената обширност на територията, е била в значителна степен затвърдена от перипетиите на политическата съдба, преживени от Русия от времето на монголското нашествие. Сега тази пречка е много лесно отстранима. Би трябвало просто волость**, една правителствена институция, да се замени със събрание на представители, избирани от селските общини, което да бъде икономически и административен орган, защищаващ техните интереси.

Твърде благоприятно от историческа гледна точка обстоятелство за запазването на „земеделската община“ чрез по-нататъшното ѝ развитие е, че тя не само е съвременница на западното капиталистическо производство, което ѝ позволява да присвои неговите плодове, без да се подчини на неговия modus operandi***, но и че тя е преживяла вече периода, когато капиталистическият строй изглеж-

* В ръкописа по-нататък е зачертано: „Би трябвало, разбира се, да се започне с довеждане на общината до нормално състояние върху *сегашната* ѝ *основа*, защото селянинът навсякъде е противник на всякакви резки промени. *Ред.*

** Тази дума е написана от Маркс на руски. *Ред.*

*** — начин на действие. *Ред.*

даше още незасегнат; сега, напротив, както в Западна Европа, така и в Съединените щати, той се намира в борба и с трудещите се маси, и с науката, и със самите производителни сили, които той поражда — с една дума, преживява криза, която ще завърши с унищожаването на капитализма и с връщането на съвременните общества към една по-висша форма на „архаичния“ тип колективна собственост и колективно производство.

Разбира се, еволюцията на общината би се извършвала постепенно и първата крачка в тази насока би било тя да бъде поставена в нормални условия върху нейната *сегашна основа**.

Но срещу нея стои поземлената собственост, която държи в ръцете си почти половината — и то по-добрата — от земята, без да смятаме държавните земи. Затова именно запазването на „селската община“ чрез по-нататъшната ѝ еволюция съвпада с общото движение на руското общество, възраждането на което може да бъде купено само на тази цена. Дори от чисто икономическа гледна точка Русия може да излезе от задънената улица, в която се намира нейното земеделие, само чрез развитието на своята селска община; опитите да излезе от нея с помощта на капиталистическата аренда от английски тип биха били напразни: тази система е в противоречие с всички селскостопански условия на страната.

Ако оставим настрана всички бедствия, които тегнат днес над руската „селска община“, и се спрем само на формата на нейния строеж и на историческата ѝ среда, от пръв поглед е очевидно, че една от нейните основни характерни черти — общата собственост върху земята — представлява естествена основа за колективно производство и присвояване. Освен това навикът на руския селянин към *артелни* отношения би улеснил преминаването му от парцелното

---

* В ръкописа по-нататък е зачеркнато: „А историческото положение на руската „селска община“ няма подобно на себе си! В Европа тя единствена се е запазила не като разпръснати отломки от рода на онези редки и забележителни миниатюри, на онези отломки от архаичен тип, които доскоро се срещаха в Запада, но като едва ли не господствуваща форма на народния живот, разпространена върху една огромна империя. Ако в общата собственост върху земята тя има основата на колективното присвояване, то нейната историческа среда — съществуващото едновременно с нея капиталистическо производство — ѝ предоставя вече готови материалните условия за съвместен труд в голям мащаб. Следователно тя може да използва положителните придобивки на капиталистическия строй, без да преминава през неговите Каудински проходи. Тя може да замени постепенно парцелното земеделие с едро земеделие, водено с помощта на машини, за което е така благоприятна физическата конфигурация на руската земя. Тя може следователно да стане *непосредствената изходна точка* на икономическата система, към която тежнее съвременното общество, и да заживее нов живот, без да прибягва към самоубийство. Като начало ще бъде необходимо, напротив, да бъде поставена в нормално положение“. *Ред.*

стопанство към колективно, каквото той до известна степен вече води на пасищата, които не се делят, при пресушителните и други работи от общ интерес.

Но за да може колективният труд в същинското земеделие да замени парцелния труд, източник на частното присвояване, са нужни две неща: икономическа потребност от такова преобразование и материални условия за неговото осъществяване.

Колкото до икономическата потребност, тя ще се почувствува от самата „селска община“, щом последната бъде поставена в нормални условия, т. е. щом бъде свалено от нея лежащото върху ѝ бреме, и щом тя получи нормално количество земя за обработване. Мина времето, когато руското земеделие се нуждаеше само от земя и парцелен земеделец, въоръжен с повече или по-малко първобитни сечива. Това време мина толкова по-бързо, защото потискането на земеделеца изтощава земята му и я прави неплодородна. Той се нуждае сега от кооперативен труд, организиран в широк мащаб. И освен това нима селянин, който няма най-необходимите неща за обработването на своите две или три десетини, ще бъде по-добре с десет пъти повече десетини?

Но откъде ще се вземат сечивата, торовете, агрономическите методи и пр., всички необходими за колективния труд средства? Тук именно ще се прояви голямото превъзходство на руската „селска община“ над архаичните общини от същия тип. Тя единствена се е запазила в Европа в голям, национален мащаб. Благодарение на това тя се намира в историческа среда, в която съществуващото едновременно с нея капиталистическо производство ѝ предоставя всички условия за колективен труд. Тя може да използва всички положителни постижения на капиталистическия строй, без да преминава през неговите Каудински проходи. Физическата конфигурация на руските земи благоприятствува за селскостопанска обработка с машини, организирана в голям мащаб и извършвана с колективен труд. Колкото до първоначалните организационни разходи, интелектуални и материални, руското общество ги дължи на „селската община“, за сметка на която е живяло толкова дълго време и в която то още трябва да търси своя „източник на възраждане“.

Най-доброто доказателство, че такова развитие на „селската община“ отговаря на насоката на историческия процес на нашето време, е съдбоносната криза, преживявана от капиталистическото производство в европейските и американските страни, в които то се е развило най-много, криза, която ще свърши с унищожаването на капитализма и с връщането на съвременното общество към една повисша форма от най-архаичния тип — колективното производство и присвояване.

4) За да можеш да се развиваш, трябва преди всичко да живееш, а за никого не е тайна, че в днешно време животът на „селската община“ е в опасност.

За да бъдат експроприирани земеделците, не е нужно да бъдат изгонени от техните земи, както стана в Англия и в други страни; не е нужно също да се премахне общата собственост с указ. Опитайте да вземете от селяните продукта на техния селскостопански труд свръх определена мярка и въпреки вашата жандармерия и вашата армия вие не ще успеете да ги приковете към тяхната земя! През последните години на Римската империя провинциалните декуриони — не селяни, а собственици на земя — напускали домовете си, зарязвали земите си, дори се продавали в робство, само да се отърват от една собственост, която била само официален предлог за безпощадното им и безжалостно изнудване.

След така нареченото освобождаване на селяните държавата постави руската община в ненормални икономически условия и оттогава тя не е преставала да ги потиска с помощта на съсредоточените в нейни ръце обществени сили. Обезсилена от нейното фискално ограбване, тя стана безпомощен обект на експлоатация от страна на търговеца, помешчика и лихваря. Това потискане, идващо отвън, изостри съществуващия вече вътре в общината конфликт на интереси и ускори развитието на елементите на разложение в нея. Но това още не е всичко.* За сметка на селяните държавата отгледа онези отрасли на западната капиталистическа система, които без ни най-малко да развиват производителните сили на селското стопанство, особено допринасят за по-лесното и бързо ограбване на неговите плодове от непроизводителните посредници. Тя съдейства по такъв начин за обогатяването на един нов капиталистически паразит, който изсмуква последните капки кръв на и без това отслабената „селска община“. ... С една дума, държавата оказа своето влияние за ускореното развитие на ония технически и икономически средства, които в най-голяма степен могат да улеснят и ускорят експлоатацията на земеделеца, т. е. най-мощната производителна сила в Русия, и да обогатят „новите стълбове на обществото“.

5) Това стечение на разрушителни влияния, ако не бъде разбито от мощно противодействие, естествено ще доведе до гибелта на селската община.

---

* В ръкописа по-нататък е зачеркнато: „За сметка на селяните държавата отгледа онези израстъци на капиталистическата система, които могат най-лесно да се аклиматизират — борсата, спекулата, банките, акционерните дружества и железниците, чийто дефицит покрива тя и в аванс изплаща печалбата на предприемачите и т. н. и т. н.“ *Ред.*

Но пита се: защо всички тези интереси (включително големите промишлени предприятия, намиращи се под опеката на правителството), за които е така изгодно сегашното положение на селската община, се стремят съзнателно да убият кокошката, която им носи златни яйца? Именно защото чувствуват, че „това съвременно положение“ не може да продължава, че следователно сегашният начин на експлоатиране на селската община е вече негоден. Бедственото положение на земеделеца вече е изтощило земята, която става неплодородна. Добрите реколти се редуват с гладни години. Средните цифри за последните десет години показват не само застой, но дори спадане на селскостопанското производство. Най-после, за първи път Русия трябва да внася зърнени храни, вместо да изнася. Следователно, няма време за губене. Трябва да се сложи край на това положение. Трябва да се създаде средна селска класа от повече или по-малко състоятелното малцинство от селяните, а мнозинството от селяните да се превърнат просто в пролетарии. За тази цел глашатаите на „новите стълбове на обществото“ представят нанесените от тях самите рани на общината като естествени симптоми на нейната старческа немощ.

Тъй като за толкова различни интереси и особено за интересите на „новите стълбове на обществото“, израснали под благосклонната към тях власт на Александър II, бе изгодно *сегашното положение* на „селската община“, защо се стремят те съзнателно към нейната смърт? Защо техните глашатаи представят нанесените ѝ рани като неопровержимо доказателство за нейната естествена старческа немощ? Защо искат да убият кокошката, която носи златни яйца?

Просто защото икономическите факти, анализът на които би ме завел много далеч, разкриха тайната, че *сегашното положение на общината не може повече да продължава* и че просто по силата на развитието на нещата сегашният начин на експлоатиране на народните маси е вече негоден. Нужно е следователно нещо ново и това ново, поднасяно в най-разнообразни форми, винаги се свежда до следното: да се унищожи общинната собственост, да се даде на повече или по-малко състоятелното малцинство от селяните да се формира като средна селска класа, а грамадното мнозинство да бъде превърнато просто в пролетарии.

От една страна, „селската община“ е почти доведена пред прага на гибелта; от друга — дебне я мощен заговор, за да ѝ нанесе смъртния удар. За да се спаси руската община, нужна е руска революция. Впрочем онези, в чиито ръце е политическата и социалната сила, правят всичко възможно, за да подготвят масите за такава катастрофа.

В същото време, когато се обезкръвява и изтезава общината, когато се обезплодява и изтощава нейната земя, литературните лакеи на „новите опори на обществото“ иронично представят нанесените ѝ рани като симптоми на нейната естествена старческа немощ и уверяват, че тя умира от естествена смърт и че ще бъде добро дело да се съкрати нейната агония. Тук се касае вече не за проблема, който трябва да бъде разрешен, а чисто и просто за враг, който трябва да бъде бит. За да се спаси руската община, нужна е руска революция. Впрочем руското правителство и „новите опори на обществото“ правят всичко възможно, за да подготвят масите за такава катастрофа. Ако революцията стане в подходящо време, ако тя съсредоточи всичките си сили, за да осигури свободното развитие на селската община, последната скоро ще стане елемент на възраждането на руското общество и елемент на превъзходство над страните, които се намират под ярема на капиталистическия строй.

ВТОРА ЧЕРНОВКА

1) В „Капиталът" показах, че превръщането на *феодалното производство* в *капиталистическо производство* имаше за изходна точка *експроприирането на производителя* и по-специално, че *„основата на целия този процес е експроприирането на земеделците"* (стр. 315 на френското издание). И аз там продължавам: „Радикално то (експроприирането на земеделците) е извършено досега само в Англия... *Всички други страни на Западна Европа* вървят по същия път" (пак там).

Следователно аз изрично съм *ограничил* тази „историческа неизбежност" със *„западноевропейските страни"*. За да не оставя никакво съмнение относно моята мисъл, на страница 341 казвам:

„Частната собственост като противоположност на обществената, на колективната собственост, съществува само там, където... *външните условия на труда* принадлежат на *частни лица*. Но според това, дали тези частни лица са работници или неработници, изменя се формата на частната собственост".

По този начин процесът, който аз анализирах, заменя една форма на частната и раздробена собственост на трудещите се с капиталистическата собственост на едно нищожно малцинство (l. c.*, стр. 342[275]), *заменя един вид собственост с друг*. Как би могло да се приложи това за Русия, където земята не е и никога не е била „частна собственост" на земеделеца? Следователно единственото заключение, което те биха имали право да направят от хода на нещата на Запад, е следното: за да се установи капиталистическо

* — oco citato — цитираното произведение. *Ред.*

производство в Русия, трябва да се започне с унищожаването на общинната собственост и с експроприирането на селяните, т. е. на широките народни маси. Впрочем тъкмо това желаят руските либерали*; но дали тяхното *желание* има повече основа от желанието на Екатерина II да насади на руска почва западния средновековен цехов строй[276]?

И тъй, експроприацията на земеделците на Запад доведе до „превръщане на частната и раздробена собственост на трудещите се" в частна и концентрирана собственост на капиталистите. Но това е все пак заместване на една форма на частна собственост с друга форма на частна собственост. В Русия би се касаело, обратно, за заместването на комунистическата собственост с капиталистическа собственост.

Разбира се, ако капиталистическото производство трябва да победи в Русия, грамадното мнозинство от селяните, т. е. от руския народ, трябва да бъде превърнато в наемни работници и следователно да бъде експроприирано чрез предварително унищожаване на неговата комунистическа собственост. Но във всеки случай западният прецедент тук не доказва абсолютно нищо.

2) Руските „марксисти", за които Вие говорите, ми са съвсем неизвестни. Русите, с които поддържам лични отношения, имат, доколкото ми е известно, съвсем противоположни възгледи.

3) От историческа гледна точка единственият сериозен аргумент в полза на *неизбежното разлагане* на общинното земевладение в Русия е следният: общинната собственост е съществувала навсякъде в Западна Европа, с обществения прогрес тя навсякъде е изчезнала — как би могла тя да избегне същата участ в Русия?

Преди всичко в Западна Европа смъртта на общинното земевладение и раждането на капиталистическото производство са отделени с грамаден интервал от време, който обхваща цяла редица последователни икономически революции и еволюции, от които капиталистическото производство е само най-близката до нас. От една страна, то забележително разви обществените производителни сили, но, от друга страна, се оказа несъвместимо със самите сили, които поражда. Неговата по-нататъшна история е само история на антагонизми, кризи, конфликти, бедствия. В края на краищата то разкри пред всички, с изключение на онези, които са слепи, поради своята заинтересованост, чисто преходния си характер. Народите, у които то се разви най-много в Европа и в Америка, се стремят само към това, да разбият неговите окови, като заместят капиталистическото

* В ръкописа по-нататък е зачеркнато: „които искат да въведат в страната капиталистическото производство и действувайки последователно, да превърнат огромната маса от селяните в обикновени наемни работници". *Ред.*

производство с кооперативно производство, а капиталистическата собственост с една *по-висша форма* на архаичния тип собственост, т. е. с комунистическа собственост.

Ако Русия беше изолирана от света, ако тя трябваше сама, със свои сили, да направи икономическите завоевания, които Западна Европа направи само след като премина през дълъг ред от еволюции — от първобитните общини до сегашното ѝ състояние, не би имало, поне за мен, никакво съмнение, че с развитието на руското общество общините биха били неизбежно осъдени на гибел. Но положението на руската община е съвсем различно от положението на първобитните общини на Запада. Русия е единствената страна в Европа, в която общинното земевладение се е запазило в широк, национален мащаб, но същевременно Русия съществува в съвременна историческа среда, съвременница е на по-висока култура и е свързана със световен пазар, на който господствува капиталистическото производство.

Усвоявайки положителните резултати на този начин на производство, тя получава възможност да развие и преобрази още архаичната форма на своята селска община, вместо да я разруши. (Ще отбележа мимоходом, че формата на комунистическата собственост в Русия е най-съвременната форма на архаичния тип, който на свой ред е минал през цяла редица еволюции).

Ако поклонниците на капиталистическата система в Русия отричат възможността за такава комбинация, нека докажат, че за да въведе машините, тя е била принудена да премине през инкубационния период на машинното производство. Нека те ми обяснят как са успели да въведат у себе, така да се каже за няколко дни, механизма на размяната (банки, кредитни дружества и пр.), за създаването на които на Запада бяха нужни векове?*

4) Архаичната или първичната формация на нашето земно кълбо се състои от редица пластове с различна възраст, които се наслагат един върху друг. По същия начин архаичната обществена формация ни разкрива редица различни типове, които отличават различните редуващи се една друга епохи. Руската селска община принадлежи към най-новия тип от тази верига. Тук земеделецът вече притежава като частна собственост къщата, в която живее, и градината, която спада към нея. Ето първия разлагащ елемент на архаичната форма, непознат за по-древните типове. От друга страна, всички те почиват на отношенията на кръвно родство между членовете на общината, докато типът, към който принадлежи руската община, вече е осво-

* В ръкописа по-нататък е зачеркнато: „Макар че капиталистическият строй на Запад клони към упадък и наближава времето, когато той ще бъде само „архаична“ формация, тези руски поклонници са . . .“ *Ред.*

боден от тази тясна връзка, което открива по-широк простор за нейното развитие. Изолираността на селските общини, липсата на връзка между живота на една община и живота на другите, този локализиран микрокосмос не се среща навсякъде като иманентна характерна черта на последния от първобитните типове, но навсякъде, където се среща, издига над общините един централизиран деспотизъм. Струва ми се, че в Русия тази изолираност, обусловена първоначално от грамадната обширност на територията, лесно може да бъде отстранена, щом поставените от правителството окови бъдат разбити.

Аз стигам сега до същността на въпроса. Не трябва да забравяме, че архаичният тип, към който спада руската община, крие вътрешен дуализъм, който при определени исторически условия може да доведе до нейната гибел. Собствеността върху земята е обща, но всеки селянин подобно на дребния селянин на Запад, обработва и стопанисва своята земя със собствени сили. Общинната собственост, парцеларното обработване на земята — това съчетание, полезно в по-далечни епохи, става опасно в наше време. От една страна, движимото имущество, елемент, който играе все по-важна роля в самото земеделие, все повече диференцира имущественото положение на членовете на общината и по този начин създава условия за конфликт на интереси, особено под фискалния натиск на държавата; от друга страна, губи се икономическото предимство на общинното земевладение като база на кооперативния и комбинирания труд. Но не бива да се забравя, че при използването на неподлежащите на разпределение пасища руските селяни вече прилагат колективния начин на работа, че техният навик към артелни отношения значително би улеснил преминаването им от парцеларно обработване към колективно обработване, че физическата конфигурация на руската почва благоприятствува комбинираното машинно обработване в голям мащаб и че, най-после, руското общество, което толкова дълго е живяло за сметка на селската община, е длъжно да ѝ авансира първоначалните средства, необходими за това изменение. Разбира се, касае се само за постепенно изменение, което би трябвало да започне с поставянето на общината в нормално положение върху *сегашната* ѝ основа.

5) Като оставям настрана всички повече или по-малко теоретични въпроси, не е нужно да Ви казвам, че днес самото съществуване на руската община е застрашено от един заговор на мощни интереси. Известен вид капитализъм, отгледан посредством държавата, за сметка на селяните, противостои на общината; той има интерес да я смаже. Помешчиците също имат интерес да създадат от повече или по-малко състоятелните селяни една средна селска класа

и да превърнат бедните земеделци, т. е. масата, в обикновени наемни работници, т. е. да си осигурят евтин труд. И как би могла да се съпротивява срещу това една община, смазана от изнудванията на държавата, ограбена от търговците, експлоатирана от помешчиците и подкопавана отвътре от лихварите!

Животът на руската община не е застрашен нито от историческата неизбежност — нито от някаква теория, а от потисничеството на държавата и експлоатацията на проникналите в нея капиталисти, отгледани за сметка на селяните от същата тази държава.

ТРЕТА ЧЕРНОВКА

Скъпа гражданко,

За да разгледам основно поставените във Вашето писмо от 16 февруари въпроси, аз би трябвало да се впусна в подробности и да прекъсна срочни работи. Но и краткото изложение, което имам чест да Ви изпратя, надявам се, ще бъде достатъчно, за да разсее всички недоразумения относно моята така наречена теория.

I. Като анализирам произхода на капиталистическото производство, аз казвам: „И тъй, в основата на капиталистическата система лежи пълното отделяне на производителя от средствата за производство... основата на целия този процес е експроприирането на *земеделците*. Радикално то е извършено досега само в Англия... Но *всички други страни на Западна Европа* вървят по същия път“ („Капиталът“, френско издание, стр. 315).

По този начин „историческата неизбежност“ на този път е *изрично* ограничена със *западноевропейските страни*. Основанията за това ограничаване са посочени на последното място от XXXII глава: *„Частната собственост, придобита със собствен труд,*... се измества от *капиталистическата частна собственост,* която почива на експлоатацията на чужд труд, на наемен труд“ (пак там, стр. 341).

Следователно при този западен път на развитие се касае за *превръщането на една форма на частна собственост в друга форма на частна собственост.* При руските селяни би трябвало, обратно, *тяхната обща собственост да се превърне в частна собственост.* Дали се признава или отхвърля неизбежността на това превръщане, доводите за и против нямат нищо общо с моя анализ

на произхода на капиталистическия строй. От него би могло да се направи най-много изводът, че при съвременното положение на огромното множинство от руските селяни тяхното превръщане в дребни собственици би било само прологът към тяхната бърза експроприация.

II. Най-сериозният аргумент, изтъкван против руската община, се свежда до следното:

Проследете процеса на възникването на западните общества и навсякъде ще срещнете общинната собственост върху земята; с прогреса на обществото тя навсякъде е отстъпила място на частната собственост; следователно тя няма да може да избегне същата участ и в Русия.

Отделям на този аргумент внимание само доколкото той се основава на европейския опит. Колкото се отнася например до Източна Индия, всички, с изключение на сър Х. Майн и на други хора от същия сорт, знаят, че там унищожението на общинната собственост върху земята беше само акт на английския вандализъм, който тласкаше местното население не напред, а назад.

Не всички първобитни общини са скроени по един и същ образец. Напротив, те представляват редица социални образувания, които се различават едно от друго и по тип, и по давност на своето съществуване и бележат фазите на последователната еволюция. *Руската община* представлява именно един от тези типове, който е прието да се нарича *земеделска община*. Нейният еквивалент на Запад е *германската община*, която датира от твърде неотдавнашно време. Тя още не е съществувала по времето на Юлий Цезар и вече не е съществувала, когато германските племена са покорили Италия, Галия, Испания и пр. В епохата на Юлий Цезар вече се е практикувало ежегодно преразпределяне на обработваемата земя между групи, между *родовете и кръвнородствените обединения*, но още не между отделните семейства на общината; вероятно и обработването е ставало на групи, общо. На самата германска почва тази община от по-древен тип се е преобразувала в резултат на естествено развитие в *земеделска община*, каквато я е описал Тацит. От това време ние я губим от погледа си. Тя е загинала незабелязано в непрестанните войни и преселения; възможно е да е умряла от насилствена смърт. Но нейната природна жизнеспособност е доказана от два безспорни факта. Някои разпръснати екземпляри от този образец са преживели всички превратности на средните векове и са се запазили до наши дни, например в моята родина, в Трирски окръг. Но най-важното е, че печатът на тази „земеделска община" така ясно личи в новата община, произлязла от нея, че Маурер, като изследва последната, можа да реконструира и първата. Новата об-

щина, в която обработваемата земя е *частна собственост* на земеделците, докато горите, пасищата, пустеещите земи и пр. остават все още *обща собственост*, е била въведена от германците във всички покорени страни. Благодарение на характерните особености, които е заимствувала от своя прототип, тя през цялото Средновековие е била единственото огнище на свободата и народния живот.

„Селската община" се среща и в Азия, у афганистанците и др., но навсякъде представлява *най-новия тип община* и, така да се каже, последната дума на *архаичната обществена формация*. Именно за да отбележа този факт, аз се спрях на някои подробности относно германската община.

Сега трябва да разгледаме най-характерните черти, които отличават „земеделската община" от по-древните общини.

1) Всички други общини почиват на отношенията на кръвно родство между техните членове. В тях се допускат само кръвни или осиновени роднини. Тяхната структура е структурата на родословно дърво. „Земеделската община" е била първото социално групиране на свободни хора, несвързани с кръвни връзки.

2) В земеделската община къщата и дворът към нея са принадлежали лично на земеделеца. *Общата къща и колективното жилище* са били, напротив, икономическата основа на по-древните общини, и то дълго преди възникването на скотовъдството и земеделието. Срещат се, разбира се, земеделски общини, в които къщите, макар да са престанали да бъдат колективно жилище, периодически сменят притежателите си. По тоя начин индивидуалното ползване се съчетава с общата собственост. Но такива общини носят още печата на своя произход: те се намират в преходния стадий от по-архаична общност към земеделската община в същинския смисъл на думата.

3) Обработваемата земя като неотчуждаема и обща собственост периодично се разпределя между членовете на земеделската община, така че всеки обработва определените му ниви със собствени сили и присвоява плодовете еднолично. В по-древните общини работата се извършва съвместно и общият продукт с изключение на частта, която се отделя за възпроизводството, се разпределя според нуждите.

Ясно е, че *дуализмът*, свойствен на строежа на земеделската община, може да бъде за нея източник на голяма жизнена сила. Освободена от здравите, но тесни връзки на кръвното родство, тя получава солидна основа в общата собственост върху земята и в обществените отношения, които произтичат от нея, а в същото време къщата и дворът към нея, които са изключително владение на отделното семейство, парцелното стопанство и частното присвояване

на неговите плодове, дават тласък за развитие на личността, несъвместим с организма на по-древните общини.

Но не по-малко очевидно е, че с времето същият този дуализъм може да стане зародиш на разложение. Освен всевъзможните разрушителни влияния, които идват отвън, общината носи в собствените си недра елементите на своята гибел. Частната собственост върху земята вече е проникнала в нея във вид на къща с нейния селски двор, който може да се превърне в крепост, откъдето се подготвя настъплението срещу общата земя. Това вече е ставало. Но най-същественото е парцелният труд като източник на частно присвояване. Той създава почва за натрупването на движимо имущество, например добитък, пари, а понякога дори роби или крепостни. Тази движима собственост, която не се поддава на контрола на общината, обект на индивидуална размяна, при която хитростта и случаят играят такава голяма роля, ще оказва все по-силен и по-силен натиск върху цялата селска икономика. Ето елемента, който разлага първобитното икономическо и социално равенство. Той внася хетерогенни елементи, които предизвикват в недрата на общината конфликт на интереси и страсти, способни да подкопаят общата собственост първо върху обработваемите земи, а след това върху горите, пасищата, пустеещите земи и пр., които, превърнати веднаж в *общинни придатъци* на частната собственост, след време ще се паднат на последната.

Като последна фаза на първичната обществена формация земеделската община е същевременно преходна фаза към вторична формация, т. е. преход от общество, основано на обща собственост, към общество, основано на частната собственост. Разбира се, вторичната формация обхваща редица общества, основани на робство и крепостничество.

Но значи ли това, че историческият път на земеделската община трябва неизбежно да доведе до такъв изход? Съвсем не. Присъщият ѝ дуализъм допуска алтернатива: или собственическото начало ще победи колективното начало, или последното ще победи първото. Всичко зависи от историческата среда, в която тя се намира.

Да се абстрахираме за момент от бедствията, които тегнат над руската община, и да разгледаме само нейните възможности за еволюция. Тя е в изключително положение, което е без прецедент в историята. В цяла Европа само тя е все още органическа, господстваща форма на селския живот в една огромна империя. Общата собственост върху земята ѝ предоставя естествена база за колективно присвояване, а нейната историческа среда — съществуването едновременно с нея на капиталистическото производство — ѝ осигурява в готов вид материалните условия за кооперативен труд, ор-

ганизиран в широк мащаб. Тя може следователно да се възползва от всички положителни придобивки на капиталистическата система, без да преминава през нейните Каудински проходи. Тя може постепенно да замени парцеларното земеделие с комбинирано и водено с помощта на машини земеделие, за което е така благоприятна физическата конфигурация на руската почва. Поставена предварително в нормално състояние в сегашната ѝ форма, тя може да стане *непосредствената* отправна точка на икономическата система, към която се стреми съвременното общество, и да заживее нов живот, без да прибягва до самоубийство.*

Самите англичани направиха такива опити в Източна Индия; те успяха само да разстроят местното земеделие и да удвоят броя и силата на бедствията на глада.

Ами проклятието, което тегне над общината — нейната изолираност, липсата на връзка между живота на една община и живота на другите общини, този *локализиран микрокосмос*, който досега я е лишавал от всякаква историческа инициатива? Той ще изчезне при едно общо раздрусване на руското общество.

Навикът на руския селянин към *артела* особено ще улесни преминаването му от парцеларен към кооперативен труд, който той впрочем вече прилага до известна степен при коситбата на общинските ливади и в такива колективни мероприятия като пресушаването на блата и пр. Дребното земевладение от съвсем архаичен тип — кошмар за съвременните агрономи — също действува в тази насока. Ако в някоя област обработваемата земя има следи от бразди, които ѝ дават вид на шахматна дъска, състояща се от малки полета, можете да не се съмнявате — това е владение на изчезнала земеделска община! Нейните членове, без да са минали курс по теория на поземлената рента, са разбрали, че еднакво количество труд, вложено в различни по естественото си плодородие и по местоположението си ниви, дава различен доход. За да изравнят шансовете на своя труд, те разделяли земята на определен брой участъци, границите на които се определяли от природните и икономическите различия на почвата, а след това отново разделяли всички тези по-големи участъци на малки парцели според броя на земедел-

* В ръкописа по-нататък е зачеркнато: „Но на нея ѝ противостои поземлена собственост, която държи в ноктите си почти половината от земята — и то по-добрата. Именно поради това запазването на селската община чрез по-нататъшната ѝ еволюция съвпада с общото движение на руското общество, възраждането на което може да бъде купено само на тази цена. Русия напразно би се опитвала да се измъкне от своята задънена улица чрез въвеждането на капиталистическа аренда от английски тип, толкова противоречаща на всички обществени условия в страната." *Ред.*

ците. След това всеки от тях получавал дял от всеки участък. Този ред, практикуван и досега в руската община, безусловно противоречи на агрономическите изисквания. Покрай другите неудобства той причинява безполезно изразходване на сили и време. При все това той благоприятствува за преминаването към колективно обработване, на което на пръв поглед така противоречи. Парцелът...*

Написано от К. Маркс в края на февруари — началото на март 1881 г.

За пръв път отпечатано в „Архив К. Маркса и Ф. Энгельса", книга I, 1924 г.

Печата се по ръкописа

Оригиналът на френски

* Тук ръкописът се прекъсва. *Ред.*

К. МАРКС

* БЕЛЕЖКИ ЗА РЕФОРМАТА ОТ 1861 г. И ЗА СЛЕДРЕФОРМЕНОТО РАЗВИТИЕ НА РУСИЯ[277]

I*

ХОД [ПОДГОТОВКА НА РЕФОРМАТА]**

Колко приятно направи *Алекс[андър] II изкупуването на усадбата**** в първите височайши рескрипти от 1857 г. *(Редакционната комисия не можа нищо да измени в това)* — *(Скалдин,* 117 отдолу и 118[278]). При същия Александър измамване на селяните относно земите, купени от тях до и след 1848 г. (123[279]).

1) След обнародването на *манифеста* за освобождаването от 19 февруари (3 март) 1861 г. общи вълнения и бунтове сред селяните; те са го смятали за фалшифициран, подправен документ; военни екзекуции; общи побои над селяните в течение на първите три месеца след „Манифеста". Откъде се взе тази чудновата *„увертюра"* към това така шумно рекламирано представление?

Следващите пунктове трябва да се означат освен с латински букви още и с цифри, за да се вижда как следват.

a) Относно *Редакционната комисия* и нейната *свобода* (Тетрадка, стр. 102[280]). Редакционната комисия открива заседанията си на *4 март 1859 г.,* на 5 март е първото истинско заседание. На *15 април 1859 г. (така нареченото привличане на народа)* (стр. 106). На заседанията от 6, 13, 20 май 1859 г. се взема решение за *временнозадълженото* състояние при *протест* от *граф Пьотр Шувалов* и княз Паскевич: *личното освобождение на селяните* не

---

* Римските цифри, с които са означени отделните части на ръкописа, са на редакцията. *Ред.*

** Думите в квадратни скоби са на редакцията. *Ред.*

*** Тази дума е написана от Маркс на руски. *Ред.*

трябва да се поставя от *предписаното* им (принудително) условие да придобият поземлена собственост[281]. Веднага с височайша *заповед от 21 май се забранява вписването на техния протест в протоколната книга (стр. 107, 108). Фраза на комисията: „Колко пагубно е* и най-малкото отклонение от височайшата воля“ (стр. 108, отгоре). На *5 януари 1859 г.* на губернските дворянски комитети се забранява да допускат публика [на заседанията] и т. н.

На *21 януари и 3 март 1859 г. на всички* [комитети] *се забранява да отпечатват* решенията] и т. н. (стр. 106).

Най-после: императорът публично обещава, че преди проектът да стане закон, в Петербург ще бъдат повикани делегати от губернските комитети за възражения и поправки... Те са били извикани в столицата, но не им е било разрешено да се съберат за обсъждане на въпроса. Всичките им усилия да свикат общи събрания се осуетяват: от тях поискват само писмени отговори на един печатен списък от въпроси по някои подробности. Онези от тях, които се осмелявали да обсъждат подробности, са били викани лично на заседанието на комисията и там са получавали грубо предупреждение; няколко групи делегати подават петиция до царя с протест против начина, по който са се отнесли с тях; *те получават формено мъмрене* чрез полицията. Тогава решават да протестират пред *редовните губернски дворянски събрания.* С окръжно им се забранява да засягат въпроса за освобождението на селяните. Някои събрания въпреки това почтително обръщат внимание на царя, че е дошло време и за други реформи. След това няколко дворянски предводители получават мъмрене, други биват сменени. От водачите *двама биват заточени** в отдалечени губернии, други поставени под полицейски надзор.

Всъщност всичко върви per ordre de Mufti**. Александър II от самото начало да даде на земевладелците колкото може повече (а на селяните колкото може по-малко), за да ги примири с *формалното отменяване на крепостното право;* той е искал да направи задължително само изкупуването на стопанството на селянина — неговия двор, неговите зеленчукови градини и конопени насаждения и освен това правото му на ползване от мерата (където то съществува); той е искал дори да запази за помешчиците нещо като сеньориално правораздаване; той е настоявал селяните да минат през

* — тверските дворяни: Унковски, заточен във Вятка, и Европеус, заточен в Перм. *Ред.*

** — по височайша заповед. *Ред.*

12-годишен преходен период на крепостна зависимост и т. н. Виж неговия рескрипт от 20 ноември 1857 г. до генерал-адютант *Назимов*, до генералгубернатора на *три губернии: Вилно, Ковно и Гродно* в отговор на петицията на *дворянските комитети* на тези губернии (стр. 103[282]).

Макар че още през *март 1856 г.* — след свикването на опълчението на 29 януари 1855 г. — казва на губернския и на уездните предводители [на дворянството] за *отменяване на крепостното право,* което обаче той няма намерение да *предприеме веднага* (!), — той *със своето колебание* дава възможност на помешчиците* много да влошат фактическото положение на селяните. Виж *окръжното,* стр. 105; *Скалдин,* стр. 110, 114.

На *3 януари 1857 г.* по *предложение на Лански* се образува *Секретен комитет* под председателството на Александър, а в негово отсъствие — на княз Орлов. Решава се да се привлекат за сътрудничество дворянските комитети и т. н. (стр. 103). Още на заседанията от 14, 17 и 18 август той решава положението на селяните да се подобрява само *бавно* и *предпазливо* (пак там).

На *8 януари 1858 г.* „Секретният комитет" се превръща в *„Главен комитет"*, при който освен това се учредява *„Специална комисия"* за предварително *разглеждане на проектите на губернските комитети.* Създава се освен това *Земски* отдел на Централния статистически* комитет на Министерството на вътрешните работи за обсъждане на аграрните отношения в империята, както и за предварително разглеждане [на проектите] на губернските комитети (стр. 103).

I (2)

На *21 април (1858 г.)* заедно с *окръжното на Лански* се разпраща *височайше* утвърдена *програма за работата на губернските комитети* и т. н. (стр. 105).

По-нататък в същия дух; взетите от *Главния комитет на 18 октомври 1858 г.* решения служат като *изходен пункт за Редакционните комисии* (стр. 105).

На *17 февруари 1859 г.* [се образуват] 2 Редакционни комисии под председателството на *Ростовцев* (стр. 105).

На *27 април 1859 г.* (се прибавя и Финансова комисия), състояща се само от специалисти и чиновници на Министерството на финансите и на вътрешните работи (стр. 105). *3 периода* [в работата] на *Редакционните комисии* (стр. 105). (6 февруари 1860 г. умира *Ростовцев).*

---

* Тази дума Маркс е написал на руски. *Ргд.*

II

[ТРИ ПЕРИОДА В РАБОТАТА НА РЕДАКЦИОННИТЕ КОМИСИИ]

		Общо
1-ви период	— 4 март — 5 септември 1859 г.	*1 година*
2-ри „	— 5 септември 1859 — 12 март 1860 г.	*и 7*
3-ти „	— 12 март — 10 октомври 1860	*месеца*

Мними принципи (по-рано вече провъзгласени от императора в неговия рескрипт и т. н. и от Главния комитет)	*Практика*
а) откупуването трябва да бъде доброволно и от двете страни (с изключение на усадбите).*	а) *задължително изкупуване само за селяните; помешчикът може да ги принуди да изкупят.* (Виж стр. 108 *отдолу* и 109, пак там, стр. 109, *Головачов*[283]).
(29 април 1859 г. *Ростовцев*) стр. 106). Същото *(20 май 1859 г.)* (пак там)	Условия на изкупуването — пак там. *400-те милиона* сребърни руб. помешчически* *дългове*

Други данни за изкупуването (стр. 106).

Предложения на Главния комитет от 4 декември 1858 г. (направени от Ростовцев на заседанието на Комисията. Заседание от 27 май 1859 г.) (стр. 107 отдолу).

*Выкуп** с помощта на правителството хипотетично вече се има предвид в журнала на *Главния комитет от 4 декември 1858 г.* (стр. 108).

Граф *Пьотър Шувалов и княз Паскевич* в своите протести

* Тази дума Маркс е написал на руски. *Ред.*

и т. н. много правилно отбелязват, че *предложението на Ростовцев* „ще направи окончателното освобождение на селското съсловие“ зависимо от выкупа* и *„че е противоестествено да бъде принуждаван един свободен човек да придобива против волята си поземлена собственост“* (стр. 108).	
На 14 февруари 1859 г. — предложение на Ростовцев. Тогава се предвиждал срок за изкупуване *само 37 години (по-късно 49)* и именно ... „колкото обикновения оброк* на селянина“.	*Финансова страна на изкупната операция* (стр. *109, Головачов). Печалби на борсаджиите* (пак там). *Спадане на* [изкупните] *ценни книжа; помешчиците при доброволно изкупуване искат от селяните допълнителни плащания* (стр. *110, 117, Скалдин)* (стр. 123[284]).
b) *Крепостният не трябва да плаща за своята лична свобода.*	b) *Крепостният трябва да плати за своята лична свобода* (стр. 113, Скалдин), (пак там, *стр.* 115). *Янсон, стр. 124. Янсон, стр. 125, отдолу*[285]
c) *Съществуващият оброк не бива да бъде увеличаван.*	c) *Съществуващият оброк се увеличава*(вече чрез намаляването на надела) (стр. 116).
d) *Селяните трябва да получават такива дялове земя,* че да бъде *напълно осигурено съществуването им* наред с изкупните платежи и данъците.	d) Фактически такива надели (включително и най-големите), че наделът не осигурява съществуването на селянина и той *остава временно зависим от помешчика.*

1)

b) Временнозадължени

Заседания от 6, 9, 13 май 1859 г. (стр. 107). Тогава за *временнозадължените* определен срок *12 години* (стр. 107).

До започването на изкупуването се запазва *селският земен надел в съществуващия негов размер* „с необходимите приспада-

* Тази дума Маркс е написал на руски. *Ред.*

ния и ограничения" (стр. 107). Не е така при *выкуп** (виж *Ростовцев*, стр. *108* под заглавие „изкупуване").

Плащания на временнозадължените (стр. 111, *Скалдин;* в *нечерноземната зона).*

Селяните в средната и южната зона предпочитат ангарията, така омразна за тях преди (стр. 115, Скалдин, началото).

Прикованите към парчето земя за 9 години не могат да го напуснат *(Скалдин* 117, 118).

Там, където селяните по местни причини особено много искат да изкупят усадьба*, помешчикът пречи на това и пр. (стр. 118, пункт 2, *Скалдин). Фактически това никога не става (пак там).* Защо след изтичането на първия 9-годишен период помешчиците ще побързат с выкуп* (виж *стр. 119, Скалдин).*

1878 — количество на временнозадължените (Янсон, стр. 119).

2) *Селяни на выкуп**. Те са приковани за 49 години към парчето земя (стр. 118 и 119, *Скалдин). Невъзможни условия за излизане* [от общината] (пак там).

c) *За селяните растящи данъци на глава при Александър II (стр. 109,* Головачов) *(стр. 111 и 112, Скалдин)* (стр. 113 отдолу, стр. 114 от началото).

Система за награждаване на чиновници за изстискване на недобори (пак там) (стр. 109).

За данъците на глава изобщо (112, Скалдин).

Търговците плащат така малко данък като дворяните за земите, които те от 1861 г. могат да купуват (112, *Скалдин).*

Староверците против данъците на глава (112, *Скалдин).*

Освен това паспортна система (пак там, стр. 113). *От 1863 г. пари за паспортите плаща общината,* пак там).

Опасност за държавата от тази система (112, отдолу, *Скалдин).*

Беззмелените също се зачисляват към общината (стр. 113, *Скалдин).*

d) Отрязъкът от земята на селянина. *Последици от отчуждаването на гората, мерата и част от земите на селяните. Фактическа зависимост на селяните от помещичий** произвол *(114, Скалдин). Отдаване под аренда от помешчиците и държавата* (110, Скалдин). Купуване на тези *отрязъци от търговци* и пр., от арендатори на държавни земи и пр. (110, *Скалдин,* пак там, *стр. 114).* Селянинът е принуден да взема под аренда от помешчика (110, Скалдин).

---

* Тази дума Маркс е написал на руски. *Ред.*

Отрязък от селската земя, най-малко над $^1/_2$ от имотите. Намаление на наделите и увеличение на плащанията върху тях *(114, Скалдин)* и *под точка 2, стр. 114* (присъединяване на отрязъците към помешчическите имения).

Недостатъчност на надела (оттук необходимост да се наема под аренда и да се припечелва отвън).

Едва стига за прехранване (дори в черноземните райони) (111, *Скалдин). Безплодие и неудобно разположение на определените за селяните земи (114, Скалдин).*

Според Положението: колкото по-плодородна земя, толкова по-малък надел* (пак там, *Скалдин).*

Определяне от комисията на най-големия надел (116, Скалдин). Още повече намален от *Държавния съвет (пак там, Скалдин).*

Янсон, стр. 124. При това затрудняване на преселването (пак там).

Първоначално се е предвиждало недостатъчността на надела да бъде компенсирвана от властите чрез улесняване на *преселването;* впоследствие това напълно отпада (125).

a) *Вследствие на условията, в които правителството е поставило селяните,* те биват ограбвани от кулаки* и от търговци (стр. 110, Скалдин).

Глад (бележката долу на стр. 113, 114). (Сравнение с крепостничеството) (стр. 114, цитира се Скалдин, стр. 205).

b) *Прекомерно обременяване на надела.*

Виж примери в северната зона (стр. 113); *също много високо и в Средна и Южна Русия* (пак там). *Чудовищна несъобразност.*

1. При *установяването на оброка (Скалдин,* стр. 115 и 116) за *задължените с ангария селяни* (стр. 116).

Градационна система [при установяване на оброка] *за количеството на десетините на глава* (стр. 116, Скалдин) (особено в черноземната зона). (Колкото по-малко земя, толкова по-голям оброк).

Най-ниска [норма] $^1/_3$ *надел* (виж *последните редове на стр. 116, Скалдин).* Където е по-малко, предвиждано [първоначално] да се *придаде* земя, но Държавният съвет не допуснал това (стр. *116, Скалдин,* началото).

Установяване на оброка при изкупуване в зависимост от *местности** (Скалдин, 117).

Общо *увеличаване на оброка (стр. 125, Янсон)*

2. *Установяване на най-големите и най-малките надели.*

---

* Тази дума (Правилника) Маркс е написал на руски. *Ред.*

По-малки надели при временнозадължените ($^1/_2$, $^1/_4$) (стр. 117, 118, *Скалдин*).

*Най-малък надел при выкуп** от селяните — $^1/_3$ *(Скалдин, стр. 118)* (виж *стр. 118 към пункт* 2; изкупуване само на усадьба* *фактически никога не става,* 118).

Установяване на надела, преобладаващи принципи *(стр. 124, Янсон)* $^1/_3$ [от земята] *като минимум — за помешчика* (по това у Янсон на стр. 125). Това значително влошено *и в края на краищата по Положение** [прието] (пак там).

Система на градации (стр. 125, Янсон).

3) *„Сирашки надел"* в чисто земеделските губернии (стр. 115, *Скалдин*).

a) *Капитализиране на твърде високия оброк при выкуп**; оттук преувеличена оценка на земята *(Скалдин,* стр. 117, пример от Смоленск). В *нечерноземната зона* (117). *В черноземната пак там.*

b) *Банка и изкупуване* (стр. 126—130) *(стр. 132, края).*

c) *Сегашно положение на селяните: (Янсон) условия за преселване* [приемливи] — само за най-заможните *(Янсон,* стр. *143)* — фактически „забрана" на преселванията (виж стр. 144).

α) *Черноземна триполна зона* (стр. 120, Янсон).

β) *Степна зона* (западна част) — *Херсон, Таврия, Екатеринослав* (Янсон, *края 120 и началото 121).*

γ) *Западните губернии* (119, Скалдин; стр. *121, Янсон,* пак там *126).*

III

ЗЕМСТВО

Задължителните разходи (за местното гражданско и военно управление) поглъщат по-голямата част [от земските средства]; засега тези учреждения са само инструмент на правителствената администрация. Държавните разходи се увеличават с всяка година. Непрекъснати заеми само за плащане на лихвите за предишни заеми.

За краткия *период* от 1862 до 1868 години обикновените разходи по управлението са пораснали с 42%, или средно с $20^1/_2$ милиона рубли. (В 1862 обикновените годишни разходи 295 532 000 руб., в 1868: 418 930 000 руб.) Като пример за *нарастването на задължителните губернски и уездни разходи* да вземем една от най-бедните руски губернии — *Новгородска,* чиито *задължителни* разходи през *1861 г.* са възлезли на 80 000, през *1868 г.* — 412 000 рубли.

* Тази дума Маркс е написал на руски. *Ред.*

Истинското съдържание на освобождението

Партизанска война между селяните и помешчиците.

Освобождението се свежда просто до това, че благородният помешчик не може вече да разполага с *личността на селянина,* да го продава и пр. Тази *собственост върху личността е премахната.* Помешчиците са загубили *личната си власт върху личността на селянина.*

Щом се разпространяват слухове за намерение да бъдат освободени селяните, правителството е било принудено да вземе мерки против опитите на помешчиците насилствено да експроприират селяните или да ги преселят върху най-неплодородните земи.

Преди, по времето на крепостното право, помешчиците са били заинтересовани да поддържат селянина като необходима *работна сила;* това е отпаднало. *Селянинът* е попаднал в *икономическа зависимост от предишния си помешчик.*

Изкупуване

Поради спадането с 20% на издадените от държавата изкупни (обменни) облигации много помешчици не са откривали „задължителното" изкупуване, искали са от селяните *допълнително заплащане,* за да покрият тази загуба. В някои места селяните по доброволно споразумение с помешчиците са плащали тази допълнителна сума, но след $1^{1}/_{2}$ година престанали да плащат на държавата изкупните вноски. Тази допълнителна сума е 27 рубли за ревизионна душа*

Изкупният период е 49 години (*а не 41* години); селяните още тогава са скептици относно това, че обещанието ще бъде изпълнено и че след този срок те не ще трябва да плащат оброк** за земята, която те са купили от държавата.

Приспадане на дълговете при изплащане [на изкупни заеми] на помешчиците.

Държавата веднага е приспаднала дълговете на помешчиците към Опекунския съвет, който е играл за тях ролята на банка, без каквато и да било компенсация за времето до изтичането на срока на заема.

Например: на 1 април 1870 г. от 505 652 107 руб., изплатени за сметка на селяните, са били удържани *235 032 183 руб. — задължения* на помешчиците към държавните кредитни учреждения.

* зачислен в списъците на селските жители при периодичните „ревизии" (преброявания) на крепостните. *Бълг. ред.*

** Тази дума Маркс е написал на руски. *Ред.*

Увеличение на данъка на глава

От *1864* г. подушная подать* нараства с близо 80%; същевременно и *государственный земский сбор**. Най-голямо увеличение на данъка на глава — 1867 г.

От Трудовете на Комисията[286] относно преките данъци се вижда:

1862: от цялата сума на руските данъци (преки и косвени), именно от 292 000 000 руб. — 76%, или 223 мил. руб. лягат върху бедните класи (селяни и занаятчии). Но с течение на времето положението значително се влошава, като се увеличава *данъкът на глава* за всички категории селяни, *оброчная* подать* за *държавните селяни* и *госуд[арственны] земск[ий] сбор**, който се събира почти изключително от податные души*.

1863: данъкът на глава [се увеличава] с 25 коп. на глава. *В 1867 г.* вече с *50 коп.* Душев[ой] сбор* за гос ударственные] земские] повин[ности]* *от 1865 г.* е увеличен с 20 коп. на глава и сега е средно 98 коп. на глава.

Оброч[ная] подать* от държавните селяни е увеличена от *1862 до 1867 г. от 25 256 000 на 35 648 000 руб.* (с повече от 1 рубла на глава). *От 1 юли 1863 г.* подуш[ная подать]* върху мешчан[е] е отменена, но се прехвърля с излишък [към данъка] върху недвижимата собственост в градовете, предградията и паланките, в [плащането на] който мешчане* и селяните имат своя дял и сбор* върху разрешителните за търговия на дребно и върху *индустриалните билети* пада почти изцяло върху податные* класи.

От *1862 до 1867 г.* обикновените разходи по управлението (без извънредните) порастват от 295 532 000 руб. на 398 298 000, т. е. почти с 35%, а държавният дълг се увеличава с 461 160 000 руб., с около 60%; следователно годишно трябва да се плащат [проценти и погашения за това увеличение] повече от 25 315 000 руб. *(целият държавен дълг през 1867 г. — 1 219 443 000 руб.,* плащания по тази сума — 73 843 000 руб. годишно).

1874 вече държавен дълг: (консолидиран и невнесен в гросбуха) повече от *1 471½* мил. рубли.

Освен това повече от *1208 мил. неконсолидиран дълг (= 4833 мил. франка).*

1867 върху *данъчните класи* пряко лежат 111 мил. преки данъци, в това число *само* данъци *на глава* (подушная подать, госу[дарственный] земск[ий] сбор* и общественный сбор* върху държавните селяни) 62 млн. рубли. Тук не се смятат нито изкупните вноски, нито губернс[кий] и уезд[ный] земск[ий] сбор*, нито особый

* Тази дума Маркс е написал на руски. *Ред.*

сбор на содержание миров[ых] по крестьянским делам учреждений* в онези губернии, където не са въведени земские* учреждения.

(Скалдин)*

Според Янсон (професор в Императорския С.-Петербургски университет) (*„Опыт“**[287] и т. н. *1877 г.*) селяните плащат преки данъци: *176 мил. руб:* именно

63,6 мил. руб.	*данък на глава, обществен[ного] и госу[дарственного] земск[ого] сборов*,*
37,5 мил.	оброчной подати*
повече от *7 мил.*	губернских и уездных сборов*
повече от *3 мил.*	местни сборов* в онези губернии, в които Положение* не е въведено,
повече от *39 мил.*	изкупни вноски; *без натуралните повинности.*

Към това почти изцяло трябва да се прибавят акцизите *върху напитките и солта* (180 мил.) и оброки бывших помещ[ичьих] крестьян* —

повече от 25 милиона.

Общо повече от *372* мил., над 56% от държавния бюджет.

В ръцете на

държавата са:..........151 684 185 десетини
(= 165 335 763 хектара)

у селяните:..................120 628 246 десетини
(= 131 484 744 хектара)

у помешчиците:..........100 000 000
(= 109 000 000 хектара)

царски имоти:............*7 528 212* десетини,
или 8 205 859 хектара.

1) *Държавни селяни* (без Архангелск и Балтийските провинции): ....*9 194 891 души*
77 297 029 десетини

2) *царски селяни:*........................ *862 740 души*
4 336 454 десетини

3) *бивши помешчически крепостни от всички видове* .... *35 149 048 десетини*

До 1 януари 1878 г. откупени *с помощта на държавата* в 37 губернии (без 9 западни, Бесарабия и трите балтийски губернии) *4 898 073* души (74% от всички пом[ещичьих] крест[ьян]*) и 17 109 239 десетини.

---

* Тази дума Маркс е написал на руски. *Ред.*

[Изкупването става] *по искане на помешчиците* — във всички нечерноземни губернии, където изкупната цена е *много по-висока от реалната стойност* на земята. В чисто *черноземните губернии* — по *споразумение на селяните с помешчиците.*

Към [група] 3. — отчасти оброк, отчасти Corvée*

4) *Временнозадължени. Януари 1878 г.=1 882 696* души с *6 657 919 дес.* лични надели.

Министерството на двореца (1 април 1870 г.) изчислява: 5 830 919 откупили се бивши [помещичьих*] селяни с 20 123 940 *десетини земя.*

Държавен дълг

Държавният дълг 1867 г. =1 219 443 000 руб.

Увеличил се от *1862 г. с 461 160 000.*

Следователно, в 1862 г. последният е бил 758 283 000 руб.

1869 г. държавен дълг: *1 907,5 млн. руб.*

1878 г. „ „ : 3 474 млн. руб.

Изгоди на държавата от освобождението на селяните:

1) *Прехвърляне на дълга към гарантирани от държавата банки* (по-късно всички те се сливат с Държавната банка) върху *държавата,* на която селяните трябва да плащат за това лихви.

2) В работите на *Редакционната комисия* (*Скребицки.* Писмо на Ростовцев до императора: „Правителство* ще получи много кандидати за най-високите места както на губернското, така и на държавното управление").

3) Събиране на данъците направо от селяните (преди *за данъците са отговаряли* поме щики]* и чрез това голямо улесняване на *увеличаването на данъците.*

4) Прекратяване на домѐнната власт на местното дворянство.

5) Благодарение на това по-широки възможности за *набиране на войници* (и за обща реформа на армията).

6) Свързани с освобождението на селяните така наречени *зем[ские]* институции:* голяма част от бремето, носено от държавата, се прехвърля върху губерниите и уездите (без намаляване на преките държавни данъци, напротив, при увеличаването им).

---

* ангария, баршчина. *Бълг. ред.*

** Тази дума Маркс е написал на руски. *Ред.*

От данните в том 22 на официалните публикации на „Комисията за проучване на системата на преките данъци“ (1873 г.), както и от *„Сините книги“*, издадени от „Селскостопанската комисия“, виждаме:

1) *Държавните селяни и селяните на царската фамилия* в 37 губернии (тук са изключени западните губернии) са плащали от така наречения *чист доход* 92,75%, така че за всичките им други нужди на тях им оставали от селскостопанския доход само 7,25%.

2) *Бившите помешчически крепостни селяни* са плащали от своя селскостопански доход 198,25%, така че те е трябвало да дават на държавата не само целия си доход от земята, но почти още толкова от припеченото допълнително, получавано за разни работи, селскостопански *и други*.

1862 г. бюджет: 292 000 000 руб.
1878 г. 626,9 млн. руб.

Данък на глава — 1852 г. около 18½ млн. руб. *1855 г. те намаляват вследствие на Кримската война под 15 млн. руб.* 1862 порастват на 28½ млн. 1867 поради разрастване на данъците — на 40½ млн., сега повече от 94½ млн.

От една публикация на Министерството на държавните имоти виждаме, че от 1871 до 1878 г., въпреки големите изменения в добивите на зърно по години, средно продукцията е *оставала абсолютно еднаква.* (Същевременно експортът на зърнени храни се е увеличавал в много голям мащаб и малко е спадал само в гладни години, които са настъпвали средно един път на 5 години, и съвсем се е прекратил през гладната 1880 година.

В същото време *експортът на зърнени храни* се е увеличил през годините 1877—1878 с около 86% в сравнение с експорта на зърнени храни през годините 1871—1872. Западноевропейците виждаха колосалното нарастване на експорта на зърнени храни с развитието на железопътната мрежа, но не виждаха, че този експорт се *компенсираше* със съкращаването на времето между повтарящите се *гладни години,* които сега настъпват всеки 5 години и достигнаха най-високата си точка през 1880 година.

Положение на освободените селяни

След като констатира, че икономическото положение на селяните в *черноземната зона* (в онази нейна част, в която съществува триполна система, а не в *степната ѝ част*) изобщо е „по-лошо, отколкото е било при крепостното право, *Янсон* взема следните данни от *официалните публикации* за животновъдството (също и в черноземната зона):

В *Казанска* губерния количеството на добитъка (на бившите крепостни, които преди са можели да изпращат добитъка си на пасищата на помешчиците) явно е намаляло; оттук причините за намалението: недостатъчността на пасищата, продажба на добитъка, за да могат да се платят данъците, ниските добиви. В *Симбирска* губерния количеството на добитъка малко е намаляло; по-заможните селяни продават добитъка, от който нямат безусловна нужда, при най-благоприятни обстоятелства, за да не бъдат принудени да го продадат за данъчни недобори, за които те отговарят по силата на солидарната отговорност на общината (поотделно, едновременно или всички общо). Друга причина: отрязването на пасищната земя от надел*, главно горската част. Същото в *Самарска, Саратовска, Пензенска* губернии (където намаляват и конете); в *Рязанска* губерния количеството на добитъка намаляло с 50% поради недостиг на пасища. В *Тулска губерния* по същата причина и поради принудителната продажба от бирниците, както и поради болести по добитъка, намаляване на отглеждането на коне и говеда. В *Курска* губерния също безмилостно продаване на добитък за данъчни недобори, поради недостиг на пасища, делби в семействата и пр. (виж стр. 75).

Нечерноземна зона (северни губернии)

Един пример ще бъде достатъчен.

В *Новгородска губерния* плащанията върху доходите от десятина, оценени от земствата, възлизат *за бившите държавни селяни* на 100% (т. е. целия доход);

за бившите царски селяни 161%
за бившите помешчически крепостни 180%
за временнозадължените 210%

---

* Тази дума Маркс е написал на руски. *Ред.*

по-нататък при *малки надели* и *високи данъци* за по-рано откупилите се крепостни — 275%;
за временнозадължените — 565%
(Публикация на „Данъчната комисия", т. 22).

Техните земни надели — в нечерноземната област — в повечето случаи не стигат дори само за изхранването на селяните. Тези северни губернии са същевременно и индустриални, но заплащането на труда в местната индустрия не стига {както и за селскостопанската работа у помешчиците}* за покриване на дефицита; те трябва да търсят работа далеч от своето местожителство, на юг, в Новорусия, оттатък Урал, в Сибир и в Средна Азия.

(*1 десетина*=*1 092 хектара*
1 пуд = 40 руски фунта = *16,38* килограма.
1четвърт=209,901 литра, или 0,72 английски guarters)

IV

РУСИЯ

I. *Държавни приходи и разходи през 1877 г.*
Приходи=*548 млн. руб.*
От тях: *117 млн. преки данъци,* плащани от селяните.

Главни косвени данъци
- *189 676 000 руб. косвени данъци*** лягат също главно върху селяните.
- *10 млн. косвени данъци**** *също.*
- *52 млн. мита*

Разходи: 585 млн. (Дефицит=*37 млн.)*
От тях: 115 млн. за лихви и погашение на държавния дълг.
220 млн. за армията и флотата.
86 млн. за Министерството на финансите
421 млн. основни разходи на държавата

След това *извънредни разходи, предизвикани от войната.*

Бюджетът за *1864 г.* е бил 354 600 000 руб.; така че *данъците са се увеличили от 1864 с 55%.*

---

* В това издание тези скоби заменят употребените от Маркс квадратни скобн. *Ред.*

** — приход от акцнза върху напитките. *Ред.*

*** — приход от данъка върху солта. *Ред.*

II) *Железопътен фонд,* който влиза в държавния бюджет; понастоящем железниците са частна собственост; държавните железници са превърнати в собственост на частни дружества, но не тези дружества са давали средствата за тяхното построяване.

Правителството задържа в свои ръце част от капиталите в *акции* и *облигации* и за тяхното реализиране издава *„консолидирани облигации на руските железници“*. Получаваните от тях суми образуват *„железопътен фонд“ ; от него правителството плаща за задържаните за своя сметка акции и облигации* и освен това отпуска *аванси срещу железопътни ценни книжа.*

На *1 януари 1878 г.* е имало емитирани железопътни *акции и облигации* на сума *1 388 млн.,* от която правителството е задържало за своя сметка *720 млн.* и *577 млн. франка,* или *144 433 000 метални рубли,* по облигациите на *Николаевската ж.-п. линия Петербург—Москва,* т. е. около 52% от целия капитал, освен книжата, срещу които правителството е дало аванси.

От *железопътния фонд* правителството е изплатило: през *1877 г...* 80 млн. руб., но *общата сума,* изплатена от правителството до 1 януари 1878 г. *=554 475 000 руб.* и по *облигациите на Николаевската ж.-п. линия* 577 млн. франка.

За покриване на тези плащания *правителството* е пуснало *5 дългосрочни заема за руските железници* на сума *69 млн.* л. ст., реализирането на които е дало *385 млн. метал. руб.; два заема за Николаевската ж.-п. линия* на сума *577 млн. франка,* найпосле, *вътрешен заем с премии от 1866 г.* — реализирането на които е дало 107 650 000.

Освен тези субсидии още и *гаранция. 1877 г. сумата на гаранциите,* платена от правителството *=16 617 000 руб.* Държавното съкровище е платило тази сума, както и *лихвите и погашението по железопътните облигации.* Последната сума 1877=327 800 000 руб.

Следователно всичко, дадено от държавата за железниците: 139 034 000.

Железопътният фонд е авансирал с *60 млн.* повече, отколкото е получил.

Държавното съкровище — 37 800 000 повече, отколкото е получило:

Дълговете на железниците към държавата са се увеличили с 39 500 000 и т. н.

Януари 1878 г. всички *дългове* към *държавата: 469 900 000 руб.*
Дълговете на селяните =32,5 млн. =6,9%.

Дълговете на железниците =315 500 000=67%, или *57% от всички държавни приходи.*

III) *Банки.* Освен от *правителството, железниците* са поддържани от *банките.*

До 1864 г. са съществували само *държавни кредитни учреждения.*

1864 г. първият *частен кредитен* институт; оттогава нататък бързо растат, като *привличат значителни суми по лихвени текущи сметки, срочни и безсрочни.* Трябвало е да се авансират тези суми: тук *се появяват акционерни дружества; начело на всички тези дружества — железопътните.*

Капиталът по всички акции (на дружествата) и облигации към 1877: =2 043 млн. руб.

До тях железниците 67,91%=1 388 млн. руб.

От 1864 г. Държавната банка и нейните отдели са отпуснали по държавни ценни книжа, акции и облигации 18,6 млн. До 1887 г. всички банки са отпуснали *360 млн.* по *държавни лихвоносни ценни книжа, акции и облигации,* което значи 2 007% увеличение.

От отчетите на банките не се вижда колко от тези заеми отиват за железниците. Но Даниелсон знае случаи, когато *една част от ценните книжа* на едно *железопътно дружество са принадлежали на правителството, а по останалите акции са отпуснати заеми от едно частно кредитно дружество.*

Случва се обаче *железопътните предприятия,* чиито *доход не е гарантиран от правителството,* да не дават *никаква печалба.* В такъв случай *на помощ на частните банки,* където са вложени тези акции, се притича *Държавната банка, като отпуска аванси или купува акции.*

Държавната банка никога *не остава без средства: държавното съкровище* например черпи от банката, без да се грижи за състоянието на нейната касова наличност; банката от своя страна *разширява най-доходното производство на света. Кредитните билети,* издадени по такъв начин, фигурират в баланса на банката под *№ 18 (балансът* на 1 януари *1879 г.* = 467 850 000 плюс кредитните билети, фигуриращи в баланса под № 1=720 265 000; *така* общата сума на *тези намиращи се в обръщение кредитни билети =1 188 000 000 руб.).*

IV) *Доходи от железниците*

За *1877 година* още не са публикувани пълни статистически данни за железниците. За предшествуващите години *общият приход* непрестанно расте;

той е бил: *1865* .... *24 милиона*
1877 .... *190 милиона*
1878 .... *220 милиона (приблизително изчислено),* така че *брутният приход на всяка верста се е увеличил* с 17%, докато *чистият приход на верста се е намалил.*

Въпреки това *чистият доход през последните години е възлизал на 48—52 млн.* годишно; това значи, че ако целият доход от железниците би се връщал в държавното съкровище, *дефицитът от железниците значително би се намалил. Но цялата печалба отива в джобовете на частни лица, а цялата тежест на дефицита пада върху държавното съкровище.*

И тъй, каква изгода има правителството в резултат на тези огромни загуби?

Резултат от тях е значително развитие на търговията, за което са допринасяли едновременно *кредитните и ипотекарните* банки, учредявани през същия този период.

V) *Банки; търговски класи (износ на зърнени храни и пр.)*

Всички влогове (лихвоносни) и текущи сметки на Държавната банка и нейните клонове през 1864 г. — 262 млн. руб., от които *42* млн. изразходвани *с полза за търговията,* а именно:

23 млн. срещу полици,
18 млн. за заеми срещу държавни лихвоносни ценни книжа, акции, облигации и пр.

1877: 723,8 млн. във всички кредитни институти, увеличение със 175%

От тях: 360 млн. за *заеми* срещу *акции, облигации, държавни лихвоносни ценни книжа;*
за *489,3 млн. дисконто на полици.* Увеличение с *1900%.*

Най-важен клон на търговията: търговия със зърнени храни; извънредно бързо развитие на последната.

1864.., *9,25 млн. четверти* експортирани за Европа за *54,7 млн. руб.*

Стойност на всички експортирани стоки =164,9 млн. руб.
Стойност на експортираните зърнени храни = около 33% от целия експорт.

1877.... експортирани 30,5 млн. четверти =264 млн. руб.
Стойност на всички експортирани стоки =508 млн. руб.

Стойност на зърнените храни =*51,8%* *от целия експорт.*

Стойността на [експортираните] *зърнени храни* се е увеличила с *382%*.

Количеството на четвертите — с *241%*.

В същото време *стойността* на [експортираните] *зърнени храни* е надминала *стойността на целия експорт за 1864 със 100 млн. руб.*

През *1869 г. железниците* са превозили *149 млн. пуда зърнени храни* =*33,4% от всички техни товари.*

1877.... 547,8 млн. пуда зърнени храни =*41,28% от всички товари.*

След зърнените храни *главните експортни артикули:*

1864....	*добитък*	за	*1 821 000*	*руб.*
	лен	„	15 985 000	„
	конопи	„	8 993 000	„

					Увеличение в %
1877...	*добитък*	*за*	*15 724 000*	*руб.*	със 763
	лен	„	67 690 000	„	323
	коноп	„	16 820 000	„	87

Внесено памук [1864 21 824 000 руб.; [1877] *импортирано памук 35 500 000 руб.* =*62%*.

VI) *Ипотечно-кредитни институти*

1864 дългове към старите ипотечно-кредитни институти за *395,5 млн. руб.*,

от които значителна част се пада на селяните за откупуване на земни парцели.

Ипотечни дългове на руските помешчици
(без Полша и балтийските губернии)

a) *ипотечни дългове към старите кредитни институти до 1874*	99 614 000]
b) *Ипотечните кредитни дружества са отпуснали до 1874*	102 692 000
c) ипотекарни банки	63 668 000
d) взаимоспомагателни (?) кредитни банки*	7 182 000
	273 156 000 руб.

—* градски обществени банки. *Ред.*

В сравнение с това 1877 към същите институти

по	a)	73 393 000
	b)	163 505 000
	c)	118 322 000
	d)	11 250 000
		366 470 000 руб.

Следователно за 3 години *дълговете* (с изключение на селските) са се увеличили с 34%

VII) Сега да вземем всички *кредитни институти* (и железниците) и да видим какви суми са получавали и как се групират към 1877:

	1. Основен капитал	%	*2. Лихвоносни влогове и пр.*	*3. Заложни документи на ипотечните дружества*	*4. Облигации*
Кредитни институти	167 778 800	18,8	723 790 000		
Ипотечни институти до 1878	27 753 000	5,6	6 848 000	460 000 000	
Железници до 1878	474 185 000	34,3			
	669 726 000	25			915 706 000

Даниелсон събира *дълговете на различните дружества* под рубриките 2, 3 и 4 =
2 006 440 000 рубли, но то прави 2 106 344 000.

В кредитните институти задълженията в сравнение с капитала = 81,2%
в ипотечните институти = 94,4%
в железниците = 65,97%

Написано от К. Маркс в края на 1881—1882 години

За пръв път публикувано в „Архив Маркса и Энгельса", т. XII, 1952 г.

Печата се по ръкописа

Оригиналът на немски и на английски

Ф. ЕНГЕЛС

КЪМ ИСТОРИЯТА НА ДРЕВНИТЕ ГЕРМАНЦИ[288]

ЦЕЗАР И ТАЦИТ

Немците съвсем не са първите жители на територията, която те заемат и сега.* Предшествували са ги поне три раси.

Най-древните следи на човека в Европа се намират в някои пластове в Южна Англия, възрастта на които още не е точно установена, но които изглежда се падат между двата периода на заледяване на така наречената ледникова епоха.

След втория период на заледяване, с постепенното затопляне на климата, човекът се появява в цяла Европа, Северна Африка и Предна Азия чак до Индия заедно с измрелите едри дебелокожи (мамонт, слон с прави бивни, космат носорог) и хищни животни (пещерен лъв, пещерна мечка), както и с животни, които още съществуват (северен елен, кон, хиена, лъв, бизон, бик). Оръдията от тази епоха показват много ниска степен на култура: съвсем неогладени каменни ножове, крушовидни каменни секачи или брадви, употребявани без дръжка, стъргала за очистване на животински кожи, свърдели, все от кремък, малко напомнящи стадия на развитие на сегашните коренни жители на Австралия. Намерените досега остатъци от кости не позволяват да се съди за строежа на тялото на тези хора, чието широко разпространение и навсякъде еднаква култура дават основание да се смята този период за много дълъг.

Какво е станало с тези хора от ранния палеолит, ние не знаем. В нито една от страните, където са се появили, включително и в

---

* Тук се придържам преди всичко към Boyd Dawkins, „Early Man in Britain". London, 188[289].

Индия, не са се запазили човешки раси, които биха могли да бъдат смятани за техни представители сред съвременното човечество.

В пещерите на Англия, Франция, Швейцария, Белгия и Южна Германия сечивата на тези измрели хора се срещат най-вече само в най-долните пластове на почвените наслойки. Над този най-долен културен слой се намира втори слой, съдържащ сечива и често отделен от първия с по-дебел или по-тънък пласт сталактити. Тези сечива от по-късна епоха са направени вече много по-умело и от по-разнообразен материал. Наистина каменните сечива още не са огладени, но са вече по-целесъобразни по замисъл и изработка; тук се намират и върхове на стрели и копия от камък, рог на северен елен, кости; кинжали и игли за шиене от кости и еленов рог, огърлици от пробити зъби на животни и пр. Върху отделни екземпляри намираме понякога доста живо изобразени животни: северен елен, мамонт, бик, тюлен, кит, също така ловни сцени с фигури на голи хора и дори наченки на скулптура от рог.

Хората от ранния палеолит са съпътствувани от животни главно от южен произход, докато в епохата на късния палеолит наред с човека се появяват животни от северен произход: два съществуващи и досега вида северна мечка, полярна лисица, многоядец, бяла кукумявка. Вероятно заедно с тези животни са се преселили тук от североизток и тези хора, чиито последни остатъци в съвременния свят са изглежда ескимосите. Сечивата на едните и на другите съвпадат напълно не само по отделни видове, но и за цялата група; рисунките също; храна са добивали и едните, и другите от почти същите животни; начинът им на живот, доколкото можем да го установим за изчезналата раса, напълно си прилича.

И тези ескимоси, съществуването на които досега е установено само северно от Пиренеите и Алпите, са изчезнали от територията на Европа. Както американските червенокожи още през миналия век чрез безпощадна изтребителна война са изтласкали ескимосите в крайния север, така, изглежда, и появилата се вече в Европа нова раса постепенно ги е изтласквала и най-после ги е изкоренила, без да се смесва с тях.

Тази нова раса е дошла, поне що се отнася до Западна Европа, от юг; тя е проникнала вероятно от Африка в Европа, когато двете тези части на света при Гибралтар и Сицилия са били съединени със суша. Тя е била на значително по-високо стъпало на култура от нейните предшественици. Познавала е земеделието; имала е домашни животни (куче, кон, овца, коза, свиня, едър рогат добитък). Познавала е ръчното грънчарство, предането и тъкането. Сечивата ѝ са били наистина още от камък, но вече изработени по-грижливо и в по-голямата си част гладко шлифовани (наричат ги неолитични за

разлика от онези от по-ранния период). Брадвите имат дръжки и поради това за първи път са пригодни за сечене на дървета; с това става възможно да се издълбават от дървесни стебла лодки, на които можели да се прехвърлят на Британските острови, отделили се по това време от материка поради постепенното потъване на сушата.

В противоположност на своите предшественици те погребвали грижливо своите мъртъвци; поради това до наши дни са се запазили достатъчно скелети и черепи, по които можем да съдим за строежа на тяхното тяло. Дългите черепи, малкият ръст (средно за жените около 1,46, за мъжете — 1,65 метра), ниското чело, орловият нос, развитите надвеждни дъги, слаборазвитите скули и умерено развитите челюсти показват една раса, последни днешни представители на която изглежда са *баските.* Неолитичните жители не само на Испания, но и на Франция, Англия и на цялата територия поне до Рейн по всичко изглежда са принадлежали към иберийската раса. Преди идването на арийците[290] Италия също е била населена от подобна нискоръста чернокоса раса, за чието по-близко или по-далечно родство с баските днес е трудно да се съди.

Вирхов проследява тези дълги черепи на баските чак до Северна Германия и Дания[291]; най-древните неолитични наколни постройки по северните склонове на Алпите също принадлежат на тях.

От друга страна Шафхаузен смята редица намерени близо до Рейн черепи за определено фински, по-специално лапландски[292], а най-древната история познава като северни съседи на германците в Скандинавия само фините, литовците и славяните в Русия. Двете тези нискоръсти тъмнокоси раси, преселили се едната от противоположния бряг на Средиземно море, другата направо от Азия, от северното крайбрежие на Каспийско море, изглежда са се сблъскали впоследствие в Германия. При какви обстоятелства — остава съвсем неизяснено.

След тези различни преследвания последвало най-после, също още в предисторическата епоха, преселението на последната главна племенна група, *арийците,* народи, езиците на които се групират около най-древния от тях, санскритския. Най-ранните преселници са били гърците и латините, които завладели двата югоизточни полуострова на Европа; пак тогава вероятно са дошли и сега изчезналите скити, жители на степите северно от Черно море, най-близки до мидийско-персийските племена. След тях дошли келтите. За преселването на последните знаем само, че е станало северно от Черно море и е минало през Германия. Техните предни маси са нахлули във Франция, завладели страната до Гарона и подчинили дори част от Западна и Средна Испания. От една страна морето, от друга

съпротивата на иберийците ги принудили да се спрат, докато отзад от двете страни на Дунав върху тях напирали още други келтски племена. Тук, на самите брегове на океана и при изворите на Дунав ги знае Херодот. Те обаче трябва да са се преселили значително по-рано. Гробовете и другите находки, направени във Франция и в Белгия, свидетелствуват, че келтите, когато са завладявали страната, не са познавали металните оръдия, докато в самото начало на появяването им в Британия те вече са имали бронзови оръдия. Следователно между завладяването на Галия и преселването в Британия трябва да е минало известно време, през което келтите благодарение на търговските си връзки с Италия и Марсилия са се запознали с бронза и са го въвели у себс си.

През това време все по-силно са напирали намиращите се зад тях келтски племена, от своя страна изтласквани от германците; напред пътят бил затворен и започнал обратен поток в югоизточно направление, какъвто по-късно отново срещаме при преследването на германските и славянските племена. Келтските племена се прехвърлят през Алпите, минават по Италия, Тракийския полуостров и Гърция и една част от тях загиват, друга се заселва трайно по долината на река По и в Мала Азия. Главната маса на племето намираме по онова време (—400 до —300* години) в Галия до река Гарона, в Британия и Ирландия и на север от Алпите, по двете страни на Дунав, до Майн и Исполинските планини, ако не и по-нататък. И макар че келтските имена на планини и реки в Северна Германия са по-малко срещани и по-малко безспорни, отколкото на юг, все пак не може да се предположи, че келтите са избрали само по-трудния път през планинската южна Германия, без да използват същевременно по-удобния път през откритата северногерманска равнина.

Келтското преселение само отчасти е изтласкало заварените от него жители на страната; особено в Южна и Западна Галия последните и тогава са представлявали по-голямата част от населението, макар и в положението на подчинена раса, и са предали по наследство на сегашното население строежа на своето тяло. Че както келтите, така и германците са господствували в своите нови места над заварено там тъмнокосо население, следва от съществуващия у келтите и германците обичай да си боядисват косите със сапун в жълт цвят. Светлите коси са били знак на господствуващата раса и там, където този признак поради смесването на расите се е загубвал, помагал сапунът.

---

* За краткост означавам годините *преди* нашето летоброене с математическия знак (—).

След келтите са следвали германците; тук вече можем с известна достоверност да определим поне приблизително времето на тяхното преселване. То едва ли е започнало много преди — 400 година и не е било завършило още напълно по времето на Цезар.

Към — 325 г. пътните бележки на Питий ни дават първите автентични сведения за германците[293]. Той пътувал от Марсилия до Янтърния бряг и споменава за живеещи там гутони и тевтони, несъмнено германски племена. Къде се е намирал обаче този Янтърен бряг? Обикновено под това име се подразбира естествено източно пруският и ако гутоните са посочени като съседи на това крайбрежие, безспорно е така. Но дадените от Питий разстояния не отговарят на тези места, докато доста добре съответствуват на големия залив на Северно море между северногерманския бряг и полуострова на кимврите. Там се падат и споменатите като съседи тевтони. Там — на западната страна на Шлезвиг и Ютланд — също има Янтърен бряг; Рингкьобинг води и до днес доста голяма търговия със събирания там янтър. При това изглежда много невероятно, че Питий е могъл толкова рано да проникне така далеч в съвсем непознати води и още по-невероятно, че в така грижливите му описания сложното пътуване от Категат до Източна Прусия не само е останало неспоменато, но и изобщо не съвпада с тях. И тъй, трябва съвсем категорично да се присъединим към мнението, за първи път изказано от Лелевел, че трябва да търсим Янтърния бряг на Питий на Северно море, ако не беше споменаването на гутоните, мястото на които е могло да бъде само на Балтийското море; за отстраняването на тази последна пречка прави крачка Мюлендорф; той смята, че гутони е изопачено тевтони[294].

Около 180 г. преди нашето летоброене бастарните, несъмнено германци, се появяват на Долния Дунав и няколко години по-късно ги виждаме във войската на македонския цар Персей като бойци против римляните — първите ландскнехти. Това са диви воини:

„Хора, които не умеят да работят нито земеделие, нито на корабите, или да се препитават от стадата си, които имат само едно заиятие и едно изкуство: постоянно да воюват и да преодоляват всичко, което срещнат“.

Тези първи сведения за начина на живот на едно германско племе ни съобщава Плутарх.[295] Същите бастарни намираме още един век по-късно северно от Дунав, макар и в малко по-западни места. Петдесет години по-късно кимври и тевтони нахлуват в земите на келтите край Дунав и отблъснати от живеещото в Бохемия келтско племе бойи, се насочват на няколко пълчища към Галия, до самата Испания, разбиват една римска войска след друга, докато най-после Марий слага край на техните почти двадесетгодишни преселения,

като унищожава техните явно вече много отслабени пълчища: тевтоните при Екс в Прованс (—102 г.) и кимврите при Верчели в Северна Италия (—101 г.)

Половин век по-късно Цезар се натъква в Галия на две нови пълчища германци; първо на Горния Рейн на това на Ариовист, в което са представени седем различни племена, между тях маркомани и свеви; скоро след това по Долния Рейн с това на узипетите и тенктерите, които, изтласкани от предишните си места от свевите, ги напускат и след тригодишни странствувания стигат до Рейн. И двете пълчища биват унищожени чрез римското военно изкуство, а узипетите и тенктерите и чрез римско вероломство. Дион Касий знае за едно нахлуване на бастарни в Тракия в първите дни на царуването на Август; Марк Крас ги разбива при Хебрус (сегашната Марица). Същият историк споменава още едно движение на хермундурите, които към началото на нашето летоброене по неизвестни причини напускат родината си и биват заселени от римския военачалник Домоций Ахенобарб „в една част от земята на наркоманите“[296]. Това е последното преселение през тази епоха. Укрепването на римското господство на Рейн и Дунав задълго му прегражда пътя. Но много признаци показват, че на североизток, оттатък Елба и Исполинските планини, народите дълго още не се заселват окончателно на своите места.

Тези придвижвания на германците представляват първия акт от онова преселение на народите, което римската съпротива възпира три века, но което към края на трети век с непреодолима сила прави пробив през двете погранични реки, залива Южна Европа и Северна Африка и спира едва със завладяването на Италия от лонгобардите през 568 г. — спира, доколкото става дума за участие в него на германците, а не на славяните, които и след тях още дълго време се намират в движение. Това са били в буквалния смисъл преселения на народи. Цели народности или най-малко значителни части от тях са потегляли на път, с жените и децата, с цялото си имущество. Покрити с кожи коли са им служили за жилище и за транспорт на жените, децата и на оскъдната покъщнина; карали със себе си и добитъка. Мъжете, въоръжени и в боен ред, готови за преодоляване на всяка съпротива, за защита и нападение; денем боен поход, нощем боен лагер, укрепен от наредените коли. Загубите на хора при тези походи, поради непрестанните боеве, умора, глад и болести трябва да са били чудовищни. Това е било отчаяна борба на живот или смърт. Ако походът успеел, останалата жива част от племето̀ се заселвала на чужда земя; при неуспех преселващото се племе изчезвало от лицето на земята. Който не паднел в бойната сеч, загивал в робство. Хелветите и техните съюзници,

преселването на които било спряно от Цезар, при тръгването били 368 000 души, между които имало 92 000 способни да носят оръжие; след поражението, нанесено им от римляните, останали само 110 000 души, които Цезар като изключение, по политически съображения, върнал обратно в родината им. Узипетите и тенктерите при преминаването на Рейн били 180 000; почти всички загинали в боя и при бягството. Няма нищо чудно, че през този дълъг период на преселения често изчезвали напълно цели племена.

На този неустановен начин на живот на германците съответствувало напълно положението, което Цезар заварил на Рейн. Рейн в никакъв случай не бил рязка граница между галите и германците. Белго-галското племе менапии имало села и обработвани поля в околностите на Везел, на десния бряг на Рейн; от другата страна делтата на Маас на левия бряг на Рейн била заета от германци — батави, а при Вормс, чак до Страсбург, живеели германските племена вангиони, трибоки и немети — дали по времето на Ариовист или по-рано, не се знае точно. Белгите водели постоянни войни с германците, навсякъде имало още спорни земи. Южно от Майн и Рудните планини тогава още не живеели германци; хелветите били наскоро преди това изгонени от свевите от областта между Майн, Рейн, Дунав и Бохемските гори, тъй както и бойите от Бохемия (Boihemum), която досега носи тяхното име. Но свевите не заселили тази земя, а я превърнали в пустош, дълга 600 римски (150 немски) мили*, която трябвало да им служи за прикритие откъм юг. Понататък на изток Цезар знае още келтите (волки-тектозаги) северно от Дунав, там, където Тацит по-късно назовава германски квади. Едва по времето на Август Маробод повежда своите свевски маркомани към Бохемия, докато римляните затварят с укрепления ъгъла между Рейн и Дунав и го заселват с гали. Земите оттатък този пограничен вал изглежда след това са били заети от хермундурите. От това следва без съмнение, че германците са дошли в Германия през низината, лежаща на север от Карпатите и бохемските погранични планини; едва след като завзели северната равнина, те са изгонили оттатък Дунава келтите, които живеели по- на юг, в планините.

Начинът на живот на германците, както го представя Цезар, също свидетелствува, че те още съвсем не са били заседнали в своята страна. Те живеят главно от скотовъдство, хранят се със сирене, мляко и месо, по-малко — с житни храни; главното занимание на мъжете е лов и военни упражнения. Занимават се малко

* Римската миля е равна приблизително на *1,5 км*; немската (географска) миля е равна на *7,420 км. Ред.*

и със земеделие, но само между другото и по съвсем див, първобитен начин. Цезар съобщава, че са обработвали земята само една година, а следващата са разоравали винаги нови земи[297]. Това изглежда е било земеделие на мястото на гора, каквото се среща и досега в Северна Скандинавия и Финландия; гората се изгаря — а освен гората имало само блата и торфища, тогава още непригодни за земеделие, — корените малко се поизкореняват и заедно с разровения горен пласт на почвата също се изгарят; наторената от пепелта земя се засява с ръж. Но дори и в този случай сведенията на Цезар за ежегодното сменяване на изораната земя не бива да се приемат буквално, а в рамките на преминаване към нова земя след най-малко две или три реколти. Цялото място, несвойственото за германците разделяне на земята от старейшини и длъжностни лица и особено приписаните на германците подбуди за това бързо сменяване [на земята], лъха на римски представи. За римлянина това сменяване на земята е било необяснимо. За рейнските германци, които са били преминали вече към постоянно заселване, то е могло да изглежда вече отживял обичай, който все повече губел цел и смисъл. За вътрешните германци, за току-що стигналите до брега на Рейн свеви, при които в общи линии също е в сила, то, напротив, е още важно условие за такъв начин на живот, при който целият народ бавно се придвижва напред в такава посока и с такава скорост, каквито е допускало срещаното противодействие. Към този начин на живот е приспособен и техният обществен строй: територията на свевите се дели на сто окръга, всеки от които всяка година представя по хиляда мъже за войската, докато останалото мъжко население си остава в къщи, гледа добитъка и обработва земята и на другата година сменява отишлите на поход. Целият народ с жените и децата тръгва след войската, едва след като тя завладее нова територия. Това е вече крачка напред към заседнал живот в сравнение с военните походи от времето на кимврите.

Цезар неведнаж се връща на обичая на германците да се заселват така, че откъм страната на врага, т. е. на всеки чужд народ, да са защитени от обширни пусти гори. Това е обичай, който запазва сила до късното средновековие. Северноелбските сакси са били защитени срещу датчаните от граничните гори между Ейдер и Шлай (на древнодатски — Jarnwidhr), а срещу славяните от Саксонската гора от Килския залив до Елба и славянското име на Бранденбург, Бранибор пак е само име на една такава защитна гора (на чешки *braniti* значи браня, *bor* — бор и борова гора).

След всичко това не може да има никакво съмнение относно стъпалото на цивилизацията на германците от времето на Цезар. Те далеч не са номади в смисъла, в какъвто са днешните азиатски

чергарски народи. Условие за това са степите, а германците са живеели в първобитните гори. Но те са били също така далеч и от стадия на заседналите земеделски народи. Шейсет години по-късно Страбон още казва за тях:

„Всички тези“ (германски) „племена с еднаква лекота *се изселват* поради простотата на техния начин на живот, защото те не се занимават със земеделие и не събират съкровища, а живеят в колиби, които си построяват за един ден, и се хранят главно от продуктите на скотовъдството, като номадите, на които приличат и по това, че возят на колите си цялото си имущество и потеглят със своите стада накъдето си искат“[298].

Познаването на земеделието, както доказва сравнителното езикознание, те донасят със себе си от Азия; че след това не са го забравили, сочи Цезар. Но това е било земеделие, което е служило само в краен случай като спомагателен източник на средства за живот за полуномадските войнствени племена, които бавно са се придвижвали по средноевропейските горски равнини.

Оттук следва, че преселването на германците в новата им родина между Дунав, Рейн и Северно море по времето на Цезар още не е било завършило или току-що е завършвало. Обстоятелството, че по времето на Питий тевтоните и навярно и кимврите са стигнали до Ютландския полуостров, а челните отряди на германците до Рейн — както може да се заключи от липсата на каквито и да било сведения за тяхното пристигане, — никак не противоречи на това. Начинът на живот, свързан само с продължителни странствувания, нееднократните походи на запад и юг, най-после фактът, че Цезар заварва най-голямата известна нему маса германци, свевите, още в пълно движение, допускат само едно заключение: очевидно е, че имаме пред себе си откъслечни сведения за последните етапи на голямото преселване на германците в главните места на тяхното заселване в Европа. Римската съпротива на Рейн, а след това на Дунав слага граница на това преселване, ограничава германците върху заетата от тях територия и с това ги принуждава да преминат към заседнал живот.

В останалото нашите предшественици, според наблюденията на Цезар, са били истински варвари. Те пускат в страната си търговци, за да има на кого да продадат военната си плячка, те самите не купуват почти нищо; пък и какво от чуждото е могло да им послужи? Дори своите калпави понита те предпочитат пред красивите и добри галски коне. Вино свевите изобщо не допускат в страната си, защото то размеква човека. В това отношение техните сродници бастарните са били може би по-цивилизовани; по време на споменатото нахлуване в Тракия* те изпращат пратеници при Крас, който

---

* Виж настоящия том, стр. 451. *Ред.*

ги напива, узнава от разпитването им нужните му сведения за позициите и намеренията на бастарните и след това примамва последните в клопка и ги унищожава. Преди сражението в долината Идиставизо (16 г. от нашето летоброене) Германик още описва пред своите войници германците като бойци без ризница или шлем, само с щитове от върбови пръчки или от тънки дъски, като само първият ред имал истински копия, а задните — само колове, обгорени за твърдост и заострени. Следователно обработката на металите едва ли е била вече известна на жителите от долината на Везер и римляните, разбира се, са се грижили търговците да не откарват в Германия оръжие.

Повече от един век и половина след Цезар Тацит ни дава своето знаменито описание на германците.[299] Тук вече много неща изглеждат иначе. До Елба и по-нататък движението на неспокойните племена е престанало, те са се заселили трайно. За градове, разбира се, дълго още не става и дума; заселванията стават отчасти на села, които на едни места се състоят от разпръснати отделни дворове, на други от събрани на едно място дворове; но и в този случай всеки дом е построен отделно и е заобиколен от свободно пространство. Къщите са още без каменна зидария и керемиден покрив, грубо строени от неодялани греди (materia informi тук трябва да означава това, противоположно на caementa и tegulae) — къщи от греди, каквито още се строят в Северна Скандинавия, но все пак вече не са колиби, описани от Страбон, които се строят за един ден. Към поземленото устройство ще се върнем по-нататък. Германците имат вече подземни хранилища, нещо като изби, в които през зимата се прибирали на топло и където, според Плиний, жените са тъчели. Земеделието следователно има вече голямо значение; но добитъкът все още си остава главното богатство; той е многоброен, но от лоша порода; конете са грозни и не са бегачи, овцете и говедата са дребни, последните без рога. Като храна се изброяват месо, мляко, диви ябълки, но не хляб. С лов вече не се занимават много, дивечът навярно от времето на Цезар значително е бил намалял. И дрехите са още много първобитни, за масата едно грубо покривало, останалото тяло голо (почти като у кафрите-зулуси), но при най-богатите вече плътно обвиващи тялото дрехи; употребяват се и животински кожи; жените се обличат като мъжете, но у тях вече по-често се срещат платнени дрехи без ръкави. Всички деца тичат наоколо голи. Четенето и писането са неизвестни, но едно място гласи, че жреците вече са използвали заимствувани от латинските букви рунически* писмени знаци. Към златото и среброто

* руна — старогермански писмен знак. *Бълг. ред.*

вътрешните германци са равнодушни, сребърните съдове, подарени на князете и посланиците от римляните, имат същата обикновена употреба, както и глинените. Незначителният търговски оборот представлява проста размяна.

Мъжете спазват още напълно общия за всички първобитни народи обичай да предоставят работата в къщи и на полето на жените, старците и децата, като недостойна за мъжете. Затова пък те са възприели от цивилизацията два навика: пиянството и играта, и се предават и на двата с цялата неумереност на девствени варвари— до проиграване на собствената си личност. Тяхното питие, във вътрешните области, е пиво от ечемик или пшеница; ако още тогава би била изнамерена ракията, световната история навярно щеше да бъде друга.

По границите на римските земи е направен още по-голям прогрес: там пият внесено вино; привикнали са вече до известна степен към парите, при което, разбира се, се предпочита по-удобното за ограничена размяна сребро и според обичая на варварите — монети с отдавна позната щамповка. По-нататък ще видим доколко тази предпазливост е била основателна. Търговията с германците е ставала единствено по самите брегове на Рейн; само хермундурите, които живеели зад пограничните валове, вече ходели по търговия в Галия и Реция.

Между Цезар и Тацит се пада следователно първият голям период от германската история: пълното преминаване от незаседнал живот към заседналост, поне за по-голямата част от народа, от Рейн до земите далеч оттатък Елба. Имената на отделните племена започват малко или много да се свързват с определени места. Но поради противоречивите сведения на древните и поради непостоянството и изменчивостта на имената често все пак е невъзможно да се определи точно мястото на живеене на всяко отделно племе. Освен това такава работа би ни завела твърде далеч. Тук е достатъчно общото сведение, което намираме у Плиний:

„Съществуват 5 основни германски племена: *виндили*, към които принадлежат бургундионите, варините, карините, гутоните; второто племе образуват *ингевоните* част от които са кимврите, тевтоиите и племената на хавките. Най-близо до Рейн живеят *искевоните*, сред които са сигамбрите. В центъра на страната са *хермионите*, между които свевите, хермундурите, хатите, херуските. Петото племе образуват певкииите и бастарните, които граничат с даките".[300]

Към това се прибавя после и шести клон, който населява Скандинавия: хилевионите.

От всички сведения на древните цитираното по-горе най-добре отговаря на по-късните факти и на достигналите до нас езикови остатъци.

Виндилите обхващат племената с *готски* език, които са заемали крайбрежието на Балтийско море между Елба и Висла до вътрешните области на страната; от другата страна на Висла около Фрише Хаф са се заселили хутоните (готи). Достигналите до нас оскъдни езикови остатъци не оставят и най-малко съмнение, че вандалите (които във всеки случай трябва да са спадали към виндилите на Плиний, тъй като той пренася тяхното име върху цялото основно племе) и бургундите са говорили готски диалекти. Съмнение биха могли да предизвикат само варните, или варините, които въз основа на сведенията от V и VI векове е прието да се отнасят към тюрингите; за техния език не знаем нищо.

Втората група, ингевоните, обхваща племената, говорещи преди фризийски език, жителите на крайбрежието на Северно море и на полуострова на кимврите и, твърде вероятно, и онези, говорещи саксонски език, които са живеели между Елба и Везер, в който случай би следвало да се причислят тук и херуските.

Тъй като към искевоните са присъединени сигамбрите, веднага става ясно, че това са по-късните франки, жители на десния бряг на Рейн от Таунус до изворите на Лан, Зиг, Рур, Липе и Емс, граничещи на север с фризите и хавките.

Хермионите или, както по-правилно ги нарича Тацит, херминоните са по-късните горногерманци; хермундурите (тюрингите), свевите (шваби и маркомани, баварци), хати (хеси) и т. н. Херуските без всякакво съмнение са отнесени тук по някаква грешка. Това е единствената несъмнена грешка в цялото това разположение на племената у Плиний.

Петата група, певкини и бастарни, е изчезнала. Без съмнение Якоб Грим с право я смята за готска.

Най-после шестата, хилевионската група включва жителите на датските острови и на големия Скандинавски полуостров.

Следователно подразделението на Плиний с поразителна точност съответствува на групирането на действително появилите се по-късно германски наречия. Ние не познаваме диалекти, които да не спадат към готския, фризско-долносаксонския, франкския, горнонемския или скандинавския и ние можем и днес да признаем това подразделение на Плиний за образцово. Онова, което би могло да се възрази против него, аз разглеждам в забележката за германските племена*.

Първоначалното преселение на германците в новата им родина би трябвало следователно да си представяме приблизително така, че първи по средата на северногерманската равнина, между южните

* Виж настоящия том, стр. 482—494. *Ред.*

планини и Балтийско и Северно морета, са се придвижили искевоните, непосредствено след тях, но по-близо до брега — ингевоните. Последните изглежда са били следвани от хилевионите, но те са завили към острова. Може би след тях са следвали готите (виндили у Плиний), оставяйки на югоизток певкините и бастарните; името на готите в Швеция свидетелствува, че отделни разклонения са се присъединили към преселението на хилевионите. Най-после, южно от готите са следвали хермионите, които, поне в по-голямата си част, едва при Цезар и дори при Август са заели онези места на заселване, които са държели до преселението на народите*.

ПЪРВИТЕ БОЕВЕ С РИМ

От времето на Цезар римляните и германците са стоели едни срещу други на Рейн, а след покоряването на Реция, Норикум и Панония от Август — на Дунав. Междувременно в Галия римското господство се затвърдило; Агрипа прокарал по цялата страна мрежа от военни пътища; построени били крепости, израсла една нова генерация, родена под римско иго. Галия, свързана най-пряко с Италия чрез построените по времето на Август алпийски пътища през Малък и Голям Сен-Бернар, можела да служи като база за завоюването на Германия откъм Рейн. Това Август възложил на своя доведен син (или роден син?) Друз с осем легиони, разположени на Рейн.

Повод за това дали непрестанните търкания между пограничните жители, набезите на германците в Галия и един мним или действителен заговор на недоволните белги и сигамбри, според който последните трябвало да преминат Рейн и да вдигнат общо въстание. Друз си осигурил съдействието на вождовете на белгите (—12 г.), преминал Рейн при самия остров на батавите, по-горе от делтата, опустошил земята на узипетите и отчасти на сигамбрите, спуснал се след това с плавателни съдове надолу по Рейн, принудил фризите да му предоставят спомагателни отряди от пеши воини и се отправил с флотата покрай брега до устието на Емс, за да покори хавките. Тук обаче неговите римски моряци, непривикнали към морските приливи и отливи, заседнали с флотата на плитко по време на отлив; само с помощта на съюзните отряди на фризите, които били добре запознати с тези неща, той изтеглил корабите и се върнал обратно.

* Тук в ръкописа е отбелязано с молив: „Следва глава за аграрния и военния строй“. *Ред.*

Този първи поход бил само една голяма рекогносцировка. През следващата година (—11) той започнал истинското завоевание. Преминал отново Рейн по-долу от устието на Липе, подчинил живеещите тук узипети, построил мост през Липе и нахлул в областта на сигамбрите, които тъкмо по това време водели война с хатите, защото последните не искали да се присъединят към съюза против римляните под ръководството на сигамбрите. След това построил при сливането на Липе и Елизо силен лагер (Алезия) и с приближаването на зимата преминал обратно през Рейн. На връщане в една тясна долина неговата войска била нападната от германците и с голямо усилие се отървала от унищожение. В същата година той построил друг укрепен лагер „в земята на хатите, почти на Рейн".[301]

В този втори поход Друз вече включва целия завоевателен план, който той оттогава последователно изпълнява. Областта, която най-напред трябвало да бъде завладяна, е доста точно ограничена: това са искевонските вътрешни земи до границата с херуските и хатите и принадлежащото към тях крайбрежие до Емс, може би до Везер. Главната роля за покоряването на крайбрежните земи пада върху флотата. На юг като операционна база служи основаният от Агрипа и разширен от Друз Майнц, в съседство с който трябва да търсим крепостта, построена в „земята на хатите" (в последно време се предполага, че това е Заалбург близо до Хомбург). Оттук долното течение на Майн води в откритата местност на Ветерау и на горен Лан, завладяването на която отрязва искевоните от хатите. В центъра на фронта на настъплението платото между Липе и Рур, през което тече Липе, представлява най-удобната операционна линия за главните сили на римляните, с овладяването на която те разсичат подлежащата на подчиняване територия на две приблизително равни части и същевременно отрязват бруктерите от сигамбрите; позиция, от която те могат на левия фланг да взаимодействуват с флотата, на десния с колоната, която настъпва от Ветерау, да изолират искевонската местност на Шистовите планини, а в центъра да задържат херуските. Крепостта Алезия образува крайния укрепен опорен пункт на тази операционна линия; той е бил разположен близо до изворите на Липе, или до Елзен при Падерборн, при вливането на Алма в Липе, или при Липщад, където наскоро беше открита голяма римска крепост.

През следващата (—10) година хатите, осъзнали общата опасност, най-после се съюзили със сигамбрите. Но Друз ги нападнал и покорил поне една част от тях. Това покоряване обаче не е продължило повече от края на зимата, защото на другата пролет (—9 г.) той още веднаж ги напада, придвижва се до земите на севите

(следователно и на тюрингите, а според Флор и Орозий — на маркоманите, които тогава живеели още северно от Рудните планини), след това напада херуските, преминава Везер и потегля обратно едва при Елба. Той преминава през цялата страна и я опустошава, но навсякъде среща енергична съпротива. На връшане той умира на тридесетгодишна възраст, неуспял да стигне до Рейн.

Към горния разказ, взет от Дион Касий, ще прибавим по Светоний, че Друз заповядал да прокопаят канала между Рейн и Ийсел, през който прекарал флотата си в Северно море през земята на фризите и през Флево (Влистром — сегашният фарватер от Зюдерзее между Влиланд и Тершелинг); по Флор — че построил по течението на Рейн повече от петдесет крепости и мост при Бон, а също така укрепил линията на Маас и осигурил по този начин отбраната на позициите на рейнските легиони както срещу въстание на галите, така и срещу нападение на германците. Басните на Флор за фортове и укрепления на Везер и Елба са празно самохвалство; през време на своите походи Друз може би е строил там укрепления, но той е бил твърде добър пълководец, за да оставя в тях гарнизони дори от един човек. От друга страна, несъмнено е, че той е снабдил с укрепени етапни пунктове операционната линия по течението на Липе. Местата за преминаване през Таунус също укрепил.

Приемникът на Друз на Рейн, Тиберий, на другата година (—8) преминал реката; германците, с изключение на сигамбрите, изпратили представители за водене на мирни преговори; Август, който се намирал в Галия, отказал да води каквито и да било преговори, докато не дойдат представители на сигамбрите. Когато най-после и сигамбрите изпратили представителство, „многобройно, от почетни лица“, както казва Дион, Август заповядал да ги задържат и да ги интернират в различни градове във вътрешността на империята; „те се самоубили от мъка.“[302] И през следващата година (—7) Тиберий отново потегля с войските си към Германия, където освен няколко незначителни вълнения нямало вече какво повече да се усмирява. За това време Велей казва:

„Тиберий така пълно подчини страната (Германия), че тя едва ли се отличаваше вече от една плащаща данък провинция“.[303]

Този успех римляните дължели не само на своето оръжие и на толкова прочутия дипломатичен „ум“ на Тиберий, но може би особено на преселването на германци на римския бряг на Рейн. Още Агрипа преселил убиите, които винаги са били предани на римляните, по тяхно желание на левия бряг на Рейн около Кьолн. Тиберий принудил 40 000 сигамбри да се преселят и по този начин задълго сломил съпротивителната сила на това мощно племе.

След това Тиберий за дълго време се оттегля от всякакви държавни работи и ние не знаем нищо за това, какво става в Германия в течение на няколко години. Един фрагмент от Дион съобщава за поход на Домиций Ахенобарб от бреговете на Дунав оттатък Елба. Но скоро след това, около първа година от нашето летоброене, германците въстават. Римският главнокомандуващ Марк Виниций воюва, според съобщението на Велей, общо взето успешно и дори получава за това награда. И все пак, Тиберий трябвало в 4-та година, веднага след осиновяването му от Август, още веднаж да се отправи оттатък Рейн, за да възстанови разклатеното римско господство. Той подчинява канинефатите и хатуариите, които живеели близо до реката, след това бруктерите и „спечелва на своя страна" херуските. Велей, който участвувал в този и в следващия поход, не дава други подробности. Меката зима позволила на легионите да бъдат в поход до декември, след това те установили зимен лагер в самата Германия — изглежда при изворите на Липе.

Походът на следващата (5) година трябвало да завърши покоряването на Германия. Докато Тиберий настъпил от Алезия и победил лонгобардите по Долна Елба, флотата преплувала покрай морското крайбрежие и „спечелила" хавките. На Долна Елба сухопътната войска се срещнала с флотата, която плувала нагоре по реката. С успеха на този поход операциите на римляните на север, според Велей, изглеждали завършени; на другата година Тиберий потеглил към Дунав, където преселилите се в Бохемия малко преди това маркомани, предвождани от Маробод, застрашавали границата. Маробод, възпитан в Рим и запознат с римската тактика, организирал по римски образец войска от 70 000 пехотинци и 4 000 конника. Тиберий настъпил против него фронтално на Дунав, докато Сентий Сатурнин трябвало да води легионите от Рейн през земята на хатите в тил и фланг на врага. Тогава въстанали в гърба на самия Тиберий панонците, войската трябвало да се върне обратно и отново да завладява своята операционна база. Борбата продължила три години; но когато панонците били вече разбити, нещата в Северна Германия се развили така, че за завоевания в земите на маркоманите не можело повече да се мисли.

Завоевателният план на Друз се запазвал напълно; само че за неговото успешно изпълнение станали нужни сухопътни и морски походи до самата Елба. В плана за поход срещу Маробод проблясва идеята да се пренесе границата към Малките Карпати, Исполинските планини и към Елба, чак до нейното устие, но това е било тогава още въпрос на далечно бъдеще и скоро станало съвсем неизпълнимо. Колко далеч са достигнали по онова време римските укрепени пунктове нагоре по Ветерау, ние не знаем; по всяка вероятност на тази операционна линия тогава се е отделяло много по-малко вни-

мание, отколкото на по-важната линия — по течението на Липе. Но тук римляните очевидно са проникнали доста далеч и се укрепили здраво. Долината по десния бряг на Рейн, надолу по течението от Бон, е принадлежала на тях; вестфалската равнина северно от Рур оттатък Емс, до границите с фризите и хавките, както преди е била заета от войски. В тила са се намирали батави и фризи, тогава още верни приятели; по-нататък на запад хавките, херуските и хатите можели да се считат за достатъчно усмирени след многобройните им поражения и след удара, който постигнал лонгобардите. Във всеки случай у трите тези племена имало по онова време достатъчно силна партия, която виждала спасение само в присъединяването към Рим. На юг току-що била сломена мощта на сигамбрите; част от тяхната територия, между Липе и Рур и в долината на Рейн, била завладяна, а останалата част била обхваната от три страни от римските позиции, разположени на Рейн, Рур и Ветрау, и по нея сигурно доста често минавали римски колони. Неотдавна бе установено съществуването на римски пътища, които са водели към изворите на Липе, от Нойвид към Зиг, от Дойц и Нойс към Вупер през доминиращите планински хребети, най-малко до границите на Берг и Марк. Още по-далеч на юг хермундурите със съгласието на Домиций Ахенобарб заели една част от напуснатите от маркоманите земи и поддържали мирни отношения с римляните. И, най-после, добре известните раздори между германските племена давали основание да се очаква, че римляните ще има да водят само такива отделни войни, които ще бъдат желани за самите тях за постепенно превръщане на съюзниците в поданици.

Център на римската провинция били земите от двете страни на Липе до Оснинг. Постоянната близост на римските легиони в укрепените лагери приучвала тук към римското господство и към римските нрави, чрез което варварите, според Дион, „като че ли се преобразявали“[304]: тук, около гарнизонните лагери, се появявали онези градове и пазарища, за които разказва същият историк, и техните мирни търговски отношения най-много допринасяли за укрепването на чуждото господство. Всичко като че ли вървяло отлично. Но трябвало да стане иначе.

За главнокомандуващ на римските войски в Германия бил назначен Квинтилий Вар. Един римлянин от епохата на започващия упадък, флегматичен и безгрижен, склонен да почива на лаврите на своите предшественици, а още повече да използва тези лаври в свой интерес.

„Колко малко беше той равнодушен към парите, свидетелствуваше Сирия, която той управляваше: отиде бедеи в богатата страна, напусна богат една бедна страна“ (Велей)[305].

Той имал изобщо „мек характер“, но този „мек характер“ навярно е бил разярен от преместването му в една страна, където имало много неблагодарна работа да се изстискват богатствата, защото там нямало почти нищо за ограбване. Но Вар се опитал да го направи, и то по начин, който отдавна се практикувал от римските проконсули и пропретори. Преди всичко предстояло колкото може по-бързо да се постави завладяната част от Германия в положението на римска провинция, да се замени местната политическа власт, която дотогава се запазвала при военното господство, с римска власт, като по такъв начин страната бъде превърната в източник на приходи както за фиска, така и за проконсула. Вар се опитал поради това „с най-голяма бързина и натиск да преобрази германците“, той „издавал за тях заповеди като за роби и искал да плащат пари като поданици“ (Дион).[306] И отдавна изпитаното главно средство за потискане и изнудване, които той прилагал тук, била върховната съдебна власт на управителите на римските провинции, която той си присвоил тук и по силата на която искал да наложи на германците римското право.

За съжаление Вар и неговата цивилизаторска мисия изпреварили историята с почти едно и половина хилядолетие; защото приблизително толкова време минало, докато Германия узряла за „рецепциите на римското право“. И наистина, римското право с неговата класическа разчлененост на частнособственическите отношения трябва да е изглеждало чиста безсмислица за германците, у които незначително развитата частна собственост се осъществявала само въз основа на тяхната общинна собственост върху земята. Също така и тържествените форми и отводи на римския съдебен процес, постоянните отсрочки трябва да са изглеждали за германците, свикнали по наследствен обичай за няколко часа сами да намират правосъдие в открит народен съд, само начин да им се откаже правосъдие, а окръжаващата проконсула тълпа от ходатаи и юридически мошеници — това, което те са били в действителност, т. е. чисти пладнешки разбойници. И сега германците трябвало да се откажат от своя свободен съд, където другар съдел другаря, и да се подчинят на безапелационната присъда на един човек, който водел делото на чужд език, на основата на право, което в най-добрия случай било за тях чуждо и при това съвсем неприложимо, който при това сам бил и заинтересована страна. Свободният германец, когото според Тацит можел да удари в редки случаи само жрецът, който можел да получи смъртно наказание само за измяна спрямо племето си, иначе можел да изкупи с глоба (вергелд) всяко увреждане, дори убийство, който при това имал обичая сам да прилага кръвното отмъщение за себе си и за своите роднини, трябвало сега да се

подложи под тоягите и секирата на ликтора. И всичко това с никаква друга цел, освен за изсмукване соковете на страната чрез данъци за фиска, чрез изнудвания и подкупи в полза на проконсула и неговите помагачи.

Но сметките на Вар били погрешни. Германците не били сирийци. Със своята насилствено налагана римска цивилизация той им направил впечатление само в едно отношение. Той само показал на съседните племена, които се намирали в принудителен съюз с Рим, какво непоносимо иго ги застрашава, и с това предизвикал сред тях такова единство, каквото те дотогава никога не могли да постигнат.

Вар стоял с три легиона в Германия, Аспрен с други два — на долния Рейн, само на пет до шест прехода от централния пункт на позицията — Алезия. Против такава сила можел да има изгледи за успех само внезапен и решителен удар, нанесен след дълга и грижлива подготовка. По този начин пътят на заговора бил предопределен. С неговото организиране се заел Арминий.

Арминий, който произхождал от племенните вождове на херуските, син на Сегимер, който изглежда е бил предводител на дружина в своето племе, прекарал ранната си младост на римска военна служба, знаел добре езика и нравите на римляните, бил чест и желан гост в римската главна квартира и неговата вярност като че ли била вън от всякакви съмнения. До самото навечерие на нападението Вар се осланял на него като на скала. Велей го нарича

„младеж от благороден произход, храбър, по-буден от другите варвари, младеж, чието лице и очи светели от вътрешен огън, който ни е придружавал постоянно в предишните походи“ (значи срещу германците) „и заедно с правото на римски гражданин и ранга римски конник“.

Но Арминий е бил повече от всичко това, той е бил голям държавник и виден пълководец. Решил да сложи край на господството на римляните на десния бряг на Рейн, той без колебание е използвал всички необходими за това средства. Трябвало да бъдат спечелени поне по-голямата част от военните предводители на херуските, които били вече под твърде силното влияние на римляните, и да се привлекат в заговора хатите и хавките, още повече и бруктерите, и сигамбрите, които се намирали пряко под римско иго. Всичко това изисквало време, макар че било подготвено от грабежа на Вар; и през това време трябвало да се приспи бдителността на Вар. Това станало, като използвали неговата слабост към праворaздаването, и той формено бил правен на глупак.

„Германците са“ — разказва Велей — „нещо, което, ако не го е изпитал човек, едва ли ще повярва, при цялата си дивост, са големи дяволи и като че ли са създадени

за лъжн"; „те разигравали пред него безкрайни измислени тъжби; ту се тъжели един срещу друг без всякакво основание, ту му благодарели, че е решил споровете им с римска справедливост, че тяхната дивост вече започва да намалява под влиянието на новите, непознати по-рано дисциплина и ред и че онова, което преди обикновено се е решавало с оръжие, сега се разглежда според правото и справедливостта. Така го довели до такова безгрижие, че той започнал да се чувствува като градски претор, който раздава на форума правосъдие, а не главнокомандуващ на римските войски в центъра на германските земи."[307]

Така минало лятото на година 9. За да си осигурят още повече успеха, германците подвеждали Вар да разпръсва войските си поради разни безредици, което трябва да е било лесно при характера на този човек и при дадените обстоятелства.

„Вар" — казва Дион — „не държал своите войскови сили, както се полага в неприятелска страна, на едно място, а предоставял отряди от войници на нуждаещи се от тяхната помощ хора, които го молели за това ту за охрана на някой укрепен пункт, ту за залавяне на разбойници, ту за придружаване на транспорти със зърнени храни"[308].

Междувременно главните заговорници, Арминий и Сегимер, постоянно били около него и често на неговата трапеза. Според Дион Вар още тогава бил предупреждаван, но неговото доверие нямало граници. Най-после, през есента, когато всичко вече било подготвено за въставане и Вар с неговите главни сили бил примамен в земята на херуските, до самия Везер, едно мнимо въстание в малко отдалечени места дало сигнала. Още тогава, когато Вар получил тази вест и дал заповед за действие, той бил предупреден от един друг херуски предводител, Сегест, който изглежда се намирал в родова вражда със семейството на Арминий. Вар не искал да му вярва. Тогава Сегест му предложил, преди да потегли на поход, да окове във вериги него самия, Арминий и другите вождове на херуските; развоят на събитията трябвало да покаже кой е прав. Но доверието на Вар не било разклатено дори тогава, когато заговорниците при неговото тръгване на поход останали под предлог да съберат съюзници и заедно с тях да се присъединят към него.

Това действително станало, но не както Вар очаквал. Войската на херуските била вече събрана. Първото, което те направили, било да разбият намиращите се при тях римски части, за изпращането на които по-рано самите те били помолили, и след това ударили във фланг намиращия се на поход Вар. Той се придвижвал по лоши горски пътища, защото тук, в земите на херуските, още нямало римски военни шосета. Изненадан, той най-после разбрал положението си, запазил самообладание и от този момент се държал като римски пълководец — но било вече късно. Заповядал на войските да се строят в колони, да се постави в ред големият обоз от жени, деца,

каруци и товарни животни и да се охранява, доколкото било възможно по тесните пътища и в гъстите гори, и се насочил към своята операционна база, за каквато трябва да смятаме Алезия. Проливният дъжд размекнал земята, затруднявал движението, постоянно разстройвал реда в прекалено големия обоз. С големи загуби Вар успял да стигне до една покрита с гъста гора планина със свободна площадка за някакъв поне лагер, който бил устроен и укрепен още в относителен ред и според правилата; войската на Германик, която посетила мястото след шест години, още ясно видяла тук „укрепление на три легиона“[309]. С решителност, която отговаряла на положението, Вар заповядал тук да се изгорят всички коли и багаж, които не били крайно необходими. На другия ден той минал през една открита местност, но пак понесъл толкова значителни загуби, че частите били още повече разстроени и вечерта лагерът вече не можел да бъде укрепен според правилата; Германик намерил само един наполовина сринат вал и недълбок ров. На третия ден пътят пак минавал през гористи планини и тук Вар и повечето от неговите военачалници се уплашили. Вар се самоубил, легионите били почти напълно унищожени. Спасила се само конницата под предводителството на Вала Нумоний; спасили се изглежда и отделни беглеци от пехотата, които достигнали Алезия. Алезия се държала поне още известно време, тъй като германците не познавали правилното обсадно воюване; по-късно гарнизонът — целият или част от него — си пробил път. Аспрен се ограничил изглежда с кратковременен поход, за да посрещне гарнизона. Бруктери, зигамбри и всички малки племена въстанали, римското господство отново било отхвърлено оттатък Рейн.

Много е спорено относно местата, в които се е извършвал този поход. Най-вероятното е Вар преди сражението да се е намирал в котловината Ринтелн, някъде между Хаусберге и Хамелн; че предприетото след мнимото въстание и след първото нападение отстъпление се е извършвало по посока на Дьоренската клисура близо до Детмолд, която образува равен и широк проход през Оснинг. Такова е общо взето и традиционното мнение; то е в съответствие с източниците и с военната необходимост при създалото се военно положение. Дали Вар е стигнал Дьоренската клисура, остава неизвестно; пробивът на конницата и може би на челния отряд на пехотата, както изглежда, говори за това.

Вестта за унищожението на трите легиона и за въстанието на цяла Западна Германия поразила Рим като гръм. Вече на някои се струвало, че Арминий преминава Рейн и вдига Галия, а от другата страна Маробод се прехвърля през Дунав и увлича след себе си в поход през Алпите едва-що усмирените панонци. А силите на Италия

били вече толкова изчерпани, че не могла вече да прати почти никакви войски. Дион разказва, че между римските граждани имало вече много малко млади хора, годни за военна служба, че по-възрастните отбягвали да постъпят във войската, така че Август ги наказвал с конфискация на имуществото и някои дори със смърт; че най-после императорът събрал с големи усилия няколко отряда за защита на Рим измежду освободените и вече изслужили войници, обезоръжил своята германска лична охрана и изгонил от града всички германци.

Но Арминий не преминал Рейн, а Маробод не мислел за нападение и Рим можел необезпокояван да се отдава на възмущението си от „вероломните германци". Вече видяхме как Велей ги описва като „големи дяволи, като че ли създадени за лъжа". Същото казва и Страбон. Той не познава „германска вярност" и „романско вероломство", само обратното. Докато нарича келтите „прости и без фалш", толкова простодушни, че „пред очите на всички и без предпазливост бързат да влязат в бой, с което победата на противниците им се улеснява"[310], за германците казва:

„Срещу тях винаги е било полезно да не им се доверява човек; защото онези от тях, на които е било оказано доверие, са причинили много вреда, например херуските, които нарушиха договорите и изтребиха от засада три легиона с военачалника им Вар"[311].

Да не говорим за пълните с негодувание и дух на мъст стихове на Овидий. Струва ти се, че четеш френски писатели от времето на най-яростния шовинизъм, които изливат гнева си от вероломството на Йорк и предателството на саксонците при Лайпциг.[312] Германците били достатъчно запознати с римската вярност към договорите и честност, когато Цезар нападнал узипетите и тенктерите през време на примирие и преговори; те ги видели, когато Август пленил пратениците на сигамбрите, преди пристигането на които отказвал всякакви преговори с германските племена. Присъщо е на всички народи завоеватели с всички средства да измамват своите противници и това според тях е напълно в реда на нещата; но щом техните противници си позволят същото, те го наричат вероломство и измяна. Но средствата, които се използват за поробване, трябва да бъдат позволени и за отхвърляне на робството. Докато съществуват, от една страна, експлоатиращи и господствуващи народи и класи, а, от друга, експлоатирани и поробени, дотогава прилагането на хитрост, както и на сила ще бъде необходимост и за двете страни, срещу която всяка морална проповед остава безсилна.

Така, само детинщина е построеният при Детмолд фантастичен паметник на Арминий — единственото добро в него е, че подвел Луи-

Наполеон да издигне също такъв смешен и фантастичен колос на Верцингеторикс на една планина при Ализо. Все пак остава си вярно, че сражението с Вар е един от най-решаващите преломни пунктове на историята. С това сражение веднаж завинаги била установена независимостта на германците от Рим. Може много и безцелно да се спори, дали тази независимост е била толкова голяма придобивка за самите германци; безспорното е, че без нея цялото историческо развитие би получило съвсем друга насока. И ако цялата по-нататъшна история на германците действително представлява почти само една дълга редица от национални бедствия — по-голямата част по тяхна вина, — така че почти винаги дори най-сигурните успехи са се обръщали във вреда на народа, все пак трябва да се каже, че тогава, в началото на тяхната история, на германците решително е провървяло.

Цезар употребил за покоряването на Галия последните жизнени сили на умиращата република. Легионите, които от времето на Марий се образували от вербовани наемни войници, но все още изключително от италийци, от времето на Цезар започнали буквално да измират, в степента, в която измирали и самите италийци под гнета на бързорастящите латифундии с тяхното основано на робски труд стопанство. 150 000 души, които образували затворения пехотен състав на 25 легиона, можели да бъдат задържани в строя само с прилагането на извънредни средства. Двадесетгодишният срок на службата не се спазвал, изслужилите срока си ветерани били принуждавани да останат неопределено време под знамената. Това била главната причина за бунта на римските легиони след смъртта на Август, така нагледно описан от Тацит, който бунт с чудната си смесица от непокорство и дисциплина така живо напомня за бунтовете на испанските войници на Филип II в Нидерландия; и в двата случая е налице здрава сплотеност на войската, по отношение на която владетелят е нарушил дадената дума. Ние видяхме колко безрезултатен е бил опитът на Август, след сражението на Вар, отново да постави в действие старите, отдавна излезли от приложение, закони за военната повинност; как е трябвало отново да се обърне към изслужилите вече срока си войници и дори към освободените роби — последните той вече бил приел веднаж на служба през време на панонското въстание. Попълнението на войската със синове на свободни италийски селяни се прекратило заедно с изчезването на самите свободни италийски селяни. Всеки нов, попълващ легионите контингент влошавал качеството на войската. И тъй като все пак трябвало по възможност да се пазят легионите, това трудно съхранявано ядро на всички военни сили, на пръв план все повече излизат спомагателните войски; те се сражават в боевете, в които легионите служат

само като резерв, така че още по времето на Клавдий батавите са могли да кажат: с кръвта на провинциите се завладяват провинциите.

С такава войска, на която ставали все по-чужди старата римска дисциплина и устойчивост, а заедно с това и старата римска бойна тактика, с войска, все повече набирана от хора от провинциите и в края на краищата дори от варвари, които не влизали в състава на империята, сега вече почти не можело да се водят големи настъпателни войни, а скоро станало невъзможно да се дават и големи настъпателни сражения. Израждането на войската принудило държавата да се ограничи с отбрана, която отначало била настъпателна, а после ставала все по-пасивна, докато най-после инициативата в настъплението не преминала у германците, които правили неудържими пробиви по цялата линия от Северно море до Черно море през Рейн и Дунав.

Междувременно, дори за осигуряването на линията на Рейн, трябвало да се даде на германците отново да почувстват на собствената им територия превъзходството на римското оръжие. За тази цел Тиберий побързал да отиде на Рейн, възстановил със собствен пример и строги наказания отслабналата дисциплина, ограничил размерите на походния обоз до най-необходимото и направил два похода през Западна Германия (години 10 и 11). Германците не влизали в решаващи сражения, римляните не смеели да разполагат зимните си лагери по дясната страна на Рейн. Дали са били оставяни и през зимата постоянни гарнизони в Ализо и в укреплението, построено при устието на Емс в земята на хавките, няма сведения, но може да се предположи.

През август 14 г. умира Август. Рейнските легиони, на които нито давали уволнение след изтичането на срока на службата, нито заплата, отказали да признаят Тиберий и провъзгласили за император сина на Друз — Германик. Последният сам потушил бунта, възстановил дисциплината във войсковите части и ги повел в описаните от Тацит три похода в Германия. Тук срещу него излязъл Арминий и се проявил като пълководец, напълно достоен за своя противник. Той се стараел да избягва всякакви решаващи сражения в открита местност, колкото е възможно, да задържа движението на римляните и ги нападал само в блата и в тесни проходи, където те не можели да се разгърнат. Но германците не винаги го слушали. Бойният плам често ги увличал в схватки при неблагоприятни обстоятелства, жаждата им за плячка неведнаж спасявала римляните, намиращи се вече здраво в капан. Така Германик удържал две безплодни победи в долината Идиставизо и при граничния вал на ангриварите, при обратните походи с мъка се измъкнал от тесните пътеки из блатата,

загубил кораби и екипаж при бури и приливи при фризкото крайбрежие и най-после след похода от 16-та година бил отзован от Тиберий. С това походите на римляните във вътрешността на Германия завършили.

Но римляните знаели много добре, че може да се господствува над една речна линия само когато се господствува върху другия бряг. Далеч от намерението пасивно да отстъпят зад Рейн, те пренесли отбраната си на неговия десен бряг. Римските укрепления, които покривали района на Долно Липе, Рур и Вупер на големи групи, съответствуващи, поне в отделни случаи, на по-късните окръзи, и военните пътища, построени от Рейн до границата на графството Марк, ни карат да предположим, че тук е била разположена система от отбранителни съоръжения, които са се простирали от Ийсел до Зиг по посока, отговаряща на сегашната гранична линия между Франкония и Саксония, с някои отклонения по границата на Рейнската провинция и Вестфалия. Вероятно през VII век запазилата още до известна степен отбранителната си способност укрепителна система е задържала при Рейн настъпващите тогава сакси и по този начин е определила сегашната им племенна граница с франките. Най-интересните открития бяха направени тук през последните години (от Я. Шнайдер); поради това може да се очаква и нещо повече.

Освен това нагоре по течението на Рейн постепенно бил построен, особено при Домициан и Адриан, голям римски граничен вал, който води от Нойвид през височината Монтабаур към Емс, след това пресича Лан, при Адолфсек завива на запад по посока на северните склонове на Таунус, обхваща като най-северен пункт Грюнинген в долината на Ветерау, оттук се насочва на югоизток и южно от Ханау достига Майн. Оттук валът минава по левия бряг на Майн до Милтенберг; а оттам по права линия, пречупена само на едно място, стига до Вюртембергски Ремс, близо до замъка Хохенщауфен. Тук валът, достроен по-късно, вероятно при Адриан, се насочва към запад през Динкелсбюл, Гунценхаузен, Елинген и Кипфенберг и при Ирнзинг, малко по-горе от Келхайм, стига Дунав. Зад вала са били разположени по-малки укрепления, а малко по-далеч — по-значителни крепости като опорни пунктове. Оградената по този начин територия на десния бряг на Рейн, която от времето на изгонването на хелветите от свевите, поне южно от Майн, оставала пуста, била заселена, според Тацит, с галски скитници и мародери.

Така на Рейн, покрай граничния вал и на Дунав постепенно настъпили по-спокойни и сигурни условия за живот. Войни и набези продължавали, но границите на противниковите владения няколко века оставали непроменени.

ПРОГРЕС ДО ПРЕСЕЛЕНИЕТО НА НАРОДИТЕ

С Тацит и Птоломей се прекратяват писмените източници за събитията и условията във вътрешна Германия. Затова пък пред нас се откриват редица други много по-нагледни източници: паметници на древността, доколкото те могат да бъдат отнесени към разглежданата епоха.

Видяхме, че по времето на Плиний и Тацит търговията на римляните с вътрешните области на Германия е била равна почти на нула. Но и у Плиний намираме сведение за един стар търговски път, използван понякога и в негово време от Карпунт (срещу устието на Марх в Дунав) покрай Марх и Одер до Янтърния бряг. Този път, както и един друг през Бохемия, покрай Елба, навярно са били използвани още в много древни времена от етруските, живеенето на които в северните алпийски долини е доказано от многобройни находки, особено халщатската[313]. Нахлуването на галите в Горна Италия трябва да е сложило край на тази търговия (около — 400 г.) (Бойд Докинс)[314]. Ако това мнение е вярно, тези търговски сношения, главно внос на бронзови изделия, етруските трябва да са водили с народите, които са заемали земите по Висла и Елба преди германците, т. е. с келтите, и преселването тук на германците е можело в такъв случай да окаже същото влияние за прекъсването на тези сношения, както и обратното движение на келтите към Италия. Изглежда едва след това прекъсване се е появил източният търговски път, от гръцките градове на Черно море по течението на Днестър и Днепър до устието на Висла. За това говорят намерените при Бромберг, на остров Йозел и на други места старогръцки монети; между тях има монети от четвърти, може би от пети век преди нашето летоброене, сечени в Гърция, Италия, Сицилия, Кирена и пр.

Прекъснатите търговски пътища покрай Одер и Елба трябва да са се възобновявали от само себе си, щом преселващите се народи са засядали по тези земи. Изглежда, че по времето на Птоломей пак е започнало използването не само на тези, но и на други съобщителни пътища през Германия, и там, където се прекъсват сведенията на Птоломей, продължават да говорят находките.

К. Ф. Виберг* е изяснил тук много неща чрез грижливо съпоставяне на находките и е доказал, че през 2-ри век от нашето летоброене търговските пътища както през Силезия по Одер, така и през Бохемия по Елба отново са били използвани. В Бохемия още Тацит споменава

* „Bidrag till kännedomen om Grekers och Romares förbindelse med Norden". Deutsch von Mestorf: „Der Einfluss der klass. Völker" etc., Hamburg, 1867[315].

„закупчици на добитък и търговци (lixae ac negociatores) от нашите провинции, чиито жажда за пари и забравянето на родината са ги завели във вражеската земя и военния лагер на Маробод"[316].

Също така и хермундурите, които отдавна били в приятелски отношения с римляните и според Тацит безпрепятствено водели търговия с десетинните земи и с Реция чак до Аугсбург, докарвали, разбира се, римски стоки и монети от Горен Майн на бреговете на Заале и Вера. И по-нататък през римския граничен вал, на Лан, се откриват следи на търговски път към вътрешността на Германия.

Най-важният път изглежда, че е бил този през Моравия и Силезия. Водоразделът между Марх (или Бечва) и Одер, единственият, който трябва да се пресече, минава по открита хълмиста местност на височина по-малко от 325 метра над морското равнище: и сега оттук минава железопътната линия. Като се почне от Долна Силезия Северногерманската низина се открива за пътища във всички посоки към Висла и Елба. В Силезия и Бранденбург през II и III векове трябва да е имало постоянно живеещи тук римски търговци. Там намираме не само стъклени урни, стъкленици за благовония [Tränenfläschchen] и урни за гробници с латински надписи (разкопките на Требниц в Силезия и на други места), но дори цели римски гробници с ниши за урни (колумбарни) (Нахели при Глогау). При Варин в Мекленбург също са открити без съмнение римски гробове. Находки на монети, римски метални стоки, глинени лампи и пр. също свидетелствуват за съществуването на търговски сношения по този път*. Изобщо цяла Източна Германия е като че ли засята с римски монети и изделия, макар през нея никога да не са минавали римски войски; тези изделия често са означени със същите клейма на производителя, каквито се срещат и върху находките в другите провинции на Римската империя.**

Но след това в първите векове след Август римски кораби са посещавали и Северно море. Това сочат намерените в Нойхаус на Осте (устието на Елба) 344 римски сребърни монети от времето от Нерон до Марк Аврелий и остатъци от кораб, който навярно е претърпял крушение. Морски сношения е имало и покрай бреговете на Балтийско море и те са достигали до датските острови, Швеция и Готланд.; с тези сношения ще се занимаем по-подробно по-нататък. Разстоянията между различните брегови пунктове, дадени от Птоломей и Марциан (около 400 г.), са могли да почиват и на сведения

* Намерените в Силезия глинени лампи имат същото клеймо както и други, намерени в Далмация, Виена и пр.

** Така печатът: „Ti. Robilius Sitalcis" се открива на две бронзови изделия, едното от които е намерено в Мекленбург, а другото в Бохемия; това показва, че търговски път е минавал покрай Елба.

на търговци, посетили тези брегове. Те са плавали от Мекленбургското крайбрежие до Данциг и оттам до Скандия. Това показват най-после и многобройни други находки от римски произход в Холщайн, Шлезвиг, Мекленбург, Предна Померания, на датските острови и в Южна Швеция, местата на които находки лежат заедно, много близо една до друга и на съвсем малко разстояние от крайбрежието.

Трудно е да се реши доколко този римски търговски оборот е включвал внос на оръжие в Германия. Многобройните намерени в Германия римски оръжия може да са били, разбира се, военна плячка, и римските гранични власти, то се знае, са правили всичко възможно, за да не се допусне внос на оръжие до германците. Все пак по морски път може да е прониквало нещо, особено до по-далечните племена, например в полуострова на кимврите.

Останалите римски стоки, които по различен път са прониквали в Германия, са се състояли от домашни съдове, украшения, тоалетни принадлежности и пр. Между домашните принадлежности има: блюда, теглилки, бокали, купи, готварски съдове, сита, лъжици, ножици, кошове и пр. от бронз, отделни съдове от злато или сребро, глинени лампи, които са много разпространени; украшения от бронз, сребро или злато; огърлици, диадеми, гривни и пръстени, карфици от рода на нашите брошки; между тоалетните принадлежности намираме гребени, пинцети, лъжички за почистване на уши и пр. — да не говорим за неща със спорно предназначение. Повечето от тези изделия, според признанието на Ворсо, са се появили под влиянието на вкусовете, господствуващи в Рим през първи век[317].

Разликата между германците от времето на Цезар и дори на Тацит и народа, който е употребявал тези вещи, е много голяма, дори ако се признае, че от тях са се ползвали само най-знатните и най-богатите. „Простата храна“, с която германците, според Тацит, „без големи приготовления (sine apparatu) и без подправки задоволявали глада си“[318], отстъпила място на кухня, която вече използвала доста сложни приспособления и освен това заимствувала от римляните и съответните подправки. На мястото на пренебрежението към златните и сребърни вещи се появило желание да се украсяват с такива вещи; вместо равнодушието към римските пари — тяхното разпространение по цялата германска територия. И най-после тоалетните принадлежности — не издава ли самото тяхно съществуване, че е започнал преврат в нравите на един народ, който наистина, доколкото знаем, е изнамерил сапуна, но е знаел да го употребява само за боядисване на косите в жълт цвят!

Какво са доставяли германците на римските търговци срещу тези монети и стоки, и за това можем да научим главно от сведе-

нията на древните, но последните, както казахме, ни оставят почти в пълна неизвестност. Плиний споменава зеленчук, гъши пера, вълнени тъкани и сапун като артикули, които империята е внасяла от Германия. Но тази започваща търговия по границите не може да служи като мащаб за по-късната епоха. Главният предмет на търговия, за който знаем, е бил янтърът, който обаче е недостатъчен да се обясни една търговия, която се разпростирала върху цялата страна. Добитъкът, който представлявал главното богатство на немците, е бил навярно най-важният предмет на износа; само разположените на границата легиони вече са осигурявали постоянно търсене на месо. Дивечовите кожи и кожухарските изделия, изпращани от времето на Йорнанд от Скандинавия към устието на Висла, а оттам за Римската империя, навярно още преди това са намерили път нанатък от източно-германските гори. Виберг смята, че римски мореплаватели са докарвали от север диви зверове за цирка. Но освен мечки, вълци и, може би, зубри там нищо друго не можело да се намери, а лъвове, леопарди и дори мечки можело по-отблизо и по-лесно да се получат от Африка и Азия. — Роби? — се запитва на края, почти свенливо, Виберг, и тук той може би попада точно в целта. Фактически освен добитъка робите са били единствената стока, която германците са могли да изнасят в достатъчно количество, за да покрият по този начин своя търговски баланс с Рим. Самата Италия използвала в градовете и в латифундиите труда на огромно робско население, само незначителна част от което се размножавало. Цялото стопанство на римското едро земевладение почивало на колосалния внос на продадени в робство военнопленници, които течели към Италия през време на непрестанните завоевателни войни на западащата република, както и на Август. Сега на това дошъл край. Империята преминала към отбрана в твърди граници. Победени врагове, измежду които се рекрутирали масата от робите, все по-рядко попадали в ръцете на римски войски. Трябвало да се купуват роби от варварите. Нима не можели германците да се явят на пазара като продавачи? Германците, които още по сведенията на Тацит („Германия“, гл. 24) продавали роби, които постоянно се намирали във война помежду си и, като фризите, поради липса на пари плащали своята дан към римляните с предаване в робство на своите жени и деца и още през трети век, ако не и по-рано, кръстосвали по Балтийско море и техните морски експедиции в Северно море, като се почне от набезите на саксите през трети век и се свърши с набезите на норманите в десети век, са имали за най-пряка цел, наред с останалото морско разбойничество, предимно лова на роби почти изключително за търговия? Същите германци, които няколко века по-късно, както през време на преселението на наро-

дите, така и във войните им против славяните, били първите пирати — ловци на роби, и първите търговци на роби на своето време? Или трябва да приемем, че германците от втори и трети век са били хора, съвсем различни от всички други съседи на римляните и от собствените си потомци от трети, четвърти и пети векове, или трябва да признаем, че и те са вземали голямо участие в търговията с роби с Италия, което тогава се смятало за напълно прилична и дори почетна работа. Така пада тайнственото було, което иначе забулва германската експортна търговия от онези времена.

Тук трябва да се върнем към търговията по Балтийско море от онова време. Докато по бреговете на Категат няма почти никакви римски находки, с тях са богати южните брегове на Балтийско море чак до Лифландия, Шлезвиг-Холщайн, южните брегове и вътрешността на датските острови, южните и югоизточните брегове на Швеция, Еланд и Готланд. Преобладаващата част от тези находки принадлежи към така наречения период на денария, за който ще говорим по-нататък и който продължава до първите години на управлението на Септимий Север, т. е. докъм 200-та година. Още Тацит говори за суйоните, че били силни със своята гребна флота и че богатството било у тях на почит; те следователно навярно са се занимавали вече с морска търговия. Развитото отначало по Балтика, Ерезунд и Еландзунд, както и по крайбрежието тяхно мореплаване трябвало да се е решило да излезе в открито, за да обхване Борнхолм и Готланд; те трябва да са били достигнали вече значително умение в управляването на корабите, за да развият оживената търговия, за център на която служел тъкмо най-отдалеченият от континента остров Готланд. И наистина, тук до 1873 г.* са намерени повече от 3200 римски сребърни денария, докато на Еланд са намерени около 100, на шведския континент по-малко от 50, в Борнхолм 200, в Дания и Шлезвиг 600 (от които 428 само в една находка при Слагелсе в Зееланд). Изследването на тези находки показва, че до 161 г., когато Марк Аврелий станал император, в Готланд са били проникнали много малко римски денарии, но оттогава нататък до края на века са постъпвали там масово. Следователно през втората половина на века мореплаването по Балтийско море трябва да е достигнало вече значително развитие; че то е съществувало и по-рано, говорят сведенията на Птоломей, според който разстоянието между устието на Висла и Скандия е било 1200—1600 стадия (30 до 40 географски мили)**. Двете разстояния са приблизително верни на източния край на Блекинге и за южния край на Еланд и Готланд, в

* Ханс Хилдебранд, „Езическата епоха в Швеция". Превод на немски от Месторф, Хамбург, 1873.

** около 220—290 км. *Ред.*

зависимост от това, дали се измерва от Риксхьофт или от Нойфарвасер, или от Пилау. Те могат да се основават само на сведения от моряци, както и другите сведения за разстояния покрай германските брегове до устието на Висла.

Че с това корабоплаване по Балтийско море са се занимавали не римляните, говори, първо, мъглявостта на всички техни представи за Скандинавия, второ, липсата на каквито и да било находки на римски монети по бреговете на Категат и в Норвегия. Кимврийските предпланини (Скаген), които римляните достигнали при Август и откъдето видели простиращото се пред тях безкрайно море, изглежда са останали крайният пункт на техните преки морски сношения. Това значи, че германците сами са плавали по Балтийско море, поддържали търговските сношения и откарвали в Скандинавия римски пари и изделия. Иначе не е могло и да бъде. От втората половина на трети век съвсем неочаквано започват саксонските морски набези върху галските и британските брегове, и то с такава смелост и увереност, които не са могли да се придобият за един ден, а предполагат продължително и основно запознаване с плаването по открито море. А такова познаване саксите, под които тук трябва да разбираме всички племена на полуострова на кимврите, т. е. фризите, англите, ютите, са могли да добият само в Балтийско море. Това голямо вътрешно море, без приливи и отливи, до което югозападните атлантически морски бури достигат едва след като значително са изчерпили силата си в Северно море, този продълговат басейн с многобройните му острови, заливи и проливи, където при преплуване от единия до другия бряг само за много кратко време не се вижда земя, като че ли бил създаден да служи за упражняване на едно новоразвиващо се корабоплаване. Още шведските скални рисунки, приписвани на бронзовия век, с техните многобройни изображения на гребни лодки, показват, че тук е имало древно корабоплаване. Тук находката в Нидамското блато в Шлезвиг ни представя лодка, дълга 70 стъпки, широка от 8 до 9 стъпки, от дъбови дъски, направена в началото на трети век, напълно пригодна за плаване в открито море. Тук се създава на спокойствие онази корабостроителна техника и онзи мореплавателски опит, които покъсно осигуряват на саксите и норманите възможност да извършват своите завоевателни походи в открито море и на основата на които германското племе до днес стои начело на всички морски народи в света.

Римските монети, които до края на втори век са попаднали в Германия, са били предимно сребърни денарии (1 денарий = 1,06 марки). И немците предпочитали, както ни съобщава Тацит, старите, отдавна известни на тях монети с назъбени краища и отпечатък на

двуконна колесница. И наистина, между старите монети са намерени и много от тези serrati bigatique. Тези стари монети съдържали само 5 до 10 процента мед. Още Траян заповядал да прибавят към среброто 20% мед; германците изглежда не са забелязали това. Но когато Септимий Север от 198 г. увеличил примеса на 50—60%, това вече предизвикало недоволство у германците; по-късни непълноценни денарии се срещат много рядко в находките, вносът на римски пари бил прекратен. Той започва отново едва след като Константин през 312 г. установил като монетна единица златния солид (72 солида на римски фунд чисто злато от 327 грама, т. е. 1 солид = 4,55 грама чисто злато = 12,70 марки); оттогава в Германия, още повече в Еланд и особено в Готланд попадат предимно златни монети, солиди. Този втори период на внос на римски пари, периодът на солида, продължава за западноримските монети до края на съществуването на Западната Римска империя, за византийските — до Анастасий (умрял през 518 г.). Находките се падат повече на Швеция, датските острови и някои — на германското крайбрежие на Балтийско море; във вътрешните области на Германия те са много редки.

Но фалшифицирането на състава на монетите, което вършели Септимий Север и неговите приемници, не е достатъчно, за да обясни внезапното прекратяване на търговските сношения между германците и римляните. Трябва да е имало и други причини. Едната от тях лежи очевидно в политическите отношения. От началото на трети век започва настъпателната война на германците против римляните и приблизително към 250-та година тя се разгаря вече по цялата линия от устието на Дунав до Рейнската делта. Между воюващите страни естествено не е могло да има вече редовна търговия. Но самите тези внезапни, общи, упорити нападателни войни се нуждаят от обяснение. Не можем да намерим тези обяснения в условията на вътрешния римски живот; напротив, империята навсякъде оказва още успешна съпротива и между отделните периоди на крайна анархия все още издига — тъкмо по това време — могъщи императори. Следователно нападенията са били обусловени от промени, настъпили у самите германци. И тук находките са, които ни дават обяснение.

В началото на шейсетте години на нашия век в две шлезвигски торфени блата бяха открити две изключително важни находища, които бяха грижливо изследвани от Енгелхард в Копенхаген и след различни странствувания поставени в Килския музей. Това, което ги отличава в благоприятен смисъл от другите находки, са намиращите се в тях монети, които установяват с достатъчна точност древността на находките. Едната от тях, от Ташбергското блато (на датски език — Thorsbjerger),

близо до Зюдербраруп, съдържа 37 монети, сечени през периода от Нерон до Септимий Север; другата находка, от Нидамското блато, един затлачен от тиня и превърнал се в торфище морски залив, съдържа 34 монети от времето от Диберий до Макрин (218 година). Находките се отнасят несъмнено към периода между 220 и 250 години. Те съдържат обаче не само предмети от римски произход, но и много други направени в самата страна, които, запазили се почти напълно в съдържащата желязо торфена вода, с поразителна яснота ни показват състоянието на северногерманската метална промишленост, тъкачество и корабостроене, а чрез руническите знаци в тях също и писмеността през първата половина на трети век.

Още повече ни смайва тук самото равнище на промишлеността. Фините тъкани, изящните сандали и добре изработените сарачески изделия показват далеч по-високо стъпало на култура от онова, на което са били Тацитовите германци; но онова, което особено ни учудва, са местните изделия.

Че германците са донесли от азиатската си родина познаването на употребата на металите, доказва сравнителното езикознание. Добива и обработката на металите те навярно също са познавали, но едва ли още по времето, когато са се сблъскали с римляните. Поне у авторите от първи век не се срещат никакви сведения за това, че между Рейн и Елба е било добивано и обработвано желязо или бронз: те водят по-скоро до обратни заключения. Наистина за готините (в Горна Силезия?) Тацит казва, че добиват желязо, а на съседните квади Птоломей приписва изработването на железни изделия; и у едните, и у другите умението да се добива желязо е могло да дойде от Дунавския бряг. И находките от първи век, възрастта на които се удостоверява от монетите, също никъде не съдържат местни метални изделия, а само римски; а и защо би било нужно да се внасят в Германия масово римски метални стоки, ако там е съществувала собствена преработка на метали? Наистина, в Германия се срещат стари форми за леене, незавършени бронзови отливки и отпадъци от леене, но всичко това без монети, които да удостоверяват откога са: по всяка вероятност това са следи от предгерманско време, остатъци от работата на странстуващи етруски бронзолеяри. Впрочем безцелен е въпросът, дали преселилите се германци са забравили *напълно* обработката на металите; всички факти говорят, че през първи век те не са се занимавали с никаква или почти никаква обработка на метали.

Но тук изплуват изведнаж находките в Ташбергските блата и разкриват неочаквано високо равнище на местната метална промишленост. Катарами, метални плочки за украса с изображения на глави на животни и хора, сребърен шлем, който закрива напълно цялото лице с изключение на очите, носа и устата, ризници, изплетени от тел, изискващи

изключително търпелива работа, тъй като телта е трябвало предварително да се изковава (изтеглянето на телта е открито едва през 1306 г.), златен пръстен за глава, да не споменаваме за други предмети, местният произход на които може да бъде поставен под съмнение. На тези предмети, намерени при разкопките, приличат други — от Нидамското блато, от блатната разкопка на остров Фюнен и най-после от една бохемска разкопка (в Хоржовице), направена също така в началото на шейсетте години: великолепни бронзови дискове с изображение на човешки глави, катарами, закопчалки и пр. от съвсем същия вид, принадлежащи във всеки случай към същото време.

От трети век металната промишленост, усъвършенствувайки се все повече, се е разпространила изглежда по цялата германска територия; към времето на преселението на народите, да кажем към края на пети век, тя е достигнала сравнително високо равнище. Не само желязо и бронз, но и злато и сребро са били редовно обработвани, по образеца на римските монети са сечени златни брактеати*, позлатявани са били неблагородни метали; срещат се инкрустации, емайл и филигран; при често недодялания вид на цялото изделие в него се откриват високохудожествени и с голям вкус направени украшения, само отчасти подражание на римските — това се отнася главно до катарамите и закопчалките или до брошките, при които определени характерни форми са общоразпространени. В Британския музей се пазят закопчалки от Керч, на Азовско море, наред със съвсем същите като тях, намерени в Англия; може да се помисли, че са направени в една работилница. Стилът на тези работи е в основни черти еднакъв — при често резки местни особености — от Швеция до Долния Дунав и от Черно море до Франция и Англия. Този първи период на германската метална промишленост на континента приключва заедно със завършването на преселението на народите и с приемането навсякъде на християнството; в Англия и Скандинавия той продължава малко по-дълго.

Колко широко разпространено е било това производство у германците от VI и VII векове и колко много още тогава се е очертавало като особен промишлен отрасъл, свидетелствуват законниците на обичайното право. Ковачите, ковачите на мечове, майсторите на златни и сребърни предмети често се споменават, в аламанския законник дори такива, които са били подлагани на публичен изпит (publice probati). Баварският законник наказва кражба от църква, от замъка на херцога, от ковачница или мелница, с по-голяма глоба, „защото тези четири здания са обществени домове и винаги са отворени". За убийство на златар се плаща според фризския законник с $^1/_4$ по-голяма глоба, откол-

---

* — монети с отпечатък само на едната страна. *Ред.*

кото за другите хора от това съсловие; салическият законник оценява обикновен роб на 12 солида, а роб ковач (faber) на 35 солида.

За *корабостроенето* вече говорихме. Нидамските плавателни съдове са гребни лодки, по-големи, дъбови, за 14 гребци, и по-малки — от борово дърво. Весла, кормило, кошове още са се намирали вътре. Едва след като германците започват да посещават и Северно море, те изглежда са заимствували от римляните и келтите употребата на корабно платно.

Грънчарството им е било познато още от времето на Тацит, наистина само ръчното грънчарство. Римляните са имали на границата, именно от вътрешната страна на граничния вал в Швабия и Бавария, големи грънчарски работилници, в които са работели и германци, както свидетелствуват гравираните върху изделията имена на работниците. Чрез тях навярно са проникнали в Германия познаването на глазурата и на грънчарското колело, както и по-високото техническо умение. Производството на стъкло също е станало известно на германците, които навлезли в земите оттатък Дунав; в Бавария и Швабия често са намирани стъклени съдове, цветни мъниста и стъклени инкрустации върху метални стоки, все от германски произход.

Най-после, намираме вече общо разпространение и приложение на руническата писменост. В ташбергската разкопка има ножница от меч и от щит с рунически надписи. Същите рунически знаци намираме и върху златен пръстен, намерен във Влахия, на закопчалки от Бавария и Бургундия, най-после върху древните рунически камъни на Скандинавия. Това е по-развита руническа азбука, от която по-късно са се образували англосаксонските рунически знаци; тя съдържа седем графически знака повече от северния рунически ред, по-късно господствуващ в Скандинавия, и показва една по-ранна езикова форма от достигналата до нас най-древна форма на скандинавския език. Впрочем това е била една изключително груба система на писане от римски и гръцки букви, така изменена, че да могат по-лесно да се дращят върху камък или метал и особено върху стеблата на дърветата. Закръглените форми на буквите трябвало да отстъпят място на ъгловатите; по дървесните влакна могат да се пишат само отвесни и наклонени, но не и хоризонтални линии; но именно поради това те са били крайно неудобни за писане върху пергамент или хартия. И фактически, доколкото можем да съдим, те са служили само за целите на култовете и на вълшебството, както и за надписи и навярно за други кратки съобщения; щом се появяла нужда от истинска книжна писменост, както при готите и по-късно при англосаксите, те бивали изхвърляни и отново се приспособявали римската и гръцката азбука, като се запазвали само отделни рунически знаци.

Най-после, през разглеждания тук период германците трябва да са постигнали значителен напредък и в земеделието и скотовъдството.

Към това ги принуждавало преминаването към заседнал живот; огромният прираст на населението, който през време на преселението на народите довел до свръхнаселеност, би бил иначе невъзможен. Доста участъци от девствените гори трябва да са били изкоренени и вероятно оттук произлизат повечето така наречени „високи орни земи“, т. е. горски участъци със следи от старинно земеделие, доколкото се намират на тогавашната германска територия. Естествено, специални доказателства за това няма. Но ако Проб към края на III век вече е предпочитал за своята конница германски коне и ако едрият бял рогат добитък, който в саксонските области на Британия изместил дребната келтска черна порода, бил закаран там, както сега се приема, от англосаксите, това показва цяла революция в скотовъдството, а оттам в земеделието на германците.

Заключението от нашето изследване е, че германците през периода от Цезар до Тацит са направили значителна крачка напред към цивилизоване, но че след Тацит, до началото на преселението на народите, около 400 година, те са напредвали още по-бързо. Търговията проникнала до тях, донесла им продуктите на римската промишленост и заедно с тях поне до известна степен римските потребности; тя дала живот на собствена промишленост, която изхождала наистина от римски образци, но се развивала съвсем самостоятелно. Разкопките в шлезвигските блата ни представят първия етап от развитието на тази промишленост, времето на който може да бъде установено; разкопките от времето на преселението на народите — втория етап, който показва едно по-високо развитие. Характерно е при това, че западните племена решително изостават от племената във вътрешността на Германия, особено на Балтийското крайбрежие. Франките и алеманите и още по-късно саксите произвеждат метални стоки от по-лошо качество, отколкото англосаксите, скандинавите и племената, преселили се от вътрешните области — готите на Черно море и Долния Дунав, бургундите във Франция. Тук не бива да се забравя влиянието на старите търговски пътища от Средния Дунав по течението на Елба и Одер. Същевременно крайбрежните жители стават изкусни корабостроители и смели мореплаватели; навсякъде населението бързо се увеличава; територията, орязана от римляните, става недостатъчна. Преди всичко започват далече на изток нови преселения на племена, които търсят земя, докато най-после вдигналите се от всички страни и краища маси потекли неудържимо по суша и по море към нови земи.

ЗАБЕЛЕЖКА: ГЕРМАНСКИТЕ ПЛЕМЕНА

Във вътрешните земи на Голяма Германия римските войски са идвали само по малкото пътища на своите походи и за кратко време, и то само до Елба; търговци и други пътници до Тацит също са идвали тук само рядко и не навътре в страната. Нищо чудно, че сведенията за тази страна и нейното население са толкова оскъдни и противоречиви; по-скоро трябва да се учудваме, че изобщо има все пак толкова много достоверни сведения.

От източниците дори двамата гръцки географи могат да се използуват безусловно само там, където данните им безспорно се потвърждават. И двамата са били книжни учени, които са събирали и по свой начин и според разполагаемите средства са правили критичен преглед на един материал, който за нас в по-голямата си част е загубен. На тях им е липсвало лично познаване на страната. Така според Страбон добре известната на римляните Липе се влива не в Рейн, а тече успоредно на Емс и Везер и се влива в Северно море; той е достатъчно честен да признае, че земите оттатък Елба са му съвсем непознати. Докато той разрушава противоречията на своите източници и собствените си съмнения чрез наивен рационализъм, който често напомня началото на нашия век, ученият географ Птоломей се опитва да означи споменатите в неговите източници отделни германски племена в математически изчислените квадратчета на неумолимата градусна мрежа на своята карта. Но колкото и великолепен да е като цяло трудът на Птоломей за своето време, неговата география на Германия е погрешна.[319] Първо, повечето от сведенията, от които той се ползва, са неопределени и противоречиви, често направо неверни. Второ, неговата карта е погрешно означена; течението на реките и планинските вериги в повечето случаи са нанесени съвсем неправилно. То е същото, ако никога непътувал берлински географ би се почувствувал задължен, например през 1820 г., да попълни празното пространство на картата на Африка, като постави в хармония сведенията на всички източници от Лъв Африкански нататък и определи посоката на всяка река и всяка планинска верига и точното място на всяко племе. Такива опити да се постигне невъзможното довеждат само до засилване на грешките на използваните източници. Така много племена Птоломей означава два пъти: лакобарди по долното течение на Елба и лонгобарди от средното течение на Рейн до средното течение на Елба; той знае две Бохемии — едната, населена от маркомани, другата от байнохайми, и т. н. Докато Тацит казва определено, че в Германия няма градове, Птоломей, едва 50 години по-късно, изброява цели 96 населени места с имената им. Много от тези имена може да са действителни имена

на селища; Птоломей изглежда е събрал много сведения от търговци, които по онова време вече са посещавали в голям брой източната част на Германия и са научавали постепенно фиксиращите се имена на посещаваните от тях населени места. Какъв е произходът на други имена, показва примерът с мнимия град Сиатутанда, който нашият географ е разчел от думите на Тацит „ad sua tutanda"*, очевидно от някакъв лош ръкопис. Наред с това срещат се поразително точни и с най-голяма историческа стойност сведения. Така Птоломей единствен от древните означава лонгобардите, наистина под изопаченото име лакобарди, точно на онова място, където и до днес свидетелствуват за тях имената Барденгау и Барденвик; също и ингрионите — в Енгерсгау, където и днес е Енгерс на Рейн при Нойвид. Така, пак той единствен, дава имената на литовските галинди и судити, които и днес населяват източнопруските райони Гелюнден и Зудау. Обаче тези примери свидетелствуват само за неговата голяма ученост, не за верността на останалите му данни. Текстът е препълнен, особено що се отнася до най-важното, имената, с големи изопачения.

Най-пряк източник си остават римляните, особено онези, които сами са посещавали Германия. Велей е бил в Германия като войник и пише като войник, приблизително както един офицер от grande armée** пише за походите от 1812 и 1813 години. Неговият разказ не дава възможност да се определят дори местата на военните събития; това не е никак чудно в една страна без градове. Плиний също е служил в Германия като кавалерийски офицер и между другото посетил крайбрежието, на което живеели хавките; той същият е описал в двадесет книги всички войни, водени с германците; от тях е черпил Тацит. При това Плиний е първият римлянин, който проявявал към нещата във варварската страна не само военно-политически, но и теоретичен интерес***. Поради това неговите сведения за германските племена, основани на преки наблюдения на римски учен енциклопедист, трябва да имат за нас особена ценност. Аз не намирам доказателства, че Тацит е бил в Германия, нещо което се твърди по традиция. Във всеки случай в своето време той е можел да събира преки сведения само близо до Рейн и Дунав.

Безуспешен опит да се съгласува класификацията на племената на „Германия" от Тацит и от Птоломей помежду им и с хаоса на сведенията на другите древни съобщения е направен от две класически книги: Каспар Цойс'овата „Германците" и от Якоб Грим „История на немския език"[320]. Онова, което не е постигнато от тези

* — за опазване на своето имущество". *Ред.*

** — велика армия. *Ред.*

*** В ръкописа е зачертано: „При това той е бил природоизследовател." *Ред.*

двама гениални учени и след тях, трябва да се смята за неизпълнимо с нашите сегашни средства. Недостатъчността на тези средства се вижда вече от това, че и двамата те са били принудени да построят погрешни помощни теории; Цойс — че последната дума по всички спорни въпроси трябва да се търси у Птоломей, макар че никой не е характеризирал толкова рязко основните грешки на Птоломей, като самия той; Грим — че силите, които са съборили римското световно господство, трябва да са израснали на по-широка почва от пространството между Рейн, Дунав и Висла и че поради това заедно с готските и дакските към германските земи трябва да се причислява и по-голямата част от територията северно и североизточно от долното течение на Дунав. Предложенията и на Цойс, и на Грим днес се смятат за остарели.

Да се опитаме да внесем поне малка яснота по въпроса, като ограничим задачата си. Ако успеем да направим общо групиране на племената в няколко главни групи, ще бъде поставена сигурна основа на по-нататъшните подробни изследвания. И тук мястото от Плиний ни дава опорна точка, устойчивостта на която все повече се подкрепя в процеса на изследването и във всеки случай води до по-малко затруднения, заплита ни в по-малко противоречия, отколкото всяка друга.

Но ако изхождаме от Плиний, трябва да се откажем от безусловната пригодност на Тацитовата триада и от древната легенда за тримата сина на Ман — Инг, Иск и Ермин. Първо самият Тацит не знае какво да прави с неговите ингевони, искевони и херминони. Той не прави и най-малък опит да групира изброените от самия него поотделно племена под тези три главни групи. И второ, това и по-късно никой не е успял да направи. Цойс прави огромни усилия да натика в триадата готските племена, които той смята за „истевони“, и с това само внася още по-голяма бъркотия по въпроса. Той дори не се и опитва да включи тук и скандинавите и създава от тях четвърта главна група от племена. Но по този начин триадата се разрушава така, както от петте главни племенни групи на Плиний.

Да разгледаме сега поотделно тези пет главни племенни групи.

I. Vindili, quorum pars burgundiones, varini, carini, guttones*.

Тук имаме три племена: вандали, бургунди и самите готи, за които е установено, първо, че са говорели готски диалекти, и, второ, че по онова време са живеели в далечната източна част на Германия: готите — във и оттатък устието на Висла, бургундите са поставени от Птоломей в басейна на Варта до Висла, а вандалите — от Дион Касий (който нарича на тяхно име Исполинските планини) в

* — Виндили, към които спадат бургундите, варините, карините, гутоните. *Ред.*

Силезия. Към това *готско* основно племе, както ще го означаваме по езика му, безусловно можем да причислим всички онези племена, диалектите на които Грим е свел до готския диалект, следователно преди всичко онези краища, на които Прокопий определено, както и на вандалите, приписва готски език[321]. За тяхното предишно местожителство ние не знаем нищо, също така малко знаем къде са живели херулите, които Грим заедно със скирите и ругиите също причислява към готите. Плиний споменава скирите на бреговете на Висла, а Тацит — ругиите и готите на морския бряг. От това следва, че готският диалект заема доста компактна територия между Вандалските (Исполинските) планини, Одер и Балтийско море до Висла и оттатък тази река.

Кои са били карините — не знаем. Известно затруднение причиняват варните. Тацит ги води наред с англите в числото на седемте племена, принасящи жертви на Нерта; за тях още Цойс с право отбелязва, че са имали специфичен ингевонски вид. А Птоломей причислява англите към свевите, което е явно невярно. В едно или две изопачени от същия географ имена Цойс вижда варните и на това основание ги поставя в Хавелланд, към свевите. Записът на старото обичайно право направо отъждествява варните с тюрингите; но самото право е общо за варните и англите. Поради всичко това въпросът, дали варните да се причислят към готската или към ингевонската основна племенна група трябва да остане открит; но тъй като те са изчезнали напълно, и въпросът няма особено значение.

II. Altera pars ingaevones, quorum pars cimbri, teutoni ac chaucorum gentes*.

Плиний сочи тук преди всичко кимврийския полуостров и крайбрежната ивица между Елба и Емс като място, където са живеели ингевоните. От трите споменати племена хавките са били несъмнено най-близките роднини на фризите. Фризският език и сега още господствува на бреговете на Северно море, в холандски Западен Фрисланд, в олденбургски Затерлан, в шлезвигски Северен Фрисланд. В епохата на Каролингите по цялото крайбрежие от Синкфал (залива, който и днес още образува границата между белгийска Фландрия и холандски Зееланд) до Зилт и шлезвигски Видау и вероятно още на голяма територия по-насевер са говорили почти само фризски; само по двете страни на устието на Елба саксонският език е стигал до самото море.

Под кимври и тевтони Плиний очевидно подразбира тогавашните жители на Кимврийския полуостров, които са принадлежали следо-

---

* Друга част — ингевони, към които спадат кимврите, тевтоните и племената на хавките. *Ред.*

вателно към хавско-фризската езикова група. Ние можем значи заедно с Цойс и Грим да разглеждаме северните фризи като преки потомци на онези древни германци, които са населявали полуострова.

Наистина Далман („История на Дания"[322]) твърди, че северните фризи са се преселили от югозапад на полуострова едва през III век. Но той не сочи ни най-малки доказателства за това и неговото твърдение при всички по-късни изследвания с право е напълно изоставяно.

Ингевонският диалект може да има поради това преди всичко еднакво значение с фризския език, в смисъл, че ние назоваваме цялата племенна езикова група по диалекта, от който само са дошли до нас старинни паметници и още живи диалекти. Но изчерпва ли се с това обхватът на ингевонската основна племенна група? Или Грим е прав, когато включва в нейната общност всички, които той не съвсем точно нарича долногерманци, т. е. наред с фризите — и саксите?

Ще признаем от самото начало, че у Плиний за саксите се сочи съвсем неправилно място, като се причисляват херуските към хермионите. По-нататък ще видим, че всъщност не остава нищо друго, освен да отнесем саксите към ингевоните и да смятаме тази основна племенна група за фризско-саксонска.

Тук е мястото да кажем нещо за англите, които Тацит допуска, че се числят, а Птоломей определено причислява към свевите. Птоломей ги поставя на десния бряг на Елба, срещу лонгобардите, при което, ако изобщо неговото твърдение е донякъде правилно, имат се предвид само *същинските* лонгобарди по Долна Елба. В такъв случай англите са дошли от Лауенбург приблизително до Пригниц. По-късно ги намираме на полуострова, където се е запазило тяхното име и откъдето те заедно със саксите са се прехвърлили в Британия. Техният език се явява сега като елемент на англосаксонския диалект, и именно като определено *фризски* елемент на този новообразуван диалект. Каквото и да се е случило с останалите във вътрешността на Германия или загинали англи, самият този факт ни кара да причислим англите към ингевоните, и то към тяхното фризско разклонение. На тях дължи англосаксонският език цялата си система от гласни, много повече фризска, отколкото саксонска, и обстоятелството, че по-нататъшното развитие на този език върви в много случаи поразително паралелно с онова на фризския диалект. От всички континентални диалекти днес фризските са най-близо до английския език. Така преминаването на гърлените звукове в шипящи. в английски език също е не от френски, а от фризски произход Английското ch=č вместо *k* и английското dž вместо *g* пред меки

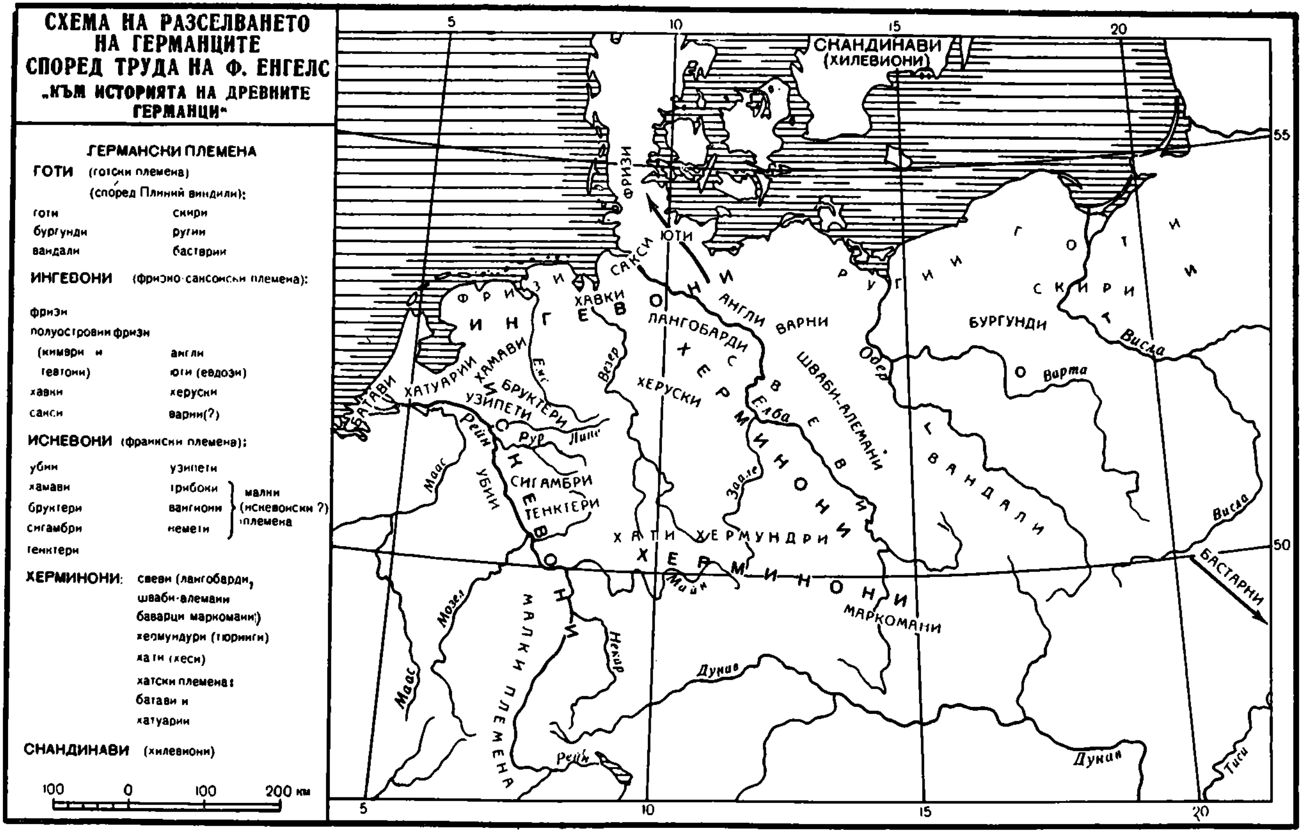
СХЕМА НА РАЗСЕЛВАНЕТО НА ГЕРМАНЦИТЕ СПОРЕД ТРУДА НА Ф. ЕНГЕЛС „КЪМ ИСТОРИЯТА НА ДРЕВНИТЕ ГЕРМАНЦИ"
ГЕРМАНСКИ ПЛЕМЕНА
ГОТИ (готски племена) (според Плиний виндили):
готи
бургунди
вандали
скири
ругии
бастарни
ИНГЕВОНИ (фризо-саксонски племена):
фризи
полуостровни фризи
(кимври и тевтони)
хавки
сакси
англи
юти (евдози)
херуски
варни(?)
ИСКЕВОНИ (франкски племена):
убии
хамави
бруктери
сигамбри
тенктери
узипети
трибоки
вангиони
немети
малки (искевонски ?) племена
ХЕРМИНОНИ: свеви (лангобарди, швабн-алемани баварци маркомани)
хермундури (тюринги)
хатти (хеси)
хатски племена: батави и хатуарии
СКАНДИНАВИ (хилевиони)
100 0 100 200 км
СКАНДИНАВИ (ХИЛЕВИОНИ)
ФРИЗИ
ЮТИ
САКСИ
ХАВКИ
АНГЛИ
ВАРНИ
ЛАНГОБАРДИ
ХЕРУСКИ
ШВАБИ-АЛЕМАНИ
РУГИИ
ГОТИ
СКИРИ
БУРГУНДИ
ВАНДАЛИ
ИНГЕВОНИ
ХЕРМИНОНИ
ИСКЕВОНИ
СВЕВИ
ХАМАВИ
ХАТУАРИИ
БАТАВИ
БРУКТЕРИ
УЗИПЕТИ
УБИИ
СИГАМБРИ
ТЕНКТЕРИ
ХАТИ
ХЕРМУНДРИ
МАРКОМАНИ
БАСТАРНИ
МАЛКИ ПЛЕМЕНА
Рейн
Маас
Мозел
Рур
Липе
Емс
Везер
Елба
Заале
Одер
Варта
Висла
Майн
Некар
Дунав
Тиса
5
10
15
20
55
50

гласни са могли, разбира се, да произлязат от фризското *tz*, *tj* вместо *k*, *dz* вместо *g*, но никога не са могли да произлязат от френското *ch* и *g*.

Заедно с англите към фризско-ингевонската племенна група трябва да причислим и ютите, независимо от това, дали те са живели на полуострова още от времето на Плиний или Тацит, или са се преселили там едва по-късно. Грим намира тяхното име в това на евдозите, едно от Тацитовите племена, които се покланяли на Нерта; ако англите спадат към ингевоните, едва ли останалите племена от тази група могат да се отнесат към друга основна група. В такъв случай ингевоните са се простирали до околностите на устието на Одер и празното пространство между тях и готските племена би било запълнено.

III. Proximi autem Rheno iscaevones (alias istaevones), quorum pars sicambri*.

Още Грим и след него други, например Вайц[323], повече или помалко са отъждествявали искевоните с франките. Но това, което въвежда в заблуждение Грим, е езикът. От средата на девети век всички германски документи във Франкската държава са се писали на диалект, който не може да се отличи от древногорнонемския език; поради това Грим приема, че древнофранкският диалект в чуждите места е загинал, а в родината е бил заменен от горнонемския, и на това основание той в края на краищата причислява франките към горногерманското племе.

Че древнофранкският диалект има значение на самостоятелен диалект, който заема средно място между саксонския и горнонемския, Грим сам заключава в резултат на своето изследване на достигналите до нас езикови остатъци. Това засега тук е достатъчно; на по-подробното изследване на франкския език, върху който лежи още много неяснота, трябва да се посвети отделна забележка.**

Във всеки случай падналата се на искевонската група територия изглежда сравнително малка за цяла една германска племенна група, и то такава, която е изиграла толкова голяма роля в историята. Започвайки от Райнгау, тя върви по Рейн във вътрешността на страната до изворите на Дил, Зиг, Рур, Липе и Емс на север, отрязана е от морето от фризите и хавките, а при устието на Рейн е заселена освен това от отломки на други племена, най-вече от хатското племе: батави, хатуарии и др. След това към франките се отнасят още германците, заселили се на лявата страна по долното

---

* А най-близко до Рейн са искевоните (или истевоните), част от които са сигамбрите. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 519—546. *Ред.*

течение на Рейн; може би също трибоки, вангиони, немети? Малките размери на тази територия се обясняват между другото със съпротивата, която са оказвали на разширяването на искевоните на Рейн келтите и от времето на Цезар — римляните, докато в тила им вече се били заселили херуските и отстрани, както свидетелствува Цезар, все повече напирали свевите, особено хатите. Че тук на малка територия е било струпано за германските условия гъсто население, доказва непрестанният натиск към земите оттатък Рейн: в началото като пълчища завоеватели, а след това чрез доброволно преминаване на римска територия, както е било с убиите. По същата причина тук, и само тук, римляните са успели лесно още рано да преселят на римска територия значителни части от искевонската основна племенна група.

Изследването, което имаме да направим в забележката за франкския диалект, ще ни докаже, че франките образуват обособена група германци, разчленена на редица различни племена, и говорят на особен диалект, който се разпада на разнообразни наречия, накратко, притежават всички белези на отделна група, което е и нужно, за да бъдат смятани за идентични с искевоните. За отделните племена, принадлежащи към тази племенна група, Якоб Грим вече е казал необходимото. Той причислява тук, освен сигамбрите, още убиите, хамавите, бруктерите, тенктерите и узипетите, т. е. народностите, населявали десния бряг на Рейн, която територия по-горе означихме като искевонска.

IV. Mediterranei hermiones, quorum suevi, hermunduri, chatti, cherusci*.

Още Я. Грим отъждествява херминоните, употребявайки по-точната транскрипция на Тацит, с горногерманците. Името свеви, което според Цезар обхваща всички горногерманци, доколкото са му били известни, започва да се диференцира. Тюринги (хермундури) и хеси (хати) се очертават като обособени племена. Другите свеви остават още неразделени. Ако оставим настрана, като неподдаващи се на изследване, многобройните загадъчни имена, забравени още през следващите векове, все пак тези свеви трябва да са се състояли от три говорещи горнонемски език големи племена, влезли после в историята: алемани-швабн, баварци и лонгобарди. Лонгобардите, това знаем определено, са живели на левия бряг на долна Елба, около Барденгау, отделно от останалите си съплеменници, вклинени между ингевонските племена; това тяхно изолирано положение, което е трябвало да удържат с дълга борба, Тацит е описал отлично, без да

* Във вътрешността живеят хермиони, в тяхното число свеви, хермундури, хати, херуски. *Ред.*

знае неговата причина. Баварците, които също знаем от времето на Цойс и Грим, са живеели в Бохемия и са се наричали маркомани, хеси и тюринги — в сегашните им места и в близките южни райони. А тъй като южно от франките, хесите и тюрингите е започвала римската територия, то за швабите-алемани не остава друго място, освен земите между Елба и Одер, в сегашната Бранденбургска марка и в Саксонското кралство; и тук намираме едно свевско племе, семноните. С него те са били навярно тъждествени и са граничили на северозапад с ингевоните, на североизток и изток — с готските племена.

Дотук всичко върви доста гладко. Но тук Плиний причислява към херминоните и херуските и решително прави грешка. Още Цезар определено ги отделя от свевите, към които причислява и хатите. И Тацит не знае нищо за някакво родство на херуските с някакво горногерманско племе. Още по-малко Птоломей, който разпростира името свеви дори върху англите. Само фактът, че херуските запълват пространството между хатите и хермундурите на юг и лонгобардите на североизток, далеч още не е достатъчен, за да се прави от него изводът за близко племенно родство, макар че може би именно този факт е заблудил тук Плиний.

Доколкото зная, нито един от изследвачите, чието мнение може да бъде взето под внимание, не причислява херуските към горногерманците. Следователно остава само въпросът, дали те трябва да бъдат отнесени към ингевоните или към искевоните. Малкото имена, които са стигнали до нас, носят франкски отпечатък: *ch* вместо по-късното *h* — в *cherusci, chariomerus, e* вместо *i* в *Segestes, Segimerus, Segimundus*. Но почти всички германски имена, които са стигнали до римляните откъм Рейн, както изглежда, са им били предадени от франките във франкска форма. Освен това ние не знаем дали гутуралната аспирата на първото изместване на група на съгласни, която през VII век още е у франките *ch*, не е звучала у всички германци през първи век като *ch* и едва по-късно се е смекчила в общия за всички звук *h*. И в друго отношение не намираме племенно родство на херуските с искевоните, подобно на примера с приемането от сигамбрите на изплъзналите се от Цезар остатъци от тенктерите и узипетите. Владяната от римляните по времето на Вар територия на десния бряг на Рейн, която те са смятали за своя провинция, също съвпада с искевоно-франкската. Тук са били разположени Алезия и останалите римски укрепления; от земите на херуските изглежда е било действително владяно от римляните най-много пространството между Оснинг и Везер; от другата страна били хатите, херуските, хавките, фризите, повече или по-малко несигурни съюзници, държани в подчинение чрез страх и юзда, но автономни във вътрешните си

работи и освободени от постоянен римски гарнизон. В този край римляните при силна съпротива винаги превръщали племенните граници във временен предел на своите завоевания; така е направил още Цезар в Галия; на границата на белгите той се спрял и я преминал едва след като сметнал за сигурна същинска, така наречена келтска Галия.

Не остава следователно нищо друго, освен заедно с Грим и с общоприетото гледище да отнесем херуските и най-родствените на тях по-малки съседни племена към саксонското племе и с това към ингевоните. В полза на това говори и обстоятелството, че тъкмо в древнохеруските земи се е запазило най-чисто старото саксонско *а* в окончанието на родителен падеж множествено число и в слабото склонение на съществителните от мъжки род, в противоположност на господствуващото във Вестфалия *о*. С това отпадат всички трудности; ингевонската племенна група получава като останалите доста закръглена територия, в която малко се врязват само херминонските лонгобарди. От двете големи части на племето фризско-англо-ютската част е заемала крайбрежието и най-малкото северния и западния район на полуострова, саксонската — вътрешните земи и може би по онова време вече и част от Нордалбингия, където скоро след това Птоломей за пръв път споменава saxones*.

V. Quinta pars peucini, basternae contermini dacis**.

Малкото, което знаем за тези две племена, както и самата форма на тяхното име basternae ги характеризира като съплеменници на готите. Ако Плиний ги води като отделна племенна група, причината за това навярно е, че той е черпил сведенията си за тях от Долни Дунав, посредством гърците, докато познанията му за готските племена на Рейн и Висла са черпени от Рейн и Северно море, поради което не е доловил връзката между готи и бастарни. Бастарните, както и певкините, са германски племена, останали на Карпатите и в устието на Дунав още дълго време незаседнали, които подготвили образуването на по-късното голямо готско кралство, в което са изчезнали безследно.

VI. Хилевионите, под чието общо име Плиний води германските скандинави, споменавам тук само за пълнота и за да констатирам още веднаж, че всички древни автори са определяли за тази племенна група само островите (към които причисляват Швеция и Норвегия), изключвайки ги от кимврийския полуостров.

Така че имаме пет основни групи германски племена с пет основни диалекта.

---

* саксите. *Ред.*

** Пета част — певкини, бастарни, граничещи с даките. *Ред.*

Готското племе, на изток и североизток, има в родителен падеж множествено число на мъжки и среден род *ê*, на женски род *ê* и *ê*; при съществителните от мъжки род на слабото склонение — *a*. Формите на флексиите в спрежението на сегашно време (изявително наклонение) са още много близки на формите на прародствените езици, особено на гръцки и латински, при спазване на изместването на група съгласни.

Ингевонското племе на северозапад има в родителен падеж множествено число *a*, в съществителните от мъжки род на слабото склонение също *a*; в сегашно време на изявителното наклонение и в трите лица на множествено число окончанието *d* или *dh* с отпадане на всички носовки. Племето се дели на два главни клона, саксонския и фризския, които в англо-саксонското племе отново се сливат. Към фризския клон спадат:

скандинавското племе; родителен падеж множествено число на *a*, слабо склонение на мъжки род на *i*, което е смекчено от *a*, както показва цялото склонение. В сегашно време изявително наклонение първоначалното *s* на второ лице единствено число е преминало в *r*, първо лице множествено число запазва *m*, второ — *dh*, другите лица са повече или по-малко изопачени.

На тези три племена противостоят двете южни: искевонското и херминонското, в по-късната терминология — франкското и горногерманското. Общо за тях е слабото склонение на мъжки род на *o*; твърде вероятно е и родителен падеж множествено число да е на *ô*, макар че във франкския език той не е установен, а в най-древните западни (салически) паметници винителният падеж на множествено число завършва на *as*. В спрежението на сегашно време двата диалекта са близки, доколкото можем да установим това за франкския, и, в това отношение подобно на готския, се свързват тясно с прародствените езици. Но да обединим двата диалекта не ни позволява цялата история на езика — от твърде значителните архаични особености на най-древния франкски диалект до голямото различие между съвременните говори на двата; тъй както и цялата история на самите народности прави невъзможно да ги включим в една племенна група.

Ако в цялото това изследване вземах под внимание само формите на флексията, а не съотношението на звуковете, това се обяснява със значителните изменения, които са настъпили в него — наймалкото в много диалекти — между първи век и времето на съставянето на нашите най-древни езикови източници. За Германия трябва да спомена само за второто изместване на група съгласни; в Скандинавия алитерациите на най-старите песни показват колко много се е изменил езикът от времето на тяхното съставяне до тяхното записване.

Онова, което трябва още да се направи тук, ще бъде направено естествено от немските езиковеди по специалност; тук това само би усложнило ненужно изследването.

Написано от Ф. Енгелс през 1881—1882 година

Публикувано за първи път на руски език в Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс, I изд., т. XVI, ч. I, 1937 г.

Печата се по ръкописа

Оригиналът на немски

Ф. ЕНГЕЛС

ФРАНКСКИЯТ ПЕРИОД[324]

ПРЕВРАТЪТ В АГРАРНИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРИ МЕРОВИНГИТЕ И КАРОЛИНГИТЕ

Марковият строй оставал до края на средновековието основа на почти целия живот на германската нация. След хиляда и петстотингодишно съществуване този строй започнал най-после постепенно да се разлага по чисто икономически причини. Той се разпаднал под влиянието на стопанския напредък, на който вече не отговарял. Предстои ни да изследваме неговия упадък и пълно изчезване; ще намерим, че остатъци от него съществуват и до днес.

Но ако той се е задържал толкова дълго, това е станало за сметка на неговото политическо значение. Векове той е бил формата, в която се е въплътявала свободата на германските племена. После той става основа на хилядолетно народно робство. Как е могло да стане това?

Видяхме, че първоначалната община е обхващала цялото племе. На него е принадлежала първоначално цялата владяна територия. По-късно притежател на заселената територия става общността на всички жители на един окръг, намиращи се в по-близко родство помежду си, а на народа като такъв остава само правото за разпореждане с останалите, още безстопанствени земи. Населението от окръга от своя страна отстъпвало своите полски и горски марки на отделните селски общини — също така образувани от най-близки родственици, като и тогава останалата земя пак била под разпореждането на окръга. Същото ставало при отделяне от основните села на нови селски колонии, получаващи земя от старата марка на първоначалното село.

С увеличението на числеността на народа и по-нататъшното му развитие все повече и повече се забравял съюзът на кръвната връзка,

на който тук, както и навсякъде, почивал целият строй на народния живот.

Това се отразило преди всичко върху народа като цяло. Общият произход все по-малко се възприемал като истинско кръвно родство; споменът за него все повече отслабвал, оставали само общата история и говор. Противоположно на това съзнанието за кръвната връзка у жителите на всеки отделен окръг естествено се запазвало по-дълго. По този начин народът се превърнал в повече или по-малко здрава конфедерация от окръзи. В такова състояние са се намирали изглежда германците по времето на преселението на народите. За алеманите Амиан Марцелин разказва това определено; в записите на обичайното право това прозира навсякъде; саксите са били на това стъпало на развитие още по времето на Карл Велики, а фризите — до загубването на фризската свобода.

Но преселването на римска земя разкъсвало и кръвната връзка в границите на окръга и следвало да я разкъсва. Имало се предвид и преселване на племена и родове, но това било неосъществимо. Дългите походи смесвали помежду им не само племена и родове, а и цели народи. Трудно можели още да се задържат кръвните съюзи на отделните селски общини и поради това те станали истински политически единици, от които се образувал народът. Новите окръзи на римска територия още от самото начало били повече или по-малко произволно образувани — или обусловени от по-рано съществуващи тук отношения — съдебни окръзи или много скоро ставали такива.

По този начин народът бил разтворен в един съюз от малки селски общини, между които не съществувала никаква или почти никаква икономическа връзка, тъй като всяка марка сама задоволявала своите потребности от собственото си производство, а освен това продуктите на отделните съседни марки били почти точно едни и същи. Размяната между тях била следователно почти невъзможна. Поради този състав на народа само от малки общини, икономическите интереси на които са били наистина еднакви, но именно поради това не общи, условие за по-нататъшното съществуване на нацията става държавната власт, излязла не от тяхната среда, а враждебно противостояща на тях, която все повече ги експлоатирала.

Формата на тази държавна власт е обусловена пак от формата, която имат по това време общините. Там, където тя възниква — както у арийските азиатски народи и у русите, — в един период, когато общините обработват земята още общо или най-малкото я предават на отделните семейства само за временно ползване, където следователно още не се е формирала частна собственост върху земята, държавната власт взема формата на деспотизъм. В завладяната от германците римска територия намираме, както видяхме,

обратното, отделни парцели орна земя или ливади вече като алод, като свободна собственост на притежатели, задължени само с обикновените за марката повинности. Сега ни предстои да изследваме как на основата на този алод се е породил един обществен и държавен строй, който — по обикновената ирония на историята — в края на краищата разлага държавата и в своята класическа форма унищожава всеки алод.

С алода се създава не само възможност, но и необходимост първоначалното равенство на собствениците на земята да се превърне в своята противоположност. От момента на установяването му върху бившата римска територия германският алод станал същото, каквото вече отдавна била станала лежащата редом до него римска поземлена собственост — стока. И такъв е неумолимият закон на всички общества, почиващи на стоковото производство и стоковата размяна, че в тях разпределението на собствеността става все по-неравномерно, противоположността между богатството и бедността все по-рязка и собствеността все повече се концентрира в малко ръце; закон, който при съвременното капиталистическо производство достига наистина най-пълното си развитие, но изобщо действува съвсем не само при него. И тъй, от момента, когато възниква алодът, свободно отчуждаемата поземлена собственост, поземлената собственост като стока, възникването на едрата поземлена собственост става само въпрос на време.

Но в епохата, с която се занимаваме, земеделието и скотовъдството са били решаващи производствени отрасли. Притежаването на земя и на нейните произведения е било далеч преобладаващата част от тогавашното богатство. Всичко, което съществувало като движимо богатство, по онова време по силата на нещата зависело от притежанието на земя и все повече и повече се натрупвало в същите ръце, както и поземлената собственост. Промишлеността и търговията били подкопани още в епохата на римския упадък, а германското нашествие ги унищожило почти съвсем. Каквото било останало още от тях, се упражнявало повече от несвободни и от чужденци и продължавало да се смята за презряно занятие. Господствуващата класа, която постепенно се образувала тук с растежа на имотното неравенство, можела да бъде класа само на едри земевладелци, форма на нейното политическо господство — аристокрация. Следователно, ако видим как върху възникването и развитието на тази класа нееднократно и като че ли дори предимно са влияели политически средства, насилие и измама, не трябва да забравяме, че тези политич ски средства служат само за засилване и ускоряване на необходимия икономически процес. Разбира се, също така често ще наблюдаваме как тези политически средства задържат икономичес-

кото развитие; това се случва доста често и всеки път там, където различните участници ги пускат в ход в противоположни или кръстосващи се посоки.

Как е възникнала прочее тази класа на едри земевладелци?

Първо, ние знаем, че и след франкското завладяване в Галия се запазили много едри римски земевладелци, именията на които в повечето случаи се обработвали от свободни или зависими държатели, които плащали цинс (canon).

Но след това видяхме как кралската власт в резултат на завоевателните войни се е превърнала у всички преселили се германци в постоянна институция и в реална сила, как тя е превърнала старата народна земя в кралски домени и включила в своите владения римските държавни земи. В течение на многото граждански войни, предизвикани от поделбите на империята, владенията на короната непрекъснато се увеличавали чрез масови конфискации на земите на така наречените бунтовници. Но колкото бързо нараствали те, толкова бързо се разпилявали в дарения на църквата и на частни лица — франки и романи, дружинници на краля (антрустиони) или на някакви други негови любимци. Когато през време и чрез гражданските войни било поставено началото на образуването на една господствуваща класа от големи и могъщи земевладелци, чиновници и военачалници, тяхната подкрепа владетелите на отделните части на Франкската държава купували също чрез дарения на земи. Че всичко това в огромното мнозинство от случаите са били действителни дарения, т. е. предаване в свободна, наследствена и отчуждаема собственост, докато при Карл Мартел не настъпили промени в това отношение, е доказано неопровержимо от Рот.*

Когато Карл поел в свои ръце кормилото на управлението, властта на кралете била вече съвсем подкопана, но далеч още не заменена по силата на това от властта на майордомите. Създадената в епохата на Меровингите за сметка на короната класа от магнати с всички средства съдействувала за рушенето на кралската власт, но в никакъв случай не за да се подчини на майордомите, равни на тях по звание. Напротив, цяла Галия, както казва Ейнхард, била в ръцете на тези

„тирани, които навсякъде претендирали за господство" („tyrannos per totam Galliam dominatum sibi vindicantes")[326].

Наред със светските магнати така постъпвали и епископите, които на много места си присвоили господството над околните графства и

* P. Roth. „Geschichte des Beneficialwesens". 1850[325], Erlangen. Това е една от най-добрите книги от предмаурерово време, от която нещо заимствувам в тази глава.

херцогства и били защитени както от имунитета си, така и от здравата организация на църквата. Вътрешното разпадане на държавата било последвано от нападения на външните врагове: саксите нахлули в Рейнска Франкония, аварите — в Бавария, арабите през Пиренеите — в Аквитания. При това положение простото усмиряване на вътрешните врагове и изгонването на външните не можели да помогнат задълго; трябвало да се намери начин да се привържат здраво към трона усмирените магнати или поставените на тяхно място от Карл приемници. И тъй като тяхната досегашна власт почивала на едрото земевладение, първото условие за постигането на тази цел бил пълният преврат в отношенията на земевладението. Този преврат е най-важното дело на Каролингската династия. Той се характеризира пак с това, че средството, избрано, за да обедини държавата, да привърже завинаги магнатите към короната и по този начин да я засили, в края на краищата довежда до пълното безсилие на короната, до независимостта на магнатите и до разпадане на държавата.

За да разберем какво е накарало Карл да избере това средство, трябва да изследваме предварително имущественото положение на църквата от онова време, което като съществен елемент в тогавашните аграрни отношения изобщо не може да бъде оставено тук без внимание.

Още в римско време църквата е имала в Галия доста значителни поземлени владения, доходите от които още повече се увеличавали поради големите привилегии по отношение на данъците и другите повинности. Но едва след покръстването на франките за галската църква настъпил златният век. Кралете се надпреварвали кой да направи по-голямо дарение на църквата в земя, пари, скъпоценности, църковни принадлежности и пр. Още Хилперих често казвал (виж Григорий Турски):

„Погледнете как е обедняла нашата хазна, как всичките ни богатства са предадени на църквата"[327].

При Гунтрам, любимец и слуга на поповете, даренията вече нямали мярка. Така земите на свободните франки, отнети като наказание за бунтове, преминавали тогава в по-голямата си част във владение на църквата.

Кралят бил следван от народа. Малки и големи земевладелци не знаели мярка в своите дарения за църквата.

„Чудотворно изцеление от действителен или въображаем недъг, изпълнение на заветно желание, например раждане на син, спасяване от опасност носели даренията на църквата, чийто светец бил проявил милосърдие. Толкова по-необходимо било да се проявява щедрост, защото сред висшите и низшите слоеве било разпространено

мнението, че даренията на църквата водят до опрощаване на греховете" (Рот, стр. 250).

Към това се прибавял имунитетът, който в едно време на непрестанни междуособни войни, грабежи и конфискации защищавал собствеността на църквата от насилия. Често дребните съществувания намирали за изгодно да отстъпят своята земя на църквата, ако им оставало правото на ползване от нея срещу умерена аренда.

Но всичко това още не задоволявало благочестивите попове. Заплашвайки с вечни адски мъки, те просто изтръгвали все по-големи дарения, така че Карл Велики още през 811 г. в своя Аахенски капитуларий[328] ги упреква за това и още, че

„подвеждат хората към клетвопрестъпничество и лъжесвидетелствуване, за да увеличават своето" (на епископите и абатите) „богатств".

Подмамвали хората и за незаконни дарения с надеждата, че църквата, освен нейните съдебни привилегии, ще намери достатъчно други пътища, за да заобиколи правосъдието. През VI и VII век почти нито един църковен събор в Галия не минавал без заплахи за отлъчване от църквата за каквото и да било опълчване против даренията в полза на църквата. Дори формално незаконни дарения по този начин се превръщали в законни, а частните дългове на отделни представители на духовенството се освобождавали от правото на вземане.

„Наистина презрени са средствата, които виждаме да се използват, за да се подбужда отново и отново готовността да се правят дарения на църквата. Ако не можели повече да се привлекат дарители чрез описание на небесните блаженства и адските мъки, докарвали мощи от далечни краища, премествали ги от едно място на друго и строили нови църкви; през IX век това било истински търговски бранш" (Рот, стр. 254). „Когато пратениците на суасонския манастир Сен-Медард с големи усилия измолили в Рим тялото на св. Себастиян и освен това откраднали тялото на св. Григорий и останките на двамата били поставени в манастира, за новите светии се стекли толкова много хора, че местността била покрита от тях като от скакалци и търсещите помощ били изцелявани не поотделно, а на цели тълпи. Резултатът от това бил, че монасите трябвало да мерят парите с крини, каквито наброили 85, и техният златен запас достигнал 900 фунта" (стр. 255).

Измама, трикове, явявания на умрели, особено на светии и най-после главно подправка на документи служели за мошеническо извличане на богатства за църквата. Да дадем отново думата на Рот.

„Много духовни лица са се занимавали с това... това доходно занятие започва много рано... Колко широко е било упражнявано това занятие, се вижда от големия брой фалшифицирани документи, които се съдържат в нашите сборници. От 360 меровингски документи, приведени у Брекини, около 130 са несъмнено подправени... Фалшивото завещание на Ремигий е било вече използвано от Хинкмар

от Реймс, за да придобие за своята църква редица земи, за които в истинското не е било казано нищо, макар че последното никога не е било загубвано и Хинкмар много добре знаел за неистинността на първото".

Самият папа Йоан VIII се опитвал да придобие „владението на манастира Сан-Дени край Париж чрез един документ, фалшивостта на който му е била известна". (Рот, стр. 256 и сл.)

Така че няма защо да ни учудва, че поземлените владения на църквата, награбени чрез дарения, изнудване, измама, мошеничества, фалшификации и други престъпни похвати в течение на няколко века получили просто колосални размери. Манастирът Сен-Жермен-дьо-Пре, сега в района на Париж, имал в началото на IX век поземлена собственост от 8 000 манси или хуфи*, или според изчислението на Жерар 429 987 хектара с годишен доход 1 млн. франка = =800 000 марки[329]. Ако приемем за средна площ на хуфата 54 хектара с доход 125 франка = 100 марки, площта на земевладенията на манастирите Сен-Дени, Люксейл и Сен-Мартен в Тур по едно и също време, при 15 000 манси всяко едно, е възлизала на 810 000 хектара с доход $1^1/_2$ милиона марки. И това *след* конфискацията на църковни земи, направена от Пипин Къси! Рот определя общо владенията на църквата в Галия към края на VII век (стр. 249) на не по-малко, а по-скоро повече от една трета от цялата площ.

Тези огромни земевладения са се обработвали отчасти от несвободни, отчасти и от свободни държатели на църквата. От несвободните робите (servi) първоначално били задължени с неопределени по размери повинности към техните господари, тъй като били неправоспособни лица; но изглежда, че скоро и за заселниците роби бил определен един обичаен размер на плащанията и повинностите. Повинностите на другите две несвободни класи, колоните и литите (за правните различия между които по онова време няма никакви сведения), напротив, били твърдо установени и се състоели в определени ръчни работи и работа с теглова сила, както и определена част от дохода от земята. Това били отдавна запазили се отношения на зависимост. Обратното, за германците било нещо ново това, че свободни хора се намирали не на общинна и не на собствена земя, а на нечия друга. Разбира се, в Галия и изобщо в областта на действие на римското право германците достатъчно често срещали свободни римляни като арендатори; но при завладяването на територията те се били погрижили да не става нужда да се превръщат в арендатори и да могат да живеят на собствена земя. Следователно, преди да могат свободните франки да станат нечии държатели, те трябвало по някакъв начин да загубят алода, получен от тях при

---

* манс или хуфа — през средните векове селски поземлен парцел. *Ред.*

завладяването на територията, трябвало да се образува отделна класа от безземлени свободни франки.

Тази класа започнала да се образува със започването на концентрацията на земевладението, по същите причини, които предизвикали самата концентрация; от една страна, гражданските войни и конфискациите, от друга, отстъпването на земя на църквата, наложено в по-голямата си част от натиска на обстоятелствата и от стремежа към сигурност. А църквата скоро намерила и особен начин за поощряване на такива отстъпки, като предоставяла на дарителя срещу цинз ползването не само от собствената му земя, но плюс това и от участък църковна земя. Тези дарения ставали в две форми. Или дарителят получавал за пожизнено ползване своята земя, така че тя преминавала в собственост на църквата едва след неговата смърт (donatio post obitum); в този случай било обичайно, а по-късно било точно установено в кралските капитуларии дарителят да получава от църквата за ползване срещу цинз два пъти повече земя, отколкото дарявал. Или пък дарението влизало в сила веднага (cessio a die praesente) и тогава дарителят получавал от църквата за ползване срещу цинз освен неговата собствена земя още три пъти повече църковна земя посредством един издаден от църквата документ, така наречения прекарий, който предавал тези земи на дарителя в повечето случаи доживотно; но понякога и за по-дълъг или по-кратък срок. След като се образувала класата на безземлените свободни хора, много от тях също влизали в подобни отношения; подаряваните им прекарии изглежда отначало са им били издавани в повечето случаи за 5 години, но и за такива случаи скоро станали доживотни.

Разбира се, няма защо да се съмняваме, че още по времето на Меровингите на земите на светските магнати са се създали съвсем същите отношения, както и на църковните земи, че следователно и там наред с несвободните са били заселвани и свободни държатели срещу цинз. Те и при Карл Мартел трябва да си били вече твърде многобройни, защото иначе започнатият от него и завършен от неговия син и внук преврат в аграрните отношения остава поне в *едно* отношение необясним.

Този преврат в основата си почива на две нови институции. Първо, за да се привържат към короната магнатите на държавата, по правило земите на короната вече не им се подарявали, а им се предавали за доживотно ползване като „бенефиций" при определени условия, под страх, че ще им се отнеме. Така магнатите сами ставали държатели на земите на короната. Второ, за да се осигури на магнатите набор от свободни държатели за военна служба, на тези магнати била прехвърлена част от длъжностните пълномощия на

графа на дадения окръг върху заселените на техните земи свободни хора и те били назначени за „сеньори“ над последните. От тези две реформи засега ще разгледаме само първата.

Подчинявайки малките бунтовни „тирани“, Карл — липсват сведения — по стар обичай е конфискувал техните земи, но възстановявайки служебното положение и сана им, той отново им ги предавал изцяло и частично като бенефиций. С църковните владения на непокорните епископи той още не се осмелявал да постъпи така; той ги отстранявал и давал техните места на предани хора, много от които, разбира се, нямали нищо от духовните лица освен тонзурата (sola tonsura clericus). Тези нови епископи и абати започнали по негова заповед да предават големи части от църковните земи на светски хора като прекарии; такива примери имало и по-рано, но сега това ставало масово. Неговият син Пипин отишъл значително по-нататък. Църквата била в упадък, духовенството било презирано, папата бил притискан от лангобардите и той можел да чака помощ само от Пипин. Той помогнал на папата, съдействувал за разширяването на неговото църковно господство, подкрепял го всякак. Но той се възнаградил, като присъединил към земите на короната далеч по-голямата част от църковните и оставил на епископите и манастирите само необходимото за тяхната издръжка. Тази първа секуларизация в голям мащаб църквата допуснала без съпротива, синодът в Лестин я утвърдил, макар и с ограничителна клауза, която обаче никога не се спазвала. Тази огромна маса земя поставила отново на почетна висота изчерпаните кралски поземлени владения и послужила главно за по-нататъшни дарявания, които скоро получили формата на обикновени бенефиции.

Тук трябва да се прибави, че църквата много скоро съумяла да се съвземе от този удар. Едва скъсали с Пипин, храбрите божи люде възобновили старата практика. Заваляли отново дарения от всички страни, дребните свободни селяни продължавали да се намират все в това тежко положение между чука и наковалнята, както и 200 години по-рано; при Карл Велики и неговите приемници те живеели още по-зле и много от тях преминавали с цялото си стопанство под защитата на епископската пастирска тояга. Кралете връщали на привилегированите манастири част от заграбеното, на други, особено в Германия, те дарявали огромни площи царска земя; при Лудвиг Благочестиви като че ли се върнали за църквата благословените времена на Гунтрам. Манастирските архиви са особено богати с дарения от девети век.

Бенефицият, тази нова институция, която предстои да разгледаме по-подробно, още не бил по-късният лен, но бил вече неговият зародиш. От самото начало той бил предаван за цял живот, до смъртта

както на дарителя, така и на получателя. Ако умрял единият или другият от тях, бенефицият преминавал отново у собственика или у неговия наследник. За възобновяване на предишното отношение трябвало да се направи ново предаване на получателя или на неговия наследник. Бенефицият следователно, според по-късната формулировка, зависел както от смъртта на сеньора [Thronfall], така и от смъртта на получателя [Heimfall]; правилото относно смъртта на сеньора скоро престанало да се прилага; големите бенефициари станали по-силни от краля. Много рано още смъртта на бенефициара водела вече до ново предаване на владението на наследниците на предишния бенефициар. Имението Патрициак (Перси) при Отьон, предадено като бенефиций от Карл Мартел на Хилдебран, се предавало в семейството от баща на син четири поколения, докато кралят през 839 г. не го подарил като пълна собственост на брата на четвъртия бенефициар. От средата на VIII век такива случаи не са редки.

Бенефицият можел да бъде отнет от сеньора във всички случаи, при които изобщо можело да се извършва конфискация на имущества. А такива случаи при Каролингите имало достатъчно и предостатъчно. Въстанията в Алемания при Пипин Къси, заговорът на тюрингите, повтарящите се въстания на саксите водели до все нови конфискации както на свободни селски земи, така и на владения и бенефиции на магнатите. Същото ставало, въпреки всички противоречещи на това договорни постановления, през време на междуособните войни при Лудвиг Благочестиви и неговите синове. Някои неполитически престъпления също водели до конфискация.

Освен това бенефициите можели да бъдат отнемани от короната, ако бенефициарът пренебрегвал своите общи поданически задължения, например не предавал разбойник от имунитетната територия, не доставял дължимата войска за поход, не зачитал писмените нареждания на краля и пр. Но в такива случаи бенефициите били дадени при особени условия, неспазването на които влечело конфискация, която, разбира се, не засягала останалото имущество на бенефициара. Така ставало например, когато бенефициите били бивши владения на църквата и бенефициарът не внасял полагащите се за това плащания на църквата (nonae et decimae)* или когато бенефициарът занемарявал своето имение, в който случай се определял обикновено едногодишен предупредителен срок, за да може бенефициарът да се поправи и с това да избегне застрашаващата го в противен случай конфискация. По-нататък — предаването на владение можело да

---

* деветина и десятък (т. е. една девета и една десета част от добивите и другите доходи). *Ред.*

бъде свързано и с носенето на определени служебни задължения, и това на практика все повече ставало в степента, в която бенефицият се превръщал в същинско ленно владение. Но първоначално това съвсем не било задължително, особено относно военната служба; много бенефиции се подарявали на низши духовници, монаси, духовни и светски жени.

Най-после, никак не е изключено отначало короната да е предавала земи и със запазване на правото си за отменяване на предаването или за определен срок, т. е. в прекарий. Отделни сведения и практиката на църквата правят това вероятно. Но във всеки случай тази практика скоро е била прекратена, тъй като предаването при условията на бенефиция през девети век станало общоразпространено.

Самата църква — същото трябва да приемем за едрите земевладелци и бенефициари, — църквата, която по-рано предавала земи на своите свободни държатели в повечето случаи само като прекарии, за временно ползване, трябвало да последва импулса, който идвал от короната. Тя не само започнала да раздава бенефиции, но тази форма на предаване станала толкова преобладаваща, че съществуващите вече прекарии ставали доживотни, незабележимо приемали характер на бенефиции, докато през IX век първите не се превърнали напълно в бенефиции. През втората половина на IX век бенефициарите на църквата, както и на светските магнати, изглежда заели вече важно положение в държавата; някои от тях трябва да са били хора с доста голяма собственост, основатели на по-късния долен слой на аристокрацията. Иначе Карл Плешиви едва ли би се застъпил така горещо за онези, на които Хинкмар Лаонски отнел без основание бенефициите.

Както виждаме, бенефицият има вече известни черти, които отново срещаме в развития лен. И за двата важи правилото за случай на смърт на сеньора и на получателя на владението. Както ленът, и бенефицият подлежи на конфискация при определени условия. В създадената чрез бенефициите обществена йерархия, която върви отгоре надолу от короната към големите бенефициари — предшественици на имперските князе, — към средните бенефициари — по-късното дворянство, и от тях към свободните и несвободни селяни, по-голямата част от които живее в марките, виждаме основите на по-късната затворена феодална йерархия. Наистина, ако по-късното ленно владение при всички обстоятелства е служебно владение и задължава да се носи военна служба към ленния господар, за бенефиция последното условие, разбира се, още не съществува, а първото изобщо не е необходимо. Но тенденцията за превръщане на бенефиция в служебно имение вече безспорно е на-

лице и през IX век получава все по-голямо разпространение; и в степента, в която тази тенденция се развива, бенефицият се превръща в лен.

На това развитие съдействува още един фактор: промените в административното устройство на окръга и във войската, настъпили отначало под влияние на едрата поземлена собственост, а по-късно на големите бенефиции, в каквито все повече се превръщали предишните големи земевладения в резултат на непрестанните междуособни войни и на свързаните с тях конфискации и нови предавания на бенефиции.

Естествено, в тази глава става дума само за бенефиция в неговата чиста, класическа форма, която, разбира се, е била само преходна и далеч не навсякъде се е появявала едновременно. Но такива исторически форми на проявяване на икономическите отношения могат да бъдат разбрани, само когато се наблюдават в такъв чист вид, и една от главните заслуги на Рот е, че е олюпил тази класическа форма на бенефиция от всички замъгляващи я придатъци

ОКРЪЖНО И ВОЕННО УСТРОЙСТВО

Описаният дотук преврат в положението на поземлената собственост не е могъл да не остане без влияние върху стария държавен строй. Той е предизвикал и в него значителни изменения, а последните от своя страна са оказали обратно влияние върху отношенията на поземлената собственост. Оставяме сега настрана преобразованието на целия държавен строй и се ограничаваме тук с разглеждането на влиянието на новото икономическо положение на запазилите се още остатъци от стария народен строй в окръга и във войската.

Още в епохата на Меровингите често срещаме графове и херцози в ролята на управители на земи на короната. Но едва в XI век намираме безсъмнено същински кралски земи, така свързани с графската длъжност, че графът получавал доходите от тях, докато заемал своята длъжност. Предишната почетна длъжност се е превърнала в плащана от осигурени доходи. Наред с това намираме, че графовете владеят и кралски бенефиции, лично на тях предадени, което при тогавашните отношения се разбира от само себе си. По този начин графът се е превърнал вътре в своето графство в могъщ земевладелец.

Преди всичко ясно е, че авторитетът на графа трябва да е страдал от появяването под негово началство и до него на големи

земевладелци; хора, които при Меровингите и първите Каролинги доста често са се отнасяли с насмешка към заповедите на краля, трябва да са имали още по-малко уважение към заповедите на графа. Техните свободни държатели, осланяйки се на защитата на мощните големи владетели на земята, също така често оставяли без внимание исканията на графа да се явят пред съд или повикването във войската. Тъкмо това било една от причините, които предизвикали въвеждането на предаването на земята като бенефиций вместо алода, а по-късно — постепенното превръщане в бенефиции на повечето от големите, по-рано свободни земевладения.

Но само с това не се осигурявало още привличането на свободните държатели, живеещи на земята на магнатите, към изпълнението на държавните повинности. Трябвало да последва по-нататъшна промяна. Кралят бил принуден да възложи върху големите земевладелци такава отговорност за явяването на техните свободни държатели в съда, във войската или за изпълнение на другите обичайни държавни повинности, каквато носел дотогава графът за всички свободни жители на неговото графство. А това можело да стане, само когато кралят предадел на магнатите част от служебните пълномощия на графа по отношение на техните държатели. Земевладелецът, или бенефициарът, трябвало да докарва своите хора пред съда; те следователно трябвало да бъдат призовавани на съд чрез него. Той трябвало да ги доставя на войската, следователно повикването им трябвало да става чрез него; за да може постоянно да отговаря за тях, той трябвало да има правото на тяхното командуване и на подчиняването им на военната дисциплина; но службата на държателите била и си оставала кралска служба; непокорните били наказвани не от земевладелеца, а от кралския граф; глобите постъпвали в кралската хазна.

Тази реформа също води началото си от Карл Мартел. Поне едва от негово време срещаме обичай най-висшите църковни сановници лично да се явяват за поход, което според Рот се обяснява с това, че Карл заповядвал на епископите да се явяват във войската начело на своите държатели, за да осигурят явяването на последните. Няма съмнение, че същото е ставало със светските магнати и техните държатели. При Карл Велики този нов ред бил вече почти установен и прокаран навсякъде.

Но заедно с това настъпило значително изменение и в политическото положение на свободните държатели. Те, които по-рано били равноправни на своя земевладелец при цялата си икономическа зависимост от него, сега и в правно отношение станали негови подчинени. Икономическата подчиненост получила политическа санкция. Земевладелецът става сеньор, seigneur, държателите стават негови

homines*; „господарят“ става военачалник на „човека“. Равноправието на свободните изчезва, „човекът“ от простолюдието, чиято свобода вече била силно накърнена поради загубването на наследствената собствена земя, се спуска едно стъпало по-близо до несвободните. И толкова по-високо се издига новият „господар“ над равнището на старата обща свобода. Икономически вече подготвената основа на новата аристокрация се признава от държавата, става един от редовно действуващите двигателни колела на държавната машина.

Наред с тези „homines“, състоящи се от свободни държатели, съществувала и друг вид група. Това били обеднели свободни, доброволно постъпили на служба или в дружината на магнатите. Меровингите имали своя дружина в лицето на антрустионите, магнатите на онова време навярно също не са оставали без дружина. При Каролингите дружинниците се наричат „vassi“, „vasalli“ или „gasindi“ — имена, които в най-старите записи на обичайното право се употребяват още за означаване на несвободен, сега вече получават значение обикновено на свободен дружинник. Същите названия важат за дружинниците на магнатите, които получават сега общо разпространение и стават все по-многоброен и важен елемент в обществото и държавата.

Как са се появили у магнатите такива дружинници, показват старите формули на договорите. В една от тях (формулата на Сирмон, 44), се казва например.

„Тъй като всички знаят, че аз нямам нищо, с което да се храня и обличам, то обръщам се към Вашето“ (на господаря) „благочестие с молба да мина под Вашето покровителство (mundeburdum — равнозначно на опека) и да се предоставя на Вас, като... Вие се задължавате да ми помагате с храна и облекло, доколкото аз ще ви служа и ще заслужа това; а аз, докато съм жив, се задължавам да ви служа и да ви се подчинявам в положението на свободен човек (ingenuili ordine); цял живот нямa да имам право да се откажа от Вашата власт и опека, а до края на живота си ще остана под Вашата власт и защита.“

Тази формула разкрива напълно възникването и характера на простото, свободно от всякакви примеси отношение на дружинника и сеньора, и толкова повече, че представя крайния случай на един съвсем разорен бедняк. Поставянето под патроната на сеньора ставало по свободно споразумение на двете страни — свободно в смисъла на римската и на съвременната юриспруденция, много често приличащо на постъпването на един днешен работник на работа при фабриканта. „Човекът“ се е предоставил на господаря и последният е приемал неговата комендация. Тази комендация се е състояла от ръкостискане и клетва за вярност. Споразумението е било доживотно

---

* хора. *Ред.*

и се прекратявало само със смъртта на един от двамата контрагенти. Постъпилият на служба човек е бил задължен да изпълнява всяка съвместима с положението му на свободен човек служба по поръчение на неговия господар. За това той го издържал и по своя преценка го награждавал. Предоставянето на земя съвсем не било задължително свързано с това и фактически съвсем не ставало във всички случаи.

Тези отношения при Каролингите, особено от времето на Карл Велики, не само били толерирани, но и направо насърчавани и накрая с един капитуларий навярно от 847 г. те били направени задължителни за всички редови свободни хора и регламентирани от държавата. Така служещият човек можел да разкъса едностранно отношенията си със своя господар, само ако последният иска да го убие, бие с тояга, да обезчести жена му или дъщеря му или да му отнеме наследствената земя (капитуларий от 813 г.) Постъпилият на такава служба човек ставал зависим от своя господар, щом получел от него някаква ценност за един солид; това още веднаж показва, че васалните отношения не били задължително свързани по онова време с предоставяне на земя. Същите клаузи повтаря един капитуларий от 816 г. с добавката, че служещият човек се освобождава, ако господарят поиска незаконно да му отнеме свободата или не му окаже обещаната защита при възможност да го направи.

Пред държавата сеньорът [Gefiolgsherr] получавал същите права и задължения по отношение на своите васали, каквито земевладелецът или бенефициарът по отношение на своите държатели. Те оставали задължени да служат на краля, само че и тук между краля и неговия граф се вклинявал сеньорът. Той докарвал васалите пред съда, събирал ги за поход, предвождал ги във война и поддържал сред тях военната дисциплина, отговарял за тях и за задължителното им въоръжение. Но с това сеньорът получавал и известна наказателна власт над своите подчинени и тази власт е изходният момент на развиващата се по-късно юрисдикция на ленния господар по отношение на неговите васали.

В тези две впоследствие развили се институции, във възникването на васалните отношения и в предаването на едрия земевладелец, на коронния бенефициар и на сеньора графска, следователно държавна административна власт над неговите подчинени, — както държатели, така и безземлени зависими хора [landlose Gefolgsleute], които скоро започнали да се наричат с общото име „vassi“, „vasalli“, „homines“ — в това потвърждаване и засилване от държавата на фактическата власт на господаря земевладелец над васалите виждаме вече значително развитие на онзи зародиш на ленната система, който се съдържа още в бенефиция. Съсловната йерархия започва от

краля, върви надолу през големия бенефициар към неговите свободни държатели и най-после — към несвободните, става признат и официално действуващ наред с другите елемент на държавния ред. Държавата признава, че не може да съществува без нейна помощ. Впрочем, ще видим как тази помощ е била оказвана фактически.

Разликата между приелите патроната на сеньора и държателите на земя е важна само в началото, за доказване на двойния произход на зависимите свободни. Много скоро двата вида васали се сливат както по име, така и по същество. У големите бенефициари все повече става обичай да се комендират на краля, т. е. наред с положението си на бенефициари, да станат и негови васали. Кралете намирали, че е в техен интерес да приемат лична клетва за вярност от магнатите, епископите, абатите, графовете и васалите („Бертинските анали[331], 837 г., най-често през IX век); при това разликата между общата клетва на поданиците и специалната клетва на васалите трябва скоро да се е заличила. Така всички магнати постепенно се превръщат в кралски васали. С това обаче бавно извършващото се развитие на едрите земевладелци в отделно съсловие, в аристокрация, било признато от държавата, включено в държавната структура и станало един от официално действуващите лостове.

По същия начин човекът, намиращ се под патроната на отделния голям земевладелец, постепенно се е превръщал в държател на негова земя. Освен издържането непосредствено при господарския дом, което, разбира се, било възможно само за малък брой хора, не оставал никакъв друг начин да се осигурят хора, постъпващи под патронат, освен заселването им върху земя, предаването на такива хора земя във формата на бенефиций. Следователно многобройни и боеспособни васали, главно условие за съществуването на магнатите в онова време на постоянни войни, можели да се придобият само чрез предаване на земя на васалите. Поради това безземлените хора, служещи при господарския двор, постепенно отстъпват място на заселените на господарска земя.

Но колкото повече се вклинявал този нов елемент в старата държавна структура, толкова повече го раздрусвал. Старото, пряко упражняване на държавната власт от краля и графовете все повече отстъпвало място на упражняването ѝ чрез посредници; между държавата и редовите свободни хора застанал сеньорът, с когото те във все по-голяма степен били свързани чрез клетва за вярност. Графът, най-важната двигателна част на държавната машина, трябвало все повече и повече да отстъпва и действително отстъпвал на заден план. Карл Велики действувал в този случай така, както обикновено винаги постъпвал. Отначало, както видяхме, той насърча-

вал вземащите надмощие васални отношения, докато свободните хора от народа почти изчезнали; а когато след това станало ясно, че това е довело до отслабване на неговата власт, той се опитал отново да я укрепи чрез държавна намеса. При един толкова енергичен и страшен властелин това в някои случаи можело да стане; при неговите слаби приемници силата на създадените с негова помощ факти неудържимо си пробивала път.

Любимо средство на Карл било изпращането на кралски пратеници (missi dominici) с извънредни пълномощия. Там, където обикновеният кралски чиновник — графът — не можел да се справи със засилилото се безредие, това трябвало да направи специалният пратеник. (Това трябва исторически да се обоснове и развие.)

Но имало и един друг начин, който се състоял в това, да се постави графът в положение да бъде поне равен и по материални средства на магнатите от неговото графство. Това било възможно, само ако и графът влезел в редовете на големите земевладелци, което също можело да стане по два начина. Известни земи в отделните окръзи можели да бъдат свързани като дотации със самата графска длъжност, така че онзи, който бил граф в момента, поради служебната си функция ги управлявал и получавал доходите от тях. Такива примери се срещат много, особено в грамоти, и то още от края на VIII век; от IX век тези отношения стават съвсем обикновени. Разбира се от само себе си, такива дотации се давали найвече от владенията на кралския фиск; още в епохата на Меровингите често срещаме графове и херцози като управители на намиращи се в тяхната област земи на кралския фиск.

Заслужават отбелязване и срещащите се някои примери (за това има дори определена формула), когато епископи даряват графа с дотации от църковните земи, естествено при условие за неотчуждаемост на църковното владение, в някаква форма на бенефиций. Щедростта на църквата е достатъчно известна, за да се допусне тук някаква друга причина освен горчивата нужда. Под засилващия се натиск на съседните светски едри земевладелци за църквата оставал само съюзът с остатъците от държавната власт.

Тези пертиненции (res comitatus, pertinentiae comitatus), свързани със самата графска длъжност, отначало били рязко разграничени от бенефициите, които се давали лично на изпълняващия графската длъжност. И те обикновено били щедро раздавани, така че, ако се съберат дотации и бенефиции, графските длъжности, които отначало били почетни места, станали сега много доходни постове и от времето на Лудвиг Благочестиви започнали да ги дават, както и другите графски благоволения, на хора, които искали да привлекат или да си осигурят подкрепата им. Така, за Лудвиг се казва, че „quos

potuit conciliavit sibi, dans eis abbatias et comitatus ac villas“* („Бертински анали“, 877). Терминът „honor“**, с който по-рано се означавала длъжността заедно със свързаните с нея права на почести, през IX век получава съвсем същото значение като бенефиция. Същевременно неизбежно ставало съществено изменение и на характера на графската длъжност, което с основание се изтъква от Рот (стр. 408). Сеньоратът, доколкото получил публично-правен характер, отначало бил копие на графската длъжност и с графски пълномощия. Сега, през втората половина на IX век, сеньоратът получил такова общо разпространение, че застрашавал да погълне графската длъжност и тя можела да запази своя авторитет само като все повече приемала характер на сеньорат. Графовете все повече узурпирали, и не без успех, положението на сеньор по отношение на жителите на своя окръг (pagenses) и при това се вмесвали както в частните, така и в публичните им отношения. Както правели и другите „господари“ по отношение на съседните им дребни съществувания, и графовете се стараели с добро или сила да превърнат в свои васали най-нуждаещите се свободни жители на своя окръг. Това било толкова по-лесно да се прави поради това, че простият факт на възможността графовете да злоупотребяват така със своята служебна власт бил най-доброто доказателство колко малко защита могли да очакват от кралската власт и нейните органи запазилите се още остатъци от редови свободни хора. Оставени на произвола на всякакви насилници, дребните свободни хора трябвало да се радват, когато намерят някакъв закрилник, дори срещу отстъпване на своя алод и получаването му обратно като бенефиций. Още в капитулар от 811 г. Карл Велики се оплаква, че епископи, абати, графове, съдии и стотници с постоянни съдебни злоупотреби, с многократни повиквания на военна служба разоряват дребните съществувания дотогава, докато те не им предадат или продадат своите алоди, че бедните гръмко се оплакват срещу ограбването на тяхната собственост, и т. н. По този начин в Галия още към края на IX век по-голямата част от свободната собственост преминала в ръцете на църквата, графовете и другите едри земевладелци (Хинкмар Реймски, 869 г.), а малко по-късно в някои провинции вече нямало никак свободна поземлена собственост на дребни свободни собственици (Маурер. „Увод“, стр. 212). С постепенното превръщане на бенефициите в наследствени поради увеличението на властта на бенефициарите и намаляването на властта на короната, ставали такива по обичай и графските длъжности. Ако в многобройните кралски бене-

* когото можеше привличаше, като подаряваше абатства, графства и земи. *Ред.*
** „чест“. *Ред.*

фициари видяхме наченките на образуването на по-късната аристокрация, тук виждаме зародиша на териториалното върховенство на бъдещите териториални князе, произлезли от графовете на отделните окръзи.

Докато по този начин общественият и политически строй станал съвсем друг, старото устройство на войската, основано на военна служба като право и дълг на всички свободни, само че там, където съществували новите отношения на зависимост, сеньорът заставал между своите васали и графа. Но редовите свободни хора от година на година все по-малко били в състояние да носят бремето на военната служба. Последната се състояла не само от лична служба; повиканият във войската трябвало и сам да се въоръжи и да живее на своя сметка първите шест месеца. Непрестанните войни на Карл Велики довели до преливане на чашата. Бремето станало толкова непоносимо, че за да се освободят от него, дребните свободни съществувания масово започнали да предават на магнатите, особено на църквата, не само остатъка от своята земя, но и лично себе си и своите потомци. Карл довел свободните войнствени франки дотам, че те били готови да станат зависими крепостни, само да не воюват. Такъв бил резултатът от военното устройство, основано на всеобща и равна поземлена собственост на всички свободни, което Карл така упорито провеждал и дори довел до крайност в едно време, когато огромен брой свободни загубили цялата си земя или по-голямата част от нея.

Но фактите били по-силни от упоритостта и честолюбието на Карл. Старото военно устройство не можело повече да бъде запазено. Още по-невъзможно било да се въоръжава и издържа войската на държавна сметка в онази епоха на натурално стопанство, което почти не познавало нито търговията, нито парите. Поради това Карл бил принуден толкова да ограничи военната служба, че да бъде възможно въоръжаването и издържането на боеца. Това станало с Аахенския капитуларий от 807 г., когато войните се ограничавали само с гранични сблъсквания и целостта на империята изглеждала сигурна. Във войската трябвало да се явява преди всичко всеки кралски бенефициар, по-нататък всеки, който притежавал дванадесет хуфи (mansi), трябвало да се яви във военни доспехи, следователно и на кон (думата „caballarius“ — конник, се среща в същия капитуларий); притежателите на 3—5 хуфи били подлежали на военна служба. Всеки двама, от притежаващите по две хуфи, всеки трима с по една хуфа, всеки шест с по половин хуфа били длъжни във всеки случай да представят един воин и да го въоръжат. От на-

пълно безземлените свободни, които имали обаче движимо имущество от пет солида, на поход бил длъжен да отиде един на всеки шест души, като получавал от всеки от останалите пет по един солид парична помощ. Също така задължението на различните части на държавата да представят воини за походи, което за тези близки по място на воденето им войни важело в пълен размер, за отдалечени войни, в зависимост от отдалечеността им, се ограничавало наполовина до една шеста от състава на войсковите отряди.

Карл очевидно се стремял по този начин да приспособи старото военно устройство към изменилото се икономическо положение на военнозадължените, да спаси онова, което още можело да се спаси. Но и тази отстъпка не помогнала; скоро след това той бил принуден в* да допусне нови освобождавания. Този капитулар, който обикновено се е смятал за по-ранен от Аахенския, ако съдим по неговото съдържание, без съмнение е много по-късен от последния. Той увеличава от три на четири броя на хуфите, на който се падало да се представи един воин; притежателите на половин хуфа и безземлените се освобождавали от военна повинност и за бенефициарите тя също се ограничава до задължението да представят един воин на всеки четири хуфи. При приемниците на Карл минималният брой хуфи, на които се представял един човек, изглежда е бил увеличен дори на *пет*.

Заслужава отбелязване, че набирането на военнозадължените да се явяват във бойни доспехи притежатели на дванадесет хуфи изглежда, че срещали най-големи затруднения. Във всеки случай в капитуларите безброй пъти се повтаря заповедта те да се явяват с ризници.

Така обикновените свободни хора все повече изчезвали. Докато постепенното им отделяне от земята тласкало една част от тях към васална зависимост от нови големи земевладелци, страхът пред пряко разоряване от военната служба подтиквал другата част непосредствено към крепостническа зависимост. Колко бързо се развивало това поставяне на себе си в зависимост, свидетелствува полиптикът (регистър на поземлената собственост) на манастира Сен-Жермен-дьо-Пре, който тогава още се намирал извън чертата на Париж. Той е съставен от абат Ирминон в началото на IX век и брои между заселниците на манастира 2 080 семейства на колони, 35 — на лити, 220 — на роби (servi) и само *осем* свободни семейства. Но думата „колон“ е означавала по онова време в Галия определено несвободен. Брак на свободна жена с колон *или* роб я подчинявал като обезчестена (deturpatam) на господаря (капитулар от 817 г.) Лудвиг Бла-

* капитулар относно повикването на военна служба. *Ред.*

гочестиви заповядва „colonus vel servus“ (на един манастир при Поатие) „ad naturale servitium velit nolit redeat.“* Те можели да бъдат бити (капитулари от 853, 861, 864, 873 години) и понякога бивали пускани на свобода (виж Жерар. „Полиптик на абат Ирминон“) Тези крепостни селяни съвсем не били от романски произход, а както свидетелствува Якоб Грим („История на немския език“, I), който е изследвал техните имена, това са били „почти изключително франки, които значително превъзхождали числено малкото романско население“.

Такова силно увеличение на числеността на несвободното население от своя страна предизвикало изменение в класовите отношения на френското общество. Наред с едрите земевладелци, които по това време бързо се превръщали в отделно съсловие, наред с техните свободни васали се появявала сега класа на несвободни, която все повече поглъщала остатъците от обикновените свободни хора. Но тези несвободни били отчасти самите те доскоро свободни, отчасти били деца на свободни; онези, които се намирали в наследствена зависимост от три или повече поколения, били съвсем малко. При това в по-голямата си част те не били докарани отвън саксонски, вендски и др. военнопленници; напротив, повечето били местни жители франки или романи. Отношенията с такива хора, които при това започнали да представляват масата от населението, не било така лесно, както с получените по наследство или с докараните отвън крепостни. Те не били свикнали още с личната крепостна зависимост, телесните наказания, на които били подлагани дори колоните (капитулари от 853, 861, 873 години), се приемали още като оскърбление, а не като нещо, което се разбира от само себе си. Оттук многото заговори и въстания на несвободните и дори на васалите-селяни. Самият Карл Велики потушил жестоко едно въстание на държателите на земя в Реймското епископство; Лудвиг Благочестиви в капитулар от 821 г. говори за въстания на роби (servorum) във Фландрия и в земята на менапите (по горното течение на река Лис). В 848 и 866 години трябвало да се потушават въстания на зависимите (homines) в Майнцкото епископство. Заповедите да се потушават подобни въстания се повтарят в капитуларите от 779 година нататък. Въстанието на „Стелинга“[332] в Саксония също спада към тях. Това, че от края на VIII и началото на IX век повинностите на несвободните, включително и на робите, поставени да обработват земя, все повече се определят в граници, които било забранено да се надхвърлят, и че Карл Велики предписва

---

* „колон или роб, иска или не, трябва да бъде върнат в естественото му зависимо състояние“. *Ред.*

това в своите капитулари, е било очевидно резултат на застрашителното поведение на тези несвободни маси.

Такава била следователно цената, на която Карл купил своята нова римска империя: премахване на съсловието на обикновените свободни, които по времето на завладяването на Галия представлявали цялата маса на франкското племе; разделяне народа на едри земевладелци, васали и крепостни. Но заедно с обикновените свободни хора настъпил упадък и на старото военно устройство, а с двете заедно — упадък и на кралската власт. Карл унищожил единствената основа на собственото си господство. При него то още се държало, но при неговите приемници излязло наяве онова, което всъщност било дело на неговите ръце.

ЗАБЕЛЕЖКА: ФРАНКСКИЯТ ДИАЛЕКТ[333]

С този диалект езиковедите са изиграли чудна игра. Докато Грим му позволява да се разтвори във френския и горнонемския език, най-новите изследвачи му приписват разпространение от Дюнкирхен и Амстердам до Унструт, Заале и Рецат, ако не дори и до Дунав, а чрез колонизацията и до Исполинските планини. Докато дори такъв филолог като Мориц Хайне конструира въз основа на изготвения във Верден ръкопис Хелианд[334] древен долнофранкски език, който е почти чист древносаксонски с много слабо влияние на франкски, Брауне просто причислява всички действително долнофранкски диалекти отчасти към саксонския, отчасти към нидерландския[335]. И най-после Арнолд ограничава района на завоеванията на рипуарските франки с областта, намираща се северно от водораздела между Ар и Мозел, и смята, че всички земи, разположени на юг и югозапад, са били заети отначало от алеманите, а след това изключително от хатите (които той също причислява към франките), и че те следователно също са говорили на алеманско-хатски диалект.

Преди всичко да редуцираме областта на франкския език до нейните действителни граници. Да причисляваме към нея Тюрингия, Хесен и Майнска Франкония няма абсолютно никакви други основания освен това, че по времето на Каролингите те са били обхващани от общото име „Франция“. Езикът, на който се говори източно от Шпесарт, Фогелсберг и Калер Астен, е всичко друго, но не и франкски. Хесен и Тюрингия имат свои собствени самостоятелни диалекти, като земи, населени от самостоятелни племена; в Майнска Франкония смес от славянско, тюрингско и хесенско население е била проникната от баварски и франкски елементи и си е израбо-

тила свой отделен диалект. Само ако се взема като основен отличителен признак степента на проникването на горнонемското изместване на група съгласни, тези три езикови клона могат да се причислят към франкския диалект. Но именно този метод, както ще видим, създава цялата бъркотия в заключенията на нефранки за франкския език.

Да започнем с най-старите паметници и преди всичко да поставим в правилна светлина така наречения древнодолнофранкски език на Мориц Хайне*. Така нареченият котонски списък на Хелианд, изготвен във Верден и намиращ се сега в Оксфорд, е според него древнодолнофранкски, защото е бил изготвен във Верденския манастир, още на франкска територия, но много близо до саксонската граница. Старата племенна граница и досега още служи тук за граница между Берг и Марк; от намиращите се между тях абатства Верденското принадлежи на Франкония, Есенското — на Саксония. На изток и север Верден граничи най-непосредствено с безспорно саксонски земи; в равнината между Рур и Липе саксонският език прониква на места почти до Рейн. Обстоятелството, че едно саксонско произведение е било преписано във Верден, и при това очевидно от франк, че изпод перото на този франк тук и там се отронват франкски думи, още далеч не е достатъчно езикът на списъка да се обяви за франкски. Освен котонския списък на Хелианд Хейне разглежда като долнофранкски някои верденски фрагменти, които показват същите характерни особености и остатъците от превода на псалми, който според него е бил направен в околностите на Аахен, докато Керн („Глоси в „Салическото право“ “)[336] направо обявява този превод за нидерландски. И действително, в него има, от една страна, чисто нидерландски форми, но, от друга страна, наред с тях истински рейнско-франкски и дори следи на горнонемско изместване на група. Той очевидно е направен на границата на нидерландския и рейнскофранкския диалекти, приблизително между Ааахен и Маастрихт. Неговият език е значително по-млад от езика на двата списъка на Хелианд.

Впрочем, достатъчен е само котонският списък на Хелианд, за да се установят несъмнено въз основа на немногото срещащи се в него франкски форми някои основни различия между франкския и саксонския диалект.

I. Във всички ингевонски говори и трите лица множествено число сегашно време изявително наклонение завършват еднакво, именно — на зъбна съгласна с предшествуваща гласна; в древно-

* „Kleine altsächsische und altniederfränkische Grammatik von Moritz Heyne“. Paderborn, 1873 [Мориц Хайне. „Кратка древносаксонска и древнодолнофранкска граматика“. Падерборн, 1873].

сакски на *d*, в англосакски на *dt*, в древнофризки *th* (което очевидно стои и вместо *dh*). Така например в древносаксонски *hebbiad* значи *wir haben, ihr habt, sie haben*, също така и трите лица от *fallan, gawinnan* се означават еднакво с *fallad, winnad*. Третото лице е подчинило тук и трите, но, трябва да се отбележи, със специфичното ингевонско изчезване на *n* пред *d* или *dh*, което също така е общо и за трите споменати диалекти. От всички живи диалекти тази особеност се е запазила само във вестфалския; там и сега казват; *wi, ji, se hebbed* и т. н. Останалите саксонски диалекти, както и западнофризкият вече не я познават; те различават и трите лица*.

Западнорейнските псалми, както и средногорнонемският език, имат в първо лице множествено число *m*, във второ лице — *t*, в трето — *nt*. В котонския списък на Хелианд, обратно, наред със саксонските се срещат няколко пъти съвсем различни форми: *tholônd* — sie dulden [те търпят], *gornônd* — ihr klagt [вие се оплаквате] и като форма на повелителното наклонение mârient — verkündigt [възвестете], *seggient* sagt [кажете], където саксонският диалект изисква *tholôd, gornôt, mâriad, seggiad*. Тези форми са не само франкски, те са и досега същински верденски, бергски местен диалект. В бергския диалект и трите лица множествено число сегашно време също се образуват еднакво, но не по саксонски — на *d*, а по франкски — на *nt*. Противно на маркския *wi hebbed*, тук, на самата граница, казват: *wi hant* и, аналогично на гореспоменатата форма на повелителното наклонение *seggient*, казват: *seient ens*— sagt einmal [я кажете]. Въз основа на простото наблюдение, че тук в бергски диалект и трите лица се образуват еднакво, Брауне и други на бърза ръка обявяват цялата планинска бергска област за саксонска. Това правило, разбира се, е проникнало тук от Саксония, но то, за съжаление, се прилага по франкски и поради това доказва обратното на онова, което трябва да доказва според тях.

Отпадането на *n* пред зъбните съгласни в ингевонските диалекти не се ограничава с този случай; то е разпространено по-малко в древнофризския, в древносаксонския и англосаксонския, напротив, доста широко: *mudh* — Mund, *kudh* — Kund, *us* — uns, *odhar* — ein anderer. Франкският преписвач на Хелианд във Верден вместо *odhar* два пъти употребява франкската форма *andar*. Във верденските данъчни списъци франкските форми на имената *Reinswind, Meginswind* се редуват със саксонските *Reinswid, Meginswid*. В псалмите от левия бряг на Рейн, напротив, навсякъде се употребява: *munt, kunt, uns ;* само един път, в така наречените глоси на Липсий[336]

* В ръкописа на Енгелс е прибавено с молив: „и 3-то от 2-ро“[337] *Ред.*

(извлечени от загубения ръкопис на тези псалми), имаме *farkutha*, т. е. *abominabiles* [омразни] вместо *farkuntha*. Древносалическите паметници също навсякъде са запазили *n* в имената: *Gund, Segenand, Chlodosindis, Ansbertus* и т. н., което не е съществено. Съвременните франкски диалекти навсякъде имат *n* (единствено изключение в бергския диалект е формата *os — uns)*.

II. Езиковите паметници, въз основа на които обикновено се конструира така наречената древносаксонска граматика, произхождат все от Югозападна Вестфалия, Мюнстер, Фрекенхорст, Есен. Езикът на тези паметници показва някои съществени отклонения не само от общите ингевонски форми, но и от такива, които са стигнали до нас като същински древносаксонски форми в собствените имена от Енгерн и Остфалия; обратно, те поразително съвпадат с франкския диалект и с древногорнонемски език. Затова най-новият изследвач на граматиката на древносаксонския диалект, Косейн, го нарича дори древнозападносаксонски[339].

Тъй като при това изследване ние сме ограничени почти само със собствени имена от латински документи, доказуемите различия във формите на западносаксонския и източносаксонския диалекти могат да бъдат само малко на брой; те се ограничават с два, но много решаващи случая.

1. Англосаксонският и древнофризският езици имат в родителен падеж множествено число във всички склонения окончание *a*. Древнозападносаксонският, древнофранкският и древногорнонемският, обратно, имат *ô*. Коя е истинската древносаксонска форма? Действително ли този диалект е нарушил тук инґевонското правило?

Документите от Енгерн и Остфалия дават отговора. В *Stedieraburg, Horsadal, Winethahûsen, Edingahûsun, Magathaburg* и в много други имена първата част на сложната дума е в родителен падеж множествено число и завършва на *a*. Дори във Вестфалия *a* още не е съвсем изчезнало: в Фрекенхорсткия документ[340] се среща веднаж *Aningera lô* и *Wernerâ—Holthûson* и *a* в *Оснабрюк* е също стар родителен падеж множествено число.

2. Точно така слабото склонение в именителен падеж мъжки род завършва във франкския диалект, както и в древногорнонемския, на *o*, за разлика от готско-ингевонското *a*. За древнозападносаксонския диалект също така *o* е правило; следователно пак отклонение от инґевонската употреба. Но това съвсем не се отнася за древносаксонския език изобщо. Дори във Вестфалия *o* не се е употребявало без изключение; Фрекенхорсткият документ съдържа вече наред с имената на *o* редица имена на *a (Sîboda, Uffa, Asica, Hassa Wenda* и т. н.); в падерборнските паметници у Виганд[341] почти навсякъде се среща *a* и само като рядко изключение *o*; в остфалските доку-

менти почти изключително господствува *а*; така че още Я. Грим („История на немския език") идва до заключението, че не може да не се признае, че *а* и *an* (в косвените падежи) е първоначална саксонска форма, обща за всички части на народа. Изместването на *о* вместо *а* също не се ограничава с Вестфалия. В началото на XV век източнофризските мъжки имена в хрониките и пр. почти редовно завършват на *о*: *Fokko, Occo, Enno, Smelo* и т. н. вместо по-ранното *а*, още запазило се в отделни случаи в западнофризския диалект.

И тъй, може да се приеме за твърдо установено, че двете отклонения на западносаксонския диалект от ингевонското правило не са първоначално саксонски, а се дължат на чуждо влияние. Това влияние се обяснява много просто от обстоятелството, че Западна Саксония *е била по-рано франкска територия.* Едва след изтеглянето на главната маса на франките саксите постепенно са се придвижвали през Оснинг и Еге към линията, която и днес отделя Марк и Зауерланд от Берг и Зигерланд. Влиянието на останалите франки, сега вече слели се със саксите, се проявява в споменатите две *о* вместо *а*; то не може да не се признае и в съвременните диалекти.

III. Особеност на рейнско-франкския език, разпространена от Рур до Мозел, е окончанието на първо лице сегашно време изявително наклонение на *n*; то се запазва най-добре в случай*, когато следва гласна: *dat don ek* — das tue ich, *ek han* — ich habe (в бергския диалект). Тази глаголна форма се употребява по целия Долен Рейн и по Мозел, най-малко до лотарингската граница: *don, han.* Същата особеност се среща вече в псалмите от левия бряг на Рейн, макар и непоследователно: *biddon* — ich bitte [моля], *wirthon* — ich werde [ставам]. В салическия говор липсва това *n*; още в най-стария документ[343] там се среща *ec forsacho* [отричам се], *gelôbo* [обещавам]. То липсва и в нидерландския език. Древнозападносаксонският диалект се отклонява тук от франкския само по това, че има това *n* само в едно единствено спрежение (в така нареченото второ слабо): *skawôn* — ich schaue [гледам], *thionôn* — ich diene [служа] и т. н. На англосаксонския и древнофризския език то е съвсем чуждо. Следователно можем да предположим, че и това *n* е франкски остатък в древнозападносаксонския диалект.

Освен запазилите се в документите и пр. многобройни собствени имена и изопачените често до неузнаваемост глоси в „Салическото право", ние не разполагаме почти с никакви остатъци от салическия говор. Но Керн („Глоси в „Салическото право"") е отстранил значителен брой от тези изопачения, установил е в някои случаи точния, в други твърде вероятния текст и е доказал, че той е написан на

* На полето Енгелс е отбелязал с молив: Отфрид[342] *Ред.*

език, който е пряк предшественик на среднонидерландския и новонидерландския език. Но този така реконструиран материал естествено не може да се приложи за граматиката без уговорки. Освен това разполагаме още само с кратката формула на клетва, прибавена към капитулара на Карлман от 743 г. и вероятно съставена от събора в Лестин, т. е. в Белгия. И тук в самото начало се натъкваме на две характерни франкски думи: *ec forsacho* — ich entsage [отричам се]. — *Ec* вместо *ich* и до днес е още много разпространено сред франките. В Трир и Люксембург *eich*, в Кьолн и Аахен *ech*, по бергски *êk*. Ако литературният нидерландски език има *ik*, в народния говор, особено във Фландрия, доста често може да се чуе *ek*. В древносалическите имена — *Segenandus, Segemundus, Segefredus* — навсякъде *e* еднообразно се среща вместо *i*.

Във *forsacho* стои *ch* вместо *g* между гласни; това се среща в паметниците и в други случаи (например *rachineburgius)* и е и до днес характерен признак на всички франкски говори от Пфалц до Северно море. На тези два отновни признака на франкския диалект — *e* често вместо *i* и *ch* между гласни вместо *g* — ще се върнем при разглеждането на отделните говори.

В резултат от горното изследване, с което може да се съпостави и казаното за древнофранкския диалект от Грим в края на първия том на „История на немския език“, можем да формулираме извода, който впрочем сега едва ли ще бъде оспорен: че франкският диалект още в VI и VII векове е бил самостоятелен диалект, който е представлявал преход между горнонемския, т. е. преди всичко алеманския, и ингевонския, т. е. преди всичко саксонския и фризския и е бил тогава още изцяло на готско-долнонемска степен на изместване на съгласните. Но щом се приеме това, признава се, че франките не са представлявали смесица от различни племена, обединени от външни обстоятелства, а са били самостоятелно основно германско племе, искевоните, които, изглежда, в различни времена са включвали чужди елементи, но са имали сила да ги асимилират. И можем да смятаме още за доказано, че всеки от двата главни клона на франкското племе още отрано са имали особен диалект, че диалектът се е делил на салически и рипуарски и че някои особености, които са разделяли тези стари говори, още живеят в съвременната устна народна реч.

Да преминем сега към тези още живи говори.

I. Сега няма никакви съмнения, че салическият диалект продължава да живее в двата нидерландски говора, фламандския и холанд-

ския, и с най-голяма чистота в областите, които още от VI век са станали франкски. Именно откакто бурните морски приливи в XII, XIII и XIV векове унищожили почти целия Зееланд и образували Зюдерзее, Доларт и Яде, като с това заедно с географската прекъснали и политическата връзка между фризите, под натиска на околните феодални владетели загинали остатъците от древната фризска свобода, а с нея почти навсякъде и фризският език. На запад той бил стеснен или съвсем изместен от нидерландския език, на изток и север — от саксонския и датския, оставяйки и в двата случая силни следи в изместващия го език. През XVI и XVII векове древнофризски Зееланд и Холандия станали център и опорен пункт на нидерландската борба за независиомст, тъй както преди били средище на главните търговски градове в страната. Поради това тук именно преди всичко се образувал новонидерландският литературен език, като възприемал фризски елементи, думи и словесни форми, които трябва да се отличават от франкската основа. От друга страна, от изток в предишните фризска и франкска територии проникнал саксонският език. Очертаването на точни граници трябва да бъде предмет на по-подробно изследване; чисто салически са само онези части от Белгия, в които се говори фламандски — Северен Брабант и Утрехт, както и Гелдерланд и Оверийсел, с изключение на източната, саксонската ивица.

Между границите на френския език на Маас и на саксонския северно от Рейн се сблъскват салическият и рипуарският диалекти. За разделящата ги линия, която и тук предстои тепърва да се установи с подробности, ще говорим по-долу. Да се заемем най-напред с граматическите особености на нидерландския език.

При гласните прави впечатление чисто франкската замяна на *i* с *e*: *brengen* — bringen, *kreb* — Krippe, *hemel* — Himmel, *geweten* — Gewissen, *ben* — bin, *stem* — Stimme. В среднонидерландския език това се среща далеч по-често: *gewes* — gewiss, *es* — ist, *selver* — Silber, *blent* — blind. В новонидерландския език тук *gewis, is, zilver, blind.* Също така намирам близо до Гент две селища: *Destelbergen* и *Desteldonk*, следователно и сега там казват *Destel* вместо Distel. Среднонидерландският език, израснал на чисто франкска почва, в това отношение напълно отговаря на рипуарския, а вече по-малко — попадналият под фризско влияние литературен новонидерландски.

По-нататък, пак в съгласие с рипуарския диалект, среща се *o* вместо *u* пред *m* или *n* със следваща съгласна, но не с такава последователност, както в среднонидерландския език и в рипуарския диалект. Наред с *konst, gonst, kond* в новонидерландския се срещат: *kunst, gunst, kund*; от друга страна, в двата еднакво: *mond* — Mund, *hond* — Hund, *jong* — jung, *ons* — uns.

За разлика от рипуарския дългото *i (ij)* при произношението е станало тук *ei*, което, изглежда, още не е съществувало в средно-нидерландския език. Но това *ei* не се произнася като горнонемското *ei=ai*, а действително като *e+i*, макар и не така слято, като например *ej* у датчаните и славяните. Почти така звучи дифтонгът, който се пише не *ij* а *ei*. Съотвено вместо горнонемското *au* стои *ou, ouw*.

Прегласът е изчезнал от флексията. В склонението единственото и множественото число, а в спрежението изявителното и подчинителното наклонение имат една и съща коренна гласна. Напротив, при словообразуването прегласът се среща с двойна форма: 1) във формата на общото за всички следготски диалекти преглас на *a* през *i* в *e*, 2) във форма, свойствена на нидерландския език и развила се едва по-късно. Средненидерландският диалект, както и рипуарският, познава още: *hus* — Haus [дом], *brun* — braun [кафяв], *rum* — geräumig [просторен], *tun* — Zaun [ограда]; в можествено число *huse* — *brune*. Новонидерландският познава само още чуждите на среднонидерландския и рипуарския език форми *huis, bruin, ruim, tuin (ui*= горнонемското *eu)*. Напротив, *eu* вместо краткото *o* (горнонемското *u)* вече прониква в среднонидерландския: *jeughet* наред с *joghet*, новонидерландското *jeugd* — Jugend [младост]; *doghet* — Tugend [добродетел], *dor* — Tür [врата], *kor* — Wahl [избор], наред с което форми с *eu;* в новонидерландския е прието вече само *deugd, keur, deur*. Това напълно съвпада с развилото се от XII век нататък севернофренско *eu* вместо латинското ударено *o*. Върху трети един случай на преглас обръща внимание Керн: в новонидерландския *ei* е преглас на *ê (ee)*. Всички тези три форми на преглас са неизвестни на рипуарския, както и на другите диалекти, и са характерна особеност на нидерландския език.

Ald, alt, old, olt, uld, ult се променят в *oud out*. Това преминаване се среща вече в среднонидерландския език, в който обаче се срещат още *guldin, hulde, sculde*, наред с *goudin, houde, scoude (sollte)*, така че приблизително известно е времето, когато е станало това. То също е особеност на нидерландския език, поне в противоположност на всички континентални германски диалекти; обратно, то съществува и в английския ланкаширски диалект: *gowd, howd, owd* вместо *gold, hold, old*.

Що се отнася до съгласните, нидерландският език не познава чисто *g* (гърленото италианско, френско или английско *g)*. Тази съгласна се произнася като силно придихателно *gh*, което в някои звукови съчетания не се отличава от дълбокото гърлено (швейцарско, новогръцко или руско) *ch*. Ние видяхме, че това преминаване на *g* в *ch* е било известно още на древносалическия диалект. То се среща и в една част от рипуарския и в развилите върху някога франкска почва саксонски диалекти, например в Мюнстер, където, както

и в Берг, при известни условия дори *j* в началото на думата, особено в чужди думи, звучи като *ch* и където може да се чуе *Choseph* и дори *Chahr* (Jahr). Ако М. Хайне беше обърнал внимание на това, твърде много щяха да му бъдат спестени трудностите, произтичащи от честото смесване и взаимните алитерации на *j, g* и *ch* в Хелианд.

В началото на думата нидерландският език на места запазва *wr: wringen* — ringen [въртя, чупя], *wreed* — grausam [жесток], *wreken* — rächen [отмъщавам]. Остатъци от това се срещат в рипуарския диалект.

От фризския език нидерландският е заимствувал смекчаването на умалителното окончание *ken* в *tje, je: mannetje* — Mänchen [човече], *bietje* — Bienchen [пчеличка], *halsje* — Hälschen [шийка] и пр. Но запазва се и *k: vrouken* — Frauchen [женичка], *hoeteken* — Hüttchen [хижичка]. По-добре се запазва *k* във фламандския диалект, най-малкото в народния език: известен човек в Брюксел се нарича *manneken-pis*[344]. Следователно от фламандския французите са заимствували своето *mannequin,* а англичаните *mannikin.* Множественото число на двете окончания е *vroukens, mannetjes.* Това *s* ще срещнем и в рипуарския диалект.

Общо със саксонските и дори със скандинавските диалекти е в нидерландския език отпадането на *d* между гласни, особено между две *e: leder* и *leer, weder* и *weer, neder* и *neer, vader* и *vaer, moeder* и *moer* — Mutter [майка].

Нидерландското склонение показва пълно смесване на силни и слаби форми, а тъй като прегласът в множествено число също така липсва, нидерландските форми на множествено число само в много редки случаи съвпадат с рипуарските или саксонските и тази е една твърде чувствителна особеност на нидерландския език.

Общо за салическия и рипуарския с всички ингевонски диалекти е отпадането на окончанието в именителния падеж на *er, der, wer:* нидерландски *hij, de* (член) и *die* (показателно местоимение), *wie.*

Анализът на спрежението би ни завел твърде далеч. Казаното е достатъчно, за да се установи отликата между днешния салически език и граничещите с него диалекти. По-подробно изследване на нидерландските народни говори сигурно ще открие още много важни неща.

II. Рейнско-франкско наречие. С този израз означавам всички други франкски диалекти. Ако тук не противопоставям по старому рипуарския на салическия диалект, има много сериозни основания за това.

Още Арнолд[345] обърна внимание, че рипуарите в същинския смисъл на думата са заемали сравнително тесен район, южната граница на който повече или по-малко се определя от двете селища Райфершайд — при Аденау и при Шлейден. Това е правилно дотол-

кова, доколкото с това *чисто рипуарската* област се разграничава и езиково от областите, заети от истинските рипуари след други германски племена или едновременно с тях. Но тъй като названието „долнофранкски диалект“ вече е получило друго значение и включва и салическия диалект, за означаване на групата близко родствени говори, разпространени от салическата езикова граница до тази линия, ми остава названието рипуарски в тесния смисъл на думата.

1. *Рипуарски диалект.* Разграничителната линия между тази група говори и салическата съвсем не съвпада с холандско-германската граница. Напротив, към салическия диалект от дясната страна на Рейн спада и по-голямата част от окръга Рес, където в района на Везел се сблъскват салическият, рипуарският и саксонският диалекти. На левия бряг на Рейн салически са Клеве и Гелдерн, приблизително до линията, която минава от Рейн, между Ксантен и Везел, на юг към селото Влюн (западно от Мьорс) и след това на югозапад към Венло. Определянето на по-точни граници е възможно само на място, тъй като поради многогодишното холандско управление не само в Гелдерн, но и в графството Мьорс на картите много рипуарски имена са се запазили в салическо-нидерландска форма.

От околностите на Венло нагоре по течението по-голямата част от десния бряг на Маас е, изглежда, рипуарска, така че политическата граница тук никъде не пресича салическата област, а непрекъснато рипуарската, и последната стига близо до Маастрихт. Много имена на *heim* (не на *hem)* и на специфично рипуарското *ich* се срещат тук на холандска територия, а по-нататък на юг — вече с изместване на съгласните — на *broich* (холандското *broek)*, например *Dollenbroich* при Рурмонд, също така на *rade (Bingelrade* при Ситард, пак там *Amstenrade, Holbelrade* и 6—7 други); падналото се на Белгия парченце германска територия от дясната страна на Маас е цялото рипуарско (ср. *Krützenberg* на 9 км от Маас с *Kruysberg* северно от Венло). Дори от лявата страна на Маас, в белгийския така наречен Лимбург, намирам *Kessenich* при Маассейк, *Stockheim* и *Reekheim* на Маас, *Gellick* при Маастрихт като доказателство, че тук не живее чисто салическо население.

Рипуарската граница със Саксония върви от околностите на Везел на югоизток, като все повече се отдалечава от Рейн, между Мюлхайм на Рур и Верден от франкска страна и Есен — от саксонска до границата на Берг и Марк, която и сега служи за граница между Рейнската провинция и Вестфалия. Тя напуска последната едва южно от Олпе, откъдето върви на изток, отделяйки франкски Зигерланд от саксонски Зауерланд. По-нататък на изток скоро започва хесенският диалект.

Споменатата по-горе южна граница с диалекта, означен от мен като среднофранкски, приблизително съвпада с южните граници на старите области Авалгау, Бонгау и Айфлиа и оттук върви на запад към валонския диалект, като по-скоро върви малко на юг. Очертаната по този начин територия обхваща старата голяма област Рипуария и част от съседните на нея области откъм север и запад.

Както вече казахме, рипуарският диалект в много отношения съвпада с нидерландския език, но така, че среднонидерландският език е по-близък до него от новонидерландския. С този новонидерландски език в рипуарския говор съвпада произнасянето на *ei* като *e+i* и *ou* вместо *au*, както и преминаването на *i* в *e*, което в рипуарския диалект и в среднонидерландския език отива още по-далеч, отколкото в новонидерландския: среднонидерландските *gewes, es, blend, selver* (Silber) [сребро] и до днес са напълно рипуарски. Също така *u* пред *m* или *n* със следваща съгласна преминава, и то последователно, в *o: jong, lomp, domm, konst.* Ако тази следваща съгласна е *d* или *t*, в някои говори тя се превръща в *g* или *k*; например *honk* — Hund [куче], множествено число *höng;* тук преминаването на *k* в звучно *g* е резултат от влиянието на отпадналата крайна гласна *e.*

Напротив, условията за преглас в рипуарския диалект рязко се отличават от нидерландския и общо взето съвпадат с горнонемския език, а при отделни изключения със саксонския (например *hanen* вместо Hähne [петли]).

Wr в началото на думата е преминало в беззвучното *fr*, запазило се в *fringen* — изстисквам вода от тъкан, и пр. и *frêd* (на холандски *wreed)* в значение на закален.

Вместо *er, der, wer* стои *hê, dê, wê.*

Склонението заема средно място между горнонемския и саксонския. Образуването на множествено число на *s* се среща често, но почти никога не съвпада с нидерландското; това *s* в местния горнонемски се превръща в *r* в пълно съгласие с традицията на развитието на езика.

Умалителното окончание *ken, chen* след *n* се превръща в *schen, männschen;* множественото число, както и в нидерландския, има окончание *s (männsches).* И двете форми можем да проследим чак до Лотарингия.

Пред *s, st, d, t,* и *z r* отпада, предшествуващата го гласна в някои говори остава кратка, в други се удължава. Така например от *hart* става *hatt* (по бергски) и *haad* (по кьолнски). При това под южнонемско влияние *st* преминава в *scht:* Durst — *doascht* по бергски, *dôscht* по кьолнски.

Пак така под горнонемско влияние началните *sl, sw, st, sp* са се превърнали в *schl* и т. н.

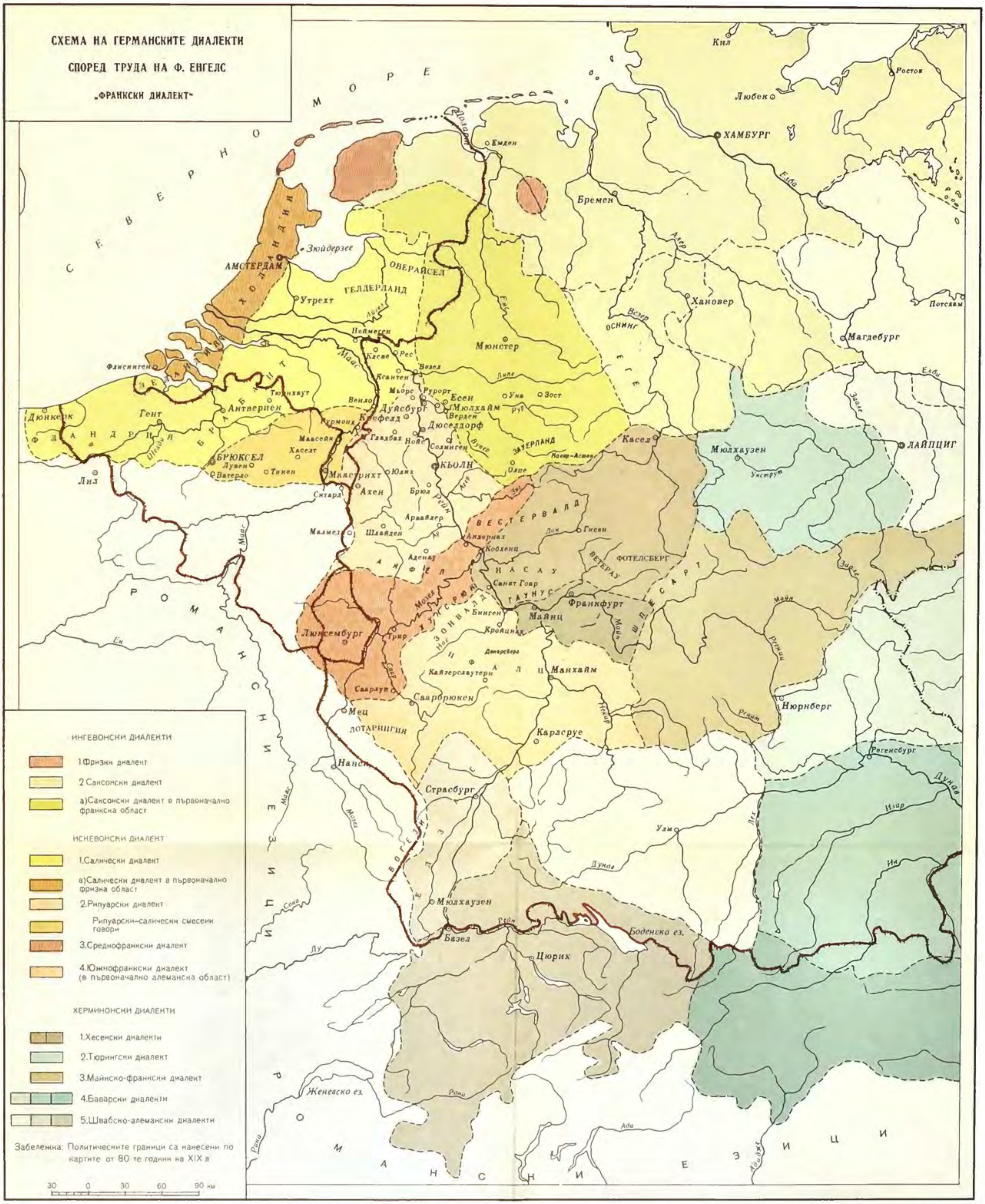
СХЕМА НА ГЕРМАНСКИТЕ ДИАЛЕКТИ
СПОРЕД ТРУДА НА Ф. ЕНГЕЛС
„ФРАНКСКИ ДИАЛЕКТ“
СЕВЕРНО МОРЕ
ХОЛАНДИЯ
АМСТЕРДАМ
Зюйдерзее
Утрехт
ГЕЛДЕРЛАНД
ОВЕРАЙСЕЛ
Неймеген
Емден
Бремен
ХАМБУРГ
Кил
Любек
Росток
Ханoвер
Магдебург
Потсдам
Мюнстер
Есен
Мюлхайм
Дюсайбург
Крефелд
Дюселдорф
КЬОЛН
Зауерланд
Касел
Мюлхаузен
ЛАЙПЦИГ
Антверпен
Гент
Дюнкерк
ФЛАНДРИЯ
БРАБАНТ
ЗЕЛАНДИЯ
БРЮКСЕЛ
Лувен
Ватерло
Тинен
Хаселт
Масейк
Лил
Маастрихт
Ахен
Малмеди
АЙФЕЛ
Кобленц
ВЕСТЕРВАЛД
ФОТЕЛСБЕРГ
НАСАУ
ТАУНУС
Франкфурт
Майнц
ШПЕСАРТ
ХУНСРЮК
Люксембург
Трир
Саарлуи
Саарбрюкен
ПФАЛЦ
Кайзерслаутерн
Манхайм
Карлсруе
Нюрнберг
Регенсбург
Мец
ЛОТАРИНГИЯ
Нанси
Страсбург
ВОГЕЗИ
ЕЛЗАС
Улм
Мюлхаузен
Базел
Цюрих
Боденско ез.
Женевско ез.
РОМАНСКИ ЕЗИЦИ
РОМАНСКИ ЕЗИЦИ
Рейн
Маас
Мозел
Майн
Елба
Везер
Дунав
ИНГЕВОНСКИ ДИАЛЕКТИ
1 Фризки диалект
2 Саксонски диалект
а) Саксонски диалект в първоначално франкска област
ИСКЕВОНСКИ ДИАЛЕКТ
1. Салически диалект
а) Салически диалект в първоначално фризка област
2. Рипуарски диалект
Рипуарски-салически смесени говори
3. Среднофранкски диалект
4. Южнофранкски диалект (в първоначално алеманска област)
ХЕРМИНОНСКИ ДИАЛЕКТИ
1. Хесенски диалекти
2. Тюрингски диалект
3. Майнско-франкски диалект
4. Баварски диалекти
5. Швабско-алемански диалекти
Забележка: Политическите граници са нанесени по картите от 80-те години на XIX в
30 0 30 60 90 км

Както за нидерландския, и за рипуарския чистото *g* не е известно. Една част от говорите при салическата граница, като бергския, имат в началото и в средата на думата вместо *g* също така придихателно *gh,* но все пак по-слабо от нидерландското. Другите имат *j.* В края на думата *g* навсякъде се произнася като *ch,* но не като силното нидерландско, а като слабото рейнско-франкско *ch*, което звучи като приглушено *j.* За долнонемския по същество характер на рипуарския диалект говорят такива изрази като *boven* вместо oben.

Повечето беззвучни съгласни навсякъде се намират още на първата степен на изместване на съгласните. Само при *t* и при *k* в средата и края на думата, а понякога и при *p* в южните говори вече се появява горнонемското изместване на съгласни. Те имат *lôsze* вместо *lôten* — lassen [оставям], *holz* вместо *holt* [дърво], *rîch* вместо *rîk* — reich [богат], *êch* вместо *ek* — ich [аз], *pief* вместо *pîpe* — Pfeife [свирка], но *et, dat, wat* и някои други се запазват.

Именно на това дори не винаги последователно проникване в три случая на горнонемското изместване на съгласни се базира обикновеното разграничаване на среднофранкския и долнофранкския говор. Но по този начин произволно и по съвсем случаен признак се разкъсват цяла група говори, които са взаимно свързани, както показахме, от определени звукови съотношения и още се възприемат в народното съзнание като взаимносвързани.

Съвсем случайно, казвам аз. Другите средненемски диалекти — хесенският, тюрингският, горносаксонският и др., всеки поотделно, се намират общо взето на определено стъпало от горногерманското изместване на съгласните. Те могат да показват на долносаксонската граница малко по-малко, на южнонемската малко повече изместване на съгласните, но това най-много създава местни различия. Обратно, франкският диалект при Северно море, Маас и Долен Рейн не показва абсолютно никакво изместване на съгласни, а на алеманската граница — почти изцяло алеманско изместване; между тях има поне три междинни степени. Следователно изместването на съгласните е проникнало във вече самостоятелно развилия се рейнско-франкски диалект и го е разкъсало на няколко части. Последната следа на това изместване на съгласните съвсем не трябва да изчезва на границата на една вече от по-рано съществуваща особена група говори; то може да отмира и в самата такава група, както и става в действителност. Обратно, влиянието на действително образуващото говори изместване се прекратява, както ще бъде показано, непременно на границата на две, вече от по-рано различаващи се помежду си групи говори. И не е ли дошло до нас *schl, schw* и т. н. и *scht* в края на думата също от горнонемския, и при това много по-

късно? А те — поне първите — проникват дълбоко дори във Вестфалия.

Рипуарските говори са образували здрава група дълго преди част от тях да са възприели изместването на *t* и в средата, и в края на думата от *k* и *p*. Колко далеч са могли да отидат тези изменения в самата група, е било и си остава чисто случайно за групата. Диалектът на Нойс е тъждествен с тези на Крефелд и Мюнхен-Гладбах до подробности, които за един чужденец са недоловими. И въпреки това единият от тях се обявява за среднофранкски, другият — за долнофранкски. Говорът на бергския индустриален район на незабележими степени преминава в говора на югозападната рейнска равнина. И все пак те навярно са принадлежали към две коренно различни групи. За всекиго, който е у дома си по тези места, е явно, че тук кабинетната ученост е поставила малкоизвестни или съвсем неизвестни за нея живи народни говори на прокрустовото ложе на a priori* конструирани признаци.

И до какво води такова чисто външно разграничение? До това, че южнорипуарските говори, отнесени вкупом към един така наречен среднофранкски, се смесват с други диалекти, от които те, както ще видим, стоят много по-далеч, отколкото от така наречените долнофранкски говори. И че, от друга страна, се получава една тясна ивица, с която не знаят какво да правят, и в края на краищата се виждат принудени да обявяват едно парче от нея за саксонско, друго — за нидерландско, което очебийно противоречи на фактическото състояние на тези говори.

Да вземем например бергския диалект, който Брауне на бърза ръка обявява за несъмнено саксонски. Той образува, както видяхме, и трите лица на множествено число сегашно време изявително наклонение еднакво, но по франкски в древната форма на *nt*. Той има пред *m* и *n* със следваща съгласна винаги *o* вместо *u*, което според същия Брауне решително не е саксонски, а специфично долнофранкски. По всички изброени по-горе рипуарски езикови особености той съвпада с другите рипуарски говори. Преминавайки неусетно от село в село, от един селски двор в друг двор в говора на рейнската равнина, на вестфалската граница той е много рязко отделен от саксонския диалект. Може би никъде в цяла Германия няма толкова определено очертана езикова граница, както тук. И каква разлика в езика! Цялата система от гласни е като че ли преобразена; на затвореното долнофранкско *ei* противостои непосредствено много отвореното *ai*, тъй както на *ou* противостои *au*; от многобройните дифтонги и полугласни не съвпада нито една; тук *sch*, както в оста-

* — предварително. *Ред.*

нала Германия, там *s+ch,* като в Холандия; тук *wi hant,* там *wi hebbed;* тук употребяваните в множествено число форми на двойственото число *get* и *enk, ihr* и *euch,* там само *ji, i* и *jü;* тук врабец [Sperling] се нарича по общорипуарски *Môsche,* там — по общовестфалски: *Lüning.* Да не говорим за другите, специфично присъщи на бергския говор особености, които също така внезапно изчезват тук, на граничната линия.

За чужденеца особеностите на един диалект са най-ясни, когато въпросният човек му говори не на диалекта, а на разбираемия за него високонемски език, който при нас, немците, в повечето случаи се намира под силното влияние на диалекта. Но в този случай за неродения тук привидно саксонският жител на бергския индустриален район е абсолютно неразличим от жителя на рейнската равнина, който говорел уж среднофранкски, освен по-малко по-силното придихателно *gh* там, където другият произнася *j.* Но жителят на бергски Хекингхаус (от Обербармен, на левия бряг на Вупер) и жителят на маркския Лангерфелд, който се намира само на един километър източно от първия, дори в местния литературен език, употребяван в разговорната реч, стоят по-далеч един от друг, отколкото жителят на Хекингхаус и жителят на Кобленц, да не говорим за жителите на Аахен и Бон.

Дори за жителя на Рейнска Франкония проникването на изместването на *t* и на окончанието *k* не прави впечатление на някаква езикова граница; дори в добре познатия му район той ще бъде принуден предварително да помисли къде минава границата между *t* и *z, k* и *ch,* а при преминаване на тази граница едното ще бъде за него така лесно за произнасяне, както и другото. Това се улеснява още от многото горнонемски думи, проникнали в говорите със *sz, z, ch* и *f,* получили се в резултат на изместването. Поразителен пример е старият бергски процесуален кодекс от XIV век (Лакомбле. „Архив“, I, стр. 79 и сл.[346]). Тук се срещат: *zo, uiss* (aus [из]), *zween* [на двама], *bezahlen* [плащам]; но наред с тях в същото изречение: *setten* [садя], *dat nutteste* (nützeste [най-полезен]); също така *Sache* [вещ], *redelich* [честен] наред с *reicket* (reicht [достига]), *upladen* [натоварвам], *upheven* [повдигам], *hulper* (Helfer [помощник]) наред с *verkouffen* [продавам]. В друго изречение на стр. 85 се среща дори редуващо се *zo* и *tho* — zu [към]. Накратко, говорите на планинските райони и на равнината постоянно се кръстосват, без това ни най-малко да затруднява пишещия. Както винаги, тази последна вълна, отнесла горнонемското изместване на съгласните на франкска територия, е най-слабата и малка. Без съмнение интересно е да се определи линията, до която тя достига. Но тази линия не може да бъде граница на диалектите; тя не е в състояние да разкъса на части

една самостоятелна група открай време и близко родствени говори и не може да даде повод за причисляване, в противоречие с всички езикови факти, на тези насилствено разделени отломки към по-далечни групи.

2. *Среднофранкски диалект.* От горното от само себе си следва, че аз прокарвам северната граница на среднофранкския диалект значително по-южно, отколкото се прави обикновено.

Фактът, че среднофранкската ивица земя на левия бряг на Рейн по времето на Хлодвиг *изглежда* се е намирала в алеманско владение, дава на Арнолд повод да търси сред местните географски имена следи на алемански селища; той стига до извода, че до линията Кьолн — Ааахен може да се установи съществуването на предфранкско, алеманско население, като неговите следи, разбира се, най-често се срещат на юг, а на север стават все по-редки. Местните географски имена, казва той, сочат, че алеманите временно са се придвижили извън границите на районите на Кобленц и Ааахен и по-дълго време са владели Ветерау и южните насауски земи. И наистина, имената с чисто алемански окончания на *ach, brunn, felden, hofen, ingen, schwand, stetten, wangen* и *weiler,* които не се срещат никъде в чисто франкските земи, са пръснати, като се почне от Елзас, по целия Пфалц, по Рейнски Хесен и Рейнска Прусия и едва на север стават все по-редки, като все повече отстъпват място на предимно франкски имена на *bach, berg, dorf, born, feld, hausen, heim* и *scheid* („Древна история на Германия“[347]).

Да изследваме първо привидно алеманските имена в среднофранкските земи. Окончанията *brunn, stetten, felden, wangen* никъде не съм срещал на картата на Райман[348] (от която, трябва да отбележа, се ползвам тук). Окончанието *schwand* се среща веднъж: *Metzelschwand* при Винвайлер и след това още *Schwanden* северно от Ландщул. Следователно и двата пъти в южнофранкски Пфалц, който тук още не ни интересува. На *ach* имаме по течението на Рейн *Kreuznach, Bacharach, Hirzenach* при Санкт-Гоар, *Rübenach* при Кобленц *(Ribiniacus* по областната карта на Шпрунер — Менке[349]). *Andernach* (римското *Antunnacum*) и пак там *Wassenach.* Тъй като през римската епоха романизираното келтско окончание *acum* се среща навсякъде по левия бряг на Рейн: *Tolbiacum* — Zülpich, *Juliacum* — Jülich, *Tiberiacum* — Ziewerich при Бергхайм, *Mederiacum,* в повечето от тези случаи алеманското влияние е можело да се изрази само в избора на формата *ach* вместо *ich.* Само единственото *Hirzenach* (— Hirschenbach) е несъмнено германско, но то се е наричало по-рано според областната карта *Hirzenowe*-Hirschenau [Еленова лъка], а не Hirschenbach [Еленов поток]. Но как да се обясни в такъв случай *Wallach,* който се намира на самата сали-

ческа граница, между Бюдерих и Райнберг? Това вече сигурно не е алеманско селище.

В басейна на Мозел също така се срещат няколко имена на *ach*: *Irmenach* източно от Бернкастел, *Waldrach, Kressenach* при Трир, *Mettlach* на Саар. В Люксембург — *Echternach, Medernach, Kanach*; в Лотарингия — само по десния бряг на Мозел: *Montanach, Rodelach, Brettnach.* Дори и да приемем, че всички тези имена говорят за алеманско разселване, то във всеки случай само много рядко, което при това не се е простирало отвъд най-южната част на среднофранкската територия.

Остават *weiler, hofen* и *ingen,* които трябва да бъдат по-внимателно изследвани.

Преди всичко окончанието *weiler* съвсем не е безусловно алеманско, а провинциалното латинско *villarium, villare* и извън старите граници на Римската империя се среща само като рядко изключение. Не германизирането на *villare* във *weiler* е било привилегия на алеманите, а само предпочитанието и масовото използване на това окончание от тях и за имената на новите селища. Доколкото са се срещали римски *villaria,* франките също са били принудени да германизират това окончание във *wilare,* по-късно във *weiler* или съвсем да го изоставят. Вероятно те са правили ту едното, ту другото, точно така, както навярно ту тук, ту там са давали на новите селища имена на *weiler,* само че много по-рядко от алеманите. Арнолд не може да намери северно от *Eschweiler* при Аахен и северно от *Ahrweiler* нито едно значително селище, окончаващо на *weiler.* Но днешното значение на селищата тук няма значение, факт е, че по левия бряг на Рейн имената на *weiler* се простират на север почти до салическата граница (*Garzweiler* и *Holzweiler* се намират на по-малко от пет мили от най-близкото гелдернско селище, в което говорели нидерландски) и северно от линията *Eschweiler — Ahrweiler* се срещат най-малко двадесет такива. Най-много ги има, естествено, близо до стария римски път от Маастрихт през Юлих за Кьолн; две от тях — *Waaswiller* и *Nuswiller* са дори на холандска територия; и те ли са алемански селища?

По-нататък на юг, в Айфел, липсват почти напълно, в секцията Малмеди (№ 159, на картата на Райман) няма нито един единствен случай. В Люксембург те също са редки, същото е и по долното течение на Мозел до билото на Хунсрюк. Обратното, по горното течение на Мозел те често се срещат и по двата бряга на реката, все по-често в източна посока, а източно от Саарлуи то все повече става господствуващо окончание. Но тук вече започва и областта на южнофранкския език, а тук никой не ще оспорва, че алеманите са заемали тези земи преди франките.

И тъй, тези *weiler* на среднофранкска и рипуарска територия така малко доказват съществуването на алеманско разселване, както и многобройните *villers* във Франция.

Да преминем към *hofen*. Това окончание пък вече съвсем не е изключително алеманско. То се среща по цялата франкска територия, включително и днешна Вестфалия, заета по-късно от саксите. От десния бряг на Рейн само няколко примера: *Wehofen* при Рурорт, *Mellinghofen* и *Eppinghofen* при Дуисбург, *Benninghofen* при Метман, още един *Eppinghofen* при Динслакен, във Вестфалия *Kellinghofen* при Дорстен, *Westhofen* при Кастроп, *Wellinghofen*, *Weislinghofen*, *Niederhofen*, две *Benninghofen*, *Berghofen*, *Westhofen*, *Wandhofen* — все при Хелвег и пр. Чак от езическо време идва *Ereshofen* на Агер, *Martisvilla* [град на Марс], и вече името на бога на войната — *Еру* — показва, че тук са немислими алемани; сами те са се наричали *тиувари* [Tiuwâri], наричали са следователно бога си не *Еру*, а *Тиу*, по-късно в резултат на изместването на съгласните — *Циу* [Ziu].

На левия бряг на Рейн положението с алеманския произход на *hofen* е още по-зле. Тук пак има *Eppinghofen* югоизточно от Ксантен, следователно може би е вече салически, а оттук нататък към юг цялата рипуарска територия е препълнена с тези *hofen* наред с *hof* за отделни земеделски стопанства. Но щом преминем на салическа територия, става още по-лошо. По двата бряга на Маас, като се почне от френската езикова граница, се редят непрекъснато *hofen*. За по-кратко веднага ще преминем на западния бряг. Тук намираме в Холандия и Белгия най-малко седем *Ophoven*, в Холандия *Kinkhoven* и т. н.; за Белгия да вземем преди всичко секцията Льовен (№ 139 на картата на Райман). Тук се намират: *Ruykhoven*, *Schalkhoven*, *Bommershoven*, *Wintershoven*, *Mettecoven*, *Helshoven*, *Engelmannshoven* при Тонгерн; *Zonhoven*, *Reckhoven*, *Konnigs-Hoven* близо до Хаселт; по-нататък на запад *Boyenhoven*, *Schuerhoven*, *Niewenhoven*, *Grischorshoven*; *Banlershoven* при Синт-Трьойден; в най-западната част *Gussenhoven* и *Droenhoven* източно и североизточно от Тирлемон (Тинен). В секцията Тюрнхаут (№ 120) има най-малко 33 *hoven*, повечето на белгийска територия. По-нататък на югозапад върви *hove* (окончанието на дателния падеж *n* тук обикновено се изпуска) покрай цялата френска езикова граница: от *Heerlinkhove* и *Nieuwenhove* близо до Нинове, който самият е романизирано *hove* — средните членове, около 10 на брой, изпускам — до *Ghyverinckhove* и *Pollinchove* близо до Диксмюд и *Volkerinkhove* при Сент-Омер във френска Фландрия. *Nieuwenhove* се среща три пъти; това показва, че окончанието още живее сред народа. Наред с това твърде много на брой отделни стопанства

имат окончание *hof*. От казаното може да се съди колко съмнителен е изключително алеманският характер на *hofen*.

Най-после преминаваме към *ingen*. Означаването на еднакъв произход чрез *ing, ung* е общо за всички германски племена. Тъй като разселването е ставало на родове, това окончание навсякъде играе значителна роля в имената на населените места. Понякога то се свързва в родителен падеж множествено число с местното окончание: *Wolvaradingahusun* при Мюнден, *Sustingham* (Нотингам) в Англия. Понякога за означаване на населено място се употребява само множествено число: *Flissingha* (Флисинген), *Phladirhinga* (Влардинген), *Grastlingi* в холандска Фрисландия, *Grupilinga, Brillinga, Otlinga* в стара Саксония. Повечето от тези имена днес са сведени до дателен падеж и завършват на *ingen*, по-рядко на *ing*. Повечето племена знаят и употребяват и двете форми; алеманите, изглежда, предпочитат последната, поне сега. *Rümingen* близо до Лерах порано се е наричал (през 764 г.) *Romaninghova*, така че швабските *ingen* също са понякога от най-нов произход. (Моне. „Древна история на Баден“, 1, стр. 213[350]). Почти всички швейцарски *kon* и *kofen* са се получили чрез сливане от *inghofen: Zollinchova — Zollikofen, Smarinhova — Schmerikon* и т. н., ср. Ф. Бьойст. „Исторически атлас на кантона Цюрих“[351], където те могат да се срещнат с дузини на карта № 3, представяща алеманската епоха. Но тъй като те се срещат и у франките, саксите и фризите, би било много рисковано от наличието на географски имена на *ingen* веднага да се заключава за алеманско разселване.

Току-що посочените имена показват, че имената на *ingas* (именителен падеж множествено число) и *ingum, ingon* (дателен падеж множествено число) не са били нещо необичайно от Шелда до Елба както у фризите, така и у саксите. И до днес *ingen* не е рядкост в цяла Долна Саксония. Във Вестфалия само по двете страни на Рур, южно от линията Уна — Зост, има най-малко 12 *ingen* наред с *ingsen* и *inghausen*. И където има франкски земи, винаги намираме и имена на *ingen*.

На десния бряг на Рейн намираме преди всичко в Холандия *Wageningen* на Рейн и *Gendringen* на Айсел (при което изключваме всички имена, които могат да бъдат фризки); в Бергски район *Huckingen, Ratingen, Ehingen* (веднага зад тях на саксонска територия *Hattingen, Sodingen, Ummingen), Heisingen* при Верден (това Грим извежда от *Silva Caesia* [Цезийска гора] на Тацит, следователно като много по-старо), *Solingen, Husingen, Leichlingen* (на областната карта *Leigelingon*, следователно от преди хиляда години), *Quettingen* и на Зиг *Bödingen* и *Röcklingen*, без да смятаме двете имена на *ing*. *Hönningen* при Райнброл и *Ellingen* в района на Вид са връзка

с областта между Рейн, Лан и Дил, където се наброяват най-малко 12 *ingen*. Няма защо да отиваме по-нататък на юг, тъй като тук започват земите, които безспорно са преживели период на алеманско разселване.

На лявата страна на Рейн имаме *Millingen* в Холандия по-горе от Наймеген, *Lüttingen* по-долу от Ксантен, още веднъж *Millingen* по-долу от Райнберг, след това *Kippingen, Rödingen, Höningen, Worringen, Fühlingen* — всички северно от Кьолн, *Wesselingen* и *Köttingen* близо до Брюл. Оттук имената на *ingen* следват в две посоки. В Горен Айфел те са редки; при Малмеди на границата на френския език намираме *Büllingen, Hünningen, Mürringen, Iveldingen, Eibertingen,* като преход към твърде многобройните *ingen* в Люксембург и в пруското и лотарингското горно течение на Мозел. Друга свързваща линия минава покрай Рейн и крайбрежните долини (в района на Ар — седем — осем) и най-после — покрай долината на Мозел също по посока на областта, която лежи по-горе от Трир; тук *ingen* преобладават, но се отделят от голямата маса алеманско-швабски *ingen* отначало с имена на *weiler*, после на *heim*. И тъй, ако, както иска Арнолд „претеглим всички обстоятелства в тяхната взаимна връзка“[352], ще стигнем до извода, че *ingen* в немската част от горното течение на Мозел са франкски, а не алемански.

Колко малко се нуждаем тук от помощта на алеманите, ще стане още по-ясно, когато проследим *ingen* от френско-рипуарската езикова граница при Аахен на салическа територия. При Маасейк западно от Маас е разположен *Geistingen*, още по̀ на запад близо до Бре — *Gerdingen*. После, ако отново вземем секцията № 139, Льовен, ще намерим: *Mopertingen, Vlytingen, Rixingen, Aerdelingen, Grimmersingen, Gravelingen, Ordange* (вместо *Ordingen), Bevingen, Hatingen, Buvingen, Hundelingen, Bovingen, Curange, Raepertingen, Boswinningen, Wimmertingen* и други в района на Тонгерн, Синт-Трьоден и Хаселт. Най-западните недалеч от Льовен — *Willebringen, Redingen, Grimmingen*. Тук връзката като че ли се прекъсва. Но ако преминем на територията, на която днес се говори френски, а през VI—IX векове е била оспорвана от двата езика, ще намерим от Маас нататък цял пояс пофренчени *ange*, която форма и в Лотарингия и Люксембург отговаря на *ingen*; като вървим от изток на запад — *Ballenge, Roclenge, Ortrange, Lutremange, Roclange, Libertange, Noderange, Herdange, Oderinge, Odange, Gobertang, Watrenges;* още малко по̀ на запад *Louverange* при Вавър и *Ravelinge* при Ватерло възстановяват връзката с *Huyssingen* и *Stutinghen,* с предните постове на група от над 20 *ingen*, които се редят югозападно от Брюксел покрай езиковата граница от Хал до Грамон. И най-после, във френска Фландрия: *Gravelingen, Wulverdingen* (следователно напълно

древносаксонското *Wolvaradinges-hûsun), Leubringhen, Leulinghen, Bonninghen, Peuplingue, Hardinghen, Hermelingen;* при Сент-Омер и по-нататък зад Булон — *Herbinghen, Hocquinghen, Velinghen, Lottinghen, Arlinghen* — всичките рязко отделени от още по-многобройните в същата област имена на *inghem (-ingheim).*

И тъй, трите окончания, които Арнолд смята за специфично алемански, се оказаха в същата степен франкски, и опитът да се докаже въз основа на тези имена, че на среднофранкската територия алеманското разселване е *предшествувало* франкското, трябва да се смята за пропаднал. При това все пак може да се допусне съществуването на не много силен алемански елемент в югоизточната част на тази територия.

От алеманите Арнолд ни води към хатите. С изключение на същинските рипуарии, те според него са заемали след алеманите и едновременно с тях територията, южно от областта Ripuaria, следователно същата, която ние наричаме средно- и южнофранкска. И това се обосновава със съществуващите в тази област наред с алеманските и хесенски имена на населени места:

„Съвпадането на имената на селищата по отсамната и оттатъшната страна на Рейн до алеманската граница толкова бие на очи и поразява, че то би било истинско чудо, ако беше случайно, но то изглежда, напротив, напълно естествено, щом приемем, че преселниците са давали донесените от родината имена и на новите си селища, както се прави постоянно и до днес в Америка"[353].

Против тази мисъл няма какво особено да се каже. Още по-малко против заключението, че същинските рипуари не са имали нищо общо със заселването на цялата среднофранкска и южнофранкска територия и че тук намираме само алемани и хати. По-голямата част от хатите, които са се преселили от своята родина на запад (както вече са били направили това батавите, канинефатите и хатуарите), изглежда още отдавна са се били присъединили към искевоните; пък и къде другаде са можели да отидат? През първите два века на нашето летоброене хатите са били свързани с останалите херминони само в тила си чрез тюрингите; от едната си страна те са имали ингевонските херуски, от другата — искевоните, а отпред — римляните. Херминонските племена, които по-късно действуват обединени с алеманите, са дошли от вътрешна Германия; векове наред тюрингите и други племена са ги отделяли от хатите и те са станали много по-чужди на последните, отколкото искевонските франки, с които ги свързвало много векове братство по оръжие. Следователно участието на хатите в заселването на въпросната територия е безспорно. Но подлежи на съмнение изключването оттук на рипуариите. Това ще бъде доказано, само ако тук не се срещат специфично рипуарски имена. Но налице е и обратното.

От окончанията, които Арнолд дава като специфично франкски, *hausen* е общо за франките, саксите, хесите и тюрингите; *heim* звучи в салическия диалект като *ham*; *bach* в салическия и долнорипуарския диалект звучи като *beek*; от другите само *scheid* е действително характерно. То е специфично рипуарско, тъй както и *ich, rath* или *rade* и *siepen*. По-нататък, за двата франкски диалекта са общи: *loo (loh), donk* и *bruch* или *broich* (по салически — *broek).*

Scheid се среща само в планините и обикновено във водоразделните места. Франките са оставили това окончание в целия вестфалски Зауерланд, до хесенската граница, където то се среща още само в планинските имена до източните околности на Корбах. На Рур на старофранкското *scheid* противостои преобразуваното по саксонски окончание *schede: Melschede, Selschede, Meschede,* близо до тях *Langscheid, Ramscheid, Bremscheid.* Често в Бергския район, то се среща и на десния бряг на Рейн до Вестервалд, но по̀ на юг. Наляво от Рейн, обратно, имена на *scheid* естествено започват едва в Айфел*; в Люксембург има от тях най-малко 21, в Хохвалд и Хунсрюк са чести. Но както южно от Лан, така и тук, по източните и южните склонове на Хунсрюк и Зонвалд, към тях се присъединява формата *scheid,* която изглежда е хесенска адаптация. И двете форми еднакво са разпространени на юг, през Нае до района на Вогезите, където намираме *Beisterscheid* западно от Донерс-Берг, *Langenscheid* при Кайзерслаутерн, платото *Breitscheid* южно от Хохшпайер, *Haspelscheid* при Бич, *Scheidwald* северно от Лютцелщтайн, най-после като най-южен пост — *Walscheid* на северния склон на Донон, по̀ на юг дори от село Хесен при Саарбург, най-крайния хатски пост според Арнолд.

Освен това специфично рипуарско е окончанието *ich* от същия корен, както и *ach,* готското *ahva* — *Wasser* [вода]; и двете германизират също така белгийско-римското *acum,* както доказва *Tiberiacum,* на областната карта — *Civiraha,* днес *Ziewerich.* На десния бряг на Рейн то не се среща много често; *Meiderich* и *Lirich* при Рурорт са най-северните имена на *ich;* оттук нататък те са разпространени покрай Рейн до *Bieberich.* Равнината по левия бряг на Рейн, от *Büderich* срещу Везел нататък, е пълна с тях; те стигат през Айфел до самия Хохвалд и Хунсрюк, но изчезват в Зонвалд и района на Нае още преди да престанат да се срещат имена на *scheid* и *roth.* Напротив, в западната част на тази територия те продължават до самата граница на френския език и отвъд нея. Отминаваме Трирския район, където се срещат много; в холандски

* В равнината намирам само *Waterscheld,* източно от Хаселт, в белгийски Лимбург, където по-горе вече наблюдавахме силен рипуарски примес [виж настоящия том, стр. 524. *Ред.*]

Люксембург наброявам дванадесет от тях; още от другата страна, в Белгия — *Toernich* и *Merzig (Messancy* — правописът на *ig* нищо не променя; етимология и произношение същите), в Лотарингия, западно от Мозел — *Sontrich, Senzich, Mersprich, Despich;* източно от него *Kunzig, Penserich, Semplich, Destrich,* два пъти *Kerprich, Hibrich, Halsprich.*

Окончанието *rade, rad,* на левия бряг на Рейн *rath,* също надхвърля далеч границите на своята стара рипуарска родина. То изпълва целия Айфел, долината на средния и долен Мозел, както и съседните долини. В същата област, където *scheid* се смесва с *schied,* се срещат на двата бряга на Рейн *rod* и *roth* наред с *rad* и *rath,* също от хесенски произход. Само по десния бряг на Рейн, във Вестервалд, имената на *rod* стигат далеч на север. В Хохвалд по северния склон обикновено на *rath,* по южния — на *roth.*

Най-малко е проникнало *siepen,* с изместване на съгласните — *seifen.* Тази дума означава малка долина на поток със стръмен скат и навсякъде още се употребява в такъв смисъл. Наляво от Рейн тя не излиза далеч извън старата рипуарска граница, надясно се среща във Вестервалд на Нистер и още при Лангеншвалбах (Лангензайфен).

Разглеждането на другите окончания би ни завело твърде далеч. Но във всеки случай можем да обявим не за хатски, а за рипуарски безброй — *heim,* които следват по Рейн нагоре по течението от Бинген далеч в алеманска територия и изобщо се срещат навсякъде, където са се заселили франки. Тяхната родина не е Хесен, където се срещат рядко и изглежда са проникнали по-късно, а салическите земи и Рейнската равнина в околностите на Кьолн, където се срещат почти толкова много, както и другите специфично рипуарски имена.

Следователно резултатът от това изследване е, че рипуарите съвсем не са били задържани при Вестервалд и Айфел от потока на хесенско преселение, а, напротив, самите те са наводнили цялата среднофранкска територия. При това по-силно в югозападна посока, към басейна на горен Мозел, отколкото на югоизток към Таунус и към басейна на Нае. Това се потвърждава и от езика. Югозападните говори до самия Люксембург и Западна Лотарингия са много по-близки до рипуарския от източните, особено по десния бряг на Рейн. Първите могат да се смятат за продължение на рипуарския, в който е застъпено горно-немското изместване на съгласните.

Характерна черта на среднофранкските говори е преди всичко проникването на горнонемското изместване на съгласни. Това не е само изместване на няколко беззвучни съгласни в придихателни, което обхваща относително малко думи и не засяга характера на говора, а започващо изместване на *звучни съгласни [Medien],* което се придружава от своеобразно средно- и южнонемско смесване на

b и *p*, *g* и *k*, *d* и *t*. Само там, където е невъзможно да се направи строга разлика между *b* и *p*, *d* и *t*, *g* и *k* в началото на думата, т. е. това, което особено французите подразбират под accent allemand*, говорещият долнонемски започва да чувствува големия разрив, който е образувало в немския език второто изместване на съгласни. И този разрив минава между Зиг и Лан, между Ар и Мозел. Поради това в среднофранкския диалект има едно начално *g*, което липсва в по-северните диалекти, но в средата и в края на думата се произнася още мекото *ch* вместо *g*. Освен това *ei* и *ou* на северните диалекти преминава в *ai* и *au*.

Няколко чисто франкски особености: във всички салически и рипуарски говори *Bach* [ручей], неизменено от изместване на съгласните *Beek*, е от женски род. Това важи също най-малкото за най-голямата, западната част на среднофранкския диалект. Както безбройните други едноименни *Bäche* [ручеи] в Нидерландия и по Долен Рейн, люксембургското Glabach *(Gladbach*, по нидерландски *Glabeek)*, също е от женски род. От друга страна, моминските имена се смятат за съществителни от среден род: от Бармен чак до земите оттатък Трир казват не само *das Mädchen, das Mariechen, das Lisbetchen*, но и *das Marie, das Lisbeth*. На картата, съставена първоначално от французи, при Форбах в Лотарингия е даден *„Karninschesberg" (Kaninchenberg)* [Заешка планина]. Следователно същото умалително окончание *schen*, в множествено число *sches*, което по-горе установихме като рипуарско.

От водораздела между Мозел и Нае и от хълмистата местност надясно от Рейн, южно от Лан, започва нова група диалекти.

3. *Южнофранкски диалект*. Тук сме на територия, която безспорно първоначално е била област на алеманско завоевание (като оставим настрана по-ранното ѝ заселване от вангиони и други, за племенното родство и за езика на които не знаем нищо) и в границите на която ние с готовност допускаме и по-силен хатски примес. Но няма нужда да повтаряме, че и тук географските имена показват наличието на съвсем не незначителни рипуарски елементи, особено в рейнската равнина. Още повече показва това обаче самият език. Да вземем най-южния, поддаващ се на определение диалект — пфалцкия, за който при това има литература. Тук пак се срещаме с невъзможността за франките да произнасят звука *g* в средата и в края на думата иначе освен като беззвучно *ch***. Тук казват: *Vöchel*

* — немски акцент. *Ред.*

** Всички цитати са взети от: „Fröhlich Palz, Gott erhalt's! Gedichte in Pfälzer Mundart", von K. G. Nadler. Frankfurt a. M., 1851 [„Веселият Пфалц, нека бог те пази! Стихотворения на пфалцко наречие" от К. Г. Надлер. Франкфурт на Майн, 1851].

[птица], *Flechel* [верига], *geleche* (gelegen [удобен]), *gsacht* — gesagt [казан], *licht* — *liegt* [лежи] и пр. Също така общофранкското *w* вместо *b* в средата на думата: *Bûwe* — Buben [момченца], *glâwe* — glauben [вярвам] (но *i glâb*), *bleiwe* [оставам], *selwer* — selbst [сам], *halwe* — halbe [половина]. Изместването на съгласните далеч не е толкова последователно, както се струва на пръв поглед; среща се даже, особено в чужди думи, обратно изместване на съгласни, т. е. беззвучната съгласна в началото на думата се измества с една степен не напред, а назад; както ще видим по-долу, *t* става *d*, *p* става *b*; — *d* и *p* в началото на думата остават на долнонемска степен: *dûn* — tun [правя], *dag* [ден], *danze* [танцувам], *dür* [врата], *dodt* [мъртъв], но не пред *r*: *trinke* [пия], *trage* [нося]; *paff* — Pfaff [поп], *peife* [свирка], *palz* — Pfalz, *parre* — Pfarrer [свещеник]. Но тъй като *d* и *p* стоят вместо горнонемските *t* и *pf*, в чуждите думи става обратното изместване на началното *t* в *d*, а на началното *p* в *b*: *derke* — Türke [турчин], *dafel* — Tafel [дъска], *babeer* — Papier [хартия], *borzlan* — Porzellan [порцелан], *bulwer* — *Pulver* [прах]. После пфалцкият диалект, който в това отношение съвпада само с датския език, не търпи беззвучни съгласни между гласни: *ebbes* — etwas [нещо], *labbe* — Lappen [парцал], *schlubbe* — schlüpfen [изплъзвам се], *schobbe* — Schoppen [чашка], *Peder* — Peter, *dridde* — dritte [трети], *rodhe* — raten [отгатвам]. Само *k* прави изключение: *brocke, backe*; но в чужди думи *g*: *musigande* — Musikanten. Това също е остатък от долнонемската звукова система, който е получил по-нататъшно разпространение чрез обратното изместване на съгласните;* само поради това, че *dridde, hadde* не са претърпели изместване на съгласни, от Peter е могло да стане *Peder* и по този начин съответните горнонемски *t* са търпели еднакво безпристрастно третиране. Точно така *d* остава на долнонемската степен в *halde* — halten [държа], *alde* — alte [стари] и пр.

Следователно въпреки общото впечатление за определено горнонемски диалект, което прави на долнонемеца, пфалцкият диалект все пак далеч не е възприел горнонемското изместване на съгласните, поне дотолкова, доколкото го запазва нашият литературен език. Напротив, пфалцкият диалект със своето обратно изместване на съгласни не приема горнонемската степен на изместване, която, проникнала отвън, и до днес си остава чужд елемент в говора.

Тук е мястото да разгледаме едно явление, което обикновено се разбира неправилно: смесването на *d* и *t*, *b* и *p*, дори на *g* и *k* при онези германци, в диалекта на които звучните съгласни са претърпели горнонемско изместване. Това смесване не става, докато

---

* На полето бележка на Енгелс с молив: „съвпада с Отфрид". *Ред.*

всеки говори на *своя диалект.* Обратното. Току-що видяхме, че например жителят на Пфалц прави тук много строга разлика, толкова строга, че дори в чужди думи прави обратно изместване на съгласните, за да ги приспособи към изискванията на своя диалект. Чуждестранното *t* в началото на думата се превръща при него в *d,* само защото литературнонемското *t* отговаря на неговото *d,* а чуждестранното *p* в *b,* защото неговото *p* отговаря на литературнонемското *pf.* Също така малко се смесват шумните съгласни в другите южнонемски диалекти, когато се говори на тях. Всеки от тях има свой собствен, точно прилаган закон на изместването на съгласните. Друго става, щом започнат да говорят на литературния или на чужд език. Всеки опит да се приложи към последните законът на изместването на съгласните, свойствен за даден диалект — а такъв опит се прави неволно, — влиза в колизия с опита да се говори правилно на новия език. При това написаните *b* и *p, d* и *t* загубват всякакво определено значение; поради това е можело да се случи така, че например Бьорне се оплаква в своите парижки писма[354], че французите не можели да различават *b* и *p,* защото упорито мислели, че неговото име, което той произнасял *Perne,* започва с *p.*

Но да се върнем към пфалцкия говор. За да установим предимно франкския характер на пфалцкия говор, достатъчно е да докажем, че горнонемското изместване на съгласните му е било, така да се каже, натрапено отвън и досега е останало чужд елемент, като не достигнало при това дори звуковата степен на литературния език (прекрачвайки далече последната, алеманите и баварците общо взето са запазили една или друга степен на старогорнонемския език). Защото дори в Хесен, който се намира много по̀ на север, изместването общо взето е прокарано по-нататък и по този начин предимно хесенският на пръв поглед характер на пфалцкия диалект се свежда до скромни мащаби. За да се окаже на самата алеманска граница сред останалите алемани такава съпротива срещу горнонемското изместване на съгласните, тук е трябвало да се намират, наред с хесите, които всъщност сами са били горнонемци, поне също толкова многобройни рипуарии. А тяхното присъствие се доказва — освен от имената на селищата — от две общофранкски особености: запазването на франкското *w* вместо *b* в средата на думата и изговарянето на *g* като *ch* в средата и в края на думата. Към това се прибавят още много отделни случаи на съвпадение. С пфалцкото *Gundach* — guten Tag [добър ден] може да се стигне до Дюнкирхен и Амстердам. Както в Пфалц казват ein *sichrer* Mann [надежден човек] в смисъл на „ein gewisser Mann“ [известен човек], така навсякъде в Нидерландия — *een zekeren man. Handsching* вместо Handschuh [ръкавица] съвпада с рипуарското *Händschen.* Дори *g*

вместо *j* в *Ghannisnacht* (Johannisnacht) е рипуарско явление и стига, както виждаме, до района на Мюнстер. И общото за всички франки, дори за нидерландците, *baten* (bessern, nützen [поправям, помагам] от *bat,* besser) се употребява в Пфалц: *'s badd alles nix* — es hilft alles nichts [всичко това не ще помогне]; тук дори *t* не е изместено по горнонемски в *tz,* но между гласни е преминало по пфалцки в звучно *d.*

Написано от Ф. Енгелс през 1881—1882 г.

Отпечатано изцяло за пръв път на руски език в Сочинения К. Маркса и Ф. Энгельса, 1 изд., т. XVI, ч. I, 1937 г.

„Франкският диалект" се отпечатва за пръв път като отделна книга през 1935 г.

Печата се по ръкописа

Оригиналът на немски

БЕЛЕЖКИ

ДАТИ ИЗ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА НА К. МАРКС И Ф. ЕНГЕЛС

ПОКАЗАЛЦИ

БЕЛЕЖКИ

1 Писмото на Ф. Енгелс до А. Бебел от 18—28 март 1875 г., което по съдържание е тясно свързано с написаната от К. Маркс „Критика на Готската програма“, е изразявало общото мнение на Маркс и Енгелс за предвижданото в началото на 1875 г. обединение на двете иемски работнически партии — айзенахци и ласалианци. Непосредствен повод за написването на писмото било появяването на 7 март 1875 г. във вестниците „Der Volksstaat“ и „Neuer Social-Demokrat“ на проект за програмата на бъдещата обединена социалдемократическа работническа партия на Германия. Този проект, който съдържал цяла редица погрешни аитинаучни положения и отстъпки пред ласалианството, бил приет само с малки изменения на обединителния конгрес в Гота през май 1875 г. и по-нататък бил известен под името Готска програма.

Маркс и Енгелс се отнасяли положително към обединението на двете работнически партии, но смятали, че обединението трябва да бъде постигнато на принципно здрава основа, без отстъпки по теоретическите и политическите въпроси пред ласалианците, които губели своето влияние сред работническите маси. В писмото до Бебел, което било предназначено за ръководството на айзенахците, които били привърженици на марксизма, Енгелс подлага на критика проекта за Готската програма и предупреждава айзенахците да не правят отстъпки пред ласалианците. Писмото бива публикувано едва след 36 години в книгата на Бебел „Aus meinem Leben“, Teil 2, Stuttgart, 1911 („Из моя живот“, част 2, Щутгард, 1911 год.) — *3.*

2 Има се предвид програмата, приета от общогерманския конгрес на социалдемократите в Германия, Австрия и Швейцария на 7—9 август 1869 г. в Айзенах. На конгреса била учредена германската Социалдемократическа работническа партия, известна по-нататък като партия на айзенахците. Айзенахската програма като цяло била издържана в духа на изискванията на Интернационала. — *3.*

3 *Германската народна партия*, образувана през 1865 г., се състояла от демократични елементи на дребната буржоазия и от части на буржоазията главно в южногерманските държави. Германската народна партия била против установяването на хегемонията на Прусия в Германия. Тази партия, която водела антипруска политика и издигала общодемократични лозунги, същевременно отразявала парти-

куляристкиге стремежи на някои германски държави. Пропагандирайки идеята за федеративна германска държава, тя се обявявала против обединяването на Германия във формата на единна централизирана демократична република.

През 1866 г. към Германската народна партия се присъединила Саксонската народна партия, основно ядро на която били работниците. Това ляво крило, което споделяло стремежа на Народната партия въпросът за националното обединение на страната да се реши по демократичен път, се развивало по-нататък в социалистическа насока. След като се отделило от дребнобуржоазните демократи, то взело участие в образуването през август 1869 г. на немската Социалдемократическа работническа партия. — *4.*

4 „*Der Volksstaat*" („Народна държава") — централен орган на немската Социалдемократическа работническа партия (айзенахци), издаван в Лайпциг от 2 октомври 1869 г. до 29 септември 1873 г. два пъти седмично, а от юли 1873 г. — три пъти. Вестникът, който изразявал възгледите на представителите на революционното течение в германското работническо движение, бил подложен на постоянни преследвания от правителството и полицията. Съставът на неговата редакция непрестанно се сменявал поради арестуване на редакторите, но общото ръководство на вестника оставало в ръцете на В. Либкнехт. Значителна роля играел във вестника А. Бебел, който ръководел издателството „Volksstaat". Маркс и Енгелс сътрудничели във вестника от момента на неговото основаване, постоянно оказвали помощ на неговата редакция и системно поправяли линията на вестника. — *4.*

5 „*Frankfurter Zeitung*" — съкратено име на вестник „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" („Франкфуртски вестник и търговски лист") — всекидневен вестник с дребнобуржоазна демократична насока; излизал във Франкфурт на Майн от 1856 г. (под това име от 1866) до 1943 г. — *4*

6 Става дума за следните точки от проекта на Готската програма:

„Като свободна основа на държавата Германската работническа партия иска:

1. Всеобщо, равно, пряко и тайно изборно право за всички мъже от 21 година нататък във всички избори в държавата и общината. 2. Пряко народно законодателство с право да се внасят и отхвърлят предложения. 3. Всеобщо военно обучение. Народно опълчение вместо постоянна войска. Предоставяне решаването на въпроса за войната и мира на народното представителство. 4. Отменяване на всички изключителни закони, по-специално законите за печата, за сдружаванията и събранията. 5. Народен съд. Безплатно съдопроизводство.

Като духовна и нравствена основа на държавата Германската работническа партия иска:

1. Всеобщо и равно за всички народно възпитание посредством държавата. Задължително посещаване на училищата. Безплатно обучение. 2. Свобода на науката. Свобода на съвестта." — *4.*

7 *Лига на мира и свободата* — буржоазно-пацифистична организация, създадена през 1867 г. в Швейцария от дребнобуржоазни републиканци и либерали (при активното участие на В. Юго, Дж. Гарибалди и други); през 1867—1868 г. в работата на Лигата участвува М. Бакунин. В началото на своята дейност Лигата се опитвала да използва за своите цели работническото движение. С декларациите си, че е възможно да се сложи край на войната чрез създаване на „Съединени европейски щати", Лигата на мира и свободата сеела сред масите фалшиви илюзии и отвличала пролетариата от класовата борба. — *5.*

8 F. Lassalle. „Arbeiterlesebuch", Frankfurt am Mein, 1863, S. 5. На тази страница Ласал дава цитат за „железния икономически закон" на работната заплата, фор-

мулиран от него в брошурата: „Offnes Antwortschreiben an das Central-Comité zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeitercongresses zu Leipzig". Zürich, 1863, S. 15—16 („Публичен отговор до Централния комитет за свикване на Всеобщ германски работнически конгрес в Лайпциг". Цорих, 1863, стр. 15—16). — *5.*

9 Виж настоящото издание, том 23, —*5.*

10 Енгелс има предвид брошурата на В. Браке: „Der Lassalle' sche Vorschlag", Braunschweig, 1873 „Предложението на Ласал". Брауншвайг, 1873). — *5.*

11 Има се предвид „Нищета на философията" и „Манифест на Комунистическата партия" (виж настоящото издание, т. 4, стр. 67—188, 419—458). — *7.*

12 Енгелс има предвид изказванията на Бакунин в книгата му „Държавност и анархия". Увод. Ч. I, издадена в Швейцария през 1873 г. Несъстоятелността на обвиненията на Бакунин е показана от Маркс в неговия конспект на Бакуниновата книга (виж настоящото издание, т. 18).

„Demokratisches Wochenblatt" („Демократически седмичник") — немски работнически вестник; под това название издаван от януари 1868 до септември 1879 г. в Лайпциг под редакцията на В. Либкнехт. От декември 1868 г. вестникът става орган на Съюза на немските работнически дружества, ръководен от А. Бебел. Първоначално вестникът се намира под известно влияние на дребнобуржоазиите идеи на Народната партия, но скоро благодарение на усилията на Маркс и Енгелс започва да води борба против ласалианството, да пропагандира идеите на Интернационала, като печата най-важните му документи, и изиграва значителна роля в създаването на немската работническа Социалдемократическа работническа партия. На Айзенахския конгрес през 1869 г. вестникът бива обявен за централен орган на Социалдемократическата работническа партия и преименуван в „Volksstaat" (виж бележка 4). — *7.*

13 Произведението на К. Маркс *„Критика на Готската програма"*, което представлява особено важен принос в развитието на основните въпроси на теорията на научния комунизъм и образец на непримирима борба против опортюнизма, е написано през април или началото на май 1875 г. и е изпратено до ръководството на айзенахската партия (на адреса на В. Браке) на 5 май 1875 г. В този труд се съдържал критически анализ на проекта за програма на бъдещата обединена социалдемократическа партия, подготвян за обединителния конгрес в Гота.

За пръв път „Критиката на Готската програма" бива публикувана в 1891 г. от Енгелс, въпреки съпротивата на опортюнистичното ръководство на германската социалдемокрация. Трудът бил напечатан в теоретичния орган на Германската социалдемократическа партия, списанието „Die Neue Zeit" („Ново време"), т. 1, бр. 18, 1891 г. с предговор на Енгелс.

Публикувайки „Критика на Готската програма", Енгелс заедно с нея отпечатва и писмото на Маркс до В. Браке от 5 май 1875 г., пряко свързано с нея.

Както е известно от писмото на Енгелс до К. Кауцки от 23 февруари 1891 г., при публикуването на „Критиката на Готската програма" Енгелс трябвало да се съгласи да бъдат смекчени някои най-резки места. В това издание документът се печата точно по ръкописа на Маркс. — *10.*

14 Има се предвид авторизираният френски превод на първия том от „Капиталът", излязъл на свитъци от 1872 до 1875 г. в Париж. — *14.*

15 Става дума за второто издание на труда на Маркс „Разкрития относно Кьолнския процес на комунистите" (виж настоящото издание, т. 8, стр. 419—487), излязло

в Лайпциг през 1875 г. в издателството на Социалдемократическата работническа партия при редакцията на централния партиен орган „Volksstaat". — *14.*

16 Виж настоящото издание, т. 4, стр. 433—434. — *23.*

17 Очевидно Маркс нарича тук иронично Марат Хаселман, главния редактор на „Neuer Social-Demokrat".

„Neuer Social-Demokrat" („Нов Социалдемократ") — немски вестник, излизал в Берлин от 1871 до 1876 г. три пъти седмично; орган на ласалианския Общ германски работнически съюз; насоката на вестника напълно отразявала водената от ласалианците политика на приспособяване към Бисмарковия режим и на кокетиране с господствуващите класи в Германия, опортюнизма и национализма на ласалианските водачи. Стоейки на сектантски позиции, вестникът водел системна борба против марксисткото ръководство на Интернационала и против Германската социалдемократическа работническа партия, поддържал враждебната спрямо Генералния съвет дейност на бакунистите и на представителите на други антипролетарски течения. — *23.*

18 Маркс има предвид уводната статия, с която вестник „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" излязъл на 20 март 1875 г. по повод проекта за програма на Социалдемократическата партия на Германия; в статията между другото се отбелязвало, че „социалдемократическата агитация е станала в известно отношение по-предпазлива: тя се отрича от Интернационала".

„Norddeutsche Allgemeine Zeitung" („Северногермански всеобщ вестник") — всекидневен реакционен вестник; през 60—80-те години — официален орган на правителството на Бисмарк; излизал в Берлин от 1861 до 1918 г. — *25.*

19 Става дума за изказванията на Ф. А. Ланге в неговата книга: „Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft", Duisburg, 1865, S. 144—161, 180 („Работническият въпрос и неговото значение за съвременността и бъдещето", Дуисбург, 1865, стр. 144—161, 180).—*25.*

20 *„L'Atelier"* („Работилница") — месечно френско списание, орган на занаятчиите и работниците, които били под влияние на идеите на християнския социализъм; издавано в Париж от 1840 до 1850 г. В състава на редакцията влизали преизбирани всеки три месеца представители на работниците. — *27.*

21 *„Културкампф"* („Борба за култура") — име, дадено от буржоазните либерали на системата от законодателни мерки на правителството на Бисмарк през 70-те години на 19 в., прокарани под флага на борбата за светска култура и насочени против католическата църква и против партията на „центъра", която подкрепяла сепаратистките и антипруски тенденции на чиновничеството, земевладелската аристокрация и буржоазията на малките и средните държави в Югозападна Германия. През 80-те години, с цел да бъдат сплотени реакционните сили, Бисмарк отменил по-голямата част от тези мерки. — *31.*

22 Става дума за тайното окръжно на Генералния съвет на Интернационала от 16 май 1875 г. за свикване на конференция на Международната работническа асоциация във Филаделфия. Този документ трябвало да подготви членовете на Интернационала за предстоящото официално разпускане на организацията. — *34.*

23 Има се предвид лондонското комунистическо просветно дружество на немските работници, основано през февруари 1840 г. от К. Шапер, И. Мол и други дейци на Съюза на справедливите. След организирането на Съюза на комунистите ръководната роля в дружеството принадлежала на местните общини на Съюза на комунистите. В дейността на дружеството вземали през 1847 и 1848-50 г. активно участие Маркс

и Енгелс. На 17 септември 1850 г. Маркс, Енгелс и редица техни привърженици излезли от дружеството поради това, че в борбата между ръководеното от Маркс и Енгелс мнозинство на Централния комитет на Съюза на комунистите и сектантско-авантюристичното малцинство (фракцията на Вилих—Шапер) по-голямата част от дружеството застанала на страната на малцинството. От края на 50-те години Маркс и Енгелс отново вземат участие в дейността на това дружество. С основаването на Интернационала дружеството, един от ръководителите на което бил Леснер, станало немска секция на Международната асоциация в Лондон. Лондонското просветно дружество продължавало да съществува до 1918 г., когато било закрито от английското правителство. — *34.*

24 „La Plebe" („Народ") — италиански вестник, излизал под редакцията на Е. Биями в Лоди от 1868 до 1875 г. и в Милано от 1875 до 1883 г.; до началото на 70-те години — буржоазнодемократична насока, след това социалистически вестник; през годините 1872—73 — орган на секциите на Интернационала. („Plebe", въпреки известна непоследователност, изиграва значителна роля в борбата против влиянието на анархистите върху работническото движение в Италия. Голяма помощ оказва на вестника Енгелс, който сътрудничи в него през 1871—1873 и 1877—1879 г. и поддържа редовна преписка с редактора Е. Биями. През 1882 г. около вестник „Plebe" се образува първата самостоятелна партия на италианския пролетариат — Работническата партия. Характеристика на вестника виж в статията на Енгелс „В Италия" (настоящия том, стр. 103—107). — *35.*

25 Речта е произнесена от Енгелс на 22 януари 1876 г. на международния митинг, свикан в чест на годишнината от Полското въстание през 1863 г. На събранието присъствували няколко десетки души — поляци, чехи, сърби, руси, немци, французи. Председателствувал полският социалист, член на Интернационала, В. Врублевски. Енгелс произнесъл речта си на немски език и след няколко дни изпратил на Врублевски нейния френски текст, вероятно за превеждане на полски език. — *36.*

26 *„Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie"* („Нов Рейнски вестник. Орган на демокрацията") излизал всекидневно в Кьолн под редакцията на Маркс от 1 юни 1848 г. до 19 май 1849 г. В състава на редакцията влизал Енгелс, както и В. Волф, Г. Веерт, Ф. Волф, Е. Дронке, Ф. Фрайлиграт и Г. Бюргерс.

Боен орган на пролетарското крило на демокрацията, „Neue Rheinische Zeitung" играл ролята на възпитател на народните маси, вдигал ги на борба против контрареволюцията. Уводните статии, които определяли позициите на вестника по най-важните въпроси на германската и европейската революция, се пишели обикновено от Маркс и Енгелс.

Решителната и непримирима позиция на вестника, неговият борчески интернационализъм, появяването по неговите страници на политически изобличения, насочени против пруското правителство и против местните кьолнски власти — всичко това още от първите месеци на съществуването на „Neue Rheinische Zeitung" довело до кампания срещу вестника от страна на феодално-монархическия и на либерално-буржоазния печат, както и преследване от страна на правителството, което особено се засилило след контрареволюционния преврат в Прусия през ноември — декември 1848 г.

Въпреки всички преследвания и полицейски тормоз „Neue Rheinische Zeitung" смело защищавал интересите на революционната демокрация, интересите на пролетариата. През май 1849 г. в обстановката на общо настъпление на контрареволюцията пруското правителство, възползвайки се от това, че Маркс не получил пруско поданство, издало заповед за изгонването му от Прусия. Изгонването на Маркс и репресиите против другите редактори на „Neue Rheinische Zeitung" станали причина за прекратяване на излизането на вестника. Последният, 301-и брой на

„Neue Rheinische Zeitung", отпечатан с червено мастило, излязъл на 19 май 1849 г. В прощалното обръщение към работниците редакторите на вестника заявили че „тяхната последна дума винаги и навсякъде ще бъде *освобождение на работническата класа!*". — *36*

[27] Произведението на Ф. Енгелс *„Пруската водка в германския райхстаг"* е написано през февруари 1876 г. Публикуването на тази статия на Енгелс, която разобличава пруското юнкерство, във вестник „Volksstaat" и като отделен отпечатък предизвикало бясна злоба на правителството на Бисмарк. Във връзка с това произведенията на Енгелс били забранени за разпространение в Германия. На руски език статията е публикувана за пръв път през 1933 г. — *39*.

[28] *„Kölnische Zeitung"* („Кьолнски вестник") — немски всекидневен вестник, излизал под това заглавие в Кьолн от 1802 г.; в периода на революцията от 1848—1849 г. и настъпилата след това реакция отразявал страхливата и предателска политика на пруската либерална буржоазия; в последната третина на XIX в. бил свързан с Национално-либералната партия. — *41*.

[29] Според древногръцката митология през време на похода срещу Троя гърците по погрешка влезли в бой с войската на своя съюзник Телеф, син на Херакъл. В сражението Ахил ранил Телеф, който се изцерил едва след като посипали раната му с желязо, изстъргано от копието на Ахил. —*49*.

[30] E. Dühring. „Cursus der National-und Socialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik". Berlin, 1873, S. 233, 234 (Е. Дюринг. „Курс по национална и социална икономия, включително по основните въпроси на финансовата политика". Берлин, 1873 г., стр. 233, 234). — *49*.

[31] Според преданието Кореджо произнесъл тези думи пред картината на Рафаел „Света Цецилия". — *49*.

[32] Има се предвид административната реформа от 1862 г. в Прусия, според която се отменявала наследствената власт на земевладелеца в селото и се въвеждали някои елементи на местно самоуправление: изборни кметове в общините, окръжни съвети или ландрати, избирани по съсловната система и пр. Целта на реформата била да заздрави държавния апарат и да засили централизацията в интерес на класата на юнкерите като цяло. Същевременно юнкерите земевладелци практически запазили местната си власт, заемайки повечето изборни длъжности лично или чрез свои хора. — *50*.

[33] Произведението на Ф. Енгелс „Вилхелм Волф" било написано през юни—ноември 1876 г. за списанието „Die Neue Welt", редактирано от В. Либкнехт. Това произведение представлява биографичен очерк за В. Волф — виден немски пролетарски революционер, на паметта на който Маркс е посветил първия том от своя главен труд — „Капиталът". Маркс самият имал намерение да напише биография на Волф. Запазила се е черновка на биография на Волф, написана от Маркс (поместена за първи път в списанието „Новая и новейшая история", кн. 4, 1959, стр. 105). Но намерението на Маркс останало неосъществено, защото тогава той не разполагал с някои необходими сведения за ранния период от живота на Волф.

Наред с биографичния материал Енгелс излага съдържанието на статиите на Волф за положението на силезийските селяни, написани за „Neue Rheinische Zeitung". Статиите на В. Волф под заглавие „Силезийският милиард" били напечатани във вестника през март и април 1849 г. Публикуването на статиите на Волф било една от мерките на „Neue Rheinische Zeitung", целта на които било въвличането в революцията на селските маси в Германия. В тях Волф дава всестранна, почи-

ваща на неоспорими факти и на статистически дании картина на експлоатацията на селяните и иска да бъдат върнати на селяните един милиард франка, които земевладелците били откраднали от тях във формата на откупни плащания. Статията на В. Волф „Силезийският милиард" имала толкова голям успех сред читателите, че Селският съюз в Силезия препечатал броевете от вестника със статиите „Силезийският милиард" в 10 000 екземпляра и ги разпространил безплатно сред селяните.

В 1886 г. трудът на Енгелс „Вилхелм Волф" бил отпечатан като част от увода на книгата на Волф „Силезийският милиард" („Die schlesische Milliarde". Abdruck aus der „Neuen Rheinischen Zeitung", März — April 1849. Mit Einleitung von Friedrich Engels. Nottingen — Zürich, 1886); втората част от увода представлявал новонаписаният раздел „Към историята на пруското селячество" (виж настоящото издание, т. 21). Енгелс направил за това издание редица съществени допълнения, а също така съкратил главите, представляващи изложение на съдържанието на статиите на Волф. — *57*.

34 Има се предвид „Немска идеология" (виж настоящото издание, т. 3), над която Маркс и Енгелс са работили през годините 1845—46.—*59*.

35 *Бундестаг* — централен орган на Германския съюз, който заседавал във Франкфурт на Майн и се състоял от представители на германските държави. Бундестагът бил оръдие на реакционната политика на германските държави. — *61*.

36 *„Демагози"* били наречени в решенията на Карлсбадската конференция на министрите на главните германски държави от 1819 г. участниците в опозиционното движение сред немската интелигенция през периода след войните с Наполеонова Франция. Участниците в това движение се обявявали против реакционния строй на немските държави, организирали политически манифестации, на които издигали искания за обединяване на Германия. Преследванията срещу „демагозите" се възобновили през 30-те години, когато под влияние на революцията от 1830 г. във Франция се засилило опозиционното и революционно движение в Германия и в други европейски страни. — *61*.

37 F. Reuter. „Ut mine Festungstid". In: „Reuters Werke", Bd. 4, Leipzig und Wien (Ф. Ройтер. „Из времената на моето затворничество". В книгата: „Съчинения на Ройтер", т. 4, Лайпциг и Виена). Споменаваното от Енгелс писмо на В. Волф до Ф. Ройтер от 30 декември 1863 г. е публикувано за пръв път в „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft", Heft 6, 1957, S. 1244—1245 („Списание за исторически науки", кн. 6, 1957 г., стр. 1244—1245).—*61*.

38 В писмото до Ф. Ройтер от 30 декември 1863 г. самият В. Волф пише, че повод за завеждането против него на дело за нарушение на закона за печата бил ръкописът на една негова статия, попаднал в ръцете на пруската полиция. — *63*.

39 Има се предвид книгата: „Die Communisten-Verschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts". Berlin, Erster Theil 1853, Zweiter Theil 1854 („Комунистическите заговори на XIX в." Берлин, част първа 1853, част втора 1854), съставена от полицейските чиновници Вермут и Щибер. В приложението към първата част на книгата, в която се излагала „историята" на работническото движение като ръководство за полицаите, били препечатани някои попаднали в ръцете на полицията документи на Съюза на комунистите. Втората част представлявала „черен списък" с биографични сведения за лица, свързани с работническото и демократическото движение. — *63*.

40 *„Deutsche-Brüsseler-Zeitung“* („Немски брюкселски вестник“), основан от немските политически емигранти в Брюксел, излизал от януари 1847 до февруари 1848 г. Първоначално насоката на вестника се определяла от стремежа на нейния редактор, дребнобуржоазния демократ Борнщед, да примири различните течения на демократическия лагер. От лятото на 1847 г. вестникът, благодарение на публикациите на Маркс и Енгелс и на техните съратници, все повече ставал глашатай на революционно-демократичните и комунистическите идеи. От септември 1847 г. Маркс и Енгелс станали постоянни сътрудници на вестника и започнали да оказват пряко влияние върху неговата насока, като през последните месеци на 1847 г. съсредоточили фактически в свои ръце неговите редакционни работи. Под ръководството на Маркс и Енгелс вестникът станал орган на формиращата се революционна партия на пролетариата — Съюза на комунистите. — *64.*

41 *Немското работническо дружество* в Брюксел било основано от Маркс и Енгелс в края на август 1847 г. с цел политическо просвещаване на немските работници, които живеели в Белгия, и пропагандиране на идеите на научния комунизъм сред тях. Под ръководството на Маркс и Енгелс и на техните съратници дружеството става легален център на обединяването на немските революционни пролетарии в Белгия и поддържа пряка връзка с фламандските и валонските работнически клубове. Най-добрите елементи от дружеството влизат в брюкселската община на Съюза на комунистите. Дейността на немското работническо дружество в Брюксел се прекратява скоро след февруарската буржоазна революция от 1848 г. във Франция и във връзка с арестите и изселването на неговите членове от белгийската полиция. — *64.*

42 *Демократическото дружество* в Кьолн се образувало през април 1848 г.; в неговия състав, наред с представителите на дребната буржоазия, влизат работници и занаятчии. Маркс и Енгелс влизат в демократическото дружество, за да влияят върху членуващите в него пролетарски елементи и да подтикват дребнобуржоазните демократи към решителни действия. Маркс взема дейно участие в ръководството на дружеството. Маркс, Енгелс, както и другите членове на редакцията на „Neue Rheinische Zeitung“ на събрания на Демократическото дружество предлагали решения, разобличаващи предателската политика на немската либерална буржоазия, осъждащи нерешителната позиция на берлинското и франкфуртското събрание. През април 1849 г. Маркс и неговите привърженици, пристъпвайки практически към създаването на пролетарска партия, скъсват организационно с дребнобуржоазната демокрация и излизат от Демократичното дружество.— *66.*

43 Става дума за примирието в шлезвиг-холщайнската война, сключено на 26 август 1848 г. между Дания и Прусия. Войната против Дания, започнала с въстанието в Шлезвиг-Холщайн, била част от революционната борба на немския народ за обединение на Германия. Правителствата на германските държави, включително и на Прусия, под натиска на народните маси били принудени да вземат участие във войната. Обаче управляващите кръгове в Прусия фактически саботирали военните действия и през август 1848 г. сключили примирие в Малмьо. Ратифицирането на това примирие през септември 1848 г. от франкфуртското Национално събрание предизвикало вълна от протести и довело до народно въстание във Франкфурт, потушено с помощта на пруските и австрийските войски. През пролетта на 1849 г. военните действия в Шлезвиг-Холщайн се възобновили, но през юли 1850 г. Прусия сключила мирен договор с Дания, което позволило на последната да разгроми въстаниците. — *66.*

44 *„Съглашателско събрание“* („Vereinbarungsversammlung“) Маркс и Енгелс наричали пруското Национално събрание, свикано в Берлин през май 1848 г. за из-

работване на конституция „по споразумение с короната". Приемайки тази формула като основа за своята дейност, събранието се отказало по този начин от принципа на народния суверенитет. — *66.*

[45] Волф е имал предвид въстанието на украинските селяни в Галиция през февруари — март 1846 г., което съвпаднало по време с националноосвободителното въстание, в Краков. Използвайки класовите противоречия, австрийските власти съумели да предизвикат сблъсквания между въстаналите галицийски селяни и полската шляхта, която се опитвала да действува в подкрепа на Краков. Селското въстание, започнало с разоръжаване на въстаническите отряди на шляхтата, се изляло след това в масово опустошаване на земевладелските имения. След като се справило с въстаническото движение на шляхтата, австрийското правителство потушило и селското въстание в Галиция. — *70.*

[46] *„Хленчещи"* (Heuler) — название на буржоазните конституционалисти, дадено им от демократите-републиканци през периода на революцията от 1848—1849 г. в Германия. — *79.*

[47] *„Размирници"* (Wühler) през 1848—1849 г. буржоазните конституционалисти в Германия наричали демократите републиканци. — *93.*

[48] Енгелс има предвид записа, публикуван в изданието „Papiers et correspondance de la famille impériale". Tome I — II, Paris, 1870—1871 („Документи и преписка на императорската фамилия". Т. I—II, Париж, 1870—71), т. II, стр. 161. — *96.*

[49] От писмата на Маркс, Енгелс и на жената на Маркс Жени Маркс се вижда, че Волф се преместил в Манчестер през септември 1853 г. — *99.*

[50] *Ландвер* — съставна част на въоръжените сили от военно задължените старши възрасти (от 27 до 32 години). В ландвера зачислявали военно задължените, преминали действителна служба в редовната армия и прекарали известен срок в запаса. Системата на ландвера за първи път се появила в Прусия в 1813—1814 г., по-късно тя била въведена в другите германски държави и в Австрия. В мирно време се провеждали само отделни учебни мобилизации на части на ландвера; през време на война ландверът се повиквал на служба в тила и за гарнизонна служба. — *102.*

[51] Има се предвид произведението на К. Маркс и Ф. Енгелс „Алиансът на социалистическата демокрация и Международната работническа асоциация" (виж настоящото издание, т. 18, стр. 323—454), излязло на немски в Брауншвайг през 1874 г. под заглавието „Ein Complot gegen die Internationale Arbeiter-Association"; в редактирането на превода вземал пряко участие Енгелс. — *103.*

[52] Тук и по-нататък Енгелс цитира писмото на Бакунин до испанския социалист Франсиско Мора от 5 април 1872 г., публикувано наред с други документи на Алианса в XI раздел от труда на Маркс и Ф. Енгелс „Алиансът на социалистическата демокрация и Международната работническа асоциация" (вж. настоящото издание, т. 18, стр. 452—454). — *103.*

[53] *„Bulletin de la Fédération jurassienne de l'Association Internationale des Travailleurs"* (Бюлетин на Юрската федерация на Международната работническа федерация") — орган на швейцарските анархисти; излизал през 1872—1878 г. на френски език първо два пъти месечно, а от юли 1873 г. един път седмично под редакцията на Гийом. — *105.*

54 *„Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe“* („Рейнски вестник за политика, търговия и промишленост“) — всекидневен вестник, излизал в Кьолн от 1 януари 1842 г. до 31 март 1843 г. Вестникът бил основан от представители на рейнската буржоазия, опозиционно настроена по отношение на пруския абсолютизъм. За сътрудници на вестника били привлечени някои младохегелианци. От април 1842 г. К. Маркс става сътрудник на „Rheinische Zeitung“, а от октомври същата година — един от неговите редактори. В „Rheinische Zeitung“ били поместени и редица статии на Ф. Енгелс. При редакторството на Маркс вестникът започнал да взема все по-определен революционнодемократичен характер. Правителството въвело за „Rheinische Zeitung“ особено строга цензура, а след това го спряло. — *108.*

55 *„Deutsch-Französische Jahrbücher“* („Немско-френски годишник“) бил издаван в Париж под редакцията на К. Маркс и А. Руге на немски език. Излязъл само първият, двоен брой през февруари 1844 г. В него били поместени произведенията на К. Маркс: „По еврейския въпрос“ и „Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод“, както и произведенията на Ф. Енгелс „Очерци към критика на политическата икономия“ и „Положението на Англия. Томас Карлейл. „Минало и настояще““ (виж настоящото издание, том 1, стр. 368—398, 399—413, 523—550, 551—575). Тези произведения бележат окончателното преминаване на Маркс и Енгелс от революционния демократизъм към материализма и комунизма. Главна причина за спирането на списанието били принципните разногласия на Маркс с буржоазния радикал Руге. — *109.*

56 Енгелс има предвид заповедта от 16 януари 1845 г. за изгонване на Маркс и на редица сътрудници на вестник „Vorwärts!“ от Франция, издадена от френското правителство под натиска на пруското правителство. — *109.*

57 *„Kreus-Zeitung“* („Кръстов вестник“) — така бил наричан (поради това, че в заглавието била изобразена емблемата на ландвера — кръст) немският всекидневен вестник „Neue Preußische Zeitung“ („Нов пруски вестник“); издаването му започнало в Берлин от юни 1848 г.; бил орган на контрареволюционната придворна клика и на пруските юнкери. — *110.*

58 *„Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“* („Нов Рейнски вестник. Политико-икономически преглед“) — списание, основано от Маркс и Енгелс през декември 1849 г. и издавано от тях до ноември 1850 г. Списанието било теоретичен и политически орган на Съюза на комунистите, продължение на издавания от Маркс и Енгелс през време на революцията от 1848—1849 г. „Neue Rheinische Zeitung“ („Нов рейнски вестник“). От март до ноември 1850 г. излезли всичко шест книжки на списанието, между които един двоен номер (5—6). Списанието се редактирало в Лондон, а се печатало в Хамбург. На корицата фигурирал и Ню Йорк, тъй като Маркс и Енгелс разчитали на разпространението на списанието и сред немските емигранти в Америка. Преобладаващата част от материалите (статии, прегледи, рецензии) се пишели от Маркс и Енгелс, които привличали за сътрудничество и своите привърженици В. Волф, И. Вайдемайер, Г. Екариус. От произведенията на основоположниците на марксизма в списанието били поместени „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“ от Маркс, „Германската кампания за имперска конституция“ и „Селската война в Германия“ от Енгелс, както и редица други работи. В произведенията, поместени в списанията, се правели изводи от революцията през 1848—1849 г. и се съдържала по-нататъшна разработка на теорията и тактиката на революционната пролетарска партия. Списанието прекратило съществуването си поради полицейските ограничения в Германия и липсата на материални средства. — *111.*

59 „New-York Daily Tribune" („Нюйоркска всекидневна трибуна") — американски вестник, излизал от 1841 до 1924 г. Основан от видния американски журналист и политически деец Хорас Грили, вестникът до средата на петдесетте годиии бил орган на лявото крило на американските виги, а след това орган на републиканската партия. През 40—50-те години вестникът стоял на прогресивни позиции и пишел против робовладеннето. Сътрудничеството на Маркс във вестника започнало от август 1851 г. и продължило повече от десет годинн, до март 1862 г. Голям брой статнн за „New-York Daily Tribune" по молба на Маркс били написани от Енгелс. Сътрудничеството на Маркс във вестника престанало в началото на Гражданската война в САЩ, когато в редакцията се засилило влиянието на привържениците на компромиса с робовладелските щати и редакцията на вестника напуснала прогресивните позиции.. — *111*.

60 „Das Volk" („Народ") — седмичен вестник, излизал на немски език в Лондон от 7 май до 20 август 1859 г. Основан бил като официален орган на лондонското Комунистическо просветно дружество на немските работници. От брой 2 вестникът излизат при много близкото участие на Маркс, който скоро става негов фактически редактор. Във вестник „Volk" бил напечатан предговорът на Маркс към неговия труд „Към критиката на политическата икономия", рецензията на Енгелс за същия труд на Маркс, както и редица другн статии на Маркс и Енгелс. Излезлн всичко 16 броя на вестника; нзлизането на вестника се прекратило на 20 август 1859 г. поради липса на парични средства. — *112*.

61 Виж бележка 48. — *112*.

62 Има се предвнд икономическата крнза от 1873 г., обхванала Австрия, Германия, САЩ, Англия, Франция, Холандия, Белгия, Италия, Русия и други страни, която се отличавала с голяма сила и дълбочина. — *116*.

63 Писмото на Маркс до редакцията на „Отечественные записки" било написано от него скоро след появяването в това списание през октомври 1877 г. на статията на идеолога на руското народничество Н. К. Михайловскн „Карл Маркс пред съда на г. Ю. Жуковски" („Отечественные записки", кн. 10, Современное обозрение, стр. 320—356), която съдържала погрешно тълкуване на „Капиталът". Писмото остава неизпратено и бива намерено от Енгелс в книжата на Маркс едва след неговата смърт. Енгелс прави преписи от писмото и един от тях заедно с писмото си от 6 март 1884 г. изпраща на члена на групата „Освобождение на труда" В. И. Засулич в Женева. В Женева писмото бива публикувано през 1886 г. в бр. 5 на „Вестник Народной воли". В руския легален печат писмото на Маркс бива публикувано през октомври 1888 г. в списанието „Юридический вестник". — *119*.

64 K. Marx. „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie". Bd. I, Hamburg. 1867, S. *763*. — *119*.

65 A. Haxthausen. „Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Rußlands", Th. I—III. Hannover — Berlin. 1847—1852 (А. Хакстхаузен. „Студии върху вътрешните отношения, народния живот и особено селските учреждення на Русия", том I—III, Хановер — Берлин, 1847—1852 г.). — *119*.

66 K. Marx. „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie". 2. Aufl., Bd. I, Hamburg, 1872, S. 817 (виж настоящото издание, том 23. — *119*.

67 K. Marx. „Le Capital", Paris, [1875] (виж настоящото издание, том 23).

Разликата между редакцията на текста на този цитат и текста на даденото място в 23 том се обяснява с това, че Маркс цитира първия том на „Капитала“ по френското издание от 1875 г., а руският превод в 23 т. е направен от 4-тото немско издание от 1890 г — *120.*

68 Става дума за неуспялото покушение срещу Бисмарк на 7 май 1866 г. в Берлин — *125.*

69 Енгелс има предвид борбата за републиката във Франция против монархичните сили и по-специално избухналия след изборите от 1876 г. конфликт между монархичните кръгове и републиканското мнозинство в камарата на депутатите. В този конфликт победили републиканците и във Франция се утвърдила парламентарната република. — *126.*

70 През 1877 г. в САЩ се разгръща широко борбата на работническата класа с капиталистите. Едно от най-големите събития на тази борба е стачката на железничарите през юли 1877 г., предизвикана от намалението с 10 % на заплатите по трите главни железопътни линии в западна посока — Пенсилванската, Балтимор—Охайо и Нюйоркската централна. Стачката била задушена само с помощта на правителствените войски и на буржоазни въоръжени отряди. — *126.*

71 Има се предвид Руско-турската война от 1877—1878 г. — *126.*

72 Тази статия е написана от Енгелс за американския седмичник „The Labor Standart“ („Знаме на труда“), издаван през годините 1876—1900 от емигриралия в САЩ деец на ирландското работническо движение Мак-Донел. През 1931 г. статията се публикува на немски език в списанието „Die Gesellschaft“ (Jahrg. 8, Bd. II) и на руски език в списанието „Борьба классов“, кн. 6—7. — *128.*

73 Има се предвид дезорганизаторската дейност на анархистите. — *131.*

74 Става дума за едно от най-големите сражения на Френско-пруската война от 1870—1871 г., станало на 1—2 септември 1870 г. и завършило с победата на немските войски и с капитулацията на френската армия под командуването на Мак-Махон. Поражението на френските войски при Седан ускорило краха на Втората империя. — *133.*

75 Става дума за бунта на анархистите, завладели през 1877 г. малкото градче Летино в Италия в провинция Беневенто; въстанието било потушено от полицията. — *135.*

76 Ироничен израз, в основата на който лежи преданието за трите шивачки от Тули стрийт, които изпратили в камарата на общините жалба, започваща с думите: „Ние, народът на Англия“. — *137.*

77 Има се предвид Новата мадридска федерация, образувана на 8 юли 1872 г. от членовете на редакцията на вестник „La Emancipacion“ („Освобождение“), изключени от анархисткото мнозинство от Мадридската федерация във връзка с разобличенията, които вестникът направил за дейността на тайния Алианс в Испания. Активно участие в организирането и дейността на Новата мадридска федерация взема П. Лафарг. Новата мадридска федерация води решителна борба срещу разпространението на влиянието на анархистите в Испания, пропагандира идеите на научния социализъм, бори се за създаване на самостоятелна пролетарска партия в Испания. В нейния орган, вестник „Emancipacion“, сътрудничи Енгелс. — *137.*

78 *„O Protesto“* („Протест“) — португалски социалистически седмичен вестник, започнал да излиза в Лисабон от 1875 г. — *138.*

79 Има се предвид демократичният вестник „Народна воља“, излизал в Смедерево (Сърбия) от октомври 1875 г. — *140.*

80 По закона от 1872 г. във Франция била установена обща задължителна военна повинност. — *145.*

81 Има се предвид полското националноосвободително въстание от 1863—1864 г. — *149.*

82 *„The Daily News“* („Всекидневни новини“) — английски либерален вестник, орган на индустриалната буржоазия; излизал под това заглавне в Лондон от 1846 до 1930 г. — *151.*

83 *„National-Zeitung“* („Национален вестник“) — немски всекидневен буржоазен вестник, издаван в Берлин от 1848 до 1915 г. — *151.*

84 *„Staats-Anzeiger“* — съкратено название на немския всекидневен вестник „Königlich-Preußischer Staats-Anzeiger“ („Кралско-пруски държавен вестник“), официален орган на пруското правителство; под това нме излизал в Берлин от 1851 до 1871 г. — *151.*

85 *„Der Vorbote“* („Предвестник“) — месечно списание, официален орган на немските секции на Интернационала в Швейцария; издаван на немски език в Женева от 1866 до 1871 г., отговорен редактор бил И. Ф. Бекер. Списанието провеждало общо взето линията на Маркс и на Генералния съвет, като публикувало системно документите на Интернационала и давало информация за дейността на секциите на Асоциацията в различните страни. — *151.*

86 Има се предвид гибелта на немския броненосец „Великият курфюрст“ на 31 май 1878 г. в Па-де-Кале при град Фолкстън (Англия) поради сблъскване с кораба „Крал Вилхелм“. — *152.*

87 Статията на К. Маркс *„Историята на Международната работническа асоциация, съчинена от господин Джордж Хауел“* е написана в началото на юли 1878 г. като отговор на напечатаната в списанието „The Nineteenth Century“ („Деветнадесети век“) статия на ренегата Хауел „История на международната асоциация“, която съдържала лъжи относно историята на Интернационала и ролята на Маркс в него. Редакцията на списанието отказала да напечата статията на Маркс и тя била публикувана в списанието „The Secular Chronicle“ („Светска хроника“), брой 3 от 4 август 1878 г. Това списание имало атеистично-републиканската насока и неговата редакторка Х. Ло била някога член на Интернационала.

В немски превод статията бива напечатана в „Neue Zeit“, т. 1, бр. 1, 1901—1902 г., стр. 585—589. Тази публикация обърнала вниманието на В. И. Ленин. На руски език статията на Маркс излиза за пръв път в списанието „Пролетарская революция“, кн. 1 от 1933 г. — *155.*

88 „Nineteenth Century“, vol. IV, p. 19, July — December, London, 1878.

„The Nineteenth Century“ („Деветнадесети век“) — английско месечно списание с либерална насока; под това име излиза в Лондон от 1877 до 1900 г.; от 1900 г. носи името „The Nineteenth Century and After“ („Деветнадесети век и после“), от 1951 г. излиза под името „The Twentieth Century“ („Двадесети век“). — *155.*

89 Хауел нарича конгрес Лондонската конференция, състояла се от 25 до 29 септември 1865 г.; в работата ѝ участвували членовете на Генералния съвет и ръководителите на отделните секции. Конференцията изслушала доклада на Генералния съвет, одобрила неговия финансов отчет и дневния ред на предстоящия конгрес. Лондонската конференция, подготовката и провеждането на която били ръководени от Маркс, изиграла голяма роля в периода на създаването и организационното оформяване на Интернационала. — *155.*

90 Писмото на Мартен е било поместено във вестник „Siècle" от 14 октомври 1865 година.

„*Le Siècle*" („Век") — френски всекидневен вестник, излизал в Париж от 1836 г. до 1939 г.; през 60-те години на XIX в. — умерено републикански вестник. — *156.*

91 Виж настоящото издание, т. 16, стр. 19—21.

Обръщението до президента на САЩ А. Линколн било написано от Маркс между 22 и 29 ноември 1864 г. Решението да се изпрати приветствие до Линколн по случай неговото второ избиране за президент се взема от Генералния съвет на 22 ноември. Написаният от Маркс текст на обръщението бива единодушно одобрен от Генералния съвет на 29 ноември 1864 г. и предаден на президента Линколн чрез американския посланик в Лондон Адамс. На 28 януари 1865 г. на адреса на Генералния съвет се получава отговор от името на Линколн, прочетен на заседанието на съвета от 31 януари и напечатан във вестник „The Times" на 6 февруари 1865 г. Както отбелязва Маркс в писмо до В. Либкнехт, от всички отговори на Линколн на получени от него поздравления от различни организации само отговорът до Международната работническа асоциация е бил „не просто *формално* потвърждаване за получаване". — *157.*

92 Има се предвид *Алиансът на социалистическата демокрация* — организация, основана от М. Бакунин през 1868 г. Членовете на Алианса провъзгласили за своя програма атеизма, изравняването на класите и премахването на държавата. Те отричали необходимостта от политическа борба на работническата класа. Дребнобуржоазната анархистка програма на Алианса намерила подкрепа в слаборазвитите в индустриално отношение области на Италия, Швейцария и някои други страни. През 1869 г. Алиансът се обръща към Генералния съвет с молба да бъде приет в Интернационала. Генералният съвет се съгласява да приеме секциите на Алианса при условие той да бъде разпуснат като самостоятелна организация. Но в действителност, влизайки в Интернационала, членовете на Алианса запазили своята тайна организация в Международната работническа асоциация и начело с Бакунин повели борба против Генералния съвет. Борбата на Алианса против Интернационала се засилила след поражението на Парижката комуна, когато Бакунин и неговите привърженици се обявяват особено рязко против идеята за пролетарската диктатура и за укрепването на самостоятелната политическа партия на работническата класа, основана на принципите на демократическия централизъм. Хагският конгрес на I Интернационал през септември 1872 г. с голямо мнозинство решава водачите на Алианса — Бакунин и Гийом — да бъдат изключени от Интернационала — *157.*

93 Виж настоящото издание, т. 18, стр. 17. — *157.*

94 „*The Commonwealth*" („Република") — английски седмичен вестник, орган на Генералния съвет на Интернационала, издаван в Лондон от февруари 1866 г. до юли 1867 г. В състава на редакционната комисия до юни 1866 г. влиза Маркс; 9 февруари до април 1866 г. редактор е Г. Екариус. Във вестника се печатили информация на заседанията ва Генералния съвет и документите иа Ин-

тернационала. В резултат на съглашателската политика на трейдюнионистките лидери, влизащи в ръководството на вестника, в хода на борбата за изборна реформа вестникът изменил своята насока и се превърнал фактически в орган на радикалната буржоазия. — *157.*

95 Виж настоящото издание, т. 17, стр. 315—369. — *158.*

96 Виж писмото на К. Маркс до редактора на вестник „Daily News" (настоящото издание, т. 17, стр. 379—380). — *158.*

97 *Земевладелска камара* — презрително название на Френското Национално събрание от 1871 г., което се състояло предимно от реакционерн монархисти: провинциални земевладелци, чиновници, рентиери и търговци, избрани в селските изборни райони. От 630 депутати в събранието имало около 430 монархисти.

В края на 1871 г. това национално събрание предприело анкета на събитията, свързани с Парижката комуна, материалите на която били публикувани под названието „Enquête parlementaire sur l'insurrection du 18 mars". T. I—III, Versailles, 1872 („Парламентарна анкета за въстанието от 18 март". т. I—III, Версай, 1872 г.) — *158.*

98 Отчет на Генералния съвет пред IV годишен конгрес на Международната работническа асоциация (настоящото издание, т. 16, стр. 391). — *159.*

99 Тук и по-горе става дума за репресивните мерки на реакционните сили в Европа против I Интернационал след падането на Парижката комуна. В редица страни дейността на Интернационала бива официално забранена. В един циркуляр на испанския министър на външните работи Бонифасио, публикуван през март 1872 г., се предвиждало обединяване на усилията на всички правителства за общи действия против Интернационала. На срещите на германския и на австрийския императори през август 1871 г. в Гащайн и през септември 1871 г. в Залцбург, подготвени от предварителната кореспонденция на Бисмарк с канцлера на Австро-Унгария Бьойст, също се обсъждал специално въпросът за обща борба против Интернационала. — *159.*

100 *Циркулярното писмо* на К. Маркс и Ф. Енгелс от 17—18 септември 1879 г., изпратено до А. Бебел, но предназначено от авторите за цялото ръководство на Германската социалдемократическа партия, има характер на партиен документ. Затова свидетелствува неговото съдържание и собствените изказвания на Маркс и Енгелс. В писмо до Ф. А. Зорге от 19 септември 1879 г. Маркс нарича този документ циркулярно писмо, предназначено „за *вътрешно обръщение* сред водачите на германската партия". В. И. Ленин (за когото текстът на писмото е останал неизвестен), въз основа на преписката на Маркс и Енгелс, също нарича написаното от Маркс и Енгелс изложение на техните възгледи и на партийната позиция по отношение на появилия се в партията опуртюнизъм „пряк циркуляр до Бебел, Либкнехт и другите водачи на с.-д. партия" (В. И. Ленин. Съч., 4 изд., т. 12, стр. 354—355). Енгелс написва проекта за писмото в средата на септември. На 17 септември, след връщането на Маркс в Лондон, този проект веднага бил обсъден от тях съвместно и окончателно сформен.

Писмото за пръв път е публикувано в списанието „Die Kommunistische, Internationale", XII. Jahrg., Heft 23, 15 юни 1931 г. — *165.*

101 Има се предвид *„Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik"* („Годишник за социална наука и социална политика") — списание със социал-реформистка насока, издавано през годините 1879—1881 от К. Хьохберг (под псевдонима Лудвиг Рихтер) в Цюрих; излизат три книжки. — *165.*

102 *„Die Laterne“* („Фенер“) — седмично социалдемократическо сатирично списание; критикувало опортюнистичната тенденция сред Германската социалдемократическа партия в началото на влизането в сила на извънредния закон против социалистите; излизало от 15 декември 1878 г. до 29 юни 1879 г. в Брюксел под редакцията на К. Хирш. — *166.*

103 *„Freiheit“* („Свобода“) — немски седмичен вестник с анархистка насока, основан през 1879 г. в Лондон от И. Мост; Маркс и Енгелс неведнъж критикуват Мост и редактирания от него вестник за анархистични писания. По-късно вестникът е здаван в Белгия (1882 г.) и в САЩ (1882—1910 г.). — *168.*

104 *„Vorwärts“* („Напред“) — централен орган на Социалистическата работническа партия на Германия след Готския конгрес от 1876 г.; излизал в Лайпциг от октомври 1876 г. Излизането на вестника се прекратява през октомври 1878 г. във връзка с извънредния закон против социалистите. — *171,*

105 Статия, написана от К. Хьохберг, Е. Бернщайн и К. Шрам и напечатана в списанието „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Jahrg. I, Erste Hälfte, Zürich, 1879, S. 75—96. — *172.*

106 Имат се предвид барикадните боеве в Берлин на 18 март, сложили началото на революцията от 1848—1849 г. в Германия. — *174.*

107 Става дума за извънредния закон против социалистите, приет от германския райхстаг през октомври 1878 г. — *176.*

108 *„Die Zukunft“* („Бъдеще“) — списание със социал-реформистка насока, издавано от група членове на Германската социалдемократическа партия; излизало от октомври 1877 до ноември 1878 г. в Берлин. Издател на списанието бил К. Хьохберг. Маркс и Енгелс рязко критикуват списанието за опитите му да тласне партията по реформистки път.

„Die Neue Gesellschaft“ („Ново общество“) — социалреформистко списание, излизало в Цюрих през годините 1877—1880. — *177.*

109 Произведението на Ф. Енгелс *„Социализмът на господин Бисмарк“*, поместено в два броя на вестник „Égalité“, е било написано в края на февруари 1880 г. При написването му Енгелс използвал факти, намиращи се в книгата на Р. Майер „Politische Gründer und die Corruption in Deutschland“. Leipzig, 1877 („Политически грюндери и корупцията в Германия“. Лайпциг, 1877 г.).

„L'Égalité“ („Равенство“) — френски седмичен социалистически вестник, основан през 1877 г. от Ж. Гед, от 1880 до 1883 г. излиза като орган на френската Работническа партия. Вестникът излиза в шест серии. Първа, втора и трета серия на вестника излизат всяка седмица (излезли 113 броя), четвърта и пета серии — всекидневно (излезли 56 броя). От шеста серия, която трябвало да излиза седмично, излязъл само един брой през 1886 г. Сериите се отличавали по своите подзаглавия. — *180.*

110 Има се предвид речта на Бисмарк в райхстага, публикувана в изданнето: „Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstags“. 4. Legislaturperiode. I. Session 1878, Bd. I, Berlin, 1878, S. 70, 125 („Стенографски известия за дебатите в германския райхстаг“ 4 легислатура. 1 сесия 1878 г., т. I, Берлин, 1878, стр. 70—125). — *180.*

111 *Crédit Mobilier* („Пълно название: Société générale du Crédit Mobilier) — голяма френска акционерна банка, създадена през 1852 г. Основна цел на Crédit Mobilier е било посредничеството в кредитирането и грюндерството (участие в уч-

редяването на индустриални и други предприятия). Главен източник на доходите на банката било спекулирането с акциите на учредените от него акционерни дружества. Crédit Mobilier е била тясно свързана с правителствените кръгове на Втората империя. През 1867 г. банката претърпява крах и през 1871 г. бива ликвидирана. По подобие на френската Crédit Mobilier аналогични институти се създават в някои други европейски страни. Маркс специално посвещава на анализа на дейността на Crédit Mobilier и на оценката на ролята на акционерните обединения в развитието на капитализма редица статии (виж настоящото издание, т. 12, стр. 21—37). — *181.*

112 Има се предвид изказването на Рело в книгата му: „Briefe aus Philadelphia". Braunschweig, 1877 („Писма от Филаделфия". Брауншвайг, 1877 г.). — *183.*

113 Има се предвид Първото и Второто възвание на Генералния съвет на Международната работническа асоциация за Френско-пруската война (настоящото издание, т. 17, стр. 3—8, 273—281). — *188.*

114 *„Развитие на социализма от утопия в наука"* се появява въз основа на трите глави от произведението на Ф. Енгелс „Анти-Дюринг", написано от него през 1877—1878 г.

По молба на П. Лафарг Енгелс преработва през 1880 г. три глави на „Анти-Дюринг" (I глава на „Увода" и I и II глави на третия дял) в самостоятелна популярна работа, напечатана първоначално във френското социалистическо списание „La Revue socialiste" под заглавие „Утопичен социализъм и научен социализъм", а след това издадена през същата година като отделна брошура. Френското издание е послужило за основа на полското и италианското. През 1883 г. брошурата бива издадена на немски език под заглавието „Развитие на социализма от утопия в наука" (на титулния лист на което е отпечатана 1882 г.). Тази брошура още през живота на Енгелс бива преведена от немски на редица европейски езици и намира широко разпространение между работниците, изигравайки огромна роля в пропагандата на марксистките идеи. Последното немско (четвърто) издание на това произведение през живота на Енгелс излиза в Берлин през 1891 г. Брошурата се отличава от съответните глави на „Анти-Дюринг" по разположение на материала, съдържа допълнителни вмъквания и някои изменения в сравнения с текста на „Анти-Дюринг". — *189.*

115 G. W. F. Hegel. „Philosophie der Geschichte", Werke, 2. Aufl. Bd. IX, Berlin 1840. — *194.*

116 Според теорията на Русо хората първоначално са живеели в условия на естествено състояние, при което всички са били равни. Пораждането на частната собственост и развитието на имущественото неравенство обусловило преминаването на хората от естественото в гражданско състояние и довело до образуването на държавата, основана на обществен договор. Но по-нататък развитието на политическото неравенство довежда до нарушаване на обществения договор и до възникване на ново естествено състояние. Разумната държава, основана на нов обществен договор, е призвана да отстрани това състояние.

Тази теория е развита в съчиненията на Русо: „Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes". Amsterdam, 1755 („Разсъждение за произхода и основите на неравенството между хората". Амстердам, 1755 г.) и „Du contract social; ou, Principes du droit politique". Amsterdam 1762 („За обществения договор или Принципи на политическото право". Амстердам, 1762). — *194.*

117 Енгелс има предвид „истинските левелери" („истинските уравнители"), или „дигерите" („копачите") — представителите на крайното ляво течение през периода на

английската буржоазна революция от XVII в. „Дигерите“, които изразявали интересите на най-бедните слоеве в селата и градовете, искали да се ликвидира частната собственост върху земята, пропагандирали идеите на примитивния уравнителен комунизъм и се опитвали да ги осъществят на практика чрез колективна обработка на общинни земи. — *195.*

118 Енгелс има предвид преди всичко произведенията на представителите на утопичния комунизъм — Т. Мор („Утопия“, издадено през 1516 г.) и на Т. Кампанела („Градът на Слънцето“, издадено през 1623 г.). — *195.*

119 *Време на терора* — периода на революционнодемократичната диктатура на якобинците (юни 1793 — юли 1794 г.), когато в отговор на контрареволюционния терор на жирондистите и роялистите якобинците приложили революционен терор.

Директорията (състояла се от пет директора, един от които всяка година се преизбирал) — ръководен орган на изпълнителната власт във Франция, учреден съгласно конституцията от 1795 г., приета след падането през 1794 г. на революционната якобинска диктатура; съществувала до държавния бонапартистки преврат от 1799 г.; поддържала режим на терор против демократичните сили и защищавала интересите на едрата буржоазия. — *196.*

120 Има се предвид лозунгът на френската буржоазна революция от края на XVIII в.: „Свобода. Равенство. Братство.“ — *197.*

121 „Letters d'un habitant de Cénève à ses contemporains“ („Писма на един женевски жител до съвременниците“) — първото произведение на Сен-Симон; било написано в Женева в 1802 г., издадено анонимно и без посочване на мястото и времето на издаването в Париж през 1803 г. Енгелс се е ползвал от изданията: G. Hubbard. „Saint-Simon. Sa vie et ses travaux. Suivi de fragments des plus célèbres écrits de Saint-Simon“. Paris, 1857 (Г. Юбар. „Сен-Симон. Неговият живот и дело. С приложение на откъси от най-знаменитите съчинения на Сен-Симон“. Париж, 1857). В това издание има неточности в датирането на отделните произведения на Сен-Симон.

Първо голямо произведение на Фурие е неговата книга „Théorie des quatre mouvements et des destinées générales“ („Теория на четирите движения и на всеобщите съдби“), написана през първите години на XIX в. и издадена анонимно в Лион през 1808 г. (на титулния лист като място на издаването, навярно по цензурни съображения, е посочен Лайпциг).

Ню-Ланарк (New Lanark) — памуко-предачна фабрика близо до шотландския град Ланарк, основана през 1784 г. с малко селище при нея. — *197.*

122 Енгелс цитира второто писмо от произведението на Сен-Симон „Писма на един женевски жител до съвременниците“. В изданията на Юбар тези места са на стр. 143 и 135. — *199.*

123 Енгелс има предвид откъс от „Писмата на А. Сен-Симон до един американец“ (второ писмо). Тези писма са поместени в сборника: H. Saint-Simon. „L'industrie“ ou Discussions politiques, morales et philosophiques, dans l'intérêt de tous les hommes livrés à des travaux utiles et indépendants“. T. II, Paris, 1817 (А. Сен-Симон. „Индустрия, или политически, морални или философски разсъждения в интерес на всички хора, посветили себе си на полезни и самостоятелни трудове“. Т. II, Париж, 1817). В изданието на Юбар този откъс се намира на стр. 155—157. — *199.*

124 Енгелс има предвид две написани от Сен-Симон и ученика му О. Тиери

работи: „De la réorganisation de la société européenne, ou de la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun son indépendance nationale" („Реорганизацията на европейското общество или необходимостта и средствата за обединяване на народите на Европа в единно политическо тяло при запазване на националната независимост за всеки от тях") и „Opinion sur les mesures à prendre contre la coalition de 1815" („Мнение за мерките, които трябва да се вземат против коалицията от 1815 г."); двете брошури са издадени в Париж, първата през октомври 1814 г., втората — през 1815 г. В изданието на Юбар откъсите от първото произведение се намират на стр. 149—154, а съдържанието на двете брошури се излага на стр. 68—76.

Съюзните армии на страните, участвували в 6-та антифренска коалиция (Русия, Австрия, Англия, Прусия и др. държави), влизат в Париж на 31 март 1814 г. Наполеоновата империя пада, а самият Наполеон след отричането му бива принуден да отиде на заточение на остров Елба. Във Франция се извършва първата реставрация на Бурбонската монархия.

Сто дни — периода иа кратковременнното възстановяване на Наполеоновата империя, продължил от момента на връщането му от заточение от остров Елба в Париж на 20 март 1815 г. до неговото второ отказване от властта на 22 юни същата година след поражението при Ватерло. — *200.*

125 *При Ватерло* (Белгия) на 18 юни 1815 г. армията на Наполеон бива разбита от англо-холандските войски под командуването на Уелингтън и от пруската армия под командуването на Блюхер. Сражението изиграва решаваща роля в кампанията от 1815 г., като предопределя окончателната победа на седмата антифренска коалиция (Англия, Русия, Австрия, Прусия, Швеция, Испания и др. държави) и падането на Наполеоновата империя. — *200.*

126 Тази мисъл е развита още в първата книга на Фурие „Теория за четирите движения", където по-конкретно се съдържа следното общо положение: „социалният прогрес и измененията на периода се извършват в съответствие с прогреса на жените към свобода, а упадъкът на социалния ред се извършва в съответствие с намалението на свободата на жените". Фурие резюмира тази мисъл във формулата: „Разширяването на правата на жените е основен принцип на всеки социален прогрес" (Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. I, Paris, 1841, p. 195—196). — *200.*

127 Ср. Ch. Fourier. „Théorie de l'unité universelle", vol. I et IV; Oeuvres complètes, t. II, Paris, 1843, p. 78—79 et t. V, Paris, 1841, p. 213—214 (Ш. Фурие. „Теория за всемирното единство", томове I и IV; пълно събрание на съчиненията, т. II, Париж, 1843, стр. 78—79 и т. V, Париж, 1841, стр. 213—214.)

За „омагьосания кръг", в който се движи строят на цивилизацията, виж Ch. Fourier. „Le Nouveau Monde industriel et sociétaire, ou Invention du procédé d'industrie attrayante et naturelle distribuée en séries passionnées"; Oeuvres complétes, t. VI, Paris, 1845, p. 27—46, 390 (Ш. Фурие. „Нов стопански и социетарен свят, или Откритие на начин за привлекателен и природосъобразен труд, разпределен в серии по влечение"; пълно събрание на съчиненията, т. VI, Париж, 1845, стр. 27—46, 390). Първото издание на произведението излиза в Париж през 1829 г. Виж още Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. I, Paris, 1841, p. 201.

128 Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. VI, Paris, 1845, p. 35. — *201.*

129 Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. I, Paris, 1841, p. 50 et suiv. — *201.*

130 R. Owen. „The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race; or the Coming Change from Irrationality to Rationality". London, 1849 (Р. Оуен. „Революцията в умовете и практиката на човешкия род, или Бъдещият преход от неразумност към разумност". Лондон, 1849.). — *203.*

131 R. Owen. „Report of the proceedings at the several public meetings, held in Dublin . . . on the 18th March, 12th April, 19th April and 3th May". Dublin, 1823 (Р. Оуен. „Отчет за няколко публични събрания, състояли се в Дъблин . . . на 18 март, 12 и 19 април и 3 май". Дъблин, 1823 г.). — *203.*

132 През януари 1815 г. на голямо публично събрание в Глазгоу Оуен предлага редица мерки за облекчаване положението на децата и възрастните работници във фабриките. Билът, внесен по инициатива на Оуен през юни 1815 г., се приема от парламента като закон едва през юли 1819 г., и то в силно окастрен вид. Законът, който регламентирал труда в памукопредачните фабрики, забранявал да работят деца по-малки от 9 години, ограничавал на 12 часа работния ден на лицата до 18 години и установявал за всички работници две почивки, за закуска и за обед, с обща продължителност час и половина. — *204.*

133 През октомври 1833 г. в Лондон под председателството на Оуен се състоял конгрес на кооперативните дружества и на професионалните съюзи, на който бил формално основан *Великият национален обединен съюз на производствата на Великобритания и Ирландия;* уставът на съюза бива приет през февруари 1834 г. Според замисъла на Оуен този съюз трябвало да вземе в свои ръце управлението на производството и да извърши по мирен път пълно преобразяване на обществото. Обаче този утопичен план се провалил. Съюзът, който срещнал силна съпротива от буржоазното общество и държавата, през август 1834 г. се разпаднал. — *204.*

134 Имат се предвид базарите за справедлива размяна на продукти на труда (Equitable Labour Exchange Bazaars), основани от работнически кооперативни дружества в различни английски градове; първият такъв базар бил основан от Роберт Оуен в Лондон през септември 1832 г. и просъществувал до средата на 1834 г. — *204.*

135 Опитът да организира разменна банка Прудон предприема през време на революцията от 1848—1849 години. Неговата Banque du peuple (народна банка) бива основана в Париж на 31 януари 1849 г. Банката съществува около два месеца и то само на книга: тя фалирва, преди да започне редовно да функционира, и в началото на април бива закрита. — *204.*

136 Диалогът на Д. Дидро „Племенникът на Рамо" („Le neveu de Rameau") е написан около 1762 г. и по-късно два пъти преработван от автора. За пръв път е бил издаден, в немски превод на Гьоте, в Лайпциг през 1805 г. Автентичното френско издание излиза в книгата „Oeuvres inédites de Diderot". Paris, 1821 („Неиздадени произведения на Дидро". Париж, 1821), излязла фактически през 1823 г. — *206.*

137 *Александрийският период* от развитието на науката се отнася към времето от II в. пр. н. е. до VII в. от нашата ера и е получил името си от египетския град Александрия (на Средиземно море), който бил един от най-големите центрове на международните стопански отношения по това време. През Александрийския период получили голямо развитие редица науки: математиката и механиката (Евклид и Архимед), географията, астрономията, анатомията, физиологията и др. — *207.*

138 Библия, Евангелие от Матея, гл. 5. стих 37. — *208.*

139 Небуларната хипотеза на Кант, според която слънчевата система се е развила от първоначална мъглявина (лат. nebula — мъгла), изложена в неговите съчинения „Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt". Königsberg und Leipzig, 1755 („Всеобща естествена история и теория на небето, или Опит за изложение на устройството и механическото произхождение на вселената по принципите на Нютон". Кьонигсберг и Лайпциг, 1755). Книгата е била издадена анонимно.

Хипотезата на Лаплас за образуването на слънчевата система била найнапред изложена в последната глава на неговото съчинение „Exposition du systême du monde". T. I—II, Paris, l'an IV de la République Française [1796] („Изложение на световната система". Т. I—II, Париж, IV година от създаването на Френската република [1796]). В последното, подготвено приживе от Лаплас шесто издание на книгата, излязло вече след смъртта на автора, в 1835 г., изложение на хипотезата било дадено във вид на последната, VII забележка към съчинението. — *209.*

140 Виж настоящото издание, т. 23. — *216.*

141 Става дума за редица войни в XVII и XVIII в. между най-големите европейски държави за хегемония в търговията с Индия и Америка и за завладяване на колониалните пазари. Първоначално главните съперници били Англия и Холандия, (типични търговски войни били англо-холандските от 1652—1654, 1664—1667 и 1672—1674). По-късно решаваща борба се разгърнала между Англия и Франция. Победител при всички тези войни излязла Англия, в ръцете на която в края на XVIII в. била съсредоточена почти цялата световна търговия. — *220.*

142 Енгелс цитира тук I том на „Капиталът" (виж настоящото издание, т. 23, стр. 445 и 498). — *221.*

143 Виж настоящото издание, т. 23, — *222.*

144 Виж настоящото издание, т. 23, — *222.*

145 Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. VI, Paris, 1845, p. 393—394 (Ш. Фурие. Пълно събрание на съчиненията, т. VI, Париж, стр. 393—394). — *223.*

146 *Seehandlung* (морска търговия) — търговско-кредитно дружество, основано в 1772 г. в Прусия; това дружество, ползвайки се с редица важни държавни привилегии, отпускало крупни заеми на правителството и фактически изпълнявало ролята на негов банкер и търговски посредник по финансовата част. В 1904 г. било официално превърнато в Пруска държавна банка. — *225.*

147 *„Свободна народна държава"* било в 70-те години програмно искане и популярен лозунг на немските социалдемократи. Марксистката критика на този лозунг виж в IV раздел от произведението на Маркс „Критика на Готската програма" и в писмото на Енгелс до Бебел от 18—28 март 1875 г. (настоящия том, стр. 28—33 и 1—9). Виж също труда на Ленин „Държавата и революцията", гл. I, § 4 и гл. IV, § 3 (Съч., 4 изд., т. 25, стр. 416—423 и 465—468). — *228.*

148 Цитираните данни относно общата сума на всички богатства на Великобритания и Ирландия са взети от доклада на Р. Джифън „Натрупване на капитал в обединеното кралство в последно време", който бил изнесен пред Статистическото дружество на 15 януари 1878 г. и напечатан в лондонския „Journal of the Statistical Society" („Списание на Статистическото дружество") за март 1878 г. — *230.*

149 Втори конгрес на централния съюз на герман. индустриалци се състоял в Берлин на 21—22 февруари 1878 г. — *230*.

150 Бележката „За нищета на философията" била написана от Маркс в края на март 1880 г. и напечатана във френския вестник „Égalité", бр. 12 от 7 април 1880 г., 2-а серия, като увод на редакцията към публикацията на „Нищета на философията" в този вестник.

По ръкописа документът е публикуван за първи път в списанието „Annali", Anno I, Milano, 1958, p. 204—205 („Анали", год. I, Милано, 1958, стр. 204—205). — *234*.

151 P. J. Proudhon. „Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère". T. I—II, Paris, 1848 (П. Ж. Прудон. „Системата на икономическите противоречия, или Философия на нищетата". Т. I—II, Париж, 1846). — *234*.

152 *„Journal des Économistes"* („Списание за икономисти") — френско икономическо списание с либерално направление, излизало от 1841 до 1943 г. в Париж. — *234*.

153 Има се предвид статията „За Прудон", написана от Маркс на 24 януари 1865 г. във връзка със смъртта на Прудон по молба на редактора на вестник „Social-Demokrat" Швайцер и поместена в броеве 16—18 на вестника от 1,3 и 5 февруари 1865 г. (виж настоящото издание, т. 16, стр. 24—31).

„Social-Demokrat" („Социалдемократ") — орган на ласалианския Общ германски работнически съюз. Под това име вестникът е издаван в Берлин от 15 декември 1864 г. до 1871 г.; през годините 1864—1865 редактиран от И. Б. Швайцер. В редакцията влизал и В. Либкнехт.

След като получили от Швайцер през ноември 1864 г. проспект на вестника, който не съдържал лозунгите на Ласал, Маркс и Енгелс, понеже не разполагали с друг печатен орган за въздействие върху работническото движение в Германия, се съгласили да сътрудничат в „Социалдемократ". Но още през февруари 1865 г. Маркс и Енгелс прекратили сътрудничеството си във вестника поради принципните си разногласия с Швайцер. — *235*.

154 *„Анкета за работници"* била съставена от Маркс през първата половина на април 1880 г. по молба на издателя на списанието „La Revue socialiste" Б. Малон, който в 1880 г. под влияние на растящото работническо и социалистическо движение във Франция бил принуден да се обяви за привърженик на научния социализъм. „Анкета" била напечатана на 20 април 1880 г. без подпис в „Revue socialiste", а също така и като отделен отпечатък, екземплярите на който били разпространявани из цяла Франция. Към публикувания в „Revue socialiste" текст на „Анкетата" редакцията поместила следния увод:

„Нито едно правителство (монархическо или буржоазно-републиканско) не се е осмелило още да проведе сериозна анкета за положението на френската работническа класа. Затова пък колко анкети за селскостопанските, финансови, промишлени, търговски и политически кризи.

Разоблачението на гнусотиите на капиталистическата експлоатация от официалната анкета, проведена от английското правителство; законодателството, предизвикано от тези разобличения (ограничение на позволената от закона продължителност на работния ден на десет часа, Закона за женския и детския труд и т. н.), накараха френската буржоазия още повече да се бои от опасностите, свързани с провеждането на безпристрастната и систематична анкета.

В очакване, че може би ще съумеем да накараме френското правителство да последва примера на монархическото правителство на Англия и да проведе широка анкета за деянията и злодеянията на капиталистическата експлоатация, ние, използвайки ограничените средства, с които разполагаме, правим опит да положим

основите на това дело. Надяваме се при нашата работа да получим подкрепа от всички градски и селски работници, които разбират, че само те могат достатъчно осведомено да опишат бедствията, които търпят. Само те, а не изпратени от провидението спасители могат енергично да приложат целебни средства за борба против социалните злини, от които страдат. Ние разчитаме и на социалистите от всички школи, които, желаейки социални реформи, трябва да се стремят към точно и определено познаване на условията, при които работи и идва в движение работническата класа — класата, на която принадлежи бъдещето.

Тези поръчения на труда са първата задача, която трябва да изпълни социалистическата демокрация за подготовка на социалното обновление.

Долупосочените сто въпроса са най-важните. — В отговорите трябва да се посочи поредният номер на съответния въпрос. Не е задължително да се отговори на всички въпроси, но нашият съвет е да се дават възможно най-съдържателни и подробни отговори. Името на работника или работничката, които дават отговорите, няма да бъде публикувано без специално разрешение, но името, както и адресът трябва да се посочват, за да може при нужда да се установи връзка.

Отговорите да се изпращат до администратора на списанието *„Revue socialiste" г-н Леклюз, 28, ул. Роял в Сен-Клу, близо до Париж.*

Въпросите ще бъдат класифицирани и ще послужат като материал за специални монографии, които ще бъдат напечатани в „Revue socialiste", а след това ще се издадат в отделен том". — *236.*

155 *Уводът към френското издание на брошурата на Ф. Енгелс „Развитие на социализма от утопия в наука"* е написан от Маркс около 4—5 май 1880 г. В брошурата уводът е даден с подписа на Лафарг, който подготвил френския превод на произведението на Енгелс. В намерения неотдавна ръкопис има забележка, адресирана до П. Лафарг, в която Маркс съобщава, че е написал увода след консултация с Енгелс, и моли Лафарг „да обработи стила, като остави същността без изменение".

В първото издание на Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс уводът е напечатан като приложение. — *244.*

156 *„La Revue socialiste"* („Социалистически преглед") — списание, основано от френския дребнобуржоазен социалист, по-късно посибилист Б. Малон. Отначало републиканско-социалистически, по-късно синдикален и кооперативен орган. Издаван в 1880 г. в Лион и Париж, от 1885 до 1914 г. в Париж. В 80-те години сътрудници на списанието били Маркс и Енгелс. — *244.*

157 Ф. Енгелс „Анти-Дюринг. Превратът в науката, извършен от господин Ойген Дюринг" (виж настоящото издание, т. 20). — *244.*

158 *„The Northern Star"* („Северна звезда") — английски седмичен вестник, централен орган на чартистите, основан в 1837 г., излизал до 1852 г., отначало в Лидса от ноември 1844 г. в Лондон. Основател и редактор на вестника бил Ф. О'Конор. През 40-те години вестникът е редактирал и Дж. Гарни. От 1843 до 1850 г. във вестника били печатани статии и бележки от Енгелс.

„The New Moral World; and Gazette of the Rational Society" („Новият нравствен свят и Вестник на разумното общество") — седмичен вестник на социалистите-утописти, основан от Р. Оуен в 1834 г., издаван до 1846 г., отначало в Лидс, а от октомври 1841 г. в Лондон. От ноември 1843 г. до май 1845 г. в този вестник сътрудничил Енгелс. — *244.*

159 На събитията от този период е посветено произведението на Енгелс „Германската кампания за имперската конституция" (виж настоящото издание, т. 7, стр. 113—207). — *245.*

160 След като в 1879 г. на социалистическия конгрес в Марсилия била създадена френската Работническа партия, група френски социалисти начело с Ж. Гед решила да се обърне (чрез П. Лафарг) към Маркс и Енгелс с молба да помогнат при изработване на проект за изборна програма на Работническата партия. През май 1880 г. Гед пристигнал в Лондон, където заедно с тях и Лафарг била изработена програмата на френската Работническа партия. Програмата се състояла от теоретическа част и практическа част (или програма-минимум). Теоретическият увод бил продиктуван на Гед от Маркс. За останалата част от програмата Енгелс в писмото си до Бернщайн от 25 октомври 1881 г. пише следното: „После обсъждахме по-нататъшното съдържание на програмата, едно-друго прибавихме, едно-друго отхвърлихме".

Програмата била публикувана на 30 юни 1880 г. в „Egalité", а по-късно (10. VII. 1880 г.) в „Le Prolétaire" („Пролетарий") и „Revue socialiste" (20. VII. 1880 г.)

По-долу даваме текста на програмата-минимум по вестник „Egalité".

„А. В ПОЛИТИЧЕСКАТА ОБЛАСТ:

1. Отменяване на всички закони за печата, събранията и сдруженията и по-специално на закона против Международната работническа асоциация. Премахване на платежната книжка, тази регистрация на работническата класа и всички параграфи от законодателството, които поставят работника в неравноправно положение спрямо работодателя.

2. Премахване бюджета на култовете и връщане на нацията считащото се за неотчуждаемо движимо и недвижимо имущество, принадлежащо на религиозните корпорации" (Декрет на Комуната от 2 април 1871 г.), в това число промишлените и търговски заведения на тези корпорации.

3. Всеобщо въоръжаване на народа.

4. Комуната ръководи административното управление и полицията.

В ИКОНОМИЧЕСКАТА ОБЛАСТ:

1. Ежеседмичен почивен ден в понеделник, с други думи издаване на Закон, който да забранява на собствениците на предприятия да изискват от работниците да работят в понеделник. Законодателно ограничаване на работния ден на 8 часа за възрастни. Забраняване на частните предприятия да приемат на работа деца под 14 години, а за възрастта от 14 до 18 г. — ограничаване със закон работния ден на 6 часа.

2. Установяване със закон на минимална работна заплата, определяна ежегодно в съответствие с местните цени на хранителните продукти.

3. Равна заплата за работниците от единия и другия пол.

4. Научно и техническо образование за всички деца за сметка на обществото, осигурявано от държавата и комуната.

5. Изключване на каквато и да било намеса на работодателите в управлението на работническите взаимоспомагателни, застрахователни и др. каси, възстановяване на тяхното изключително работническо управление.

6. Отговорност на работодателите за нещастни случаи, гарантирана с това, че работодателят внася залог, пропорционален на броя на наетите от него работници и на опасностите, с които е свързана работата в предприятието.

7. Участие на работниците в изработването на специални правила за различните цехове, отменяване на самоволно присвоеното от работодателите право да налагат на работниците наказания във вид на глоба или удръжки от работната заплата (декрет на Комуната от 27 април 1871 г.).

8. Ревизия на всички договори, отнасящи се до отчуждаване на обществена собственост (банки, железници, мини и пр.), и експлоатация на всички държавни предприятия от заетите в тях работници.

9. Отменяване на всички косвени данъци и превръщане на всички преки данъци в прогресивен данък върху доходите, превишаващи 3 000 франка, и върху наследствата, превишаващи 20 000 франка". — *249.*

161 Това отворено писмо на Маркс и Енгелс, подписано и от П. Лафарг и Ф. Леснер, било прочетено на митинга, свикан на 29 ноември 1880 г. в Женева в памет на полското въстание от 1830 г. Митингът бил свикан от редакцията на полското списание („Równość") („Равенство"). В него взели участие около 500 социалисти — представители на различни националности: поляци, руси, немци, французи, италианци, швейцарци. Митингът преминал под лозунга на международната солидарност и единство на целите и задачите на трудещите се от всички страни в борбата им против капитала. — *251.*

162 През февруари 1846 г. се подготвяло въстание в полските земи за националното освобождение на Полша. Главни инициатори на това въстание били полските революционни демократи (Е. Дембовски и др.). Обаче поради предателството на шляхтски елементи и арестуването на ръководителите на въстанието от пруската полиция общото въстание било провалено и станали само отделни революционни бунтове. Само в Краков, подчинен от 1815 г. на общия контрол на Австрия, Русия и Прусия, въстаниците успели да победят на 22 февруари и да образуват национално привителство, което издало манифест за отменяването на феодалните повинности.

В програмата, формулирана през дните на краковското въстание от Дембовски, който изразявал интересите на селяните и на долните градски слоеве, намерили отражение и революционнодемократически и утопични искания (даване земя на безземлените, проекти за коренно подобряване на положението на работническата класа чрез учредяване иа национални, или „социални" работилници.) Въстанието в Краков било потушено в началото на март 1846 г. През ноември 1846 г. Австрия, Прусия и Русия подписали договор за присъединяването на Карков към Австрийската империя. — *252.*

163 Има се предвид вторият конгрес на Съюза на комунистите, състоял се от 29 ноември до 8 декември 1847 г. в Лондон, в работата на който участвуват Маркс и Енгелс. — *252.*

164 Писмото на Маркс до В. И. Засулич от 8 март 1881 г. е написано в отговор на писмото на последната от 16 февруари 1881 г. Засулич от името на своите другари, по-късно влезли в групата „Освобождение на труда", се обръща към Маркс с молба да изкаже мнението си за перспективите на историческото развитие на Русия и особено за съдбата на руската селска община.

Засулич пише за голямата популярност на „Капиталът" от К. Маркс в Русия и за ролята, която тази книга е изиграла в споровете на революционерите по аграрния въпрос и за селската община. „Вие знаете по-добре от когото и да било — пише тя, — колко злободневен е този въпрос в Русия . . . особено за нашата социалистическа партия . . . В последно време ние често чуваме мнението, че селската община е архаична форма, която историята, научният социализъм — с една дума, всичко най-безспорно — обричат на гибел. Хората, които проповядват това, наричат себе си Ваши истински ученици, „марксисти". „Поради това Вие ще разберете, гражданино — продължава Засулич, — колко ни интересува Вашето мнение по този въпрос и каква голяма услуга бихте ни оказали, като изложите Вашите възгледи за възможната съдба на селската об-

щина и за теорията, че по силата на историческата неизбежност всички страни на света трябва да минат през фазите на капиталистическото производство."

В процеса на подготвянето на отговора на писмото на Засулич Маркс написва четири черновки, които заедно представляват извънредно богат по съдържание обобщаващ очерк за руската селска община, за колективната форма на селскостопанското производство. Черновките на писмото до Засулич (с изключение на последната, четвъртата, която текстуално почти напълно съвпада с писмото) се поместват в настоящия том (стр. 404—425) в раздела „Из ръкописното наследство на К. Маркс и Ф. Енгелс". — *254.*

165 Има се предвид Изпълнителният комитет на „Народна воля". — *254.*

166 K. Marx. „Le Capital". Paris, [1875], p. 315 (виж настоящото издание, т. 23, стр. 726 и 728. За разликите в текста виж бележка 67). — *254.*

167 Виж настоящото издание, т. 23, стр. 772 (за разликите в текста виж бележка 67). — *254.*

168 На митинга, състоял се на 21 март 1881 г. в Лондон, присъствуват представители на различни националности: руски, полски, чешки, сръбски социалисти. Председателствува руският революционер, народникът Лев Хартман. На митинга се основава славянски революционен клуб. — *256.*

169 На 1 март 1881 г. в Петербург по присъда на Изпълнителния комитет на „Народна воля" бива убит император Александър II. — *256.*

170 Има се предвид прокараният от Бисмарк през 1878 г. изключителен закон против социалистите. През пролетта на 1880 г. действието на изключителния закон бива продължено с 5 години. — *256.*

171 Тази статия е първата от серията статии, написани от Енгелс за вестник „The Labour Standard", в който сътрудничи през май—август 1881 г. Статиите се печатат без подпис, появяват се редовно почти всяка седмица като уводни. Сътрудничеството си във вестника Енгелс се принуждава да прекрати поради общото опортюнистично направление на вестника.

„The Labour Standard" („Знаме на труда") — седмичен английски вестник, орган на трейдюнионите, излизал в Лондон от 1881 до 1885 г. под редакцията на Дж. Шиптън. — *259.*

172 Има се предвид отменяването от парламента през 1824 г. на законите против сдружаването, които забранявали създаването и дейността на каквито и да било работнически организации. Обаче приетият през 1825 г. закон за съюзите или закон за работническите коалиции крайно ограничава дейността на професионалните съюзи. По-специално простата агитация за влизането на работниците в съюз и за участие в стачки се разглеждала като „принуда" и „насилие" и се наказвала като углавно престъпление. — *259.*

173 *Канцлерски съд,* или съд на справедливостта — едно от висшите съдилища на Англия; след съдебната реформа от 1873 г. — отделение на Върховния съд. В компетенцията на този съд, възглавяван от лорд-канцлера, влизали дела за наследство, договорни задължения, акционерни дружества и пр.; компетенцията на този съд в редица случаи се преплитала с компетенцията на други висши съдилища. В противовес на приетото в другите съдилища английско общо право съдопроизводството в канцлерския съд се водело въз основа на така нареченото „право на справедливостта". — *263.*

174 Става дума за недоволството на лендлордовете, владеещи земята в Ирландия, предизвикано от опитите на правителството на Гладстон в известна степен да ограничи техния произвол по отношение на арендаторите и по този начин да отклони ирландските селяни от революционната борба, разгърнала се в Ирландия. Поземленият бил от 1881 г. ограничава правото на лендлорда да изгонва арендатора от земята му, ако последният своевременно внасял арендата; размерът на тази аренда се заковавал за 15 години. Въпреки че законът от 1881 г. предоставял на лендлордовете възможиост изгодно да продават земите на държавата, а фиксираният размер на арендата оставал извънредно висок, английските земевладелци се противили на провеждането на закона, стремейки се да запазят неограниченото си господство в Ирландия. — *268.*

175 *Народна харта,* съдържаща исканията на чартистите, е публикувана на 8 май 1838 г. като законопроект, предназначен за внасяне в парламента; тя се състояла от шест пункта: всеобщо изборно право (за мъжете, навършили 21 година), ежегодни избори за парламента, тайно гласуване, изравняване на избирателните райони, отменяване на имуществения ценз за кандидатите за депутати в парламента, възнаграждение на депутатите. Петициите на чартистите с искането да бъде приета народната харта били отхвърлени от парламента през 1839, 1842 и 1849 година. — *270.*

176 Става дума за изборната реформа от 1867 г. в Англия, проведена от консерваторите под натиска на народните маси. Активно участие в движението за реформата взема Генералният съвет на Интернационала. Според новия закон имущественият ценз за избирателите в графствата бил намален за арендаторите на 12 л. стерлинги аренда годишно, в градовете право на глас получавали всички домопритежатели и арендатори на жилища, както и наемателите на жилища, живели в даденото населено място не по-малко от година и плащащи наем не помалък от 10 л. ст. В резултат на реформата от 1867 г. броят на избирателите в Англия се увеличил повече от два пъти, изборно право получили и известна част от квалифицираните работници. — *271.*

177 *Манчестерска школа* — течение на икономическата мисъл, което отразявало интересите на промишлената буржоазия. Привържениците на това течение, фритредерите, били за свобода на търговията и за ненамеса на държавата в икономическия живот. Центърът на агитацията на фритредерите се намирал в Манчестер, където начело на това движение застанали двама текстилни фабриканти, Кобден и Брайт. В 40—50-те години фритредерите образуват отделна политическа групировка, която влиза по-късно в Либералната партия в Англия. — *273.*

178 Има се предвид предаването на Индия под непосредственото управление на британската корона след ликвидирането на Остиндийската компания през 1858 г. — *274*

179 Така наречените *житни закони,* които предвиждали ограничаване или забрана на вноса на зърнени храни от чужбина, биват въведени в Англия в интерес на едрите земевладелци — лендлордовете. Борбата между промишлената буржоазия и земевладелската аристокрация за житните закони завършва с приемане през 1846 г. на бил за тяхното отменяване. Тази мярка и свързаното с нея намаляване цените на зърнените храни, което предизвиква известно поевтиняване на живота, довежда в края на краищата до намаляване на работното възнаграждение на работниците и до увеличение на печалбите на буржоазията. — *274.*

180 *Лигата против житните закони* е основана през 1838 г. от манчестерските фабриканти Кобден и Брайт. Предявявайки искане за пълна свобода на търго-

вията, Лигата иска отменяване на така наречените житни закони с цел да бъдат намалени работническите заплати и отслабени икономическите и политическите позиции на земевладелската аристокрация. Лигата използва широко лозунга за свобода на търговията в своята демагогска проповед за единство на интересите на работниците и индустриалците. След отменяването на житните закони през 1846 г. Лигата прекратява своето съществуване. — *275.*

181 Виж бележка 174.—*290.*

182 Въвеждането на била за земята през 1881 г., станал през август 1881 г. закон, предизвиква съпротива от страна на ирландските арендатори. Министърът по въпросите на Ирландия Форстер взема извънредни мерки, като изпраща войска за изселване на арендаторите, отказали да внасят арендата си. — *292.*

183 *Извънредни закони* (coercion bills) са приемани от английския парламент няколко пъти в течение на XIX век с цел да бъде задушавано революционното и националноосвободителното движение в Ирландия. По силата на тези закони на територията на Ирландия се въвежда обсадно положение и на английските власти се дават извънредни пълномощия. — *293.*

184 Енгелс има предвид обстоятелството, че ирландският политически деец, член на английския парламент, Джон Дилън, се намира по това време в затвора. — *293.*

185 *Ирландска национална поземлена лига* — масова организация, основана през 1879 г. от дребнобуржоазния демократ Майкъл Девит. Поземлената лига, която обединява широки слоеве от ирландските селяни и селските бедняци и се ползва от подкрепата на прогресивните елементи на ирландската буржоазия, отразява в аграрните си искания стихийния протест на ирландските народни маси против потисничеството на лендлордовете и националното робство. Но лидерите на Поземлената лига заемат непоследователна колеблива позиция, от което се възползват буржоазните националисти (Парнел и др.), които се стремят да сведат дейността на Поземлената лига до борбата за хомрул, т. е. за ограничено самоуправление на Ирландия в рамките на Британската империя. През 1881 г. Поземлената лига бива забранена, но фактически продължава дейността си до края на 80-те години. — *294.*

186 Виж работите на Т. Карлейл: „Past and Present". London, 1843, p. 361—369 („Минало и настояще". Лондон, 1843, стр. 361—369) и „Latter-Day Pamphlets. № 1. The Present Time". London 1850, p. 42 („Съвременни памфлети. № 1. „Съвременната епоха". Лондон, 1850, стр. 42). — *296.*

187 E. Engel. „Das Zeitalter des Dampfes in technisch-statistischer Beleuchtung". 2. Aufl., Berlin, 1881 (Е. Енгел. „Векът на парата в технико-статистическо осветление". 2 изд., Берлин, 1881). Дадените в текста таблици са съставени от Енгелс въз основа на статистическите данни, намиращи се на страници 178, 180, 182—184 от книгата на Енгел. — *297.*

188 Става дума за реформата на изборното право, приета от английската камара на общините през 1831 г. и окончателно утвърдена от камарата на лордовете през юни 1832 г. Реформата била насочена против политическия монопол на земевладелската и финансовата аристокрация и открила достъп в парламента на представителите на индустриалната буржоазия. Пролетариатът и дребната буржоазия, които били главната сила в борбата за реформата, биват измамени от либералната буржоазия и не получават изборни права. — *300.*

189 Енгелс има предвид изборите за райхстаг от 27 октомври 1881 г., в които социалдемократите получават повече от 300 хил. гласа. — *304.*

190 *Предговорът към второто руско издание на „Манифест на комунистическата партия"* е написан от Маркс и Енгелс на 21 януари 1882 г. Инициативата за подготовката на това издание принадлежи на Г. В. Плеханов. Непосредствено се обръща към Маркс и Енгелс с молба за написване на предговора П. Лавров, който се намира в близки отношения с тях. На 23 януари 1882 г. Маркс и Енгелс му изпращат текста на предговора. Предговорът се отпечатва за първи път на руски език в списанието „Народная воля" на 5 февруари 1882 г. Отделното издание на „Манифест на комунистическата партия" (превод на Плеханов) с предговора на Маркс и Енгелс излиза през 1882 г. в Женева като издание на „Руската социално-революционна библиотека".

На немски език предговорът се публикува за пръв път във в. „Der Sozialdemokrat", бр. 16, 13 април 1882 в превод от руския текст на предговора, отпечатан в списанието „Народная воля". През 1890 г. Енгелс отново публикува текста от 1882 г., като го включва в състава на предговора към новото немско издание на „Манифест на комунистическата партия". — *307.*

191 Посочената дата е неточна: споменатото издание излиза през 1869 г. — *307.*

192 *„Колокол"* („Камбана") — руски революционнодемократичен вестник, издаван през годините 1857—1867 от А. И. Херцен и Н. П. Огарьов на руски език и през 1868—1869 г. на френски език с руски добавки; до 1865 г. издаван в Лондон, след това в Женева. — *307.*

193 Маркс и Енгелс имат предвид положението, което се създава, след като на 1 март 1881 г. народоволците убиват император Александър II и Александър III стои в Гатчино от страх пред възможни нови терористични актове на тайния Изпълнителен комитет на „Народна воля". — *308.*

194 Произведението на Ф. Енгелс *„Бруно Бауер и ранното християнство"* е написано през втората половина на април 1882 г. за вестник „Der Sozialdemokrat". Като пряк повод за написването на тази статия послужва смъртта на Б. Бауер, чиито трудове за новозаветните писания и за християнството допринасят на времето за подкопаването не само на устоите на ортодоксалната догма, но и на изводите на либералната протестантска тюбингенска школа. Поради това те биват посрещнати положително от Маркс и Енгелс, макар техният автор да продължава да остава на почвата на Хегеловия идеализъм.

Идеите, които Енгелс формулира в тази статия, намират по-нататъшното си развитие в по-късните му трудове: „Книгата на откровението" (1883), „Към историята на ранното християнство" (1894). — *309.*

195 Енгелс употребява тук термина „арийци" като наименование на групата народи на индоевропейската езикова система. Тази употреба на думата, основана на господствувалата от средата на XIX в. неправилна представа за расовото и културното единство на тези народи в миналото, сега е остаряла. В съвременната буржоазна литература с термина „арийци" означават народите от иранската и индийската група на индоевропейските езици. — *309.*

196 Критика на Новия завет се съдържа в следните книги на Б. Бауер: „Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes". Bremen, 1840 („Критика на евангелската история на Йоан". Бремен, 1840) и „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker". Bd. I—II, Leipzig. 1841 („Критика на евангелската история на синоптиците". Т. I—II, Лайпциг, 1841), третия том на тази книга е: „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes". Braunschweig, 1842 („Критика на евангелската история на синоптиците и на Йоан". Брауншвайг, 1842). — *309.*

197 Ch. G. Wilke. „Der Urevangelist oder exegetisch kritische Untersuchung über das Verwandtschaftsverhältniß der drei ersten Evangelien". Dresden und Leipzig, 1838 (Х. Г. Вилке. „Първоевангелистът или екзегетично критично изследване върху родството между трите първи евангелия". Дрезден и Лайпциг, 1838). — *310.*

198 Д. Щраус е изложил своята теория в съчинението: „Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet". Bd. I—II, Tübingen, 1835—1836 („Животът на Исус, критически преработен". Т. I—II, Тюбинген, 1835—1836). — *310.*

199 Енгелс има предвид героя от сатиричното стихотворение на Хайне „Бог Аполон" (из сборника „Романсеро") — млад авантюрист, певец в амстердамската синагога, който представя Аполон. — *311.*

200 H. Ewald. „Geschichte des Volkes Israel bis Christus". 2. Ausg., Bd. 4, Göttingen, 1852, S. 222—224 (Х. Евалд. „История на израелския народ до Христа". 2-ро изд., т. 4, Гьотинген, 1852 г., стр. 222—224). — *311.*

201 Има се предвид „Откровението на Йоан" — една от книгите на Библията. — *312.*

202 Подразбира се произведението на Петроний „Сатирикон", в което се описва пир у забогателия освободен роб Трималхион. — *313.*

203 J. Ph. Fallmerayer. „Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters". Th. I, Stuttgart und Tübingen, 1830, S. 227 (Я. Ф. Фалмерайер. „История на полуостров Морея в средните векове". Ч. I, Щутгарт и Тюбинген, 1830, стр. 227). — *314.*

204 „The Whitehall Review" („Уайтхолски преглед") — английско консервативно седмично списание, излизало в Лондон от 1876 до 1929 г. — *318.*

205 „New-Yorker Volkszeitung" („Нюйоркски народен вестник") — всекидневен вестник на немските социалдемократи в САЩ, излизал в Ню Йорк от 1878 до 1932 г. — *319.*

206 Fr. Engels. „Socialisme utopique et socialisme scientifique". Paris, 1880. — *324.*

207 Fr. Engels. „Socyjalizm utopijny a naukowy". Genève, 1882. — *324.*

208 „Der Sozialdemokrat" („Социалдемократ") — централен орган на Германската социалдемократическа партия; седмичен вестник, излизал в периода на действието на извънредния закон против социалистите, от септември 1879 до септември 1888 г. в Цюрих и от октомври 1888 до 27 септември 1890 г. в Лондон. Маркс и сътрудничилият във вестника Енгелс, поправяйки грешките на вестника, му помагат да поддържа на своите страници партийна пролетарска линия. — *324.*

209 Виж настоящото издание, т. 4, стр. 450—452. — *325.*

210 Поместената във в. „Sozialdemokrat" от 2 ноември 1882 г. статия на Ф. Енгелс „Как Пиндтер съчинява небивалици" е поместена без автор. Статията се придружава от следното съобщение на редакцията: „На темата за това, как Пиндтер измисля небивалици, един от нашите най-известни немски другари пише. . ." — *327.*

211 Енгелс има предвид предизвиканото от икономическата депресия, рязко влошила положението на работническата класа, стачно движение във Франция и по-точно събитията в Монсо льо Мин. Въглекопачите от Монсо льо Мин, към които собствениците на мините се отнасят жестоко, се вдигат против тях. За събитията в Монсо льо Мин „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" помества през октомври

1882 г. редица кореспонденции, осветляващи тези събития в характеризирания от Енгелс дух. — *327.*

212 Става дума за полицейската провокация, организирана на 4 юли 1882 г. във Виена. Срещу обущаря И. Мерщалингер било извършено подсторено нападение за грабеж, за да бъде устроен процес против австрийските социалдемократи по обвинение в покушение за попълване на партийната каса.

В „Norddeutsche Allgemeine Zeitung", бр. 401 от 29 август 1882 г., има кореспонденция, свързваща това нападение със социалдемокрацията. — *328.*

213 „Norddeutsche Allgemeine Zeitung", бр. 493 от 21 октомври 1882 г. — *328.*

214 *„Марката"* е написана от Енгелс от средата на септември до първата половина на декември 1882 г. като приложение към немското издание на брошурата „Развитието на социализма от утопия в наука" (1882 г.). В Очерка са частично използвани материали, събрани от Енгелс във връзка с неговото изследване по историята на древните германци, включени в този том в раздела „Из ръкописното наследство". През 1883 г. този очерк се препечатва във в. „Sozialdemokrat" и е издаден също така като отделен отпечатък. Заедно с брошурата „Развитието на социализма от утопия в наука" „Марката" претърпява на немски език през живота на Енгелс четири издания.

В основата на превода на „Марката" тук е залегнало четвъртото немско издание на „Развитието на социализма" (1891), прегледано наново от Енгелс. През 1892 г. „Марката" излиза на английски език пак като приложение към „Развитието на социализма" в превод на Ед. Евелинг със специален предговор на Енгелс. Този труд получава висока оценка от Маркс, който го прочита в ръкопис. В увода към английското издание на „Развитието на социализма от утопия в наука" Енгелс пише следното за своя очерк: „Приложението „Марката" беше написано с цел за разпространение сред немската социалистическа партия на някои елементарни сведения за историята на възникването и развитието на собствеността върху земята в Германия. По онова време това беше особено необходимо, защото обединението на градските работници от Германската социалдемократическа партия беше вече на сигурен път към завършването си и пред партията се поставяше задачата да се заеме със селскостопанските работници и със селяните". — *331.*

215 Обединените от общата тема трудове на Г. Л. Маурер представляват изследване на аграрния, градския и държавния строй на средновековна Германия. Това са трудовете: „Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt". München, 1854 („Увод в историята на марковото, подворното, селското и градското устройство и на публичната власт". Мюнхен, 1854); „Geschichte der Markenverfassung in Deutschland". Erlangen, 1856 („История на марковото устройство в Германия". Ерланген, 1856); „Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland". Bd. I—IV. Erlangen, 1862—1863 („История на господарските дворове, селските дворове и на подворното устройство в Германия". Т. I—IV, Ерланген, 1862—1863); Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland". Bd. I—II, Erlangen, 1865—1866 („История на селското устройство в Германия". Т. I—II, Ерланген, 1865—1866); „Geschichte der Städteverfassung in Deutschland". Bd. I—IV, Erlangen, 1869—1871 („История на градското устройство в Германия". Томове I—IV, Ерланген, 1869—1871) — *333.*

216 Енгелс има предвид съчинението на Гай Юлий Цезар „Записки за Галската война". Фактът, за който се споменава тук, се намира в книга VI, глава 22. — *334.*

217 *„Имперско право"* — общоимперски, издадени от централната власт закони на

средновековната Германска империя. Виж един от най-пълните сборници на тези закони: „Das Kiserrecht nach der Handschrift von 1372 in Vergleichung mit andern Handschriften und mit erläuternden Anmerkungen, herausgegeben von Dr. H. E. Endemann". Cassel, 1846, S. 244 („Имперското право, издадено от д-р Г. Е. Ендеман по ръкопис от 1372 г., сверен с други ръкописи и с обяснителни бележки". Касел, 1846, стр. 244). Цитираните от Енгелс данни влизат в раздела „Von rechte das die waelde hant" („За горското право"). — *335.*

218 Народни *„законници"* (варварски законници — по латински Leges barbarorum, по немски Germanische Volksrechte) — записи на обичайното право на германските племена, основали в V—VII в. на територията на бившата Западна Римска империя и съседните ѝ области отделни кралства или херцогства; съставени между V и IX век. — *336.*

219 *„Рипуарски законник"* — запис на обичайното право на едно от старогерманските племена — рипуарските франки, обитавали през IV—V в. земите между реките Рейн и Маас. „Рипуарският законник" е главен източник за изследване на обществения строй на рипуарските франки. За частната собственост на обработената земя се говори в § 82 (списък А) и в § 84 (списък В) на „Рипуарския законник". Виж една от най-пълните публикации: „Lex Ribuaria et lex Francorum Chamavorum". Hannoverae, 1883, p. 104 („Рипуарски и франко-хамавски законник". Хановер, 1883, стр. 104). — *337.*

220 Енгелс има предвид закона за различните горски кражби от 15 април 1878 г., който забранява по-специално събирането на треви и горски плодове и гъби без специално полицейско разрешение. — *339.*

221 Имат се предвид *съдилищата на шофените,* въведени в редица германски държави след революцията от 1848 г., а в цяла Германия — от 1871 г. и състоящи се по онова време от коронен съдия и двама заседатели (шофени), които за разлика от заклетите заседатели произнасяли пълна присъда, като установявали не само виновността, но определяли и мярката на наказанието; съставът на съдилищата специално се подбирал измежду представителите на господствуващите класи. — *340.*

222 *Западнофранкското кралство* се образува в резултат на разпадането на империята на Карл Велики, която представлявала временно и нетрайно военно-административно обединение. През 843 г. става окончателното разделяне на империята между тримата внуци на Карл. На единия от тях, Карл Плешивия, се падат западните земи на разпадналата се империя, обхващащи голяма част от територията на съвременна Франция и образували Западнофранкското кралство. Земите източно от Рейн (ядрото на бъдещата Германия) били дадени на Лудвиг Германски, а междинните земи от Северно море до Централна Италия останали у най-големия внук на Карл Велики — Лотар. — *342.*

223 *Тридесетгодишната война* от 1618—1648 г. — първата общоевропейска война, резултат от изострянето на противоречията между различните групировки на европейските държави и взела форма на борба между протестанти и католици. Войната започва с въстание в Чехия против потисничеството на Хабсбургската монархия и настъплението на католическата реакция. Влезлите след това във войната европейски държави образуват два лагера. Папата, испанските и австрийските Хабсбурги и католическите князе в Германия, обединили се под знамето на католицизма, действуват против протестантските страни: Чехия, Дания, Швеция, Холандската република и редица приели Реформацията германски държави. Протестантските страни биват подкрепяни от френските крале, противници на

Хабсбургите. Германия става главна арена на тази борба, обект на военните грабежи и завоевателните домогвания на участниците във войната. Войната свършва в 1648 г. със сключването на Вестфалския мир, затвърдил политическата раздробеност на Германия. — *344.*

224 Code civil — Гражданският кодекс на Наполеон I, въведен и в завладяните от французите области на Западна и Югозападна Германия; продължава да действува в Рейнската провинция и след присъединяването ѝ към Прусия. — *346.*

225 Разгромяването на пруската армия при Йена на 14 октомври 1806 г., което доведе до капитулация на Прусия пред Наполеонова Франция, показа цялата гнилост на социално-политическия строй на феодалната монархия на Хохенцолерните. — *346.*

226 „La Justice" („Справедливост") — френски всекидневен вестник, орган на радикалната партия; издаван в Париж от 1880 до 1930 г.; през годините 1880—1896, когато вестникът е ръководен от неговия основател Ж. Клемансо, той е орган на така наречената „крайна левица" — лявото крило на радикалната партия, която застъпва програма за отделни демократически и социални реформи и изразява интересите на дребната и средната буржоазия. — *349.*

227 „La Marseillaise" („Марсилеза") — френски всекидневен вестник, орган на левите републиканци, издаван в Париж от декември 1869 до септември 1870 г.; вестникът помества материали за дейността на Интернационала и за работническото движение.

Статиите на Жени Маркс по ирландския въпрос биват поместени в „Marseillaise", бр. 71, 79, 89, 91, 99, 113, 118 и 125 от 1 март до 24 април 1870 г. (8 статии) (виж настоящото издание, т. 16, стр. 621—649). — *349.*

228 *Нова Каледония* — група острови в югозападната част на Тихия океан с крайно нездрав климат — място, където били заточени парижките комунари. — *349.*

229 „Vorwärts" („Напред") — немски вестник, излизал в Париж от януари до декември 1844 г. два пъти седмично. Във вестника печатат свои статии Маркс и Енгелс. Под влиянието на Маркс, който от лятото на 1844 г. започва да взема близко участие в редактирането на вестника, той започва да получава комунистически характер; вестникът разгръща остра критика срещу реакционния режим в Прусия. По искането на пруското правителство кабинетът на Гизо през януари 1845 г. издава заповед за изгонването на Маркс и някои други сътрудници на вестника от Франция, след което издаването на „Vorwärts" се прекратява. — *354.*

230 Съобщението, че студенти от Одеския университет искат да положат венец върху гроба на Маркс, се помества във в. „Sozialdemokrat", бр. 17 от 19 април 1883 г. Съгласно тяхната молба надписът върху венеца трябвало да гласи: „На Карл Маркс, създателя на „Капиталът" и основателя на Международната работническа асоциация, от група социалисти от Одеския университет, негови ученици и последователи". — *358.*

231 Става дума за съюза „Славия", в който влизат младежи от славянските страни, живеещи в Цюрих. — *359.*

232 *Нюйоркски централен работнически съюз* — обединение на професионалните съюзи в Ню Йорк, образуван в 1882 г. и представлявал през 80-те години масова работническа организация, обединяваща в редовете си бели и негри, работници от американски и чуждестранен произход. Начело на Централния работнически съюз стоят социалисти, които смятат за необходима за успешното ръководене на

класовата борба на пролетариата както професионалната, така и политическата организация на работническата класа. — *361.*

233 Писмото на Енгелс до Ван-Патен от 18 април 1883 г. е написано на английски език. — *362.*

234 Посочвайки 1845 г., Енгелс има предвид изложението на своите и Марксовите възгледи в труда „Немска идеология" (написан през 1845—1846 г.) (виж настоящото издание, т. 3). — *362.*

235 Виж настоящото издание, т. 4, стр. 447. — *362.*

236 Енгелс има предвид брошурата: J. Most. „Kapital und Arbeit. Ein populärer Auszug aus „Das Kapital" von Karl Marx" (И. Мост. „Капитал и труд. Конспективно популярно изложение на „Капиталът" от Карл Маркс".) Брошурата излиза в Хемниц в 1873 г. — *336.*

237 A. Loria. „La rendita fondiaria e le sua elisione naturale". Milano, 1880 (А. Лориа. „Поземлената рента и нейното естествено изчезване". Милано, 1880). — *363.*

238 Има се предвид брошурата: A. Loria. „La teoria del valore negli economisti italiani". Bologna, 1882 (А. Лориа. „Теорията за стойността у италианските икономисти". Болоня, 1882). — *363.*

239 Става дума за статията на А. Лориа „Карл Маркс", поместена в списанието: „Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti", ser. 2, vol. 38, fas. 7, Roma, 1883, p. 509—542 („Нова антология на науката, литературата и изкуството", сер. 2, т. 38, гл. 7, Рим, 1883, стр. 509—542).

„Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti" — италианско литературно-художествено и публицистично списание с либерално направление, излизало от 1866 до 1878 г. веднъж месечно във Флоренция, от 1878 до 1943 г. — два пъти месечно в Рим. — *364.*

240 „Забележката към страницата на „История на Комуната"" е написана от Енгелс в началото на февруари 1877 г., след прочитането на книгата на френския журналист-републиканец, участник в Парижката комуна, П. Лисагаре „Histoire de la Commune de 1871". Bruxelles, 1876 („История на Комуната от 1871 г.". Брюксел, 1876). В писмото си от 9 февруари 1877 г. авторът благодари на Енгелс за неговото писмо, съдържащо „блестяща забележка" относно военните събития. „Забележката" на Енгелс се публикува за първи път на руски език през 1933 г.

В книгата на Лисагаре, написана въз основа на изследването на значителен фактически материал, е разобличена антинационалната политика на властвуващите класи във Франция, показана е ролята на народните маси в установяването на Парижката комуна, в нейната история. Маркс нарича тази книга „първа достоверна история на Комуната"; смятайки я за важен за пролетарската партия труд, Маркс оказва голямо съдействие за подготовката и издаването на тази книга на немски език. — *369.*

241 Имат се предвид преговорите за примирие във Версай между представителя на правителството на националната отбрана Тиер (в това време той не влиза в правителството, но фактически играе ролята на негов негласен ръководител) и Бисмарк. На 30 октомври 1870 г. за преговорите става известно в Париж. Парижките маси се отнасят с възмущение към предстоящото сключване на предателското примирие, което буржоазното правителство представя като върховно благо за Франция. Вестта за преговорите на Тиер и за капитулирането на Мец дава тла-

сък за революционно надигане на парижките работиици на 31 октомври. Бисмарк, който използвал бездейността на френското командуване през време на преговорите, след като спечелил време, ги провалил. — *369.*

242 Има се предвид издадената анонимно книга на Ханекен: „Militärische Gedanken und Betrachtungen über den deutsch-französischen Krieg der Jahre 1870 und 1871 vom Verfasser des „Krieges um Metz"". Mainz, 1871, S. 185—186 („Военни мисли и размишления за Френско-пруската война от 1870—1871 г. на автора на „Боевете за Мец"". Майнц, 1871, стр. 185—186). — *370.*

243 *Франтирьори* (от френското francs-tireurs — свободни стрелци) — доброволци партизани, организирани в малки отряди и участвували в защитата на страната срещу нашествието на вражески войски във Франция. За първи път отряди на франтирьори започват да се създават през периода на войната против антифренските коалиции в края на XVIII — началото на XIX в., през времето на нахлуването на неприятелски войски във Франция.

През 1867 г. във Франция започват да се създават дружества на франтирьори. След започването на Френско-пруската война и навлизането на пруските войски в територията на Франция членовете на тези дружества със специален декрет биват свикани под оръжие. Когато редовните армии на Франция биват разбити и блокирани в крепостите, броят на отрядите от франтирьори рязко нараства. — *370.*

244 Става дума за обсадата на Мантуа от френските войски през време на италианския поход на Наполеон през годините 1796—1797. — *370.*

245 F. Erlach. „Aus dem französisch-deutschen Kriege 1870—1871. Beobachtungen und Betrachtungen eines Schweizer-Wehrmanns". Leipzig—Bern, 1874, S. 230 (Ф. Ерлах. „Из Френско-пруската война от 1870—1871 г. Наблюдения и размишления на един швейцарски военен". Лайпциг—Берн, 1874, стр. 230.) — *374.*

246 Фактическите данни Енгелс взема от книгата на В. Блуме: „Die Operationen der deutschen Heere von der Schlacht bei Sedan bis zum Ende des Krieges" („Операциите на германската армия от битката при Седан до края на войната"). Първото и второто издание излизат в Берлин през 1872 г. — *372.*

247 *„Бележки върху книгата на А. Вагнер"* са написани от Маркс през втората половина на 1879 — ноември 1880 г. в Лондон и се намират в неговата записна тетрадка от годините 1879—1881. Те представляват критически бележки върху книгата: „Lehrbuch der politischen Oekonomie. Bd. I. Allgemeine oder theoretische Volkswirthschaftslehre, Th. I. Grundlegung". 2. Ausg., Leipzig und Heidelberg, 1879 („Учебник по политическа икономия. Т. I. Общо или теоретическо учение за народното стопанство, ч. I. Начала". 2-ро изд., Лайпциг и Хайделберг, 1879). Като критикува Вагнер за изопачаването на развитата в „Капиталът" теория за стойността, Маркс още веднъж формулира и конкретизира основните положения на своето икономическо учение. „Бележките" на Маркс са предшествувани от съставения от него списък на литература, състоящ се от 54 заглавия, взети от библиографските сведения в книгата на Вагнер.

„Бележките за книгата на А. Вагнер" са публикувани за първи път на руски език през 1930 г. в „Архив К. Маркса и Ф. Энгельса", кн. V, от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС. — *373.*

248 K. H. Rau. „Grundsätze der Volkswirtschaftslehre". 5. Ausg., Heidelberg, 1847, p. 63 (К. Х. Рау. „Основи на учението за народното стопанство". 5-о изд., Хайделберг, 1847, стр. 63). — *374.*

249 Виж настоящото издание, т. 23, стр. 47. — *376.*

250 Има се предвид съчинението на Н. Зибер „Теорията за ценността и за капитала на Д. Рикардо във връзка с по-късните допълнения и разяснения". Киев, 1871. — *376.*

251 A. Schäffle. „Kapitalismus und Socialismus mit besonderer Rücksicht auf Geschäfts- und Vermögensformen". Tübingen, 1870 (А. Шефле. „Капитализъм и социализъм, разгледани специално откъм формите на стопанската дейност и на имуществото". Тюбинген, 1870). — *378.*

252 Има се предвид книгата на Шефле: „Die Quintessenz des Socialismus", излязла, анонимно в Гота през 1875 г. — *378.*

253 A. Schäffle. „Bau und Leben des socialen Körpers". Bd. I—IV, Tübingen 1875—1878 (А. Шефле. „Строеж и живот на социалния организъм". Т. I—IV, Тюбинген, 1875—1878). — *378.*

254 K. H. Rau. „Grundsätze der Volkswirtschaftslehre". 8. Ausg., I. Abt., Leipzig und Heidelberg, 1868, S. 88. — *380.*

255 „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft" („Списание за общо държавознание") — либерален политико-икономически преглед, издаван с прекъсвания през годините 1844—1943 в Тюбинген. Писмото на Родбертус до Вагнер с дата 31 май 1875 г. било поместено в т. XXXIV на това списание, в статията на А. Вагнер: „Einiges von und über Rodbertus-Jagetzow („Нещо от и върху Родбертус-Ягецов"). — *387.*

256 K. Marx. „Das Kapital". 2. Aufl., Bd. I, Hamburg, 1872, S. 36 (виж настоящото издание, т. 23, стр. 70). — *388.*

257 Споменаваната от Маркс забележка се намира в неговата книга „Към критиката на политическата икономия" (виж настоящото издание, т. 13, стр. 14). — *388.*

258 K. Marx. „Das Kapital". 2. Aufl., Bd. I, Hamburg, 1872, S. 15 (виж настоящото издание, т. 23, стр, 49). — *388.*

259 V. Rost. Deutsch-Griechisches Wörterbuch". Abt. I, A—L, Göttingen, 1829, S. 359. — *391.*

260 E. Schulze. „Gothisches Glossar". Magdeburg, [1848], S. 411 (Е. Шулце. „Готски глосар". Магдебург, [1848], стр. 411). — *391.*

261 A. Ziemann. „Mittelhochdeutsches Wörterbuch zum Handgebrauch". Quedlinburg und Leipzig, 1838, S. 634—635 (А. Циман. „Речник на средногорнонемския език за практическо ползване". Кведлинбург и Лайпциг, 1838, стр. 634—635). — *391.*

262 K. Marx. „Das Kapital". 2. Aufl., Bd. I, Hamburg, 1872, S. 171 (виж настоящото издание, т. 23, стр. 195). — *392.*

263 Тук и по-горе Маркс цитира 2-ро издание на I том на „Капиталът", излязло в Хамбург през 1872 г. (виж настоящото издание, т. 23, стр. 116—118). — *396.*

264 R. Jhering. „Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung". 3. Aufl., Th. II, Buch II, Leipzig, 1874, S. 234—259.
(Р. Йеринг. „Дух на римското право на различните стъпала от неговото развитие" 3-о изд., ч. II, кн. II, Лайпциг, 1874, стр. 234—259). — *397.*

265 T. Tooke und W Newmarch. „A History of Prices, and of the State of the Circulation, during the Nine Years 1848—1856. In two volumes; forming the fifth and sixth volumes of the History of Prices from 1792 to the present time“. Vol. V, London, 1857, Part I. „On the prices of corn from 1847 to 1856“ (Т. Тук и У. Нюмарч. „История на цените и състояние на паричното обръщение през деветте години от 1848 до 1856 г. В два тома, представляващи V и VI т. от историята на цените от 1792 до наше време“. Т. V, Лондон, 1857, част I. „За цените на зърнените храни от 1847 до 1856 г.“). — *399.*

266 A. Böckh. „Die Staatshaushaltung der Athener“. Bd I, Buch 1, Berlin, 1817 S. 84—107. — *399.*

267 Имат се предвид резултатите от влиянието на петмилиардната контрибуция, получена от Франция след Френско-пруската война от 1870—1871 г., върху социаликономическото положение на Германия. — *401.*

268 *Денарий на св. Петър* — ежегоден данък, събиран от римския папа от католиците (първоначално по един денарий от всеки дом в празника на св. Петър). До днес е важен източник на доходи за папската курия, използван за целите на реакционната католическа пропаганда. — *402.*

269 A. Cournot. „Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses“. Paris, 1838, p. 7. — *402.*

270 Виж бележка 166. — *404.*

271 Виж настоящото издание, т. 23, стр. 771—772. (За разликата в текста виж бележка 67.) — *404.*

272 L. H. Morgan. „Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization“. London, 1877, p. 552 (Л. Г. Морган. „Древното общество, или изследване на линията на човешкия прогрес от дивачество през варварство до цивилизация“. Лондон, 1877, стр. 552). — *404.*

273 H. S. Maine „Village-Communities in the East and West“. London, 1871 (Х. С. Мейн. „Селските общини в Изтока и Запада“. Лондон, 1871). — *406.*

274 В Кавдинската клисура близо до древноримския град Кавдий през 321 г. преди нашето летоброене по време на втората Самнитска война самнитите нанесли поражение на римските легиони и ги принудили да минат под „ярем“, което се смятало за най-голям позор за победената армия. Оттук изразът „да преминеш през Кавдинската клисура“, т. е. да бъдеш подложен на най-голямо унижение. — *409.*

275 Виж настоящото издание, т. 23, стр. 770—771. (За разликите в текстовете виж бележка 67.) — *415.*

276 Стремежът на Екатерина II да въведе цеховото устройство намира отражение в издадената на 21 април 1875 г. грамота за правата и привилегиите на градовете на Руската империя, в която бил включен особен устав за занаятчиите, който подробно определял цеховото устройство. Зачисляването към цеховете било задължително за всички градски занаятчии, извънцеховите занаяти били забранени. — *416.*

277 Вероятната дата на написването на Марксовите „*Бележки за реформата от 1861 г. и следреформеното развитие на Русия*“ е краят на 1881 — 1882 г. В ръкописа си Маркс използва данни на официалните публикации, както и мно-

го работи на руски автори. За разлика от останалите ръкописи, посветени на изучаването на руски източници, „Бележки за реформата от 1861 г." са написани от Маркс не в записните тетрадки, а на отделни листове, снабдени със заглавия на темите и разделите, с цифрово и буквено подразделяне на текста. Наред с препратките към събрания материал, съдържащ се в записните тетрадки, тук са цитирани вече систематизирани фактически данни, формулирани са важни изводи по основни въпроси на реформата от 1861 г. и на следреформеното развитие на Русия. Ръкописът на Маркс е публикуван за първи път на руски език през 1952 г. в „Архив Маркса и Энгельса", т. XII от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС. — *416.*

278 Маркс препраща към страници от своята тетрадка, в която е правил бележки във връзка с четенето на книгата на Скалдин „В провинцията и столицата". СПБ 1870 (виж „Архив Маркса и Энгельса", т. XI, 1948, стр. 119—138). — *416.*

279 Препращане към бележка, записана при изучаването на книгата на Хакстхаузен „Die ländliche Verfassung Russlands". Leipzig, 1866 („Селското устройство на Русия", Лайпциг, 1866) (виж „Архив Маркса и Энгельса", т. XII, 1952, стр. 36—37). — *416.*

280 Тук и по-долу Маркс препраща към своя ръкопис „Към въпроса за отменяването на крепостното право в Русия", написан от него въз основа на „Писма без адрес" от Н. Г. Чернишевски (виж „Архив Маркса и Энгельса", т. XI, стр. 18—20). — *416.*

281 Обявявайки се за личното освобождение на селяните, Шувалов и Паскевич същевременно искат цялата земя да се остави на помешчиците, а на селяните да се даде само правото на ползване от парцели земя срещу повинности. — *427.*

282 Препращане към страницата от записната тетрадка, където Маркс е направил бележки във връзка с четенето на книгата на Хакстхаузен „Селското устройство на Русия" (виж „Архив Маркса и Энгельса", т. XII, стр. 110—114). — *428.*

283 Маркс препраща към страниците на своята тетрадка със записки, направени при изучаването на работите на А. И. Скребицки „Селското дело през царуването на император Александър II", т. I, Бон на Рейн, 1862 и на А. А. Головачов, „Десет години реформи, 1861—1871 г." СПБ, 1872 (виж „Архив Маркса и Энгельса", т. XII, стр. 29—35 и 115—117). — *429.*

284 Препратка към страницата от тетрадката със записи, направени при изучаването на работата на А. И. Скребицки „Селското дело през царуването на император Александър II", т. IV, Бон на Рейн, 1868 (виж „Архив Маркса и Энгельса", т. XII, стр. —35—36). — *430.*

285 Препратка към записите, направени при изучаването на работата на Ю. Е. Янсон „Опит за статистическо изследване за селските надели и плащания". СПБ, 1877 (виж „Архив Маркса и Энгельса", т. XI, стр. 139—148). — *430.*

286 „Труды Комиссии высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов", т. XXII, ч. II, отдел I, СПБ, 1873, стр. 6—7. — *435.*
Дадените от Маркс цифри са получени чрез изчисление. — *435.*

287 Препратка към книгата на Ю. Е. Янсон „Опит за статистическото изследване на селските надели и плащания". СПБ, 1877. — *436.*

288 Ръкописът на Ф. Енгелс „*Към историята на древните германци*", както и свързаният с него ръкопис „Франкският период", представляват извършено през го-

дните 1881—1882 по единен план голямо изследване. За това говори съставеният от Енгелс план „Към историята на древните германци". Това изследване е резултат от специално изучаване на историята на Германия и Западна Европа, с което Енгелс се занимава редица години.

Трудът „Към историята на древните германци" не е публикуван, докато Енгелс е жив. Според първоначалния план на Енгелс, приложен към ръкописа, той се е делил на две части. Първата част е подразделена на четири глави. Втората част е замислена от автора като „Забележка" към първата — добавка от източниковедски, етнографски и лингвистичен характер.

В процеса на работата първоначалният план се е изменял. Така в края на първата глава Енгелс пише: „Следва глава за аграрния и военния строй". Такава глава в ръкописа няма. Очевидно Енгелс е използвал този материал за втора глава на работата за франкския период — „Областен и военен строй". От втората част на труда съществува само втората глава. Трета глава, която Енгелс е озаглавил в плана „Франкският диалект", той пренася в изследването за франкския период.

Последователността на отделните глави, както и заглавието на четвъртата глава редакцията дава по плана на Енгелс. — *446.*

289 W. B Dawkins. „Early Man in Britain and his place in the tertiary period". London, 1880 (У. Б. Докинс. „Първобитният човек в Британия и неговото място в третичния период". Лондон, 1880). — *446.*

290 Виж бележка 195. — *448.*

291 Има се предвид съобщението на Р. Вирхов на заседанието на Берлинското дружество по въпросите на антропологията, етнологията и първобитната история от 21 декември 1878 г. Виж „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte". Jahrg. 1878, S. 418—424, поместени в: „Zeitschrift für Ethnologie", Bd. X, Berlin, 1878 („Списание по етнология", т. X, Берлин, 1878). — *448.*

292 Има се предвид съобщението на Шафхаузен на VIII общ конгрес на германското антропологическо дружество, състоял се в Констанц на 24—26 септември 1877 г. Виж „Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte" № 11, München, 1877 („Известия на германското дружество по въпросите на антропологията, етнологията и първобитната история") бр. 11, Мюнхен, 1877). — *448.*

293 Сведения за пътешествието на Питей Енгелс взема от книгата на И. Лелевел „Pythéas de Marseille et la géographie de son temps". Bruxelles, 1836 („Питей от Марсилия и географията на неговото време". Брюксел, 1836). — *450.*

294 K. Müllenhoff. „Deutsche Altertumskunde", Bd. I, Berlin, 1870, S. 479 (К. Мюленхоф. „Германска археология", т. I, Берлин, 1870, стр. 479). — *450.*

295 Плутарх. „Сравнително животоописание. Биография на Емилий Павел", гл. 12.—*450.*

296 Дион Касий. „Римска история", кн. LV, гл. 10а. — *451.*

297 Цезар. „Записки за галската война", кн. IV, гл. 1, и кн. VI, гл. 22. — *453.*

298 Страбон. „География", кн. VII, гл. I. — *454.*

299 Тацит. „Германия". — *455.*

300 Гай Плиний Секунд. „Естествена история" в 37 книги, кн. IV, гл. XIV. — *456*

801 Дион Касий. „Римска история“, кн. LIV, гл. 33. — *459.*

802 Дион Касий. „Римска история“, кн. LV, гл. 6. — *460.*

803 Гай Велей Патеркул. „Римска история“ в две книги, кн. II, гл. 97. — *460.*

804 Дион Касий. „Римска история“, кн. LVI, гл. 18. — *462.*

805 Гай Велей Патеркул, „Римска история“, в две книги, кн. II, гл. 117. — *462.*

806 Дион Касий. „Римска история“, кн. LVI, гл. 18. — *463.*

807 Тук и по-горе Енгелс цитира книгата на Гай Велей Патеркул „Римска история“, кн. II, гл. 118. — *465.*

808 Дион Касий. „Римска история“, кн. LVI, гл. 19. — *465.*

809 Енгелс цитира съчинението на Тацит „Annales“ („Анали“), кн. I, гл. 61. — *466.*

810 Страбон. „География“, кн. IV. гл. IV. — *467.*

811 Страбон. „География“, кн. VII, гл. I. — *467.*

812 Генерал Йорк, който през 1812 г. командува пруския спомагателен корпус на Наполеоновата армия в Русия, сключва с руското командуване на 30 декември 1812 г. Таурогенската конвенция, според която той се задължава два месеца да не участвува във военните действия против руската армия.

В сражението при Лайпциг от 16—19 октомври 1813 г. между съюзните руско-австро-пруско-шведски войски и армията на Наполеон I саксонският корпус, който се сражава в редовете на Наполеоновата армия, в разгара на боя внезапно преминава на страната на противника и обръща оръдията си против французите. — *467.*

813 Има се предвид Халщатската гробница, открита през 1846 г. близо до гр. Халщат в Югозападна Австрия и дала име на Халщатската култура (около 1000—500 г. преди нашето летоброене). — *471.*

814 W. B. Dawkins. „Early Man in Britain“. London, 1880, p. 466—472. — *4 1.*

815 C. F. Wiberg. „Bidrag till Kännedomen om Grekers och Romares förbindelse med Norden och om de nordiska Handelsvägarne“. Gefle, 1861 (К. Ф. Виберг. „Изследване за сношенията между гърци и римляни през северния търговски път“. Евле, 1861), в превод от шведски на И. Месторф: „Der Einfluss der klassischen Völker auf den Norden durch den Handelsverkehr“. Hamburg, 1867 („Влияние на класическите народи върху страните от Севера чрез търговията“. Хамбург, 1867). — *471.*

816 Тацит. „Анали“, кн. II, гл. 62. — *472.*

817 J. J. A. Worsaae. „Die Vorgeschichte des Nordens nach gleichzeitigen Denkmälern“. Ins Deutsche übertragen von J. Mestorf. Hamburg, 1878 (Й. Я. А. Ворсо. „Прастара история на северните страни според паметници от онова време“. Превод на немски език от И. Месторф. Хамбург, 1878. — *473.*

818 Тацит. „Германия“, гл. 23. — *473.*

819 За Германия се говори във 2 и 3 книга на труда на Птоломей „География“. — *482.*

320 Имат се предвид книгите: K. Zeuss. „Die Deutschen und die Nachbarstämme". München, 1837 (К. Цойс. „Германците и съседните племена", Мюнхен, 1837) и J. Grimm. „Geschichte der deutschen Sprache", Bd. I—II, Leipzig, 1848. — *483.*

321 Прокопий Кесарийски. „История на войните на Юстиниан с персите, вандалите и готите", кн. VIII: „История на войните с готите", кн. IV, гл. 5, § 5. — *485.*

322 F. C. Dahlmann. „Geschichte von Dännemark", Bd. I, Hamburg, 1840, S. 16. — *486.*

323 G. Waitz. „Deutsche Verfassungsgeschichte", Bd. 1—8, Kiel, 1844—1878 (Г. Вайц. „История на германския държавен строй", т. 1—8, Кил, 1844—1878). — *489.*

324 *„Франкският период"* — ръкопис на Ф. Енгелс, написан от него през годините 1881—1882. През живота на Енгелс не е публикуван. Както и ръкописът „Към историята на древните германци", този труд представлява част от специалното изследване, посветено на историята на Германия (виж бележка 288). — *495.*

325 P. Roth „Geschichte des Beneficialwesens von den ältesten Zeiten bis ins zehnte Jahrhundert". Erlangen, 1850 (П. Рот. „История на бенефициалната система от най-древни времена до десети век". Ерланген, 1850). — *498.*

326 Ейнхард. „Животът на Карл Велики", гл. 2. — *498.*

327 Енгелс цитира съчинението на Григорий Турски „Historia Francorum" („История на франките"), кн. VI, гл. 46. — *499.*

328 *Капитулари* — кралски законодателни актове и разпоредби от периода на ранното средновековие (VIII—IX в.). Ахенският капитулар, който отбелязва факта на масовото заграбване на земите на селяните от духовните и светските феодали, е един от най-важните исторически източници по историята на Франкската държава. — *500.*

329 Цитираните от Енгелс данни са извлечени от съставения през IX век полиптик (опис на поземлените владения, на населението и на доходите) на манастира Сен Жермен дьо Пре. Този опис е издаден за първи път с коментари от френския историк Жерар под названието: „Polyptyque de l'abbé Irminon", t. I—II, Paris, 1844 („Полиптик на абат Ирминон", т. I—II, Париж, 1844). — *501.*

330 *Формули* — образци за съставяне на конкретни грамоти, които юридически оформяли най-различни сделки и спогодби от имуществен и друг характер. До нас са достигнали няколко сборника формули, които дават представа за социално-икономическите отношения в разните райони на Франкската държава от края на VI до края на IX век.

Цитираната от Енгелс формула влиза в сборника с наименование: „Formulae Turonenses vulgo Sirmondicae dictae". („Турски формули, достъпно изложени от Сирмон"). Енгелс очевидно я е взел от горепосочената книга на Рот, стр. 379. — 508.

331 Има се предвид един от най-важните писмени източници по историята на Каролингската империя — „Annales Bertiniani" („Бертински анали"), — летопис, получил името си от френския манастир Сен-Бертин. Той обхваща периода от 830—882 г. и се състои от три части, написани от разни автори. Бертинските анали са издадени в състава на известната серия „Monumenta Germaniae historica" („Паметници на германската история"). — *510.*

332 *Стелинга* (буквално: „Синове на древния закон") — въстание на свободните фрилинги и на полусвободните сакси (лити) както против франкската, така и про-

тив саксонската аристокрация, вдигнато през 841—842 г. в Саксония. Въстаналите се стремили да възстановят старите, предфеодални обичаи. — *515.*

333 *„Франкският диалект“* е написан от Енгелс през годините 1881—1882; в ръкописа за франкския период и в черновката на плана на „Към историята на древните германци“ Енгелс нарича това изследване „Забележка“. Обаче „Франкският диалект“ има напълно самостоятелно научно значение и представлява образец на прилагане на историческия материализъм към езикознанието.

„Франкският диалект“ е останал недовършен и не е отпечатван през живота на Енгелс. На руски език публикуван за първи път от Института по марксизъм-ленинизъм през 1935 г. Текстът бива даден паралелно на немски и на руски език. — *516.*

334 *Хелианд* — паметник на древносаксонския език и литература, отнасящ се към IX век; той представлява много съкратен и германизиран преразказ на Евангелието; както се предполага, автор на Хелианд е бил монах от манастира Верден на река Рур.

Запазили са се две ръкописни копия на Хелианд — мюнхенският (отнася се към IX век) и Котоновият (по името на английския събирач на старини Котон), отнасящ се към X—XI в. Името на ръкописа е дадено от германския лингвист Шмелер през 1830 г. и буквално означава „спасител“. Хелианд е издаден за първи път през 1866 г. от Мориц Хейне. — *516.*

335 W. Braune. „Zur Kenntnis des fränkischen und zur hochdeutschen Lautverschiebung“. In: „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur“, Bd. I, Halle a/S., 1874 („В. Брауне. „Към изучаването на франкския диалект и на горнонемското изместване на съгласните. В списанието: „Материали по историята на немския език и литература“, т. I, Хале на Заал, 1874). — *516.*

336 H. Kern. „Die Glossen in der Lex Salica und die Sprache der salischen Franken. Beitrag zur Geschichte der deutschen Sprachen. Haag, 1869. (Х. Керн. „Глоси в „Салическия законник“ и езикът на салическите франки. Към историята на германските езици“. Хага, 1869). — *517.*

337 Енгелс има тук предвид съвпадението в англо-фризкия и саксонския диалект на 3-о лице множествено число изявително наклонение с второто поради отпадането на „n“ пред дентала в окончанието на трето лице. Това съвпадение очевидно е послужило за изходен пункт за отстраняването на разликата между всичките три лица на множествено число сегашно време изявително наклонение в споменатите диалекти. — *518.*

338 Имат се предвид глосите, т. е. тълкуването на непонятните думи, извлечени от нидерландския филолог Юстус Липсий от загубения ръкопис от псалми (IX в.). Глосите на Липсий са публикувани от Мориц Хейне в „Kleinere altniederdeutsche Denkmäler“ Paderborn, 1867 („Малки древнодолнонемски паметници“. Падерборн, 1867). — *518.*

339 P. Cosijn. „Altwestsächsische Grammatik“. Haag, 1883 (П. Косейн. „Древнозападносаксонска граматика“. Хага, 1883). — *519.*

340 Става дума за данъчния списък на манастира Фрекенхорст (IX — началото на XI в.). — *519.*

341 Става дума за падерборнски документи от X—XI в., паметници на местното право, издадени през годините 1831—1832 от немския историк Паул Виганд в V том на

предприетото от него издание: „Archiv für Geschichte und Alterthumskunde Westphalens" („Архив по история и археология на Вестфалия"), и във 2-ри и 3-и том на изданието: „Die Provincialrechte der Fürstenthümer Paderborn und Corvey in Westphalen" („Местно право на княжествата Падерборн и Корве във Вестфалия"). — *519.*

342 Има се предвид преразказът на Евангелието, направен от монаха Отфрид от Вайсенбург между 863 и 871 г. „Евангелието на Отфрид" е един от първите паметници на древнонемската писменост. Езикът на „Евангелието" на Отфрид се смята за един от южните говори на рейнско-франкския диалект. — *520.*

343 Има се предвид ръкопис от края на VIII или началото на IX век, който представлява формула на обета на кръщението („Taufgelöbnis"). — *520.*

344 Става дума за статуята на момче на старинния фонтан в Брюксел, работа на фламандския скулптор от XVII в. Дюкеноа. — *524.*

345 W. Arnold. „Deutsche Urzeit". Gotha, 1879, S. 153. — *524.*

346 „Archiv für die Geschichte des Niederrheins". Hrsg. von T. J. Lacomblet, Abt. I, Bd. I, Heft I, Düsseldorf, 1831 („Архив по историята на Долен Рейн". Изд. на Т. Й. Лакомбле, раздел I, т. I, свитък I, Дюселдорф, 1831). — *521.*

347 W. Arnold. „Deutsche Urzeit". Gotha, 1879, S. 140—141. — *530.*

348 Има се предвид карта, издадена отначало от Д. Г. Рейман, а после от редица други лица под заглавие: „Reymann's topographische Spezial-Karte von Deutschland, Schweiz, Ostfrankreich, Belgien, Niederlande und Polen". Glogau („Топографическа специална карта на Германия, Швейцария, Източна Франция, Белгия, Нидерландия и Полша, съставена от Рейман". Глогау). Картата е разделена на номерирани квадрати (секции), наименовани по главния населен пункт, поради това в по-нататъшните препратки у Енгелс се споменават името и номерът на секцията. — *530.*

349 „Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit", 3. Aufl- von Dr. K. v. Spruner's Hand-Atlas, neu bearbeitet von Dr. Th. Menke, Gotha 1880 („Наръчен атлас по историята на средните векове и новото време". 3 изд на Наръчния атлас на д-р К. фон Шпрунер, преработен от д-р Т. Менке, Гота, 1880).

Географските данни, на които Енгелс се позовава на различни места от своето изследване, са взети предимно от карта 32 (Deutschland's Gaue. II) — *530.*

350 F. J. Mone. „Urgeschichte des badischen Landes bis zu Ende des siebenten Jahrhunderts". Bd. I: „Die Römer im oberrheinischen Gränzland", Karlsruhe, 1845 (Ф. Й. Моне. „Прастара история на баденските земи до края на седми век". Т. 1: „Римляните в горнорейнската погранична област", Карлсруе, 1845). — *533.*

351 F. Beust. „Kleiner historischer Atlas des Kanton Zürich". Zürich, 1873 (Ф. Бьойст. „Малък исторически атлас на кантона Цюрих", Цюрих, 1873). — *533.*

352 W. Arnold. „Deutsche Urzeit". Gotha, 1879, S. 141. — *534.*

353 W. Arnold. „Deutsche Urzeit". Gotha, 1879, S. 156. — *535.*

354 L. Börne. „Briefe aus Paris". 1. — 2. Theile, Hamburg, 1832; 3. — 6. Theile Paris, 1833—1834 (Л. Бьорне. „Парижки писма", 1—2 части, Хамбург, 1832; 3—6 части, Париж, 1833—1834). — 540

ДАТИ ИЗ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА НА К. МАРКС И Ф. ЕНГЕЛС

(март 1875 — май 1883)

1875

Март 1875—1876 Енгелс продължава работата, започната през 1873 г., над „Диалектика на природата" — произведение, в което той си поставя за цел да даде диалектикоматериалистическо обобщение на постиженията на теоретичното природознание и да подложи на критика метафизическите и идеалистическите възгледи в областта на природните науки. През годините 1875—1876 той написва две глави („Увод" и „Ролята на труда в процеса на превръщането на маймуната в човек") и значителен брой бележки и фрагменти.

18—28 март Във връзка с предстоящото обединяване на двете работнически организации в Германия — Социалдемократическата работническа партия (айзенахци) и Общия германски работнически съюз (ласалианци) — Енгелс в писмо до ръководителя на Социалдемократическата работническа партия А. Бебел от свое име и от името на Маркс рязко критикува компромисния проект за програма — цялата система на съдържащите се в него ласалиански догми, опортюнистически положения по въпроса за държавата, отказване от принципа на пролетарския интернационализъм.

28 април Маркс пише послеслов към авторизираното френско издание на първия том на „Капиталът".

5 май Маркс изпраща писмо до В. Браке заедно с предназначени за цялото ръководство на айзенахската партия критически бележки по програмата на германската работническа партия, които по-късно получават названието „Критика на Готската програма". Тази работа на Маркс нанася съкрушителен удар на ласалианството и на другите опортюнистически представители и съдържа обосновка и по-нататъшно развитие на марксисткото учение за диктатурата на пролетариата, за преходния период от капитализма към комунизма, научно предвиждане на най-важните закономерности на развитието на комунистическото общество, посочване на историческата необходимост от две негови фази — социализма и комунизма.

8 май	Маркс съобщава на руския революционер П. Л. Лавров за взетите от него мерки за осигуряване на конспиративен адрес за кореспонденция с Русия.
20 май—август	Маркс прави многобройни изчисления, които илюстрират разликата между нормата на принадената стойност и нормата на печалбата. Извършената от него работа по-късно ляга в основата на трета глава от третия том на „Капиталът“ — „Отношение на нормата на печалбата към нормата на принадената стойност“.
Юни—дгкември	Маркс често се среща с Лавров и кореспондира с него.
Юни—септември	Маркс и Енгелс получават от социалистите от Франция, Белгия, Дания, Португалия, САЩ информация за състоянието на работническото движение в тези страни.
18 юни	Маркс обръща особено внимание на опитите на немския химик и физиолог М. Траубе за създаването на изкуствена клетка; в писмо до П. Лавров отбелязва голямото значение на тези опити за обясняването на пораждането на живота на земята.
21 юни	Енгелс, който след Хагския конгрес на Интернационала поддържа постоянна връзка с Генералния съвет (седалището на който е пренесено в Ню Йорк), получава екземпляри от поверителното окръжно на Генералния съвет за свикване във Филаделфия на конференция на Интернационала, предназначени за разпространяване в секциите на Европейския континент и в Англия.
Началото на август	Маркс при участието на Енгелс преработва за второ издание брошурата на немския социалист И. Мост „Капитал и труд“, която представлява популярно изложение на първия том на „Капиталът“; книгата излиза през 1876 г. в Хемниц (Карл-Маркс-щат) и през 1878 г. в английски превод в САЩ.
Около 12 август	Маркс заминава от Лондон на лечение в Карлсбад (Карлови Вари).
Около 13—14 август	На път за Карлсбад Маркс се спира във Франкфурт на Майн; посещава редакцията на демократичния „Franfkurter Zeitung“ („Франкфуртски вестник“) и води продължителен разговор с неговия редактор Л. Зонеман.
13 август	Енгелс съобщава на Генералния съвет на Международната работническа асоциация в Ню Йорк за взетите от него мерки за разпространението на поверителното окръжно за свикване на конференция на Интернационала във Филаделфия, както и за положението на секциите на Интернационала в европейските страни.
15 август—11 септември	Маркс се лекува в Карлсбад. Често се среща с руския социолог и историк М. М. Ковалевски. Върху Маркс бива установен таен полицейски надзор.
Втората половина на август — около 22 септември	Енгелс е на почивка в Рамсгет.

11 септември	Маркс на връщане от Карлсбад се отбива в Прага, за да се срещне с немския демократичен публицист М. Опенхайм.
20 септември	Маркс се връща в Лондон.
По-късно от 20 септември —октомври	Маркс възобновява интензивните си занимания с политическа икономия, като отделя особено много време на аграрните отношения в Русия; прави си подробни бележки при четене на излезлите през 1875 г. в Берлин книги на представители на руската либерална опозиция — Ю. Ф. Самарин, А. И. Кошельов, К. Д. Кавелин.
Около 9 октомври	Маркс и Енгелс получават от италианския социалист, ръководител на миланската секция на Интернационала, Е. Бинями, предложение за отпечатване в издаваната от него „Biblioteca Socialista" („Социалистическа библиотека") том произведения на Маркс и Енгелс.
11 и 12 октомври	Енгелс в писма до Браке и Бебел заявява, че както преди той и Маркс се отнасят отрицателно към приетата на Готския конгрес програма, но че се въздържат от публична критика против нея, тъй като работниците приемат програмата като комунистическа, а и защото се надяват на успех на истински комунистическата пропаганда сред работниците.
15 октомври	В писмо до Бебел Енгелс подчертава, че е необходимо внимателно да се следят събитията в Русия, тъй като положението на народните маси в страната, политиката на руското правителство и състоянието на революционното движение дават основание да се предполага, че Русия ще бъде първата страна, в която ще започне революцията.
Втората половина на октомври — 6 ноември	Енгелс с жена си пътува по семейни работи за Хайделберг; пътем той се спира в Райнау, където се среща със свои познати — химика Ф. Паулн; на връщане се отбива в Бинген и Кьолн и през Остенде се завръща в Лондон.
Ноември—декември	Маркс изучава специална литература по агрохимия (по-специално конспектира подробно работата на А. Н. Енгелхард „Химически основи на земеделието"), по физика, както и по политическа икономия, особено по аграрния въпрос. Чете книгата на И. И. Патлаевски „Паричният пазар в Русия от 1700 до 1762 г.", статията на Енгелхард „Въпроси на руското селско стопанство". Същевременно изучава IV свитък на издадения през 1871 г. от руския Генерален щаб „Военностатистически сборник", като си води подробни бележки.
12 ноември	След като прочита по молба на Лавров неговата статия „Социализмът и борбата за съществуване", поместена в списанието „Вперед" (15 септември 1875 г.), Енгелс в писмо до него изказва отношението си към учението на Ч. Дарвин, разобличава антинаучната позиция на буржоазните дарвинисти и прави редица критични бележки по адрес на самия Лавров.
Краят на ноември	Излиза последният свитък на авторизираното френско издание на първия том на „Капиталът" от К. Маркс. В послеслова към него

Маркс отбелязва, че френското издание на „Капиталът" има самостоятелна научна ценност наред с оригинала. Маркс изпраща последните свитъци на френското издание на видни дейци на работническото движение в много страни, на инициаторите на руското издание на „Капиталът" и на неговите преводачи — Г. А. Лопатин и Н. Ф. Даниелсон, както и на Лавров и на Ковалевски.

Декември 1875— февруари 1876 Маркс проучва получените от Русия от Даниелсон 10 тома „Трудове на данъчната комисия", както и „Сборник от мнения на губернските присъствия по селски дела"; той смята да използва направените записки при окончателната редакция на текста на третия том на „Капиталът".

17 декември Маркс съобщава на Лавров, че по причина на големия обем на френското издание на първия том на „Капиталът" той не е можал да включи съставения от него предметен показалец към това издание.

1876

22 януари Енгелс произнася реч на митинг, свикан в Лондон по случай годишнината от полското въстание от 1863 г. Речта на Енгелс се отпечатва в издавания от Лавров в Лондон вестник „Вперед!" от 15 февруари.

Февруари Енгелс пише произведението „Пруската водка в германския райхстаг", в която разобличава пруските юнкери като опора на всички реакционни сили в Германия. Този труд се помества във в. „Volksstaat" от 25, 27 февруари и 1 март, както и в отделна брошура.

7 февруари Маркс и Енгелс държат речи на тържественото събрание по случай 36-годишнината от основаването на Комунистическото просветно дружество на немските работници в Лондон. В речта си Маркс подчертава интернационалистическия принцип, от който са се ръководили първите организации на пролетариата в Германия, по-специално Съюзът на комунистите.

Средата на февруари Занимавайки се с проблемите на третия том на „Капиталът", Маркс пише малък екскурс: „Диференциалната рента и рентата са само процент върху капитала, вложен в земята"; този екскурс по-късно Енгелс включва в текста на 44-та глава на третия том на „Капиталът".

Март—май Маркс изучава редица работи по физиология — на М. Шлайден, И. Ранке, Л. Герман.

Началото на април Маркс получава писмо от един от основателите на Социалистическата работническа партия в САЩ Ф. А. Зорге, в което му съобщава за успехи на работническото движение и заявява, че е необходимо да се разпространява сред американските работници „Манифест на комунистическата партия". С тази цел той се обръща към Маркс и Енгелс с молба да прегледат направения от Г. Майер превод на „Манифеста".

4 април	Маркс в писмо до Зорге съобщава за намерението си да проучи във връзка с работата си над „Капиталът" източниците за земеделието, аграрните отношения и кредита в Съединените щати и го моли да му изпрати каталози на книги по тези въпроси.
Май—юни	Маркс изучава формите на общинната собственост; чете трудовете на немския историк Г. Л. Маурер.
Около 20 май—средата на юни	Енгелс е на почивка в Рамсгет.
Около 24 май	Маркс получава писмо от Будапеща от дееца на унгарското работническо движение, бившия член на Парижката комуна Л. Франкел, съдържащо някои данни за собствеността върху земята в Унгария.
24—26 май	Маркс и Енгелс с оглед на нарастващото влияние на антимарксистките възгледи на немския дребнобуржоазен идеолог Е. Дюринг, разпространили се сред част от членовете на Германската социалистическа работническа партия, идват до извода, че трябва да излязат в печата с критика на дюрингианството.
28 май	В писмо до Маркс Енгелс нахвърля общия план и характер на своята книга против Дюринг.
Краят на май — краят на август	Енгелс прекъсва работата си над „Диалектика на природата" и пристъпва към събирането на материал за критика срещу възгледите на Дюринг. За тази цел той чете книгите на Дюринг: „Курс по философия", „Курс по политическа и социална икономия", „Критическа история на политическата икономия и на социализма".
Юни—ноември	Енгелс пише работата си „Вилхелм Волф" — очерк за живота и дейността на германския пролетарски революционер, съратник на Маркс и Енгелс; биографията на Волф се печата като серия статии в редактираното от В. Либкнехт социалистическо списание „Die Neue Welt" („Нов свят") от 1 юли до 25 ноември.
Средата на юни — около 30 юни	Енгелс по семейни работи се намира в Хайделберг.
18—23 юли	Маркс посещава жена си, намираща се на лечение в Брайтън.
24 юли — 1 септември	Енгелс е на почивка в Рамсгет.
16 август — 15 септември	Маркс се лекува в Карлсбад.
Септември 1876— началото на януари 1877	Енгелс пише първия отдел на „Анти-Дюринг" („Философия"). Серия статии се публикуват в централния орган на Германската социалистическа работническа партия — вестник „Vorwärts" („Напред") от 3 януари до 11 май 1877 г.
16—22 септември	На връщане от Карлсбад в Лондон Маркс посещава в Прага Опенхайм и в Лиеж бившия активен деец на руската секция на Интернационала Н. И. Утин.

23 септември 1876—август 1877	Маркс кореспондира с Браке по повод издаването на немски език на „Историята на Комуната“ от П. Лисагаре. Смятайки разпространението на този труд за важно партийно дело, Маркс сам редактира превода.
21 октомври	Маркс предупреждава Лавров за намерението на група реакционни руски литератори да издават в Лондон списание за за познаване на англичаните с политическото и социалното движение в Русия. Лавров помества извадки от писмото на Маркс във в. „Вперед!“ от 1 ноември.
Началото на ноември	Маркс изпраща на английския радикал Ч. Колет материал за политиката на Гладстон за използване в „Diplomatic Review“ („Дипломатически преглед“).
20 ноември	В писмо до германския пролетарски революционер И. Ф. Бекер Енгелс изразява общото с Маркс мнение, че усилията на всички активни дейци на Интернационала трябва да бъдат насочени не към възстановяване на предишната международна организация, а към създаването и укрепването на масови работнически партии във всяка страна. Главната си задача Маркс и Енгелс на дадения етап виждат в това, да извършат определена научна работа и с това да засилят теоретическата страна на пролетарското движение.
Декември	Маркс чете за общинната собственост работите на Г. Хансен, Ф. Демелич, О. Утешенович, работата на Ф. Карденас по историята на поземлената собственост в Испания и „Сравнителен очерк по индуско и френско право“ от Л. Кремази.
Първата половина на декември	Маркс често се среща с Ковалевски.
18 декември	Енгелс в писмо до своя брат Г. Енгелс анализира положението, създадено на Балканите, и идва до извода за неизбежността на руско-турска война.
21 декември	Енгелс в писмо до И. Ф. Бекер критикува опортюнизма на английските трейдюниони и поведението на техните лидери, които кокетират с либералната буржоазия; информира за състоянието на работническото движение в Белгия, Германия, Италия, препраща решенията на състоялата се през юли международна конференция във Филаделфия, взела решение за разпускане на Международната работническа асоциация.

1877

Януари — декември	Маркс продължава своята работа по проучването на икономическото и обществено-политическото развитие на следреформена Русия, особено на руските аграрни отношения. Между другите работи чете и тази на А. И. Василчиков „Земевладението и земеделието в Русия и другите европейски държави“, томове 1—2, на М. В. Неручев „Руското земевладение и земеделие“, на П. А.

	Соколовски „Очерк по историята на селската община в Северна Русия".
9 януари	Енгелс изпраща на Либкнехт за отпечатване във „Vorwärts" последната част на първия, философски отдел на „Анти-Дюринг".
Февруари — началото на март	Маркс дава на английския журналист, бивш член на Интернационала, М. Бари, указания за написването на статии, разобличаващи външната политика на Гладстон. Статиите на Бари се появяват в няколко консервативни вестника в началото на март.
Началото на февруари	Енгелс пише „Бележка към страница на „Историята на Комуната" (Примирието на г-н Тиер от 30 октомври 1870 година)" и я изпраща на автора на тази книга Лисагаре.
13 февруари	Енгелс пише до Бинями за германските избори през 1877 г. и за успехите на Германската социалдемократическа партия. Писмото на Енгелс бива прочетено на втория конгрес на Горноиталианската федерация, състоял се на 17—18 февруари в Милано, след това отпечатано в социалистическия вестник „La Plebe" от 26 февруари.
Около 20 февруари — около 14 март	Във връзка с болес тт на жена си Енгелс живее в Брайтън.
5 март	Маркс изпраща на Енгелс първата част от X глава на втори отдел на „Анти-Дюринг", в която се дава критика на възгледите на Дюринг върху историята на политическата икономия.
Между 6 и 14 март	По съвет на Маркс Енгелс пише статията „В Италия", посветена на успехите на социалистическото движение в страната, на преодоляването на влиянието на анархизма, което създавало предпоставки за основаването на работническа партия в Италия. Статията се отпечатва във „Vorwärts" от 16 март.
16 март	Маркс моли Лавров да състави общо сведение за съдебните и административните преследвания в Русия, за да предаде този материал на члена на камарата на общините, ирландеца К. О'Клиери за неговата реч в парламента. Лавров изпълнява молбата на Маркс.
Краят на март	Маркс възобновява работата си върху ръкописа на втория том на „Капиталът".
Май — декември	Във връзка с Руско-турската война Енгелс пише бележки за състава и дислокацията на руската армия.
Юни — август	Енгелс пише втория отдел на „Анти-Дюринг" („Политическа икономия"). Серията статии се поместват в приложението на вестник „Vorwärts" от 27 юли до 30 декември.
Юни — юли	Енгелс пише статията „Тактиката на пехотата и нейните материални основи. 1700—1870".

Средата на юни	По молба на Браке Енгелс пише за „Volks-Kalender" („Народен календар") кратка биография на Карл Маркс. Биографията се публикува през 1878 г.
Юли — август	Маркс чете книгите на руския икономист и статистик И. И. Кауфман „Теория на колебанието на цените", „Към учението за парите и кредита", свитък I, и книгата на К. Книс „Пари. Изложение на основното учение за парите".
4 юли	Енгелс заминава за няколко дни в Манчестер.
11 юли — 28 август	Енгелс заедно с болната си жена е на почивка в Рамсгет.
Около 23—29 юли	Маркс се среща често с немския социалдемократ Хирш, пристигнал от Париж, за да се срещне с Маркс. Хирш съобщава на Маркс редица факти относно икономическото и политическото развитие на Франция, както и за положението в Германската социалдемократическа партия.
Август 1877 — април 1878	Енгелс пише третия отдел на „Анти-Дюринг" („Социализмът"). Серията статии се поместват в приложението на вестник „Vorwärts" от 5 май до 7 юли 1878 г.
8 август	Маркс изпраща на Енгелс втората част от X глава на втори отдел на „Анти-Дюринг".
	Маркс с жена си и дъщеря си Елеонора заминава на лечение в Ньойенар (Германия).
5 септември — около 21 септември	Енгелс е на почивка с жена си в Шотландия.
Около 27 септември	Маркс се връща в Лондон. В писмо до Зорге Маркс му съобщава, че проучва по руски оригинални източници положението в Русия, и му пише, че страната се намира пред революционен преврат, всички елементи за който са вече налице.
19 октомври	Маркс изпраща на Зорге за английския превод ръкописа на първия том на „Капиталът" с посочване на измененията, които трябва да се направят в текста във връзка с подготовката на американското издание. Изданието не се осъществява.
19 и 23 октомври	В писма до Зорге и Браке Маркс характеризира положението в Германската социалдемократическа партия, в която поради компромис с ласалианците, с дюрингианците, с елементи, произхождащи от висшите класи, започва да „мирише на гнило"; рязко критикува списанието „Die Zukunft" („Бъдеще") и издаващия го социалист-реформист К. Хьохберг, „вкупил се" в социалдемократическата партия. Главна тенденция на това списание, сочи Маркс, е подменяването на материалистическото познание с фрази за „справедливост" и пр. Маркс подлага на критика и редакцията на „Vorwärts", която предоставя страниците на централния орган на

партията на хора невежи в теорията и нямащи нищо общо с класовата борба на пролетариата.

Ноември 1877 - юли 1878 Маркс подготвя за печат 1-ва глава от втория том на „Капиталът".

Към ноември Маркс пише писмо до редакцията на „Отечественные записки" в отговор на статията на руския публицист и литературен критик, един от идеолозите на народничеството Н. К Михайловски, „Карл Маркс пред съда на г. Ю. Жуковски". В писмото си Маркс формулира своето гледище по въпроса за възможността Русия да прескочи капиталистическия път на развитие. Писмото остава неизпратено; то се публикува през 1886 г. в Женева и през 1888 г. в Русия в легалния печат.

Ноември — декември Маркс изучава цяла редица произведения на Р. Оуен.

10 ноември В писмо до немския историк В. Блос Маркс изразява своето и на Енгелс отношение към култа на личността.

1878

1878—1882 Маркс интензивно и системно се занимава с алгебра, изучава и конспектира трактатите на Лакроа, Маклорен, Айлер, Потс, прави много записи в специални тетрадки. В алгебрата, или (според тогавашното разбиране) в анализа на крайните величини, Маркс изучава елементарно-математическите прототипове на понятията и операциите на анализа на безкрайно малките. Продължава започнатите през 60-те години изследвания по математическия анализ. Изучава и конспектира книгите на Сори, Бушарл, Хайнд, Хол, Хеминг и др. Пише очерк по историята на диференциалното изчисление.

Началото на 1878 Енгелс пише статията „Природознанието в света на духовете", която впоследствие включва в „Диалектика на природата".

11 януари В писмо до Бекер Енгелс изразява задоволството си от образуването на швейцарска работническа партия; анализира състоянието на работническото движение във Франция, отбелязва грешки в дейността на социалдемократическата партия в Германия.

12 януари В писмо до Бинями Енгелс анализира състоянието на работническото движение в Германия, Франция и Американските съединени щати; особено внимание отделя на вътрешното положение в Русия във връзка с назряващата в нея революционна ситуация. Бинями публикува на 22 януари извадки от писмото на Енгелс във вестник „Plebe".

4 и 11 февруари Маркс пише до Либкнехт писма по източния въпрос; Либкнехт публикува извадки от тях като приложение към второто издание на своята брошура „По източния въпрос", излязла в началото на март.

Около 9 февруари Маркс получава от Хирш от Париж информация за социалистическото движение във Франция; съобщавайки за трудностите с

издаването на социалистическия вестник „L'Egalité" („Равенство"), Хирш моли за сътрудничество на Енгелс в него.

Средата на февруари — средата на март Енгелс пише статията „Европейските работници през 1877 г.", в която характеризира състоянието на работническото движение в европейските страни, доказва провалянето на анархистките догми и тактика и пълното възтържествуване на политическата линия на Интернационала; заложените от последния основи на единството и солидарността на международния пролетариат в борбата против своите потисници продължават да се осъществяват от образуваните в различни страни партии на работническата класа. Статията е поместена в пет броя на нюйоркския социалистически вестник „The Labour Standard" („Знаме на труда") от 3. 10, 17, 24 и 31 март.

Краят на март — май Маркс чете книгата на Кауфман „Теория и практика на банковото дело", подробно я конспектира, като прави при това голям брой свои бележки.

15—20 април Маркс и Енгелс се срещат с Либкнехт, пристигнал от Германия.

Май — началото на юни Енгелс пише първоначален вариант на предговора към първото отделно издание на „Анти-Дюринг". По-късно Енгелс включва този вариант в материалите за „Диалектика на природата" („Стария предговор на „Анти-Дюринг". За диалектиката").

21 май — краят на май Във връзка с работата си върху „Капиталът" Маркс прави извлечения от „Първия годишен отчет на Бюрото за статистика на труда", получен от САЩ.

Краят на май — юни Маркс продължава усилено да изучава агрохимия и геология, по-специално чете и прави извадки от работи на Джукс, Джонстън, Копе и др.

11 юни Енгелс пише окончателния текст на предговора към първото отделно издание на „Анти-Дюринг".

12 и 27 юни Маркс пише до редакциите на вестник „The Daily News" и „Frankfurter Zeitung" заявления, в които разобличава Л. Бухер, човек на Бисмарк. Заявленията се публикуват на 13 и 29 юни.

Началото на юли Маркс пише статията „Историята на Международната работническа асоциация, съчинена от господин Джордж Хауел"; като разобличава фалшификаторските твърдения на Хауел, той подчертава, че великата идея на международната пролетарска солидарност ежедневно се осъществява от организиращите се партии на работническата класа във всички страни на света. Статията бива поместена в списанието „The Secular Chronicle" („Светска хроника") от 4 август.

Около 8 юли В Лайпциг излиза първото отделно издание на книгата на Енгелс „Превратът в науката, извършен от господин Евгени Дюринг" („Анти-Дюринг"), в която наред с критиката на възгледите на Дюринг е дадено системно изложение на трите съставни части на марксизма — диалектически и исторически материализъм, марксистка политическа икономия и научен комунизъм.

19 юли	Маркс получава от Зорге писмо, в което той съобщава за дейността на Социалистическата работническа партия и на немските социалдемократи в САЩ, характеризира работническото движение и общото политическо положение в тази страна.
Август	След завършването на работата си върху „Анти-Дюринг" Енгелс има намерение да пристъпи към системна обработка на материалите за „Диалектика на природата"; с тази цел той нахвърля проект на общия план на този труд.
4—14 септември	Маркс се лекува в Малверн.
12 септември	Умира жената на Енгелс Лизи Бьорнс.
Октомври — ноември	Във връзка с работата си над „Капиталът" Маркс чете трудове по история на банките и паричното обръщение: на П. Рот, А. Чиконе, К. Д. Хюлман, Л. Кос, Ч. А. Ман. А. Уокър и др., като прави извадки от книгите и ги придружава със свои критични бележки.
Краят на октомври	Маркс и Енгелс съветват Либкнехт във връзка с приемането на извънредния закон против социалистите да издава в Швейцария нелегален партиен орган.
Първата половина на ноември	Маркс получава сведения от намиращия се в Лондон Ковалевски за полемиката в руския печат, предизвикана от „Капиталът".
15 и 28 ноември	В писма до Даниелсон Маркс посочва измененията в текста на първия том на „Капиталът", които трябвало да се имат предвид при подготовката на новото руско издание; обръща вниманието му върху растежа на монополите в САЩ след свършването на Гражданската война, върху индустриалната криза в Англия.
Втората половина на ноември — декември	Маркс работи над втория и третия том на „Капиталът", изучава източници по историята на аграрните отношения, в това число книгите на Хансен, Ст. Ячини, „Годишен отчет на комисията на Главното поземлено управление за 1870 г."; чете редица работи по историята на Франция.
Около 26 ноември	Енгелс получава от Лопатин, върнал се от ново нелегално пътуване в Русия, сведения за положението в страната след завършването на Руско-турската война и за дейността на революционерите народници.
Декември 1878 — януари 1879	Маркс продължава да проучва обстойно финансите и банковото дело, прави голям брой извадки и бележки; чете книгите на О. Дист-Дабер, Ж. Л. Рей, Ж. В. Боне, Дж. П. Гасио и др.
Декември	Маркс чете трудовете на О. Каспари и Е. Дюбоа-Реймон за Лайбниц, както и съчиненията на Декарт по физика и математика.

1879

Януари — декември	Маркс продължава своите политико-икономически изследвания, по-специално въз основа на материала на руските и американските източници.
Краят на февруари	Маркс се запознава със сведението, съставено по негова молба от Даниелсон, за състоянието на руските финанси и на руската финансова политика през предшествуващите петнадесет години.
По-късно от 16 март	Маркс прочита поместената в руското научно и литературно-политическо списание „Слово" статия на Ковалевски „Бележки по повод проекта за българска конституция".
21 март	Енгелс пише за вестник „Plebe" статия под заглавие „Извънредният закон против социалистите в Германия. — Положението в Русия", в която съобщава на италианските работници за успехите на работническото движение в Германия и за назряването на революция в Русия. Статията е отпечатана на 30 март.
Не по-късно от април	Маркс получава от Париж от френския социалист Ж. Гед, който по това време активно се бори за създаване във Франция на работническа партия, писмо, в което Гед заявява, че е съгласен с възгледите на Маркс, информира го за френското работническо движение, съобщава му за желанието си да посети Маркс.
Април	В писмо до Ковалевски Маркс изказва възгледа си за значението на физиократите в историята на политическата икономия (във връзка с отзива за книгата на Н. И. Кареев „Селяните и селският въпрос във Франция през последната четвърт на XVIII век").
10 април	В писмо до Даниелсон Маркс обяснява отлагането на издаването на втория том от „Капиталът", характеризира причините и последиците от икономическата криза в Европа и Америка; пише за развитието на железопътния транспорт и за влиянието му върху концентрацията на капитала, нарастването на външната търговия и положението на народните маси.
Юни — юли	Маркс и Енгелс предприемат редица мерки по подготовката на издаването на нелегален централен орган на Германската социалдемократическа партия.
Средата на юни — септември	В писма до дейци на работническото движение Маркс и Енгелс подлагат на критика анархистката позиция на „левите", възглавявани от Мост, който в редактирания от него вестник „Freiheit" („Свобода") хули цялата дейност на ръководството на Германската социалдемократическа партия и по-специално използването на парламентарната трибуна.
Средата на юни — началото на август	Маркс и Енгелс четат забранената в Германия книга на германския консервативен публицист Р. Мейер „Политическите грюндери и корупцията в Германия", изпратена им от автора ѝ, правят извадки и бележки по нея. Своите записки Енгелс използва

	по-нататък при написването на статията си „Социализмът и г-н Бисмарк".
17 юни	В писмо до Е. Бернщайн Енгелс отбелязва отказването на английските трейдюниони от каквото и да било участие в политическата борба и свеждането на цялата им дейност до стачната борба за увеличение на заплатите и за намаление на работния ден.
Втората половина на 1879 — ноември 1880	Маркс пише критични бележки за излязлата книга на А. Вагнер „Учебник по политическа икономия. Т. I. Общо или теоретично учение за народното стопанство", като формулира и развива цяла редица положения на теорията за стойността, изложена в „Капиталът".
Август	Маркс получава от САЩ от ръководителя на масачузетското Бюро на труда Райт отчети за 1874—1879 година и от Зорге статистически данни на Бюрата на труда в Пенсилвания, Охайо и Масачузетс.
Началото на август	Маркс получава от Даниелсон подробно сведение, почиващо на данни от земската статистика, за състоянието на финансите и на селското стопанство в Русия.
4 август	В писмо до Бебел Маркс съобщава за своето и Марксовото отказване от сътрудничество в подготвяния за издаване централен орган на Германската социалдемократическа партия „Der Sozialdemokrat" („Социалдемократ"), тъй като начело на вестника щяла да застане опортюнистичната група на Хьохберг-Шрам-Бернщайн, която щяла да го превърне в рупор на дребнобуржоазните елементи в партията.
Около 5—27 август	Енгелс е на почивка в Истборн.
Около 8 август — около 17 септември	Маркс се лекува и почива на остров Джерси и в Рамсгет.
Около 14 август	Маркс чете книгата на У. Карлтън „Скици и разкази из живота на ирландските селяни"; в писмо до Енгелс от 14 август му съобщава мнението си за тази книга и за автора й.
Не по-рано от септември	Енгелс пише за „Диалектика на природата" главата „Диалектика".
9 септември	В писмо Енгелс информира Маркс за съдържанието на издавания от Хьохберг „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" („Годишник за социална наука и социална политика"), в който в статия, написана от Хьохберг, Бернщайн и Шрам, направо се заявява, че Германската социалдемократическа партия сама си е навлякла изключителния закон против социалистите със своята пролетарска класова позиция, че социалдемократическото движение трябва да има изключително мирен, реформистки характер, а ръководството на това движение трябва да принадлежи на буржоазни („образовани") елементи. Енгелс предлага незабавно да се излезе срещу опортюнистите.

10 септември В отговор на съобщението на Енгелс за дейността на групата на Хьохберг Маркс също се изказва за незабавно излизане против нея.

17 септември Маркс се връща в Лондон.

17—18 септември Енгелс от свое и от Марксово име изпраща до Бебел, Либкнехт, Браке и др. циркулярно писмо, което съдържа протест против примиренческото отношение на ръководството към опортюнистическото течение в партията, възглавявано от Хьохберг, Бернщайн и Шрам. В писмото се подлагат на рязка критика опортюнистичните колебания, появили се в партията след въвеждането на извънредния закон против социалистите. Като защищават класово издържания характер на пролетарската партия, Маркс и Енгелс искат да бъде отстранено каквото и да било влияние на опортюнистичните елементи върху партията и партийния орган. Критиката на Маркс и Енгелс помага на ръководителите на Германската социалдемократическа партия да поправят своята позиция и да дадат отпор на опортюнистите.

19 септември В писмо до Зорге Маркс го запознава със своето отношение към опортюнистите в Германската социалдемократическа партия — Хьохберг, Бернщайн, Шрам, от една страна, и към развиващия анархистко фразьорство Мост — от друга, съобщава му за циркулярното писмо, изпратено от него и от Енгелс до партийното ръководство на Германската социалдемократическа партия.

Приблизително октомври 1879— октомври 1880 Във връзка със специалното изследване на въпросите за поземлената рента и за аграрните отношения като цяло Маркс продължава да отделя много внимание на източниците и на литературата за общината. Той чете книгата на Ковалевски „Общинното земевладение, причини, ход и последици от неговото разлагане", като прави подробни записки за характера на общината, за нейното място и социаликономическата ѝ роля в разните епохи и у разни народи.

Маркс съставя „Хронологични извадки по историята на Индия" (664—1858 година). Особено внимание отделя на историята на завладяването и поробването на Индия от англичаните. Фактическия материал Маркс взема главно от работите на Р. Сюъл „Аналитическа история на Индия от най-стари времена до ликвидирането на достопочтената Остиндийска компания през 1858 г." и на М. Елфинстън „История на Индия".

Средата на октомври Маркс и Енгелс получават от САЩ от дееца на работническото движение Т. Куно писмо, в което ги моли да повлияят върху немските социалисти в Америка, които заемат сектантски позиции по отношение на американското работническо движение.

14 и 24 ноември Енгелс в писма до Бебел подлага на рязка критика речите на социалдемократическите депутати в райхстага, които замъгляват класовия характер на задачите на социалдемократическата партия, тяхната объркана позиция по въпроса за покровителствените мита. Във връзка с това Енгелс формулира основния принцип, който трябва да следват социалдемократическите депутати в буржоазния парламент: да не гласуват за никакви мероприятия,

които засилват властта на правителството над народа; развива редица принципни положения за пролетарската партия.

Краят на 1879— началото на 1880 Маркс чете „Исторически монографии и изследвания“ от Н. И. Костомаров; при четенето прави извадки и бележки относно въстанието на Степан Разин.

1880

1880—1881 Енгелс пише за „Диалектика на природата“ три глави („Основни форми на движението“, „Мяра на движението. — Работа“ и „Приливно триене“) и редица бележки и фрагменти.

Януари — декември Маркс работи над II и III том на „Капиталът“; той пише нов вариант на III отдел на втори том, чете и прави извадки от трудове по политическа икономия — по въпросите на собствеността върху земята, рентата, земеделието, по финансови въпроси.

Януари — първата половина на март За целите на пропагандата на идеите на научния комунизъм Енгелс по молба на френския социалист П. Лафарг преработва три глави на „Анти-Дюринг“ (I глава, „Увод“ и I и II глава на трети отдел) в самостоятелна работа — „Развитието на социализма от утопия в наука“. Работата се отпечатва на френски език (в превод на Лафарг) в списанието „La Revue socialiste“ („Социалистически преглед“) на 20 май, 20 април и 5 май, а след това като отделна брошура под заглавие „Утопичен социализъм и научен социализъм“.

Краят на февруари Енгелс пише за органа на Френската работническа партия, вестник „Égalité“, статията „Социализмът на г-н Бисмарк“, която разобличава истинската същност на така наречените „социални мерки“ на правителството на Бисмарк (въвеждането на митническа тарифа и концентрирането на всички железници в ръцете на имперското правителство). Статията се отпечатва във вестника на 3 и 24 март.

Краят на март 1880 — началото на юни 1881 Маркс често посещава руския революционер народник Л. Гартман

Краят на март Маркс пише уводни бележки към публикацията на своята работа „Нищета на философията“ във вестник „Égalité“. Бележките се поместват като редакционен увод във вестника на 7 април.

Първата половина на април По молба на френските социалисти Маркс съставя „Анкета за работници“ с цел изясняване условията, в които живее, работи и се бори френският пролетариат. „Анкетата“ се отпечатва в „Revue socialiste“ на 20 април 1880 г., а след това излиза като отделен отпечатък в 25 000 екземпляра, който се разпространява из цяла Франция.

Началото на май В жилището на Енгелс става съвещание с Гед, пристигнал в Лондон за обсъждане на програмата на Френската работническа

партия. В съвещанието участвуват Маркс, Енгелс, Гед и Лафарг. Маркс формулира теоретическия увод на програмата на Френската работническа партия. Програмата, изцяло написана с участието на Маркс и Енгелс, се отпечатва на 30 юни в „Égalité", на 10 юли в „Le Prolétaire" („Пролетарий") и на 20 юли в „Revue socialiste"; през ноември тя се приема от конгреса в Хавър.

Около 4—5 май — Маркс пише увод на отделното френско издание на работата на Енгелс „Развитие на социализма от утопия в наука". Работата на Енгелс с Марксовия увод излиза в края на май.

След 21 май — Маркс редактира ръкописа на статията на Лафарг „Манифестът на Френската работническа партия".

27 юни — В писмо до основателя на Холандската социалдемократическа партия Д. Нювънхейс Маркс подкрепя неговото намерение да подготви популярно изложение на първия том на „Капиталът" на холандски език.

22 юли и 5 август — В отговор на молбата на руската общественичка М. К. Горбунова—Каблукова Енгелс обещава да ѝ помогне в издирването на литература за английските и американските занаятчийски училища, дава ѝ сведения за състоянието на народното образование в Англия, пише за занаятчийската промишленост в Западна Европа и Русия, за разложението на селската община и на артелите в Русия.

Август — 13 септември — Маркс със семейството си се намира в Рамсгет; среща се с американския социалист Дж. Суинтън, беседва с него за положението в Русия, Германия, Франция и Англия.

Средата на август 19 септември — Енгелс е на почивка в Рамсгет и в Бридлингтън.

Около 24 август — Маркс и Енгелс получават от руския статистик и икономист Н. А. Каблуков неговото произведение „Очерк за стопанството на частните собственици на земя".

Приблизително септември — ноември — Маркс чете в руското научно-политическо и литературно списание „Вестник Европы" спомените на руския либерален литератор П. В. Аненков „Забележително десетилетие" и прави на полето свои бележки.

12 септември — Маркс в отговор на предложението на Даниелсон да напише за едно от руските списания статия за руското следреформено стопанство го съветва самият той да публикува събрания от него статистически материал за следреформеното икономическо развитие на Русия и му разрешава да използва неговите писма до Даниелсон. В писмото си Маркс анализира особеностите на икономическата криза в Англия, посочва влошаването на положението на фермерите под влиянието на селскостопанската криза.

Краят на септември — Маркс и Енгелс обсъждат с пристигналия в Лондон Либкнехт партийни въпроси, по-конкретно положението на нещата във вестник „Sozialdemokrat"; научават от него за извършеното

	организационно преустройство на Германската социалдемократическа партия, което давало възможност за подобряване на партийната работа във всяко отношение.
Октомври 1880 — приблизително май 1881	Маркс неведнъж се среща с английския дребнобуржоазен публицист Г. Хайндман (привлякъл вниманието на Маркс със статиите си, разобличаващи грабителските действия на английските колонизатори в Индия), му дава съвети във връзка с публикациите му в печата.
Октомври 1880 март 1881	Продължавайки работата си върху втория и третия том на „Капиталът“, Маркс проучва голям брой официални издания (Сини книги) и литература за икономическото развитие на САЩ.
Около 3 октомври	Маркс получава писмо от Хирш от Париж, в което го информира за подготовката за издаване в Лион на вестник „Émancipation“ („Освобождение“) и за позицията на Б. Малон и неговите привърженици (посибилисти), подкопаващи единството на Френската работническа партия.
4 ноември	Маркс се обръща към Суинтън в Ню Йорк с молба да организира в Америка събиране на средства за подпомагане на жертвите на извънредния закон против социалистите в Германия.
5 ноември	Маркс информира Зорге за положението в работническите партии във Франция и Германия, пише му за необходимостта от парична подкрепа на Германската социалдемократическа партия, която работи в условия на жестоки преследвания; съобщава му за успеха на „Капиталът“ в Русия и характеризира народническите партии — „Народная воля“ и „Чорний передел“. Маркс моли Зорге да му достави най-съдържателните материали за икономическото положение в Калифорния, за да проследи извършващия се там с необикновена бързина процес на капиталистическа централизация на производството.
6 ноември	Изпълнителният комитет на „Народная воля“ се обръща към Маркс с писмо, в което оценява високо значението на „Капиталът“ и другите научни трудове на Маркс, неговия интерес към революционното движение в Русия и го моли да използва своето влияние, за да осигури съчувствието на общественото мнение в Англия и в Америка към руското революционно движение, по-конкретно да помогне в това отношение на Л. Хартман.
27 ноември	Маркс и Енгелс заедно с Лафарг и Ф. Леснер изпращат до митинга, свикан в Женева на 29 ноември по случай 50-годишнината от полското въстание от 1830 г., поздравително писмо, в което изразяват пожелание полският народ в борбата си за национално освобождение да действува в съюз с руските работници. Писмото се публикува на полски език в Женева през 1881 г.
Началото на декември	Маркс два пъти посещава руския революционер народник Н. А. Морозов, пристигнал от Женева, за да се срещне с Маркс. Той го информира за борбата с царското самодържавие, за причините на разцеплението на партията „Земля и воля“ и от името на партията „Народная воля“ моли Маркс да сътрудничи в изда-

	нието „Руска социално-революционна библиотека", издавана в Женева.
9 — около 16 декември	При Маркс и Енгелс в Лондон пристигат Бебел, Бернщайн и след това П. Зингер за обсъждане на партийните работи и укрепването на вестник „Sozialdemokrat".
Краят на 1880	Маркс чете книгата на М. Е. Салтиков (Щчедрин) „Убежището на Монрепо", като обръща особено внимание на отношенията между помешчиците и селяните, на проявите на класова борба в руското село.

1881

1881—1882	Енгелс се занимава с историята на Германия, събира материал и пише изследванията „Към историята на древните германци" и „Франкският период", които са голям принос за научното осветляване на историята на германския и на други европейски народи. Тези изследвания на Енгелс не са публикувани, докато е жив. Резултатите от тези специални изследвания авторът им частично използва в очерците си за рода у германците и за образуването на държавата на германците в съответните глави на „Произход на семейството, частната собственост и държавата"; те намират отражение и в произведението му „Марката", написано от Енгелс в края на 1882 г. Енгелс пише за „Диалектика на природата" две глави („Топлина" и „Електричество"), както и редица бележки и фрагменти.
Януари — юни	Маркс проучва сборници от материали, монографии и изследвания за следреформеното социаликономическо развитие на Русия; прави бележки при четенето на работите на А. И. Скребицки, А. А. Головачов, Скалдин, Ю. Е. Янсон, Н. Ф. Даниелсон и други издания. Въз основа на ново четене на „Писма без адрес" от Н. Г. Чернишевски Маркс съставя резюме на тяхното съдържание под заглавие „Към въпроса за отменяването на крепостното право в Русия".
Януари	Маркс посещава руските икономисти — професорите Н. И. Зибер и Н. А. Каблуков.
Средата на януари — февруари	Получил от Ньовенхейс книгата „Капитал и труд" — кратко изложение на първия том на „Капиталът", Маркс прави списък на подлежащите на изменение места за второто ѝ издание.
Около 18 февруари	Маркс получава писмо от В. И. Засулич, в което тя го моли от името на руските социалисти да изложи възгледа си за перспективите на социаликономическото развитие на Русия и по-конкретно за съдбата на руската селска община.
19 февруари	В писмо до Даниелсон Маркс въз основа на данните за Русия анализира въпроса за застойния характер на капиталистическото земеделие и за периодичността на добивите, за връзката между

	строежа на железници и системата на държавните дългове в Англия и Съединените щати, за растежа на концентрацията на капиталистическото производство; пише за положението в Индия, за възмутителната експлоатация на нейните национални богатства и на народа ѝ от английските господствуващи класи.
Краят на февруари — началото на март	Във връзка с молбата на Засулич Маркс обобщава проучения от него материал за руската селска община, пише четири черновки на отговор, в които се съдържат изводи за колективната форма на селскостопанско производство и за условията на нейното осъществяване в Русия.
Март — към април	Маркс чете с водене на бележки брошурите на П. Ф. Алисов „Александър II Освободител" и на М. П. Драгоманов „Тираноубийството в Русия".
8 март	Маркс изпраща писмо до Засулич, в което пише за значението на своята теория за капиталистическото развитие и за възможността при определени исторически условия руската община да послужи за изходен пункт на социалното възраждане на Русия
12 март	В писмо до редактора на вестник „Sozialdemokrat" Енгелс изразява задоволството си от линията на централния орган на Германската социалдемократическа партия, дава указания как трябва да се използва постъпващият в редакцията материал, за да се повдигне настроението на ръководните и редовите членове на партията, работещи в нелегалност.
21 март	Маркс и Енгелс изпращат приветствие до славянския митинг, свикан в Лондон в чест на десетата годишнина от Парижката комуна.
Април—май	Маркс чете книгата на Х. Джоржд „Прогрес и бедност" и я характеризира в писма до Суинтън и Зорге като скрит под маската на социализъм опит да се спаси господството на капиталистите.
Около 8—11 април	Маркс внимателно следи процеса срещу организаторите и участниците в убийството на Александър II — А. И. Желябов, С. Л. Перовска и др.
11 април	В писмо до дъщеря си Ж. Лонге Маркс характеризира организаторите на убийството на Александър II като хора „прости, делови, героични". Дава указание на Ш. Лонге за статията в органа на радикалите „La Justice" („Справедливост") за Гладстоновия ирландски закон за земята, като характеризира политиката на Гладстон по отношение на Ирландия като политика на експроприация и насилие, водена в интерес на лендлордовете.
Май 1881 — средата на февруари 1882	Във връзка с проучването на проблемата за първобитно-общинния строй Маркс прави много подробен, с многобройни свои забележки и изводи конспект на книгата на Морган „Първобитното общество". Чете и други произведения по историята на първобитната култура, например работите на Х. Мейн, Р. Зом, Ед. Тейлър и др., прави коментирани извадки от прочетеното.

1—2 май	Енгелс започва да сътрудничи в седмичния орган на английските трейдюниони „The Labour Standard" („Знаме на труда"), издаван в Лондон. Той пише статия под заглавие „Справедлива работна заплата за справедлив работен ден", която се отпечатва във вестника на 7 май. Както тази, така и всички следващи статии се печатат без подписа на автора, като уводни статии.
15—16 май	Енгелс пише статията „Системата на наемния труд". Статията се отпечатва в „Labour Standard" от 21 май.
Около 20 май	Енгелс пише статията „Трейдюнионите", в която апелира към английските работници да не се задоволяват със защитата на определено равнище на работната заплата, а да възприемат борческите традиции на чартизма и да създадат своя класова политическа организация, под ръководството на която да се борят за завладяването на политическата власт от пролетариата. Статията се отпечатва в „Labour Standard "на 28 май и 4 юни.
Юни	Маркс проучва развитието на едрата промишленост в САЩ, чете между другите материали статиите на излизащия в Бостон "Atlantic Monthly" („Атлантически месечник") за „Стандарт ойл къмпани", за американската копринена индустрия и детския труд и др.
Началото на юни	Маркс скъсва всякакви отношения с Хайндман, който се сближава с Маркс и нарича себе си негов ученик с честолюбиви кариеристични цели да застане начело на събуждащото се английско работническо движение. Непосредствен повод за скъсването става брошурата на Хайндман „Англия за всички", която претендирала да служи като програма за основаната от него Демократична федерация. Тази брошура представлявала заимствувания от „Капиталът" (без да се споменава името на Маркс), съчетани с най-груби изопачения на марксизма.
4 юни	Маркс получава писмо от шотландския социалист Р. Банер, в което му съобщава за предстоящата конференция на шотландските социалисти и моли него и Енгелс да дадат мнението си за организирането на социалистическа партия.
Втората половина на юни	Енгелс пише статиите „Търговският договор с Франция", „Два образцови общински съвета", „Американските хранителни продукти и въпросът за земята"; статиите се отпечатват в „Labour Standard" от 18, 25 юни и 2 юли.
Краят на юни около 20 юли	Маркс заедно с жена си се намира в Истборн.
Началото на юли	Енгелс пише статия „Теорията за работната заплата според тълкуването на Лигата против житните закони"; статията се отпечатва в „Labour Standard" на 9 юли.
Средата на юли	Енгелс пише статиите: „Една работническа партия" и „Бисмарк и германската работническа партия", които призовават английския пролетариат да образува самостоятелна масова революционна партия, да използва опита на германската работническа класа, съумяла в условията на постоянни правителствени и полицейски

	преследвания успешно да продължи своята борба. Двете статии се отпечатват в „Labour Standard" от 23 юли.
26 юли — 16 август	Маркс с жена си и с дъщеря си Жени живее в Аржантьой (близо до Париж).
28 юли — 28 август	Енгелс се намира в Бридлингтън Кей (Йоркшир).
Краят на юли — първата половина на август	Маркс пише бележки за собствеността върху земята, занаятите, цеховете, финансите, за положението на селяните във Франция в навечерието на революцията от 1789—1794 година, прави извадки от книгата на Ед. Фльори „Изборите за Генерални щати през 1789 г.".
Краят на юли	Енгелс пише статията „Памук и желязо"; статията се отпечатва в „Labour Standard" от 30 юли.
Към август — септември	Маркс, който проявява голям интерес към историята на развитието и към положението на колониалните народи, прави многобройни придружени с коментар извадки от книгите: на Дж. Мани „Ява" и на Дж. Фир „Арийското село в Индия и на остров Цейлон".
1—2 август	Енгелс пише статията „Обществени класи — необходими и излишни", в която насочва английските работници към извода, че сами могат отлично да се справят с управлението на производителните сили в страната — без капиталистическата класа; статията се отпечатва в „Labour Standard" от 6 август.
Между 3 и 8 август	Маркс е в Париж; среща се с Лавров и Хирш.
8 и 9 август	Маркс получава сведения за политическите събития във Франция и за положението на работническата партия от посетилите го френски социалисти Ш. Жаклар и Лисагаре.
10 и 15 август	В писмо до редактора на „Labour Standard" Дж. Шиптън Енгелс заявява, че прекратява сътрудничеството си в този орган поради опортюнистичната насока на вестника.
17 август	Маркс се връща в Лондон.
17—18 август	Енгелс проучва математическите ръкописи на Маркс и в писмо до него дава висока оценка на открития от него начин на диференциране.
Към края на август — септември	Маркс прави списък на притежаваните от него руски книги и източници — главно за социаликономическото развитие на Русия след 1861 г. с надпис „Russisches in my bookshelf" („Руско на моята етажерка"). Чете с бележки книгата на Е. Р. Хук „Китайската империя".
Около 13 октомври — първата половина на декември	Маркс е тежко болен.

Около 24 октомври	Маркс получава от хамбургския издател О. Майснер предложение да подготви трето издание на първия том на „Капиталът".
25 октомври	Енгелс подробно информира редактора на вестник „Sozialdemokrat" Бернщайн за своето и Марксовото отношение към френското работническо движение, за разколническата дейност във Френската работническа партия на опортюнистите начело с Малон и Брус; дава ярка характеристика на ръководната роля на Маркс в международното пролетарско движение.
30 ноември	Енгелс дава оценка на новите избори за германския райхстаг в писмо до Бернщайн и отбелязва като положителен факт преместването на центъра на тежестта на социалдемократическото и работническото движение в големите индустриални градове.
2 декември	Умира жената на Маркс — Жени Маркс.
4 декември	Енгелс пише некролог за смъртта на Жени Маркс, който се напечатва във вестник „Sozialdemokrat" от 8 декември.
5 декември	Енгелс произнася надгробна реч на погребението на Жени Маркс; речта е отпечатана във вестник „Égalité" от 11 декември.
29 декември	Маркс заминава на лечение на южния бряг на Англия, във Вентнор (остров Уайт).
Приблизително от края на 1881 до края на 1882	Маркс се занимава с изучаването на световната история; резултат на това изучаване са „Хронологическите записки" — труд, който представлява критически преглед на събитията на европейската история (от I в. преди нашето летоброене до XVII век). Маркс отделя главно внимание на произхода на съвременните национални държави през периода на разлагането на феодализма и развитието на капитализма, на борбата на буржоазията за установяването на своето класово господство. При съставянето на „Хронологическите записки" Маркс използва фактическия материал главно от осемнадесеттомната „Световна история" от Шлосер, както и от работите на Бот, Кобет, от „История на Руската държава" от Карамзин, „История на Русия" от Кели, „История на Русия и на Петър Велики" от Сегюр и други източници. Ръкописът на Маркс представлява 4 тетрадки с обем около 105 печатни коли.
Краят на 1881—1882	Маркс написва „Бележки за реформата от 1861 г. и за следреформеното развитие на Русия", които са начало на систематизация и обобщаване на проучените източници и литература за Русия. Продължава да проучва материали за развитието на капитализма в САЩ.

1882

Януари — декември	Маркс отделя голямо внимание на излезлите работи за социалиокономическите отношения в Русия; чете книгите на В. И. Семевски „Селяните през царуването на императрица Екатерина II", т. 1; А. Исаев „Артелите в Русия", Г. Минейко „Селската по-

	землена община в Архангелска губерния", В. П. Воронцов „Съдбата на капитализма в Русия" и др.
16 януари	Маркс се връща в Лондон.
21 януари	Маркс и Енгелс пишат предговор за руския превод на „Манифест на комунистическата партия", подготвен от Г. В. Плеханов. На 5 февруари предговорът се печата в превод на руски език в списанието „Народная воля".
25 януари	В писмо до Бернщайн Енгелс дава характеристика на така наричаните „вождове" в германското работническо движение, разкрива причииите, които пораждат техния опортюнизъм, сочи необходимостта от борба с него; отбелязва, че работническите маси са най-надеждната опора на партията.
Около 5 февруари	Енгелс получава от САЩ от Куно писмо, в което той му съобщава за успешната пропаганда на идеите на Маркс и Енгелс сред членовете на масовата работническа организация Рицари на труда.
9—16 февруари	Маркс, на път за Алжир, където отива да се лекува по съвета на лекарите, се спира при най-голямата си дъщеря в Аржантьой.
10 февруари	В писмо до Бекер Енгелс изтъква, че въпреки прекратяването на дейността на Интернационала Международната солидарност на пролетариата се поддържа благодарение на връзките, съществуващи между работническите партии, че още не е дошло време за възобновяване на Интернационала.
Средата на февруари	Маркс се среща в Париж с Гед, Г. Девил и Х. Меса и обсъжда с тях положението във Френската работническа партия.
20 февруари — 2 май	Маркс се намира в Алжир; състоянието на здравето му се влошава.
	От местния съдия от Гражданския съд Ферме (заточен на времето от Бонапарт), с когото Маркс често се среща, той получава сведения за системата на колониалното потисничество на арабското население в Алжир.
10 април	След преглед Енгелс връща на Лавров коректурата на предговора за руското издание на „Манифеста на комунистнческата партия". „Манифестът" излиза като издание на „Руска социалреволюционна библиотека" в Женева в края на май.
Втората половина на април	Енгелс пише статията „Бруно Бауер и ранното християнство", в която се осветлява научно въпросът за произхода и същността на християнството. Статията е отпечатана във вестнник „Sozialdemokrat" на 4 и 11 май.
2 май	По съвета на лекуващия го лекар Маркс заминава от Алжир през Марсилия и Ница за Монте-Карло, където живее един месец.

3 май	Енгелс пише статия „За концентрацията на капитала в Съединените щати", която се отпечатва във вестник „Sozialdemokrat" от 18 май.
14 май	Енгелс се среща с пристигналия от Германия немски социалдемократ Зингер, разяснява му своята и Марксовата позиция по отношение на покровителствените мита, както и на одържавяването на железниците и други подобни мерки, които остават напълно в рамките на буржоазната държава и нямат нищо общо със социализма.
Юни 1882 — януари 1883	Маркс се занимава с органична и неорганична химия.
Около 3 юни	Енгелс получава от Лавров току-що излязлото в Женева руско издание на „Манифест на комунистическата партия".
3—5 юни	На път от Монте-Карло в Аржантьой Маркс се спира за три дни в Кан.
6 юни — 22 август	Маркс живее у своята дъщеря Жени Лонге в Аржантьой, където преминава лечебен курс; Маркс често се среща с Лафарг.
20 юни	Енгелс информира Зорге за положението в Германската социалдемократическа партия, дава характеристика на десноопортюнистическото течение в партията.
21 юни	В писмо до Бебел Енгелс обещава своята и Марксовата подкрепа в борбата с десните елементи в Германската социалдемократическа партия; информира го за разцеплението, станало във Френската работническа партия.
25 юли	Енгелс дава на немския социалдемократ А. Хепнер, емигрирал в САЩ, своето и Марксовото разрешение за стереотипно препечатване в САЩ на техните произведения.
31 юли	Енгелс благодарн на Лавров за изпращането на руското издание на „Манифест на комунистнческата партия".
2 август	Маркс се среща у Меса в Париж с Девил, Гед и Лафарг.
11 август — 8 септември	Енгелс е на почивка на крайбрежието в Ярмут.
23—27 август	Маркс с дъщеря си Лаура Лафарг се намира в Лозана.
27 август — 25 септември	Маркс живее във Веве.
Септември — октомври	Маркс чете със свои забележки и отметки на полетата книгата на А. Н. Енгелхард „От село, 11 писма (1872—1882)".
Началото на септември	Енгелс превежда от английски на немски език стихотворението „Брейският викарий" и пише обяснение към него за политическото значенне на това стихотворение за Германия; преводът и добавката към него се отпечатват във вестник „Sozialdemokrat" от 7 септември.

12 септември	В писмо до К. Кауцки Енгелс формулира своето гледище по колониалиия въпрос и политиката на пролетариата по отношение на колониалните н зависими страни след идването му на власт.
14 септември	Енгелс пристъпва към подготовката на първото немско издание на „Развитието на социализма от утопия в наука". Той решава да напише за това издание специален очерк за марката, за да запознае социалдемократическата партия с историята на възникването и развитието на собствеността върху земята в Германия и с това да обърне вниманието на партията върху необходимостта от привличане на своя страна на селскостопанските работници и селяните.
Втората половина на септември — първата половина на декември	Във връзка с работата си над „Марката" Енгелс отново прочита и прави придружени с коментар извадкн от работите на Маурер „Увод в историята на марковото, подворното, селското и градското устройство и на публичната власт" и „История на марковото устройство в Германия" ; сравнява данните на Маурер с други източници.
21 септември	Енгелс, завършил в основни линии подготовката на текста на първото немско издание на „Развитието на социализма от утопия в наука", пише предговор за него. Брошурата излиза в края на 1882 г.
26 септември	Пред заминаването си от Швейцария Маркс посещава И. Ф. Бекер в Женева.
28 септември — началото на октомври	На връщане в Лондон Маркс прекарва няколко дни в Аржантьой.
Октомври — ноември	Маркс изучава историята на първобитната култура, чете с правене на извадки работата на Д. Лебок „Начало на цивилизацията и първобитно състояние на човека" ; запознава се с финансовата политика на Англия в Египет, чете с конспектиране работите на Дж. Малхол „Египетските финанси" и на Ш. Еймос „Ограбването на египтяните".
20 октомври	В писмо до редактора на вестник „Sozialdemokrat" Енгелс, съобщавайки му за състоянието на френското работническо движение, за разцеплението във френската Работническа партия, прави редица обобщения за развитието на пролетарските партии в условията на капитализма, за борбата на две тенденции в тях — революционната и опортюнистическата.
28 октомври	В писмо до Бебел Енгелс характериза дясното крило на Германската социалдемократическа партия, съобщава му своя възглед за възможния ход на революцията на пролетарната; анализира събитията във Френската работническа партия.
30 октомври 1882 — 12 януари 1883	Маркс живее във Вентнор; работи над подготовката на третото немско издание на първия том на „Капиталът".

30 октомври — 3 ноември	Енгелс успява да убеди редакциите на централните органи на Германската социалдемократическа партия и на Френската социалистическа работническа партия да си разменят редовно броевете, за да има всяка от редакциите правилна представа за събитията в Германия и във Франция, по-конкретно за работническото и социалистическото движение.
Краят на октомври	Енгелс пише статията „Как Пиндтер съчинява небивалици", в която разобличава клеветническите измислици на Бисмарковия орган — вестник „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" („Северногермански общ вестник"), против социалдемократическата партия ; статията се печата във вестник „Sozialdemokrat" от 2 ноември.
Ноември	Маркс, който внимателно следи извършваните от М. Депре опити за предаване на електрическа енергия на големи разстояния, обръща вниманието на Енгелс върху тези опити и го пита за неговото мнение ; чете книгата на Л. Оспиталие „Основно приложение на електричеството".
4 ноември	В писмо до редактора на вестник „Sozialdemokrat" Енгелс заявява, че смята за ненавременна (до отменяването на извънредния закон против социалистите) предвидената от ръководството на Германската социалдемократическа партия кампания за изменение на програмата.
11—23 ноември	Маркс и Енгелс разменят мнения за положението в Работническата партия във Франция, критикуват Гед и Лафарг за допуснатите от тях тактически грешки в борбата с посибилистите.
23 ноември	В писмо до Маркс Енгелс му съобщава намерението си да завърши в близко време работата си върху „Диалектика на природата", най-важния му теоретичен труд, над който той работи с прекъсвания около десет години. (През това време са били написани десет глави и около 170 бележки и фрагменти.)
8 декември	Чрез Енгелс Маркс съветва редакцията на централния орган на Германската социалдемократическа партия да излезе с разобличение на Вагнерово-Бисмарковия държавен „социализъм", като използва за начало материалите за отнасянето с работниците в пруските държавни мини.
Първата половина на декември	Енгелс завършва работата си по написването на „Марката" и я изпраща на Маркс за преглед преди даването ѝ за печат.
17 декември	Маркс чете ръкописа „Марката" и в писмо до Енгелс му дава висока оценка. „Марката" се отпечатва като приложение към немското издание на книгата „Развитието на социализма от утопия в наука", излязла през април 1883 г. През същата година книгата се препечатва във вестник „Sozialdemokrat" (март—април) и се издава като отделен отпечатък под заглавие „Германският селянин. Какъв е бил? Какъв е? Какъв би могъл да бъде?

1883

12 януари	Маркс, получил съобщение за смъртта на дъщеря му Жени Лонге, починала на 11 януари, се връща в Лондон; състоянието на здравето му рязко се влошава.
13 януари	Енгелс пише некролог за дъщерята на Маркс „Жени Лонге, родена Маркс". Некрологът се отпечатва във вестник „Sozialdemokrat" от 18 януари.
8 и 10 февруари	Енгелс разяснява в писма до Бернщайн ролята на борсата в централизацията и концентрацията на капитала.
1 март	В писмо до редактора на вестник „Sozialdemokrat" Енгелс отбелязва огромното значение на електрическата енергия за по-нататъшното развитие на промишлеността и в края на краищата за премахването на противоположността между града и селото.
14 март (2 часа и 45 минути)	Умира Карл Маркс.
14—15 март	Енгелс съобщава на дейците на международното работническо движение (Либкнехт, Бебел, Бекер, Зорге и др.) за голямата загуба, понесена от международния пролетариат със смъртта на Маркс.
17 март	Погребение на Карл Маркс в Хайгетското гробище в Лондон. Енгелс произнася надгробна реч, в която характеризира световноисторическото значение на теоретическото наследство и практическата революционна дейност на основоположника на научния комунизъм.
Около 18 март	Енгелс пише статията „Погребението на Карл Маркс", която се отпечатва във вестник „Sozialdemokrat" на 22 март.
Април — май	Енгелс прекъсва научните си изследвания и пристъпва към работа над литературното и ръкописното наследство на Маркс; преглежда ръкописите на втория и третия том на „Капиталът"; продължава Марксовата работа по подготовката на третото издание на първия том на „Капиталът".
28 април и 12 май	Енгелс пише статията „За смъртта на Карл Маркс", в която съобщава за последния период от живота на Маркс, за получените от разни страни на света съболезнователни телеграми. Статията се отпечатва във вестник „Sozialdemokrat" от 3 и 17 май.

ПОКАЗАЛЕЦ НА ИМЕНАТА

А

Август (63 пр. н. летоброене — 14 н. л.) — римски император (27 пр. н. л. — 14 н. л.). — 311, 351, 451, 452, 458, 460, 467, 469, 472, 474, 476.

Агрипа (Марк Випсаний Агрипа) около 63—12 пр. н. летоброене) — виден римски пълководец и държавник от 21 г. пр. н. л. — съуправник на Август. — 458, 459, 460.

Адриан (Публий Елий Адриан) (76—138) — римски император (117—138). — 470.

Алберт (1828—1902) — саксонски крал (1873—1902). — 101.

Александър II (1818—1881) — руски император (1855—1881). — 147, 149, 258, 413, 426, 427, 431.

Айнерн (Eynern), Ернст (1838—1906) — германски политик и търговец, от 1879 г. член на пруската камара на депутатите, националлиберал, ожесточен враг на социалдемокрацията.— 325.

Амиан Марцелин (около 332 — ок. 400) — римски историк, автор на съчинението „История“, обхващащо историята на Рим от 96 до 378 г. — 496.

Анаксагор от Клазомен (Мала Азия) (ок. 500—428 преди нашето летоброене) — старогръцки философ, материалист. — 194.

Анастасий I (около 430—518) — византийски император (491—518). — 477.

Ана (1665—1714) — английска кралица (1702—1714). — 322.

Ариовист (I в. преди н. л.) — предводител на германското племе свеви, борил се против Цезар. — 451, 452.

Аристотел (384—322 пр. н. л.) — велик мислител на древността; във философията се колебае между материализма и идеализма; идеолог на робовладелската класа. — 206, 377.

Арминий или *Армин* (17 пр. н. л. — 21 н. л.) — вожд на германското племе херуски, застанали начело на борбата на германските племена против римляните и нанесли им поражение през 9 г. от н. л. в Тевтобургската гора.—465, 466, 467, 469.

Арнолд (Arnold), Христофор Фридрих Вилхелм (1826—1883) — немски историк на правото, народното стопанство и културата; автор на труда „Прастара история на германците“. — 524, 530, 535, 536.

Аспрен (Луций Ноний Аспрен) (ок. 28 пр. н. л. — ок. 30 н. л.) — римски държавник и пълководец, участник във войните с германците. — 464, 466.

Айнхарт (Егинхарт) (Einhard) (около 770—840) — френски историограф, биограф на Карл Велики). — 498.

Астор (Astor), Уилям (1829—1892) — американски милионер, голям железопътен капиталист. — 319.

Ауер (Auer)Игнац (1846—1907) — немски социалдемократ-реформист; по професия сарач; един от ръководителите на социалдемократическата партия, неведнъж избиран за депутат в райхстага. — 13.

Б

Бабьоф (Babeuf), Гракх (истинско име Франсоа Ноел) (1760—1797) — френски революционер, виден представител на утопичния уравнителен комунизъм, организатор на заговора на „равните". — 195.

Бакунин, Михаил Александрович (1814—1876) — руски революционер и публицист, участник в революцията от 1848—1849 г. в Германия; един от идеолозите на народничеството и анархизма; в Интернационала действувал като отявлен враг на марксизма, на Хагския конгрес през 1872 г. изключен от Интернационала за разколническа дейност. — 7, 13, 103, 105, 127, 134, 136, 157, 307, 363.

Батби (Batbie), Ансел Поликарп (1828—1887) — френски реакционен политик, депутат в Националното събрание от 1871 г., орлеанист; министър на народната просвета (1873), от 1876 — сенатор. — 126.

Бауер (Bauer), Бруно (1809—1882) — немски философ идеалист, един от видните младохегелианци, буржоазен радикал; след 1866 г. националлиберал; автор на редица трудове по историята на християнството. — 109, 309, 310, 312.

Бебел (Bebel), Август (1840—1913) — виден деец на германското и на международното работническо движение; по професия стругар; член на I Интернационал; депутат в райхстага (от 1867 г.); един от основателите и вождовете на германската социалдемокрация, приятел и съратник на Маркс и Енгелс; деец на II Интернационал; през 90-те години и в началото на XX век се обявява против реформизма и ревизионизма, като допуска обаче, особено през последния период от своята дейност, редица грешки от центристки характер. — 3,8, 13, 165, 294.

Бейкън (Bacon), Френсис, барон Веруламски (1561—1626) — виден английски философ, родоначалник на английския материализъм; природоизпитател, историк. — 207.

Бекер (Becker), Бернхард (1826—1882)— германски публицист и историк, ласалианец, по-късно преминал към айзенахците; делегат на Хагския конгрес на Интернационала (1872).— 14.

Бекер (Becker), Херман Хенрих („Червеният Бекер") (1820—1885) — германски юрист и публицист, от 1850 г. член на Съюза на комунистите, един от подсъдимите в кьолнския процес против комунистите (1852), осъден на пет години затвор; през 60-те години прогресист, след това националлиберал. — 66.

Бекер (Becker), Йохан Филип (1809—1886) — виден деец на германското и международното работническо движение; по професия работник четкар; участник в революцията от 1848—1849 г.; организатор на секциите на Интернационала в Швейцария и Германия, делегат на Лондонската конференция (1865) и на всички конгреси на Интернационала, редактор на списанието „Vorbote" (1866—1871); приятел и съратник на Маркс и Енгелс. — 151.

Бьорне (Börne), Лудвиг (1786—1837) — германски публицист и критик, един от видните представители на радикалната дребнобуржоазна опозиция; автор на „Парижки писма", които запознават немците с революционните събития във Франция; към края на живота си привърженик на християнския социализъм. — 540.

Бернщайн (Bernstein), Едуард (1850—1932) — германски социалдемократ, редактор на вестник „Der Sozialdemokrat“ (1881—1890); ренегат, излязъл след смъртта на Енгелс с програма за основна ревизия на марксисткото учение. — 165, 166, 168, 169, 171, 180, 182.

Бесемер (Bessemer), Хенри (1813—1898) — английски изобретател, предложил нов икономичен начин за преработването на чугуна в стомана. — 184, 400.

Биконсфилд, граф — виж *Дизраели*, Бенжамин.

Бинц (Binz), Карл (1832—1913) — виден германски лекар и фармаколог; основател на фармакологичния институт в Бон (1869). — 44.

Бинями (Bignami), Енрико (1846—1921) — италиански публицист, участник в националноосвободителната борба в Италия под ръководството на Гарибалди; член на Интернационала, редактор на социалистическия вестник „La Plebe“. — 101.

Бисмарк (Bismarck), Ото, княз (1815—1898) — държавник и дипломат на Прусия и Германия, представител на пруското юнкерство; посланик в Петербург (1859—1862) и в Париж (1862), министър-президент на Прусия (1862—1871), канцлер на Германската империя (1871—1890); осъществил обединението на Германия по контрареволюционен път; върл враг на работническото движение, автор на извънредния закон против социалистите (1878). — 8, 23, 24, 25, 54, 61, 125, 133, 152, 153, 159, 161, 162, 170, 175, 180, 182, 183, 184, 186, 188, 225, 276, 289, 292, 293, 294, 323, 327, 329, 339, 340.

Бланки (Blanqui), Адолф (1798—1854) — френски буржоазен икономист и историк на икономическите учения, представител на вулгарната политическа икономия. — 234.

Бланки (Blanqui), Огюст (Луи Огюст) (1805—1881) — френски революционер, комунист утопист, организатор на редица тайни дружества и заговори; активен участник в революцията от 1830 и 1848 г.; виден деец на работническото движение във Франция; неведнъж осъждан на затвор. — 234, 245.

Блайхрьодер (Bleichröder), Герсон (1822—1893) — германски финансист, шеф на голяма банка в Берлин, личен банкер на Бисмарк, негов неофициален съветник по финансовите въпроси и посредник в различни спекулативни машинации. — 182, 185, 186.

Блум (Blume), Карл Вилхелм Херман (1835—1919) — пруски генерал и военен автор; участник във френско-пруската война от 1870—1871 г. — 372.

Бонапарт (Bonaparte), Жозеф Шарл Пол, принц Наполеон (1822—1891) — син на Жером Бонапарт, братовчед на Наполеон III; през периода на Втората република депутат в Учредителното и в Законодателното събрание; през 1854 г. командувал дивизия в Крим, в Австро-итало-френската война от 1859 г. командувал корпус; известен с прякора Плон-Плон и Червения принц. — 112.

Борнщет (Bornstedt), Адалберт (1808—1851) — германски публицист, дребнобуржоазен демократ; основател и редактор на „Deutsche-Brüsseler-Zeitung“ (1847—1848), един от ръководителите на Германското демократично дружество; бил член на Съюза на комунистите, изключен от съюза през март 1848 г. — 244.

Брайт (Bright), Джон (1811—1889) — английски фабрикант, буржоазен политик, един от лидерите на фритредерите и от основателите на Лигата против житните закони; от началото на 60-те години лидер на лявото крило на либералната партия; заемал редица министерски постове в либералните кабинети. — 288, 296.

Браке (Bracke), Вилхелм (1842—1880) — германски социалдемократ, един от лидерите на айзенахците, близък на Маркс и Енгелс; обявявал се,

макар и недостатъчно последователно, против опортюнистическите елементи в социалдемократическата партия. — 5, 8, 13, 103, 165, 179.

Бранденбург (Brandenburg), Фридрих Вилхелм, граф (1792—1850) — пруски генерал, шеф на реакционно правителство в Прусия (1848—1850). — 90.

Брауне (Braune), Теодор Вилхелм (1850—1926) — германски филолог германист, автор на редица работи по историята на немския език. — 516, 518, 528.

Бухер (Bucher), Лотар (1817—1892) — пруски чиновник, публицист; през 1848 г. депутат в пруското национално събрание, принадлежал към левия център; впоследствие национаッлиберал, привърженик на Бисмарк. — 151—154.

Бьок (Böckh), Август (1785—1867) — немски филолог и историк, автор на редица изследвания по икономическата история на антнчността. — 399.

Бюлов—Кумеров (Bülow—Cummerow), Ернст Готфрид Георг (1775—1851) — германски реакционен публицист и политик, изразител на възгледите на пруското юнкерство. — 72.

Бюше (Buchez), Филип (1796—1865) — френски политик н историк, буржоазен републиканец, еднн от ндеолозите на християнския социализъм. — 5, 27.

В

Вагнер (Wagner), Адолф (1835—1917)— германски вулгарен буржоазен икономист, представител на така наречената социално-правна школа в политическата икономия, катедерсоциалист. — 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 393, 395, 396, 397, 399, 402, 491.

Вайц (Waitz) Георг (1813—1886) — германски буржоазен историк на средновековието. — 489.

Вала Нумоний — виж *Нумоний Вала*.

Вандербилт (Vanderbilt), Уйлям Хенри (1821—1885) — американски милионер, железопътен капиталист. — 318.

Ван-Патен (Van Patten), Филип — американски буржоа, присъединил се към социалистическото движение; от 1876 г. национален секретар на работническата партия на Съединените щати, а от 1878 г. — на Социалистическата работническа партия; през 1883 г. дезертирал от поста си и станал държавен чиновник. — 361.

Вар (Публий Квинтилий Вар) (около 53 пр. нашето летоброене — 9 от н. л.) — римски политик и пълководец, наместник в Сирия (7 пр. н. л.), след това управител на провинцията Германия (7—9 от н. л.), загинал в сражението в Тевтобургската гора през време на въстание на германските племена. — 462—468, 491.

Вашингтон (Washington), Джордж (1732—1799) — виден американски държавник, главнокомандуващ на армията през време на революционната война на северноамериканските колонии за независимост (1775—1783); първият президент на САЩ (1789—1797). — 251.

Вайтлинг (Weitling), Вилхелм (1808—1871) — виден деец на германското работническо движение през периода на неговото зараждане; един от теоретиците на утопичния уравнителен комунизъм; по професия шивач. — 204.

Велей (Гай Велей Патеркул) (19 пр. нашето летоброене — 31 от н. л.) — римски историк, участник в походите в Германия, Панония и Далмация. — 461, 462, 464—467, 483.

Вермут (Wermuth) — полицейски директор в Хановер, свидетел на кьолнския процес против комунистите (1852); заедно с Щибер съставил книгата „Комунистическите заговори през деветнадесети век". — 63.

Верцингеторикс (умрял 46 г. пр. н. летобр.) — галски вожд, предводител на общото въстание на галите против римското господство (52—51 г. пр. н. летобр). — 468.
Вестфален (Westphalen), Лудвиг, *фон* (1770—1842) — таен съветник в Трир, баща на Жени Маркс. — 303, 305.
Виберг (Wiberg), Карл Фредрик (1813—1881) — шведски историк, автор на трудове по древна история на прибалтийските страни. — 471, 474.
Виганд (Wigand), Паул (1786—1866) — германски юрист, автор на редица трудове по история на правото на западногерманските области. — 519.
Виктория (1819—1901) — английска кралица (1837—1901). — 203.
Вилих (Willich), Август (1810—1878) — пруски офицер, подал оставка поради политическите си убеждения; член на Съюза на комунистите, участник в баденско-пфалцкото въстание през 1849 г.; един от лидерите на сектантско-авантюристичната фракция, отцепила се от Съюза на комунистите през 1850 г.; през 1853 г. емигрирал в САЩ, участник в Гражданската война на страната на северняците. — 245.
Вилхелм I (1797—1888) — пруски крал (1861—1888), германски император (1871—1888). — 101, 133, 256. 293, 1702). — 294.
Вилхелм III Орански (1650—1702) — щатхалтер на Нидерландия (1672—1702), английски крал (1689—1702). — 321.
Вилке (Wilke), Християн Готлоб (1786—1854) — германски теолог, занимавал се с филологическо-историческо изследване на Библията. — 310.
Виниций, Марк — римски пълководец, консул, участник във войните в Панония и Германия. — 461.
Вирхов (Virchow), Рудолф (1821—1902) — известен германски природоизследовател, буржоазен политик; основател на клетъчната патология, автор на редица трудове по антропология, противник на дарвинизма. — 448.
Волф (Wolff), Вилхелм (1809—1864) — германски пролетарски революционер; по професия учител, син на силезийски крепостен селянин; участник в студентското движение, през 1834—1839 г. се намирал в пруските крепостни затвори; през годините 1846—1847 член на Брюкселския комунистически кореспондентски комитет, от март 1848 г. член на Централния комитет на Съюза на комунистите, през годините 1848—1849 един от редакторите на „Neue Reinische Zeitung“; приятел и съратник на Маркс и Енгелс. — 59, 60, 65, 66, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 90, 92, 93, 95, 96, 97, 99.
Ворсо (Worsaae), Йенс Якоб Асмусен (1821—1885) — датски археолог, доказал съществуването на бронзовия век; автор на трудове по древна и средновековна история на Скандинавието; умерен либерал; през 1874—1875 г. министър на просветата. — 473.
Врангел (Wrangel), Фридрих Хайнрих Ернст (1784—1877) — генерал, един от главните представители на пруските реакционни военни кръгове; участник в контрареволюционния преврат в Прусия и разгонването на пруското национално събрание през ноември 1848 г. — 66.

Г

Гамбета (Gambetta), Леон (1838—1882) — френски държавник, буржоазен републиканец, член на правителството на националната отбрана (1870—1871), организатор на военната съпротива срещу Прусия в провинциите; председател на министерския съвет и министър на външните работи (1881—1882). — 370—372.
Гарет (Garrett), Джон Уърк (1820—1884) — американски милионер, железопътен капиталист, банкер. — 319.
Гьог (Goegg), Амандус (1820—1897) — германски журналист, дребнобур-

жоазен демократ, през 1849 г. член на баденското временно правителство; след поражението на революцията емигрирал от Германия; през 70-те години се присъединил към германската социалдемокрация. — 6.

Гайб (Geib), Август (1842—1879) — германски социалдемократ, член на социалдемократическата работническа партия (айзенахци); от 1872 г. касиер на партията; член на райхстага (от 1874 г.). — 13.

Георг I (1660—1727) — английски крал. — 322.

Германик (Юлий Цезар Германик) (15 г. пр. н. летобр. — 19 от н. л.) — римски пълководец, извършил няколко похода против германците. — 455, 466, 469.

Гьоте (Goethe), Йохан Волфганг (1749—1832) — велик немски писател и мислител. — 25, 26, 214, 390.

Гизо (Guizot), Франсоа Пиер Гийом (1787—1874) — френски буржоазен историк и държавник, от 1840 до февруарската революция от 1848 г. фактически ръководи вътрешната и външната политика, изразява интересите на едрата финансова буржоазия. — 109.

Гильом (Guillaume), Джеймс (1844—1916) — швейцарски учител, анархист, привърженик на Бакунин, един от организаторите на Алианса на социалистическата демокрация, на Хагския конгрес изключен от Интернационала за разколническа дейност; през годините на Първата световна война — социалшовинист. — 105, 106.

Гладстон (Gladstone), Роберт (1811—1872) — английски стопански деец, буржоазен филантроп, братовчед на Уилям Гладстон. — 30.

Гладстон (Gladstone), Уилям Юарт (1809—1898) — английски държавник, тори, след това привърженик на Пил, през втората половина на XIX в. лидер на либералната партия; премиер-министър (1868—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894). — 52, 273, 294, 349.

Головачов, Алексей Адрианович (1819—1903) — руски либерален общественик и публицист; един от дейците на Тверския губернски комитет по освобождаването на селяните; участвувал в изработването на проекта за отменяването на крепостното право, значителна част от който бива положена в основата на „Наредбите“ от 19 февруари 1861 г. Автор на трудовете: „Десет години реформи, 1861—1871“, „История на железопътното дело в Русия“ и др. — 429—431.

Голц (Golz), Теодор, барон *фон дер* (1836—1905) — германски учен агроном; автор на труда „Положението на селскостопанските работници в Германската империя“. — 50.

Григорий Турски (Григорий Флоренций) (около 540—594) — епископ в Тур (от 573 г.); автор на „История на франките“, която е един от основните източници за изучаването на историята на франките през V—VI век. — 499.

Грим (Grimm), Якоб (1785—1863) — виден немски филолог и историк на културата; автор на многобройни трудове по история на немския език, право, митология и литература; през 1852 г. заедно с брат си Вилхелм Грим започва да издава „Немски речник“. — 457, 483, 484, 486, 489, 492, 515, 516, 520, 521.

Гулд (Gould), Джей (1836—1892) — американски милионер, железопътен капиталист и финансист. — 318.

Гунтрам (около 525—593) — крал на Бургундия (561—593). — 499, 503.

Д

Далман (Dahlmann), Фридрих Христов (1785—1860) —германски буржоазен историк и политик, либерал; автор на трудове по историята иа Дания и Германия. — 486.

Даниелсон, Николай Францевич (псевдоним Николай-он) (1844—1918) — руски икономист, един от идеолозите на народничеството от 80—90-те години; редица години корес-

пондира с Маркс и Енгелс, превел на руски език I, II и III том на „Капиталът“ на Маркс (I том заедно с Г. А. Лопатин). — 442, 445.
Данте Алигиери (Dante Alighieri) (1265—1321) — велик италиански поет. — 108.
Дарвин (Darwin), Чарлз Роберт (1809—1882) — велик английски природоизследовател, създател на научната еволюционна биология. — 209, 220, 317, 325, 351, 353.
Даус (Dows), Давид (1814—1890) — американски финансист милионер. — 319.
Декарт (Descartes), Рене (1596—1650) — виден френски философ-дуалист, математик и природоизследовател. — 206.
Делбрюк (Delbrück), Мартин Фридрих Рудолф (1817—1903) — пруски и германски държавник; привърженик на свободната търговия, до 1876 г. един от най-близките помощници на Бисмарк; депутат в райхстага (1878—1881), обявил се против протекционистичната политика на Бисмарк. — 51, 53.
Демостен (384—322 пр. нашето летоброене) — бележит древногръцки оратор и политик, вожд на антимакедонската партия в Атина, привърженик на робовладелската демокрация. — 391.
Демут (Demuth), Елена (1823—1890) — домашна работничка и верен приятел на Марксовото семейство. — 360.
Депре (Deprez), Марсел (1843—1918) — френски физик и електротехник, работил над проблемата за предаване на електрическата енергия на разстояние. — 354.
Джифън (Giffen), Роберт (1837—1910) — английски буржоазен икономист и статистик, специалист по финансовите въпроси; издател на „Journal of the Statistical Society“ (1876—1891), началник на департамента на статистиката в министерството на търговията (1876—1897). — 230.
Джуит (Jewett), Хю, Джадж (около 1812—1898) — американски банкер и предприемач, милионер, президент на няколко железопътни компании, член на конгреса на САЩ. — 319.
Дидро (Diderot), Дени (1713—1784) — виден френски философ, просветител, водач на енциклопедистите, представител на механическия материализъм, атеист, един от идеолозите на френската революционна буржоазия. — 206.
Дизраели (Disraeli), Бенжамин, граф *Биконсфилд* (1804—1881) — английски държавник и публицист, един от лидерите на торите, през втората половина на XIX в. лидер на консервативната партия, премиер-министър (1868 и 1874—1880). — 271.
Дилк (Dilke), Чарлз Уентуърт (1843—1911) — английски политик и публицист, един от лидерите на радикалното крило на либералната партия, заместник-министър на външните работи (1880—1882), министър по въпросите на местното самоуправление (1882—1885). — 273.
Дилън (Dillon), Джон (1851—1927) — ирландски политик, един от ръководителите на Ирландската национална аграрна лига; през 1880 г. член на английския парламент; през 80-те години неведнъж арестуван и лежал в затвора. — 293.
Дилън (Dillon), Сидни (1812—1892) — американски милионер, железопътен капиталист и финансист. — 319.
Дион Касий (Касий Дион Кокцеян) (около 155 — около 235) — римски деец; представител на сенатската аристокрация; написал на гръцки език „Римска история“ в 80 книги. — 451, 460, 462, 463, 465, 467, 484.
Докинс (Dawkins), Уилям Бойд (1837—1929) — виден английски учен, геолог, антрополог, палеонтолог и археолог; автор на изследвания за първобитното население на Европа. — 446, 471.
Долешал (Dolleschall,) Лоренц (род. в 1790 г.) — полицейски чиновник в Кьолн (1819—1847); цензор на „Rheinische Zeitung“. — 108.
Домициан (Тит Флавий Домициан) (51 — 96) — римски император (81—96). — 470.

Домиций Ахенобарб (Луций Домиций Ахенобарб) (ум. в 25 г.) — римски военен и държавеи деец; в началото на I век правил походи в Германия. — 451, 461, 462.

Друз (Нерон Клавдий Друз) (около 38—9 пр. нашето летоброене) — римски пълководец; през 12—9 г. пр. н. л. възглавявал походи против германците. — 458, 459, 460, 461, 469.

Дункер (Duncker), Франц (1822—1888) — германски буржоазен политически деец и издател. — 112.

Дюкро (Ducrot), Огюст Александър (1817—1882) — френски генерал; през 1872—1878 г. участвувал в монархически заговори за сваляне на републиканския строй. — 126.

Дюнюайе (Dunoyer), Шарл (1786—1862) — френски вулгарен икономист и буржоазен политически деец. — 234.

Дюринг (Dühring), Евгений Карл (1833—1921) — германски философ-еклектик и вулгарен икономист, представител на реакционния дребнобуржоазен социализъм; във философията съчетавал идеализъм, вулгарен материализъм и позитивизъм; метафизик. — 49, 246, 324.

Е

Евалд (Evald), Георг Хенрих (1803—1875) — германски ориенталист, нзследвач и критик на Библията. — 313.

Екатерина II (1729—1796) — руска императрица (1762—1796).— 416.

Енгел (Engel), Ернст (1821—1869) — известен германски статистик, през годините 1860—1872 директор на кралското Пруско статистическо бюро в Берлин. — 297.

Енгелс (Engels), Фридрих (1820—1895) (биографични данни.) — 7, 8, 13, 35, 36, 59, 65,68, 94, 99, 109, 110, 160, 178, 220, 244, 245, 246, 324—326, 333, 353, 355, 358, 362—364, 457, 484, 530, 531.

Енгелхард (Engelhardt), Хелвиг Конрад Кристиан (1825—1881) — датски археолог, директор на музея на северните старини във Фленсбург.— 477.

Епикур (около 341 — около 270 пр. нашето летоброене) — виден старогръцки философ-материалист, атеист. — 315.

Ерлах (Erlach), Франц (1819—1889) — швейцарски офицер, военен писател; през Френско-пруската война от 1870—1871 г. наблюдател при германската главна квартира. — 371.

Ж

Жерар (Guérard), Бенжамен Адам Шарл (1797—1854) — френски буржоазен нсторик, автор на редица трудове по историята на средновековна Франция. — 501, 515.

Жотран (Jottrand), 501, 515 Люсиен Леополд (1804—1877) — белгийски юрист и публицист; през 40-те години дребнобуржоазен демократ, председател на брюкселската Демократическа асоциация. — 64, 65.

Жуковски, Юлий Галактионович (1822—1907) — руски вулгарен буржоазен икономист и публицист; управител на държавната банка; автор на статията „Карл Маркс и неговата книга за капитала“, която съдържа злобни нападки срещу марксизма. — 119.

З

Засулич, Вера Ивановна (1851—1919) — участничка в народническото, след това в социалдемократическото движение, активна деятелка на марксистката група „Освобождение на труда“; впоследствие застава на позициите на меншевизма. — 254, 255, 402—425.

Зибел (Sybel), Хенрих (1817—1895) — германски буржоазен историк и политик, националлиберал, представител на така наречената малогерманска историческа школа; автор на редица трудове, проникнати от духа на реакционното прусачество и шовинизъм. — 325.

Зибер, Николай Иванович (1844—1888) — известен руски икономист; един от първите популяризатори на икономическите трудове на Маркс в Русия; не разбирал материалистическата диалектика и революционната същност на марксизма, стоял на позициите на радикалното буржоазно реформаторство. — 376.

Зорге (Sorge), Фридрих Адолф (1828—1906) — виден деец на американското и на международното работническо движение, един от активните членове на Интернационала; приятел и съратник на Маркс и Енгелс. — 363.

И

Иеринг (Jhering), Рудолф (1818—1892) — германски буржоазен юрист, изразител на възгледите на едрата буржоазия, възглавявал „положителното" и „практично-догматичното" направление на буржоазната правна школа. — 397, 399.

Илингуърт (Illingworth) — член на английския парламент (1881). — 273

Иоан VIII — римска папа (872—882). — 501.

Иохан (Johann) (1782—1859) — австрийски ерцхерцог, от юни 1848 до декември 1849 г. имперски управител на Германия. — 96, 97.

Иохан (литературен псевдоним *Филалет*) (1801—1873) — крал на Саксония (1854—1873), преводач на Данте.— 108.

Иордан (роден около 500 г.) — готски историк, автор на съчинението „За произхода и историята на готите". — 474.

Иорнанд — виж *Иордан.* — 474.

Ирминон (Irminon) (умрял около 826 г.) — абат на манастира Сен Жермен дьо Пре във Франция. — 515.

Й

Йорк (Yorck), Ханс Давид Лудвиг, граф *Вартенбург* (1759—1830) — пруски генерал, генерал-фелдмаршал (от 1821 г.), участник във войните против Наполеонова Франция. — 467.

К

Кайзер (Kayser), Макс (1853—1888) — немски социалдемократ, член на райхстага (от 1878 г.), принадлежал към дясното крило на социалдемократическата фракция. — 169, 170, 171.

Кампхаузен (Camphausen), Людолф (1803—1890) — немски банкер, един от лидерите на рейнската либерална буржоазия; през март—юни 1848 г. министър-президент на Прусия, водел предателска политика на съглашателство с реакцията. — 36, 108.

Кант (Kant), Имануил (1742—1804) — родоначалник на класическата немска философия, идеалист, идеолог на немската буржоазия. — 201, 209, 326.

Кардорф (Kardorff), Вилхелм (1828—1907) — немски политически деец, депутат в райхстага (1868—1907); един от основателите на партията „свободни консерватори" („имперската партия"), протекционист, поддържал вътрешната и външната политика на Бисмарк. — 41, 48, 49, 59, 53.

Карл II (1630—1685) — английски крал (1660—1685). — 321.

Карл Велики (около 742—814) — франкски крал (768—800) и император (800—814). — 341, 496, 499, 500, 503, 507, 510, 511, 513, 514, 516.

Карл Плешивия (823—877) — крал на Западнофранкското кралство (840—

877), франкски император и крал на Италия (875—877). — 505.
Карл Мартел (около 688—741) — франкски майордом, от 715 г. фактически управлявал Франкската държава. — 498, 502, 504, 507.
Карлайл (Carlyle), Томас (1795—1881)— английски писател, историк, философ-идеалист, който проповядвал култ към героите; критикувал английската буржоазия от позициите на реакционния романтизъм, принадлежал към партията на торите; след 1848 г. — завършен реакционер, открит враг на работническото движение. — 196, 296.
Карломан (715—155) — най-големият син на франкския майордом Карл Мартел; управлявал Австразия, Алемания и Тюрингия (741—747).— 521.
Каролинги — династия франкски крале, които управлявали от 751 г. във Франция (до 987 г.), Германия (до 911 г.) и Италия (до 887 г.). — 485, 495, 499, 504, 507, 508, 509, 516.
Кератри (Kératry), Емил, граф *дьо* (1832—1905) — френски реакционен политически деец; в 1870 г. префект на парижката полиция (септември—октомври), след това ръководител на формирането на териториалните военни сили в Бретан, префект на департамента Горна Гарона (1871); през април 1871 г. задушил комуната в Тулуза. — 350, 374.
Керн (Kern), Ян Хендрик (1833—1917) — известен холандски филолог, изтоковед и санскритолог. — 520, 523.
Кин (Keene), Джемс Роберт (1838—1913) — американски финансист, милионер. — 319.
Клавдий (10 преди нашето летоброение — 54 от н. л.) — римски император (41—54). — 469.
Клюзере (Cluseret), Гюстав Пол (1823—1900) — френски политически деец, член на Интернационала, принадлежал към бакунистите, участник в революционните въстания в Лион и Марсилия (1870—1871), член на Парижката комуна, военен делегат (април 1871); след смазването на Комуната емигрирал в Белгия. — 158.
Кобден (Cobden), Ричард (1804—1865) — английски фабрикант, буржоазен политически деец, един от лидерите на фритредерите и основател на Лигата против житните закони, член на парламента. — 285—288, 296.
Константин (около 274—337) — римски император (306—337). — 310, 477.
Кореджо (Corregio) (същинско име *Антонио Алегри*) (около 1489 или 1494—1534) — виден италиански живописец. — 49.
Косейн (Cosijn, P. J.) — холандски филолог, специалист по германските езици. — 519.
Костюшко (Kościuszko), Тадеуш (1746—1817) — виден деец на полското националноосвободително движение от 90-те години на XVIII век; през годините 1776—1783 участник в борбата за независимост на северноамериканските колонии; ръководител на полското въстание от 1794 година. — 251.
Котон (Cotton), Роберт Брус (1571—1631) — английски събирач на старинни ръкописи, книги, монети и пр.; основател на Котоновата библиотека, предадена на Британския музей при неговото основаване (1753). — 517, 518.
Крас (Марк Лициний Крас) (около 115 преди нашето летоброене — 53 от н. л.) — римски политически деец и пълководец; през 71 г. преди н. л. потушил въстанието на Спартак; бил два пъти консул. 451, 455.
Кренгел (Krengel) — през 40-те години на XIX в. кмет на село Несин (в Източна Прусия. — 71.
Крокер (Crocker), Чарлз (1822—1888) — американски железопътен капиталист, милионер. — 318.
Круп (Krupp), Алфред (1812—1887) — крупен германски индустриалец, собственик на военнометалургически заводи, които доставяли артилерийски оръдия и друго въоръжение

на много европейски държави. — 183, 184.

Крюгер (Krüger), Даниел Християн Фридрих (1819—1896) — германски юрист и дипломат, от 1873 г. представител на Хамбург и Бремен в имперския съвет. — 51, 52.

Курно (Cournot), Антоан Огюстен (1801—1877) — френски вулгарен буржоазен икономист, един от предшествениците на субективното направление в политическата икономия; в труда си „Изследване за математическите принципи на теорията на богатствата“ се опитвал да приложи математически теореми за апологетика на капитализма. — 402.

Л

Лавров, Пьотр Лаврович (1823—1900)— руски социолог и публицист, един от идеолозите на народничеството, във философията еклектик; член на Интернационала, участник в Парижката комуна, редактор на списанието „Вперьод!“ (1873—1876) и на вестник „Вперьод!“ (1875—1876). — 355, 358, 361.

Лакомбле (Lacomblet), Теодор Йозеф (1789—1766) — германски историк, архивариус в Дюселдорф, по произход французин. — 529.

Ламартин (Lamartine), Алфонс (1790—1869) — френски поет, историк и политик, през 40-те години един от лидерите на умерените буржоазни републиканци; през 1848 г. министър на външните работи и фактически ръководител на временното правителство. — 36, 364.

Ланге (Lange), Фридрих Алберт (1828 — 1875) — германски буржоазен философ, неокантианец, враг на материализма и социализма. — 25.

Ланкестер (Lankester), Рей (1847—1929) — английски учен и биолог. — 357, 373.

Ланской, Сергей Степанович, граф 1787—1862) — руски държавен деец; консерватор, министър на вътрешните работи (1855—1861); участвувал в провеждането на селската реформа от 1861 г. — 428.

Лаплас (Laplace), Пиер Симон (1749—1827) — виден френски астроном, математик и физик, независимо от Кант развил и математически обосновал хипотеза за възникването на слънчевата система от газообразна мъглявина. — 209, 325.

Ласал (Lassalle), Фердинанд (1825—1864) — германски дребнобуржоазен публицист, адвокат, през годините 1848—1849 участвувал в демократическото движение в Рейнската провинция; в началото на 60-те години се присъединил към работническото движение и станал един от основателите на Общия германски работнически съюз (1863); подкрепял политиката на обединение на Германия „отгоре“ — под хегомонията на контрареволюционната Прусия; поставил началото на опортюнистическото направление в германското работническо движение. — 5, 8, 17, 23, 24, 25, 26, 27, 151, 172, 181, 234, 324.

Лафарг (Lafargue), Лаура (1845—1911)— втората дъщеря на Карл Маркс, деятелка на френското работническо движение, от 1868 г. жена на П. Лафарг. — 349, 350.

Лафарг (Lafargue), Пол (1842—1911) — виден деец на международното работническо движение, един от основателите на Френската работническа партия, виден пропагандист на марксизма; ученик и съратник на Маркс и Енгелс. — 245, 253, 324, 349, 350, 357.

Лев Африкански (Хасан ибн Мухамед ал Вазан) (1495 или 1496 — ок. 1550) — арабски учен и пътешественик; пътешествувал по Северна и Централна Африка и Западна Азия; автор на книгата „Описание на Африка“, която съдържа ценен географски материал. — 482.

Лелевел (Lelewel), Иоахим (1786—1861) — виден полски историк и революционер; участник в полското въстание от 1830—1831 година; един от вождовете на демократи-

ческото крило на полската емиграция. — 252, 450.

Лемке (Lemke), Готлиб (около 1844—1885) — член на Лондонското комунистическо просветно дружество на германските работници. — 353.

Леонхард (Leonhardt), Герхард Адолф Вилхлем (1815—1880) — германски юрист и реакционен държавник, министър на правосъдието в Хановер (1865—1866) и на Прусия (1867—1879). — 340.

Леополд I (1790—1865) — белгийски крал (1831—1865). — 65.

Лепин (Lépine), Жул — секретар на парижкото обединение на Френската работническа партия. — 356.

Леснер (Lessner), Фридрих (1825—1910) — деец на германското и на международното работническо движение; по професия шивач; член на Съюза на комунистите, участник в революцията от 1848—1849 година, член на Генералния съвет на Интернационала; приятел и съратник на Маркс и Енгелс. — 34, 253, 357.

Либкнехт (Liebknecht), Вилхем (1826—1900) — виден деец на германското и на международното работническо движение, участник в революцията от 1848—1849 година, член на Съюза на комунистите и на Интернационала; член на райхстага (от 1867 г.); един от основателите и вождовете на германската соцаалдемокрация; по някои въпроси заемал примиренческа позиция по отношение на опортюнистите, приятел на съратник на Маркс и Енгелс. — 3, 9, 13, 165, 168, 328, 356.

Линколн (Lincoln), Абрахам (1809—1865) — виден американски държавник; един от основателите на републиканската партия, президент на САЩ (1861—1865); през време на Гражданската война в САЩ под въздействието на народните маси провел редица важни буржоазнодемократически преобразования, които означавали преминаване към революционни методи на водене на войната; през април 1865 г. убит от агент на робовладелците. — 157.

Линей (Linné), Карл (1707—1778) — виден шведски природоизследовател, създател на система на класификацията на растенията и животните. — 211.

Липсий (Lipsius), Юстус (Иост Липс) (1547—1606) — голям ирландски филолог латинист, професор в Йена, Кьолн, Лувен и Лайден. — 518.

Лок (Locke), Джон (1632—1704) — виден английски философ дуалист, сенсуалист; буржоазен икономист. — 207.

Лонге (Longuet), Жени (1844—1883) — най-голямата дъщеря на Карл Маркс; деятелка на международното работническо движение; от 1872 г. жена на Ш. Лонге. — 349, 350, 355, 360.

Лонге (Longuet), Шарл (1833—1903) — деец на френското работническо движение; по професия журналист; член на Генералния съвет на Интернационала и на Парижката комуна; по-късно се присъединил към опортюнистическото течение във Френската работническа партия — посибилистите. — 238, 349, 350.

Лориа (Loria), Акиле (1857—1926) — реакционен италиански социолог и икономист, фалшификатор на марксизма. — 363.

Лохнер (Lochner), Георг (род. около 1824 г.) — деец на германското работническо движение; по професия дърводелец; член на Съюза на комунистите и на лондонското Комунистическо просветно дружество на германските работници; член на Генералния съвет на Интернационала (1864—1867 и 1871—1872); приятел и съратник на Маркс и Енгелс. — 357.

Луи-Наполеон — виж *Наполеон III.*

Луи-Филип (1773—1850) — херцог Орлеански, френски крал (1830—1848). — 27, 305.

Лудовик Благочестиви (778—840) — франкски император (814—840). — 503, 504, 511, 514.

Лудовиг II Заеквация (846—879) — крал на Аквитания от 867 г., франкски крал (877—879). — 511.

М

Мабли (Mably), Габриел (1709—1785) — виден френски социолог, представител на утопичния уравнителен комунизъм. — 195.
Мацини (Mazzini), Джузепе (1805—1872) — италиански революционер, буржоазен демократ, един от вождовете на националноосвободителното движение в Италия; при основаването на Интернационала през 1864 г. се опитал да го подчини на своето влияние; през 1871 г. се обявява против Парижката комуна и Интернационала, пречи на развитието на самостоятелно работническо движение в Италия. — 138.
Мак—Айвър (Mac Iver, Д.) — член на английския парламент от Бьорнкенхед (1881 г.). — 273.
Макей (Mackay), Джон Уйлям (1831 — 1902) — американски капиталист и банкер, собственик на сребърни рудници. — 318.
Макрин (164—218) — римски император (217—218). — 478.
Малтус (Malthus), Томас Роберт (1766—1834) — английски свещеник, икономист, идеолог на обуржоазилата се земевладелска аристокрация, апологет на капитализма, проповедник на човекомразна теория за народонаселението. — 5, 25.
Мантойфел (Manteuffel), Ото Теодор, барон (1805—1882) — пруски държавник, представител на дворянската бюрокрация; министър на вътрешните работи (1848—1850), министър-президент и министър на външните работи (1850—1858). — 68, 69, 72.
Мантойфел (Manteuffel), Едвин, барон (1809—1885) — германски генерал, от 1873 г. генерал-фелдмаршал; през време на Френско-пруската война командувал 1-ви корпус, след това Първата и Южната армии, главнокомандуващ на германските окупационни войски във Франция (1871—1873). — 372.
Марий, Гай (около 156—86 пр. н. летоброене) — римски пълководец и държавник, консул (107, 104—100, 86 пр. н. л.). — 450, 468.
Марк Аврелий Антонин (121—180) — римски император (161—180), философ стоик. — 472, 475.
Маркс (Marx), Хенрих Гвидо (1849—1850) — син на Маркс. — 304, 306.
Маркс (Marx), Жени, по баща *фон Вестфален* (1814—1881) — жена на Карл Маркс, негов верен приятел и помощник. — 109, 303, 304, 305, 306, 351, 352.
Маркс (Marx), Карл (1818—1883) (биографични данни). — 7, 9, 59, 65 96, 100, 108—118, 155, 157, 178, 213, 215, 216, 221, 222, 234, 235, 244, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365.
Маркс (Marx), Франциска (1851—1852) — дъщеря на Маркс. — 304, 306.
Маркс (Marx), Едгар („Муш“) (1847—1855) — син на Маркс. — 304, 306.
Маркс (Marx), Елеонора (Туси) (1855—1898) — най-малката дъщеря на Карл Маркс, деятелка на английското и международното работническо движение; от 1884 г. жена на Е. Евелинг. — 358, 361.
Маробод (умрял в 41 г.) — вожд на германското племе маркомани (8 пр. н. летобр. — 19 от нашето летобр.), създал съюз на германските племена в прирейнската област, водил борба с Рим. — 452, 461, 466, 467.
Мартен (Martin), Бон Луи Анри (1810—1883) — френски буржоазен историк, автор на многотомна „История на Франция“, член на Националното събрание през 1871 г., републиканец; от 1876 г. сенатор. — 156.
Марциан (около V в.) — гръцки географ, автор на описание на крайбрежието на Северно море. — 472.
Маурер (Maurer), Георг Лудвиг (1790 — 1872) — виден германски буржоазен историк, изследвач на обществения строй на древна и средновековна Германия; внесъл голям

принос в изучаването на историята на средновековната община — марката. — 333, 407, 512.
Майер (Meyer), Рудолф Херман (1839—1899) — германски буржоазен икономист и публицист, консерватор, биограф на Родбертус, автор на книгите: „Освободителната борба на четвъртото съсловие", „Политическите грюндери и корупцията в Германия". — 393.
Майн (Maine), Хенри Джеймс Самнер (1822—1888) — английски юрист и историк на правото; като член на съвета при генералгубернатора на Индия (1862—1869) и член на съвета на държавния секретариат по въпросите на Индия (от 1871 г.) взема активно участие в създаването на местното английско законодателство и в колониалното поробване на Индия. — 406, 421.
Менке (Menke), Хайнрих Теодор (1819—1892) — германски географ, преработил „Наръчния атлас по история на средните векове и новото време" от Щпрунер. — 530.
Меровинги — първата кралска династия във франкската държава в края на V — средата на VIII век. — 341, 495, 499, 502, 507, 508, 511.
Меса и Леомпарт (Mesa y Leompart). Хосе (1840—1904) виден деец на испанското работническо н социалистическо движение, по професия работник печатар, един от организаторите на секцията на Интернационала в Испания, член на Испанския федерален съвет (1871—1872), член на редакцията на вестник „Emancipacion" (1871—1873), член на Новата мадридска федерация (1872—1873); водил активна борба против анархизма, един от първите пропагандисти на марксизма в Испания и основатели на Испанската социалистическа работническа партия (1879); преводач на редица произведения на Маркс и Енгелс на испански език. — 34, 356.
Месторф (Mestorf), Йохана (1829—1909) — германска историчка, авторка на редица трудове по археологията на Шлезвиг-Холщайн, превела редица трудове на скандинавски археолози. — 475.
Метерних (Metternich), Клеменс, княз (1773—1859) — австрийски държавник и дипломат, реакционер; министър на външните работи (1809—1821) и канцлер (1821—1848), един от организаторите на Свещения съюз. — 225.
Микел (Miquel), Йохан (1828—1901) — германски политик и финансист; през 40-те години член на Съюза на комунистите; по-късно националлиберал. — 175.
Милс (Mills), Дарайес Огден (1825—1910) — американски банкер, милионер. — 318.
Мирес(Mirès),Жул Исаак (1809—1871)— френски банкер и собственик на редица вестници. — 185.
Михайловски, Николай Константинович (1842—1904) — руски социолог, публицист и литературен критик, виден идеолог на народничеството, противник на марксизма, ратник на антинаучния субективен метод в социологията; един от редакторите на списанията „Отечественные записки" и „Русское богатство". — 119, 120, 123.
Мол (Moll), Йозеф (1812—1849) — деец на германското работническо движение; по професия часовникар; един от ръководителите на Съюза на справедливите — член на Централния комитет на Съюза на комунистите, през юли—септември 1848 г. председател на кьолнския Работнически съюз, участник в Баденско-пфалцкото въстание през 1849 г.; убит в сражение при Мург. — 66.
Молтке (Moltke), Хелмут Карл Бернхард (1800—1891) — пруски генерал-фелдмаршал, реакционен военен деец и писател, един от идеолозите на пруския милитаризъм и шовинизъм; началник на пруския (1857—1871) и на имперския (1871—1888) генерален щаб; през време на Френско-пруската война фактически главнокомандуващ. — 370, 371, 372.
Моне (Mone), Франц Йозеф (1796—1871) — германски буржоазен ис-

торик и филолог, автор на редица трудове по историята на древната литература на Германия и Нидерландия. — 533.

Монк (Monk), Чарлз (роден в 1824 г.) — английски държавник, либерал унионист, член на парламента през 1859 г. и от 1865 до 1885 година. — 273.

Морган (Morgan), Луис Хенри (1818—1881) — виден американски учен, етнограф, археолог и историк на първобитното общество, стихиен материалист. — 406.

Морган (Morgan) Едвин Денисън (1811—1883) — американски политик и финансист; принадлежал към републиканската партия; през годините 1858—1862 губернатор на щата Ню Йорк, през 1863—1869 — сенатор. — 318.

Морели (Morelly) (XVIII в.) — виден представител на утопичния уравнителен комунизъм във Франция. — 195.

Мост (Most), Йохан (1846—1906) — германски анархист, през 60-те години на XIX в. се присъединил към работническото движение; след издаването на извънредния закон против социалистите през 1878 г. емигрирал в Англия; през 1880 г. изключен от социалдемократическата партия като анархист, през 1882 г. емигрирал в САЩ, където продължавал да води анархистка пропаганда. — 258, 361, 362, 363.

Мур (Moore), Семюел (около 1830—1912) — английски юрист, член на Интернационала; заедно с Евелинг превел на английски език I том на „Капиталът“ и „Манифест на комунистическата партия“; приятел на Маркс и Енгелс. — 364.

Мюленхоф (Müllenhoff), Карл Виктор (1818—1884) — германски филолог и историк, изследвач на германските старини, митология и средновековната немска литература. — 450.

Мюнцер (Münzer), Томас (около 1490—1525) — велик немски революционер, вожд и идеолог на селско-плебейския лагер през времето на Реформацията и на Селската война от 1525 г.; проповядвал идеите на уравнителния утопичен комунизъм. — 195.

Н

Наваро (Navarro) — американски милионер. — 319.

Надлер (Nadler), Карл Християн Готфрид (1809—1849) — немски поет, писал на пфалцки диалект. — 538.

Назимов, Владимир Иванович (1802—1874) — руски генерал, военен губернатор на Вилно и генерал-губернатор на Гродно, Минск и Ковно (1855—1863). — 428.

Наполеон I Бонапарт (1769—1821) — френски император (1804—1814 и 1815). — 196, 225, 274, 346, 370.

Наполеон III (Луи-Наполеон Бонапарт) (1808—1873) — племенник на Наполеон I, президент на Втората република (1848—1851), френски император (1852—1870). — 29, 96, 112, 142, 145, 296, 468.

Наполеон, принц (Плон—Плон) — виж *Бонапарт*, Жозеф Шарл Пол.

Нерон (37—68) — римски император (54—68). — 313, 314, 472, 478.

Николай I (1796—1855) — руски император (1825—1855). — 36, 37, 149, 251.

Нобилинг (Nobiling), Карл Едуард (1848—1878) — германски анархист; през 1878 г. направил опит за атентат срещу Вилхелм I, което послужило като предлог за въвеждането на извънредния закон против социалистите. — 152, 159.

Нобъл (Noble), Джон (1827—1892) — английски политик, фритредер, привърженик на Лигата против житните закони; автор на редица трудове по финансови въпроси. — 285, 286, 287, 288.

Нумоний Вала (умрял през 9 г. от н. летобр.) — легат на Квинтилий Вар; командувал конницата, загинал при бягство след поражението на римляните в Тевтобургската гора. — 466.

Нютон (Newton), Исак (1642—1727) — велик английски физик, астроном и

математик, основател на класическата механика. — 209, 211.

О

Овидий (Публий Овидий Назон) (43 г. пр. н. летоброене — около 17 г. от н. летоброене) — голям римски поет. — 467.

О'Донован—Роса (O'Donovan Rossa), Джеримая (1831—1915) — един от основателите и ръководителите на ирландското дружество на фениите, през 1865 г. арестуван и осъден на доживотен затвор; през 1870 г. амнистиран и скоро емигрирал в САЩ, където ръководил организацията на фениите; през 80-те години се оттеглил от политическия живот. — 349.

Орел дьо Паладин (Aurelle de Paladines), Луи Оан Батист *д'* (1804—1877) — френски генерал; клерикал; през Френско-пруската война командувал Лоарската армия; през март 1871 — командуващ на националната гвардия в Париж; депутат на Националното събрание през 1871 г. — 370—372.

Орлов, Алексей Фьодорович, княз (1786—1861) руски военен и държавен деец и дипломат; председател на Държавния съвет и на Комитета на министрите (от 1856 г.); член на Тайния и председател на Главния комитет по селските въпроси; отявлен привърженик на крепостничеството. — 428.

Орозий, Павел (около 380 — около 420) — римски историк, по произход испанец; автор на очерк по световна история „7 книги против езичниците". — 459.

Оуен (Owen), Роберт (1771—1858) — велик английски социалист утопист. — 195, 197, 202, 203, 204, 244, 326.

П

Палмерстън (Palmerston), Хенри Джон *Темпъл*, виконт (1784—1865) — английски държавник, в началото на дейността си тори, от 1830 г. един от лидерите на вигите, опирал се на десните елементи в тази партия; министър на външните работи (1830—1834, 1835—1841 и 1846—1851), министър на вътрешните работи (1852—1855), министър-председател (1855—1858 и 1859—1865). — 66, 111.

Паскевич, Фьодор Иванович (1823—1903) — генерал-адютант, реакционер; от 1859 г. член на редакционната комисия за изработване проект за „Наредба за селяните, освобождаващи се от крепостна зависимост". — 426, 429.

Перейр или *Перейра* (Péreire), Исак (1806—1880) — френски банкер, бонапартист, депутат в Законодателния корпус; през 1852 г. заедно със своя брат Емил Перейр учредява акционерната банка Crédit Mobilier. — 182, 185.

Перейр или *Перейра* (Péreire), Емил (1800—1875) — френски банкер, бонапартист, депутат в Законодателния корпус; през 1852 г. заедно с брат си Исак Перейр основава акционерната банка Crédit Mobilier. — 182, 185.

Перонет—Томпсън — виж *Томпсън*.

Персей — (212—166 пр. нашето летоброене) — последният македонски цар (179—168 пр. н. л.). — 450.

Персий (Авъл Персий Флак) (34—62) — римски поет-сатирик, бичувал упадъчните нрави на съвременното му римско общество, последовател на стоическата философия. — 314.

Петроний (Гай Петроний Арбитър) (умрял през 66 г.) — римски писател, предполагаем автор на романа „Сатирикон", където е дадена картина на разлагащото се римско общество от периода на царуването на Нерон. — 313.

Пиндер (Pinder), Юлиус Херман (род. през 1805 г.) — пруски чиновник, умерен либерал; през 1848 г. оберпрезидент на Силезия, депутат в пруското Национално събрание, принадлежал към дясното крило. — 76.

Пиндтер (Pindter), Емил — пруски таен съветник, от 1865 г. редактор, от 1872 г. главен редактор на правителствения вестник „Norddeutsche Allgemeine Zeitung". — 327.
Пипин Къси (714—768) — франкски майордом (741—751), първият крал от династията на Каролингите (751—768). — 501, 503, 504.
Питий (IV в. пр. нашето летоброене) — древногръцки пътешественик и астроном; около 325 г. пр. н. л. извършил плаване към бреговете на Северозападна Европа. — 450.
Платон (около 427 — около 347 преди нашето летоброене) — старогръцки философ идеалист, идеолог на робовладелската аристокрация. — 391.
Плиний (Гай Плиний Секунд) (23—79) — римски учен натуралист, автор на „Естествена история" в 37 книги. — 391, 455, 456, 457, 458, 471, 474.
Плутарх (около 46 — около 125) — старогръцки писател моралист, философ идеалист, автор на сравнителни биографии на бележити дейци на Стара Гърция и Рим. — 450.
Проб (Марк Аврелий Проб) (232—282) — римски император (276—282). — 481.
Прокопий Кесарийски (краят на V в. — около 562) — голям византийски историк; като съветник и секретар на пълководеца Велизарий участвувал в редица военни походи, които описал в труда си „История на войните на Юстиниан с персите, вандалите и готите" в 8 книги; отразявал възгледите на робовладелската аристокрация, недоволна от абсолютната политика на император Юстиниан. — 485.
Прудон (Proudhon), Пиер Жозеф (1809—1865) — френски публицист, икономист и социолог, идеолог на дребната буржоазия, един от родоначалниците на анархизма. — 7, 109, 204, 234, 235.
Птоломей, Клавдий (II в.) — старогръцки математик, астроном и географ, създател на учението за геоцентричната система на света. — 471, 472, 478, 482, 483, 484, 485, 486, 489, 491, 492.
Пухта (Puchta), Георг Фридрих (1798—1846) — германски юрист, представител на реакционната историческа правна школа. — 397.
Пфул (Pfuel), Ернст (1779—1866) — пруски генерал, един от представителите на реакционните военни; през март 1848 г. комендант в Берлин; през май ръководи потушаването на въстанието в Познан; през септември—октомври 1848 г. министър-президент и военен министър. — 66.

Р

Рам (Ramm), Херман — германски социалдемократ, през 1875 г. член на редакцията на вестник „Volksstaat". — 9.
Рау (Rau), Карл Хайнрих (1792—1870) — германски буржоазен икономист. — 374, 380, 382.
Райман (Reymann), Даниел Готлоб (1759—1837) — германски картограф, съставител на специални топографски карти на Германия и съседните страни. — 530, 532.
Ройтер (Reuter), Паул Юлиус (1816—1899) — основател на телеграфната агенция Ройтер в Лондон (1851). — 151.
Ройтер (Reuter), Фриц (1810—1874) — германски писател хуморист, представител на така нареченото областническо течение, писал на долнонемски диалект; през 1833 г. за участие в студентското движение получил смъртна присъда, заменена с 30 години затвор, освободен през 1840 г. по амнистия. — 61.
Рело (Reuleaux), Франц (1829—1905) — германски учен, основоположник на немската школа на теорията на механизмите; през 1876 г. комисар на германското правителство на Световното изложение във Филаделфия. — 183.
Ренан (Renan), Ернст Жозеф (1823—1892) — френски историк на религията, философ идеалист, известен с трудовете си по историята на ранното християнство. — 159, 309.

Ренард (Renard), Андреас, граф (1795—1874) — силезийски земевладелец. реакционер. — 79.
Рикардо (Ricardo), Давид (1772—1823)— английски икономист, един от най-големите представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 5, 266, 376, 377, 394.
Рихтер — виж *Хьохберг*.
Робеспиер (Robespierre), Максимилиан (1758—1794) — виден деец на френската буржоазна революция от края на XVIII век, вожд на якобинците, ръководител на революционното правителство (1793—1794). — 105.
Родбертус—Ягецов (Rodbertus—Jagetzow), Йохан Карл (1805—1875) — германски вулгарен икономист и политик, идеолог на обуржоазилото се пруско юнкерство; проповедник на реакционните идеи на прускня държавеи социализъм". — 373, 387, 388, 389, 390, 392, 393, 394.
Рокфелер (Rockefeller), Джон Девисън (1839—1937) — петролен крал, един от най-големите представители на финансовата олигархия в Америка. — 318.
Рост (Rost), Валентин Християн Фридрих (1790—1862) — германски филолог, съставител на „Гръцко-римско-немски речник". — 391.
Ростовцев, Яков Иванович (1803—1860) — руски държавник, генерал-адютант; от 1857 г. член на Тайния и след това на Главния комитет по селския въпрос; от 1859 г. — председател на Редакционната комисия за съставяне на проекта на „Положението за селяните, които се освобождават от крепостна зависимост". — 428, 429, 430, 431, 437.
Рот (Roth), Паул Рудолф (1820—1892) — германски буржоазен историк, автор на редица изследвания по въпросите на произхода на феодалния строй в Западна Европа. — 498, 501, 506, 507, 512.
Ротшилдовци — династия финансисти, която имала банки в много европейски страни. — 318.
Рошфор (Rochefort), Анри (1830—1913) — френски журналист, писател и политик; ляв републиканец, член на правителството на Националната отбрана, след смазването на Комуната заточен в Нова Каледония; в края на 80-те години преминал в лагера на клерикално-монархическата реакция. — 349.
Руге (Ruge), Арнолд (1802—188) — германски публицист, младохегелианец, буржоазен радикал; през 1848 г. депутат във франкфуртското Национално събрание, принадлежал към лявото крило; през 50-те години един от лидерите на немската дребнобуржоазна емиграция в Англия; след 1866 г. националлиберал. — 109, 244.
Русо (Rousseau), Жан Жак (1712—1778) — виден френски просветител демократ, идеолог на дребната буржоазия. — 194, 196, 206.

С

Светоний (Гай Светоний Транквил) (около 70 — около 160) — римски историк; автор на „Животоописания на дванадесет цезари" (от Юлий Цезар до Домициан), съдържащи главно факти от личния живот на императорите. — 460.
Сегест (I в.) — вожд на германското племе херуски; привърженик на римляните. — 465.
Сегимер (I в.) — вожд на германското племе херуски, баща на Арминий. — 465, 466.
Сейдж (Sage), Ръсел (1816—1906) — американски милионер, железопътен капиталист, член на Конгреса на САЩ (1853—1857). — 319.
Сенека (Луций Аней Сенека) (около 4 пр. н. л. — 65 от н. л.) — римски философ, писател и политик, един от най-големите представители на така наречената нова стоическа школа; със своето реакционно-идеалистическо учение за етиката оказал влияние върху формирането на християнската догматика. — 310, 313.

Сен—Симон (Saint—Simon), Анри (1760—1825) — велик френски социалист-утопист. — 195, 197, 198, 199, 200, 210, 326.
Сентий Сатурнин (I в.) — римски пълководец, участник в походите против германците. — 461.
Септимий Север (Луций Септимий Север) (146—211) — римски император (193—211) и пълководец. — 475, 477, 478.
Сирмон (Sirmond), Жак (1559—1651) — френски историк, йзуит, един от издателите на документи от ранното средновековие. — 508.
Скалдин (псевдоним на Фьодор Павлович Еленев) (1828—1902) — руски писател-публицист, представител на буржоазния либерализъм през 60-те години; автор на известната книга „В дълбоката провинция и в столицата". — 426, 430, 431, 432, 433, 436.
Скребицки, Александър Илич (1827—1915) — руски либерален историк; автор на труда „Селският въпрос през царуването на император Александър II". — 437.
Слаг (Slagg) — депутат в английския парламент от Манчестер през 1881 г. — 273.
Слоон (Sloan), Самюел (1817—1907) — американски милионер, собственик на железници. — 319.
Смит (Smith), Адам (1723—1790) — английски икономист, един от найвидните представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 377.
Спартак (умрял 71 г. пр. нашето л.) — римски гладиатор, вожд на най-голямото въстание на робите в Древния Рим през 73—71 г. п. н. л. — 314.
Спиноза (Spinosa), Барух (Бенедикт) (1632—1677) — виден холандски философ материалист, атеист. — 206.
Станфорд (Stanford), Леланд (1824—1893) — американски политик и железопътен капиталист, милионер; принадлежал към републиканската партия; губернатор на щата Калифорния (1861—1863), сенатор (1885-1891). — 319.
Страбон (около 63 пр. н. л. — около 20 н. л.) — голям старогръцки географ и историк. — 454, 455, 467, 482.

Т

Тацит (Публий Корнелий Тацит) (около 55—около 120) — голям римски историк и политик от периода на ранната империя; автор на трудовете „Германия", „История", „Анали". — 313, 336, 407, 446, 452, 455, 456, 463, 469, 470, 471, 472, 473, 475, 480, 483, 484, 485, 490, 533.
Тьолке (Tölcke), Карл Вилхелм (1817—1893) — германски социалдемократ, един от ръководителите на ласалианския Общ германски работнически съюз. — 3, 8.
Тесендорф (Tessendorff), Херман Ернст Християн (1831—1895) — пруски прокурор, през 1873 г. член на Берлинския градски съд; през 1885 г. председател на Углавния сенат на Върховния съд в Берлин; организатор на преследването на социалдемократите. — 102.
Тиберий (42 пр. нашето л. — 37 от н. л.) — римски император (14—37). — 313, 460, 461, 469, 470.
Тилден (Tilden), Самюел Джонс (1814—1886) — американски политик, един от лидерите на Демократическата партия; юрист, губернатор на щата Ню Йорк (1874—1876). — 319.
Толен (Tolain), Анри Луи (1828—1897)— френски работник гравьор, десен прудонист, един от ръководителите на парижката секция на Интернационала; депутат от Националното събрание през 1871 г.; през време на Парижката комуна преминал на страната на версайците и бил изключен от Интернационала; по-късно сенатор. — 156.
Томпсън (Thompson), Томас Перонет (1783—1869)— английски буржоазен политик, вулгарен икономист, фритредер. — 288.
Траян (Марк Улпий Траян) (53—117)—

римски император (98—117) и пълководец. — 477.
Трайчке (Treitschke), Хайнрих *фон* (1834—1896) — германски реакционен историк и публицист; през 1886 г. назначен за историограф на пруската държава; депутат в германския райхстаг (1871—1888); идеолог и пропагандист на реакционното прусачество, шовинизма, расизма и германската експанзия.— 325.
Трошю (Trochu), Луи Жул (1815—1896) — френски генерал и политик, орлеанист, участник в завоюването на Алжир (30—40-те години), в Кримската война (1853—1856) и в Италианската война (1859); шеф на правителството на националната отбрана, главнокомандуващ въоръжените сили на Париж (септември 1870—януари 1871), предателски саботирал отбраната на града; депутат в Националното събрание през 1871 г — 369, 372.
Тук (Tooke), Томас (1774—1858) — английски буржоазен икономист, принадлежал към класическата школа на политическата икономия, критик на Рикардовата теория на парите. — 399.
Тиер (Thiers), Адолф (1797—1877) — френски буржоазен историк и държавник, орлеанист, министър на вътрешните работи (1832—1834), премиер-министър (1836 — 1840), шеф на изпълнителната власт (председател на Министерския съвет) (1871), президент на републиката (1871—1873); палач на Парижката комуна. — 143, 145, 369.

У

Уланд (Uhland), Лудвиг (1787—1862)— немски поет романтик; през 1848—1849 година депутат във френското Национално събрание, принадлежал към левия център. — 95, 96.
Уркарт (Urquhart), Давид (1805 — 1877) — английски дипломат, реакционен публицист и политик; туркофил и русофоб, разобличавал външната политика на Палмерстон. — 151.

Ф

Фавър (Favre), Жул (1809—1880) — френски адвокат и политически деец, един от лидерите на умерените, буржоазните републиканци; министър на външните работи в правителството на националната отбрана и правителството на Тиер (1870—1871), водил преговорите за капитулацията на Париж и за мир с Германия; палач на Парижката комуна. — 158, 369.
Фалмерайер (Fallmerayer), Якоб Филип (1790—1861) — немски историк и пътешественик. — 314.
Филалет — виж *Йохан*. 108.
Филд (Field), Сайрес Уест (1819—1892) — американски милионер, основател на Атлантическата телеграфна компания, прокарала подводен телеграфен кабел между Америка и Англия. — 319.
Филип II (1527—1598) — испански крал (1556—1598). — 468.
Филон Александрийски (около 20 пр. н. л. — около 54 от н. л.) — главен представител на юдейско-александрийската религиозна философия, оказала голямо влияние върху формирането на християнската теология. — 310, 311, 312.
Фирек (Viereck), Луи (1851—1921) — германски социалдемократ, през време на действието на извънредните закони против социалистите един от лидерите на дясното крило в партията; през 1896 г. емигрира в Америка и се оттегля от социалистическото движение. — 166, 167, 169, 171.
Фихте (Fichte), Йохан Готлиб (1762—1814) — представител на класическата немска философия, субективен идеалист. — 326.
Флокон (Flocon), Фердинанд (1800—1866) — френски политически деец и публицист, дребнобуржоазен демократ, един от редакторите на вестник „Réforme", през 1848 г.

член на временното правителство.— 110.

Флор (Луций Аней Флор) (II в.) — римски историк, автор на труда „Две книги извлечения от Тит Ливий за всички войни за 700 годнни". — 459, 460.

Флоранс (Flourens), Гюстав (1838—1871) — френски революционер и природоизследовател, бланкист, член на Парижката комуна, през април 1871 г. зверски убит от версайците. — 350.

Фогт (Vogt), Карл (1817—1895) — германски природоизследовател, вулгарен материалист, дребнобуржоазен демократ; през годините 1848—1849 депутат във франкфуртското Национално събрание, принадлежал към лявото крило; през 50—60-те години таен платен агент на Луи Бонапарт, един от активните участници в клеветническата кампания против пролетарските революционери. — 96, 97, 112.

Форстер (Forster), Уйлям Едуард (1818—1886) — английски фабрикант и политик, либерал, министър по въпросите на Ирландия (1880—1882); водел политика на жестоко задушаване на националноосвободителното движение. — 292, 294.

Франкел (Frankel), Лео (1844—1896)— виден деец на унгарското и на международното работническо движение; по професия златар; член на Парижката комуна, член на Генералния съвет на Интернационала (1871—1872), един от основателите на Общата работническа партия в Унгария; съратник на Маркс и Енгелс.—34.

Фрибур (Fribourg) — деец на френското работническо движение; по професия гравьор, по-късно търговец; десен прудонист, един от ръководителите на парижката секция на Интернационала, през 1871 г. издал книгата „Международната работническа асоциация", враждебна към Интернационала и към Парижката комуна. — 156.

Фридрих—Вилхелм III (1770—1840)— пруски крал (1797—1840). — 108 225, 251.

Фридрих—Вилхелм IV (1795—1861)— пруски крал (1840—1861). — 36.

Фулд (Fould), Ашил (1800—1867) — френски банкер и държавен деец, орлеанист, след това бонапартист; през 1849—1867 година неведнъж бил министър на финансите, държавен министър и министър на императорския двор (1852—1860). — 182.

Фурие (Fourier), Шарл (1772—1837) — велик френски социалист утопист.— 195, 197, 200, 201, 221, 223, 224 326.

Фер (Fair), Джеймс Грехем (1831—1894) — американски капиталист и политик, принадлежал към републиканската партия; през 1881—1887 година сенатор. — 318.

Х

Хазенклевер (Hasenclever), Вилхелм (1837—1889) — германски социалдемократ, опортюнист, през 1871—1875 година председател на ласалианския Общ германски работнически съюз. — 3, 8.

Хайне (Heine), Хайнрих (1797—1856) — велик немски революционен поет.— 104, 311.

Хайне (Heine), Мориц (1837—1906) — немски филолог, германист; автор на редица работи по историята на немския език, издател на паметници на древнонемския и готския езици; един от съставителите на първия исторически речник на немския език на братя Грим. — 516, 517, 524.

Хакстхаузен (Haxthausen), Август (1792—1866) — пруски чиновник и писател, автор на труд, посветен на описание на остатъците от общинния строй в поземлените отношения в Русия, по политически възгледи реакционер крепостник. — 119.

Ханземан (Hansemann), Давид (1790—1864) — едър германски капиталист и банкер, един от лидерите на

рейнската либерална буржоазия, през март-септември 1848 г. министър на финансите в Прусия; водел предателска политика на споразумение с реакцията. — 108, 182.

Хаселман (Hasselmann), Вилхелм (род. през 1844 г.) — един от ръководителите на ласалианския Общ германски работнически съюз, през годините 1871—1875 редактор на вестник „Neuer Social-Demokrat"; през 1880 г. изключен от Германската социалдемократическа партия като анархист. — 3, 8.

Хауел (Howell), Джордж (1833—1910)— един от реформистките лидери на английските трейдюниони; по професия зидар; член на Генералния съвет на Интернационала (1864—1869), секретар на парламентарния комитет на Британския конгрес на трейдюнионите (1871—1875). — 155, 159, 160.

Хегел (Hegel), Георг Вилхелм Фридрих (1770—1831) — най-големият представител на класическата немска философия, обективен идеалист, найвсестранно разработил идеалистическата диалектика; идеолог на немската буржоазия. — 193, 194, 206, 209, 210, 211, 212, 325, 326.

Хераклит (около 540—около 480 п. н. л.)— виден древногръцки философ, един от основоположниците на диалектиката, стихиен материалист. — 207.

Херодот (около 484 — около 425 п. н. л.) — древногръцки историк. — 391, 449.

Херцен, Александър Иванович (1812—1870) велик руски революционен демократ, философ материалист, публицист и писател; през 1847 г., емигрирал в чужбина, организирал в Лондон руска свободна печатница и издавал сборника „Полярная звезда" и вестник „Колокол" („Камбана"). — 119.

Хилдебранд (Hildebrand), Ханс Олаф (1842—1913) — шведски археолог, историк и нумизмат; автор на трудове по древна и средновековна история на Швеция. — 475.

Хилдебран (VIII в.) — собственик на имението Патрициак (Перси), близо до Отьон (Франция). — 504.

Хилперик I (умрял през 584 г.) — крал на Нейстрия (част от Франкската държава) от династията на Меровингите (561—584). — 499.

Хинкмар (около 806—882) — архиепископ на гр. Реймс (Франция) от 845 г. Автор на третата част на „Бертинските анали", отнасящи се до 861—882 година. — 500, 501, 512.

Хинкмар (830—882) — епископ на гр. Лаон (Франция). — 505.

Хинтингтън (Hintington), Колис Потер (1821—1900) — американски милионер, железопътен капиталист. — 318.

Хирш (Hirsch), Карл (1841—1900) — германски социалдемократ, журналист, редактор на редица социалдемократически вестници; през лятото на 1879 г. се намирал в Париж, където водел пропаганда на идеите на научния социализъм. — 165, 170.

Хлодвиг I (465—511) — франкски крал от династията на Меровингите (481—511). — 530.

Хосе Меса и Леомпарт — виж *Меса и Леомпарт*

Хумболд (Humboldt), Александър (1769—1859) — виден немски учен, природоизследовател и пътешественик. — 109, 303, 305.

Хьодел (Hödel), Макс (1857—1878) — калфа от Лайпциг; през 1878 г. направил атентат против германския император Вилхелм I, което послужило като повод за въвеждане на изключителния закон против социалистите. — 152, 159.

Хьохберг (Höchberg), Карл (1853—1885) (псевдоним Л. Рихтер) — немски социал-реформист, син на богат търговец; в 1876 г. влязъл в социалдемократическата партия, основал и финансирал редица вестници и списания с реформистко направление. — 166, 167, 168, 169, 170, 172.

Ц

Цезар (Гай Юлий Цезар) (около 100—44 п. н. л.) — знаменит римски пълководец, държавник и писател; автор на „Записките за галската война". — 334, 335, 407, 421, 446, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 458, 467, 473, 490, 494.

Циман (Ziemann), Адолф (1807—1842)— немски филолог, германист, автор на редица работи по историята на немския език. — 391.

Цойс (Zeuss), Йохан Каспар (1806—1856) — германски езиковед, съставил подробно сравнително описание на келтските езици. — 484, 485, 486.

Ч

Чернишевски, Николай Гаврилович (1828—1889) — велик руски революционен демократ, философ материалист, писател и литературен критик. — 119.

Ш

Шапер (Schapper), Карл (1812—1870) — деец на германското работническо движение, един от ръководителите на Съюза на справедливите, член на Централния комитет на Съюза на комунистите, участник в революцията от 1848—1849 г.; през 1850 г. един от лидерите на сектантско-авантюристичната фракция през времето на разцеплението на Съюза на комунистите; от 1856 г. отново се сближава с Маркс; член на Генералния съвет на Интернационала (1865). — 245.

Шафхаузен (Schaaffhausen), Херман (1816—1893) — германски антрополог и физиолог. — 448.

Швайцер (Schweitzer), Йохан Баптист (1833—1875) — един от видните представители на ласалианството в Германия; през 1864—1867 година редактор на вестник „Social-Demokrat", председател на Общия германски работнически съюз (1867—1871); подкрепял водената от Бисмарк политика на обединение на Германия „от горе", под хегемонията на Прусия; пречел на присъединяването на германските работници към Интернационала, водел борба против Социалдемократическата работническа партия; през 1872 г. изключен от Съюза в резултат на разобличаването на неговите връзки с пруските власти. — 172.

Шекспир (Shakespeare), Уйлям (1564—1616) — велик английски писател. — 8, 158.

Шефле (Schäffle), Алберт Еберхард Фридрих (1831—1903) — германски вулгарен икономист и социолог, проповядвал отказване от класовата борба и призовавал към сътрудничество между буржоазията и пролетариата. — 373, 376, 378, 379, 390, 395, 396.

Шилер (Schiller), Фридрих (1759—1805) — велик немски писател.

Шнайдер (Schneider), Якоб (1818—1898) — германски археолог, автор на редица трудове по древната история на Германия. — 470.

Шорлемер (Schorlemmer), Карл (1834—1892) — виден немски химик-органик, материалист диалектик, професор в Манчестер; член на Германската социалдемократическа партия; приятел на Маркс и Енгелс. — 357.

Шпейер (Speyer), Карл (роден през 1845 г.) — столар, през 60-те години секретар на лондонското Комунистическо просветно дружество на германските работници, от 1872 г. член на Генералния съвет на Интернационала в Лондон, а след това в Америка. — 34.

Шпрунер фон Мерц (Spruner von Merz), Карл (1803—1892) — германски историк и картограф, съставител на редица исторически атласи и автор на редица трудове по историята на Германия. — 530.

Шрам (Schramm), Карл Август — германски социалдемократ, реформист, един от редакторите на „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik"; излизал с критика на марк-

сиама, през 80-те годиии излязъл от партията. — 168, 169.

Шувалов, Пьотр Андреевич, граф (1827—1889) — руски генерал и дипломат, шеф на жандармите, главен началник иа Третото отделение на императорската канцелария (1866—1873), посланик в Англия (1874—1879). — 159.

Шувалов, Пьотр Павлович, граф (роден в 1824 г.) — петербургски губернски предводител на дворяиството (1851—1863), председател на Петербургския дворянски комитет по подготовката на селската реформа от 1861 г.; в Редакционните комисии защищавал интересите на едрата поземлена аристокрация, която искала селяните да бъдат „освободени", без да им се дава земя. — 426, 429.

Шулце (Schulze), Ернст — германски филолог. — 391.

Щ

Щенцел (Stenzel), Густав Адолф (1792—1854) — германскн буржоазен историк, през 1848 г. депутат във франкфуртското Национално събрание. — 93.

Щибер (Stieber), Вилхелм (1818—1882) — пруски полицейски чиновник, началник на пруската политическа полиция (1850—1860), един от организаторите на съдебния процес в Кьолн против членове на Съюза на комунистите и главен свидетел на този процес (1852); заедно с Вермут съставил фалшификаторската книга „Комунистическите заговори през деветнадесети век". — 63.

Щраус (Strauß), Давид Фридрих (1808—1874) — германскн философ н публицист, един от видните младохегелианци, автор на книгата „Животът на Исус"; след 1866 г. националлиберал. — 310.

Я

Яков II (1633—1701) — английски крал (1685—1688). — 321.

Янсон, Юлий Едуардович (1835—1893)— руски прогресивен статистик и икономист, професор в Петербургския университет, завеждал статистическото отделение на Петербургската градска управа (1881 г.); автор на редица трудове по теория и история на статистиката. — 430, 431, 432, 433, 436, 439.

ЛИТЕРАТУРНИ И МИТОЛОГИЧНИ ИМЕНА

Адонай — виж *Ягве*. — 311.

Аполон — в старогръцката митология бог на слънцето и светлината, покровител на изкуствата. — 311.

Ахил или *Ахилес* — в старогръцката митология най-храбрият от гръцките герои, обсаждащи Троя, един от главните герои на Омировата Илиада. — 49.

Дон-Кихот — главен герой на едноименния роман на Сервантес. —325.

Ермин или *Ермино* — в старогръцката митология един от тримата синове иа Маи — легендарния прародител на германците. — 484.

Еру (Тиу, Циу) — бог на войната у старите германци. — 532.

Зевс — върховният бог в старогръцката митология. — 314.

Инг или *Инго* — в старогерманската митология един от тримата синове на Ман — легеидарния прародител на германците. — 484.

Йехова — виж *Яхве*. — 311.

Йоан Богослов — митнчески автор на една от книгите иа Библията —

„Откровението“ (Апокалипсиса). — 312, 316.

Иск или *Иско* — в старогерманската митология един от тримата синове на Ман — легендарния прародител на германците. — 484.

Лазар — име на бедняка от евангелската притча. — 314.

Мамона — в гръцката митология бог на богатството; в християнските църковни текстове — зъл дух, идол, който олицетворява сребролюбието и жадността. — 301.

Ман — според Тацит, у старите германци син на бога Туискон, баща на тримата синове — Инг, Иск и Ермин, от които според преданието са произлезли трите основни групи на германските племена — ингевони, искевони и херминони. — 484.

Нерта — според Тацит богиня на плодородието у старите германци. — 485, 489.

Прокруст — в старогръцката митология великан разбойник, който примамвал пътниците и ги карал да легнат на едно ложе, като на онзи, който се оказвал по-дълъг от ложето, той отрязвал краката, а на онези, които били по-къси — ги разтеглял. — 528.

Прометей — в старогръцката митология един от титаните, който откраднал огъня от боговете и го занесъл на хората; за наказание бил прикован към една скала, където орел кълвял черния му дроб. — 222.

Санчо Панса — герой от романа на Сервантес „Дон Кихот“. — 325.

Хефест — в старогръцката митология бог на огъня, покровител на ковачите. — 222.

Христос (Исус Христос) — митичен основател на християнството. — 310, 312.

Шейлок — герой на комедията на Шекспир „Венецианския търговец“; жесток лихвар, който, съгласно условието на полицата, искал да отреже фунт месо от своя неизправен длъжник. — 8.

Яхве (Йехова) — главно божество в индуската религия. — 311.

УКАЗАТЕЛ НА ПЕРИОДИЧНИТЕ ИЗДАНИЯ

„*Вперед!*“ (Лондон). — 37.
„*Колокол*“ (Лондон, Женева). — 307.
„*Немецко-французский ежегодник*“ — виж „*Deutsch-Französische Jahrbücher*“
„*Новая Рейнская газета. Политико-экономическое обозрение*“ — виж „*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*“.
L'Atelier, organ spécial de la classe laborieuse, rédigé par des ouvriers exclusivement“ („Ателие, специален орган на трудещата се класа, редактиран изключително от работници“) (Париж). — 27.
„*The Daily News*“ Дневни новини“ (Лондон) — 152, 154, 158, 258, 292, 358.
„*Demokratisches Wochenblatt*“ („Демократически седмичник“). (Лайпциг). — 7.
„*Deutsche-Brüsseler-Zeitung*“ („Немски брюкселски вестник“) — 64, 110, 244, 354.
„*Deutsch-Französische Jahrbücher*“ (Немско-френски годишници“) (Париж). — 109, 244.
L'Égalité“ („Равенство“). — 180, 235, 250, 306.
„*Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*“ Франкфуртски вестннк и търговски осведомител“) — 4, 154.
„*Freiheit*“ („Свобода“) (Лондон). — 168 258, 363.
„*Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*“ („Годишник за социална наука и социална политика“) (Цюрих). — 165, 172.
„*Journal des Economistes*“ („Списание на икономисти“) (Париж). — 234.
„*La Justice*“ („Справедливост“ (Париж). — 349, 352.
„*Kölnische Zeitung*“ („Кьолнски вестник“). — 41, 52, 108.
„*Die Kommunistische Internationale*“ „Комунистически Интернационал“). — 179.
„*Königlich-Preußischer Staats-Anzeiger*“ („Кралско-пруски държавен вестник“) (Берлин). — 70, 151, 153 154.
„*Königlich privilegirte Berlinische Zeitung von Staats — und gelehrten Sachen*“ (Берлински кралско-привилегирован вестник за държавни и научни въпроси“) (Берлнн). — 154.
„*Kreuz—Zeitung*“ — виж „*Neue Preußische Zeitung*“.
„*The Labor Standard*“ („Знаме на труда“) (Ню Йорк). — 129, 131.
„*The Labour Standard*“ („Знаме на труда“) (Лондон). — 262, 265, 272, 277, 281, 284, 285, 288, 291, 294, 298, 302.

„Die Laterne“ („Фенер“) (Брюксел). — 169, 171, 172.
„Liberale Correspondenz“ („Либерална кореспонденция“) — 329.
„La Marseillaise“ („Марсилеза“) (Париж). — 349.
„National—Zeitung“ („Национален вестник“) (Берлин). — 151.
„Die Neue Gesellschaft“ („Новото общество“) (Цюрих). — 177.
„Neue Preußische Zeitung“ („Нов пруски вестник“) (Берлин). — 110.
„Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie“ („Нов рейнски вестник. Орган на демокрацията“) (Кьолн). — 36, 65, 67, 68, 69, 70, 72, 74, 75, 80, 83, 85, 88, 93, 97, 110, 111, 245, 354.
„Neue Rheinische Zeitung. Politisch—ökonomische Revue“ („Нов рейнски вестник. Политико-икономическо списание“) (Лондон, Хамбург). — 245.
„Die Neue Welt“ („Новият свят“) (Лайпциг). — 57, 75.
„Die Neue Zeit“ („Ново време“) (Щутгарт). — 11.
„New Moral World“ — виж *The New Moral World: and Gazette of the Rational Society“.*
„The New Moral World: and Gazette of the Rational Society“ („Нов Нравствен свят и вестник на разумното общество“) (Лийдс, Лондон). — 244.
„The New-York Daily Tribune“ („Нюйоркска ежедневна трибуна“) — 111, 354.
„New-Yorker Volkszeitung“ („Нюйоркски народен вестник“). — 319.
„The Nineteenth Century“ („Деветнадесети век“) (Лондон). — 155, 160.
„Norddeutsche Allgemeine Zeitung“ („Северногермански всеобщ вестник“) (Берлин). — 25, 153, 327, 328, 329.
„The Nordern Star“ („Северна звезда“) (Лийдс, Лондон). — 244.
„Nouva Antologia di scienze, lettere ad arti“ („Нова антология на науката, литературата и изкуството“) (Флоренция, Рим). — 364.
„La Plebe“ („Народ“) (Лоди, Милано). — 35, 105, 106, 127, 162.
„O Protesto“ („Протест“) (Лисабон). — 138.
„La Revue socialiste“ („Социалистически преглед“) (Лион, Париж). — 189, 243, 244, 324.
„Rheinische Zeitung“ — виж *„Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe“.*
„Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe“ („Рейнски вестник за политика, търговия и промишленост“) (Кьолн). — 108, 109, 303, 305, 354.
„The Secular Chronicle, And Record of Freethought Progress“ („Светска хроника и летопис на успехите на свободната мисъл“) (Лондон). — 160.
„Le Siècle“ („Век“) (Париж). — 156.
„Social—Demokrat“ („Социалдемократ“) (Берлин). — 235.
„Der Sozialdemokrat“ („Социалдемократ“) (Цюрих, Лондон). — 304, 317, 323, 324, 328, 329, 350, 353, 357, 358, 359, 365.
„Staats—Anzeiger“ — виж *„Königlich—Preußischer Staats—Anzeiger“.*
„Das Volk“ („Народ“) (Лондон). — 112
„Volkskalender“ („Народен календар“ (Брауншвайг). — 118.
„Der Volksstaat“ („Народна държава“) (Лайпциг). — 4, 14, 39, 245.
„Der Vorbote“ („Предвестник“) (Женева). — 151.
„Vorwärts“ („Напред“) (Лайпциг). — 108, 152, 154, 171, 245, 246.
„Vorwärts!“ („Напред!“) (Париж). — 354.
„Vossische Zeitung“ — виж *„Königlich privilegirte Berlinische Zeitung von Staats — und gelehrten Sachen“.*
„The Whitehall Review“ („Уайтхолски преглед“) (Лондон). — 318.
„Zeitschrift für die gesammte Saatswissenschaft“ („Списание по общо държавознание“ (Тюбинген). — 387, 392.
„Die Zukunft“ („Бъдеще“) (Берлин). — 177.

УКАЗАТЕЛ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА*

А

Аахен — 517, 521, 529, 530, 531.
Авалгау, ист. област — 526.
Агер, река — 532.
Аденау — 524.
Адолфсек — 470.
Азовско море — 479.
Айдер, река — 453.
Айсел, река — 533.
Айфел, — 531, 534, 536, 537.
Айфлиа, ист. област — 526.
Аквитания, ист. област — 499.
Алемания, ист. област — 504.
Алжир — 359.
Алие, департамент — 279.
Алма, река — 459.
Алпиа — 7, 447, 449, 467.
Алтмарк, ист. област — 49.
Амстердам — 516, 540.
Ар — река — 516, 534, 538.
Аржантьой — 349, 360, 361.
Архангелска губерния — 436.
Атлантически океан — 251, 277.
Аугсбург — 472.
Бавария — 94, 344, 346, 480, 499.
Баден — 98, 110, 346, 533.

Б

Базел — 111.
Балтийско море — 450, 457, 472, 474, 475, 476, 481, 485.
Баниер-дьо-Люшон — 349.
Барденгау — 483, 490.
Бардовик — 483.
Бармен — 538.
Бармен-Елберфелд — виж *Елберфелд-Бармен.*
Берг — 462, 517, 520, 524, 525.
Бергхайм — 530.
Бергски окръг — 44, 45, 336.
Бергски район — 533, 536.
Бъркънхед — 273.
Берлин — 50, 65, 66, 101, 108, 112, 126, 132, 293, 297, 309, 328, 397, 402.
Бернкастел — 531.
Бесарабия — 436.
Бечва — виж *Марх*.
Бинген — 537.
Бич — 536.
Блекинге, област в Швеция — 475.
Божанси — 370, 371.
Болоня — 135.
Бон — 44, 108, 462, 529.
Бонгау, ист. област — 526.

* В скоби е посочено наименованието на съвременните карти, в случаите, когато от текста не е ясно местонахождението на един или друг пункт, е дадено кратко обяснение. *Ред.*

Бордо — 48, 349, 350.
Борнхолм, остров на Балтийско море — 475.
Бостон — 111.
Бохемия — виж *Чехия*.
Бохемски (Чешки) гори, планини — 452.
Бохум — 183.
Брабант Северен — 522.
Брадфорд — 273.
Бранденбург — 42, 43, 44, 49, 66, 72, 73, 342, 344, 453, 472, 491.
Бранибор (Бранденбург) — 453.
Брауншвайг — 42, 101, 108, 132.
Брей — 321.
Бре (в Лимбург) — 534.
Бремен — 46.
Бреслау (Вроцлав) — 61, 62, 93, 99, 132, 292.
Бретан — 111.
Бромберг (Бидгошч) — 471.
Брюксел — 59, 63, 64, 65, 106, 109, 110, 139, 245, 252, 305, 354, 534.
Брюл — 534.
Будапеща — 140.
Булон — 535.
Бургундия — 480.
Бюдерих — 351.

В

Вавър — 534.
Вандалски планини — виж *Исполински планини*.
Варин — 472.
Варта, река — 484.
Варшава — 251.
Ватерло — 200, 534.
Веве — 360.
Везел — 452, 525, 536.
Везер, река — 455, 457, 459, 460, 482, 491.
Венеция — 107.
Венло — 525.
Вентнор — 360.
Вер — 370.
Верден — 517, 518, 525, 533.
Вера, река — 472.
Версай — 371, 372.
Верчели — 451.
Вестервалд — 536 537.
Вестфалия — 132, 180, 336, 470, 519, 525, 528, 532, 533.
Ветерау — 459, 462, 470, 530.
Вид, река — 533.
Видау — 485.
Виена — 37, 66, 126, 140, 472.
Висозон — 370.
Вилакубле (Велизи-Вилакубле), н. п. във Франция — 370.
Виленска губерния — 428.
Винвайлер, н. п. в Бавария — 530.
Висла, река — 457, 471, 472, 474, 475, 476, 484, 485.
Влардинген — 533.
Влахия — 480.
Влиланд, остров — 460.
Влюн — 525.
Вогези — планини — 536.
Вормс — 452.
Вупер, река — 462, 470, 529.
Вупертал — 44.
Вюртемберг — 94, 470.

Г

Галия — 314, 406, 421, 449, 450, 451, 456, 458, 460, 466, 468, 498, 499, 500, 501, 512, 514, 516.
Гарона, река — 448, 449.
Гатчино — 308.
Гдан (Удан) — 371.
Гебр (Марица), река — 451.
Гелдерранд, провинция в Холандия — 522.
Гелдерн — 525, 531.
Гелюнден — 483.
Гент — 136, 139, 522.
Генуа — 48.
Гибралтар — 447.
Глогау (Глогув) — 472.
Глостер — 273.
Готланд, остров — 472, 475, 477.
Грамон — 534.
Гродненска губерния — 428.
Грюнинген — 470.
Гунценхаузен — 470.

Д

Далмация — 472.
Данциг (Гданск) — 473.
Детмолд — 466, 467.
Диксмюд — 532.
Дил, река — 489, 534.

Динкелсбюл — 470.
Динслакен — 532.
Днепър, река — 471.
Днестър, река — 471.
Дойц — 462.
Доларт, залив — 522.
Донерс-Берг, планини — 536.
Донон, планина — 536.
Дорстен — 532.
Дрезден — 101, 111, 132, 292, 294.
Дрьо — 371.
Дуисбург — 532.
Дунав, река — 333, 449, 450, 452, 454, 458, 461, 466, 469, 470, 471, 477, 479, 480, 481, 484, 516.
Дюнкирхен (Дюнкерк) — 516, 540.
Дюркхайм (Бад-Дюркхайм) — 68.

Е

Ебро, река — 48.
Еге, планини — 520.
Единбург — 184.
Екатеринославска губерния — 433.
Екс — 451.
Еланд, остров — 475, 477.
Еландзунд (Калмарсунд), пролив — 475.
Елба (Лаба), река — 42, 47, 50, 55, 92, 451, 453, 455, 456, 457, 460, 461, 471, 472, 478, 481, 482, 485, 486, 533.
Елберфелд — 245.
Елберфелд-Бармен — 44, 101, 292.
Елзас — 53, 344, 530.
Елзен — 459.
Елизо, река — 459.
Елинген — 470.
Емс, река — 457, 458, 459, 462, 469, 470, 482, 485.
Енгерн — 519.
Енгерс — 483.
Енгерсгау — 483.
Енгиен — 360.
Ерезунд (Зунд), пролив — 475.
Есен — 183, 184, 517, 519, 525.

Ж

Женева — 151, 156, 157, 258, 324.
Женевско езеро — 360.
Жоани — 372.

З

Заале, река — 472, 516.
Заалбург — 459.
Залцбург — 159.
Залцведел — 303, 305.
Затерланд — 485.
Зауерланд — 520, 525. 536.
Зееланд, остров — 475.
Зееланд, провинция — 475 485, 522.
Зиг, река — 457, 462, 470, 533, 538.
Зигерланд — 520, 525.
Зигмаринген — 97.
Зилд, остров — 485.
Зонвалд, планини — 536.
Зост — 533.
Зудау (Адлиг, Зудау) — 483.
Зьоюдерзее, залив — 460, 522.
Зюдербраруп — 478.

И

Ирнзинг, н. п. в Бавария — 470.
Исполински планини (Крконоше) — 449, 451, 461, 484, 485, 516.

Й

Йена — 346.
Йозел (Сарема), остров — 471.
Йона, река — 372.

К

Казанска губерния — 439.
Кайзерслаутерн — 536.
Калер Астен (Астен), планини — 516.
Калифорния — 355.
Карлсбад (Карлови вари) — 359.
Карнунт — 471.
Карпати, планини — 461, 492.
Каспийско море — 448.
Кастроп (Кастроп—Рауксел) — 532.
Категат, пролив — 450, 475, 476.
Келхайм — 470.
Керч — 479.
Килски залив — 453.
Кипфенберг — 470.
Кирена, древногръцка колония на северния бряг на Африка — 471.
Клайд, река — 277.

Клеве — 525.
Кобленц — 529, 530.
Ковенска губерния — 428.
Колберг (Колобжег) — 71.
Комантри — 279.
Компиен — 372.
Копенхаген — 477.
Корбах — 536.
Краков — 252.
Крефелд — 528.
Ксантен — 525, 532, 533.
Кулмие — 371.
Курвил — 370.
Курска губерния — 439.
Кьолн — 65, 66, 67, 68, 108, 110, 111, 460, 521, 530, 531, 537.

Л

Лайпциг — 111, 132, 168, 245, 467.
Лан, река — 457, 459, 470, 472, 534, 536, 538.
Лангеншвалбах (Лангензайфен) (Бад—Швалбах) — 537.
Лангерфелд — 529.
Ландщул — 530.
Ланкашир, графство в Англия — 268, 269, 301.
Лауенбург — 486.
Леграх — 533.
Лестин (Естин) — 503, 521.
Ливорно — 48.
Лимбург — 525, 536.
Лион — 211.
Липе, река — 457, 459, 460, 461, 462, 470, 482, 517.
Липщад — 459.
Лис, река — 515.
Лифландия — 475.
Лоара, река — 370.
Лоди — 35.
Ломбардия — 107.
Лондон, — 3, 9, 13, 34, 63, 98, 110, 111 112 113, 125, 151, 152, 154, 155, 158, 161, 182, 245, 252, 253, 254 271, 303, 304, 305, 354, 360, 363 364.
Лотарингия — 53, 531, 534, 537, 538.
Лужица — 42.
Льовен (Лувен) — 532, 534.
Люксембург — 521, 531, 534, 536, 537.
Лютцелщайн (Ла-Птит-Пиер) — 536.

М

Маас, река — 460, 522, 525, 527, 532, 534.
Маасейк — 525, 534.
Маастрихт — 517, 525, 531.
Мадрид — 34.
Майн, област в Пелопонес — 314.
Майн, река — 449, 452, 470, 472.
Майнц — 459.
Мала Азия — 449.
Малки Карпати, планински хребет — 461.
Малмеди — 531, 534.
Малмьо — 66.
Мант — 370.
Мантуа — 363, 370.
Манхайм — 94, 290, 294.
Манчестер — 99, 202, 244, 276, 285, 298.
Марк — 462, 470, 517, 520, 525.
Марсилия — 450.
Марх (Морава), река — 471, 472.
Мекленбург — 63, 91, 101, 472, 473.
Метман — 532.
Мец — 369, 370, 371, 372.
Милано — 106.
Милтенберг — 470.
Мозел, река — 335, 516, 520, 531, 534, 537, 538.
Монако, княжество — 360.
Монтабаур — 470.
Монте-Карло — 360.
Моравия — 472.
Москва — 358, 361.
Мьорс — 525.
Мюлхайм — 525.
Мюнден — 533.
Мюнстер — 42, 519, 523, 541.
Мюнхен — 66.
Мюнхен—Гладбах — 528.

Н

Нае, река — 536—538.
Нахелн — 472.
Неапол — 48, 135.
Немур — 372.
Несин (Нежин) — 71.
Нинове — 532.
Нистер, река — 537.
Ноайон — 372.
Нова Каледония, остров — 350.

Новгородска губерния — 433, 439.
Нойвид — 462, 470, 483.
Наймеген — 534.
Нойс — 462, 528.
Нойфарвасер (Нови—Порт) — 476.
Нойхаус — 472.
Нордалбингия (Холщайн) — 453, 492.
Нордхаузен — 42.
Норикум, ист. област — 458.
Нотингам — 533.
Невшател — 105.
Ню Йорк — 34, 111, 182, 282, 318, 361.
Нюрнберг — 101, 132.

О

Оаза, река — 372.
Обербармен (Вупертал—Обербармен) — 529.
Оверийсел — 522.
Оденвалд, планини — 336.
Одер (Одра), река — 471, 472, 481, 485, 489, 491.
Одеса — 358, 361.
Оксфорд — 517.
Олдем — 301.
Олпе — 525.
Оно — 372.
Опорто — 138.
Орлеан — 369, 370.
Оснабрюк — 519.
Оснинг (Тефтобургската гора), планини, — 462, 466, 520.
Осте, река — 472.
Остфалия, ист. област — 519.
Отьон — 504.

П

Падерборн — 459, 517.
Панония, ист. област — 458.
Париж — 6, 34, 66, 109, 110, 111, 143, 145, 146, 200, 303, 305, 349, 350, 354, 355, 356, 369, 370, 371, 372, 501, 514.
Пелопонес — 314.
Пензенска губерния — 439.
Петербург — виж *Санкт—Петербург*.
Пиемонт — 107.
Пилау (Балтийск) — 476.
Пиренеи, планини — 349, 447, 499.
По, река — 449.
Поатие — 515.
Познан — 43, 49, 73.
Померания — 43, 49, 72, 73, 344.
Пригниц — 486.
Прованс — 451.
Прусия — 36, 42, 43, 49, 50, 54, 60, 61, 62, 68, 69, 73, 76, 91, 94, 111, 112, 150, 186, 225, 344, 346, 450, 530.
Пруска Саксония — 42.
Пфалц — 68, 335, 344, 521, 530, 540, 541.

Р

Райнберг — 531, 534.
Райнброл — 533.
Райнгау — 344, 489.
Райфершайд — 42, 524.
Рамбуйе — 372.
Рейн, река — 44, 132, 333, 334, 342, 343, 345, 346, 448, 451, 452, 454, 456, 457, 458, 460, 461, 462, 464, 466, 467, 469, 470, 477, 478, 482, 483, 484, 517, 518, 520, 522, 525, 527, 530, 531, 532, 533, 534, 536, 537, 538.
Рейнска провинция — 72, 73, 74, 111, 470, 525.
Рейнска Прусия — 180.
Рейнски Пфалц, област — 335.
Ремс, река — 470.
Рес — 525.
Рецат, река — 516.
Реция, ист. област — 456, 458, 472.
Риксхьофт, нос — 476.
Рим — 123, 315, 397, 399, 461, 462, 466, 467, 474, 500.
Рингкьобинг — 450.
Ринтелн — 466.
Риоха — 48.
Рипуария, ист. област — 525, 526.
Романя — 138.
Рубе — 278.
Рудни планини — 452, 459.
Рур, река — 457, 459, 462, 470, 517, 520, 525, 533, 536.
Рурмонд — 525.
Рурорт — 532, 536.
Рязанска губерния — 439.

С

Саар, река — 531.
Саарбрюкен — 132.
Саарбург — 536.
Саарлуи — 531.
Саксония — 42, 49, 101, 132, 290, 294, 453, 470, 515, 517, 518, 520, 525, 533.
Самарска губерния — 439.
Санкт—Гоар — 530.
Санкт—Петербург (Ленинград) — 256, 358, 361, 427.
Саратовска губерния — 439.
Северно море — 450, 454, 457, 469, 472, 474, 480, 482, 485, 521, 527.
Седан — 133.
Сена, река — 371.
Сен—Бернар, проход — 458.
Сент—Омер — 532, 535.
Силезия — 49, 60, 62, 65, 69, 70, 75, 77, 78, 79, 88, 93, 342, 344, 472, 478, 485.
Симбирска губерния — *439.*
Синкфал — 485.
Синт—Трьоден — 534.
Ситард — 525.
Сицилия, остров — 447, 471.
Скаген — 476.
Слагелсе — 475.
Смоленска губерния — 433.
Солинген — 132, 359.
Средиземно море — 448.
Страсбург — 452.
Сърбия — 140.

Т

Таврическа губерния — 433.
Тамуърт — 273.
Тарнау (Тарнув) — 60.
Таунус, планинска верига — 457, 460, 470, 537.
Темза, река — 277.
Терщелинг, остров — 460.
Тирлемон (Тинен) — 532.
Тонгерн — 534.
Тракийски, полуостров — 449.
Тракия — 451.
Требниц — 472.
Трир — 108, 303, 305, 521, 531, 534, 538.
Трирски окръг — 407, 421, 536.
Тулска губерния — 435.
Тур — 370, 501.
Тури — 371.
Тюрингия — 344, 516.
Тюрнхаут — 532.

У

Уайт, остров — 359, 360.
Уелс — 301.
Улрихщайн — 42.
Уна — 533.
Унструт, река — 516.
Утрехт — 522.

Ф

Филаделфия — 34, 35, 183.
Фландрия, ист. област — 485, 532, 534.
Флисинген — 533.
Фогелсберг, планини — 516.
Фонтенбло — 372.
Форбах — 538.
Франкенщайн — 60.
Франкония — ист. област — 344, 499, 516, 517, 529.
Франкфурт (Франкфурт на Майн) — 94, 538.
Фрекенхорст — 519.
Фрисланд, провинция — 485, 533.
Фрише—Хаф — 457.
Фюнен (Фюн), остров — 479.

Х

Хал — 534.
Хамбург — 46, 47, 53, 63, 101, 112, 132, 293, 475.
Хамелн — 466.
Ханау — 470.
Хановер — 42, 43, 91.
Хаселт — 534.
Хаусберге — 466.
Хафелланд — 485.
Хекингхаус — 529.
Хелвег — 532.
Хелианд — 517, 518, 524.
Херсонска губерния — 433.
Хесен — 516, 530, 536, 537, 540.
Хобокен — 363.

Холщайн — 473.
Хомбург (Бад—Хомбург) — 459.
Хоршовице — 479.
Хохвалд, възвишения — 335, 536, 537.
Хохшпайер — 536.
Хунсрюк, планини — 531, 536.

Ц

Цюрих — 57, 98, 533.

Ч

Черно море — 469, 471, 479, 481.
Чехия — 140, 160, 450, 452, 461, 471, 472, 482, 491.

Ш

Шалон (Шалон на Марна) — 369.
Шартър — 370.
Шатоден — 370.
Швабия — 344, 480.
Швайдниц (Свидница) — 61.
Шелда, река — 533.
Шлезвиг — 450, 473, 475, 476.
Шлезвиг—Холщайн — 101, 132, 344, 475.
Шлай, залив — 453.
Шлейден — 524.
Шотландия — 92, 184, 202, 299.
Шпесарт — 516.

Щ

Щетин (Шчецин) — 46, 47.
Щутгарт — 97, 98.

Ю

Юлих — 531.
Юрски окръг — 135.
Ютландия, полуостров — 450, 454.

Я

Яде (Яде—Бузен), залив — 522.

ГЕОГРАФСКИ ИМЕНА, ДАДЕНИ В ЛАТИНСКА ТРАНСКРИПЦИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЕТО НА Ф. ЕНГЕЛС „ФРАНКСКИЯТ ПЕРИОД"

A

Aerdelingen — 534.
Ahrweiler — 531.
Amstenrade — 525.
Andernach (Antunnacum) — 530.
Aningera — 519.
Ardinghen — 535.

B

Bacharach — 530.
Ballenge — 534.
Banlershoven — 532.
Beisterscheid — 536.
Benninghofen — 532.
Berghofen — 532.
Bevingen — 534.
Bieberich — 536.
Bingelrade — 525.
Bödingen — 533.
Bommershoven — 532.
Bonninghen (Bonninghe) — 535.
Boswinningen — 534.
Bovingen — 534.
Boyenhoven — 532.
Breitscheid — 536.
Bremscheid — 536.
Brettnach — 531.
Brillinga — 533.
Büderich — 536.
Büllingen — 534.
Buvingen — 534.

C

Curange — 534

D

Despich — 537.
Destelbergen — 522.
Desteldonk — 522.
Destrich — 537.
Dollenbroich — 525.
Droenhoven — 532.

E

Echternach — 531.
Edingahûsun — 519.
Ehingen — 533.
Eibertingen — 534.
Ellingen — 533.
Engelmannshoven — 532.
Eppinghofen — 532.
Ereshofen — 532.
Eschweiler — 531.

F

Flissingha — 533.
Fühlingen — 534.

G

Garzweiler — 531.
Geistingen — 534.
Gellick — 525.
Gendringen — 533.
Gerdingen — 534.
Ghyverinckhove — 532.
Gobertang — 534.
Grastlingi — 533.
Gravelingen — 534.
Grimmersingen — 534.
Grimmingen (Grimminge) — 534.
Grischorshoven — 532.
Grupilinga — 533.
Gussenhoven — 532.

H

Halsprich — 537.
Hardinghen — 535.
Haspelscheid (Haspelschied) — 536.
Hatingen — 534.
Hattingen — 533.
Heerlinkhove — 532.
Heisingen — 533.
Helshoven — 532.
Herbinghen — 535.
Herdange — 534.
Hermelingen — 535.
Hibrich — 537.
Hirzenach (Hirschenbach) = *Hirzenowe* (Hirschenau) — 530.
Hocquinghen — 535.
Holbelrade — 525.
Holzweiler — 531.
Höningen — 534.
Hönningen — 533.
Horsadal — 519.
Huckingen — 533.
Hundelingen — 534.
Hünningen — 534.
Husingen — 533.
Huyssingen — 534.

I

Irmenach — 531.
Iveldingen — 534.

J

Juliacum — 530.
Jülich — 530.

K

Kanach — 531.
Karninschesberg (Kaninchenberg) — 538.
Kellinghofen — 532.
Kerprich — 537.
Kessenich — 525.
Kinkhoven — 532.
Kippingen — 534.
Konnigs—Hoven — 532.
Köttingen — 534.
Kressenach — 531.
Kreuznach — 530.
Krützenberg — 525.
Kruysberg — 525.
Kunzig — 537.

L

Langenscheid — 536.
Langscheid — 536.

Leichlingen (Leigelingon) — 533.
Leubringhen — 535.
Leulinghen — 535.
Libertange — 534.
Lirich — 536.
Lottinghen — 535.
Louverange — 534.
Lutremange — 534.
Lüttingen — 534.

M

Magathaburg — 519.
Martisvilla — 532.
Mederiacum — 530.
Medernach — 531.
Meiderich — 536.
Mellinghofen — 532.
Melschede — 536.
Mersprich — 537.
Merzig — 537.
Meschede — 536.
Mettecoven — 532.
Mettlach — 531.
Metzelschwand — 530.
Millingen — 534.
Montanach — 531.
Mopertingen — 534.
Mürringen — 534.

N

Niederhofen — 532.
Nieuwenhove — 532.
Niewenhoven — 532.
Noderange — 534.
Nuswiller — 531.

O

Odange — 534.
Oderinge — 534.
Ophoven — 532.
Ordange (Ordingen) — 534.
Ortrange — 534.
Otlinga — 533.

P

Penserich — 537.
Peuplingue (Peuplingues) — 535.
Phladirhinga (Vlaardingen) — 533.
Pollinchove — 532.

Q

Quettingen — 533.

R

Raepertingen — 534.
Ramscheid — 536.
Ratingen — 533.
Ravelinge — 534.
Reckhoven — 532.
Redingen — 534.
Reekheim — 525.
Rixingen — 534.
Röcklingen — 533.
Roclange — 534.
Roclenge — 534.
Rodelach — 531.
Rödingen — 534.
Rübenach (Ribiniacus) — 530.
Rümingen (Romaninghova) — 533.
Ruykhoven — 532.

S

Schalkhoven — 532.
Scheidwald — 536.
Schuerhoven — 532.
Schwanden — 530.
Selschede — 536.
Semplich — 537.
Senzich — 537.
Silva Caesia — 533.
Smarinhova (Schmerikon) — 533.
Sodingen — 533.
Solingen — 533.
Sontrich — 537.
Stedieraburg — 519.
Stockheim — 525.
Stutinghen — 534.
Sustingham — 533.

T

Tiberiacum — 530, 536.
Toernich — 537.
Tolbiacum — 530.

U

Ummingen — 533.

V

Velinghen — 535.
Vlytingen — 534.
Volkerinkhove — 532.

W

Waaswiller — 531.
Wageningen — 533.
Waldrach — 531.
Wallach — 530.
Walscheid — 536.
Wandhofen — 532.
Wassenach — 530.
Waterscheid — 536.
Watrenges — 534.
Wehofen — 532.
Weislinghofen — 532.
Wellinghofen — 532.
Wernerâ—Holthûson — 519.
Wesselingen (Wesseling) — 534.
Westhofen — 532.
Willebringen — 534.
Wimmertingen — 534.
Winethahûsen — 519.
Wintershoven — 532.
Wolvaradingahusun — 533.
Worringen — 534.
Wulverdingen (Wolvaradinges—hûsun). — 534—535.

Z

Ziewerich (Civiraha) — 530, 536.
Zollinchova (Zollikofen) — 533.
Zonhoven — 532.
Zülpich — 530.

СЪДЪРЖАНИЕ*

Предговор . V—XXVI

Ф. ЕНГЕЛС. ПИСМО ДО А. БЕБЕЛ . . . . 3—9

К. МАРКС. КРИТИКА НА ГОТСКАТА ПРОГРАМА . . . . 11—33

ПИСМО ДО В. БРАКЕ . . . . 13—14

БЕЛЕЖКИ КЪМ ПРОГРАМАТА НА ГЕРМАНСКАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ . . . . 15—33

I 15
II 25
III 27
IV 28

Ф. ЕНГЕЛС. ПИСМО ДО ГЕНЕРАЛНИЯ СЪВЕТ НА МЕЖДУНАРОДНАТА РАБОТНИЧЕСКА АСОЦИАЦИЯ . . . . 34—35

Ф. ЕНГЕЛС. РЕЧ НА МИТИНГА ПО СЛУЧАЙ ГОДИШНИНАТА ОТ ПОЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1863 Г. . . . . 36—37

Ф. ЕНГЕЛС. ПРУСКАТА ВОДКА В ГЕРМАНСКИЯ РАЙХСТАГ . . 39—55

I. 41
II . . 51

* Заглавията на статиите, дадени от Института по марксизъм-ленинизъм, са отбелязани със звездичка. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛС. ВИЛХЕЛМ ВОЛФ . . . . 57—100
I 60
II 64
III 68
IV 72
V 75
VI 78
VII 83
VIII 87
IX 91
X 95
XI 98

Ф. ЕНГЕЛС. ПИСМО ДО Е. БИНЯМИ ЗА ГЕРМАНСКИТЕ ИЗБОРИ ОТ 1870 Г. . . . . 101—102

Ф. ЕНГЕЛС. В ИТАЛИЯ . . . . 103—107

Ф. ЕНГЕЛС. КАРЛ МАРКС . . . . 108—118

К. МАРКС. ПИСМО ДО РЕДАКЦИЯТА НА „ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ ЗАПИСКИ" . . . . 119—124

*Ф. ЕНГЕЛС.** РАБОТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В ГЕРМАНИЯ, ФРАНЦИЯ, СЪЕДИНЕНИТЕ ЩАТИ И РУСИЯ . . . . 125—127

Ф. ЕНГЕЛС. ЕВРОПЕЙСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПРЕЗ 1877 Г. . . . . 129—150
I 131
II 134
III 137
IV 142
V 147

К. МАРКС. ГОСПОДИН БУХЕР . . . . 151—152

*К. МАРКС.** ОТГОВОР НА „ОБЯСНЕНИЕТО" НА БУХЕР . . . . 153—154

К. МАРКС. ИСТОРИЯТА НА МЕЖДУНАРОДНАТА РАБОТНИЧЕСКА АСОЦИАЦИЯ, СЪЧИНЕНА ОТ ГОСПОДИН ДЖОРДЖ ХАУЕЛ . 155—160

*Ф. ЕНГЕЛС.** ИЗКЛЮЧИТЕЛНИЯТ ЗАКОН ПРОТИВ СОЦИАЛИСТИТЕ В ГЕРМАНИЯ. — ПОЛОЖЕНИЕТО В РУСИЯ . . . . . 161—162

К. МАРКС И *Ф. ЕНГЕЛС.* ЦИРКУЛЯРНО ПИСМО ДО А. БЕБЕЛ, В. ЛИБКНЕХТ, В. БРАКЕ И ДР. . 165—179
I. Преговорите с К. Хирш . . . 165

II. Предполагаемото направление на вестника 169
III. Манифест на цюрихската тройка 172

Ф. ЕНГЕЛС. СОЦИАЛИЗМЪТ НА ГОСПОДИН БИСМАРК . . . . . 180—188

I. Митническата тарифа 180
II. Държавните железници 185

Ф. ЕНГЕЛС. РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ В НАУКА . . . . 189—233

I . 193
II 206
III 214

К. МАРКС. ЗА „НИЩЕТАТА НА ФИЛОСОФИЯТА" . 234—235

К. МАРКС. АНКЕТА ЗА РАБОТНИЦИ . . . . 236—243

I 236
II 238
III 238
IV 241

*К. МАРКС.** ПРЕДГОВОР КЪМ ФРЕНСКОТО ИЗДАНИЕ НА БРОШУРАТА НА Ф. ЕНГЕЛС „РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ В НАУКА" . . . . 244—246

*К. МАРКС.** УВОД КЪМ ПРОГРАМАТА НА ФРЕНСКАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ . . . . 249—250

К. МАРКС И *Ф. ЕНГЕЛС.* ДО МИТИНГА В ЖЕНЕВА, СВИКАН ПО СЛУЧАЙ 50-ГОДИШНИНАТА ОТ ПОЛСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ ПРЕЗ 1830 Г. . . . 251—253

К. МАРКС. ПИСМО ДО В. И. ЗАСУЛИЧ . . . . 254—255

К. МАРКС И *Ф. ЕНГЕЛС.* ДО ПРЕДСЕДАТЕЛЯ НА СЛАВЯНСКИЯ МИТИНГ, СВИКАН НА 21 МАРТ 1881 Г. В ЛОНДОН ПО СЛУЧАЙ ГОДИШНИНАТА НА ПАРИЖКАТА КОМУНА . . . . . . 256—257

К. МАРКС И *Ф. ЕНГЕЛС.* ПИСМО ДО РЕДАКТОРА НА „DAILY NEWS" 258

Ф. ЕНГЕЛС. СПРАВЕДЛИВА РАБОТНА ЗАПЛАТА ЗА СПРАВЕДЛИВ РАБОТЕН ДЕН . 259—262

Ф. ЕНГЕЛС. СИСТЕМАТА НА НАЕМНИЯ ТРУД . . . . . . 263—265

Ф. ЕНГЕЛС. ТРЕЙДЮНИОНИТЕ . 266—272

I 266
II 269

Ф. ЕНГЕЛС. ТЪРГОВСКИЯТ ДОГОВОР С ФРАНЦИЯ . . . . . 273—277

Ф. ЕНГЕЛС. ДВА ОБРАЗЦОВИ ГРАДСКИ СЪВЕТА . . 278—281

Ф. ЕНГЕЛС. АМЕРИКАНСКИТЕ ХРАНИТЕЛНИ ПРОДУКТИ И ПОЗЕМЛЕНИЯТ ВЪПРОС . . . . 282—284

Ф. ЕНГЕЛС. КАК ЛИГАТА ПРОТИВ ЖИТНИТЕ ЗАКОНИ ТЪЛКУВА ТЕОРИЯТА ЗА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА . . 285—288

Ф. ЕНГЕЛС. ЕДНА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ . . . . 289—291

Ф. ЕНГЕЛС. БИСМАРК И ГЕРМАНСКАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ . . . . 292—294

Ф. ЕНГЕЛС. ПАМУК И ЖЕЛЯЗО . 295—298

Ф. ЕНГЕЛС. ОБЩЕСТВЕНИ КЛАСИ — НЕОБХОДИМИ И ИЗЛИШНИ . . . . 299—302

Ф. ЕНГЕЛС. ЖЕНИ МАРКС, РОДЕНА ФОН ВЕСТФАЛЕН . . . . . 303—304

Ф. ЕНГЕЛС. РЕЧ НА ГРОБА НА ЖЕНИ МАРКС . . . . . 305—306

К. МАРКС И *Ф. ЕНГЕЛС.* ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО РУСКО ИЗДАНИЕ НА „МАНИФЕСТ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ“ . . . . 307—308

Ф. ЕНГЕЛС. БРУНО БАУЕР И РАННОТО ХРИСТИЯНСТВО . . 309—317

Ф. ЕНГЕЛС. ЗА КОНЦЕНТРАЦИЯТА НА КАПИТАЛА В СЪЕДИНЕНИТЕ ЩАТИ . . . . 318—320

Ф. ЕНГЕЛС. БРЕЙСКИЯТ ВИКАРИЙ . . 321—323

Ф. ЕНГЕЛС. ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВОТО НЕМСКО ИЗДАНИЕ НА „РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ В НАУКА . . . . 324—326

Ф. ЕНГЕЛС. КАК ПИНДТЕР СЪЧИНЯВА НЕБИВАЛИЦИ . . . . . 327—329

Ф. ЕНГЕЛС. МАРКАТА . . . . 331—348

Ф. ЕНГЕЛС. ЖЕНИ ЛОНГЕ, РОДЕНА МАРКС . . . . 349—350

Ф. ЕНГЕЛС. ЧЕРНОВКА НА НАДГРОБНАТА РЕЧ НАД ГРОБА НА МАРКС . . . . 351—352

Ф. ЕНГЕЛС. ПОГРЕБЕНИЕТО НА КАРЛ МАРКС . . . . 353—357

Ф. ЕНГЕЛС. ЗА СМЪРТТА НА КАРЛ МАРКС . . . . 358—365

I 358
II 361

ИЗ РЪКОПИСНОТО НАСЛЕДСТВО НА К. МАРКС И Ф. ЕНГЕЛС

Ф. ЕНГЕЛС. ЗАБЕЛЕЖКА КЪМ ЕДНА СТРАНИЦА ОТ „ИСТОРИЯ НА КОМУНАТА“ (ПРИМИРИЕТО НА Г. ТИЕР ОТ 30 ОКТОМВРИ 1870 Г.) . . . . 369—372

К. МАРКС. БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ КНИГАТА НА А. ВАГНЕР „УЧЕБНИК ПО ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ“ . . . . 373—403

*К. МАРКС.** ЧЕРНОВКИ НА ОТГОВОРА НА ПИСМО НА В. И. ЗАСУЛИЧ . . . . 404—425

Първа черновка 404
Втора черновка 415
Трета черновка 420

*К. МАРКС.** БЕЛЕЖКИ ЗА РЕФОРМАТА ОТ 1861 Г. И ЗА СЛЕДРЕФОРМЕНОТО РАЗВИТИЕ НА РУСИЯ . . . . 426—445

I. Ход [подготовка на реформата] 426
II. [Три периода в работата на редакционните комисии] 429
III. Земство 433
IV. Русия 440

Ф. ЕНГЕЛС. КЪМ ИСТОРИЯТА НА ДРЕВНИТЕ ГЕРМАНЦИ . . . 446—494

Цезар и Тацит 446
Първите боеве с Рим 458
Прогрес до преселението на народите 471
Забележка: германските племена 482

Ф. ЕНГЕЛС. ФРАНКСКИЯТ ПЕРИОД 495—541

Превратът в аграрните отношения при Меровингите и Каролингите 495

Окръжно и военно устройство 506
Забележка: франкският диалект 516

Бележки. . . . . 545—587

Дати из живота и дейността на К. Маркс и Ф. Енгелс . . . 588—614

Показалец на имената . . . . 615—639

Указател на периодичните издания . . . . 640—641

Указател на географските имена . . . . 642—651

ИЛЮСТРАЦИИ

Първата страница от писмото на К. Маркс до редакцията на „Отечественные Записки" 121

Първата страница от Циркулярното писмо на К. Маркс и Ф. Енгелс 163

Титулна страница на първото френско издание на книгата на Ф. Енгелс „Развитието на социализма от утопия в наука" . 191

Последната страница от увода на К. Маркс към френското издание на брошурата на Ф. Енгелс „Развитието на социализма от утопия в наука" 247

Стихотворението „Брейският викарий" в превод на Ф. Енгелс от неговата статия във вестник „Der Sozialdemokrat" . . . . между 322—323

Схема на разселването на германците според труда на Ф. Енгелс „Към историята на древните германци" 487

Схема на германските диалекти според труда на Ф. Енгелс „Франкският диалект" . . . . между 526—527

Превел: Филип Гинев
Худ. редактор: Тотю Данов
Техн. редактор: Тодор Бъчваров
Коректор: Елисавета Алексиева
Корица: Милка Пейкова

Дадена в произв. на 26. VI. 1967 г. Подп. за печат на 20. XI. 1967 г.
Формат 65×92/16. Печ. коли 42,75 Изд. коли 42,75 Авт. коли прибл. 70
Тираж 5100 Изд. № 3982 Лит. група II
Цена 1,94 лв.

Държавен полиграфически комбинат „Дим. Благоев"